

**BAKU STATE
UNIVERSITY**

**INTERNATIONAL TURKIC
CULTURE AND HERITAGE FOUNDATION**

INTERNATIONAL CONFERENCE

**Azerbaijani Oriental Studies
in the Context of East-West
Scientific-Cultural &
Socio-Political Dialogue**

Dedicated to the 100th anniversary
of the establishment of the
Faculty of Oriental Studies
of Baku State University

14 - 15 DECEMBER 2022

BAKU STATE UNIVERSITY

BAKU, AZERBAIJAN

BOOK OF ABSTRACTS

INTERNATIONAL CONFERENCE

**Azerbaijani Oriental Studies in the Context of
East-West Scientific-Cultural &
Socio-Political Dialogue**

Dedicated to the 100th anniversary of the establishment of the
Faculty of Oriental Studies of Baku State University

14 - 15 DECEMBER 2022
BAKU STATE UNIVERSITY
BAKU, AZERBAIJAN

BOOK OF ABSTRACTS

Book of Abstracts of the International Conference “Azerbaijani Oriental Studies in the Context of East-West Scientific-Cultural & Socio-Political Dialogue” dedicated to the 100th anniversary of the establishment of the Faculty of Oriental Studies of Baku State University, 14 - 15 December 2022, Baku State University. Baku, Azerbaijan, 2022 - 462 p.

ISBN: 978-9952-546-31-6

© Baku State University, 2022

Organizing Committee

Chairpersons:

Gunay Afandiyeva	President of the International Turkic Culture and Heritage Foundation, Azerbaijan
Aydan Khandan	Dean of the Faculty of Oriental Studies, Baku State University (BSU), Azerbaijan

Members:

Tarlan Malikov	Vice-dean of the Faculty of Oriental Studies, BSU, Azerbaijan
Nigar Ismayilzadeh	Vice-dean of the Faculty of Oriental Studies, BSU, Azerbaijan
Shahin Yusifli	Vice-dean of the Faculty of Oriental Studies, BSU, Azerbaijan
Rufat Rustamov	Head of the Department of Turkish Philology, BSU, Azerbaijan
Mehdi Kazimov	Head of the Department of Iranian Philology, BSU, Azerbaijan
Vugar Garadaghli	Head of the Department of Arabic Philology, BSU, Azerbaijan
Ogtay Jalilbayli	Head of the Department of Far Eastern Languages and Literature, BSU, Azerbaijan

Program Committee

Chairman:

Rafael Huseynov	Professor of the Department of Iranian Philology, BSU, Azerbaijan
-----------------	---

Members:

Ibrahim Zeynalov	Dean of the Faculty of History, BSU, Azerbaijan
Rovshan Javadov	Dean of the Faculty of Social Sciences and Psychology, BSU, Azerbaijan
Teymur Karimli	Director-General of the Institute of Manuscripts named after Muhammad Fuzuli, Azerbaijan
Piotr Taracha	Dean of the Faculty of Oriental Studies, University of Warsaw, Poland

Shodimuhammad Sufizoda	Director of Central Scientific Library of National Academy of Sciences of Tajikistan, Tajikistan
Irada Huseynova	Head of the Department of History Caucasus People, BSU, Azerbaijan
Rabiyyat Aslanova	Head of the Department of History of Philosophy and Culturology, BSU, Azerbaijan
Sharustam Shamusalov	Head of the Department of Arabic Philology of Tashkent State University of Oriental Studies, Uzbekistan
Irfan Unver Nasrattinoglu Asgar Rasulov	Professor-folklorist, Türkiye
Jala Aliyeva	Professor of the Department of Turkish Philology, BSU, Azerbaijan
Elkhan Azizov	Professor of the Department of Arabic Philology, BSU, Azerbaijan
Nergis Biray Rubina Shaheen	Professor of Pamukkale University, Türkiye Professor of the Department of Urdu, University of Peshawar, Pakistan
Asmatkhanim Mammadova Kamala Ahmadova	Associate Professor of the Department of Iranian Philology, BSU, Azerbaijan Associate Professor of the Department of Turkish Philology, BSU, Azerbaijan

DİLÇİLİK

SADƏ CÜMLƏ ŞƏKLİNDƏ OLAN ƏRƏB ATALAR SÖZLƏRİ

Hüseynova Aynur

Bakı Dövlət Universiteti

aynur.huseynova.72@mail.ru

Öz-özlüyündə tərbiyəvi, nəsihət xarakteri daşıyan, spesifik fonetik ritimli tərtibə malik olan, bitmiş bir fikir ifadə edən atalar sözləri hər bir dildə xüsusi marağa səbəb olur. Ərəb dilində də atalar sözlərinin özünə məxsus bir çox xüsusiyyətləri vardır. Nitqi zənginləşdirən atalar sözlərinin öyrənilməsi həm də söz ehtiyatının çoxalmasına gətirib çıxarır.

Ərəb atalar sözləri həm ismi, həm də feili cümlələr şəklində təzahür edir. Ərəb dilinin sintaksisində çox işlədilən ismi cümlələr öz sadəliyi ilə seçilir və bir çoxları üçün aydındır. Məhz buna görə də öz lakonikliyi və dəqiq kompozisiyası ilə fərqlənən atalar sözləri çox zaman ismi cümlələr qəlibində çıxış edir. Lakin feili cümlələr, xüsusən feillərin əmr və şərt formasında işlədilən cümlələr şəklində, mübtədə budaq cümləli və təyin budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr şəklində olan ərəb atalar sözlərinə də çox rast gəlinir.

Başqa növ ismi cümlələrdə olduğu kimi atalar sözləri- ismi cümlələrdə də mübtədanın və ya onun qrupunun deyiliş tonu xəbərindən və ya onun qrupundan daha yüksəkdir. Məsələn:

اول العلم الصمت ثم الاستماع ثم الخط ثم العمل ثم نشره.

Elmin əvvəli susmaqdır, sonra qulaq asmaqdır, sonra yazmaqdır, sonra əməl etməkdir, sonra yaymaqdır.

غضب الجاهل في قوله و غضب العاقل في فعله.

Cahilin qəzəbi sözündə, aqilin qəzəbi əməlindədir..

Ümumiyyətlə, adi ismi cümlələrlə ümumi fonetik quruluşa (yəni tonun qaldırılması və ya endirilməsi) malik olan atalar sözləri, bununla bərabər, onların öz ümumi xarakteri ilə bağlı olan bir sıra xüsusiyyətləri ilə də səciyyəlidir. Bir çox atalar sözləri səslərin təkrarı üzərində qurulmuşdur, daxili və xarici qafiyələrə malikdir, buna görə də qafiyələnmiş nəsrə xatırladır və xüsusi bir melodiklik və təntənə ilə tələffüz edilir. Məsələn:

اعز الولد ولد الولد. Ən əziz uşaq oğlun oğludur.

الرفيق ثم الطريق. Əvvəlcə yoldaş, sonra yol.

Mübtədası izafətlə ifadə olunmuş atalar sözlərində bəzən xəbərin müəyyənlikdə işlənməsinə rast gəlmək olur, çünki bu halda cümlə adi atributiv söz birləşməsi kimi qəbul edilə bilməz. Məsələn:

Yeniliyin (təkamülün) anası ehtiyacdır. ام الاختراع الحاجة.

Feili cümlələr şəklində olan atalar sözləri həm sayca çoxdur, həm də cümlə növləri baxımından rəngarəngdir.

Feili cümlələrlə ifadə olunan atalar sözləri ən çox nəqli və əmr cümlələri şəklində təzahür edir. Təktərkipli cümlə növlərindən ümumi şəxslə cümlə, qeyri-müəyyən şəxslə cümlə, şəxssiz cümlə növləri şəklində olan ərəb atalar sözlərinə çox rast gəlmək olar.

Ümumi şəxslə cümlələrin xəbəri felin əmr şəkli ilə ifadə edilir. Əmr şəkli özünün bilavasitə şəxsi münasibətini itirərək, əmr intonasiyasından məhrum olur və bu forma vaciblik, şərt, güzəşt, imkan və s. mənalar kəsb edir. Atalar sözləri arasında əmr formasının hər iki növünə aid ("əl- əmrü-l- hadır", yəni təsdiqli əmr, və "əl-əmrü-n-nəhy", yəni inkarlı əmr) nümunələr olduqca çoxdur.

Məsələn:

بشر نفسك بالظفر بعد الصبر.

Səbrdən sonra özünə müjdə ver.

لا تثق الصديق قبل الخبرة.

Dostu sınımadan ona inanma.

Bir sıra atalar sözlərində xəbər keçmiş və indiki-gələcək zamanın təsdiq və inkarlı formaları ilə ifadə olunur. Çox zaman burada feili cümlələrə xas olan adi söz sırası (xəbər-mübtəda- digər cümlə üzvləri) pozulur. Məsələn:

فَرَسَاتِي خَوْزُ يُمُورْتَادَانَ بَانَلَايَارَ. الديك الفصيح من البيضة يصيح.

İt öz evində olana hürməz. الكلب لا ينبع من في داره.

ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ LÜĞƏTŞÜNASLIQ

Seyidova Aynur

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

Aynur.seyidova87@gmail.com

Cahiliyyə dövründə dil və ədəbiyyat ərəblərin həyatında çox vacib yer tutsa da, lüğətçiliklə bağlı hər hansı bir fəaliyyətləri olmamışdır. İslam dini yarandıqdan sonra müsəlmanlar Qurani-Kərimin məna dərinliyi və zəngin tərkibinə görə onun bəzi qisimlərini tam və dəqiq başa düşə, lazımı səviyyədə şərh edə bilmirdilər. Eləcə də Həzrəti Peyğəmbərin (s.ə.s.) hədislərini də izah etməyə ehtiyac var idi. İslamaqədərki dövrdə oxuyub-yazmağı bacarmayan ərəblər İslamdan sonra Qurani-Kərimi oxumağa, yazmağa, əzbərləməyə və tərcümə etməyə çalışmışlar. Bu sahədə ilk tədqiqat işi İbn Abbasın adı ilə bağlıdır.

İslam dövründəki bir çox filoloqlar Quran və hədislərdəki anlaşılmayan sözlərin izah edilməsi mövzusunda çox çalışmış və bu sahədəki fəaliyyətlərində öz dillərini qoruyub saxlamışlar. Belə ki, onlar şəhər həyatından təsirlənən dilin

yerinə, ərəblərin danışdıqları dili istifadə etmişdilər. Ərəb filoloqları bu məsələyə çox önəm vermiş, dili pozulmuş qəbilələrdən uzaqlaşmağa çalışmışlar. Əsasən, həmin dövrdə dilçilik sahəsində edilən fəaliyyətlər Quran və hədisin tərcüməsi istiqamətində edilən fəaliyyətlər olmuş, daha sonralar isə müxtəlif sahələrdəki sözlərin tərcüməsi kiçik risalələr şəklində bir yerə toplanmışdır.

Bir müddət sonra Əbu Zeyd əl-Ənsari və İbn əl-Arabi kimi önəmli elm adamları bitkilər və heyvanlarla bağlı əsərlər yazmışdır. VIII əsrin ikinci yarısından etibarən ərəb dilini geniş bir şəkildə əhatə edən lüğətlər yazılmağa başlandı. Ərəbdilli lüğətlər arasında Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidinin "Kitabul-ayn" adlı əsərini misal gətirmək olar. Buna əsaslanaraq lüğətçilik fəaliyyətlərinin IX əsrdə başlandığı fərz edilə bilər. Bu dövrdə Əbu Əli əl-Qalî'nin "Əl-bari fil-luğa" və Əbu Mənsur əl-Əzhərinin "Təzhibul-luğa" adlı əsərləri də lüğətçilik sahəsində yazılan önəmli əsərlərdən hesab edilir.

X əsrin sonlarında Əbu Hilal əl-Əskəri "Əl-mu'cəm fi baqiyyətül-əşya" adlı əsərini yazmış və ilk dəfə lüğətçilikdə "mucəm" terminini istifadə etmişdir. "Mucəm" sözünün istifadə edilməsindən əvvəl "əl-qamus", "əl-muhit", "əl-ubəb" kəlimələri işlənmişdir. Bu əsərdən sonra yazılan digər lüğətlərdə də "mucəm" kəliməsi istifadə edilmişdir.

XVIII əsrə qədər davam edən dilçilik və lüğətçilik fəaliyyətləri bu dövrdən etibarən bir çox sosial, siyasi, iqtisadi və mədəni səbəblərə görə Avropa və ərəb dünyasının daha sıx münasibətdə olması ilə daha da inkişaf etmişdir. Ən önəmli səbəb isə ərəblərin öz dillərinə olan bağlılıqlarıdır. Belə ki, ərəb dilinin zənginləşməsini istəyən elm adamları bu istiqamətdə tədqirəlayiq işlər görmüş və bu fəaliyyətlər çox keçmədən öz bəhrəsini verməyə başlamışdır. Bu məqsədlə yazılmış ilk əsərlərin sahibləri Butrus əl-Bustani, Rifa' ət-Tahavi və Fəris əş-Şidyaq kimi dilçilərdir.

Bir çox ərəb dilçiləri öz əsərlərində Xəlil bin Əhmədin "Kitabul-ayn" adlı lüğətinə geniş yer vermişdir. Belə ki, Suyuti "əl-Muzhir" adlı əsərində bu lüğət haqqında öz fikirlərini bildirmişdir. Alman şərqşünaslarından olan Braunlich "Al-Halil und das Kitab al-'Ain" adlı bir tədqiqat işi yazmışdır. Lüğətçilik fəaliyyəti ilə bağlı Əhməd Fəris Əş-Şidyaq Firuzabadinin "Əl-qamusul-muhit" adlı əsərinə tənqidlər yazmış və bu tənqidlərini "Əl-casus aləl-qamus" adlı əsərində toplamışdır.

Eləcə də "Tacul-luğa və sihahul-arabiyyə" (qısa şəkildə "Sihah" işlədilir) lüğətinin müəllifi İsmail əl-Cövhərinin ərəb leksikoqrafiyası tarixində rolunu təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, o, ərəb lüğətçiliyi tarixində məşhur olan dörd məktəbin üçüncüsünün, yəni qafiyə məktəbinin banisidir. Cövhəri ərəb dilinin zəngin leksikasını toplamaq məqsədi ilə uzun müddət bədəvilər arasında, xüsusilə, Rəbiə və Mudar qəbilələri arasında yaşamış, sonralar Nişapurda ərəb dilindən dərs demişdir.

TARİXİ ASPEKTDƏN YANAŞDIQDA SAY KATEQORİYASININ İNKİŞAFI

Süleymanov Dəmir

Bakı Dövlət Universiteti

demirsuleymanov@bsu.edu.az

Dildə say anlayışının meydana gəlməsi haqda professor A.N.Məmmədəli yazır: "Yalnız ona (10) qədər saymağı bacaran bir çox "ibtidai xalqlar" ayrı-ayrı predmetlər çoxluğunu saymaqdan ötrü bu cür üslubdan-tutuşdurma üsulundan istifadə edir. Bu üsul vasitəsi ilə "ibtidai xalqlar" sayılası əşyalar arasında fərq olub-olmadığını müəyyənləşdirirlər. Bu xalqlarda sayımın, əsasən, ona (10) qədər olduğunu bir çox alimlər öz əsərlərində qeyd etmişlər". Bir daha qeyd edilməlidir saylar haqqında fikir birbaşa hesabatın aparılması ilə bağlıdır. Qrammatik kateqoriya kimi, həyatda hesablama da bəşəriyyətin tələbinə uyğun olaraq yaradılmışdır. Say anlayışının real tarixi nəinki cəbrdə, həm də dildə müəyyənləşir.

Yazının ixtira olunmasına qədər insanlar necə sayırdılar və sayı necə adlandırdılar bizə məlum deyil. Bu haqda yalnız ehtimal irəli sürmək olar. Bir şey isə tam dəqiqdir. İnsanlar hesab elminə tədricən yiyələnmişdirlər. Bəşər sivilizasiyasının ilkin çağlarında "üç" (3) sayı ilə kifayətlənirdilər: "bir", "iki", çoxlu, "çox" məfhumunun inkişafı, təkmilləşməsi üçün çox minilliklər lazım olmuşdur. Məhz "çox", "çoxlu" məfhumlarının inkişafı aşağıda danışılacaq "iki" (2) məfhumunu arxa plana salmışdır.

B.Qırqas, A.Ö.Xəşşab, H.B.Yuşmanov və M.Navroçkiy da say haqqında olduqca maraqlı məlumat vermişlər.

"Əşya bizim şüurumuzda özü haqqında anlayış yaradır"-dedikdə K. Aksakov tamamilə haklıdır. Bu təsəvvür isə o deməkdir ki, əşya təkdir və təkrarlana bilməz. Bu təsəvvür yenilənmir, elə olduğu kimi qalır, ancaq həmin əşyanın bənzəri peyda olur. Dərk qabiliyyəti ilə bu əşyaları birləşdirmədə görürük ki, əşyanın sayı bir deyil. Buradan da say əmələ gəlir. Bütün bircinsli əşyalar təklik mənasını daşıyır. Beləcə əşyalar təkrarlanır, yəni bənzərləri meydana gəlir, say məfhumu möhkəmlənir. Bu həqiqətən də belədir. Məsələn, əgər bizim bir qələmimiz varsa, aydındır ki, onun vasitəsi ilə yazı yazılacaq. Yəni yazı vasitəsi həmin bir (1) qələmdir. İkinci qələm də əlavə olunsa yazı anlayışı dəyişmir, yəni hər ikisi ilə yazı yazılacaq. Yalnız belə anlayışların sayəsində məlumdur ki, əşyalar saylarında tək deyillər, bunun da nəticəsində say, yəni kəmiyyəti anlayışı meydana gəlir. Bu yolla anlayışın, məfhumun vasitəsi ilə kəmiyyət müəyyən etmək olur. "İki" və ya "ikili hal" (təsniyə) bu sayın mənfi halıdır. Bu hal yalnız ona işarə edir ki, əşya tək deyil, növbəti oxşar əşya haqqında təsəvvür yaradır. Bundan sonra həmin say sonsuz çoxluqların içində itib gedir. Burada sərhəd mövcud deyil və olada bilməz.

Beləliklə demək mümkündür ki, say kateqoriyası üç inkişaf mərhələsi keçib: təklik, təkliyin inkarı yaxud təsniyə, və cəm. Buradan da sayın tək, cəm və təsniyə halı meydana gəlir.

ƏRƏBCƏDƏ KANONLAŞMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ LEKSEMLƏR HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Məlikov Tərlan

Bakı Dövlət Universiteti

terlan.malikov.1987@gmail.com

Müxtəlif tarixi, ticari və s. amillərin təsiri ilə ərəblərlə digər xalqların yaxınlaşması dillərarası münasibətdə özünü qabarıq şəkildə göstərdiyi üçün dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi ərəb dili də alınma sözlərdən xali deyildir. Ərəb dilinə alınma sözlərin daxil olma tarixini nəzərdən keçirsək, bu prosesin cahiliyyə dövründən öncələrə gedib çıxdığını qeyd edə bilərik. Lakin ərəb dilininin mühafizəkar dil olması səbəbindən başqa dillərdən ərəb dilinə keçən sözlər dilin öz qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırıldıqdan sonra işlədilir. Alınma sözlər mövzusunu tədqiq etmiş ən qədim ərəb dilçilərindən olan Əbu Mənsur Əl-Cəvaliqi "المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم" əsərində ərəb dilində işlənən alınma sözlərə Qurani Kərimdə, hədislərdə və klassik şərq poeziyasında rast gəlməyin mümkünlüyünü bildirir (bax: المعرب من الكلام الأعجمي على حروف المعجم (لأبي منصور الجواليقي موهب بن أحمد بن محمد بن الخضر). Yəni, istər Cahiliyyə dövrünə qədər, istərsə də İslam dininin meydana gəldiyi dövrə qədər ərəblərin danışdığı ərəbcə onun lüğət tərkibinə daxil olmuş alınma sözlərlə birlikdə danışılan bir dil olmuşdur. Nəticə etibarilə Cahiliyyə dövrü şairləri öz şeirlərində də həmin dövr ərəblərinin danışdığı dildə şeirlər yazmışdır. Habelə, ərəb dilçilərinin böyük əksəriyyətinin qeyd etdiyi kimi, Məhəmməd (s) peyğəmbərə nazil olan Qurani Kərimin özü həmin dövr üçün xarakterik olan ərəbcədədir. Ona görə də, alınma sözlərin dilə qəbul edilməsi dövrlərlə əlaqədar hadisə kimi təhlil edilir.

Türkcədən ərəb dilinə daxil olan sözlərin tarixi də İslamın meydana gəlməsindən əvvəlki dövrlərə aid edilir. Əl-Cəvaliqinin qeyd etdiyimiz əsəri alınma sözlər mövzusu haqqında yazılmış ən qədim və ən mötəbər əsərlərdən hesab olunduğu üçün həmin əsərə isnad edərək qeyd edə bilərik ki, Qurani-Kərimdə bəzi türk mənşəli sözlər də mövcuddur. Qurani Kərimin müxtəlif ayələrində rast gəlinən غلام sözü ilk səslisi düşən "oğlan" sözünün muarrablaşdırılmış formasıdır. Bundan başqa طلاق (talaq, boşanma) sözünün "dul, kimsəsiz" mənasını verən "tulayak" sözünə uyğun olduğu da bildirilir.

Buradan gəldiyimiz ilkin nəticə ondan ibarətdir ki, ərəb dilinə türk sözlərin daxil olması prosesi islam dininin meydana gəlməsindən öncə başlamış, islamdan sonra da davam etmişdir. Türklərin tarixən xəlifə ordularında xüsusi yeri və rolu olması VII əsrdən xüsusən, Böyük Səlcuq İmperiyasından Osmanlıya qədərki Türk dövlətləri zamanında ərəblərlə türklərin birgə yaşaması hər iki dilə öz təsirini göstərmişdir. Qədim Osmanlıcadan ərəbcəyə keçmiş sözlər ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

Müasir ərəb dilində alınma sözlərdən ibarət kanonlaşmış leksemlərin müəyyən bir hissəsini türk mənşəli sözlər təşkil edir. Türk mənşəli alınma sözlərin əksəriyyəti digər dillərdən ərəb dilinə daxil olmuş alınmalarda olduğu kimi ərəbcənin öz daxili qrammatik qaydalarına uyğunlaşdırılaraq əldə edilmişdir. Bu zaman ərəb dilinə keçən sözdə leksik və qrammatik dəyişikliklər müşahidə edilməkdədir. Adətən həmin sözlərdə ərəb əlifbasının müvafiq hərfləri ilə əvəzlənmə kimi müəyyən fonografik hadisələr əksini tapmış olur. Məsələn: بَيْرَاق bayraq, جَزْمَةٌ (uzunboğaz) çəkmə, عَرَبَانِجِي arabaçı, دُبُوسُ toppuz, və s.

Habelə dilin lüğət tərkibinə yenidən daxil olmuş türk mənşəli söz zaman keçdikcə müəyyən morfoloji əlamətləri qəbul etmiş olur. Əksər hallarda bu sözlərin ərəb dilində ات düzgün cəm şəkilçisi qəbul edərək istifadə edildiyi də müşahidə olunur. Məsələn: الْأَعَادَاتُ ağalar, الْأَلْدَشَاتُ yoldaşlar, پَاشَاوَات paşalar, və s. Bir sıra hallarda isə daxili cəm modelinə uyğunlaşaraq cəmdə də işləyə bilər. Təkcə cəm halına keçdiyi zaman deyil, alıma söz sifət şəkilçisi olan يِّ, müənnəslik bildirən ة, və s. kimi sonluqlar da qəbul edə bilər.

Müəyyən tarixi, ictimai-siyasi hadisələrlə əlaqədar ərəb dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli alınma sözlərlə yanaşı alınma şəkilçilərə də rast gəlmək mümkündür ki, həmin şəkilçilər ərəb dilinin fonetik quruluşuna uyğunlaşdırılmış şəkildə işlədilir. Misal üçün türk dilində işlənən "çı⁴" şəkilçisi ərəbcədə يِّ kimi qəbul edilmişdir. Bu tip şəkilçilər təkcə türk mənşəli sözlərin sonunda deyil, bəzən xalis ərəb və ya avropa mənşəli sözlərlə birgə işlədilir. (bax: Tərlan Məlikov. Müasir ərəb dilində yeni söz və ifadələr (dərs vəsaiti). Bakı: Füyuzat, 2022, s.135-141) Məsələn: تَنْكِرَجِي "biletsatan", أَجْزَاعِي "əczaçı", قَطَارَجِي "qatarda işləyən", مَطْبَعَجِي "mətbəəçi", قَهْوَجِي "qəhvəçi", تَلِيمَجِي "təlimatçı, təlimçi", مَعْجُونَجِي "dərman qarışıqları hazırlayan", جَمْرَكَجِي "gömrükçü", فَرْمَلَجِي "tormozda işləyən", بَوَسْتَجِي "poçtalyon", قَمْصِيونَجِي "komisyonçu", تَلْغَرَفَجِي "teleqrafçı", və s.

Türk dilindən ərəbcəyə daxil olan bəzi sözlər ədəbi dilin lüğət tərkibində geniş surətdə istifadə olunsa da, bəzi türk mənşəli sözlərin istifadəsi müəyyən bölgə üçün xarakterik ola bilər. Tədqiqatın bu hissəsində müxtəlif ərəb ölkələrində istifadə olunan türk mənşəli leksemlərin qrammatik əlamətlərini tərcümələri ilə birlikdə aşağıdakı kimi təsnif etməyimiz mümkündür (bax: Zeki Kaymaz, Arapçaya giren türkçe kelimelerin arapça kurallarla çokluk şekilleri

üzerine, Turkish Studies / Türkoloji Araştırmaları Volume 2/2 Spring 2007, s.404-409):

Suriya – بُورِيٌّ bəy, (ات) بَيْتَانِيكُ baş örtüsü, (بِرَاعِل) بَرَاغِل bulğur, (يَنِحْرِي) انْجَارِي (ة) boru, قَادُونُ qadın, قَامِج (قَرَابِج) qamçı, və s.

Əlcəzair – خَاتُونُ xaqan, (خَوَاتِين) خَاقَان (خَوَاتِين) xanim, qadın, (ات) قَرْفُولُ polis məntəqəsi, və s.

Misir – قَائِقُ (قَوَائِقُ) qayıq, və s.

İraq – دَمَارُ damar, və s.

Sudan – بَل (كُرَاك) bel, lapatka, və s.

Fələstin – (اودى) اودة otaq, və s.

Yəmən – (ات) اَلدَوَانُ əlcək, və s.

Livan – (ات) قَبِضَائِي qoçu, və s.

Bəzi türk mənşəli alınma sözlər də mövcuddur ki, eyni zamanda bir çox ərəb ölkələrində istifadəsinə rast gəlmək mümkündür. Məsələn: (بَشُوَات) پاشا paşa (Misir, Suriya, Livan, Əlcəzair, İordaniya), (بَقَّج، بَقَّج) بَخْجَا boxça (Misir, Sudan, Əlcəzair, Suriya), (طَوَابِير) طَابُر tabur (Suriya, Misir, Sudan), və s.

Müxtəlif ərəb ölkələrində türkcədən alınmış sözlər dildə müəyyən feil modelərinə salınaraq istifadə edilir. Misal üçün Misir, Livan, Suriya kimi ərəb ölkələrində ش ل ب kökləri əsasında "باشلا! باش başladı, باشلا başlayır, باشلا başlanmış" feillərin işlədilməsini qeyd edə bilərik. Habelə "بصم barmaq sıxmaq, قندر aldatmaq, inandırmaq" kimi türk sözlərinə dair bir çox leksemlərin ərəb qrammatikasına uyğunlaşdırılmış feil kimi işlədilməsini misal göstərə bilərik.

Ərəb dilində işlənən türk mənşəli alınma sözlər mövzusunə əlavə olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, bu sözlərin bir hissəsini də xüsusi isimlərdən ibarət leksemlər təşkil edir. Ərəb ölkələrində türk dilində olan bir çox kənd, məhəllə, məscid, bazar, iş yeri, və s. adları mövcuddur. Məsələn: (افسْرَاي) تونسده yer adı, (الاعْوَات) جامعُ المَسْجِدِ adı, (الاسْكُجِيَّة) سوقُ البازار adı, və s.

Tədqiqatın sonunda belə bir nəticəyə gəlməyimiz mümkündür ki, ərəb dilinə türk dilindən daxil olan leksemlərin dildə kanonlaşması onun işlənmə dərəcəsi ilə asılıdır. Ümumiyyətlə ərəb dilinə daxil olan hər hansı bir alınmanın ərəbcənin öz daxili imkanları hesabına qarşılığı meydana gəlsə, o sözün dildə vətəndaşlıq qazanması, kanonlaşması uğursuz alınır. Türk dilindən ərəbcəyə daxil olan sözlər bəzən müəyyən tarixi səbəblərə görə arxaizmlərə çevrilir, bəzən isə ədəbi dilin lüğət tərkibinə daxil ola bilməyib müəyyən bölgə əhalisinin istifadəsində qaldığı üçün ləhcələrdə işlədilir. Bütün bunlarla yanaşı müasir ərəb dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli alınma sözlər də mövcuddur. Həmin sözlər ərəbcənin müvafiq qrammatik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva etməklə ədəbi dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur.

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA TEONİMLƏRİN YERİ

Heydərova Xədicə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

heyderova73@mail.ru

XIV əsr Azərbaycan təsəvvüf ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi olan İmadəddin Nəsiminin bədii yaradıcılığı şiəliyin onikiimamçılıq, Həzrət Əliyə sevgi, təsəvvüfi və hürufi görüşlərini əks etdirən dini-onomastik leksika ilə zəngindir. Mifoloji aspektdən tədqiq edərkən teonimlərin mistik şairin dilində çoxluq təşkil etdiyi müşahidə olunur. Nəsimi həm təkallahlılıq, həm də çoxallahlılıqla bağlı onimlərdən və eyni zamanda teonimlərə daxil olan demononimlərdən (mələklərin adları) geniş istifadə etmişdir. Təkallahlılıqla bağlı teonimlər öz növbəsində "Ərəbmənşəli teonimlər"ə və "Qeyri-ərəbmənşəli teonimlər"ə ayrılır. Bax: Şəkil 1.

Şəkil 1

Tədqiqatımız nəticəsində məlum oldu ki, Nəsimi əsərlərində öz əksini tapmış ərəbmənşəli teonimlərə həm əsməi-hüsnadan olan onimlər – Quranda olan Allahın 99 adı (məs., *Axır, Allah, Ali, Alim, Baqi, Bari, Batin, Bəsir, Cabbar, Əziz, Rəhman, Rəhim, Zahir və s.*), həm əsməyi-hüsnaya daxil olmayan Allahın ad və sifətləri (məs., *Adil, Xəllaq, Zülərş, İlah, Mütləq, Zat və s.*), həm də klassik ədəbiyyatda şairlərin yaradıcı təxəyyülünün məhsulu olan və Tanrıya şamil edilən xüsusi isimlər (məs., *Nəqqaş, Xəttati-Əzəl, Vahibüs-süvər və s.*) daxildir. Məsələn:

“Əvvəl-Axır batinü zahir həqiqət halını
Surətü mə’ni mana dər cism, dər can göstərir.”

Burada *Axır* الآخر “son, Ondan sonra heç bir şey olmayan”, Əvvəl “hər şeydən ilk olan” anlamlarını daşıyan əsməyi-hüsnadandır. Hər iki söz Quranda Hadid surəsinin 3-cü ayəsində birgə işlənmişdir və dini terminologiyada Allaha aid edilərək Varlığının başlanğıcı və sonu olmadığını ifadə edir. Həmid Araslıının

tərtibatı ilə olan ikicildlikdə Nəsimi Tanrının Əvvəl və Axır isimlərini yanaşı şəkildə 18 yerdə işlədir.

Orta əsrlərdə "nəqqaş" rəngli rəsm və təzyinat (qabarıq naxışlar) ustasına, kitabların üz qabığına və səhifələrinə şəkillər çəkən, memari əsərlərin tavan və divarlarını, çiniləri, torpaq qabları və s.-ni rəsm və şəkillərlə bəzəyən sənətkara deyilirdi. Lakin klassik ədəbiyyatda, o cümlədən Nəsiminin dilində bu isim Tanrıya şamil edilmiş, Onun yaradıcı xüsusiyyəti, insan vücuduna və simasına şəkil vermə qabiliyyəti bədii təsviri üsulla vəsf edilmişdir.

*"Nəqqaş nəqş içində hüsnündə gördü zahir
Güzgüsünün üzündən hər kim gədirdi pası."*

"Qeyri-ərəbmənşəli teonimlər"ə Tanrı, Çələb, Xuda, Xudavənd, Kirdigar, Pərvərdigar, Yekta onimləri aiddir. Bunlardan Tanrı, Çələb türk, digərləri isə fars mənşəlidir.

*"Ey Kərimi-ləmyəzəl, ey Xaliqu-Pərvərdigar,
Həm sənənin qatındadır sirri-nihanım aşikar."*

Bu beytdə Nəsimi Allaha müraciət edərək Onu əsmayi-hüsnadan olan Kərim və Xaliq teonimləri ilə yanaşı, fars mənşəli "bütün yaradılışları bəsləyən və yetişdirən" mənalı Pərvərdigar پروردگار xüsusi ismi ilə çağırır.

"Çoxallahlıq onomastik vahidlər"inə bütprəstlik elementləri olan Lat, Üzza, Əhrimən, Mənat və Yəzdan xüsusi isimləri aiddir. Maraqlıdır ki, atəşpərəstliyin xeyir tanrısı olan Yəzdan klassik ədəbiyyatda Allah sözünə sinonim kimi işlənir:

*"Tövhidə iki görənə, gözsüz qulaqsız əhvələ,
Bilsin ki, cümlə kainat bir məzhəri-Yəzdan gəlir."*

Nəsimi "məzhəri-Yəzdan" deyərəkən Fəzlullah antroponimindəki izafət tərkibini (Fəzl + Allah) əvəzləməyə çalışmışdır: Fəzl "məzhər", Allah isə "Yəzdan" ilə. Yaxud Məhəmməd peyğəmbər üçün Rəsuli-Yəzdan –

*"Rövzəsinə Rəsuli-Yəzdanın,
İrdiyincə təhiyyətü səlavət."*

Həzrət Əli üçün isə "Şiri-Yəzdan" ləqəblərini işlədir:

*"Buyurdu Şahi-mərdan Şiri-Yəzdan,
Özün biləni yarılğar uğanım."*

Surəti-Yəzdan deyərəkən Nəsimi Allahın məzhəri olan Adəmi nəzərdə tutur:

*"Ey sayeyi-Rəhman mənə, ey surəti-Yəzdan mənə,
Dutdum üzüm səndən sənə, çün əhli-iman olmuşam."*

ŞAHİD BEYTLƏRDƏ الإختصاص - AL-'IKHTİŞĀŞ ANLAYIŞI

Heybətov Heybət

Bakı Dövlət Universiteti

hheybatov@yahoo.com

Ərəb nəhvində təsirlik halla bağlı müzakirə olunan məsələlərdən biri də "al-'ikhtişāş" – hərfən: xüsiləşmə adlanır. Hesab edirik ki, təsirlik halda işlənən bu sözü xüsiləşdirilmiş üzv də adlandırmaq olar. Sibəveyhi yazır ki, xüsiləşdirilmiş üzv xitab yerində olduğu üçün, yaxud xitab olunan sözün sanki, yerində işləndiyi üçün təsirlikdədir (فيجيء لفظه في موضع النداء نصباً). Çünki xitab öz yerinə görə təsirlikdədir. Lakin xitabla 'ikhtişāş bir-birinə qarışdırmaq olmaz. 'Ikhtişāş – xüsiləşdirilmiş üzv, öz əksini tapıb işlənməyən – taqdīri, yəni nəzərdə tutulan feil vasitəsilə təsirlikdə idarə olunur. Sibəveyhiyə görə bu feil nəzərdə tutmaq, mənasını ifadə etmək feili ola bilər. Zənnimizcə, 'ikhtişāş-la xitabı bir-birindən ayıran əsas məqamlardan biri də 'ikhtişāşın konkret sözlərdən ibarət olmasıdır. Belə ki, ərəb kəlamında xüsiləşdirilmiş üzv kimi əsasən *filankəsin övladları* – "بنو فلان، معشر مضافاً، وأهل البيت و آل فلان" – *ma'shar* – cəmiyyət, qövm sözü, *'ahl al-bayt* – ev əhli və *Āl fulān* – *filankəsin xanədanı*, ailəsi söz və ifadələri işlənir. Bu, o demək deyil ki, başqa sözlər 'ikhtişāş kimi işlənə bilməz. Misal üçün İbn Manzūrun qeyd etdiyi aşağıdakı beytdə "shā'ir" sözü 'ikhtişāşa, yəni xüsiləşdirilmiş üzvə misal göstərilə bilər:

أَيَا شَاعِرًا لَا شَاعِرَ الْيَوْمَ مِثْلَهُ، جَرِيرٌ، وَلَكِنْ فِي كَلْبٍ تَوَاضَعُ

Mənası: necə də gözəl şairdir, (şair kimi sənə bəsdir, kifayətdir) bu gün onun kimi şair yoxdur. O, Jarīrdir. Lakin (Jarīrin mənsub olduğu) Kulayb (övladları) təvazökardır (daha az şərəflidir).

Burada şahid "shā'iran" sözünün 'ikhtişāş – xüsiləşmiş üzv olduğuna görə təsirlik halda işlənməsidir. Al-Baghdādī yazır ki, beytdəki "shā'iran" sözü xitab deyil. Çünki burada "shā'iran" dedikdə konkret şəxs – Jarīr nəzərdə tutulur. Xitab əslində mahzūf – düşmüşdür. Düşən hissənin başqa bir söz olması da mümkündür. Məs, *يا هذا حسبك به شاعرا* – ey filankəs, onun şair olması sənə kifayətdir. Bu, öz formasına görə *نعم رجلا زيدا* – *nə yaxşı bir kişidir Zayd* cümləsinə oxşayır.

Al-Baghdādī dolayısı ilə bizə başa salır ki, nə üçün burada "shā'iran" sözünü xitab hesab etmək olmaz. Çünki, xitab həmçinin qeyri-müəyyənlikdə olanda təsirlikdə işlənə bilər məs, "yā tāli'an al-jabala - ey dağa çıxan şəxs". Ancaq mənasına görə burada dağa kimin çıxdığı, başqa sözlə desək, kimə xitab edildiyi məlum deyil. Lakin beytdə konkret olaraq Jarīr nəzərdə tutulur və buna görə də bir sıra qrammatiklər, daha dəqiq desək, Sibəveyhi və əl-Xəlil ibn Əhməd "shā'iran" sözünün xitaba görə deyil, məhz 'ikhtişāşa görə təsirlikdə işləndiyi fikrini irəli sürür.

Beyt Jarīr və al-Farazdaqın dövrünü dərk etmiş məşhur şairlərdən **الصَّلَاتَان** **العَبْدِي** - al-Şalatān al-'Abdīyə aiddir. Qəsidə 23 beytdən ibarətdir. İbn Manzūrun qeyd etdiyi beyt 17-cidir. Bu beytin çox maraqlı bir tarixçəsi vardır. Bu tarixçəyə İbn Manzūr "krb" kökündə qısa şəkildə toxunur. Lakin Al-Baghdādī onu təfsilatı ilə qələmə alır. Günlərin bir günü al-Şalatān al-'Abdīdən Jarīrlə al-Farazdaqı müqayisə etmək tələb olunur. Al-Şalatān al-'Abdī, İbn Manzūrun yazdığına görə, *Nasib*də al-Farazdaqı, şeirin ümumi keyfiyyətində isə Jarīri al-Farazdaqə üstün tutur (... فضل الفرزدق عليه في النسيب وفضل جريرا على الفرزدق في جودة الشعر في قوله يا شاعرا...). Al-Baghdādī Bəsrə filoloqu al-Mubarradin **كتاب الاعتنان** - *Kitab al-'itnān* (hərfən: diskussiya kitabı) əsərinə istinadən qeyd edir ki, al-Şalatān al-'Abdī al-Farazdaqın Jarīrə, həmçinin onun mənsub olduğu Majāshi' övladlarının (بني مجاشع) Jarīrin mənsub olduğu Kulayb övladlarına (بني كليب) şərəf baxımından daha üstün olduğuna, Jarīrin isə şeirinə görə al-Farazdaqdən üstünlüyünə hökm edərək beytdə bu gün Jarīr kimi şair olmadığını, lakin, Kulaybdə (onun fəzilət və şərəfində) bir təvazökarlıq olduğunu deyir. Bu qəsidəni eşidən al-Farazdaq "şe-ir mürüvvəti – nəcibliyi olmayanın mürüvvət nümayiş etdirməsidir. Bu isə şərəfli olmaqdan (şərəf hissindən daha) alçaq bir hisdir" deyir və beləliklə, şərəf və fəzilətin şeirdən üstün olduğunu bildirir. Jarīr isə onu alçaldan al-Şalatān al-'Abdīni öz şeirində həcv edir. Al-Şalatān sözünün mənası fəal at, yaxud vəhşi uzunqulaq deməkdir (ومعناه في اللغة : النسيب الحدي من الخيل والحمار الشديد). Onun əsl adı *Qutham ibn Khabiyya*dir.

'Ikhtisās – xüsusiləşdirilmiş üzvlə bağlı başqa bir nümunəyə nəzər salaq:

نَحْنُ صَبْحْنَا آلَ نَجْرَانَ غَارَةَ تَمِيمٍ بَيْنَ مُرٍّ وَ الرَّمَاخِ التَّوَادِسَا

Mənası: biz Tamīm bin Murr övladları Najrān qövmünə səhər çağrı basqın (hücum) edib onları nizələrlə vurduq.

Burada şahid *تَمِيم* sözünün xüsusiləşdirilmiş üzv olduğu üçün təsirlik halda işlənməsidir. Beyt 680-cı ildə vəfat etmiş və al-Mu'riq (hərfən kök salmış, həm ata-babası, həm övladları şair olmuş şairə deyilir) şairlərdən olan *al-Kumayt ibn Ma'rūf al-Asadiyə* məxsusdur. İbn Manzūr ibn Barrīyə istinadən yazır ki, burada "Tamīma-bna Murrin" *'Alā Najrāna* sözünün əlavəsi hesab edilə bilməz. Çünki bu zaman məna uyğunsuzluğu yaranır. Burada vurulan *'Alā Najrāna* (المطعونون) (بالرماح), vuran isə Tamīm ibn Murr (الطاعن لهم تميم وأصحابه) övladlarıdır. Beləliklə, İbn Manzūr bizə başa salır ki, Tamīm sözünün əlavə olduğu üçün təsirlikdə işlənməsi ehtimal olunmur və o, *'ikhtisāşa* görə təsirlikdədir. Əslində, "Tamīma-bna Murrin" *'Alā Najrāna sözünün əlavəsidir* fikri İbn Barrīnin "Şeyx dedi" ifadəsini işlətməklə nəzərdə tutduğu "Şihāh" sahibi *al-Jauharīyə* məxsusdur. İbn Barrī öz əsərində bu fikrin yanlız olduğunu qeyd edir.

XIII - XIV ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏT GÖSTƏRƏN AZƏRBAYCANLI ALİM MAHMUD BİN MUHAMMƏD ƏL-ARRANİ VƏ ONUN "ƏL-KƏFİYƏTU Fİ ŞƏRHİ ƏŞ-ŞƏFİYƏ" ADLI KİTABI

Məmmədov İntiqam

Bakı Dövlət Universiteti

Shabrani2009@gmail.com

XIII – XIV əsirlərdə Azərbaycanda da bir çox elm sahəsində alimlər fəaliyyət göstərmiş, onlar tərəfindən tələbələr yetişdirilmiş, qiymətli əsərlər yazılmışdır. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər hədis, təfsir, fiqh kimi İslami elmlərdə çox yüksək elmi səviyyələrə çatmaqla yanaşı, həmçinin bu elimləri anlamaq üçün açar olan ərəb dilçiliyinin müxtəlif sahələrinə aid bir çox tədqiqatlar apararaq, əsərlər yazaraq İslam mədəniyyətinə və elm tarixinə öz töhfələrini vermişlər.

Onların arasında günümüzə qədər ərəb dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığı sahəsində elmi mirası istifadə edilən bir çox alim vardır. Bu şəxsiyyətlərdən bəzilərinin həyatı və yaradıcılığı araşdırılsa da, onların əksəriyyəti haqqında əlimizdə geniş məlumatlar yoxdur. Belə alimlərdən biri də Mahmud ibn Muhammad ibn Əli əl-Arrani əs-Səkinənidir (ö. 1333). O, Azərbaycanın qədim yaşayış mərkəzlərindən biri olan Arran bölgəsində doğulmuş və burada yaşamışdır. Onun özü kimi əslən Azərbaycandan olan digər bir filolog İbn Həcibin ərəb dilinin morfoloqiyasına dair qələmə aldığı "əş-Şəfiyə" kitabına yazdığı "əl-Kəfiyə" adlı şərh mövcuddur.

Kitabın müəllifi adı çəkilən əsərində İbn Həcibə qarşı açıq bir şəkildə mövqe bildirmiş, bəzən müəllifi dəstəkləmiş, bəzən ona müxalif olmuş, bəzən onun nə demək istədiyini anlamadığı üçün üzrxahlıq etmiş, bəzən isə onun xətalərini düzəltmişdir. Müəllif yüzdən çox yerdə kitabı şərh etmiş əvvəlki alimlərin yolunu izləmiş, özündən əvvəl "əş-Şəfiyə" kitabına şərh yazmış, özü kimi Azərbaycan əsilli grammatika alimi əl-Çarpərđiyə rəddiyələr vermiş və İsa ibn Ömər, Xəlil bin Əhməd əl-Fərahidi, Sibaveyhi, Yunis, Kəsəi, Fərra, Əxfəş kimi bir sıra tanınmış ərəb filologiyası sahəsində fəaliyyət göstərən alimlərin görüşlərinə də münasibət bildirmişdir. Onun yazdığı şərh digərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyətlərdən birincisi sərf qaydalarını izah etməzdən əvvəl məsələnin oxucuya aydın olması üçün giriş verərək mövzunu izah etməsi, ikincisi isə ərəb filologları arasında məşhur olan fənqalə (əgər bunu deyərlərsə bizdə belə deyərik) üslubundan istifadə etməsidir.

Mahmud ibn Muhammad əl-Arrani bu əsərini hicri tarixi ilə 734-cü ildə bitirdiyini öz xətti ilə kitabın üzərinə yazmışdır. Bu da miladi tarixi ilə 1333-cü ilə uyğun gəlməkdədir. Kitabın əlyazması Səudiyyə Ərəbistanı Krallığının Riyad şəhərində Məlik Suud Kitabxanasında 2988 nömrə ilə qorunmaqdadır. Kitab

haqqında Mədinə İslam Universiteti Ərəb dili fakültəsində Abdullah ibn Muhəmməd əl-Uteybi tərəfindən əsər tədqiq olunmuş, doktorluq dissertasiyası kimi müdafiəyə təqdim olunmuşdur. Həmçinin əsər İordaniya Həşimi Krallığının paytaxtı Amman şəhərində Darun-Nurul-Mubin mətbəəsində 2020-ci ildə Rida Ramadan İbrahim əs-Sədani tərəfindən araşdırılaraq nəşr edilmişdir.

BİR ƏRƏB-TÜRK MƏNZUM LÜĞƏTİ HAQQINDA

Mirzəzadə Çimnaz

Bakı Dövlət Universiteti

ch.mirzazade@mail.ru

Tarixin dərinliklərindən üzü bu yana ərəblərlə türklər ən azı min ildən çox bir müddətdə bir-birləri ilə yaxın təmasda olmuşlar. Bu təmas, istər ərəb-islam xilafətinin, istərsə də Osmanlı imperatorluğunun mövcudluğu dövründə çox böyük vüsət almışdır. Belə ki, tarixi şəraitin hökmü ilə əvvəlcə türk bilavasitə ərəb dili, sonra isə ərəb türk dilini öyrənmək zərurəti qarşısında qalmışdır. XV əsr alimi İbn Firiştənin mənzum lüğəti buna misal ola bilər.

Lüğətin müəllifi tərtib etdiyi lüğətin daha asan qavranıla bilməsi üçün onu nəzmlə, yəni, müəyyən qafiyə və vəznə məxsus bir şəkildə qələmə almışdır. Şübhəsiz ki, bu üsul o dövrdə nəslə yazılmış digər lüğətlərlə müqayisədə hər iki dili daha tez öyrənmək üçün yaxşı vasitə idi. Lakin deməliyik ki, belə bir lüğəti tərtib etmək heç də hər bir alimin hünəri deyildi. Çünki, belə lüğəti tərtib edən kəsin dilçiliyin, lüğətçiliyin prinsiplərini kamil bilməsi ilə yanaşı, poetik istedadı, sözləri müəyyən vəznə və qafiyədə, müəyyən tərkib və qəlibdə seçib işlətmək bacarığı, hər iki dilin incəliklərini mükəmməl bilmək səriştəsi olmalı idi. Məsələn, lüğətdən bir beytə nəzər salaq:

خيز اتمك قبلى ايمك ذرع اكملك قول غلام
خلق يرتفق خرق برتمق اولوكيشى در همام

Bu beytdə verilən sözlərin həm daxili, həm də xarici qafiyə ilə qafiyələndiyi dərhal nəzərə çarpır. İbn Firiştənin "ramal" bəhrində yazdığı birinci qitəsindən nümunə gətirilən bu beytlərdə həm hər bir sözün ərəb və türkcə mənası düzgün verilmiş, həm də şeirin qəlibinin ümumi strukturuna tam riayət edilmişdir. Ərəb dilinin incəliklərinə, sözlərin məna xüsusiyyətlərinə lazımi səviyyədə bələd olan, ərəb qəsidəsinin strukturu ilə yaxından tanış olan hər bir mütəxəssis təsdiqləyə bilər ki, bu üsulun, yəni, nəzmlə lüğət tərtib etməyin üstünlüyü böyükdür.

Məlumdur ki, şeiri əzbərləmək nəsrə əzbərləməkdən daha asandır və bu mənada nəzmlə yazılan lüğəti nəsrə yazılan lüğətdən daha tez hifz etmək mümkündür.

Beytlərdən nümunə gətirdiyimiz birinci qitənin "rəvi"sini (şeyrin, qəsidənin qafiyəsini təşkil edən sözün son samit hərfi) "mim" samiti təşkil edir. "rəvi" ərəb qəsidəsində ən aparıcı ünsürdür və ərəb şairləri çox vaxt bütöv qəsidəni eyni "rəvi" ilə tamamlamaq üçün yüzlərlə sözləri axtarıb aramalı olurlar. Və bu işə müəllifdən gərgin zəhmət tələb edir. Bu çətinliyi göstərmək üçün başqa bir misala müraciət edək:

شتم سوكمك كدس خرمين عدو يلمك غمد قين
طمت دومتق بضع قوجمق فر قجمق والسلام

Beytdəki "vəssalam" sözünə fikir verək. Bu sözdəki sonuncu "m" ünsürsə samiti onun rəvisidir. Görünür tərtibçi sonuncu sözün vəznə xələl gətirməməsi üçün qitəni "vəssalam" sözü ilə qafiyələmişdir. Bu, İbn Firiştənin bir tərəfdən ərəb şeyrinin, digər tərəfdən də türk dilinin incəliklərini kamil bilməsinə və onun yüksək sənətkarlığa malik olmasına dəlalət edir.

Lüğətin girişində İbn Firiştə qeyd edir ki, o, bu lüğəti ərəb dilini öyrənmək istəyən nəvəsinin xahişinə əsasən tərtib etmişdir. Lakin, lüğətin yazıya alınmasından sonra üzünün dəftərlərə müxtəlif xəttatlar tərəfindən köçürülməsi sübut edir ki, bu lüğətə sonrakı əsrlərdə də müraciət olunmuş və ondan neçə-neçə nəsil istifadə etmişdir.

"ƏL-FATİHƏ" SURƏSİ VƏ "İNTELLEKTUAL" DİL

Məmmədov Nəsrulla

Bakı Dövlət Universiteti

nasrullahbdu@mail.ru

Qurani-Kərimin nüzuluna qədər ərəblərin bilmədikləri söz və ibarələrin müqəddəs mətnə yer alması Allah kəlamının ecaz xüsusiyyətlərindən biri kimi bəlağət əhli olan ərəbləri heyrətləndirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, Quran dilinin ecazkarlığı, onun bəşəri düşüncə tərzinin təqdim etdiyi bütün yaradıcılıq nümunələrindən üstünlüyü təkcə bununla bitmir, bu sakral mətnin digər xüsusiyyətləri kimi onun "intellektual dil" malik olmasını da ehtiva edir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizin təsdiqi kimi ənənəmiz daxilində "Əl-Fatihə" surəsini bu baxımdan təhlil etməklə orada səkkiz intellektual məqamın olduğunu oxucuların diqqətinə çatdırmaq bilərik:

1 – العالمين

Sözügədən surənin ikinci ayəsində yer alan bu kəlmə xəyallarımız qarşısında hüdudsuz üfqlər açır. İnsan bu sözlə nəyin nəzərdə tutulduğu, onun bəşər

övladını, heyvanlar aləmini, cinləri, Yerini və göylərin sakinlərini və ya daha hansı varlıqları ehtiva etməsi barədə dərin düşüncələrə dalır. Məsələnin mahiyyətinin müəyyən qədər açılmasına və mövzuya aydınlıq gətirəcəyinə ümid edərək həzrət Peyğəmbərdən (s) nəql edilən qüdsi bir hədisi xatırlamağı münaşib hesab edirik. Məşhur mühəddis Əl-Deyləminin nəql etdiyi bir hədisdə deyilir: "Rəsulullah dedi: Allah Təala belə buyurdu: Ey Cəbrail, Mən biri digərini tanımadığı halda bir milyon xalq yaratmışam ki, o barədə lövhi-məhfuzda bir məlumat yoxdur və qələmin ondan xəbəri yoxdur. Mən bir şeyin olmasını istərəmsə, ona: "ol!" deyərəm, "kəf" "nun"a çatmamış o da olar".

2 – الرحمن

Qurani-Kərimin nüzuluna qədərki dövrlərdə mənası ərəblərə məlum olan "rəhman" kəlməsi Allah kəlamında Uca Rəbbimizin "gözəl adlarından" birini bildirməklə yanaşı, sayı barmaqlarımızdan artıq olan mənə çalarlarına malik olduğu üçün müfəssir və dilçilərin diqqətini cəlb etmişdir.

3 – يوم الدين

Yüksək intellektual səviyyəsi, elmi biliyi və təxəyyül dərəcəsinin yüksəkliyinə baxmayaraq, insan övladından heç biri bu ibarənin tam mənasını vermək iqtidarında deyildir. Ayədə (يوم) sözü ilə (دين) kəlməsinin izafətindən əmələ gələn bu ibarə barədə həm hədislərdə, həm də Quran təsvirlərində çoxlu məlumatın olmasına, həmin "günün" ayrı-ayrı "səhnələrinin" müxtəlif ayələrdə bu və ya digər dərəcədə təsvir edilməsinə rəğmən, heç kəs onun tam mahiyyətini açma bilmir, onun təsvirini tam şəkildə verə bilmir. Əslində, həmin səhnənin təsvirləri insan təxəyyülündə müəyyən fraqmental izlər qoymağdan irəli gedə bilmədiyi üçün obyektiv reallığın surətinin çəkilməsindən başqa bir şey deyildir.

4 – إياك نستعين

Burada məhz Allahdan yardım diləmək ön plana çəkilsə də, onun nədən ötrü, başqa sözlə, kimə qarşı yönəlməsi ilə bağlı məlumat verilmədiyi üçün ibarə insanların qarşısında geniş təxəyyül qapıları açmış, bəşər övladını düşünməyə, zehmində müxtəlif variantlar yaratmağa sövq etmişdir. Belə ki, insan öz beynində istədiyi təsəvvürləri canlandırmaqla, yəni, düşməyə, şeytana, nəfsi-əmmarəyə, xəstəliyə, ağrılara, kasıblığa və s. qarşı yardım dilədiyini düşünə bilər.

Orta əsrlərin məşhur alimi Əl-Suyuti haqlı olaraq, Qurani-Kərimdə yer alan bu növ intellektual dil hadisəsini (إيجاز الحذف), yəni "sözdüşümünün lakonikliyi" adlandırmışdır.

5 – الصراط المستقيم

Bu iki sözdən ibarət Quran təbiri ilə həyatımızın müxtəlif cəhətlərini ehtiva edən islam, iman, təqva, islam əxlaqı, hidayət, Allah Təalanın əmrlərinə riayət etmə, qadağalarından çəkinmə və s. kimi məfhumların bildirilməsini güman etmək olar. Digər tərəfdən, həmin ibarə ilə haqqında hədislərdə məlumat verildiyi, üzərindən

keçməyin cənnətlə, keçə bilməməyin isə cəhənnəmlə nəticələnəcəyi "körpünün" nəzərdə tutulduğunu da təsəvvür etmək mümkündür.

Həmin ibarə barədə Quran mənası ilə hədislərin bildirdiyi məna arasında müəyyən fərqli cəhətlərin olması özlüyündə onun geniş mənalara kəsb etməsi və intellektual dil xüsusiyyəti daşması ilə bağlı ola bilər.

6 - أنعمت عليهم

Görəsən, burada "nemət verilmiş" şəxslər ibarəsilə kimlər nəzərdə tutulmuşdur? Görəsən, onlarla müəyyən qrup möminlər, Məhəmməd əleyhissəlamın səhabəsi, digər peyğəmbərlərin (ə) tərəfdarları, Allahın saleh qulları, peyğəmbərlərin (ə) özləri, mələklər və ya daha kimlər nəzərdə tutulmuşdur? Doğrudur, müfəssirlər Quran mətnindən çıxış edərək onların müsəlmanlar, möminlər, təqva sahibləri olduğunu qeyd etmişlər. Lakin bütün bunlar insanın təxəyyülü qarşısında sədd çəkmir, onun daha geniş mənalara bildirdiyini deməyə mane olmur.

7-8 - المغضوب عليهم / الضالين

Bu ibarələrə yuxarıdakı ibarələrə tətbiq etdiyimiz yanaşma prizmasından baxsaq, burada da bəşəri yaradıcılıq nümunələrinin heç birində rast gəlmədiyimiz intellektual ifadə tərzilə qarşılaşa bilərik.

Bu gün Qurani-Kərimi tilavət edən insana bəzən elə gələ bilər ki, o, ərəblərin islamaqədərki dövrdə işlətdikləri və ya günümüzdə adət etdikləri sözlərdən təşkil olunmuş ifadələrlə üz-üzə dayanmış və burada təəccübə səbəb ola biləcək heç bir məqam diqqəti cəlb etmir. Lakin problemə daha dərinləndirən yanaşdıqda, məsələnin heç də belə olmadığını şahidi oluruq. Belə ki, həm söz, həm ibarə və həm də ümumilikdə konstruksiya baxımından yeni olan bu ilahi mətn məna baxımından da tamamilə yeni çalarlar ehtiva etməklə bəşəri yaradıcılıq nümunələrindən fərqli bir üsluba malikdir.

DİLİN ALINMA SÖZLƏR VASİTƏSİLƏ ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI

Mirzəyeva Səbinə

Bakı Dövlət Universiteti

mirzoyeva.76@mail.ru

Öz fikrini ifadə edən insan yeni sözlər yaratmaqla deyil, dildə mövcud olan lüğət vahidlərindən istifadə edir. Danışan və yazan yeni söz və ifadələri dildə mövcud olan lüğət ehtiyatı hesabına yaradır. Tərcüməçi də bu dilin lüğət fondundan sözləri seçərkən tərcümə etdiyi dilin imkanlarından istifadə edir və nadir hallarda neologizmlərə üz tutur. Bu zaman o, leksik və morfoloji elementlərdən faydalanır.

Xalqın elmi və bədii təfəkkürünün güzgüsü dilin lüğət tərkibidir. Lüğət tərkibinin zənginliyi xalqın təfəkkürünün dərinliyindən və genişliyindən xəbər verir, lüğət tərkibi bir çox faktorların təsiri ilə durmadan dəyişir və zənginləşir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsi üçün iki baza – mənbə mövcuddur.

dilin öz milli bazası – lüğət fondu

başqa dillərdən alınma sözlər (دخيل)

Dilin öz daxili imkanları hesabına lüğət tərkibinin zənginləşməsi daha mütərəqqi haldır. Gəlin, alman mütəfəkkiri Hetenin belə bir fikrini xatırlayaq: "Hər bir dilin qüdrəti yeni sözləri almaqla deyil, həm də onu həzm edib udmasındadır." Belə ki, elmi, ədəbi – bədii dil, ümumiyyətlə, milli ədəbi dilin bütün sahələri milli mənbə hesabına zənginləşdikdə daha anlaşılıqlı və ifadəli olur.

Dildaxili mənbələr hesabına lüğət fondu aşağıdakı yollarla zənginləşir:

Leksik yolla – bu üsulla zənginləşmə prosesində dilin öz və özünü küləşmiş sözləri hazır şəkildə lüğət tərkibinə keçir.

Morfoloji yolla – bu yolla sözlər müxtəlif morfoloji vasitələrlə yeni sözlər yaradır. Məsələn, ərəb dilində ölkəmizdə sovet dönəmində baş vermiş ictimai – iqtisadi sahələrlə bağlı bir sıra sözlər "vətəndaşlıq" hüququ qazanmışdır: سوفجوز sovhoz, cəmi: سفخوزات sovhozlar, (كلخوزات) كلخوز, سوفياتات, بلشفي, سوفيئاتات, كلخوز (كلخوزات) bolşevik və s.

Sintaktik yolla – ərəb dilində söz və söz birləşmələri ilə yaranan sözlərdən "yenidənqurma" إعادة البناء "beşlik planı", عولمة "qloballaşma", تنيس الطولة "stolüstü tennis" və s.

Kalka yolu ilə – vaxtilə "basmaqəlib üsulu" deyilən bu üsula yaranan sözdə anlayış gəlmə, söz milli olur, yəni başqa xalqdan gəlmə anlayışı ifadə etmək üçün dilin milli bazasından istifadə olunur.

Başqa dillərdən alınma sözlər – alınma sözlər دخيل adlanır və dildə böyük rol oynayır. Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz sözlərindən ibarət olsun. Əgər belə bir dil olarsa, deməli, o, inkişaf etməmişdir. Ərəb dilçisi əs – Suyuti hələ XV əsrdə ərəb dilində təqribən 12 milyondan artıq söz olduğunu göstərdiyi halda, hazırda bu rəqəm 28 milyona çatmışdır.

Alınma sözlər dilə vasitəsiz, yəni birbaşa və üçüncü dilin vasitəsilə keçir.

Bir dilin başqa bir dildən söz və ya ifadə əxz etməsi uzaq keçmişdən bəri təbii bir proses olub xalqlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələrdən doğmuşdur. Bu baxımdan ərəb dilində söz yaratma imkanlarının genişliyinə baxmayaraq arami, fars, türk, yunan, latın, italyan və s. dillərdən əxz olunmuş minlərlə sözə rast gəlmək olur. Bu tip sözlərin çoxu işin az bir hissəsini sifətləri təşkil edir.

Ərəb leksikoqrafları alınma sözləri, "ərəbləşdirilmiş" (معرب) və xarici (دخيل) olmaqla iki qrupa ayırırlar. Alınma sözlərin ərəbləşdirilməsi prosesi öz ifadəsini ən ümdə fonetik planda tapır. Belə ki, ərəb dilinə xas olmayan səslər ərəb dili sait və samitləri ilə əvəz olunur, samitlə başlayan sözlərə sait əlavə olunur, qrammatik baxımdan ərəbləşdirilir.

ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA XÜSUSİ ROLU OLAN AZƏRBAYCAN DİLÇİLƏRİ

Muradova Sevda

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

Sevdamura1@mail.ru

Orta əsr Azərbaycan alimləri ərəb filologiyasının, o cümlədən ərəb dilçiliyinin inkişafında mühüm rol oynamışlar. İslam dininin Azərbaycanda yayılmasından sonra ərəb dilinin öyrənilməsinə böyük ehtiyac duyulduğunu dərk edən Azərbaycan dilçiləri ərəb dilinin qrammatikasına dair çoxcildli əsərlər, həmçinin klassik ərəb dilçilərinin qrammatikaya aid kitablarına şərhələr və haşiyələr yazmağa başladılar. IX-XV əsrlərdə yaşayıb-yaratmış Məhəmməd ibn Maraği, Xətib Təbrizi, Əbu Məhəmməd əl-Vərəndi, Mahmud əl-Arrani, Məhəmməd əl-Bərdəi, Mahmud əz-Zəncani, İzzəddin əz-Zəncani, Məhəmməd bin Əhməd əl-Xuvəyyi, Məhəmməd ət-Təbrizi əl-Qarabaği, İbrahim əş-Şəkəvi, Sədəddin Sədullah əl-Bərdəi, Cəmaləddin Məhəmməd əl-Ərdəbili və başqaları məhz belə alimlərdəndir.

Mənbələr artıq XI əsrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb nəhvinin öyrənilməsi istiqamətində bir çox məktəblərin fəaliyyət göstərdiyini qeyd edir və həmin məktəblərin nümayəndələrinin qoyub getdiyi zəngin elmi irsin çoxsaylı nümunələri bu gündə AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılır ki, bu da orta əsr Azərbaycan dilçilərinin ərəb dilinin qrammatikası və leksikologiyası sahəsindəki yaradıcılığının dərinədən öyrənilməsi-tədqiq edilməsi üçün geniş imkanlar yaradır.

Qeyd edildiyi kimi Azərbaycan alimləri ərəb dilinə dair orijinal əsərlər yazmaqla yanaşı, özlərindən əvvəlki qrammatiklərin əsərlərini şərh etməklə, başqa sözlə desək şərhçilik sənəti ilə məşğul olmuşlar. İlk baxışda şərhçilik məhdud bir elm sahəsi, qeyri-müstəqil elmi-fəaliyyət kimi başa düşülə bilər. Lakin bu, məsələnin yalnız zahiri tərəfidir. Klassik ərəb ədəbiyyatının şah əsərləri ərəblərin əksəriyyətinin özləri üçün belə məhz şərhlər vasitəsilə oxunaqlı olmuş, oxucu kütləsi içərisində yayıla bilmişdir. Xətib Təbrizinin və digər görkəmli alimlərin şərhləri ilə tanış olmamış ərəb ədəbiyyatının həmçinin ərəb qrammatikasının klassiklərini başa düşmək qeyri-mümkündür. Ərəb dilçiliyinin şah əsərləri hesab edilən Sibəveyhinin "əl-Kitab", İbn Sikkitin "İslahul-mantiq", Zəccacinin "əl-Cüməl", Zəməxşərinin "əl-Mufassal", "əl-Ummuzəc", İbn Yəişin, İbn Əqilin, Razinin, Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin və Sədəddin əl-Bərdəinin şərhləri vasitəsilə elm aləmində yayılmışdır. Yuxarıda adları çəkilən şərhçilər sələflərinin müddəa və mülahizələrini izah edərkən bir sıra yeni, təkraredilməz fikirlər irəli sürmüş, ərəb dilçiliyini daha da inkişaf etdirmişlər. Belə ki, bəzi şərh əsərləri hətta orijinal üzündən çox yayılıb ondan daha məşhur olmuşlar.

Əllamə Zəməxşərinin "əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsərinə yazılan şərhlər belələ-rindəndir. Bu əsərə müsəlman şərqində çoxsaylı şərhlər yazılsa da. Onların içə-risində ən məşhurları məhz xalqımızın görkəmli dilçiləri Cəmaləddin əl-Ərdəbi-li və Sədəddin əl-Bərdəi tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu iki əsər XX əsrin əvvəllərinə qədər təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda Yaxın Şərqin bir sıra ölkələrindəərəb dilinin tədrisi vasitələrindən biri olmuş, onların özlərinə də şərh və haşiyələr yazılmışdır. Dünyanın müxtəlif kitabxanalarında və əlyazma xəzinələrində həmin əsərlərin külli miqdarda əlyazma nüsxəsinin olması fikri-mizə canlı sübutdur. Təkcə bunu qeyd etmək kifayətdir ki, Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin bu əsərinin Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində 70-dən artıq nüsxəsi saxlanılır. Təbii ki, bu əsərin Azərbaycanın bütün regionlarında yayıl-masına və ondan istifadə edilməsinə bariz nümunədir. Cəmaləddin əl-Ərdəbili-nin yazdığı şərhin müqəddiməsindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, ona qədər "əl-Ənmuzəc fin-nəhv" əsərinə dolğun və bitkin şərh yazan olmamışdır. Əsərin orijinal mətni dəfələrlə katiblər tərəfindən üzü köçürüldüyü zaman təhrif olun-muşdur və bu səbəbdən də alim əsərə şərh yazmazdan əvvəl əlində olan əlyaz-ma nüsxələrinin üzərində tədqiqat apararaq mətni bərpa etmişdir.

Ümumən Azərbaycan alimlərin ərəb dilçiliyi sahəsində, habelə islam sivilizasiyası adlanan şərq xalqlarının sivilizasiyanın təşəkkülü və inkişafındakı rolu və xidmətləri danılmazdır.

QURANI-KƏRİMDƏ İŞLƏDİLMİŞ QEYRİ-ƏRƏB MƏNŞƏLİ SÖZLƏRİN ALINDIĞI DİLLƏRƏ GÖRƏ TƏSNİFATI

Ağaverdiyev Mais

Bakı Dövlət Universiteti

maisagaverdiyev@bsu.edu.az

Qurani-Kərimdə qeyri-ərəb mənşəli sözlərin böyük əksəriyyətini ümumi isimlər (bəzi hallarda bura feillər də daxildir) təşkil edir. Bu sözləri mənsub ol-duğu dil baxımından müxtəlif qruplara bölmək olar. Aşağıda Qurandakı alınma sözlərin (xüsusi isimlər də daxil olmaqla) hansı dillərdən alındığını qeyd edirik: (Ardıcılıq ümumi isimlər nəzərə alınaraq azdan çoxa doğru (artan silsilə prin-sipi üzrə) verilmişdir.)

- 1) Şumer dilindən alınmış sözlər. Bunlar "فُرَات" və "أُمَّة" sözləridir.
- 2) Türk dilindən alınmış sözlər. Bunlar "عَسَاق", "عُلام" və "طَلَق" sözləridir.
- 3) Cənubi Ərəbistan ləhcəsindən alınmış sözlər. Bunlar aşağıdakılardır:
(1) إِم (2) أُوْتَان (3) نُبُع (4) سَبَأ (5) شِرْك (6) صُخْف (7) صُوْرَة (8) مِصْر.
- 4) Latın dilindən alınmış sözlər. Bunlara aşağıdakı sözlər daxildir:
(1) بَلْد (2) دِنَار (3) رُوم (4) صِرَاط (5) عَتِيْق (6) قَصْر (7) قُنْطَار.

5) Şimali Ərəbistan ləhcəsindən alınmış sözlər. Bunlar aşağıdakı sözlərdir:

(1 بَارَك (2 بَرَأ (3 جَزَب (4 طِين (5 كَتَبَ (6 مَسْجِد (7 نُون.

6) Akkad dilindən alınmış sözlər. Bunlar aşağıdakılardır:

(1 أَسْوَرَة/أَسَاوَر (2 أَمْشَاج (3 بَابِل (4 حَبَل (5 سَكَن (6 سَلَم (7 طَبَق (8 مَسْكِين (9 مَلِك (10 مَنفُوش (11 مَوَاجِر.

7) Yunan dilindən alınmış sözlər. Bu sözlərə aşağıdakılar daxildir:

(1 إِبْلِيس (2 إِدْرِيس (3 أَكْوَاب (4 إِنْجِيل (5 بُرُوج (6 دِرَاهِم (7 رُوج (8 سِجَل (9 سِيْمَا (10 شِعْرَى (11 فُلْكَ (12 فِرْطَاس (13 فَرِيْش (14 قِسْطَاس (15 قَلَم (16 قَمِيص (17 مَقَالِيد (18 يَاقُوت (19 يَتِيْن.

8) Həbəş dilindən alınmış sözlər. Bu sözlər aşağıdakılardır:

(1 بُرْهَان (2 يَغَال (3 تَابُوت (4 جِبْت (5 جَلَابِيْب (6 حَوَارِيُون (7 حَزْب (8 خِيَام (9 رِيْح (10 رَجِيْم (11 رَق (12 شَيْطَان (13 صَرَح (14 صَوَاع (15 صَوَامِع (16 طَاغُوت (17 فَاطِر (18 قَسْوَرَة (19 كِبْرِيَاء (20 مَائِدَة (21 مُرْسَى (22 مَشْكَاء (23 مَلَك (24 مُنَافِئُون.

9) Fars dilindən alınmış sözlər. Bunlara aşağıdakılar daxildir:

(1 أَبَارِيْق (2 أَرَائِك (3 إِسْتَبْرَق (4 جُنَاح (5 جُنْد (6 حُور (7 دِيْن (8 رَزَق (9 رَوْضَة (10 زَرَابِي (11 زَنْجِيْل (12 زُور (13 سِيْجِيْل (14 سِرَاج (15 سُرَاق (16 سَرَابِيْل (17 سَرْد (18 سُنْدُس (19 صَلْب (20 عَبْقَرِي (21 عَفْرِيْت (22 فِيل (23 كَنْز (24 مَجُوس (25 مَرْجَان (26 مِسْكَ (27 نَمَارِق (28 وَرْدَة (29 وَزِيْر.

10) İbri dilindən alınmış sözlər. Bu sözlərə aşağıdakılar aiddir:

(1 أَحْبَاب (2 أَلَلْهُم (3 بَعِيْر (4 بَهِيْمَة (5 بُور (6 حِطَة (7 خَزَائِن (8 خَلَق (9 دَرَس (10 دِهَاق (11 رَاعِنَا (12 رَبَائِي (13 سَحْت (14 سَكِيْنَة (15 سَلَام (16 سَلْوَى (17 طُوفَان (18 عَالَم (19 عَرَب (20 عَزْر (21 فُرْبَان (22 قِيُوم (23 كَاهِن (24 مَاعُون (25 مَبَانِي (26 مَعِيْن (27 مَن (28 مَنَاج (29 مُؤْتَفَكَة (30 نُبُوَة (31 يَغْطِيْن.

11) Sıryani dilindən alınmış sözlər. Bu sözlər aşağıdakılardır:

(1 أَجْر (2 أَسَاطِيْر (3 أَسْلَم (4 آيَة (5 بَطَل (6 بَعْل (7 بُهْتَان (8 بِيْع (9 تَجَلَى (10 جَابِيَة (جَوَاب) (11 حَصَد (12 جِصْن (13 حَنَان (14 حَنِيْف (15 خَرْدَل (16 رِيْبُون (17 رُجَز (18 رَجِيْق (19 زَبَانِيَة (20 زُجَاجَة (21 زُخْرُف (22 سَبِيْل (23 سُلْطَان (24 سُورَة (25 شِيْعَة (26 صِبْغَة (27 صَنْدَقَة (28 صَلَوَات (29 صَلَى (30 طَبَع (31 طُوبَى (32 عَبْد (33 فَاجِر (34 فَخَار (35 فُرْقَان (36 فُلُق (37 قَرِيَة (38 قِيْبِيْسُون (39 كَاس (40 كُرْسِي (41 كَيْل (42 مِثْقَال (43 مِزَاج (44 مِلَة (45 مُهَيْمِن (46 نَصَارَى.

12) Arami dilindən alınmış sözlər. Bunlar aşağıdakı sözlərdir:

(1 أَسِس (2 أَمْر (3 بَاب (4 بُنْيَان (5 تَاب (6 تَنْبِيْر (7 تِجَارَة (8 تَفْسِيْر (9 تِيْن (10 جُب (11 جِيْبِيْن (12 جَزِيَة (13 خَمْر (14 خَنْزِيْر (15 ذَكَى (16 رُمَان (17 زَكَى (18 زَكَة (19 سَاعَة (20 سَاهِرَة (21 سَبْت (22 سَجَد (23 أَسْفَار (24 سَفْرَة (25 سِيْغِيْن (26 سِلْسِيْلَة (27 سُنْبُل (28 سَوُط (29 سُوْق (30 شَهْر (31 صَابُون (32 صِدِيْق (33 أَصْنَام (34 صَوْم/صِيَام (35 عِمَاد (36 عَنَكْبُوت (37 فُدْس (38 قِسْط (39 قَطْرَان (40 قُفْل (41 قِيَامَة (42 لُوح (43 مَدِيْنَة (44 مُصَوْر (45 مَلَكُوت (46 نَبِي.

ƏRƏB VƏ İBRİ DİLLƏRİNDƏ İSİMLƏRİN TƏRKİBDƏ İŞLƏNMƏSİ

Sadiqov Teymur

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
teymur.sadiqov.79@mail.ru

Bir çox başqa dillərdə olduğu kimi ərəb və ibri dillərində də iki və daha artıq ismin eyni tərkibdə bir-biri ilə uzlaşmadan işlənməsi geniş yayılmış qrammatik hadisələrdəndir. Dilimizdə uzlaşmayan təyini söz birləşməsi kimi adlandırılan həmin birləşmə ərəb dilində izafət - إضافة [idafətun], ibri dilində isə yaxınlıq, qarışıqlıq mənasında işlənən -תּוּכּוּחַ [smixut] adlanır. Bu cür birləşmələrdə təyin ziyəlik hal vasitəsilə tərəflər arasında müxtəlif məna əlaqələri yaradır ki, bunların arasında daha çox işlənən cəhət birləşmənin sahiyyəti və mənsubiyyəti bildirməsidir.

Bu birləşmələrdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də tərəflər arasındakı möhkəm əlaqəni bildirməkdən ötrü birləşmənin birgə vurğu ilə tələffüz edilməsidir. Bu kimi birləşmələr dilçilikdə "status constructus" – (tərkibi vəziyyət) adlanır. Özümdən sonra ziyəlik tələb etməyən birləşmələr isə dilçilikdə "status absolutus" adlanır.

Ərəb dilinə gəldikdə isə, bu dil üçün tərkibi vəziyyət birinci konstruksiya ilə səciyyəvi hesab olunur.

İbri dilində vurğu vurğusuz və vurğulu hecəda saıtlərin xarakterinə təsir göstərir. Amma tərkibi vəziyyətdə əsas vurğu idarə olunan sözə düşür və idarə edən söz vurğusunu itirdiyi üçün saıtlərin tərkibində məlum dəyişikliyə məruz qalır: uzun saıtlər qısa saıtlərə çevrilə bilər, tam saıtlər həddən artıq qısa saıtlərlə əvəz oluna bilər - אָפֶּן (ibri dilində), hətta bu ya digər saıt düşə bilər. Bunları nəzərə alaraq demək olar ki, isimlər "status constructus"da "status absolutus"dan daha fərqli xüsusi forma ala bilir. Burada hal bildirmək üçün fleksiya əlamətləri olmadığından ikinci sözün məhz ziyəlikdə olduğunu qəbul etmək üçün izafətdəki idarə edən ismin forması əsas götürülür.

Sadə uzlaşmayan söz birləşmələrində iki üzv iştirak edir: təyin edən isim və təyin olunan isim. Bu cür söz birləşmələrində ikidən artıq isim iştirak edərək bir-birini təyin edirsə, onda həmin konstruksiya "mürəkkəb izafət" və ya "izafət zənciri" adlanır. Bu tip birləşmələrdə birinci söz adlıqda və ya cümlədəki, vəzifəsinə uyğun halda, sonra gələn digər sözlər isə ziyəlik halda olur.

İzafətdəki təyin olunan isim təvin və artikl qəbul edə bilmir. Ondan sonrakı söz artiklli vəziyyətdə və ya xüsusi isim olduqda birinci tərəfi də müəyyənləşdirir və buna görə də təyin olunan isim tam müəyyən hesab olunur, ondan sonra gələn söz qeyri-müəyyənlikdə olduğu halda birinci tərəf də qeyri-müəyyən və ya tam müəyyən olmayan xüsusiyyəti daşıyır.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, tərkibdəki sözlərin kəmiyyətindən asılı olaraq izafət və ya smixut sadə və ya mürəkkəb ola bilər. Tərkibində üç və daha artıq ismi birləşdirən bu tip söz birləşmələri izafət zənciri və ya smixut zənciri adlanır. Müəyyən edən söz haqqında əvvəlcədən söhbətin getdiyindən və ya getmədiyindən asılı olaraq o, müəyyən və ya qeyri-müəyyənlikdə olur.

Bundan əlavə ibri dilində nismaxim zənciri - מִשְׁמָרָה vasitəsi ilə də birləşdirmə mümkündür. Lakin bu tip zəncirlərin "לְ" ön qoşması vasitəsi ilə bölünməsi daha məqsədə uyğun hesab olunur. Sonda qeyd etmək lazımdır ki, izafət tərkibi ilə müxtəlif mənalar əldə etmək olur. Məsələn: mənsubiyyət, əşyanın təyinatı, sahiblik, rəhbərlik edənin rəhbərlik edilənə münasibəti, hadisənin onu törədənə münasibəti, əşyanın nədən düzəldiyinə münasibəti, əşyanın nə ilə dolduğuna münasibəti, tamdan bir hissə.

"HİKMƏT EVİ" NİN (بيت الحكمة) TƏRCÜMƏ SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU

Musayeva Kəmalə

Bakı Dövlət Universiteti

Kamkam1982@yahoo.com

VIII əsrin ortalarından etibarən ərəb dili elmin rəsmi dilinə çevrilir. Qərbi Avropa qaranlıq dövr adlanan mərhələdən keçərkən, Bağdadda qədim yunan, Bizans və hind alimlərinin bir çox əsərləri öyrənilib ərəb dilinə tərcümə edilirdi. Abbasilər sülaləsi (750-1258) dövlətin paytaxtını Dəməşqdən yeni qurulan Bağdad şəhərinə köçürmüş və məhz burada "Beytül-hikmə (بيت الحكمة - "Hikmət evi")" və ya "Məxazinül-hikmə" (مخازن الحكمة - "Hikmət xəzinəsi") akademiyası yaradılmışdı. Orada o dövrün ən zəngin kitabxanası fəaliyyət göstərirdi və tərcüməçilər astronomiya, riyaziyyat, tibb, kimya və fəlsəfəyə dair hind və qədim yunan müəlliflərinin əsərlərini ərəb dilinə tərcümə edirdilər. Bu bir həqiqətdir ki, bir çox qədim yunan filosoflarının və alimlərinin əsərləri yalnız Bağdadda toplanmış ərəb tədqiqatçıları tərəfindən öyrənilirdi, tərcümə edildi-yi və əsərlərində sitat gətirilirdi üçün günümüzə qədər gəlib çatmışdır. "Beytül-Hikmə"nin rəhbəri Səhl ibn Harun idi.

Ərəb dünyasında tərcümə hərəkatının çiçəklənmə dövrü əsasən, Harun ər-Rəşidin II oğlu Abdullah əl-Məmunun hakimiyyəti illərində olmuşdur. Onun dövründə tərcümə hərəkatı elmin bütün sahələrini əhatə etmişdir. Bəzi ərəb alimləri belə hesab edirlər ki, ilk abbasi xəlifələri tərcüməni ancaq öz şəxsi məqsədləri üçün istifadə etmişlərsə, əl-Məmun tərcüməni dövlət siyasəti səviyyəsinə gətirib çıxarmışdır.

"Beytül-hikmə" ("بيت الحكمة - Hikmət evi") və "Dərül-hikmə" ("دار الحكمة - Hikmət evi") arasında fərq vardır. "Beytül-hikmə" 1258-ci ildə Bağdadın mühasirəsindən sonra, yəni moğolların paytaxta hücumu zamanı Bağdaddakı bütün digər kitabxanalar kimi məhv edilmişdi. Deyilənə görə, Dəclə çayının suları amansız işğaldan sonra oraya atılan çoxlu sayda kitabdan tökülən mürəkkəb səbəbi ilə altı ay boyunca qara rəngə boyanmışdı. Kitablardan qalan hissəsi yandırılmışdı. "Dərül-hikmə" və ya "Dərül-ilm" (Bilik Evi - دار العلم) miladi 1004-cü və ya hicri 395-ci ildə 6-cı Fatimi xəlifəsi Əl-Həkim bi-Əmr Allah tərəfindən Bağdaddakı "Beytül-hikmə"nin bənzəri kimi Qahirədə yaradılmışdır. Mənbələrə görə, orada riyaziyyat üzrə 1 milyon 6 yüz min cild və fəlsəfəyə dair 18 min əlyazma olmuşdur. Kitabxanaya giriş, əsərlərin çoxaldılması və tərcüməsi pulsuz idi. 1171-ci ildə Səlahəddin əl-Əyyubi Fatimilər dövlətinin mövcudluğuna son qoymuş və oranı özünün şəxsi kitabxanası etmişdir. 1517-ci ildə Osmanlı İmperiyası Misiri zəbt edəndək bu formada qalmışdır. Hikmət Evində baş verən böyük yanğın, eləcə də sudanlılarla türklər arasında baş verən münaqişə zamanı talana və dağıntılara nəticəsində oradakı bir çox kitablar məhv olmuşdur. Səlahəddin əl-Əyyubi Qahirəyə daxil olan vaxt orada cəmi yüz min kitab mövcud idi. Sonradan oradakı kitablar Türkiyəyə göndərilmişdir.

"Beytül-hikmə"yə bənzər elm ocaqları başqa bölgələrdə də yaranmışdır ki, bunlara Rəqqada hakimi İbrahim ibn Əhməd əl-Əğləbi (875-902) tərəfindən qurulmuş "Beytül-hikmə əl-əğləbi" və Əndəlüs xəlifəsi əl-Həkəm əl-Müstənsir (961-976) tərəfindən təsis edilmiş "Dərül-hikmə" kitabxanasını misal göstərmək olar.

Akademiyanın təsisçisinə gəlincə, burada alimlər müxtəlif fikirlər söyləyirlər. Bəziləri onun yaranmasını Əbu əl-Cəfər əl-Mənsurun (753-774), bəziləri xəlifə Harun əl-Rəşidin (787-810), bəzi digərləri isə, xəlifə əl-Məmunun (813-833) adı ilə bağlayırlar. Əbu Cəfərin göstərişi ilə, bir çox əsərlər tərcümə olunmuşdur. Huneyn ibn İshaq Hippokratın tibblə bağlı bəzi əsərlərini, İbn əl-Müqəffa isə Evklidin riyaziyyata aid kitabını, "Pañçatantra"-nı sanskrit dilindən ərəb dilinə tərcümə etmişdir. Tərcümələr saray anbarında saxlanılırdı. Gələcəkdə məhz bu kolleksiya "Beytül-Hikmə"nin kitabxanasının əsasını təşkil etmişdir.

Harun əl-Rəşidin dövründə elmi-mədəni inqilab, o cümlədən İslam maarifçiliyini inkişaf etdirmək üçün tərcümə və kitablardan tərtibi sahəsində sıçrayış baş verdi. Ankara və Amorium əraziləri Xilafətin təsiri altına düşdükdən sonra Harun əl-Rəşid tabeliyində olan alimlərə geniş ərazilərdəki bütün mövcud kitabxanaları araşdırmağı və nadir, qiymətli elmi əsərləri üzə çıxarmağı əmr etmişdir. O, alimlərə səxavətli mükafatlar verir, onlara hörmətlə yanaşırdı. Süfyan ibn Ayinəyə yüz min dirhəm verdiyi məlumdur. Sanskrit dilindən tibb, astronomiya və riyaziyyat sahəsindəki əsərlərin əksəriyyəti onun xəlifə olduğu dövrdə tərcümə olunub. Bu dövrdə "Beytül-hikmə" İslam dünyasının və xilafətin ilk

dünya əhəmiyyətli elm və təhsil mərkəzinə çevrilmiş və xilafətin ən güclü be-yinlərini, bütün sahələrdən alim və tədqiqatçıları öz divarlarına toplamışdı ki, onların da çoxu Orta Asiya və İrandan idilər. Onun rəhbərliyi altında rəsədxana və kitabxana yaradıldı, əlyazmalar təkcə ölkə hüdudlarından deyil, hətta Hindistan və Bizansdan da gətirilmişdir.

Xəlifə əl-Məmun qiymətli ədəbiyyatın axtarışına və əldə edilməsinə xeyli pul xərcləmiş, bu missiya ilə müxtəlif ölkələrə nümayəndə heyətləri göndərmişdir. Onun bəzi Bizans imperatorları ilə yazışmasına, müxtəlif elmlərə aid ən qiymətli, nadir kitabların ona göndərilməsi üçün müqavilələr bağladığına dair sübutlar vardır. Əl-Məmun Bizans imperatoru Teofilin yanına əl-Həccac ibn Mətar və İbn əl-Batriq kimi elçilər göndərmiş, qayıdanda gətirdikləri əlyazmaları tərcümə etməyi əmr etmişdi. Əcnəbi əsərlərin tərcüməsi təkcə maariflənməyə deyil, tərcümə nəşrləri əsasında yeni əsərlərin yazılmasına təkan verib. Onun təbirincə, "Dövlət işlərindən sonra, kitab tərtibi şərəfli yer tutur".

"Beytül-hikmə" bir neçə şöbədə ibarət idi: ədəbiyyatın qəbulu şöbəsi, oxu zalı, nəşriyyat şöbəsi, coğrafi və astronomik xəritələr şöbəsi, tərcümələr və kitabların tərtibi şöbəsi, təhsil şöbəsi. Kitabxanada tərcüməçilərlə yanaşı, yeni əsərlər yazan alimlər də çalışırdılar. Orada həm də dərslər keçilirdi. Dünyanın müxtəlif yerlərindən, ayrı-ayrı sahələrdə bilik əldə etmək istəyən şəxslər islam dövlətinin ərazisində yerləşən bu təhsil ocağına üz tutmuşlar.

KARAİM DİLİNİN LEKSİKASINA ŞƏRQ DİLLƏRİNİN (ƏRƏB, FARS, İBRI) TƏSİRİ

Əsgərli Xəyal

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

esgerli-x@mail.ru

Qıpçaq qrupuna aid edilən Karaim dili türk dilinin bir çox arxaik xüsusiyyətlərini qoruyub saxlaması, həmçinin digər qruplara daxil edilən türk dilləri ilə paralellik göstərməsi baxımından olduqca maraq doğurur. Buna baxmayaraq bu dil müxtəlif iqtisadi, siyasi, coğrafi, dini və sosioloji səbəblərdən "təhlükədə olan dillər" siyahısına daxil edilmişdir. Bu dilin fonetik, leksik eyni zamanda qrammatik quruluşunda Şərqi dillərindən ərəb, fars və ibri dillərinin təsirini görmək mümkündür.

Karaim dilinin fonetik quruluşu özünəməxsusluğu və mürəkkəbliyi ilə seçilir. Bu dilə aid mətnlərin yazılışında ibri, latın və kiril əlifbasından istifadə edildiyi məlumdur. Türk dilləri içərisində ibri əlifbasından istifadə edən yeganə

türk xalqı karaimlərdir. Bu əlifbanı türk fonetik sisteminə uyğunlaşdıraraq karaimlər özünəməxsus bir əlifba yaratmış, təxminən on əsrlik bir zaman çərçivəsində öz mətnlərini bu əlifba ilə qələmə almışlar.

Şərq dillərinin bu dilə ən böyük təsiri məhz lüğət tərkibində özünü göstərir. Bildiyimiz kimi, türk dillərinin əksəriyyətinin lüğət tərkibində İslam dinin təsiri ilə keçən ərəb mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Lakin karaimlərin islam dinini qəbul etməmələrinə baxmayaraq onların dilində özünü göstərən ərəb mənşəli sözlərin çoxluğu olduqca maraqlıdır. Xüsusilə, bu sözlərin böyük qisminin dini leksikaya aid olması təəccüb doğurur. Məsələn, *iman, pismillah, maşallah, rahmet, ruh, medet, mescit, ibadet, ixsan (ehsan), qurban, dua/duva, Ramazan və s.*

Şeir dili kimi məşhurlaşan fars dilinin uzun əsrlər boyu türk dillərinə təsir göstərməsi təbii ki, karaim dilindən də yan keçə bilməzdi. Bu dilin lüğət tərkibində fars mənşəli sözlər də kifayət qədər işləkdir: *qoz, laf (söz), terece (pencerə), menger (məgər), mum (şam), naz, şorba, zıncıl (zəncir), dost, zexer (zəhər), suma (sima) və s.*

Karaim türkcəsinə ibri dilinin təsiri bu xalqın yəhudilərə məxsus Musəvilik dinini qəbul etməsi ilə bağlıdır. İbri dili karaim türkcəsinin fonetik, leksik həmçinin, qrammatik quruluşuna ciddi təsir göstərmişdir. Karaim sözünün *oxumaq* mənasına gələn ibri mənşəli "likro" (korey-oxuyuram) feilindən yaranması da bu təsirin bariz şəkildə göstəricisidir. Karaim dilinin lüğət tərkibinə bir çox ibri mənşəli sözlər keçmişdir: *navi (peyğəmbər), hexal (nəzir daşı), qodeş (müqəddəs), ola (qurban), hazzan (dini lider), alxem (müqəddəs ruh) və s.* Lüğət tərkibində dini leksika ilə yanaşı ümumişlək sözlər də üstünlük təşkil edir. Məsələn, *niftar (ölmək), maase (hekayə), qavanna (niyyət), qetoret (tüstü), mabul (sel), maçça (mayasız çörək), şıra (mahı), mattana (cehiz), şulxan (masa), yodya (bilmək) və s.* Eyni zamanda yəhudilərə məxsus dini bayram, gün və ay adları, həmçinin tanrı adları da karaim dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuşdur. *Yom-gün (yom şişi-altıncı gün), hag-bayram, Şabbat, Pesax, Purim, Xaşem (tanrı), Aşmeday (cinlər padşahı), hazzan (dini rəhbər), Rabban və s.*

ƏRƏB VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN İNDİKİ ZAMANININ QARŞILAŞDIRILMASI

Məlikova Şəkər

Bakı Dövlət Universiteti

Sheker_xelilova@mail.ru

Digər dillərdə olduğu kimi, ingilis dilində də üç zaman forması var. Bu zaman formaları aşağıdakılardan ibarətdir:

Paste Tense (Keçmiş zaman)

Present Tense (İndiki zaman)

Future Tense (Gələcək zaman)

Göstərilən zaman formalarının hər birinin alt qrupları var. Mövzumuz indiki zamanla bağlı olduğu üçün məhz bu zaman formasının alt qruplarını nəzərdən keçirək:

Simple Present Tense

Present Continuous Tense

Present Perfect Tense

Present Perfect Continuous Tense

İngilis dilindən fərqli olaraq, ərəb dilində indiki zaman formasının alt qrupu yoxdur və yalnız bir formada, yəni "Muzaraat" hərflərinin (أ،ت،ي،ن) köməyi ilə düzəlir. Belə bir sual ortaya çıxır ki, "Simple Present Tense" və "Present Continuous Tense" zaman formalarında olan cümlələr ərəb dilinə necə tərcümə edilir? Əvvəlcə bunu qeyd etmək lazımdır ki, "Simple Present Tense" formasının ərəb dilində qarşılığı "المضارع البسيط", "Present Continuous Tense" isə "المضارع الاستمراري" olur. Hər iki alt qrup ərəb dilində eyni formada ifadə olunur. Lakin burada bəzi nüanslar var.

I read book.

I am reading book.

Hər iki cümlə Azərbaycan dilinə "Mən kitab oxuyuram" formasında tərcümə edilir. Birinci cümlədə bir hərəkətin daima edildiyi, başqa sözlə desək, adət halını aldığı ifadə olunur. İkinci cümlədə isə hadisənin məhz indi, danışığ momentində baş verdiyi bildirilir. Hər ikisi ərəb dilinə "أنا أقرأ الكتاب" kimi tərcümə edilir və kontekstdən asılı olaraq cümlənin mənası müəyyənləşir. Bununla yanaşı, "I read book" (Simple Present Tense) cümləsini ərəb dilində ifadə etmək üçün "ismi-fail" və ya "ismi-məful"dan da istifadə edə bilərik. Bu zaman qeyd etdiyimiz cümlə ərəb dilinə "أنا قارئ للكتاب" şəklində tərcümə ediləcəkdir. "I am reading book" (Present Continuous Tense) cümləsini isə daha dəqiq ifadə etmək üçün (لا يزال) (hələ, hələ də) qəlibindən, الآن (indi), في هذه اللحظة (hal-hazırda) söz və ya ifadələrdən istifadə etmək olar. Aşağıdakı cümlələrə nəzər yetirək:

أنا أقرأ الكتاب - لا يزال أقرأ الكتاب - Mən hələ də kitab oxuyuram.

أنا أقرأ الكتاب الآن - Mən indi kitab oxuyuram.

أنا أقرأ الكتاب في هذه اللحظة - Mən hal-hazırda kitab oxuyuram.

Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, "أنا أقرأ الكتاب" tipli (İndiki zaman) cümlələr ərəb dilindən ingilis dilinə tərcümə edilərkən cümlənin mənasına diqqət etmək lazımdır. Çünki "Simple Present Tense" (المضارع البسيط) zaman formasından ümumi və təkrarlanan hadisələr üçün, Present Continuous Tense (المضارع الاستمراري) zaman formasından isə müvəqqəti baş verən hadisələri ifadə etmək üçün isti-

fadə edilir. Əksinə, "Simple Present Tense" və "Present Continuous Tense" zaman formalarında olan cümlələri ingilis dilindən ərəb dilinə tərcümə etmək üçün köməkçi sözlərdən (ما زال، الآن، في هذه اللحظة) istifadə edərək daha dəqiq tərcüməyə nail ola bilərik.

İBN HİŞAM ƏL-ƏNSARİNİN "MUĞNİL-LƏBİB" ƏSƏRİNDƏ KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI

Hacıyev Zaur

*AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
zaurhaciyev82@mail.ru*

Tam adı "Muğnil-ləbib an kutubil-ərarib" olan və qısa şəkildə "Muğnil-ləbib" adlanan bu əsər İbn Hişamın dilçilik fəaliyyətinin zirvəsi və onun yazdığı son əsərdir. Dilçilik fəaliyyətinin zirvəsi ona görə deyilir ki, müəllifə şöhrət qazandıran dilçilik əsəri məhz onun "Muğnil-ləbib" əsəridir. Bu kitabın ikinci tədqiqatçıları doktor Mazin əl-Mubərək və Məhəmməd Əli Həmdullah yazırlar ki, bu əsər ortaya çıxdıqdan sonra tədris sahəsində işlədilən bütün əsərləri sıxışdırıb çıxarmışdır.

İbn Hişam əl-Ənsari "Muğnil-ləbib" kitabında köməkçi nitq hissələrini araşdırmaq üçün ona qədər ərəb dilçiliyində rast gəlinməyən bir üsul seçmişdir. İbn Hişam ümumiyyətlə başlıqlardan imtina etmiş, başqa əsərlərdə verildiyi kimi, "Nida fəslı", "Cərr fəslı" kimi başlıq adlarından imtina etmiş, "huruful-cərr", "huruful-qasəm" kimi terminləri də başlıq kimi işlətməmiş, onları bir yere toplayıb əlifba sırası ilə düzmüşdür. Müəllif bir nitq hissəsini araşdırarkən, yalnız onun izahından başa düşmək olur ki, bu ön qoşmasıdır, bağlayıcıdır, modal sözdür və ya hansısa müştərək bir nitq hissəsidir. Başlıq olmadığı üçün əvvəlcədən həmin köməkçi nitq hissəsinin hansı növə aid olmasını müəyyənləşdirmək çətinidir. Məsələn, onun اللام المفرد (yalnız ləm) başlığı altında verdiyi köməkçi nitq hissəsinin ədatmı və ya digər hissəcikmi olduğunu öncədən söyləmək çox çətinidir. Bəlkə də müəllif bu əsəri yazarkən bunu ərəb dilinin qrammatikasına yaxşı bələd olub, onu bilən alimlər üçün nəzərdə tutduğundan bu cür təsnifata üstünlük vermişdir. İbn Hişam digər köməkçi nitq hissələrinə də münasibətdə eyni metoda əl atır. Başqa bir misal, İbn Hişam مِنْ "min"-dən danışarkən onun hərf olub-olmamasını qeyd etmir. Görünür, onun ön qoşması olması heç bir kəsdə şübhə doğurmadığından konkret adla ifadə etməmişdir. Yeri gəlmişkən İbn Hişam مِنْ -nin on beş mənə ifadə etdiyini qeyd edir və ilkin mənə kimi onun çıxışlıq mənasını göstərir. Və Qurani-Kərimdən misal gətirir: خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ (İnsan tələsən yaradılmışdır) ("Əl-Ənbiya", 37). Müəllif "min"-in digər mənalar bildirməsinə aid də misallar gətirir. İbn Hişam

yazır ki, kufəlilərə görə "min"-in digər mənaları bu ilkin mənadan törəyir. Müəllif "li" ön qoşmasının mənalarından danışarkən həddindən artıq xırdalığa yol vermiş, eyni məfhumu ən incə nüanslarına qədər belə vermişdir. Təkcə "li"-yə 38 səhifə yazı həsr etmişdir. "li"-dən danışarkən İbn Hişam isimlərdə yiyəlik hal və feillərdə sukun tələb edən idarə vasitəsi adlandırır. Müəllif yenə də misallarda Qurani-Kərimə üz tutur.

Demək lazımdır ki, İbn Hişamı sələflərindən fərqləndirən daha bir mühüm cəhət də müəllifin "Muğnil-ləbib" əsərində bu və ya digər fikri təsbit etmək üçün Quran ayələrinə, hədislərə, atalar sözləri və məsəllərə və başqa dilçilərdən və dilçilik əsərlərindən gətirdiyi çoxsaylı misallardır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, əsərdə 1425 Quran ayəsi, 78 hədis, 50 atalar sözü və məsəli işlədilmiş, 352 şair və dilçinin adı çəkilmiş və onlara istinad edilmiş və 107 dilçilik əsərindən iqtibas gətirilmişdir. Göründüyü kimi, İbn Hişam Qurani-Kərimə daha çox müraciət edir. O, bir çox müasir dilçilər kimi özü misal yazmır, bütün ərəb dilçiləri üçün ən ali kitab olan Qurani-Kərimə üstünlük verir. O, çox nadir hallarda özü misal gətirir, ancaq bu zaman da onu klassik poeziyadan götürülmüş nümunə ilə qüvvətləndirir, bəzən buna da çox etibar etməyərək yenidən Qurani-Kərimə müraciət edir.

ПРЕПОДАВАНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В МАВАРААННАХРЕ

Шамусаров Шарустам

*Ташкентский Государственный Университет, Узбекистан
shamusarov@yahoo.com*

Маварааннахр является одним из исторических регионов в исламском мире. В нем прожили тысячи ученых, такие как Имам Аль-Бухари, Имам Абу Иса Ат-Тирмизи, Абу Райхан Аль-Бируни, Абу Али ибн Сина, Абу Бакр Аль-Кафаль, Махмуд Аз-Замахшари, Бурхан Ад-Дин Аль-Маргинани и другие. Мы не можем представить, что они могли бы достигнуть таких высоких положений без существования учебных заведений.

Какие учебные заведения существовали в те времена? Какие учебники применялись для преподавания арабского языка в этих школах?

Узбекский ученый, проф. Абдусаттар Жуманазар классифицировал школы следующим образом:

Самый высокий уровень (пятая степень). Включает:

Медресе «Кукельдаш», являлось школой самого высокого уровня в Бухаре и по всему Мавераннахру, где собирались лучшие ученые и преподаватели своего времени.

Наивысший уровень (четвертая степень). Включает:

Медресе «Мир-Араб», в котором когда-то обучались муфтии многих стран.

Высокий уровень (третья степень). Включает:

- Медресе «Мавлоно Шариф», где главным учителем был Мулла Мухаммад Юсуф Ходжа.

- Медресе «Абдулла Хана», где главным учителем был Мулла Кази Хан.

Высокий уровень (вторая степень). Включает:

- Медресе «Дар Аш-Шифа», где главным учителем был Мулла Тилла Кобил.

- М

едресе «Мирза Бади Диван», где главным учителем был Мулла Абдулла Ходжа.

Высокий уровень (низшая ступень)

В вышеупомянутых школах предметы преподавались на арабском, персидском и турецком языках. Во всех школах требовалось знание арабского языка для изучения наук Корана, хадисов Пророка и юриспруденции (фикх).

HEYDƏR ƏLİYEV, ƏRƏB VƏ İSLAM DÜNYASI

Mötəz Muhyi Əbdülhəmid

İraq Respublikası Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, İraq Azərbaycan Dostluq

Cəmiyyəti

mrkazamin@yahoo.com

حيدر علييف والعالم العربي والاسلامي
ملخص بحث مقدم الى المؤتمر الدولي حول الدراسات الشرقية الازريبيجانية – كلية الدراسات الشرقية
– جامعة باكو

الاستاذ الدكتور معتز محي عبد الحميد
مدير المركز الجمهوري للدراسات الاستراتيجية
مدير جمعية الصداقة العراقية الازريبيجانية
بغداد – العراق

كان حيدر علييف شخصية سياسية متميزة، يعبر أهمية خاصة لعلاقات أذربيجان مع البلدان العربية وجميع الدول الإسلامية. ونظراً لنشوء نظام عالمي جديد في العالم، كان قائد أذربيجان يوازن علاقاته بين الغرب وروسيا من جهة، وبين البلدان العربية والإسلامية من جهة أخرى مع التأكيد على هوية وانتماء بلده إلى العالم الإسلامي.

بالرغم من عمله لفترة طويلة خلال النظام الشيوعي السوفييتي.. لكن حيدر علييف حافظ واهتم بهوية بلده الإسلامية وقيمه الشرقية، وكان يبرز باهتمام كبير عادات شعبه الوطنية والأخلاقية، ويدرك في نفس الوقت بعمق الحقائق الواقعية متفهما الأحداث الجارية في العالم المعاصر.

و على ضوء هذه الرؤية اتخذ الزعيم القومي الأذربيجاني خطوات هامة من أجل إخراج أذربيجان من الأزمة الشديدة التي استمرت بعد انهيار الاتحاد السوفييتي لعودة المجتمع إلى جذوره الأخلاقية والوطنية، وإلى

جانب القيام بالمبادرات السياسية للخروج من الأزمات فإنه أسس لموقف قوي للحفاظ على القيم الإسلامية في بلاده، وبدأ يتخذ الخطوات الفعلية لتكوين وتطوير الآليات اللازمة لذلك، ومن ناحية أخرى أعدّ وبنى قاعدة اجتماعية سياسية وعلمية وثقافية وأخلاقية شاملة بين أذربيجان والعالم العربي والإسلامي وتوسيع وتوطيد هذه العلاقات الى علاقات استراتيجية

لقد كان الرئيس حيدر علييف، يولي أهمية خاصة للعلاقات الثنائية مع العالم العربي هو الآخر، مهما كان النظام الشيوعي يتبع الأيديولوجية الماركسية ويعود ذلك الى تمسكه بالمبادئ الأخلاقية والمعنوية الخاصة بدعم قضايا الجغرافية العربية الإسلامية بقوة، مما أكسبه لقباً "صديق العالم العربي والإسلامي" وممن يهتمون بتاريخ الإتحاد السوفييتي، يلمون بسيرة ذاتية للزعيم الوطني حيدر علييف، حيث كان دوره أثناء هذه المرحلة من عمله القيادي حاسماً في التطور الاجتماعي والاقتصادي لأذربيجان، إذا يعود إلى جهوده الفضل في وضع أذربيجان كإحدى جمهوريات الإتحاد السوفييتي الأكثر ازدهاراً.

لقد ابدت أذربيجان منذ اليوم الأول لاستقلالها بتوطيد علاقاتها مع العالمين العربي والإسلامي، حيث اكتسبت علاقاتها معها بعداً تاريخياً ووشائج دينية وأواصر متينة قائمة على شراكة سياسية ومصالح اقتصادية وثوابت تاريخية، ووطدت تلك العلاقات وسارت في مسار أكثر تميزاً عقب تولي الرئيس حيدر علييف مقاليد الحكم، حيث أدرك منذ اللحظة الأولى مدى الارتباط التاريخي والعمق الثقافي بين بلاده والعالم الإسلامي باعتبارها تاريخياً جزء من هذا العالم، وشريكا في التراث التقدمي والقيم الروحية للحضارة الإسلامية من هذه الأسس والأفكار العظيمة للزعيم حيدر علييف سوف نركز في بحثنا على مهمتين أساسيتين، وهما:

أهمية توسيع العلاقات السياسية والاقتصادية والثقافية والدينية بين جمهورية أذربيجان والبلدان الإسلامية والعربية. تعميق العلاقات مع جميع البلدان والشعوب المنظمة الى العالم الإسلامي وتعزيز الوحدة والتضامن بينهما.

ŞƏRQŞÜNASLARIN VƏ XARİCİ TARİXÇİLƏRİN YAZILARINDA KƏRBƏLA VƏ XEYİRXAHLIQ HADİSƏSİ

Gədə Əli Hadi

Bağdad Universiteti, İraq

Ghada_alhashim@yahoo.com

(كربلاء وواقعة الطف في كتابات المستشرقين والمؤرخين الأجانب)

الأستاذ المساعد الدكتورة عادة علي هادي

كلية التربية ابن رشد للعلوم الانسانية/ جامعة بغداد

المستخلص

مدينة كربلاء وواقعة الطف كانت وما تزال محط أنظار العالم والمستشرقين والرحالة والمؤرخين باعتبارها حاضرة إسلامية مقدسة ولدت مع استشهاد سيد الشهداء الإمام الحسين بن علي (v) في العاشر من محرم الحرام سنة 61هـ/680م. زارها العديد من المستشرقين والرحالة والسياح من كافة البلدان منذ القدم، ولهم إسهام كبير في التعرف ببلدان العالم الإسلامي من جهة، فضلاً عن التعرف بالمعالم الحضارية والسياحية في البلدان الإسلامية من جهة أخرى.

ومنذ أكثر من أربعة قرون نشطت حركة قدوم عشرات البعثات، والوفود، والمستشرقين من مختلف الجنسيات لدراسة ماضي المدينة وأحوالها السياسية والاقتصادية والجغرافية، وكانت تلك البعثات (أفراداً وجماعات) على شكل رحالة يجوبون مناطق المدينة، بهيئة التجار أو بحركات تبشيرية أو بدواع سياسية أو

بحجة الباحثين عن التاريخ والآثار، أو من أجل اغراض عسكرية، فقد زار المدينة رحالة مسلمون عرب وكتبوا عنها وذكروا احوالها وسكانها وتجارها والاماكن المقدسة فيها وانساب اهلها، وكان من بينهم ملوك ورجال دولة كبار في بلدانهم، وكذلك مستشرقين اجانب اوروبيون دونوا رحلاتهم ونشروها بمقالات او كتب بلغات بلدانهم

أن دراسة واقعة الطف من قبل ما شاهدوه وكتبوه هؤلاء الرحالة والمستشرقين على وجه الخصوص يتطلب جهداً كبيراً وخبرات علمية واسعة من أجل تدوين ما شاهدوه، وتقصي أوضاع مدينة كربلاء. ولاشك أن معظم هذه الكتابات قد وضعت بلغات غير عربية تدخل في ذلك لغات الشرق كالتركية والهندية والفارسية ولغات الغرب كالإنكليزية والفرنسية والروسية والألمانية والإيطالية وغيرها. ولم يقتصر الزائرون لهذه المدينة التاريخية من علماء التاريخ والآثار والتاريخ والجغرافيا وأشياخ الأدب والفن ورعاة العلوم والمعارف الذين قصروها أو أقاموا بها، وعرفوا بمرافقها، وكتبوا فصولاً ممتعة عنها، لأنها مركز التقاء جميع المسلمين من مختلف أرجاء العالم، ولمشاهداتهم هذه، تناولت أحداثاً مهمة مرت بها المدينة، ومعالم شاخصه، وكان لا بد من أن تخلدها الكتب الغربية والشرقية. وقد أسهب البعض من أولئك المستشرقين والرحالة في وصف الأماكن المقدسة والشعائر الدينية وصفاً دقيقاً لا غبار عليه، وليس من شك أن ما دون عن هذه المدينة يشكل حلقة مهمة من حلقات تاريخها، فالاجانب والسياح قاطبة قدموا بذلك فكرة عن أحوال كربلاء وطبائعهم، و سجلوا فيها انطباعاتهم عنها.

(وبحسب علم الباحثة) لا توجد دراسة شاملة ومتكاملة عن مدونات المستشرقين والرحالة لمدينة كربلاء. ومعظم الدراسات التي تناولت هذه الواقعة، كانت قاصرة على الوصف دون التحليل العميق لكتابات هؤلاء الرحالة وعلى هذا جاء اختياري لهذا الموضوع انطلاقاً من أهمية واقعة الطف وشموليتها. ولقد تم اختيار اهم المستشرقين والرحالة الذين زارو مدينة كربلاء وكتبوا عن شعائرها الدينية بهذه المناسبة العظيمة ، واستقصاء أخبارهم في ماتم واقعة الطف. ولذي الرغبة بأكمال هذا المشروع في كتاب متكامل بالتعاون مع جامعتكم الموقرة، ومن اللة التوفيق والسداد.

ORTA ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQ SUFİ ƏDƏBİYYATI

Nəzlə Əhməd Əl-Cəburi
Analitik tədqiqat mərkəzi, İraq
Dr.nazlah2013@yahoo.com

بسم الله الرحمن الرحيم
الأدب الصوفي الشرقي الصوفي في العصر الوسيط
— دراسة تحليلية —
أ.د. نظلة أحمد الجبوري*

نال الأدب الشرقي سواء أكان الأدب التركي أو الأدب الفارسي أو الأدب العربي الخطوة لدى العديد من باحثي الغرب ومستشرقهم من المعنيين بالدراسات الأدبية والترجمية في العصر الوسيط عموماً؛ ولاسيما بالأدب الصوفي من الأدب الشرقي.

إذ يُعدُّ الأدب التعبير اللفظي والدلالي من النثر إلى النثر المنظوم إلى الشعر الموزون، عمّا يؤثر في النفس من مكنون شعوري — عاطفي ووجد حسي وفقاً لإسلوب إنشائي رقيق وتعبير جمالي، لهذا فهو يرتبط ارتباطاً وثيقاً باللغة، ويعكس بشكل دقيق وعميق عمّا تفكر هذه الأمة أو تلك من خلال أدبها؛ ويعكس أيضاً ما

يتميز به العالم الشرقي من بعد روجي فمن هذا العالم خطت الروح الشرقي أول خطوة لها، خطوة أدبية تنبض بنبض الأمة وتصدح لها وبها وهو ما تميز به الأدب الشرقي عموماً. ومن جانب آخر فإن الأدب الشرقي المكتوب بغير اللغة العربية يؤثر ويتأثر بالأدب العربي الصوفي روحياً، في دلالة واضحة على تأثر الشعوب الإسلامية باللغة العربية، مما يؤشر منزلة الأدب العربي ولاسيما الأدب الصوفي منه وفقاً لطروحات الأحوال والمقامات وفكرة الحب الإلهي والترقي الروحي عبر (المعراج الصوفي) والمجاهدة الصوفية لسلوك الطريق الصوفي والتأمل ضمن الأدب الشرقي، في الوقت الذي يحدد فيه إهتمام الباحثين والمستشرقين بالأدب الشرقي عموماً. ومما هو جدير بالذكر فإن ما بين متضمنات الأدب الشرقي — من مقاربات ومقارنات

*أ.د. نائلة أحمد الجبوري، أستاذة الفلسفة والتصوف والفكر المقارن، أستاذة الدراسات العليا — قسم الفكر الإسلامي — كلية الإمام الكاظم (ع) للعلوم الإسلامية الجامعة، عضو جمعية الصداقة العراقية — الأذربيجانية، بغداد — العراق.

تشير الى ماهية المضمون الدلالي للأدب العربي من نادره قصصية ومن نثر وشعر كالغزليات والخمريات، وما في الشعر العربي — من أوزان، فالشعر الفارسي والشعر التركي والشعر الأذربيجاني ينظم على أوزان الشعر العربي، فيما تؤكد العديد من الدراسات، وما ذلك إلا بحكم المجاورة المكانية، والثقافة الإسلامية المشتركة والصلات التاريخية.

ووفقاً أيضاً للفعل الترجمي المتبادل فيما بين متضمنات الأدب الشرقي والمضمون الدلالي للأدب العربي والأدب الصوفي منه في العصر الوسيط، وما تميز به الأدب الشرقي في العصر الوسيط من إلتقاء حضاري وتاريخي وفكري وديني ولغوي واجتماعي وفني يتضح من خلال ما بين الأدب العربي والأدب التركي — الأذربيجاني والأدب الفارسي من مقاربات ملحوظة في السياق الإسلوبى والمنحى الروحي. لهذا توجه الباحثون والمستشرقون في العصر الوسيط الى الدراسات اللغوية: التركية والفارسية والعربية وقراءة الأدب الشرقي المترجم للغات الأخرى، لمعرفة ماهية الشخصية التركية والعربية والفارسية، وكيف تفكر، وبم توّمن، وماهية نظرتها الى بعضها، مما يضيف ملامح جديدة الى هوية هذه الشعوب، مع ما يميز أدب شرقي عن غيره على الرغم من كونه مقروناً بالدين والحضارة الإسلامية. من جانب.

والتوجه من جانب آخر نحو حقل الأدب المقارن، لذا غدت ترجمات الأعمال الأدبية الشرقية ملحوظة وفقاً لجامع ثقافيّ أساسيّ يضمها هو الثقافة الإسلامية على الرغم من الهوية الفرعية لكل أدب منها وهو ما يعكسه الفعل الترجمي الإستشراقي للأدب الشرقي في العصر الوسيط الذي تحدد إمتداده الزمني من بواكير القرن الرابع الميلادي حتى القرن الخامس عشر الميلادي، ومن بواكير القرن الأول الهجري (=القرن السابع الميلادي) وحتى القرن التاسع الهجري (=القرن الخامس عشر الميلادي).

ومن الجدير بالذكر فإن دراسات الباحثين والمستشرقين في العصر الوسيط للأدب الشرقي تحاول معرفة ما هو المخفي في هذا المجتمع الشرقي الإسلامي أو ذلك الأمر الذي لا تميز فيه تلك الدراسات بشكل دقيق الأدب التركي عن الأدب العربي والأدب الفارسي والأدب الأذربيجاني وما بينها من مقاربات أو مقارنات أو مفارقات، ولاسيما فإن الأدب الشرقي يتضمن أدباً صوفياً يعدُّ أفقاً روحياً مشتركاً في تعددية مضمونه.

لذا شكل ويشكل الأدب الصوفي إنموذجاً أدبياً رقيقاً يعبر عن أسمی معاني السمو الروحي نثراً كان أم شعراً، صاغه أعلام الأدب الشرقي من ذوي النزعة الصوفية للتعبير عن تجربة حياتية روحية تعمقت بلغة رمزية إبداعية جديدة المعاني تجمع الأدب الدنيوي والأدب الروحي في حالة خاصة يصعب تكرارها، لما تميزت به من دلالات دقيقة وتأويلات معتددة.

VİRTİAL TƏRCÜMƏNİN TƏDQIQI VƏ ONUN TÜRK DİLİNƏ TƏSİRİ

Yıldız Saad Eddin Abdul Ghani
Bağdad Universiteti, İraq
yildiz.s@colang.uobaghdad.edu.iq

دراسة الترجمة الآلية وانعكاساتها على اللغة التركية
أستاذ المساعد يلدز سعد الدين عبد الغني
قسم اللغة التركية / كلية اللغات / جامعة بغداد
عضو جمعية الصداقة العراقية-الأذربيجانية في بغداد
ملخص بحث مقدم الى كلية الاستشراق جامعة باكو:

كانت الترجمة مظهراً من مظاهر الفعل الحضاري للأمم عبر التاريخ، وهي من جوانب التفاعل ونموذج للجانب الإنساني الذي يمكن ان يطلق عليه بمصطلحات الحاضر باسم حوار الحضارات، والترجمة الآلية اداة وسيلة لهذا الفعل الحضاري، حيث ان الفكرة الحديثة لاستخدام الحاسب الآلي في الترجمة تعود مبدئياً الى اسباب عملية، اذ ان التطورات والمتغيرات السياسية، والتقدم المتسارع في العلوم والتكنولوجيا وظهور روح التنافس التجاري في اعقاب الحرب العالمية الثانية قد جعل من العسير على العلماء قراءة الفيض الهائل من المعلومات ودراسته في شتى مجالات المعرفة وتدقيقه دون الاستعانة بالترجمة. فبدأ البحث عن وسيلة سريعة للترجمة تعوض نقص المترجمين واتجه تفكير العلماء الى تسخير الحاسب الآلي الذي كان اول ابسط اشكاله قد ظهرت في الثلاثينات من القرن العشرين. ويظهر الحاسبة ظهرت مشكلة اخرى اضيفت الى مشاكل الترجمة، حيث ان صعوبات وامكانيات الترجمة بالمكائن لا يمكن ان تقيم تقيماً كاملاً دون استيعاب التعقيدات الواردة في المناهج التي تستعمل بدرجة اعم، وعلاوة على ذلك رغم ان الترجمة بالمكائن لها مضامين نظرية مهمة بالنسبة لجميع اشكال الترجمة، ولكن امكانياتها الكاملة تعتبر بعيدة عن التحقيق الفعلي فلا بد من القيام بكثير من الجهد النظري والعملية قبل ان يكون بالامكان توقع حل المشاكل الكبرى في عملية الايصال بين اللغات، ونظراً لاهمية هذا الموضوع وماله من تأثير سلبي على طلبتنا فقد تم تناوله في موضوع بحثنا هذا.

ABDULQAHİR ƏL-CURCANININ TƏDQIMINDƏ İSTİARƏ

Bağirova Şəms
Bakı Dövlət Universiteti
bagirova.sh.i@gmail.com

Abdulqahir əl-Curcani yaradıcılığında metaforanın geniş izahı, onun müxtəlif aspektlərdən təhlil və təsnifi, ümumiyyətlə, bu fiqurun dil sistemindəki mühüm funksiyaları ilə bağlı olub olduqca geniş və hərtərəflidir. Alimin tədqimatında *istiarə* ilk növbədə bir poetik fiqurdur. Onun gücü fəhm və ağıla, qəlbə və düşüncəyə təsir etməsidir:

اما الاستعارة، فهي ضرب من التشبيه و نمط من التمثيل و التشبيه قياس و القياس يجري فيما تعينه القلوب و تدرکه العقول و تستفتى فيه الافهام و الاذهان لا الاسماع و الاذان.

"İstiarə təşbehin bir növüdür. O, təmsil sənətinin bir qoludur. Təşbeh bənzərlik (qiyas, analogiya) ilə yaranır. Analogiya isə öz növbəsində qəlblərdə anlaşılır, ağılın gücü ilə dərk edilir. Analogiya barədə rəy fəhm və zehnin gücü ilə yaranır, eşitmə və dinləməklə yox".

O öz yanaşmasında istər nəzəri, istərsə də gətirdiyi misallar baxımından əvvəlki filoloqların əsərlərində rast gəlmədiyimiz fərqli mülahizələr irəli sürür. Bu onun istiarənin əsas iki növünün mövcud olması ilə bağlı fikirlərində daha qabarıq canlanır. Curcaninin əsərlərində poetika məsələləri dilçilik məsələləri ilə vəhdət təşkil edir. Ədib istiarəni araşdırarkən ona müxtəlif müstəvilərdə yanaşır. O, istiarənin özəl bir təsnifatını verib onu الاستعارة الفعل والاستعارة الاسم olmaqla iki növə bölgür. İsimlə əlaqələndirilən istiarələr bir əşyanı başqa bir əşya ilə əvəz edir və yaxud bir əşyaya ona aid olmayan nəyisə aid edir. Məsələn, "bir aslan gördüm" deyərək insanın aslana bənzədiyini iddia edilir. "Onun cilovlu şimal küləyinin əlində idi" dedikdə isə, şimal küləyinin əli olması iddia edilir".

İsmi istiarələrdə bölgü apardığı kimi, əl-Curcani feli istiarələrdə də özünəxas bölgü aparır. Bu bölgüdə yalnız feil deyil, onunla sıx bağlı olan məsdər, fail və məful kimi komponentlər də çıxış edir. Burada artıq poetika alimi əl-Curcanini deyil, dilçi əl-Curcanini görürük.

و الذي يجيب العلم عليه ان الفعل لا يُتصور فيه ان يتناول ذات شيء، كما يتصور في الاسم و لكن شأن الفعل ان يثبت المعنى الذي اشتق منه للشيء في الزمان الذي تدل صيغته عليه... ذلك ان تقول : "نظفت الحال بكذا" و "اخبرتني اسارير وجهه بما في ضميره" و كلمتى عيناه بما يحوى قلبه " فتجد في الحال وصفا هو شبيه بالنطق من الانسان.

"Burada bir məsələni unutmaq olmaz ki, feilin bir şeyə aidiyyəti isimdə olduğu kimi təsəvvür olunmur. Amma fel müəyyən zamanda nəyə isə dəlalət edən xüsusiyyətdən doğan mənanı təsdiq edir. Məsələn, "onun üzü qəlbindəkiləri bəyan edir", "onun gözləri qəlbindəkiləri açıb mənə söylədi". Burada artıq hal əlaməti canlanır: insana xas danışma, nitqlə bənzəmə yaranır".

Bütün bu deyilənlərdən belə bir fikir hasil olur ki, Abdulqahir əl-Curcani istiarə sənətini bütün incəliklərinə qədər dərk edib onun hərtərəfli təhlilini verməyə qadir olmuşdur. Onun təqdimində istiarə müxtəlif yönərdən canlanır; burada sırf poetik fiqur kimi onun funksiyası göstərilir və istiarənin başqa poetik fiqurlarla əlaqəsi araşdırılır, istiarə sosial hadisə və elitaya xas yüksək bədi' sənət kimi təhlil edilir, bu poetik fiqur Quranla əlaqədar öyrənilir, istiarədə həqiqətə uyğunluq məsələsi ayrıca işıqlandırılır və nəhayət, istiarə linqvistika sahəsi kimi analiz edilir. Bütün təhlillərdə əvvəlki müəlliflərin əsərlərində gördüyümüz təsvirçiliyin yerini əsl nəzəri araşdırmalar tutur. Müəllif kəlam mötəzili alimlərinə xas bir tərzdə sanki əsər boyu kiminləsə diskussiya aparır, öz fikirlərinin isbatına çalışır. Nəticədə, Abdulqahir əl-Curcaninin sayəsində ərəb şeirinin əsas xüsusiyyətlərindən biri olan istiarənin misilsiz nəzəri konsepsiyası yaranır.

ŞƏRQŞÜNASLIĞIN ZİRVƏDƏ OLDUĞU DÖVR

Əliyeva Tahirə

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
aliyeva.tahira1@gmail.com

"XX əsrin 30-cu illərində dil, ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi tədqiq etməyə imkan verməmişlər" fikrini təkzib etmək məqsədi ilə bu yazını yazmaq qərarına gəldim. Krackovskiy, Bartold, Bertels, Baskakov, Marr, Struve, Piqulevskaya, Orbeli, Yuşmanov, Şumovskiy, Yakubovskiy, Kuzmin, Petrov, Eberman, Ode-Vasilyeva, Kaştalyova, Salye, Vilençik, Tsereteli, Kovalevskiy, Freyman, Muratov, Samoyloviç, Kokovtsov, Şerbatskoy, Konrad, Alekseyev, Genko, Riftin və başqaları kimi sözün əsl mənasında həqiqi alimlər məhz bu illərdə yaşayıb yaratmış, şərqşünaslıq elminə və islam mədəniyyətinə öz əvəzolunmaz töhfələrini vermişlər. İslam tarixi və ədəbiyyatına dərin hörmətlə yanaşan qeyri millətlərə mənsub olan bu alimlərin məhz Sovet dövründə şərq elmləri sahəsində cəsarətlə apardıqları mükəmməl tədqiqatlar buna sübutdur. İlk əvvəl Müqəddəs Quranın rus dilinə tərcüməsi və təfsiri, 6 cilddə seçilmiş əsərlər və s. əsərlərin müəllifi, ərəb əlyazmalarının mahir tədqiqatçısı, 1930-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Şərqşünaslıq İnstitutu Ərəb kabinetinin əsasını qoymuş, rus dilində yazılmış əsərlərində tez-tez "inşəAllah" kəliməsinə rast gəldiyimiz dahi akademik İ.Y.Kraçkovskiydən başlamaq istəyirəm. Cildlərlə elmi əsərlərin müəllifi İ.Y.Kraçkovskini vaxtilə Sovet dövləti alimə ümumxalq şöhrəti qazandıran məhz "Ərəb əlyazmaları üzərində işləyərkən" adlı kitabına görə 1-ci dərəcəli Dövlət mükafatına layiq görmüşdü. Elmdə dəyərli zirvələri fəth etmək istəyən hər bir ərəbşünas onun məktəbini keçmişdi. Belə həqiqi alimlərdən birinin timsalında məhz 30-cu illərdə İslam Şərq elmi və mədəniyyəti sahəsində nə dərəcədə yüksək elmi kadrlar yetişdiyini nəzərinizə çatdırmaq istəyirəm. O, uzun müddət Azərbancanda yaşamış, dünyada Quranı ilk dəfə nəzmlə tərcümə edən, bir çox şərq və qərb dillərindən tərcümələrin, ərəbşünaslıq elmində ilk dənizçilik ədəbiyyatı abidəsinin nəşri - Əhməd ibn Məcidin 3 naməlum losiyası, XV əsr ərəb naviqasiya ensiklopediyasının tənqidi nəşri (5 cilddə) və s. əsərlərin müəllifi Teodor Adamoviç Şumovskiy idi. O, 1936-cı ildə dağıdılmış Şamaxı məscidində toz içində qalan Şirvani Arraninin Divanını tədqiq etmişdi. Yeganə nüsxə Sankt-Peterburqda mühafizə olunur əgər Şumovskiy onu məqbərədən gizlicə götürüb özü ilə buraya gətirməsəydi, kim bilir neçə illər əlyazma qatı açılmamış qalacaqdı). O, Arraninin əsərlərini rus dilinə tərcümə edir. Şumovskinin tərcümələrindən bir neçə nümunəni oxuculara təqdim etmək istərdim:

Я не из тех, кто не знакомы с честью.
Законам нашим слуги и отцы
Приобретают силою и лестью
К стадам стада и ко дворцам дворцы.

Я – мусульманин. Тот, кем славен
Хашим, Изрек от Бога то, что молвлю я:
«Не поклоняюсь идолам я вашим,
Вам – ваша вера, а уж мне – моя».

Если ты с ложью в обнимку идешь,
Бедный безумец, ты с ней пропадешь:
Слабого сильным, но сильного слабым
Делает ложь.

Как хорошо в раю сынам Али!
Безвольный пленник радостей земли,
Я, Аррани, таких блаженств не стою,
Как мирных вод не стоят корабли.

Боже миров, ропот прости Аррани!
Трупы молчат – в труп обрати Аррани!
Эй, придержи мысль и язык, нечестивец!
С Богом живых так не шути, Аррани.

"Stalin repressiyası" deyilən illərin bu alimlərin elmi-zehni potensialına qətiyyəən zərəri olmamışdı. Onlar məhz 30-cu illərdə elmə yüksək səviyyədə xidmət etmiş və sözün əsl mənasında həqiqi alimlər olaraq həyatda iz qoyub bu dünyadan köçmüşlər. Allahdan rəhmət diləyir, ruhları qarşısında baş əyirik.

ŞƏHRİYAR POEZİYASINDA "TƏKRARLARIN" SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Fərgüzadova Adilə

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
gunay.mh@mail.ru*

"Təkrar" hadisəsi Şəhriyarın farsca "Divan"ında mətnin təşkilində mühüm rol oynayan vasitələrdən biridir. Əsərdə fonetik təkrar; 2) morfoloji təkrar; 3)

leksik təkrar; 4) sintaktik təkrarın zəngin nümunələrini izləmək olur. Həm dil hadisəsi, həm stilistik vasitə kimi "Divan"dakı "təkrarlar" sistemi bəzi özəllikləri ilə seçilir. "Divan"ın mətninin strukturunda təkrarların yerləşməsi əsərin poetik dilinə ahəng verən amillərdən biridir. "Divan" üçün ən səciyyəvi olan təkrar nümunələri üzərində durmaq istərdik:

1. Fars dilində هم آغازی adlanan təkrar növü. Şəhriyar pəeziyası üçün səciyyəvi olan təkrar növlərindən biridir, yəni beytin misraları eyni sözlərlə başlanır. Misra əvvəlində təkrarlanan sözlər müxtəlif nitq hissələrindən ibarət ola bilər. Şəhriyar şeirində bu növ təkrarda həm əsas nitq hissələri, həm də köməkçi nitq hissələri iştirak edir. Aşağıdakı beytdə "qəm" ismi misra əvvəlində işlənərək, xüsusi leksik vurğu yaradır.

غم روزگار گو رو پی کار خود که ما را غم یار بی خیال غم روزگار دارد

Poetik tərcümədə "qəm" sözünün beytdəki mövqeyi başqadır.

(ruzigarın (həyatın) qəminə de ki, get işinin dalınca (məni rahat burax), çünki biz həm biganə yarın qəmini, həm də ruzigarın qəmini çəkirik)

2. Beyt boyu paylanan mürəkkəb konstruksiyalı təkrar əsərdə çox müşahidə olunur. Belə təkrar zəncirvari semantik əlaqədə çıxış edir. Aşağıdakı nümunədə "səhər" sözünün beytdəki mövqeyi fikrimizi təsdiqləyir. Şair "səhər" leksemini həm nominativ şəkildə, həm mürəkkəb söz tərkibində, həm də fel komponenti kimi işlətməmişdir: [səhər], [səhərxizan], [səhər kərdi].

سحر چون آفتاب از آشیان من سفر کردی شبی را با من ای ماه سحر خیزان سحر کردی

(Səhər tezdən yuxudan oyanan ay üzlü yarım, mənimlə bir gecə səhər etdin, Günəştək aşyanımdan səhər vaxtı səfər etdin) (2, s. 143).

3. Semantik təkrar zənciri bir- birini izləyən iki beytdə yer alır. Aşağıdakı beytdə [şəbab] və [şetab] sözünün mətndəki mövqeyi Şəhriyarın fərdi üslubunun özəlliklərindəndir.

شباب عمر عجب با شتاب می گذرد بدین شتاب خدایا شباب می گذرد

شباب و شاهد و گل مغتتم بود ساقی شتاب کن که جهان با شتاب می گذرد

Beytdə [şəbab] sözü ilə yanaşı [şetab] sözünün işlənməsi xüsusi səs təkrarı yaradır. Şair "ş" səsini gücləndirən [şahed] sözünü işlətməklə beyt boyu ahəngi daha da gücləndirir.

4. Beytdə təkrarlanan sözlərin əks istiqamətdə işlənməsi də "Divan" üçün səciyyəvidir. Xiazm poetik fiquruna uyğun gələn nümunələr aşağıdakı beytlərdə öz əksini tapmışdır.

منم که جو رو جفا دیدم و وفا کردم توئی که مهر و وفا دیدی و جفا کردی

(Mənəm ki əziyyət və cəfa çəkdim vəfa etdim

Sənsən ki məhəbbət və vəfa gördün və əziyyət verdin)

Birinci misrada işlənən [cəfa], [vəfa] sözləri, ikinci misrada əks sırada, yəni [vəfa], [cəfa] şəklində işlənir.

CƏLALƏDDİN RUMİ YARADICILIĞINDA SUAL CÜMLƏLƏRİ

Xanbabayeva Afət Əjdər qızı

Bakı Dövlət Universiteti

a.xanbabayeva63@mail.ru

Sual cümlələrində ilk növbədə müəyyən bir sual verilir, təbii ki, mütəxəssisdən cavab da gözlənilir. Sual cümlələrinin intonasiyası öz qrafik hərəkətinə görə nəqli cümlələrin intonasiyasından köklü şəkildə fərqlənir. Müxtəlif dillərdə sualı əmələ gətirən əlamətlər bir-birinə yaxın olsa da, hər hansı bir dilin öz sistemindən, quruluşundan asılı olaraq onlar arasında fərqlər də mövcuddur.

Fars dili sintaksisinin mükəmməl mütəxəssisi Ə. Şəfai sual cümlələrini araşdırarkən aşağıdakı məsələlərə diqqət yetirmək lazım olduğunu göstərir:

1) sual və sual obyektinin növü; 2) sual cümləsini təşkil edən fonetik və qrammatik əlamətlər; 3) sualın qarşısında verilən cavab cümləsinin növü və onun qrammatik əlamətləri.

Ümumiyyətlə götürdükdə demək lazımdır ki, suala verilən cavabla əlaqədar iki cür sual cümləsini fərqləndirmək lazımdır. Xüsusi sual cümlələri sual əvəzlilikləri ilə əmələ gəlir. Ümumi sual cümlələrindən fərqli olaraq xüsusi sual cümlələrində danışanı, sual verəni bu və ya digər cümlə üzvləri ilə əlaqədar olan məlumat maraqlandırır. Xüsusi sual cümlələrinə təsdiq və ya inkar ədətləri ilə cavab vermək mümkün deyil.

Xüsusi sual cümlələrinin *intonasiyası ümumi sual cümlələrinin intonasiyasından xeyli dərəcədə fərqlənir*. Ümumi sualda sintaqmanın sonunda *əsas tonun qrafiki qalxırsa, xüsusi sual cümlələrində enir*. Bu cəhətdən bu iki intonasiya ilə deyilmiş cümlələrin intonoqrafik qrafiki əkslik təşkil edir. Sual əvəzlilikləri ilə düzələn sual cümlələri əsasən bütün dünyada dillərində mövcuddur.

Fars dilində bu sual əvəzliliklərinin tam olmayan siyahısı aşağıdakı kimidir:

a) İsimlərə aid olan suallar: ke? ki? çe? kodam? b) sifətlərə və tərz-i-hərəkət zərflərinə aid olan suallar: çegune? çetour? çegune? çon? şesan? c) saylara aid olan suallar; çənd? çəndan? ç) zaman zərfinə aid olan suallar: key? çe vəxt? çe zəman? d) məkan zərfinə aid olan suallar:koca? dər koca? e) kəmiyyət və miqdarə verilən sual; çe qədr ? çənd?

Bədii ədəbiyyatda, poeziyada sual cümlələrinin hər bir növündən istifadə olunur. Cəlaləddin Rumi Mövlanənin dünyada şöhrət qazanmış "Məsnəvi" və "Divan-e Şəms"ində sual cümlələrinin çox maraqlı növləri mövcuddur. Bu təzəsimizdə dahi şairin yaradıcılığına bu baxımdan yanaşmağa çalışdıq.

Cəlaləddin Ruminin "Divan-e Şəms"indən götürülmüş aşağıdakı qəzələ diqqət yetirsək, burada Mövlanənin sual-cavab üstündə qurduğu mükəmməl mükəmməliyi,

ona verilən cavablar sual cümlələrinin bir neçə növünü əhatə etdiyini müşahidə edirik:

/mə-ra guyi: kerai?-mən çe danəm?/ çenin məcmun çerayi? mən çe danəm?

mə-ra gui: bedin zarii ke həstəm? / be eşqəm çon bərayi? mən çe danəm?
mənəm dər mouc-e dərya-ye eşqət, / mə-ra guyi: kocai? mən çe danəm?/
(Mənə deyirsən kimlərdənsən ? Mən nə bilim?/ Niyə belə məcnun kimisən?

Mən nə bilim?

Mənə deyirsən: Sən niyə belə ağlayırsan? /Mənim eşqimə necə yarayacaqsan?

Mən sənin eşq okeanında başsız dalğalaram, Mənə deyirsən: haradayam?
Mən nə bilim?)

Bu parçada sual cümləsinin hər bir növünə uyğun olaraq cual intonasiyası işlədilmiş, ən çox xüsusi sual cümləsinin intonasiyası qabarıq şəkildə hiss olunur. Ümumiyyətlə sual cümlələrinin aşağıdakı növlərini fərqləndirirlər:

1) Ümumi sual cümlələri, 2) Xüsusi sual cümlələri, 3) Seçmə (alternativ) sual cümlələri, 4) Ayırıcı sual cümlələri, 5) Emfatik sual cümlələri.

Ayırıcı sual cümlələri əsasən iki sintaqmadan ibarət olur. Birinci sintaqma nəqli cümlə strukturunda olduğundan düşən tonla, ikinci sintaqma isə adətən qalxan tonla tələffüz olunur. Bəzən hər ikisi eyni, düşən tonla tələffüz edilir.

İLTİZAM ŞƏKLİ İLƏ İŞLƏNƏN QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN BİRLƏŞMƏLƏR

Yaqublu Banuçiçək

Bakı Dövlət Universiteti

bmmmdli98@mail.ru

Felin aorist forması yalnız fel şəkillərinin düzəldilməsində deyil, digər hallarda da işlənə bilər. Aorist formasının işlənməsi üçün əsas şərt felin qeyri-müəyyən formada olmasıdır. Başqa sözlə, əgər hərəkətin icra olunub-olunmaması məlum deyilsə, mütləq felin aorist forması işlənəcək. Fars dilində qarşılaşdığımız nümunələr onu göstərir ki, felin aorist forması həm müəyyən formaların tələbi ilə, həm də ayrılıqda işlənir.

Felin aorist formasının işlənməsini tələb edən birləşmələrə əsasən aşağıdakılar aiddir:

Ehtimal, ümid və s. bu kimi mənalar ifadə edən birləşmələrlə, bir qayda olaraq, felin aorist forması işlənir.

Şübhə. "شاید", "ممکن است", "باشد که", "امکان دارد" və "می شود" kimi söz və birləşmələrlə

Xahiş, arzu. "کاش", "کاشکی", "امیدوارم" və "امید اسف", "آرزو دارم" və "خدا نکند که" kimi söz və söz birləşmələri ilə şərt. "اگر", "هر گاه", "در صورتیکه", "چنانچه" kimi şərt bağlayıcıları ilə başlayan cümlə

-dən sonra; پیش از آنکه, قبل از آنکه, به جای اینکه, در عوض اینکه, جز اینکه, غیر از اینکه پیش از آن که او را ببینم کاغذ را نوشتم.

Felin aorist forması bir sıra mürəkkəb cümlələrin formalaşmasında da iştirak edir. Məsələn, məqsəd budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdə:

زیرا در حدود ۲ تا ۱۰ روز طول می‌کشد که افراد مبتلا علائم بیماری و تب نشان دهند.

Çünkü simptomları olan insanların xəstəlik və qızdırma göstərməsi təxminən 2-10 gün çəkir.

سازمان جهانی بهداشت به تمام افراد در همه رده‌های سنی توصیه می‌کند که با اتخاذ اقداماتی از خود در برابر ویروس محافظت کنند.

Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı hər yaşda olan insanlara virusdan qorunmaq üçün tədbirlər görməyi tövsiyə edir.

Ümumiyyətlə, digər tabeli mürəkkəb cümlələrdə kontekstdən asılı olaraq baş və ya budaq cümlənin xəbəri aoristlə ifadə oluna bilər. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, müasir fars dilində felin iltizam şəklində (aorist) işlənmə halları yalnız şəkillərlə deyil, qeyri-müəyyənlik bildirən birləşmələrlə də işlənir. Bu birləşmələrə bir çox misal göstərmək olar. Məsələn:

امیدوارم، قرار بود، دوست دارم، سعی می‌کنم، سعی کردم و s.

امیدوارم ادبی مرا ببخشید.

Ümidvaram, ədəbsizliyimi bağışlayarsınız.

اره، قرار بود امروز صبح زود، با پدرش برود.

Bəli, bu səhər tezdən atası ilə getməli idi.

من دوست دارم همش نیگاش کنم.

Mən hamısına baxmağı xoşlayıram.

در حالی که از ورودش جا خورده بودم و سعی داشتم خود را از سر راهش کنار بکنم.

Onun gəlişinə təcəbbələndim və yolundan çəkilməyə çalışdım.

آور می‌ترسید آنجا هم جنجال کند.

Avar orada da mübahisədən qorxurdu.

می‌ترسید اگر تکان بخورد تا حرف بزند یا نفس عمیق بکشد.

Danışmaq və ya dərindən nəfəs almaq üçün titrəyirsə, qorxmayın.

Ə. CƏFƏRZADƏNİN BİLİŇQVEM DİL KİMLİYİNİN ƏSƏRLƏRİNİN DİLİNƏ TƏSİRİ (*fars dilindən intertekstlər əsasında*)

Məmmədova Bənövşə

Azərbaycan Dillər Universiteti

benovshem.m@gmail.com

"Dil kimliyi" bu və ya digər fərdin nitq davranışında, nitq strategiyalarında, danışığında, linqvopersonaloji vokabulyarında (yəni, gündəlik istifadə etdiyi sözlər məcmusunda), üslubunda, leksik inventar seçimində (yəni, çox sayda sinonimik silsilələr sırasında bu və ya digər semantik paradigmanın ifadəsi üçün konkret nominativ vahidin seçilməsi) və s. hallarda özünü biruzə verməkdədir. Dil kimliyi nəzəriyyəsinin ilkin nəzəri əsasları V.f.Humboldtun yaradıcılığında səsləndirilmiş fikirlərə istinad etsə də, bu yeni dilçilik istiqamətinin formalaşmış müasir formatda inkişaf tapmasında görkəmli neohumboldtçu dilçi – Leo Vaysgerberin müstəsna rol oynadığı məlumdur. Bu nəzəriyyəyə görə, bir insanın hansı dilin və ya dillərin daşıyıcısı olması faktı labüd şəkildə həmin şəxsin dil kimliyində, onun dünyanın dil mənzərəsində ifadə tapır. Məsələn, monolinqvem şəxslə bilinqvem şəxsin dil kimliyinin reallaşma mexanizmləri heç də eyni olmaya bilər. Belə ki, əksər hallarda bilinqvem və ya polilingvem şəxslər öz danışığında bir deyil, iki və daha artıq (aktiv şəkildə bələd olduqları dillərin sayına uyğun səviyyədə) interferensiya elementlərinə yer verirlər. Xatırladaq ki, interferensiya anlayışını Praq Funksional Dilçilik məktəbinin nümayəndələri dilçiliyə gətirmiş olsalar da, bu terminoloji anlayışın öz müasir mənə yükündə qərarlaşıb aktiv işlənmə tezliyi qazanmasında U.Vaynrayx müstəsna rol oynamışdır [1 ; 25-60]. Bilinqvemlərin nitqinin ardıcıl tədqiqatçılarından sayılan bu sosiolinqvist ikidilli şəxslərin danışığında ana dili istifadəsində ikinci dil müdaxilələrinin növünü və səviyyəsini müəyyənləşdirmişdir. Dilçi, 1) fonetik; 2) morfoloji; 3) leksik; 4) sintaktik interferensiya hallarını fərqləndirmişdir.

Azərbaycan dil mühitinin qonşu xalqların dil mühiti ilə sıx əlaqəsi, hətta multikultural Azərbaycan linqvoatlasında fərqli xalqların dillərinin sərbəst və uğurlu şəkildə birgə mövcudluğu bu ərazidə bilinqvem dil kimliyinə malik şəxslərinin çoxsaylılığını təmin etmişdir. Yəni, Azərbaycanda Azərbaycan – rus, Azərbaycan – talış, Azərbaycan – ləzgi və s. bilinqvemliyi ilə seçilən şəxslərin çoxsaylılığı ədəbi mühitə də ciddi təsir etmişdir. Eyni zamanda tarixən Azərbaycanda yüksək təhsil görmüş şəxslərin rus, ərəb, fars, hal-hazırda isə daha çox ingilis dilinə bələd olmaq arzu və istəyi bu istiqamətli ikidilliliyi də aktivləşdirmişdir. Məsələn, Azərbaycanın xalq yazıçısı Əzizə Cəfərzadə əslində polilingvem olmaqla bir neçə dilə yüksək səviyyədə bələd idi. Bizi maraqlandıran Azərbaycan – fars bilinqvemliyi baxımından, yazarın yaradıcılığının təhlili onu

deməyə əsas verir ki, Ə.Cəfərzadə istər leksik, istər, morfoloji, istər sintaktik interferensiya səviyyəsində yaddilli müdaxilələrə geniş şəkildə yer vermişdir. Məsələn, yazıcının, "Bakı-1501" romanında fars dilində intertekstemə yer verildiyini görürük:

"Əlbəttə, vaxt olanda, bəzən Taclı xanım ilk təhsil gördüyü fars dilində əzbərdən şeir, qəzəl söylərdi. – Bizim böyük şairlərin hamısı farsca yazıb. Nizami də, Xaqani də, – deyərdi. – Fars dili şeir dilidi, bir bax, Hafiz nə incə deyib:

/həme xoş delənd ke motreb bezənəd be tar çəngi,
/mən əzin xoşəm ke çəngi bezənəm be tar-muyi.
/həme mövsemə-təfərroc be çəmən rəvəndo səhra,
/to qədəm be-çəşm-e mən neh benişin kənare-cuyi"/

Analoji hallara Ə.Cəfəzadənin "Aləmdə səsım var" romanında da tez-tez təsadüf edilir:

-Sədi rəhmətullah gözəl deyib, cənab Mahmud ağa:
Xəri-İsa gərəş bə Məkkə bərənd

Çun beyayəd hənuz xər başəd. Onu da qeyd edək ki, yazıçı tarxi mövzulu əsərlərində süjet xətti farsdilli mühitlə sıx bağlı olunan məqamların vurğulanmasını tələb etdikdə, fars dilindəki intertekstemlərdən daha aktiv şəkildə istifadə edir.

ŞƏRQŞÜNASLIQ FAKÜLTƏSİNİN 100 İLLİK YUBİLEYİNƏ İTHAF OLUNMUŞ ƏSƏR - NİZAMİ YARADICILIĞI ÜZRƏ FİLOLOJİ TƏDQIQLƏR

Məmmədova Əsmət xanım

Bakı Dövlət Universiteti
kamillik@mail.ru

"Xəmsə"nin müxtəlif aspektlərdən tədqiqi bu unikal əsərin yarandığı dövrün tarixi gerçəkliklərini, ədəbi normalarını, bədii-estetik prinsiplərini əks etdirməklə paralel, həm də öz dövrünün, yəni XII əsrin fonetik, leksik, sintaktik quruluşu haqqında dəyərli informasiya daşıyıcısı olduğunu göstərir.

Qeyd etməliyik ki, "Xəmsə"nin dilçilik və ədəbiyyatşünaslığın müxtəlif sahələri üzrə araşdırılması elmi-nəzəri baxımdan ciddi və konseptual xarakterli qənaətlərin müəyyənləşməsi ilə səciyyələnir.

Möhtəşəm elm məbədi – Şərqsünaslıq fakültəsinin 100 illiyinə, həm də əziz müəllimlərimizin unudulmaz xatirəsinə ithaf etdiyimiz "Nizami Gəncəvi yaradıcılığı üzrə filoloji tədqiqlər" adlı geniş həcmli monoqrafiyanın qısa icmalını sizlərlə bölüşmək istərdik. Monoqrafiya dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq kimi iki bölümü əhatə edir. Biz tezis məhdud həcm tələbini nəzərə alaraq yalnız dilçilik bölməsi haqqında məlumatla kifayətlənirik.

Monoqrafiyanın dilçilik bölməsinin əsas tədqiqat obyektini təşkil edən "Xəmsə" məsnəvilərinin fonetik-qrafik planda araşdırılması son dərəcə maraqlı dilçilik faktlarının aşkarlanması ilə nəticələnmişdir. Bildiyimiz kimi, qədim dövrlərdə mövcud olmuş, lakin müasir dildə işlənməyən və yaxud özünə yaxın məxrəcli səsə assimilyasiya olunmuş fonemlərin üzə çıxarılması, bərpasında qədim yazılı abidələr, klassik bədii irs nümunələri müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Biz də öz növbəmizdə məsnəvilərin təhrif olunmadan düzgün oxunması, anlaşılmasını şərtləndirən, Nizami fonetik poetikası barədə daha dolğun fikir yürütməyə imkan verən bu kimi səslərin ilkin tələffüz qaydalarını məhz "Xəmsə"nin orijinal variantlarına istinad edərək müəyyənləşdirməyə çalışmışıq. "Xəmsə"dəki خو /xv/ diqrafı [vav-e mə'dule] ilə yazılan sözlərin o dövrdə necə oxunması ilə əlaqədar müxtəlif beytlərin misralarının qafiyə, rədif leksemlərinin bir-biri ilə tutuşdurulması bu işdə ən etibarlı üsul kimi yolumuza işıq tutub.

Fono-qrafik, fono-poetik hadisələrin zənginliyi ilə diqqəti cəlb edən məsnəvilərin bu istiqamətdə kompleks araşdırılması üçün məhdudiyət qanununun təsiri ilə formalaşan assimilyasiya, eliziya, dissimilyasiya, proteza, meta-teza kimi çoxçeşidli hadisələrin "Xəmsə"dəki təzahür formalarına fokuslanmışıq. Sadaladığımız hadisələrin Nizami bədii irs nümunələrində çoxluq təşkil etməsi, heç sözsüz ki, əruz bəhrlərinin, misraların qəlibinin əsasını təşkil edən təfilələrin tələbi ilə birbaşa əlaqəlidir.

Araşdırma zamanı klassik mətnlərin oxunuşunda buraxılan səhvlərin böyük əksəriyyətinin omoqrafların payına düşdüyü qənaətinə gəldik. Qeyd olunanları nəzərə alaraq, biz bu tədqiqatımızda fars dilinin istər vurğuya, istərsə də qrafikaya görə formalaşmış omoqraflarını ilk dəfə olaraq Nizami məsnəviləri kontekstində araşdırıb, oxunuş zamanı baş verə biləcək səhvlərə, yaranacaq anlaşılmazlıqlara aydınlıq gətirməyə cəhd edərək, mülahizələrimizi poemalardan iqtibas etdiyimiz konkret əyani faktlarla əsaslandırmağa çalışmışıq. Həmçinin, Nizami irsinin düzgün dərkinin nüvəsini təşkil etməsinə rəğmən, ciddi elmi tədqiqdən kənar qalan eyni qrafik quruluşa, fərqli tələffüz və leksik mənalara malik omoqrafların düzgün oxunuşu məsələlərinə dilçi filoloqların diqqətini cəlb etməyə səy etmişik.

"Xəmsə"də işlənən leksik vahidlər – omofonlar" başlıqlı araşdırmada yazılış və məna cəhətdən müxtəlif, tələffüz cəhətdən eyni olan fərqli morfoloji tərkibli sözlərin – omofonların əmələgəlmə səbəbləri, mənşəyi, yazıda törətdiyi çətinliklər kimi məsələlər müzakirə predmetinə çevrilmiş, /s/, /t/, /z/, /h/, /x/, /q//ğ/ səslərinin əsasında yaranan müxtəlif qrafik quruluşlu omofonların hər birinə aid məsnəvilərdən çoxsaylı sitatlar gətirilmiş, məsnəvilərdə bu leksik vahidlərin işlənmə tezliyi müəyyənləşdirilmişdir.

Monoqrafiyada dilçiliyin sintaksis bölməsini təmsil edən tabeli mürəkkəb cümlələrin iki növü – şərt və qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb

cümlələr quruluş, baş və budaq cümlələrin funksiyası, bağlayıcıların növləri, işlənmə dairəsi kimi ən müxtəlif istiqamətlərdən tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Qənaətimizə görə, bu nümunələr Nizami yaradıcılığının spesifik xüsusiyyətlərinin, üslubunun öyrənilməsi ilə paralel, bir çox dil hadisələrinin Nizami qələmində dilimizdən kalka üsulu ilə fars dilinə çevrilməsi faktının ən bariz göstəricilərindəndir

"Qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələr" bəhsində bu tip cümlələrdə bağlayıcıların iştirak səviyyəsi, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə intonasiyanın rolu, xəbərlərin uzlaşıb-uzlaşmaması, nəhayət, baş və budaq cümlələr arasındakı semantik əlaqənin xüsusiyyətləri kimi nəzəri-dilçilik məsələləri ön plana çıxarılmışdır.

Nizami əsərlərinin dil xüsusiyyətlərinin tədqiqi, bu əsərlərin dilçiliyin bütün sahələri üzrə (fonetika, morfolojiya, leksika, sintaksis və s.) faktiki dil materiallarının məcmusu olduğu qənaətini birmənalı təsdiqləyir.

FARS DİLİNDƏ SİFƏTLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞININ TƏDRİSİNƏ DAİR BƏZİ QEYDLƏR

Məmmədova Lalə

Bakı Dövlət Universiteti

lalemammadova@bsu.edu.az

Sözlərin çoxmənalılığı ümumiyyətlə, bütün dillər üçün səciyyəvidir. Buna görə də çoxmənalılıqla bağlı irəli sürülmüş təriflər, verilmiş izahlar, aparılmış ümumiləşdirmələr və təsnifatlar demək olar ki, bir-birinə yaxındır. Ümumilikdə iki və daha artıq mənaya malik olan sözlərə çoxmənalı sözlər deyilir. Bu mənalar arasında bir əsas və əlaqələndirici mənalar olur. Lakin tədqiqat mövzusu xarici dil olduğu üçün təbii ki, həmin xalqın spesifik təfəkkür tərzindən asılı olaraq formalaşan çoxmənalılıq fərqi diqqət mərkəzində saxlamaq lazımdır. Deməli, tədris edilən xarici əcnəbi dilin tədrisi zamanı sifətlərin çoxmənalılığının, ümumiyyətlə, çoxmənalılığın tədrisi məsələsində həmin dildə danışan xalqın spesifik təfəkkür tərzini, mədəniyyəti və söz yaradıcılığının nəzərə alınması çox önəmlidir. Fars və Azərbaycan xalqları uzun zaman eyni coğrafi ərazidə yaşadıkları, eyni tarixi xronologiya, bir-birinə çulğalaşmış ədəbiyyat və mədəniyyət daşıyıcıları olduqları üçün sözügedən xalqların danışdığı dillərin ayrı-ayrı ifadə vasitələri də bir-birinə çox yaxındır. Nümunə üçün "سرد" (soyuq) sözünə baxaq:

هوا سرد است - *Hava soyuqdur*

غذا سرد است - *Yemək soyuqdur*

Həsən soyuq adamdır - حسن آدم سردی است
Həsənlə Hüseyinin münasibətləri soyuqdur - رابطه حسن و حسین سرد است
Onlar arasında soyuq müharibə hələ də davam edir - جنگ سرد بین آنها هنوز ادامه دارد
Qatil qətlə soyuq silahdan istifadə etmişdir - قاتل در کشتن از سلاح سرد استفاده کرده است

Xacə Həsən həyatın isti soyuğunu dadmış qədim kitablar oxumuşdu - خواجه حسن کتاب های قدیمی خوانده بود که طعم گرم و سرد زندگی را می چشید

Qeyd olunan cümlələrdə "dər" (soyuq) sözünün hər iki dildə ortaq çoxmənalılığa malik olduğunu görürük.

Çoxmənalılıqda ilkin və törəmə, ikinci, üçüncü və sair dərəcəli mənaları tapmaq üçün onların hansının daha çox aid olduqları sözlə şərtlənib məna dəyişikliyinə uğramadığına diqqət yetirmək lazımdır. Çünki hər bir sözdə məna artımı onun əlamətli olduğunu göstərir.

Bunun üçün aşağıdakı misallara nəzər salaq:

Hava işıqlıdır - هوا روشن است

İşıq yanır - چراغ روشن است

Məsələ aydındır - نکته روشن است

Paltar açıq göydür - لباس آبی روشن است

Gördüyümüz kimi üçüncü və dördüncü cümlələrdə "roşən" (ışıqlı) sözü etiketlenmiş məna kəsb etmişdir. Çünki üçüncü cümlədəki roşən sözünün mənasını dərk etmək üçün yəni onun qeyri-məlum məna ilə antonimlik təşkil edən mənasını müəyyən etmək üçün məsələ sözünə (etiketə) ehtiyac var. Dördüncü cümlədə də "rouşən" in tünd rənglə antonimlik təşkil edən mənasını dərk etmək üçün rəng çalarlarını ifadə edən sözlərə ehtiyac var. Ancaq birinci və ikinci cümlələrdə vəziyyət düşünüldüyü kimi də sadə deyil. Bu iki cümlədə "roşən" (ışıqlı) sözünün hansının daha çox etiketsiz olduğunu müəyyən etmək elə də asan iş deyil. Görəsən qaranlıqla, yoxsa sönmə ilə antonimlik təşkil edən "roşən" (ışıqlı) sözü daha çox əlamətsizdir? Belə olan halda əgər ikinci cümlənin dəyişib aşağıdakı kimi ifadə etsək məsələ öz həllini tapmış olar:

İşığı yandırdı - چراغ را روشن کن

Belə bir istifadə birinci cümlə üçün təsəvvür edilmir. Buna görə də belə bir qənaətə gəlmək olar ki, birinci cümlə daha çox əlamətsizdir.

Araşdırmadan belə məlum olur ki, çoxmənalı sözlər bir neçə səbəbdən yaranır və bu amillər həm dilin zənginləşməsi, həm də bədii təsvir vastələrinin çalarlarının artmasında mühüm rol oynayır. Fars dilinin tədrisi zamanı sifətlərin çoxmənalılığının Azərbaycan dili ilə ortaq cəhətləri və ortaq ifadə formaları ilə yanaşı fərqli məna çalarlarına da xüsusi diqqət ayırmaq lazımdır. Məsələnin həllində kontekstin də rolu çox mühümdür.

CÜMLƏ QURULUŞLU FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRDƏ FEİLİN VACİB ŞƏKLİNİN İFADƏSİ

Məmmədova Leyla

Bakı Dövlət Universiteti

mammadova.leyla27@gmail.com

Cümlə quruluşuna malik olan frazeoloji vahidlər predikativ xüsusiyyətlərə malik olan müxtəlif növ sözlərin birləşməsinə özündə əks etdirir.

Öz quruluşuna görə bu növ frazeologizmlər rəngarəngdir. Frazeoloji cümlələrin əksəriyyəti adi cümlələrin əsas xüsusiyyətlərini – modallıq, zaman, şəxs kateqoriyalarını özündə əks etdirir. Lakin bəzi frazeoloji cümlələrdə qrammatik kateqoriyaların təzahür edilməsində bəzi məhdudiyətlərin şahidi olur.

Müasir fars dilçiliyində dil faktorları ilə təsbit olunmuş şəkil kateqoriyasının aşağıdakı bölgüsü mövcuddur: xəbər şəkli (وجه خبری), əmr şəkli (وجه امری), vacib şəkli (وجه واجب), lazım şəkli (وجه التزامی), arzu şəkli (وجه آرزو), şərt şəkli (وجه شرطی), bacarıq şəkli (وجه اقتداری). Frazeoloji cümlələr quruluşca adi cümlələr olmasına baxmayaraq, daimi kəmiyyət, keyfiyyət komponentlərinə və sabit ümumi mənaya malikdirlər. Bu tip cümlələrin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, feil ikinci və üçüncü şəxsin təkində işlənir. İstənilən frazeoloji cümlədə zaman və şəkil formalarının dəyişməsi mümkündür. Feilin vacib şəklinin əsas mənası müəyyən işin, hərəkətin icrasının zəruri olmasını, vacibliyini bildirməkdir. Fars dilində vacib şəklinin Azərbaycan dilində olduğu kimi morfoloji əlaməti yoxdur. Bu dildə vacib şəklinin qarşılığı təsviri vasitə ilə (بايستن) feilin iltizam formasının III şəxsin təki olan باید, əsas feilin مضارع التزامی formasının şəxsə görə dəyişməsi) verilir.

آدم باید نگاه به سرمایه اش بکند نه به همسایه اش (Adam gərək öz imkanına baxsın, qonşusununkinə deyil) – Yorğanını öz ayağına görə uzat.

آدم باید لقمه را به اندازه ی دهانش بردارد (Adam tikəni ağzının ölçüsünə görə götürməlidir) - Adam öz bacarığına görə iş görməlidir.

خر مردم را باید یک لنگی سوار شوی. (Başqasının uzunqulağına bir ayaqla minmək lazımdır) - Başqasının malına göz dikilməməlidir.

رخش باید تا تن رستم کشد (Simasını Rüstəm çəkməlidir) - Dəyərli işi peşəkar adam görməlidir.

علف باید به دهن بزى شیرین بیاید (Ot keçinin ağzına şirin gəlməlidir) – Başqalarının bəyənmədiyi işi görməyə işarətdir.

زن باید باچادر بیاید با کفن برود (Qadın çadıyla gəlib, kəfənlə getməlidir) - Qadının ömrünün sonuna kimi ər evində qalmasına işarətdir.

گوشت را باید از بغل گاو ببری (Əti inəyin böyründən kəsmək lazımdır) - Kasıbın malına göz dikməyin ləyaqətsizlik olmasına işarətdir.

Frazeoloji cümlələrdə verilmiş vacib şəkli həm təsdiq, həm də inkarda verilir.

طمع را نباید که چندان کنی ، که صاحب کرم را پشیمان کنی (Nəfsini elə etməlisən ki, mərhəmət sahibini peşman etməyəsen) – Naşükürlük etməməyə işarətdir.

FARS DİLİNDƏ FEİL KÖKÜNÜN MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ BİRLƏŞMƏSİ İLƏ YARANMIŞ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR

Tarverdiyev Mehman

Bakı Dövlət Universiteti

mehman.tarverdiyev1962@gmail.com

Məlumdur ki, fars dilində feil kökü bir sıra nitq hissələrinə, xüsusilə də ad nitq hissələrinə qoşularaq mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edir. Bu yolla əmələ gəlmiş mürəkkəb leksik vahidlərin tərkibində feil kökü qoşulduğu sözdən sonra işlənir. Onun quruluşu, strukturu "ad nitq hissəsi + feil kökü" şəklində olur. Bir sıra tədqiqatçılar bu halda feil kökünün sözdüzəldici şəkilçi məqamında işləndiyini və özünün leksik müstəqilliyini saxlamadığını əsas götürərək onu "yarımşəkilçi" hesab edirlər. Bu qrup tədqiqatçılar azlıq təşkil edir.

Tədqiqatçıların əksəriyyətini təşkil edən digər hissəsi isə belə hesab edir ki, "ad nitq hissəsi + feil kökü" modeli **üzrə** yaranmış mürəkkəb leksik vahidlər iki müstəqil sözün yanaşma üsulu ilə birləşməsidir və onları mürəkkəb leksik vahid saymaq lazımdır. Buna görə də onların tərkibindəki feil kökünü şəkilçi və ya yarımşəkilçi hesab etmək olmaz.

Topladığımız faktların təhlili feil kökünü yarımşəkilçi (poluaffiks) hesab etməyən tədqiqatçıların fikrinin doğru olduğunu göstərir. Bunu təsdiq edən iki cəhəti burada göstərməklə kifayətlənmək olar. Əvvələn, eyni və ya müxtəlif nitq hissələrinə aid olan iki sözün yanaşması ilə mürəkkəb söz düzəlməsi fars dilində geniş yayılmış söz yaratma üsullarındandır. Hər hansı bir nitq hissəsi (isim, sifət və s.) ilə feil kökünün birləşməsi də məhz yanaşma üsulu ilə baş verir. Bu zaman feil kökünün şəkilçi olmasından söz gedə bilməz, ikincisi, bu halda feil kökü öz müstəqilliyini və semantik təsirini saxlamış olur. Bu da ilk növbədə onun qoşulduğu əvvəlki sözlə (ad nitq hissəsilə) əlaqəsində öz əksini tapır. Belə ki, yeni yaranmış mürəkkəb sözdə mövcud olan hərəkət anlayışı onun ikinci komponentini təşkil edən feil kökünün daxili semantik təsirinin nəticəsidir.

Topladığımız faktlar göstərir ki, ad nitq hissələrindən bu və ya digəri ilə feil kökünün birləşməsi nəticəsində əmələ gəlmiş mürəkkəb sözlər N.Gəncəvi-

nin "Xosrov və Şirin" əsərində çox geniş yayılmışdır. Bunlar həm leksik mənalarına görə, həm də leksik-morfoloji və leksik-sintaktik xüsusiyyətlərinə görə diqqəti cəlb edir.

Qeyd edək ki, fars dilində feil kökü həm düzəltmə sözlərin yaranmasında, həm də mürəkkəb sözlərin əmələ gəlməsində fəal iştirak edir. Düzəltmə sözlərdə feil kökü yaradılan sözün leksik törəmə özülünü təşkil edir, mürəkkəb sözlərin tərkibində isə feil kökü sözdüzəltmə vasitəsi kimi fəaliyyət göstərir. Bəlkə də bu səbəbdən feil kökü mürəkkəb sözlərin tərkibində ikinci komponent yerini tutur. Bu üsulla, yəni "ad nitq hissəsi+feil kökü" modeli ilə yaranmış mürəkkəb sözün hansı nitq hissəsinə aid olması isə onun morfoloji və sintaktik səciyyəsi ilə müəyyənləşir. Hətta mürəkkəb sözün kəsb etdiyi mənə və ya mənə çaları da onun morfoloji və sintaktik səciyyəsi ilə müəyyənləşir, konkretləşir. Başqa şəkildə desək, "ad nitq hissəsi+feil kökü" quruluşlu mürəkkəb sözün cümlədə bu və ya digər konkret cümlə üzvü kimi malik olduğu morfoloji şəkil və yerinə yetirdiyi konkret sintaktik vəzifə onun həm daşdığı leksik mənəsini, həm də nitq hissələrinə aidliyini şərtləndirir və dəqiqləşdirir.

TEHRAN DİALEKTİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mir-Bağirova Sevdə

Bakı Dövlət Universiteti

mirbagirovas@gmail.com

Hind-Avropa dil ailəsinə aid olan fars dilinin dialektləri çox rəngarəng və bir-birindən fərqlənən xüsusiyyətlərə malikdir. Fars xalqının danışq dilinə çevrilmiş Tehran dialekti digər dialektlərlə müqayisədə ədəbi dilə ən yaxın olan dialekt sayılır. Buna baxmayaraq fars ədəbi dili ilə Tehran dialekti arasında həm fonetik, həm qrammatik həm də leksik cəhətdən bir çox fərqlər vardır. Fars ədəbi dilinin fonetikasında bir çox tədqiq olunmamış məqamlar qalmışdır ki, sabit orfoepik normaların olmaması, Tehran dialektinin tədqiqi zamanı bu dialektin fonetik tərkibinin ədəbi dildəki fonetik xüsusiyyətlərlə müqayisə olunmadan araşdırılması daha məqsədəuyğun hesab olunur. Səsli və səssiz fonemlərin tələffüsü isə istər fars ədəbi dilində, istərsə də fars danışq dilində eynidir. Fars danışq dili ilə fars ədəbi dilinin bəzi fonetik xüsusiyyətlərinə müqayisəli şəkildə nəzər salaq:

a) "n" səmindən əvvəl gələn "a" səsinin "u" səsinə çevrilməsi.

Məsələn; (خواندن)-(xandən)-ədəbi dildə, (xundən)-danışq dilində

b) "m" səmindən əvvəl gələn "a" səsinin "u" səsinə çevrilməsi

Məsələn; (ارام)-(aram)-ədəbi dildə, (arum)-danışq dilində

c) "e" səsinin "i" səsinə çevrilməsi.

Məsələn; (شکر)-(şəkər)-ədəbi dildə, (şikər)-danışıq dilində
d) "d" səsinin "t" səsinə çevrilməsi

Məsələn; (کارد)-(kard)-ədəbi dildə, (kart)-danışıq dilində
e) "r" səsinin "l" səsinə çevrilməsi

Məsələn; (برک)-(bərg)- ədəbi dildə, (bəlk)-danışıq dilində

Fars dilinin fonetik xüsusiyyətlərindən biri, iştər ədəbi dildə və istərsə də danışıq dilində ahəng qanununun mövcud olmamasıdır. Buna görə də sözdə iki cərgədə olan müxtəlif səslilərin yanaşı gəlməsi adi bir haldır. Lakin bəzən danışıq dilində sözün tələffüzünü asanlaşdırmaq üçün bir sözün yanaşı hecalar-dakı səslilərinin artikulyasiyasından asılı olaraq, biri digərinə yaxınlaşır. Bununla əlaqədar olaraq, danışıq dilində, ümumiyyətlə tələffüzün asanlaşmasına xidmət edən fonetik qanunlarda müxtəlif assimilyasiya hadisələrinə təsadüf etmək olur.

Fars danışıq dilində səslərin düşməsi hadisəsi də çox rast gəlinən hallardandır ki sözlərdə məna dəyişikliyinə səbəb olmur, yalnız fonetik nöqtəyindən nəzərdən dəyişiklik əmələ gətirir. Səs düşməsi hadisəsi sözlərin quruluşundan asılı olmayaraq, həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb sözlərdə özünü göstərir. Qeyd edək ki, danışıq dilində olan bu növ səs dəyişmələrinə ziyalıların danışıqında təsadüf edilmir.

FARSDİLLİ POEZİYADA SİNESTEZYA BƏDİİ İFADƏ VASİTƏSİNİN SEMANTİK-KONSTRUKTİV DİAPAZONU

Əlibəyli Şəfəq

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
shafak04@mail.ru

Farsdilli poeziyada orijinal və maraqlı bədii ifadə vasitələrindən biri "hessamizi" adlanan sinesteziya hadisəsidir. Yunan dilindən götürülmüş sinesteziya (synaesthesia) termini "qarışıq hiss" anlayışını ifadə edir. Sinesteziya beş duyğu hissini (görmə, eşitmə, qoxu, dad, toxunma) ifadə edən perseptiv leksemlərin poetik mətndə birgə, bir-birinə nüfuz edərək, məcaz yaratmasıdır. Məsələn, ənənəvi bir misal: "şirin söz", bu dadbilmə ilə eşitmə hissini bir birinə nüfuzundan yaranan məcazi bir ifadədir. Farsdilli şeir poetikasına dair kitablarda bu üslubi vasitənin ayrıca şərhli izlənilmir. Bir termin kimi "hessamizi" (hisslərin qarışması) məşhur İran ədəbiyyatşünası Məhəmmədrza Şəfii Kədkəni tərəfindən elmi-nəzəri ədəbiyyata daxil edilmişdir. Sinesteziyadan danışanda ilk növbədə Hafizin aşağıdakı "səs görmədim" ifadəsinin yer aldığı beyti yada düşür:

از صدای سخن عشق ندیدم خوشتر یادگاری که در این گنبد دَوّار پمّاند

(Eşq sözünün sədasından daha xoş olanı görmədim, / Bu dövr edən günbəzdə qalsın).

Farsdilli poeziyada müxtəlif məcazi ifadələr yaratmaq üçün sinesteziyaya bir çox şairlər müraciət etmişlər. Onların müraciət etdiyi sinesteziya təşkil edən ifadələr, əsasən aşağıdakı semantik diapazonla malikdirlər: görmə - eşitmə (acı cavab), görmə - ətir (zülmət ətri), ətir - səs (ətir eşitmək), toxunma- eşitmə (ağır səs), görmə-qoxu (reyhan ətri), səs-görmə (səs görmək) və s. Sinesteziyaya müraciət edən şairlər arasında Mövlana Cəlaləddin Rumi xüsusi yer tutur. Hind səpkində yazan şairlər də bəhs olunan ifadə vasitəsinə daha çox müraciət etmişlər. Füzulinin də hind səpkinin elementlərini daşıyan farsca şeirlərində bu poetik hadisə dəfələrlə izlənilir. Şairin farsca divanında yer alan sinesteziya nümunələri müxtəlif konstruksiyalarda işlənərək, geniş semantik diapazonda çıxış edirlər. Məsələn, "danışiq, söz" mənası daşıyan گفتار leksiminin nümunəsində sinesteziyanın müxtəlif semantik çalarlarını və konstruksiyalarını izləmək olar: görmə və eşitmə: گفتار نغز gözəl danışiq, گفتارم حسن danışığımın gözəlliyi; eşitmə və dadbilmə: گفتار شیریني گفتار شیرینی sözün şirinliyi, گفتار تلخی sözün acılığı. Füzulinin aşağıdakı rübaisində sinesteziyanın müxtəlif semantik və konstruktiv nümunələrini izləmək olar: eşitmə - görmə گفتار زهري است نگاه. Rübaidə sevgilinin nitqinin bal dadması və ləzzətli olmasından bəhs edən, sonuncu misra, bütövlükdə eşitmə - dad semantik sinesteziya üzərində qurulmuşdur:

اي بر دل زارم از تو آزار، لذیذ، وز لعل لبّیت تلخی گفتار لذیذ
زهري است نگاه تو به غایت مهلك شهدي است تکلم تو بسيار لذیذ

(Ey (sevgili) məni inciməyin ağlayan qəlbimə ləzzətdir,

Dodağından gələn danışığının acılığı ləzzətlidir,

Baxışın insanı dərhal öldürən zəhərdir, Danışığın çox ləzzətli bir baldır)

Rübaidə təqdim olunan sinesteziya həm izafət, həm də cümlə konstruksiyasındadır. Müasir farsdilli poeziyada da sinesteziya üzərində qurulan çox orijinal şeirlər vardır. Sara Səminin aşağıdakı şeirində: eşitmək, görmək, oxumaq kimi duyğu bildirən sözlər bir-birin tamamlayaraq axıcı bir sinesteziya nümunəsi yaradır.

من نویسم کلام
تو بدان، این کلام شنیدنی نیست
می نویسم و باز حرفی که دیدنی نیست
نه خواندنی و نه شنیدنی و نه دیدنی!
اما با این حال می دانم
تو خواندی و دیدی و شنیدی...

(Mən şeir yazıram, Sən bil, bu şeir eşidilməzdir.

Yazıram, bir də sözlər görünməzdir.
Nə oxunan, nə eşidilən və nə görünən,
Amma mən bilirəm,
Sən oxudun, gördün və eşitdin)
Göründüyü kimi, sinesteziya poetik fikrinin açıqlanmasına, emosional koloritin güclənməsinə xidmət edir.

MÜASİR FARS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ ALINMA TEXNİKİ TERMİNLƏR

Verdiyeva Günay

*AMEA-nın akademik Z.M.Bunyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
gunayverdiyeva@mail.ru*

Dünyada terminlərin yaradılması prosesi 20-ci əsrin əvvəllərindən başlayaraq intensiv xarakter almışdır. Yeni sözlərin formalaşma tendensiyası demək olar ki, dünyanın bütün dillərində müşahidə olunur. Bu, ilk növbədə, elmi-texniki tərəqqi və yeni texnologiyaların yaranması ilə bağlıdır. Həm fars, həm də Azərbaycan dillərinin terminologiya sisteminin zənginləşməsi dinamik inkişaf edən bir prosesdir. Son illərdə hər iki dilin lüğəti yeni hadisə və ya prosesi bildirən bir çox termin-sözlərlə dolub. Çox vaxt bu sözlər Avropa dillərindən əxz olunan texniki inkişaf və sənaye ilə bağlı terminlərdir.

Hər il müasir fars dilinin lüğət tərkibinə onlarla söz - konkret elm sahəsinə aid terminlər əlavə olunur. Elmi-texniki terminologiya dilin leksik tərkibinin ən çevik və mobil hissəsidir. Bildiyimiz kimi, termin müəyyən elmdə və ya fəaliyyətdə işlənən, mütləq konkret məfhumu ifadə edən, eyni zamanda digər dil vahidləri ilə sıx əlaqədə olan və son nəticədə terminologiya sistemini təşkil edən söz və ya ifadədir. Terminlər konkret elmi-texniki anlayışların təyini olduğundan dünyanın idrak və inkişaf prosesində mühüm rol oynayır. Qeyd edək ki, son illərdə fars dilinin lüğət tərkibinə daxil olan sözlər əsasən texniki və sənaye sahələrinə aid terminlərdir. Məsələn, [ləp tap]-laptop, [monitor]-monitor, [sayt] —sayt, [virus] –virus, [teraktor]-traktor və s. Misallardan göründüyü kimi, bu sözlərinin bir çoxu Azərbaycan dilində də işlənir. Müasir fars dilində neologizm adlanan yeni leksik vahidlərin daimi, intensiv axını aydın görünür. Məhz bu prosesi sistemli şəkildə təşkil etmək üçün İranda artıq otuz ildir ki, xüsusi orqan, dövlət təşkilatı - Fars Dili və Ədəbiyyatı Akademiyası (Fərhəngestan-e zəban o ədəb-e farsı) fəaliyyət göstərir ki, onun əsas vəzifəsi alınma sözlərə nəzarət, habelə neologizmlərin yaradılmasıdır. Akademiya tərəfindən təsdiq edilmiş sözlər xüsusi toplulara - lüğətlərə daxil edilir. Akademiyanın əməkdaşlarının səyi nəticəsində - [hezar vaje-ye pezeşki]- tibbi terminlər lüğəti, [hezar vaje-ye

şimi]-kimya terminləri lüğəti,[hezar vaje-ye fizik]-fizika terminləri lüğəti kimi tematik terminoloji lüğətlər nəşr edilmişdir.Hazırda Akademiyada "Tədqiqat şöbəsi" (Qoruhe pəjuheşi) fəaliyyət göstərir ki, onun əsas vəzifəsi xarici alınma sözlərin ekvivalentlərinin axtarışı və yeni terminlərin yaradılmasıdır.Bu şöbənin tərkibində müxtəlif tematik istiqamətlər üzrə 50-yə yaxın ixtisaslaşdırılmış qrup fəaliyyət göstərir ki, burada 200-ə yaxın mütəxəssis çalışır.Şöbədə həm filoloqlar, həm də müvafiq sahənin mütəxəssislərinin daxil olduğu bir neçə ayrıca əlaqələndirmə şuraları mövcuddur.

Azərbaycan dilində terminlərin formalaşması mənzərəsi də buna oxşardır. Azərbaycan dilində terminlərin formalaşması prosesinə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İ.Əliyevin 29 may 2012-ci il tarixli fərmanına əsasən yaradılmış və Nazirlər Kabineti yanında fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikasının Terminologiya Komissiyası nəzarət edir. Bu təşkilat yeni terminləri ehtiva edən terminoloji lüğətlər nəşr edir, alınma sözləri əvəz edən sözləri seçir və s.

Hal-hazırda dünyanın bir çox dillərində olduğu kimi,Azərbaycan dilində də elmi-texniki tərəqqinin və qabaqcıl texnologiyaların inkişafı ilə əlaqədar olaraq, getdikcə daha tez-tez yeni bir anlayış və ya hadisəni bildirən termin və ya sözün alınması tendensiyası müşahidə olunur.Zaman keçdikcə dilin öz resurslarından sözlər əmələ gələ bilir, lakin bu sözlər heç də həmişə dildə qalmır və yaxud az işlənir.

Gördüyümüz kimi, hər iki dildə terminin formalaşması prosesi kifayət qədər dinamik və davamlı inkişaf edən bir prosesdir və dilçilər tərəfindən daha müfəssəl təhlilə ehtiyac duyulur.

QARŞILAŞDIRMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR

İsmayılova Zahidə

Bakı Dövlət Universiteti

zahidaismayilova@bsu.edu.az

Tabesiz mürəkkəb cümlələr iki və daha artıq sadə cümlənin məna və qrammatik cəhətdən bərabər hüquq əsasında vahid bir tam kimi birləşməsi yolu ilə əmələ gələn sintaktik vahiddir. Fars dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin işlənmə dairəsi olduqca genişdir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri bir-birindən asılı olmasa da, vahid sintaktik məna bütövlüyü təşkil edir. Bu bütövlük mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında olan birləşdirmə, bölüşdürmə, aydınlaşdırma, qarşılaşdırma əlaqələri vasitəsilə (intonasiya, bağlayıcılar) yaranır. Bu tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri müstəqil olsa da, məna bütövlüyündə vahid sintaktik quruluşa malikdir.

Quruluş xüsusiyyətlərinə, qrammatik mənasına, bağlayıcıların və intonasıyanın xarakterinə görə tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında bir sıra məna əlaqələri vardır. Bunlardan biri اما (amma), ولی (ancaq), لکن، لکن، لیکن (lakin), بلکه (bəlkə), والا (belə olduğu halda), گرنه (əks təqdirdə), لیکن، لکن، لیکن (lakin), اما، گرنه (amma), اما، گرنه (əks təqdirdə) bağlayıcıları əsasən و (və) bağlayıcıları vasitəsilə yaranan Qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələrdir.

Qarşılaşdırmaya görə yaranmış əlaqədə tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında ziddiyyət, müqayisə, fərqləndirmə əlaqəsi durur. Məsələn:

گاگارین این مطلب را فهمید، ولی به کسی چیزی نگفت

(Qaqarin bu mətləbi anladı, lakin heç kəsə bir söz demədi)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələrindəki iş və hadisələr bir-biri ilə qarşılaşdırılır. Bəzən qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələrin tərkib hissələri arasında ziddiyyət olur, bəzən tərkib hissələrdəki fikirlər, iş və hadisələr sadəcə olaraq qarşılaşdırılır. Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr intonasiya ilə və (amma, ancaq, lakin) bağlayıcılar və antonim sözlərin köməyi ilə əlaqələnir.

Qarşılaşdırma əlaqəli tabeli mürəkkəb cümlələr quruluşuna görə müxtəlif olur. Belə ki onlar 2 sadə cümlədən, 1 sadə və 1 mürəkkəb cümlədən və ya 2 mürəkkəb cümlədən təşkil oluna bilərlər. Məsələn:

باران تندتر شده بود، اما او ملتیفت نبود

(Yağış daha da güclənmişdi, amma o bunu hiss etmədi)

تاریکی شب همه جا را فرا گرفت، ولی لاله نیامد

(Gecənin qaranlığı ətrafı bürüdü, lakin Lalə gəlmədi)

Nümunələrdə göstərilmiş cümlələr 2 sadə cümlədən ibarətdir və "اما", "ولی" bağlayıcıları vasitəsilə bir-birinə birləşmişdir.

Tabesiz mürəkkəb cümlənin bu növü də qapalı sıralı olub, 2 tərkib hissənin birləşməsi yolu ilə əmələ gəlir. Məsələn:

پسر کوچک تمام روز گریه می کرد، ولی مادرش صدای او نمی شنید

(Balaca oğlan bütün gün ağlayırdı, amma anası onun səsinə eşitmirdi)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin birinci hissəsi mürəkkəb cümlədən də ibarət ola bilər. Məsələn:

او همیشه از وقتیکه به خاطرش هست تفنگدار بوده و همیشه مزدور خان بوده است، اما در بچگی مزه ی غارت و بیخانی را چشیده بود.

(Onun yadına gələndən o həmişə tufəngdar olmuşdur və xanın yanında xidmət etmişdir, lakin uşaqlıqda oğurluq və evsizliyin dadını dadmışdı)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibini təşkil edən cümlələr quruluşuna görə bir-birinə bənzəyə də bilər, fərqli də ola bilər. Məsələn:

دست شکسته کار می کند اما دل شکسته کار نمی کند

(Sınıq əl işləyə bilər, lakin sınıq qəlb işləmir)

Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlələr eyni tipli iki komponentli cümlələrdən ibarət ola bilər. Məsələn:

دروازه را می شود بست اما دهان مردم را نمی شود بست

(Darvazanı bağlamaq olar, amma camaatın ağzını bağlamaq olmur)

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ" SİNDƏ COĞRAFİ TERMİNLƏRİN MƏNA ÇALARLARI

Məmmədova Ziyafət

Bakı Dövlət Universiteti

mziyafat@gmail.com

Böyük söz ustası, Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin əsərləri öyrənilib araşdırıldıqca onun təkcə şair olmadığını, zəngin biliyə malik olduğunu və elmin bütün sahələri ilə bağlılığını təsdiq edən yeni-yeni faktlarla rastlaşırıq. Bu dahi sənətkarın "Xəmsə"sində daha geniş tədqiqə ehtiyacı olan və maraq doğuran leksik vahidlərdən biri də coğrafi terminlər – toponimlərdir. Çünki bu adlarda xalqın tarixi, coğrafiyası, etnoqrafiyası, mənşəyi və s. yaşayır.

Nizaminin coğrafiya elmi sahəsində göstərdiyi peyğəmbərlik bir sıra Avropalı müəlliflər tərəfindən qeyd olunaraq yüksək qiymətləndirilmişdir. Məşhur şərqşünas alim Y.E. Bertelsə görə Nizami Nil çayının mənbəyini, yalnız təqribən XIX əsrdə təsbit olunan bir yerdə təsvir etmişdir. Beləliklə məlum olur ki, Nizami qədim Yunan və opta əsrlərin ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərləri və xəritələri ilə də yaxından tanış olmuşdur.

Bu böyük söz ustasının mənzumələrində 270-dən çox coğrafi ada rast gəlik: ən çox "İskəndərnamə"də -125 adda, "Xosrov və Şirin"də -66, "Yeddi gözəl"də -35, "Sirlər xəzinə"sində 23 və "Leyli və Məcnun"da 22 adda məkan bildirən dil vühidləri işlədilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu həmişəyaşar şairin "Xəmsə"sində işlədilən coğrafi terminlər haqda ayrıca bir elmi əsərə rast gəlmədik. Yalnız onun külliyyatını tədqiq və tərcümə edən görkəmli Şərqşünas müəlliflərin bu əsərlərə yazdıqları şərhlər və izahlarda bəzi coğrafi adlar haqqında (bəzən qısa da olsa) dəyərli məlumatlar verilmişdir.

Nizami dövründə mövcud olan və onun əsərlərində işlətdiyi coğrafi məkanların 9 əsrə qədər tarixi vardır. Bu adların çoxunun bu günə qədər saxlanıldığının və çox mühüm tarixi və elmi əhəmiyyət kəsb etdiyinin şahidi olur. Bir qrup coğrafi adlar isə dilin heç bir fonetik, qrafik, dialektik qanununa məruz qalmadan tam fərqli şəkildə dəyişikliyə uğramışdır. Məsələn, şair Bərdənin qədim adını Hərüm, Daşkəndin adını Çaç, Xəzər dənizinin qədim adını Qulzum kimi göstərmişdir. Doğma yurdunu sonsuz məhəbbətlə sevən bu

vətənpərvər şair Bərdənin gözəlliklərini təsvir edərkən Hərüm sözünü yalnız bir dəfə, "Şərəfnamə" əsərinin "İskəndərin Bərdəyə gəlməsi və Nüşabə ilə görüşməsi" bölümündə işlədərək, Hərüm onun qədim adı olduğunu belə qeyd edir:

Hərüməş ləqəb bud əz ağaz-e kar

Konun Bərdəəş xanəd amuzqar

(Hərüm adlanırdı bu yurd hər yerdə, indisə adına deyirlər Bərdə)

Dehxoda "Lügətnamə" sində Hərüm sözünün izahı belədir: "Hərüm qadınlar şəhəridir və bəziləri deyirlər ki, bir zamanlar Bərdə şəhərinin adı olmuşdur". Burada yalnız Nizaminin həmin beyti misal verilir.

Fikrimizcə Dehxodanın Bərdəni "qadınlar şəhəri" adlandırması M.Ə.Rəsulzadənin aşağıdakı qeydi ilə əlaqədar ola bilər:

"Qədim yunan mifologiyasında bir rəvayətə görə Amasiyada, başqa bir rəvayətə görə Dağıstanda, indi "Qızlar" adını daşıyan bir yerdə olduqları qəbul edilən amazonları, Nizami yurdunun tarixində bolluq, abadlıq və gözəllərilə tanınmış Bərdədə yerləşdirmişdir. Nüşabənin təmsil etdiyi "qadınlar səltənəti" qədim amazonlar əfsanəsinə verilmiş "yeni bəzək"dən başqa bir şey deyildir"

Nizaminin bütün poemalarında Azərbaycan toponimiyası - coğrafi məkanları xüsusi zövq və məharətlə təsvir olunaraq bu diyarların səfəli guşələri, suyu, havası, tarixi izləri bədii obrazlı ifadələrlə verilir.

TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ

Yunusov Arif

Bakı Dövlət Universiteti

arifyunusov@yahoo.com

Türk dilində saysız miqdarda Bakırköy, Yeşilyurt, Esentepe, Kartaltepe, altın top, gümüş madalya, çelik duvar və s. tipli söz birləşmələri mövcuddur. Azərbaycan dilçiliyində bu birləşmələr I növ təyini söz birləşmələri olaraq qəbul edilmişdir. Müasir türk dilçiliyində isə həmin birləşmələrin qrammatik mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində təzadlı fikirlər irəli sürülməkdədir.

A. Kononov, S. Mayzel, J. Deny kimi tanınmış türkoloqlar "altın kaşık, sırça köşk, demir hisar, taş köprü" tipli birləşmələrin məhz ismi birləşmələrin I növünə aid olduğu fikrini irəli sürmüşlər. Məsələn, Mayzel "Türk dilində izafət" əsərində üç tip ismi birləşmə olduğunu qeyd etmişdir. Mayzel I tip birləşmələrin "aksiz ad tamlaması" olduğunu bildirmişdir. "Eksiz ad tamalamaları" deyərəkən Mayzel yiyəlik və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etməyən birləşmələri nəzərdə tutmuşdur.

A. Kononov da "eksiz tamlamalar"ı birinci növ təyini söz birləşmələri olaraq dəyərləndirmişdir: "Çavuş Hasan, Deli Dumrul, Keloğlan, Sağır Sultan və s.

K.Grönbeh də bu xüsusda eyni görüşdə olmuşdur: "demir kapı, Bumin kağan, Alp Er Tonga" və s. O, bu tipli birləşmələrin birinci növ təyini söz birləşməsinə aid olduğuna inanmışdır. Codex Cumanicus əsərini tədqiq edən K. Grönbeh bu tipli birləşmələrin mövcudluğundan bəhs etmişdir: "onok budun, kırgız kağan, Kazan korat, bengi su, Kül Tigin" və b.

Gencan "cam bardak, altın yüzük, deri mont" tipli birləşmələrin məhz I növ təyini söz birləşməsi olduğunu düşünmüşdür. V.Hatipoğlu, "tabgaç kağan", "tabgaç bədən" kimi ifadələrin I növ təyini söz birləşməsi olduğu, ikinci və üçüncü növ birləşmələrin isə sonra yarandığı fikrindədir.

Celal Demir "elma yanak, armut boğaz, selvi boy, zeytin göz" tipli birləşmələrin şəkilçisiz isim birləşmələri olduğu düşüncəsindədir.

Hamza Zülfikara görə, "taş köprü" ifadəsində "taş" sözü, əsas tərəfi müəyyən etdiyi üçün sifət birləşməsi sayılmalıdır. Bizcə, bəzi türk filoloqları nitq hissələrinin morfoloji və sintaktik funksiyalarını qarışdırdıqlarından yanlış nəticəyə gəlirlər. "Taş köprü, altın küpe, gümüş tepsi, çelik duvar" vs tipli birləşmələrin birinci tərəfləri isimdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir türk ədəbi dilində geniş şəkildə müşahidə olunan və işlənən birinci növ təyini söz birləşmələri qədim dövrlərə aid yazılı mətnlərdə mövcuddur. Məsələn: "Tabgaç kağan, Kömür tağ, ök karın, kulgak aqrıq, kağan sü" vs birləşmələri Vecihe Hatipoğlu, Şirin User, Boris Adams vb filoloqlar şəkilçisiz ad birləşmələri olaraq dəyərləndirmişlər. Eyni üsulla qədim Uyğur mətnlərdə nəzərə çarpan "Ay Tenqri, pars yıl, ök karın, kıyamet gün" vs tipli birləşmələrin qeyri-müəyyən ismi birləşmələrə aid olduğu göstərilir.

"Divani-hikmət" əsərində də oxşar birləşmələr görmək mümkündür: rahmet derya, sirat körük, kıyamet gün, arafa gün, ban ev, cebe don" və s. "Kitabi-Dədə Qorqud" əsərində də "ban ev- çadır ev, cebe don- zireh don" tipli birləşmələrə təsadüf olunur. Klaus Röhrborn bu fikirdədir ki, bəzi birləşmələri həm ismi, həm də sifət birləşmələri hesab olunmalıdır. K. Röhrborn iddia edir ki, əski mətnlərdə təsbit edilən "altun kaburçak- qızıl tabut" və "altunluk sıruc-qızıl dirək" tipli birləşmələr morfoloji baxımdan fərqli sayılmalıdır. Tədqiqatçının fikrinə görə, "altun" sözü ilə "altunluk" sözü fərqli qrammatik xüsusiyyətlərə malikdir. "Kitabi- Dədə Qorqud" əsərində də "ban ev- çadır ev, cebe don- zireh don" tipli birləşmələrə təsadüf olunur. Klaus Röhrborn bu fikirdədir ki, əski yazılı mənbələrdə aşkar etdiyi bəzi birləşmələri həm ismi, həm də sifət birləşmələri olaraq nəzərdən keçirmək olar.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÖZENSİZLİK VE ÖZENTİCİLİK SORUNLARI

Vəliyeva Aysel

AMEA-nın akademik Z.M.Bunyardov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
aisel.90@gmail.com

Dilin milletleri ve bir milleti oluşturan fertleri birbirine bağlayan bir bağ olduğu herkesçe malumdur. Fakat iletişim aracı olma özelliği, bir dilin "yeter ki anlaşılın" amacına dayanarak gelişigüzel kullanılması anlamına gelmez. Bu yüzden bir kültür değerini ifade etmek için dil, arınmış, özleşmiş, saf ve kusursuz biçimde kullanılmalıdır. Dilin böyle özenli kullanılması bir milletin kendisine, kendi kültür değerlerine saygı duyma şekillerinden birisidir. Çünkü dil olmadan hiçbir manevi ve kültür değerlerinden bahsedilemez. Ana dilinin eksikleri, fazlalıkları ve tüm temel sorunları o dilin geleceği için tehlike arz etmektedir.

Dil bilgisi kurallarına uymadan kelimelerin yanlış telaffuzu da dil kirliliğine neden olan sorunlardandır. En önemli sorunların başında ise yabancı kelimelerin, özellikle İngilizce sözcüklerin artması durmaktadır. Bir kelimenin Türkçesi bulunduğu halde yerine yabancı kelime kullanmak özentidir. Zaten bu özentilik eğilimi dilin özensizleşmesine yol açmaktadır. Burada dilin yabancı kelimelerden arınıp özleşmesi ile dilin basitleşmesi kavramlarının aynı olmadığını da belirtmek isteriz. Karşılıklı olarak diller arasındaki kelime paylaşımı gayet doğaldır ve dili zengin kılar. Buradaki husus bunun gerekli sınırı aşmaması, doğru kullanılması ve dil kirliliğine yol açmamasıdır. Öztürkçe savunuculuğunda ifrata varmak, Mehmet Kaplan'ın da belirttiği üzere geçmişi inkar etme yoluna girmektir.

Karşılığı bulunamayan kelimelerin Türkçe karşılığını bulma, dilin doğru bir şekilde kullanılması ve korunması konusunda Türk Dil Kurumu elinden geleni yapmakta, seri çalışmalar yapılmaktadır. Şükrü Haluk Akalın'ın da belirttiği gibi yabancı kaynaklı sözlerin bilinçsizce kullanılmasına karşılık toplumda Türkçe bilincini uyandırmak ve canlı tutmak zorundayız. Unutulmaması gereken ayrıntılardan birisi de dildeki terimlerin de türkçeleşmesi gerektiğidir. Her bilim dalı için bu tür çalışmalar yapılmalıdır, çünkü burada Türkçenin bilim dili olarak gelişmesi söz konusudur.

Yabancı dil öğretimi ile yabancı dilde öğretimin farklı olduğu bilincinde olmadan, yabancı kelime kullanma tutkusunu yenmeden, yeni sözcük üretiminde yetersizlik sorunuyla başa çıkmadan, özellikle Z kuşağını bu konuda yeteri kadar bilinçlendirmeden ve daha birçok gerekli şartlar yerine getirilmeden Türkçenin arınması ve korunması imkansızdır.

AQQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FUZIYA ELEMENTLƏRİN MÖVQEYİNƏ GÖRƏ FƏRQLİ TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA

Hacıyeva Aytən

Azərbaycan Dillər Universiteti

ayten-hacıyeva@yandex.ru

Türk dilləri struktur-tipoloji quruluş baxımından aqqlütinativ mexanizmlərinin "aparıcı tipoloji təmayül" (A.A.Reformatski) ("*aparıcı tipoloji təmayüllə*" və *ümumiyyətlə, aqqlütinasiya və fuziyanın qarşılıqlı münasibətləri ilə bağlı daha ətraflı bax*: [4, s. 52-76]) statusunda olması ilə seçilsə də, burada, heç şübhəsiz ki, istənilən dil sistemində olduğu kimi, tipoloji sapma elementləri də mövcuddur. Yəni, Q.Melnikovun terminologiyası ilə desək, determinata – aqqlütinativlik olsa da, türk dillərində çox sayda resessivlik elementləri də yer almaqdadır (*determinanta ilə bağlı daha ətraflı bax*: [3, s. 359-367]). Belə ki, aqqlütinativ dillərdə həm daha öncəki struktur mərhələnin struktur mexanizmlərinə, yəni kök dil quruluşuna xas olan analitik üsullu sözyaradıcılığı mexanizmlərinə, habelə sintaktik uzlaşma və idarəetmə mexanizmlərinə (*məsələn, şəkilçisiz düzələn I növ ismi birləşmələr (məsələn, dəmir qapı, qızıl saat), II növ ismi birləşmədə qeyri-müəyyən (= şəkilçisiz) ziyəlik hal: məktəb(X) binası; habelə adfeil sinkretizmi rudimentləri: dad (isim) – dad (feil), məsələn: yeməyin dadı, yeməyi dadmaq*) təsadüf edilir. Eyni zamanda aqqlütinativ dillərdə həm daxili, həm də xarici fleksiya (başqa adı ilə, fuziya) elementlərinə təsadüf olunur.

Türk dillərindəki fuziya elementlərinin mövqeyinə görə fərqli özəllikləri və fərqli funksional spesifikasiyaları mövcuddur. Məsələn, söz sonu ilə şəkilçi morfem tikişində cərəyan edən fuziyon xəlitələşmə prosesləri ən çox söz yaradıcılığı hadisəsi üçün səciyyəvidir. Şəkilçi morfemlərin fuziyonlaşması həm sözyaradıcılığı, həm də formadüzəldici affikslərin formalaşması prosesində təsadüf edilə bilər. Ümumiyyətlə, türk fuziyasını mövqeyinə görə aşağıdakı qruplar çərçivəsində differensiallaşdırmaq olar:

Şəkilçi morfemlər çərçivəsində təzahür tapan fuziya faktları: ma/mə (inkarlıq şəkilçisi) + ır/ir (indiki zaman şəkilçisi) > mır. Məsələn, xoşlamayırsız > xoşlamırsız.

Söz və şəkilçi morfem "tikişində" təzahür tapan fuziya faktları: Bu qrupa həm erkən türk dili dönməsinə yaranmış törəmə köklər (məsələn: gö + r; gö + z), həm də daha sonrakı mərhələdə müxtəlif feil formaları şəkilçilərinin "daşlaşması" nəticəsində yaranan derivatları aid etmək olar. Məsələn: dalaşmaq feilindəki ilkin kök müasir Azərbaycan dili üçün arxaikləşdiyindən, hal-hazırkı normaqtiv qrammatika burada dal(maq)/dəl(mək) ilkin kökünü deyil, dalaş(maq) törəmə kökünü feil kökü statusunda fərqləndirir. Halbuki müasir türk dilində bu feil aşağıdakı mənalarında öz işləkliyini sürdürməkdədir delmek 1.

delik açmaq. "Duvarı delmek için matkap gerekiyor" 2. MEC. incitmek, kırmak, yaramak. "Özlemi bağırmı deldi" [5].

İki müstəqil söz qovşağında təzahür tapan fuziya faktları: Mövqeyindən də bəlli olduğu kimi, bu növ fuyon xəlitələşmə halları söz yaradıcılığı sahəsində öz polifunksionallığını nümayiş etdirməkdədir. Məsələn: bilək+üzük > bilərzik; köp + yelək > göbələk; çiy+yelək > çiyələk; bacı + inaq > bacanaq; qıjı/giçi + tikan > gicitkan.

TÜRKİYƏ TÜRKƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKƏSİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİNİN FORMA VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ.

Hacıyeva Bənövşə

Bakı Dövlət Universiteti

b.haciyeva@mail.ru

Atalar sözləri hər bir xalqın keçmişinə, təcrübəsinə əsaslanan mənalı sözlərdir. Əsrlərdən bəri süzülüb gələn bu mənalı ifadələr hər bir xalqın dilində mövcuddur və ataların sonrakı nəsillərə vurğulamaq istədiyi fikirlərin bitkin şəklidir. Konkretlik, yığcamlıq, az sözlə çox məna ifadə edilməsi atalar sözlərinin əsas xüsusiyyətləridir. Fikrimizcə, atalar sözlərindəki bu xüsusiyyətlər hər hansı bir dili öyrəndikdə böyük əhəmiyyət kəsb edir. Folklor nümunəsi olaraq zahirən sadə görünməsinə baxmayaraq, ifadə etdiyi dərin mənalar, axıcılıq, xüsusi qəlibləri öyrənilən dili rahat bir şəkildə mənimsəməyə kömək edir.

Araşdırmada hər iki qohum dildəki atalar sözlərinin forma, məzmun xüsusiyyətləri tədqiq edilmiş, oxşar və fərqli cəhətlər aydınlaşdırılmışdır. Atalar sözlərinin Türkiyə Türkcəsində əsasən feilin geniş zamanında, Azərbaycan Türkcəsində isə feilin qeyri - qəti gələcək zamanında ifadə edilməsi xarakterikdir. Qeyd edək ki, iki qohum dildə vurğuladığımız zamanlar müxtəlif adlar altında formalaşsa da şəkilçiləri eynidir. "Başak büyüdükçe boynunu eğer"; "Ödünç güle güle gider, ağlaya ağlaya gelir." (Türkçe); "Ağac bar verdikcə başımı aşağı əyər.", "Qorxan gözə çöp düşər" (Azərbaycan Türkcəsində)

Hər iki qohum dildə keçmiş zamanda işlədilən atalar sözləri say etibarını ilə azdır. Adətən belə hallarda Türk dilindəki atalar sözlərinin feilləri nəqli keçmiş zamanda, Azərbaycan dilindəki atalar sözlərinin feilləri isə əsasən şühudi keçmiş zamanda işlənir. "Ölüme giden gelmiş, paraya giden gelmemiş. Sabreden derviş, muradına ermiş." (Türkçe); "Ağıllı çırmanınca dəli vurdu, çayı keçdi. Qarğadan gözəl quş istədilər, balasını göstərdi."

Feilləri əmr formasında olan atalar sözləri hər iki dildə işlədilir. "Düşman karınca ise sen fil gibi san" (Türkçe); "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır." (Azərbaycan Türkcəsində)

Bəzi atalar sözləri kiçik səs fərqlilikləri nəzərə alınmazsa, hər iki dildə demək olar ki, eyni şəkildədir: "Damlaya damlaya göl olur"; "Ev ev üstünə olmaz" (Türkçe); "Dama dama göl olar."; "El elə sığışar, ev evə sığışmaz" (Azərbaycan Türkcəsində).

Qohumluq və qonşuluq münasibətləri mövzusu hər iki dildəki atalar sözlərində öz əksini tapmışdır: "Komşu komşunun külünə muhtaçtır", "Akra-banın akrabaya ettiğini akrep etmez", "Komşunun tavuğu komşuya kaz görünür" (Türkçe); "Uzaq qohumdan yaxın qonşu yaxşıdır", "Ev alma, qonşu al", "Qonşunun haqqı axirət haqqıdır." (Azərbaycan Türkcəsində).

Bəzən atalar sözləri eyni mənanı ifadə edir, lakin hər iki dildə fərqli şəkildə formalaşmışdır. "Acele eden ecele gider - Tələsən təndirə düşər", "Anlayana sivriskine saz, anlamayana davul zurna az. - Arifə bir işarə yetər.", "Rüzgâr esmeyince yaprak kıpırdamaz - Od olmasa tüstü çıxmaz", "Bal bal deməklə ağız tatlanmaz. - Halva-halva deməklə ağız şirin olmaz". Nümunələrdə Türkiyə Türkcəsindəki atalar sözləri və onların Azərbaycan dilindəki qarşılıqları verilmişdir.

İsmi xəbərli atalar sözlərinin işlənmə dairəsi də hər iki dildə kifayət qədər genişdir. "Sanat altın bileziktir"; "Dar yerde yemek yemektense, bol yerde dayak yemek hayırlıdır." (Türkçe); "Ağıllı düşmən nadan dostdan yaxşıdır."; "Ağıl yaşda deyil, başdadır." (Azərbaycan Türkcəsində).

Sayların işlədildiyi atalar sözləri həm Türkiyə Türkcəsi, həm Azərbaycan Türkcəsində kifayət qədər geniş yayılmışdır. Hər iki dil üçün atalar sözlərində bir, iki, üç, yeddi, doqquz, yetmiş, yüz, min saylarının işlədilməsi xarakterikdir. "Üç göç bir yangının yerini tutar.", "İnsan yedisinde neyse, yetmişinde de odur.", "Bir koyundan iki post çıkmaz", "Bir baş soğan bir kazanı kokutur.", "Kırk yılda bir namaz, onu da şeytan kıldırılmaz.", "Sarımsağı gelin etmişler, kırk gün kokusu çıkmamış." (Türkçe); "Dost min isə azdır, düşmən bir isə çox.", "Qonşunu iki inəkli istə ki, özün bir inəkli olasan.", "Yüz ölç, bir biç", "Aclıq bir il gedər, minnət min il", "Ağıllıya qırx gün dəli desən, dəli olar.", "Gözəllik ondur, doqquzu dondur" (Azərbaycan Türkcəsində).

Doqquz sayının işlədildiyi atalar sözlərinə Türkiyə Türkcəsində daha çox rast gəlinir: Doğru söyleyeni dokuz köyden kovarlar. Dokuz ölç, bir biç. Dokuz at bir kazığa bağlanmaz. Dokuz aptal bir kaşıkla geçinir. Okumak istemeyene dokuz hoca az. Bir baba dokuz evlât besler, dokuz evlât bir babayı beslemez.

Elmi-pedaqoji təcrübəyə əsaslanaraq qeyd etmək istərdim ki, istər morfolojiya, istər sintaksisin tədrisində atalar sözlərinin forma və məna xüsusiyyətlərinin öyrənilərək nümunələr şəklində verilməsi mövzunun daha rahat şəkildə mənimsənilməsinə təmin edir. Diqqət yetirilməli məqamlardan biri də atalar sözlərində məna gücünün tam qəlibləşmiş şəkildə ifadə olunmasıdır. Bu da atalar sözlərinə bütün dillərdə məna bütünlüyünü saxlamaqla tərcümə edilmək imkanını verməkdədir.

KOMMUNİKATİV İMPOZİTİVLİK/QEYRİ-İMPOZİTİVLİK – TÜRK MÜRƏKKƏB CÜMLƏ FORMATINI MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN FAKTORLARDAN BİRİ KİİMİ

Rüstəmovca Cəmilə

Bakı Dövlət Universiteti

rustemova-cemile@mail.ru

Türk dilində mürəkkəb cümlə probleminin funksional-kommunikativ aspektdən təhlili, bu dildə fərqli cümlə modellərinin formalaşmasını şərtləndirən linqvokulturoloji, etnopsixoloji, habelə sosiolinqvistik faktorların rolunun müəyyənəşdirilməsini qaçınılmaz edir. Belə ki, əgər mürəkkəb cümlə probleminin ənənəvi dilçilik formatında təklif olunan təhlil həlli sadəcə olaraq, lokutiv aktın, yəni cümlənin formal reallaşma aspektlərinin təhlilini ortaya qoyursa, funksional-kommunikativ aspektli araşdırma həmin mürəkkəb cümlənin niyə məhz, həmin mürəkkəb cümlə formatında reallıq qazanması ilə bağlı ortaya çıxan suallara cavab axtarır. Belə ki, eyni bir intensiyanın fərqli cümlə modellərində ifadə oluna bilməsi gerçəkliyini nəzərə alsaq, son nəticədə cümlənin məhz, konkret verilmiş formatda reallaşmasının səbəblərinin müəyyənəşdirilməsi maraqlı doğurmaya bilməz. Məsələn, 1) Açın kapıyı 2) Rica ediyorum, kapıyı açınız; 3) Rica etsem, kapıyı açar mısınız; 4) Rica etsem, kapıyı açabilir misiniz; 5) Kapıyı açsanız, iyi edersiniz; 6) Kapıyı açsanız, çok sevinirim və s. Eyni bir intensiyanın fərqli cümlə modelləri formatında ifadə tapa bilməsi, ümumiyyətlə, sintaktik modellərin daha fərqli sintaktik modellər törədə bilmə potensialı dil sisteminin, daha dəqiq desək, sintaksisin rekursivlik potensialı ilə şərtlənir (daha ətraflı bax: [1; 18-26]).

Məlumdur ki, məhz, bu cəhət generativ dilçiliyin, ümumiyyətlə, Noam Xomskinin dilçilik fəlsəfəsinin ana qayəsini, "sütun anlayışlarını" təşkil edən konstantalardan sayılır. (bax: [2 ; 88-100]). Təqdim olunan nümunələrin eyni bir illokusiyanı ifadə etdiyini, eyni bir perlokosiyanın gerçəkləşməsini (qapının bağlanması) hədəf aldığına nəzərə alsaq, bu qədər geniş spektrli reallaşma formalarını bilavasitə kommunikativ impozitivlik və kommunikativ qeyri-impozitivliklə diqtə edildiyini yəqinləşdirmiş olarıq. Belə ki, məlum olduğu kimi, kommunikativ impozitivlik/qeyri-impozitivlik kateqoriyası adresatın ona ünvanlanan xahiş, istək, tövsiyyə və s. formatlı müraciətin reallaşdırılması üçün adresant tərəfindən "ortaya qoyulan" təzyiqlə səviyyəsini müəyyənəşdirir. Bu mənada əminliklə demək olar ki, türk nitq etiketi impozitivliyə (yəni qarşı tərəfin iradəsinə israrlı və açıq müdaxiləyə) bir o qədər də meyilli olmayan toplum kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu mənada türk nitq davranışını ingilis dili daşıyıcılarının kommunikativ qeyri-impozitivliyi ilə müqayisə etmək olar. İngi-

lis nitq davranışında da, A.Vejbitskayanın vurğuladığı kimi, qarşı tərəfin iradəsinin tabe edilməsini hədəf alan söz və ifadələrə geniş yer verilmir (bax: [3 ; 30-31]). Məhz, elə bu səbəbdən də, türk nitq mədəniyyətində, rica etsem komponentli, şərt budaq cümləli mürəkkəb cümlələrin yüksək işlənmə tezliyi müşahidə olunur. Belə ki, adresant "rica etsem" şərt formasından istifadə ilə adresata seçim azadlığı təqdim edir və onun iradəsinə aşkar təzyiqdən imtina edir. Bundan fərqli olaraq, rica ediyorum/rica ederim ifadələrinin yer aldığı tamamlıq budaq cümləli mürəkkəb cümlələr həm kommunikativ impozitivliyi, həm də qeyri-impozitivliyi ifadə edə bilirlər.

TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARINDA ORTAK İLETİŞİM DİLİ SORUNU

Elçin İbrahim

Azərbaycan Diller Universitesi

elchinibrahimov85@mail.ru

Sovyetler Birliğı yıkıldıktan sonra sonra Türk cumhuriyetleri ayrı ayrı bağımsız devletler olarak uluslararası alanda kendilerini göstermeye başladılar. Yeni bağımsız olan cumhuriyetler ekonomide, bilimde, sanatta, sporda, kısacası tüm alanlarda dünyaya açılmaya ve ilişkiler kurmaya başladılar. Özellikle yaşanan bu gelişmeler, Türk toplulukları için yeni olanaklar ortaya çıkardı. Ülkeler arasında yakınlıklar, ilişkiler ve eski tarihi bağlar güçlendirildi. Türk cumhuriyetleri kültür bakanlarının, üniversite rektörlerinin, bilim adamlarının, akademisyenlerinin ve araştırmacıların katılımlarıyla Türkiye’de ve diğer Türk cumhuriyetlerinde çeşitli konularda devamlı olarak konferanslar, sempozyumlar ve kurultaylar düzenlendi.

Türk halklarının ve topluluklarının konuştuğu ortak iletişim dili bu toplantılarda esas dikkatleri çeken konular oldu. Yüksek düzeyde düzenlenmiş toplantılarda katılımcıların aynı tarihî dönemde oluşan dilin farklı ağızlarda iletişim kurması bazı durumlarda belirli zorluklarla ve anlaşmazlıklara neden olmuştur. Tarih boyunca Türkler aslında kökeni ortak olan çeşitli lehçeleri konuşmuşlardı. Yüksek düzeyde düzenlenen toplantılarda dil ve alfabe hakkında fikirler hep gündemin bir numaralı tartışma konusu olmuştur. Türk toplulukları arasında ortak alfabe birliğine gidilip gidilemeyeceği, ortak bir yazı dili, iletişim dili oluşturulup oluşturulamayacağı konuları bu toplantılarda sürekli dile getirilerek çözüm yolları araştırılıyordu.

Bugün küreselleşen dünyada ilmî, ekonomik, politik ilişkileri en üst düzeyde kurmak için Türk topluluklarının ortak bir iletişim diline ihtiyacı vardır. Türkiye Türkçesi Türklerin yaşadıkları devlet ve topluluklara artık yol açmıştır.

Türkiye Cumhuriyeti bugün Türkçe konuşan ülkelerle medeni, ekonomik, eğitim alanlarıyla ilgili çok üst düzeyde ilişkiler kurmaktadır. Demek ki, Türkiye Türkçesi Türk coğrafyasına artık yol açmıştır. Türkiye Türkçesi Türk lehçeleri arasında ortak konuşma dili için aracılık yapmalıdır veya yapabilir. Fakat Türkçenin kendi dâhilinde küçük sorunların olduğunu da söylemeliyiz. Türkiye Türkçesi Türk halkları arasında ortak iletişim dili olmak sorumluluğunu almak istiyorsa o zaman Türkçedeki küçük sorunları gidermekle işe başlayabilir.

Türkiye Türkçesinin Türk dünyası için ortak dil olma sürecinde onun bazı sorunlarını çözmek, Türk halklarının ortak olarak kullanabileceği bir dili oluşturmak bu günümüz için çok önemli bir konudur. Dil birliğine gidilen yolda bugün Türk edebi dili (yani Türkiye Türkçesi) en yaygın, kabul gören bir dildir. Aynı ayrı Türk devletlerinde ortak üniversitelerin kurulması Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi (Kazakistan), Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi (Kırgızistan), Yunus Emre Enstitüleri, Türkçe okulların açılması, televizyon programlarının yayınlanması, kongre veya sempozyumların sık sık düzenlenmesi bu işi daha da hızlandırmaktadır. Türk dilinin Türk dünyası için ortak dil olacağı gittikçe daha çok gerçekleşiyor.

Türk edebi dilinin (Türkiye Türkçesinin) Türk dünyası için ortak dil olma sürecinde onun bazı sorunlarını çözmek, Türk topluluklarının ortak olarak kullanılabileceği bir dili oluşturmak bu günümüz için çok önemli bir konudur.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SUAL CÜMLƏSİNİN YARANMA YOLLARI

Həsənova Fərəh

Bakı Dövlət Universiteti

farah.hasanova72@gmail.com

Bu gün müasir türkologiyanın ən aktual problemlərindən biri də Türk və Azərbaycan dillərində sual cümləsinin hər iki dildə sintaksisin elmi cəhətdən inkişafına töhvə verəcəyini düşünürən. Məqsədimiz hər iki dildə sual cümlələrinin fikrin ifadəsi üçün istifadə olunan sintaktik kateqoriyadır. Bu bir həqiqətdir ki, cümlələrin təsnifatı ümumi türkologiyada mübahisələrə səbəb olan əsas həllini gözləyən məsələlərdən biridir. Bu problemlə əlaqədar müxtəlif ziddiyyətli fikirlər olsa da, bu bir həqiqətdir ki, digər Oğuz qrupu türk dillərindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində sual cümləsi əsasən sual intonasiyası vasitəsilə düzəlir. Sual cümlələrinin məna xüsusiyyətlərindən danışarkən aşağıdakı məna xüsusiyyətlərinin olduğunu təsdiq etmiş oluruq. Sual cümlələri təsdiq, inkar, rədd etmə, yalanlama, imkansızlıq, tərəddüd, bəyənmə, tərifləmə, şəşqınlıq, başa qaxma, üzüntü, acıma, əhəmiyyət vermə, qınama, günahlandırma, konkretlik, həsrət və s. bildirməyə qabildirlər.

Nəzərə almaq lazımdır ki, türk dilçilik ədəbiyyatında tanınmış alim Hikmət Dizdaroğlu sual cümlələrinin məna xüsusiyyətlərini ətraflı şəkildə şərh edərək, başqa dilçilərdən fərqli olaraq sual cümlələrinin məna xüsusiyyətlərini elmi cəhətdən əsaslandırılmış şəkildə şərh etməyə çalışmış və buna da nail olmuşdur. Başqa bir məşhur dilçi Vəcihə Hatiboğlu sual cümlələrinin məna xüsusiyyətlərindən bəhs edərək təsdiq, inkar, qüvvətləndirmə, konkretlik, zaman və nəzakət formalarını məsləhət bilmişdir. Rus dilçisi Y.V.Şeka da türk danışıq dilində sual cümlələrinin bildirdikləri bir neçə mənəni : təsdiq və inkarı geniş şəkildə izah etmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi sual cümlələrinin hansı məna ifadə etmələri situasiyasından asılı olaraq və bəzən onların ifadə etdikləri mənalar cümlənin forması ilə uyğun gəlmir. Deyilənlərə aydınlıq gətirdikdə məlum olur ki, cümlə təsdiq formasında olur, lakin inkar mənası bildirir və ya əksinə cümlə təsdiq mənası bildirir, lakin inkar mənasında olur. Bəzi hallarda isə sual cümlələri suallıqdan çox başqa mənalar ifadə edir. Məqsədimiz yuxarıda qoyulan ziddiyyətli fikirlərə son qoymaq üçün müasir türk ədəbi dilində sual cümlələrinin məna xüsusiyyətlərini geniş şəkildə izah etməyi vacib bildik. Məlumdur ki, sual əvəzliliklərinin sual cümlələrinin yaranmasında müstəsna rol vardır. Göründüyü kimi sual cümləsi sual əvəzliliklərinin köməyi ilə formalaşdıqda sual mənası cümlənin ümumi məzmunu ilə bağlı olur və buna görə də yeni informasiya verən cümləyə ehtiyac duyulur. Məsələn: Arkadaş benim baxışlarınızı necə götürdün?

-Evinizə.

Sual cümlələri öz strukturuna görə nəqli cümlələrə çox yaxındır. Qeyd etmək istədik ki, yalnız xəbərin son hecasının bir qədər uzun tələffüzü ilə bu növ sual cümlələri nəqli cümlədən fərqlənir.

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ HÜQUQ TERMİNOLOGİYASININ MEYDANA GƏLMƏSİ

İmanova Gülnarə

Bakı Dövlət Universiteti

gula.imanova@mailru

Bəllidir ki, müqayisəli araşdırmalar dilin bütün səviyyələrində onun həm quruluş, həm də məna etibarilə xarakterik əlamətlərini müəyyən etmək məqsədi güdür. Qohum dillərin genetik cəhətdən səciyyəvi əlamətləri onların sistemli olmasına və bir-birini şərtləndirən elementləri vəhdətinə əsaslanır; bu qohumluq əlaqələri dillərin daxili qanunauyğunluqlarının qarşılıqlı təsiri ilə müəyyənləşir.

Türkiyə türkcəsində və Azərbaycan dilində terminologiyanın müqayisəli təhlili həmin dillərin lüğət tərkibinin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək üçün çox faydalıdır. Burada hər iki qohum dilə məxsus terminologiyada özünəməxsusluq üzə çıxır, universal və fərqli əlamətlər aydın edilir.

Termin xüsusi funksiya daşıyan leksik vahiddir. Bu vahidlərin sahə imkanlarını, struktur-semantik cəhətlərini və s. terminologiya öyrənərək müəyyən nəticələr çıxarır.

Qohum türk dillərinin hüquq terminologiyası açılmamış bir sistemdir, ona görə də həmin terminoloji vahidlərin müqayisəli yolla tarixi inkişafını izləmək, hər dövr və mərhələnin terminoloji layını müəyyənləşdirmək, bu sistemə təsir göstərmiş, onların əmələgəlmə üsullarını vasitələrini öyrənmək tələb olunur. Bu cəhətlərinə görə aktuallıq kəsb edən həmin mövzunun tarixi- müqayisəli səviyyədə öyrənilməsi həm türkdilli terminologiyanın tarixini, həm də müasir vəziyyəti haqqında bilik və təsəvvürləri xeyli genişləndirə bilər, həmçinin müqayisəli aspektdə hüquq terminologiyasının sistem şəklində tədqiqi, ümumiyyətlə, türk dillərinin terminologiyasının inkişafına müsbət təsirini göstərə bilər.

İlkin dövrlərdə cəmiyyət daxilində olan münasibətlərin tənzimlənməsi anlayışlarını ifadə edən sözlər (ilkin terminlər) ümumxalq malı olmuş, dünyanın bütün regionlarında yaşayan xalqların mənafeyinə xidmət göstərmiş, bütün cəmiyyət bu anlayış və nominasiya sisteminin zənginləşməsində iştirak etmişdir. Həmin anlayışlar bu gün terminologiyanın müvafiq mikrosisteminin də nüvəsini təşkil etməkdədir. Sonradan hüquq elminin işləklilik dairəsi çoxaldıqca, sahələri artdıqca onlarla bağlı anlayışların distributiv imkanları da genişlənməmiş; nüvə anlayışları ətrafında «fənlərərası» adlandırılan əlavə anlayışlar sistemi formalaşmışdır. Məs.: delil (nüvə) - delilsiz iddia (əlavə anlayışı ifadə edən terminoloji vahid), məhkəmə (nüvə) - məhkəmə vəkili (əlavə anlayışı ifadə edən terminoloji vahid) və s.

Tarixi mənbələr göstərir ki, ayrı-ayrı türk dövlətlərində gedən hüquqi proseslər həmin dillərin leksikasına yeni-yeni terminoloji vahidlərin daxil olmasına və həmin dil vahidlərinin kommunikativ funksiyasının yerinə yetirilməsinə mühüm şərait yaratmışdır. Yeni hüquqi düşüncə, yeni dövlət və məhkəmə tipləri özlüyündə yeni anlayış - terminlərin meydana gəlməsini zəruriləşdirmişdir.

Hüquq terminlərinin təşəkkülü tarixi hüquq elminin meydana gəlmə tarixi ilə bilavasitə bağlıdır. Hüquq tarixi müxtəlif cəmiyyətlərdə çox qədim dövrlərdən bu günə qədər inkişaf edən bir elmdir. Özəl və milli hüquq tarixi türk xalqlarının başlanğıcından bu günə qədər inkişaf yollarını incələyir. Türk hüquq tarixini islamiyyətdən öncə və islamiyyətdən sonra olmaq üzrə iki yerə bölmək olar, o cümlədən həmin tarixi əks etdirən terminologiyaları da iki qrupa ayırmaq mümkündür: 1) islamiyyətdən öncəki hüquq terminologiyası; 2) islamiyyətdən sonrakı hüquq terminologiyası.

İslamiyyətdən öncəki türk hüququna Hun, Göytürk və Uyğur dövlətlərinin hüquq sistemləri daxildir. Bəllidir ki, türklər İslamiyyəti qəbul etdikdən sonra din və hüquq sistemlərini həyat tərzi olaraq mənimsəmişlər. Bu səbəbdən də İslam hüququ türk dövlətlərində türk hüququ olaraq qəbul edilmişdir.

İslamiyyətdən sonrakı türk hüquq tarixi terminləri:

Bir millətin müəyyən bir zümrəsində, mühüm təbəqəsində yaşayan hüquqi adət və ənənələr, o millətin qədim dövrlərdəki hüquq sisteminin qalıqlarıdır. Hətta, bəzən qədimdə yazılı olan hüquqi mətnlər də, adət və ənənələr sistemi çərçivəsində nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Bu adət və ənənələr sistemi, qədim türk qəbilələrinə aid ola biləcəyi kimi, bu gün Şimal və Orta Asiyada yaşayan türk tayfalarına da aid ola bilər. Əsasən də İslam tarixindən uzaq qalmış və yaxud bu təsirdən çox az təsirlənmiş olan türk tayfalarının hüquqi adət və ənənələri bu baxımdan çox önəmlidir.

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ SÖZLƏR

Qasımlı İnci

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu

iqasml@mail.ru

Avropadan Sibirə və Çinə qədər uzanan ərazidə ana dili olaraq 180 milyon insan tərəfindən, ikinci dil olaraq danışanlar da sayılırsa təxminən 250 milyon insan tərəfindən danışılan, 40 ayrı yazı dilinə bölünən, qədim tarixə malik olan bir dil - Türk dilləri vardır. Türk dilləri Altay dilləri ailəsinə aiddir. Ən çox danışılan Türk dili -Türkiyə Türkcəsidir. Daha sonra Azərbaycan türkcəsi, Özbəkçə, Uyğurca, Qazaxca və Tatarca gəlir. Türk dilləri ailəsi kinetik əlamətlər əsasında təsnif edilən ən böyük dil ailələrindən biridir. Bu dillər çox ətraflı tədqiq edilmişdir. Başqa dil ailələrində olduğu kimi, türk dilləri ailəsinə daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Qohum dillərdəki belə yaxın və oxşar cəhətlər bunların bir ana dildən ayrılıb inkişaf etdiklərini göstərir. Türk dilləri ailəsinə daxil olan dillər bir-birinə yaxınlıq etibarilə başqa dil ailələrindən seçilir. Beləliklə türk dilləri ailəsinin ayrı-ayrı qruplarına daxil olan dillər müqayisə edildikdə çox fərq müşahidə olunmur. Məsələn: Dil sözünü götürək. Azərbaycan dilində bu söz-dil, Özbək dilində-til, Qazax dilində-til, Tatar dilində-dil kimi işlənir.

Türk dilləri - dünyada böyük sayda əhalinin danışdığı qohum dillər qrupudur. Bu dil ailəsi 41 dil, ləhcə və ya şivədən ibarətdir. Türk dillərinin hansı dillər ailəsinə daxil olması indiyədək müəyyənləşdirilməmişdir. Alimlərin bir qismi onları Ural-Altay, digər qismi isə Altay dillərinə daxil edirlər. Türk dilləri qru-

punu müstəqil dil ailəsi hesab edənlər də var. Türkiyədə isə ümumən türk dilləri əvəzinə türk ləhcələri qəbul edilməkdədir və buna görə Türkiyə türkcəsi, - Azərbaycan dili, Özbək dili, və s. hamısı türk dilinin ləhcələri hesab edilir. Türk dili deyəndə Türkiyə türkcəsi nəzərdə tutulmur, ləhcələrin hamısını əhatə edən dil kimi başa düşülür. Türkiyə universitetlərinin "Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları" adlanan kafedralarında türk dilləri və ədəbiyyatları barədə dərslər keçilir. Hazırda bu dil ailəsi 180 milyon insanın doğma dilidir. Sovet dövləti dağılandıqdan sonra respublikamızın müstəqil şəkildə xarici ölkələrlə qurduğu əlaqələr nəticəsində hər bir sahədə olduğu kimi, dilin lüğət tərkibinə də yeni söz və terminlər axını başlanmışdır. Ona görə ki, belə sözlərin kökü əsasən ümumtürk vahidlərindən ibarətdir. Azərbaycan dilinin müasir dövründə öz işləkliyini dayandırmış belə sözlər sonradan türk dövlətləri ilə yeni əlaqələr, münasibətlər nəticəsində dildə fəallaşmağa başlayır. Bu gün başqa Türk xalqlarının universitetlərində Azərbaycan ədəbiyyatının, dilinin öyrədilməsi, bizdə isə Türk xalqlarının dilinin, ədəbiyyatının tədrisi qarşılıqlı olaraq bu dillərə xalqın da böyük marağı olduğunu göstərir. Belə ki, ziyalılarımızın doğma ana dili ilə yanaşı, həm də qardaş türk xalqlarının dilini, mədəniyyətini və tarixini bilməsi vacibdir. Çünki biz ana dilimizin təşəkkül tarixini, mədəniyyətimizin tarixini, xalqımızın tarixini qardaş türk xalqlarının tarixindən ayrılıqda öyrənmə bilmərik.

Bu gün özbək, qazax, qırğız, türkmən, tatar, başqırd, Azərbaycan və sair adlarla adlandırdığımız dillərin hamısı bir kökdən, bir mənəbdən gəlir. Vaxtilə hamımızın əcdadları bu dildə danışmaqla bir-birlərini başa düşüb, fikirlərini çatdırıblar. Və bu gün də elə sözlər var ki, türk dillərində eyni mənada işlədilir.

Türkiyə Türkcəsi:	ana
Azərbaycan Türkcəsi:	ana
Başqırt Türkcəsi:	äsä äsäy inäy
Qazax Türkcəsi:	ana şeşə
Kırğız Türkcəsi:	ənə apa
Özbək Türkcəsi:	änä
Tatar Türkcəsi:	äni ana inä
Türkmən Türkcəsi:	ece ənə
Uyğur Türkcəsi:	ana apa

TÜRK DİLİNDƏ XİTABLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Əhmədova Kəmalə

Bakı Dövlət Universiteti

kamala.ahmadova2@gmail.com

Türk dilinin sintaksisi daim mübahisə obyektinə olubdur. Bunun həm obyektiv, həm də subyektiv paradigmatları var. Dilin tədqiqi XX əsrin 30-cu illərinə qədər ərəb-fars dilinin qrammatik araşdırmaları əsasında tədqiq olunurdu. Sonralar avropa dilçilik məktəblərinin təsiri ilə daha obyektiv araşdırmaların meydana gəlməsi üçün zəmin yaradır. Sintaksis bölməsi isə hələ də mübahisə yaradacaq dilçiliyin şöbələrindən sayılmaqdadır. Türk dilində cümləni təşkil edən sintaktik vahidlərin bölgüsünə həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Qrammatik üzvlənməyə; mübtəda(özne), xəbər(yüklem), nesnə(tamamlıq), zərlik (zarf tūmlecı ve ya belirteç) daxildir. Cümləyə yalnız qrammatik cəhətdən bağlı olanlar isə ara sözlər və xitablardır. Bundan başqa bəzi tədqiqatçılar üçüncü bölgünün olmasını da iddia edirlər. Buna köməkçi nitq hissələri daxildir.

Bəzi mənbələrdə cümləyə yalnız qrammatik cəhətdən bağlı olan üzvləri cümlə dıışı unsurları və ya yardımcı cümlə ögeleri adlandırirlar. Xitablər da bura daxil edilir. Bunlar cümlənin quruluşuna və növünə təsir etmir.

Termin olaraq seslenmeler və seslenme öbekleri, seslenme tūmlecı, seslenmeli tūmlec, ünlem tūmlecı, seslenmeli özne, seslenmeler, seslenme grupları, seslenme blokları, hitaplar, hitap blokları, hitap grupları adlandırirlar.

Xitablər haqqında dilçilik ədəbiyyatlarında müxtəlif fikirlər irəli sürülüb.

1. Dilçilərdən bəziləri xitabın cümlə ilə bağlılığını qəbul edərək həm xitabləri, həm də ara sözləri həmcins üzvlər sırasında öyrənmiş, cümlələri mürəkkəbləşdirdiyini qeyd etmiş və onları paralel öyrənmişdir.
2. İkinci qrupa daxil olan dilçilər xitabı cümlənin daxilinə aid olan artıq ünsür adlandırmışlar.
3. Üçüncü qrupa daxil olan dilçilər xitabın cümlə ilə qrammatik cəhətdən bağlı olmadığını qeyd edir.
4. Dördüncü qrupa daxil olan dilçilər isə xitabləri cümlənin üçüncü dərəcəli üzvü adlandırmışlar.
5. Beşinci qrupa daxil olan dilçilər xitablərin cümlə hissələri ilə semantik bağlılığını qəbul edirlər. Bu qrammatik əlaqənin xüsusi növ olduğunu göstərmişlər.

Müraciət bildirən sözlər kommunikasiya zamanı müəyyən obyektə və ya subyektə müraciət, çağırışdır. Bəzən qrammatik-leksik, bəzən də semantik - üslubi xüsusiyyətləri ilə dildə ekspresivliyi, melodikliyi ilə seçilir. Şifahi nitqdə

xüsusi intonasiya nəticəsində dildə böyük əhəmiyyət daşıyır. Xitablar adlıq halda olan leksik və semantik mənaya malik olan söz və söz birləşmələri ilə ifadə olunur. Müraciət bildirən ifadələr həmcinslik vasitəsilə ekspersivliyi artırır.

Xitab cümlə ilə əlaqəsini intonasiya, temp, pauza, məntiqi vurğu, ritm, melodiya ilə yaradır.

Türk dilində xitablar həm qrammatik funksiyasına görə, həm də semantik xüsusiyyətlərinə görə fərqli xüsusiyyətlər daşıyır. Bu araşdırmada müraciət bildirən sözlərin bəzi semantik xüsusiyyətlərini qeyd etmək istərdik;

- 1) Əzizləmə və ya oxşama mənasında müraciət etdikdə öz qohumluq statusu ilə qarşısındakına səslənmək
- 2) Heyvanlara səsləndikdə cinsinə görə insanlara aid olan leksemlərdən istifadə etmək (məs. oğlum, kızım, yavrum)
- 3) Bəzi hallarda cansız əşyalara da insana aid leksemlərdən istifadə edilir. (məs. avtomobilə-oğlum, babam)

Dil birbaşa xalqın təfəkkürü ilə bağlıdır. Linqvopsixologiya tədqiqatlarını nəzərdən keçirdikdə belə bir fərziyyəni müşaidə edirik; böyük və uzunmüddətli dövlətlər qurmuş xalqların müraciət formalarının özünəməxsus xüsusiyyətləri var. Türk dili də böyük bir imperiyanın xələfidir. Elə buna görə də, bu dilin tədqiqində sinxron və diaxron araşdırma üsullarından istifadə etmək çox əlverişlidir.

ORTAK TÜRKÇE'NİN OLUŞMASINDA ORTAK ALFABENİN YERİ

Rüstəmov Rıfat

Bakı Dövlət Universiteti

Rufatrustamov45@gmail.com

Genolojik ve tiplolojik açıdan birbirine yakın Türk dilleri dünyanın en gelişmiş zengin dillerinden sayılmaktadır. Türk dillerini bir grupta biraraya getiren temel özellik sözlük fonlarının genel olmasıdır. Bu genelliğe bağlı olarak dünyanın türlü yerlerinde yaygınlaşmış Türk halkları birbirlerini bu veya diğer derecede anlayabilirler. Şimdi mevcut bulunan Türk dilleri gayet doğal olarak çok zor ve çelişkili bir gelişim yolu geçmiştir.

Doğal olarak çağdaş Türk dillerinde dilin gelişimine bağlı kuralların oluşması tarihsel içerik taşımadadır. Günümüzün en önemli meselelerden biri tarihen temeli atılmış alfabe problemi sayılabilir.

Bir halkın dilinin mükemmel oluşunun göstergesi dilin öncelikle mükemmel bir alfabeye sahip oluşundan kaynaklanır. Belli ki, bazı dil meselelerinin çözülmesinde insan diline güç vererek konuşmalar yapar, sözcük hazinesinden

faydalanarak iletişim faaliyetlerine katılır, olayları kontrol etmekle kendi isteklerine uygun olarak yönlendirmeye çalışır. Görüldüğü gibi, dil medeniyetin yarısı, onun ürünü ve temelidir.

Tarihen Arap alfabesinin Türk dillerinin sesyapısına uygun olmadığı, tüm sesleri yansıtmak, sözkonusu dillerin yapı ve karakteriyle bağlı tam anlamlandırma yapmak durumunda olmaması kanıtlandı.

Bu zorlukların ortadan kaladirılması, dili kolay okunur ve yazılır bir alfabeğe kavuşturmak için Büyük Atatürk'ün uzakgörenliği ve siyasal çevikliği sayesinde 3 Kasım 1928'de 1353 sayılı kanunla Arap harfleri kaldırıldı, nihayet Türkler Latin esasında Türk diline uygun bir alfabe kabul ederek isteklerine kavuştular.

Türk yazı dilinin kuralları ve üslup özelliklerinin tam olarak araştırılması için Latin alfabesinin uygulanmasına büyük ihtiyaç vardı.

Belli ki, dil sisteminde alfabeyi yazım kurallarıyla bağlayan olgular, bir dilin alfabesi için gereken işaretleri kesinleştirmekle karşıya çıkacak olan sorunların çözümünde önemli rol taşır. Latin alfabesinin esasında oluşmuş Türk dillerinin karşılaştırmalı tahlili ve diğer dil aileleriyle benzer ve farklı özelliklerinin incelenmesi, Ana dilinin öğretilmesi metodolojisinde büyük önem taşıyacaktır.

Somut olarak dil ve onun alfabesi için hangi grafik yöntemlerin gerekli olması dilci olarak bilinmelidir. Alfabe eski çağlarda günümüze dek ağız ve dil yolu ile bazı çıkarılmasını sağlayan ve yazıya dökülen karşılıktır.

Yazıda herbir sesin kendisine özgü fonetik işareti bulunur. Bu işaretler Türk alfabesini oluşturur. Türk yazı sisteminde "ˆ" kəsmə, "ˆ" uzatma ve inceltme işaretlerinden de faydalanmaktadır.

Tarih boyunca çeşitli halklarla karşılıklı ilişkiler kuran, farklı dini inançlara inanan Türk halkları farklı Türk dil sistemine uygun olan veya olmayan çok sayıdaki yazı sistemini kullanmışlar. Zeruret ve zamanın 7 talebine uygun tarzda, mecburiyetten kabul edilen bu yazı sistemlerine Göktürk (Runik), Mani, Sogd, Brahmi Uygur, Arap, Kiril, Latin alfabeleri aittir. Göktürklerden sonra devlet yönetimini ele geçiren Uygurların hakimiyeti döneminde Mani, Brahmi, Tibet, Süryani gibi yazı sistemleriyle de birçok Uygur Türkçe'si metnleri belirtilmiştir.

Türklerin en geniş ve uzun süre faydalandıkları yazı sistemi, şüphesiz ki, Arap alfabesi olmuştur. IX asırdan Türklerin hayatına dahil olan Arap alfabesi biraz değiştirilerek XX asıra kadar büyük bir kültürün yazısına dönüştü. XIX asrın sonlarından itibaren alfabede reform Arap alfabesinin Türk yazı sistemine uygunsuzluğunu ileri sürerek iki alfabenin- Kiril ve Latin alfabelerinin Türk halklarının hayatına dahil olmasına sebep oldu. 1922 senesinde Latin alfabesine geçmeleri belirtilse de, hazırda bununla ilgili hiçbir resmi bilgiye rastlanmıyor. 1930'lu yılların sonlarından itibaren kullanılan Kiril alfabesinin kabulü ile Türkler kendi yazı kültürlerini bir asrda üç defa değiştirmiş oldular. Bununla

da, alfabe konusu özellikle son iki asır içerisinde Türk dünyasında ve Türkoloji biliminde en çok tartışılan ve hala da güncel olan sorulardan biridir.

Azerbaycan`da tarih boyunca kullanılan alfabe sistemleri dilin gelişimini de farklı tarzlarda etkilemiş, Alban-Göktürk-Arap-Latin-Kiril-Latin alfabe geçitleri ses sisteminde değişikliklere neden olmuş, hatta bu yazı sistemlerinde kaleme alınmış eserlerin, maddi-manevi kültür örneklerinin unutulmasına da neden olmuştur.

Türkiye`de alfabe mücadelesi uzun bir tarihi sürece sahiptir. Türkiye`de dil ve alfabe reformu ancak Cumhuriyet döneminde değil, Osmanlı imparatorluğu zamanında da en çok tartışılan konulardan olmuştur. 2. Arap alfabesinin Türkçe`deki bazı seslerin ifadesi için yeterli olmayışı ile ilgili ilk tartışmalar 1850`li yıllarda Ahmet Cevdet Paşa ve Münif Paşa ile başlamıştır. Daha sonra N.Kemal, A. Suavi ve Ş.Sami gibi aydınlar bu tartışmaya katıldılar. 1868 yılında Ömer ve Tahir adlı askerler tarafından öne sürülen Latin alfabesi ideolojisi taraftarlarının sayısı artmaya başladı. Tanzimat döneminden Cumhuriyet dönemine kadar Latinciler ve Arap alfabesi taraftarları arasındaki tartışmalara 1928 senesinde Latin alfabesine dayanan yeni alfabenin kabulü ile son buldu.

Kazakistan`a gelince, daha XIX asrın ortalarından Kazakların Kiril alfabesine geçmesi için çeşitli çabaların yapıldığı, N. A. İlminski, P. A. Melioranski, A.V. Vasilyev`in etkisi ile Kazak aydınlarının da bu fikiri destekledikleri belirlenmiştir. N.A. İlminski Kazan`da Kiril harfli Kazak Türkçesi metnlerini bastırmıştır. 1866-1910 senesinde bu alanda 72 kitap basılmıştır.1929 senesine kadar Arap ve Kiril alfabelerinin paralel şekilde kullanıldığı Kazak dilinde 1929-1939 yılları arasında 30-32 harfli Latin alfabesi uygulanmıştır. S.S.Amanjolov`un hazırladığı alfabenin kabulü ile Kazak dilinde 1939 yılından bugüne kadar devam eden "Kiril Alfabesi Aşaması" başladı. Bağımsızlık yıllarında Latin alfabesine geçitle ilgili bazı projeler hazırlansa da, yalnız son yıllarda Kiril alfabesinden Latin`e geçit mümkün olmuştur.

Türkmenistan`da 1927 senesine kadar Arap alfabesinden, 1929 senesinden Latin alfabesi kullanmışlar. 1929-1949 senelerinde Latin grafikli Türkmen alfabesi uygulanmıştır. Nihayet, 1940 senesinden Kiril grafiği kabul edilmiş, 12 Nisan 1993 senesinden resmi kararlar Latin alfabesinde kusurlar ortaya çıkmış ve bu, Türklerde Alfabe ortaklığının bozulmasına yol açmıştır.

Aynı süreçler Kırgızistan`a da aittir. 1924 senesinden itibaren Kırgızistan eğitim kurulunda önemli çalışmalar yapan, ders kitapları hazırlayan, Arap alfabesini Kırgız dilinin özelliklerine göre islah eden ve 1926 senesinde Bakü`de yapılan Birinci Türkoloji Kurultay`da bulunan Kasım Tınıstanov Kırgız dili için Latin alfabesini oluşturmuştur. K.Tınıstanov`un hazırladığı bu alfabe 12 Aralık 1927 senesinde Kırgızistan Merkezi İcra Kurulu heyeti tarafından resmi şekilde Kırgız resmi alfabesi gibi kabul edilmiştir. Kırgızistan Bilim Araştırma Enstitüsü`nde hazırlanan Kırgız-Kiril alfabesi ve imlası projesi 1940 senesinde

Kırgızistan Cumhuriyeti Meclisi tarafından tartışmaya çıkarılmış ve yeni proje heyet tarafından kabul edilmiştir. Meclisin 12 Haziran 1941 senesindeki kararınca onaylanan Kırgız dilinin yeni alfabesi ve imla kuralları yürürlüğe giriyor. Kırgız dilinin Latin alfabesine geçidi bir proje olarak kalıyor. 3. Uzun süredir, yapılan tartışmalara rağmen, bu alanda net adımlar atılmamıştır.

1918-1922 yıllarında Üzbekistan`da alfabe reformları ile ilgili "Eski İmlacılar", "Yeni İmlacılar" ve "Orta İmlacılar" arasında tartışmalar yapıyordu ve yeni imlacılar projesi olan yeni Üzbek-Arap alfabesinin 1923 senesinde uygulanmaya başlandı. 1929 senesinde Semerkant`te yapılan Dil ve İmla konferansında 32 harfli Üzbek_Latin alfabesi kabul edildi.SSC içeriğinde bulunan diğer Türk dilli halklar gibi 1940 senesinde Kiril grafikli alfabeyi kullanan Üzbekler bağımsızlıktan sonra, 1993 senesinde Latin esaslı alfabeğe geçit kararını kabul ettiler. 31 harfli alfabeğe 1995 senesinde değışiklikler yapıldı ve bununla da Üzbek alfabesi ortak Türk-Latin alfabesinden uzaklaştırıldı. Üzbek dilinin fonematik yapısına yabancı olan imlerin eklenmesi, ı, ü ünlülerini aksettiren harflerin olmaması, h, x, k, q, n ünsüzlerinin iki türlü oluşu alfabeyi daha karışık ve pratiklikten uzak bir hale sokmuştur.

Böylece de, tarih boyunca çeşitli siyasi-sosial, dini etkiler sonucunda Türk halkları çeşitli alfabeleri kullanmışlar ki, bu da zaman zaman Türkler arasında ilişkilerin zayıflamasına, kültürel soyun gelişimindeki devamlılığın bozulmasına neden olmuştur.

Oğuz grubu Türk dillerinin tarihi birliği çağdaş dönemde bu dillerin fonetik yapısında da yer bulmuştur. Ortak imla yasalarının uygulanması belirtilen dilleri birbirine yaklaştırmakla birlikt gelecekte genel Türk imla kurallarının da oluşturulmasına bir vesiledir.

Araştırmalara göre Kıpçak grubu Türk dilleri edebi dilin oluştuğu süreçte yabancı dil unsurlarının etkisine maruz kaldığından imla kurallarının kabulü zamanı Kazak ve Kırgız dillerine uygun olmayan konular da zoraki bir şekilde İmla kurallarına eklenmiştir. Bu dillerin gelecek gelişimi için bahsedilen bu yabancı unsurlar-harfler ve imla kuralları dilden çıkarılmalı, dilin içindeki imkanlarına dayanan özellikler belirlenmelidir.

Türk halkları için tek iletişim dilinin oluşturulması yönünde görülmeli ilk iş bütün Türk dilli halkların ortak ve genel alfabeğe geçmesidir.Bu alfabenin bütün Türk halkları arasında yayılmasında, öğrenilmesinde ve kullanımında dilbilimci bilim adamları büyük sorumluluk taşımaktalar. Yeni oluşturulacak alfabenin Türk dilinin resmi siyasi kurumlarında geniş bir şekilde kullanılacağı zuretini düşünerek konunun Türk dilli devletlerin hükümetleri seviyesinde gündeme getirilmesi net sonuçların elde olunmasına ortam oluşturabilir. Aynı zamanda resmi yazışma ve iletişim dillerinin önemini minimuma indirmekle Türk dilli devletler için en makbul iletişim dilinin sırf ortak Türk dilinin olması özel olarak vurgulanmalıdır.

Türk dilli ülkeler bağımsızlıklarını kazandıktan sonra ortak iletişim dili konusu yeniden tartışılmaya başlandı. Ortak Türk dili anlamı iki önemli konuyu içinde barındırmış oluyor: 1. Ortak Türk dili uluslararası iletişim aracı olan bir dil olarak; 2. Ortak Türk dili ortak alfabesi, yazımı, terminalojisi olan bir dil olarak.

Bu yönde yapılacak en önemli iş bütün Türk dilli halkların ortak bir alfabe-ye geçidini ve imla sorunlarının çözümünü temin etmektir. Fakat sürecin gerçekleşmesi için ilk önce kiril alfabesinden latin alfabesine geçidi gerçekleştirilmelidir. Yani, latin alfabesine geçit sürecindeki mevcut gecikme ortak iletişim diline giden yolda, belki de, en büyük sorunlardandır.

Ortak Türk diline giden yolda ortak alfabe oluşturulması mutlaklıdır. Ortak alfabe olmadan tek iletişim dilini oluşturmak mümkün değil. Ortak alfabe ise latin yazısına dayanmalıdır. Hazırda teknoloji asrı olduğu için bütün bilgisayar ve teknik iletişim araçları da latin alfabesinde çalışmalarını sergilemektedir. Oluşturulacak yeni ortak latin alfabesinde Türk dillerindeki ortak sesler için ortak işaretlerden istifade edilmelidir. Aynı zamanda bu latin alfabesi pratik ve kolay olmalıdır. Ortak alfabe için bütün Türk dillerindeki ortak sesler ve öğeler düşünülmelidir.

Türk dünyasında ortak dil ve alfabe ile ilgili sempozyumların birincisi 18-20 Kasım 1991 senesinde Türkiye'de (Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü) yapıldı. SSC'nin içeriğinde çıkan ülkelere davet edilmiş türkologların farklı alfabe projeleri sunuldu. Uzun süre devam eden tartışmalar sonucunda 34 harften ibaret ortak alfabe (a, b, c, ç, d, e, ä, f, g, ğ, h, x, ı, i, j, k, q, l, m, n, ñ, o, ö, p, r, s, ş, t, u, ü, v, w, y, z) kabul edilmiştir.

Türk dünyası için ortak alfabe ve ortak iletişim dilinin oluşturulması zamanı istisnasız türk ve Azerbaycan dilleri (Azerbaycan alfabesi) esas göreve sahip olacak. Bununla ilgili olarak diğer türk dillerinin de esas kendine özgü değerlendirme türk dillerinin genel yasalarına dahil edilmeli, yani bu diller 20 ortak dil seviyesinde geliştirilmelidir. Fakat bu konuda diğer dillere yaklaşıma doğru belirtmeli, aynı zamanda türk ve Azerbaycan dilleri dahilindeki sorunlar kısa sürede çözülmeli, alfabesine yeni eklemeler yapılmalıdır.

Türk dillerinin ortak iletişim aracının ve ortak alfabenin kabul edilmesi türk dillerinin tarihi yakınlığının çağdaş dönemde de oluşmasına neden olacaktır. Ortak Türkçe ancak bir dilin gelişimini sağlamakla türk dillerinin geleceğini şüphe altına almamalı, tam tersi, artık az kullanılan türk dilleri de toparlanmalı, diğer türk dillerinin de türk ve Azerbaycan dillerinin gölgesinde kalmamalıdır.

Türk dilli halklar arasında ortak iletişim dilini oluşturmak için ilk önce ortak alfabe hazırlanmalı, ortak alfabe yapılırken bütün türk dillerindeki fonemler gözönünde bulundurulmalıdır.

Türkler arasında ortak iletişim dilini oluşturmak için yerine getirilmeli

olan ikinci önemli iş ortak sözlüğün hazırlanmasıdır. Burada da, yukarıda belirttiğimiz gibi, bütün türk dilli halkların kullandıkları sözler ve ifadeler gözönünde bulundurulmalıdır.

Türk dünyasının ortak edebiyatının şah eserleri, destanlar, masallar, maniler, atasözleri ve b. folklor örnekleri her bir türk dilli ülkede basılmalı, bu edebi eserler dünyaya türk dünyasının ortak değeri olarak sunulmalıdır.

Türk dilli ülkelerde türk dünyasının edebiyat örnekleri okullarda eğitilmeli ve ders kitaplarında her bir türk dilinden metin parçaları sunulmalı, aynı dildeki eserlerden kısım kısım parçalar söz fonu ile birlikte sunulmalıdır.

Türk dünyası şair ve yazarlarının eserleri bütün türk dillerinde ortak türk alfabesi ile basılmalı, sayfanın bir tarafında metin, karşısında sözlüğü yazılmalıdır.

Türk cumhuriyetlerinin radyo ve televizyon programlarının türk halkları tarafından izlenilmesi temin edilmelidir.

Türk dünyasında kültür ve güzel sanatlar yolundaki ilişkileri karşılıklı şekilde geliştirmeli ve daha da genişlendirmelidirler.

Müzik, film, tiyatro gibi güzel sanatlar dalında ilişkilerin geliştirilmesi de ortak iletişim dilinin oluşmasına katkı sağlayan gerekçelerden sayılabilir.

Türk dillerinde günlük konuşma klavuzları hazırlanmalı, burada kullanılacak cümlelerde ortak sözlere üstünlük verilmelidir. Bir dil için özel ifade yerine, her dilde rahat anlaşılacak sözler seçilmelidir.

Ağız ve şive gibi genel iletişim dilinin oluşmasına engel olan yaklaşımlardan kaçınılmalıdır. Türk halklarının karşılıklı iletişimlerinde kendi dillerinden başka bir dil genel iletişim dili olarak seçilmelidir. Halklar arasındaki iletişim dilinin, ortak yazı dilinin oluşturulmasını geciktirmekle birlikte, hatta bunu engelliyor.

Türk halkları arasında iletişimi güçlendirecek ve geliştirecek diğer araç internettir. Türk halklarının bilgi elde etmesi için ortak alfabenin uygulanmasına en kısa zamanda başlanmalıdır. İnternette türk halkları için ana dillerinde bilgi elde etmek ve internetin kullanılması için internet terimleri hazırlanmalıdır.

Türk cumhuriyetleri üniversitelerinin ve diğer kurumların internette açacakları sayfalar ilk versiyon olarak mutlaka ana dilinde hazırlanmalıdır. Ana dilindeki internet sayfaları yabancı dillere de çevirilebilir.

Türk cumhuriyetleri ortak iletişim dilinin oluşturulması için türk dil kurultayları yapılmalı, bu kurultaylarda ortak iletişim dilinin oluşturulması şartları gözönünde bulundurulmalı, bu yönde gerçekleştirilecek toplantılar kordine edilmelidir.

MOSKVA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTLARININ AZƏRBAYCANLI PEDAQOQ VƏ ALİMLƏRİ (1876-1930)

Məmmədli Nadir

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elmvetehsil@gmail.com

Tarixin dərin qatlarında ərəb və farsdilli müsəlman mədəniyyətinin – elminin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, etnoqrafiyasının yaranmasında və inkişafında azərbaycalı alimlərin də müstəsna xidmətləri olmuşdur; onların hər biri həm də dünya mədəniyyəti, elm xəzinəsinə öz layiqli töhfəsini vermişdir.

Dünyanın qabaqcıl elm və mədəniyyət mərkəzlərindən sayılan Rusiyada şərqsünaslıq elmi yarandığı vaxtdan, demək olar ki, Avropa və Şərq mütəxəssislərinin ciddi səyləri və potensialı ilə müvəffəqiyyət qazanmışdır. Vaxtdan, zamandan asılı olmayaraq, doğulduğu torpağın sərhədlərindən kənarlarda yaşayan, fəaliyyət göstərən hər bir kəs öz yurdunun, məmləkətinin elçisi sayılır. Bu şərəfli missiyanı həyata keçirmək, yaddaşlarda qalmaq, "vardır millətimin imzası imzalar içində" demək hər bir kəsəmi nəsim olur? Belə fədakar insanları üzə çıxarmaq, xüsusilə rusdilli Azərbaycan elmi haqqında tədqiqatlar aparmaqla xalqımızın dünya mədəniyyəti tarixindəki yeri müəyyənləşdirilə bilər. Moskvada Lazarev Şərq Dilləri İnstitutu (LŞDİ) Xüsusi (Ali) Siniflərinin, Moskva Şərqsünaslıq İnstitutunun müəllimləri olmuş azərbaycanlı alimlər Mirzə Cəfər Rzayev və Mirzə Abdulla Qafarovun Rusiyada XIX yüzillikdə yaranmış şərqsünaslıq elmində böyük xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin əvvəllərində Moskva şərqsünaslıq mərkəzini universitet, sonralar isə LŞDİ təmsil etmişdir. XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Gimnaziya və Xüsusi Siniflərə ayrılan LŞDİ əsaslı şəkildə təkmilləşdirilmiş, müəllim-professor heyəti genişləndirilmişdir. Dərs müddəti bir və ya iki hazırlıq, üç tədris ili üzrə planlaşdırılan institutun Xüsusi Siniflərində yalnız Şərq dilləri öyrədilir, ərəb və fars filologiyası, Şərq tarixi və kalliqrafiyası, türk-tatar dili kafedraları fəaliyyət göstərirdi.

Türk-tatar dili kafedrasının adının başqalarından fərqli olmasının əsas səbəbi burada ayrı-ayrı türk dillərinin tədris olunması idi. Xüsusi Siniflərdə türk xalqlarının dilləri osmanlı dilinin ləhcələri adlandırılmamış, bir-birindən əsaslı şəkildə fərqləndirilmişdir. Xüsusi Siniflərin dərsləklərində türk dili, Aderbeydjan (*Azərbaycan – N.M.*) dili, çağatay dili, sart dili terminləri işlədilmiş, bu dillər müstəqil tədris olunmuşdur.

XX əsrin əvvəllərində Xüsusi Siniflərdə 7 kafedra fəaliyyət göstərirmişdir: 1. Ərəb filologiyası, 2. Fars filologiyası, 3. Türk-tatar dili, 4. Erməni filologiyası, 5. Gürcü filologiyası, 6. Şərq tarixi, 7. Rus filologiyası. Həftə ərzində ərəb, fars və türk dillərinin hər birinə 12, rus dilinə 7, gürcü dili və Şərq tarixinə 6 saat tədris

vaxtı verilmişdi. Azərbaycan dilinin praktik tədrisinə əlavə olaraq 12 saat ayrılmışdı. Başqa dil fənlərindən fərqli olaraq, ərəb, fars, türk və Azərbaycan dili müəllimləri Xüsusi Siniflərin pedaqoji ştatına daxil idilər. Azərbaycan dili L.Z.Budaqovun və azərbaycanlı alim Mirzə Əbülhəsən bəy Vəzirovun dərslikləri əsasında tədris olunurdu.

Azərbaycan dilinə daha çox tədris vaxtı ayrılması, bu dilin daha ciddi öyrədilməsi, hətta LŞDİ-nin inzibati və diplomatik yönümlü bölmələrində məcburi keçilməsi təsadüfi deyildi. Azərbaycan dilinin Rusiyanın cənub sərhədlərində, eləcə də diplomatik-ticarət əlaqələri ilə sıx bağlı olduğu Türkiyə, İran, Əfqanıstan, İraqda yaşayan milyonlarla adamın ünsiyyət dili olması, Rusiyada İran konsulluğunun açılması, yaxın Orta Şərqlə siyasi-iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi, xüsusilə neft istehsalı ilə əlaqədar saysız-hesabsız işçi qüvvəsinin Bakıya – Abşerona axışması Azərbaycan dilinin öyrədilməsinin vacibliyini tələb edirdi. Asiya və Avropanın kəsişdiyi bu nöqtə XIX əsrin əvvəllərindən Rusiyanın daim maraq dairəsində olmuşdur. Yaxın Şərqlin, Qafqazın "açar"ı olan Azərbaycan Rusiya üçün həyati məsələ idi.

ATATÜRKÜN TÜRK DİLİNƏ BİLİNMƏYƏN BİR XİDMƏTİ: HƏNDƏSƏ VƏ ORTAQ TÜRKÇƏ

Ələkbərova Kəmalə

Bakı Dövlət Universiteti

kamakemale@gmail.com

Müasir Türkiyənin yaradıcısı Mustafa Kamal Atatürk böyük siyasətçi olmaqla yanaşı həm də çoxyönlü şəxsiyyət idi. Onun modern Türkiyə üçün etdikləri tarixin və türk xalqının yaddaşında əbədi yaşayacaqdır.

Atatürkün diqqət mərkəzində olduğu sahələrdən biri də milli dil idi. O türk dilinin qorunması və inkişafı üçün 1932-ci ildə Türk Dili Qurumunu yaratmaqla kifayətlənməmiş, hətta bütün sərvətini bu quruma vəsiyyət etmişdir. Xalqının maariflənməsi böyük öndəri çox narahat edirdi. O türk dili üçün bir çox prosesləri şəxsən başlatmış və onlara təkan vermişdir. Atatürkün şəxsən başladığı əlifba və dil islahatları nəinki Türkiyə türkcəsinə həm də türk xalqına ən böyük xidmətlərindən biridir. Türk dillərinin dil xüsusiyyətlərinə yad olan ərəb əlifbasını latın qrafikalı əlifbaya dəyişməklə xalqın sürətlə savadlanmasına nail olundu.

Yalnız say, əvəzlik və feillərin türkcə olduğu, əsasən ərəb və fars sözlərindən yaradılmış, uydurma Osmanlı türkcəsinin çətinliyi yeni latın əlifbasına keçmiş xalqın sürətlə savadlanmasına mane olurdu. Bu zaman Atatürk

yeni dil islahatına başladı. Bir çox mübahisələr yaratsa da, bu hərəkət Türkiyə türkcəsinin müasir halını almasına səbəb oldu.

Xüsusən elmi dilin çətinliyi, ərəb və fars kəlmələrindən yaranmış uzun söz birləşmələri gənclərin elmin sirlərini öyrənmələrində çətinliklər yaradırdı. Bu da Atatürkü çox narahat edirdi. Təbii ki, bir çox insan "er", "gerekçe", "subay", "kurmaya", "kutsal", "kıvanç", "konut", "ısı", "esənlik", "erdem" və s. kimi müasir türk kəlmələrini Atatürkün yaratdığından xəbərsizdir. Maraqlı olan odur ki, bu gün kütləvi informasiya və sosial media vasitəsi ilə dilimizə keçən sözlər arasında Atatürkün yaratdıqları da var.

Atatürkün 1936 - 37-ci illərin qış aylarında Dolmabağça sarayında ölümündən il yarım əvvəl yazdığı həndəsə kitabı çoxlarına məlum deyil. Belə ki, həndəsə fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş 44 səhifəlik bu kitab 1937-ci ildə Türkiyə təhsil nazirliyi tərəfindən müəllifin adı göstərilmədən nəşr edilmişdir. Kitabda şəxsən Atatürk tərəfindən ortaya atılmış çox sayda söz vardır. Bu sözlərin bəzisi ilkin formada - Atatürkün təklif etdiyi, bəziləri isə dəyişikliyə uğrayaraq dildə oturaqlaşmış və müasir Türkiyə türkcəsində bu günə qədər istifadə olunmaqdadır.

1937-ci ilin 13 noyabrında Atatürk böyük bir heyətlə Anadoluya - Sivasda yerləşən məktəblərin birinə gedir. IX sinfin həndəsə dərsinə qulaq asarkən lövhəyə çıxan məktəbli qızın ərəb dilində olan terminlərin adını söylərkən əziyyət çəkməsi və səhv etməsi ona pis təsir edir. O belə qəliz terminlərlə şagirdlərə bilik vermənin çox çətin olduğunu, türk dilində yeni terminlər yaradılmasının vacib olduğunu söyləmiş, Pifaqor teoremini yeni terminlərlə şagirdlərə izah etmişdir.

Atatürk həndəsi terminləri yaradarkən Orta Asiya türklərinin istifadə etdiyi sözlərdən də yararlanmışdır. Məsələn, Osmanlı türkcəsində "muvazi" adlandırılan paralel türklərin at arabasına dedikləri "qoşqu" sözündən istifadə edərək "koşut" sözünü yaratmışdır. Atatürkün həndəsə elminə qazandırdığı kəlmələrdən bəzi nümunələr vermək istərdik: Satıh/yüzey/səth, kurtur/çap/sahə, kavis/yay/qövs, kaaide/tabana/oturacaq, ufki/yatay/üfüqi, şakuli/düşey/şaquli, murabba/kare/dördbucaq, satıh/ yüzey/səth, zaviye/açı/bucaq, re`sen mütakabil zaviyeler/ters açılar/tərs bucaqlar, kaaide/tabana/oturacaq, ufku/yatay/üfüqi, şakuli/düşey/şaquli, mustatil/dikdörtgen/trapesiya, müştak/türev/törəmə, müsavi/eşit/bərabər, hat/cizgi/xətt, muhit/çevre/çevrə kaim zaviyəli müsəlləs/dikey üçgen/düzbucaqlı üçbucaq və s.

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİ VƏ ONUN TÜRK DİLLİ XALQLAR ÜÇÜN MÜASİR DÖVRDƏKİ ROLU

Lamiyə Vaqifqızı

Bakı Dövlət Universiteti

lamiyavagifk@mail.ru

Əvvəllər hər türk dilli xalqlar arasında ayrılımlar (differensiallaşmalar) istiqamətində meyl özünü göstərirdisə, indi yaranmış, bunun əksi olan inteqrasiya prosesi cərəyan edir və getdikcə həm iqtisadi-siyasi və həm də mədəni sahələrlə yanaşı digər sahələrdə də (hərbi və s.) inteqrasiyaya güclü ehtiyac duyulur. Bu prosesin daha da sürətlənməsi üçün haqqında danışdığımız xalqlar arasında ortaq bir dilə ehtiyacın artdığını gündəlik həyatda görmək mümkündür.

"Ortaq Dil" anlayışı yeni və təsadüfi fikir olmayıb. SSRİ məkanında və ərəb dünyasında real həyata keçirilmiş və təcrübədən çıxmış ictimai hadisədir.

Keçmiş Sovetlər Birliyində rus dili SSRİ-də yaşayan müxtəlif xalqların istifadə etdiyi ortaq ünsiyyət və inzibati – idari dil idi. Bununla paralel hər xalqın milli dili nə qədər assimilyasiyaya uğramış olsa da, öz milli zəmini əsasında inkişaf edə bilirdi.

Məlumdur ki, xeyli ərəb dövlətləri ortaq olaraq Ərəb ədəbi dilini qəbul etmiş və mənimsəmiş, bu ölkələrdə vahid mətbuat dili formalaşmışdır. Lakin bir misirli ilə bir yəmənli öz dialektlərində danışarkən bir-birini başa düşə bilmir, ortaq ədəbi dilə keçməyə ehtiyac duyulur.

Bir-birinə yaxın olan Türk dillərində danışan xalqların ortaq bir dili mənimsəyə bilməsi şübhə və tərəddüd doğurmamalıdır.

Ortaq Türk ədəbi dilinə ehtiyacın vacibliyi türkdilli xalqların müstəqillik əldə etdikdən sonra meydana gələn quruculuq işlərinin çətinlikləri zamanı özünü daha bariz şəkildə göstərməyə başlamışdır.

Türkdilli xalqların ölkələrinin iqtisadi strukturu (yapısı) pozulmuş, bazis və üstqurum tamamilə ortadan qaldırılmışdı və yeni uklad təməlinə qurulmalıdır. Belə bir şəraitdə yeganə çıxış yolu olaraq Türkiyə Cumhuriyyəti nümunəyə alınmalıdır, və oldu da. Bu işdə müasir Türk ədəbi dilinin rolu qəbul olunan bir reallığa çevrildi.

Bugünkü türk ədəbi dili öz inkişafında müəyyən mərhələlərdən keçmişdir. Bunlardan biri XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin yeni inkişaf mərhələsinə girməsi və bununla bağlı dildə həyata keçirilmiş islahat diqqətə layiqdir. Bu islahat türk dilinin öz məcrasına oturdulmasını nəzərdə tuturdu. Dil ərəb və fars sözləri və izafətləri ilə doldurulmuş, onun iltisqiliyi belə pozulmuşdu və yalnız xüsusi bir qrupun istifadə etdiyi bir dilə çevrilmişdi.

İslahat nəticəsində dilə gətirilmiş sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli olduğuna görə alqılanması hər xalq üçün böyük çətinliyə səbəb olmamışdır. Məs: Azərbaycan dilindəki "qadın" sözünün yakut dilində "katın" kimi tələffüzünün anlaşılmasında mümkünsüzdür. Yaxud "baykanur" sözünün bizə aşılınmış variantı əsl türkcə "Bay Konur" kimi olmalıdır. "Baykanur" rus dilinin tələffüzündə əmələ gəlmişdir. Bu mürəkkəb sözün Bay Kon (qon-mak) və ur şəkilçisindən ibarət olduğunu dərk etmək bizə görə türkdilli xalqlar üçün o qədər çətin deyildir.

Müasir geosiyasi şəraitdə Türk ədəbi dilinin türkdilli xalqlar arasındakı rolu və onun olumlu təsiri getdikcə artan iqtisadi siyasi, mədəni və hərbi sahələrdə zərurətə çevrilmiş əlaqələrin və işbirliyinin möhkəmlənməsi ilə də müəyyən olunur. Sadəcə xalq danışığı dilinə gəldikdə isə demək lazımdır ki, burada ortaqlıq daha çoxdur. Xüsusən oğuz qrupu türk dilləri bir – birinə o qədər yaxındır ki, bəzən bir söz fərqi belə tapmaq olmur:

Türk dilində

*Arı ol da bala gel
Bülbül olup dala gel
Beni baştan çıkardın
Sen de biraz yola gel*

Azərbaycan dilində

*Arı ol da bala gəl
Bülbül olub dala gəl
Məni başdan çıxartdın
Sən də bir az yola gəl*

Dilçilik baxımından yanaşdıqda görürük ki, burada kiçik fonetik fərqlərdən başqa anlaşılmayan heç nə yoxdur. Bu bir daha göztərir ki, türkdilli xalqların leksikologiya sahəsində fərqli sözləri olsa da qrammatik fərqlilikləri minimaldır.

Bu müqayisə iki dilin dil xüsusiyyətlərini əks etdirsə də digər dillərlə müqayisə aparılmış olsa təxminən oxşar cəhətləri görmək mümkündür. Məs: Qaqauz dilində yazılı şəkllə düşmüş folklor nümunəsinə nəzər salsaq eyni bənzərlikləri görəcəyik.

Türkdilli xalqlar arasında ortaq dil dedikdə biz müasir inkişaf səviyyəsinin tələblərinə cavab verəcək bir dil nəzərdə tuturuq. İndiki inkişaf mərhələsində belə bir ortaq dil müasir Türk ədəbi dili ola bilər. Beynəlxalq sahələrdə də Türk ədəbi dili dünya dövlətləri tərəfindən qəbul edilmiş, bu dili dünyanın çox bölgəsində öyrənməyə ehtiyac duyan xalqların olduğu elm aləminə bəllidir.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ "BAŞ" KOMPONENTLİ PSİXSOMATİK FRAZEOLÖGİZMLƏRİN SEMANTİK ADEKVATLIĞINA DAİR

Rüstəmovə Nərgiz

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

nergiz.rustemova.87@mail.ru

Türk və Azərbaycan dillərindəki psixosomatik şərtləndirməli frazeoloji vahidlərin müqayisəli təhlili onu deməyə əsas verir ki, bu dillərin ortaq genetik kimliyə malik olması bir çox hallarda bu qrup ifadələrin tam semantik adekvatlığını təmin etdiyi kimi, eləcə də bəzi hallarda müəyyən fərqliliklər də yer almaqdadır. Belə ki, bir neçə yüzillik müstəqil fərqliləşmə və eləcə də fərqli dil atlası zəminində inkişaf tapmaqda olması (məsələn, Azərbaycan dil mühitinin Cənubi Azərbaycan ərazisində fars dil mühiti ilə iç-içə olması, habelə müəyyən zaman mərhələsində Azərbaycanın türk sülalələri tərəfindən idarə edilməsinə baxmayaraq, dövlət dili fars dili olan İran dövlətlərinin tərkib hissəsi olması və s. bu kimi faktorlar) az və ya çox dərəcəli semantik fərqliliklərini boy göstərməsini qaçınılmaz etmişdir. Bu mənada türk və Azərbaycan "frazeoloji sistemlərinin semantik adekvatlıq əmsalının təsbiti baxımından sistemli analizi hər zaman xüsusi maraq doğurmaqdadır. Konkret olaraq, psixosomatik şərtləndirməli frazeoloji vahidlərin qarşılaşdırılmalı təhlili burada semantik frekventallıq faktlarının çoxsaylılığı ilə yanaşı, semantik unikallıq hallarının da yer aldığını müəyyənləşdirməyə imkan verir.

"Baş" komponentli frazeoloji vahidlərin semantik adekvatlığına gəlincə, burada da ortaq anlaşımlı, eyni tərkibli və ya cüzi komponent variantivliyinə malik olan frazeologizmlərin üstünlük təşkil etdiklərini görürük. Məsələn: tepeni attırmaq frazeologizmi ifrat sinir həddinə yaxınlaşmaq anlamında işlədilir və "tepemi attırma" – ifadəsi ciddi konflikt ehtimalı öncəsindəki son xəbərdarlıq kimi qəbul edilə bilər. *Tepemi attırma, canını yakarım!* [1].

Tepesinin taşı atmaq // Kafasının taşı atmaq ifadələri də yuxarıda qeyd olunan frazeoloji vahidin komponent tərkibi genişlənmiş variantlarıdır. Məsələn: *Kudret oğlum, tepemin tasını attırma, dedi, yine kalkmaya yeltendi.* [2]

Kafasının taşı atmaq ifadəsi isə "Birdən-birə çox sinirlənmək" anlamını ifadə etməklə aşağıdakı semantik mövqələrdə işlədilir:

"Babamın kafasının taşı atarsa qarışmam."

"Dengesiz dengesiz konuşup kafamın tasını attırma."

"Kafasının tasını attırmışlar ki bağırıyor."

"Kafasının taşı atar atmaz salondakileri dışarı çıkardı."

"Öğretmenin kafasının taşı atarsa bize izin de vermez." [3].

Azərbaycan dilində semantik plan yaxın olan: Başına vurmaq, Başına cin vurmaq // Təpəsinə cin vurmaq (və ya N.Vəliyevanın qeyd etdiyi digər variantlarda: cin təpəsinə vurmaq // cin başına vurmaq [4; 240]; hirs başına vurmaq //hirs təpəsinə vurmaq // hirs beyninə vurmaq [4; 447], başı xarab olmaq, başını xarab eləmək, başı çönmək // beyni çönmək və s. bu kimi ifadələri də bu sıradada nəzərdən keçirmək mümkündür. Bu nümunələr sırasında "tərcüməçinin yalançı dostları" statusunda dəyərləndirilən bir koqnatlıq faktına diqqət çəkmək istədik. Belə ki, Azərbaycan dilində başına vurmaq frazeologizmi "1. *Edilmiş yaxşılığı dilə gətirmək; bir adamın eybini, qüsurlunu, çatışmayan cəhətini kobudcasına üzünə demək; ~ üzünə çırpmaq (vurmaq), başına qaxmaq, başa vurmaq, minnət qoymaq, başa qaxınc etmək. ; 2. Beyninə və ya davranışına aşırı təsir etmək (eşq, içki, yuxu və s.).*" [5] anlamını ifadə etdiyi halda, türk dilində sadəcə olaraq : "içki tesiri ilə sarhoş olmaq" mənasında işlədilir [6; 24]. Bu da semantik adekvatlıq əmsalının aşağı əmsalda olmasını təzahür etdirir.

ORTA ƏSRLƏRDƏ TÜRK-İSPAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ

Məmmədova Nərminə

Bakı Dövlət Universiteti

vostokoved2002@hotmail.com

XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində türk dünyasında güclənən milli azadlıq hərəkatı XX əsr boyu davam edərək qloballaşan dünyada türk-qərb birliyinin gücləndirilməsi məsələsini gündəmə gətirdi. Dünyada iqtisadi, siyasi, mədəni inteqrasiya qaçılmazdır və bu proses davam edir. Bu prosesdə həm mədəni, həm də siyasi sahədə türk və Qərb dünyasının birliyinin möhkəmlənməsinə böyük töhfələr verilir. Son zamanlar türk dünyasında baş verən tarixi hadisələr, müstəqillik əldə etdikdən sonra cəmiyyətimizdə baş verən sosial-iqtisadi dəyişikliklər, türk dünyası ilə Qərb dünyası arasında dinamik inkişaf edən elmi-mədəni əlaqələr türk dialektləri ilə Avropa dilləri arasında linqvistik əlaqələrin elmi şəkildə öyrənilməsinə səbəb olmuşdur. Şübhəsiz ki, belə olan halda cəmiyyətin real sosial və sosial-siyasi həyatı ilə bilavasitə bağlı olan dil və leksik alınma və bununla bağlı tədqiqat mövzusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Türk dilləri yüz illər boyu müstəqilliklərini qoruyub saxlasalar da, eyni zamanda, lazım gələrsə, öz doğma sözlərini başqa dillərə verərək, Qərb və Şərq dillərindən alınma sözlərlə söz ehtiyatlarını mənimsəyib zənginləşdirə bilmişlər. Təqdim ediləcək araşdırmada ilk dəfə olaraq müasir türk ədəbi dilində ispan dilindən alınma sözlərin türk dilinin leksik ehtiyatına çevrilmə dərəcəsini göstərməklə yanaşı, müxtəlif linqvistik parametrləri (tarixi və mədəni) nəzərə alaraq hərtərəfli tədqiq etmək nəzərdə tutulmuşdur.

Türk dili öz müstəqilliyini yüzillər boyu qoruyub saxlamaqla yanaşı, bu dili elm və ədəbiyyat dilinə çevirməyi, lazım gəldikdə digər dillərə söz verməyi və özündə olmayanları alıb özününküləşdirmək yoluyla lüğət tərkibini zənginləşdirməyi də bacarmışdır. Bu dilin daşıyıcıları əsrlərcə Şərq və Qərb ölkələri ilə münasibətlər qurmuş, bu ölkələrin dilləri ilə qarşılıqlı söz və termin alış-verişində olmuşdur. XVI-XVII yüzillərdə, xüsusilə XVIII əsrin II yarısı – XIX əsrin ortalarından etibarən Osmanlı İmperiyasının Qərbi Avropa dövlətləri ilə ticari, iqtisadi-siyasi yaxınlığı, geniş ədəbi -mədəni və diplomatik əlaqələri nəticəsində osmanlıca bu xalqların dilləri ilə təmas etmiş, türkcənin lüğət fonduna bu dillərdən (yunan, italyan, ispan, serb, macar, slavyan, fransız, alman, ingilis və s.) yabançı mənşəli yüzlərlə söz və termin keçmiş, yaxud da alınmışdır. Tarix boyu ispan dilinin daşıyıcıları ilə iqtisadi, ticarət, elmi-ədəbi əlaqə və münasibətlər nəticəsində ispan sözləri türk dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, bu dilin lüğət tərkibinin və terminoloji fondunun inkişafına və zənginləşməsinə köməklik göstərmişdir. Qərbi Avropa dillərindən müşahidə edilən təsirlənmə və sözləşmə prosesi nəticəsində müasir türkcənin aktiv lüğət tərkibində özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ispan mənşəli sözlər kifayət qədərdir və ispan dili ilə türk dili arasındakı söz alış-verişinin təməlinə ticarət əlaqələri və müharibələr əsaslı rol oynamışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, ispan dilindən türk dilinə keçən sözlərin çoxu dənizçilik sahəsi ilə əlaqədardır və tarixi-ictimai şəraitin məhsulu kimi ortaya çıxır.

Beləliklə, həmin sözlərin türk dilinə keçmə tarixi, onların qəbul olunma mexanizmi, alınma prosesinin dinamikası, onların leksik-semantik və struktur cəhətdən dəyişmə spektri, tutduğu mövqe, bu prosesin müsbət və mənfi tərəfləri mövzunun aktuallığını kəsb edən amillər kimi türkologiyamız üçün də maraqlı və əhəmiyyətlidir.

QƏDİM TÜRKÇƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR SƏNƏDLƏRİN DİLİNDƏ ANTORPONİMLƏR

Quliyeva Qətibə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
gatibevaqifkizi@yahoo.com

Antroposentrizm və dildə subyektiv faktorun tədqiq edilməsi, koqnitiv dilçilik kimi elmi yanaşmalar türkoloji dilçilikdə, xüsusən də tarixi antroponimiyada lazımı şəkildə öz əksini tapmamış, antroponimiya ənənəvi olaraq tarixi inkişaf müstəvisində əsas antroponimik kateqoriyaların növləri, eləcə də onların vahidlərinin formalaşması baxımından nəzərdən keçirilmişdir. Antroponimik kateqoriyalar yeni linqvistik yanaşmalar işığında, fərqli üslublar kontekstində araşdırılmalı, onomas-tikanın bu sahəsi ekstralinqvistik amillər, ad vermədə sosial-siyasi, mədəni şərtlər,

antroponimiya ilə cəmiyyətin mədəni-siyasi tarixi arasındakı əlaqələr zəminində təhlil edilməlidir. Apelyativ leksikaya münasibətdə antroponimiyanın təbiəti, antroponimlərin əmələ gəlməsinin əsas yolları, o cümlədən onimləşmə və transonimləşmə hadisələri, onomastik silsilədə xüsusi adların statusu kimi məsələlərin tədqiqi bir elm sahəsi kimi antroponimiyanın mədəniyyət, tarix, coğrafiya elmləri prizmasından deyil, həm də dil tarixi və tarixi-müqayisəli dilçilik baxımından öyrənilməsinin əhəmiyyətini ortaya qoyur. Bu mənada türk dillərində, əsasən də müxtəlif məzmun və formalarda, üslublarda yazılan qədim türkcə mətnlərin dilində işlənən antroponimik vahidlərin təhlili türkoloji dilçilikdə aktualdır.

Türk xalqlarının ictimai həyatında, mənəvi dünyasında, düşüncə sistemində bütün dəyişmələr, tarixən baş verən hadisələr, inkişaf və yenilənmələr türkcənin leksik fondunda olduğu kimi, xüsusi bir qatı təşkil edən antroponimik layında da fərqli koloritdə öz əksini tapmışdır. Qədim türkcə rəsmi-işgüzar sənədlərin dilində antroponimlərə dair kifayət qədər faktiki materiallar vardır: *Ökrüs Tamirga, Tüşimi, Esen Kaya, Koşang, Kara Toyın, Sarıg, Kaysın, Toyınçuk* kimi antroponimlər mətnlərin dilində geniş işlənmişdir. Müxtəlif semantik məzmununda olan antroponimlər həm də mənşə və quruluşuna görə də fərqlənir. Məqalədə dil və mədəniyyətin kodlaşmış ifadəsi olan antroponimlər linqvokulturoloji dəyərlər kontekstində araşdırılmış, məzmun, yaranma yolları və quruluşuna görə tədqiq edilmişdir. Təhlil zamanı zəngin və rəngarəng xüsusiyyətlərə malik olan vahidlərin tarixi inkişaf mənzərəsi göstərir ki, antroponimlər təkcə tərkibini zənginləşdirməklə deyil, həm də quruluşunun, formalaşma mənbələrinin, yaranma yollarının çoxçalarlılığı ilə bir sistem təşkil edir.

ƏLİŞİR NƏVAİNİN "MÜHAKİMƏTÜL- LÜĞATEYN" ƏSƏRİNDƏ XV ƏSR TÜRK LEKSİKASI

Şəbnəm Həsənli- Qəribova

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
shabnam.hasanli@yahoo.com

Görkəmli özbək dövlət xadimi, mütəfəkkir, geniş elmi yaradıcılığa malik alim və şair, Əlişir Nəvainin "Mühakimətül-lüğateyn" (iki dil haqqında hökm) adlı əsəri XV əsr türk dillərinin lüğətçiliyi tarixində xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Əsəri türkcənin bəlağətinin və ifadə qüdrətinin farscadan heç də geridə olmadığını, bəzi məqamlarda hətta üstün olduğunu göstərmək məqsədilə 1499-cu ildə qələmə alan Ə.Nəvai əsər boyunca fars və türk dillərinin yaranma tarixini və hər iki xalqın dilləri arasındakı fərqlilikləri nümunələrlə nəzərə çatdırır. B.Çobanzadə bu əsərin türkcə lisanə tədqiqatda yeni bir çıxır açdığını qeyd edərək yazır: *"İştə Nəvainin bu əsərindən sonra cığatay türkcəsində tədqiqi bütün*

Şərqdə adətən moda şəklində yol alaraq bu xüsusda pək çox əsərlər meydana gətirildi" (B.Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri, c.1. – Bakı: Şərq - Qərb, – 2007. – s. 114).

Əsərin məzmunundan və yazılma tərzindən aydın olur ki, müəllif əslində əsərdə farsca danışığa və yazmağa üstünlük verənlərə türkcənin ifadə imkanlarının genişliyini göstərməklə onları bu dildən daha geniş istifadə etməyə çağırır. Ə.Nəvai əsərlərində omonimlər və sinonimlərə yer verərək türkcənin bir anlayışı ifadə etmə genişliyini göstərmiş, hətta quş və heyvan adları ilə bağlı verdiyi nümunələrdə farsların bu sözləri türklərdən götürüb istifadə etdiyini qeyd etmişdir. Məsələn: "*Yana yazı quşlarıdın toğdaq və toğdari, çağruq, qıl quyruq, qula purğa, yapalağ, quladu, leglek, çaylaq, qara quş, tilbə quş, çıqçığ dik quşlarını atları yoqtur. Köpin türkcə ayturlar*" (Mühakimətül-Lüğateyn. B18 b.).

Müəllif türkcə ilə farscanı müqayisə edən zaman istifadə etdiyi omonim və sinonimlər sırasında bitki, quş, heyvan adları, müxtəlif coğrafi terminlər öz əksini tapmışdır. "*İlbəsün, sona, borçın, ala luğa, ala pökə, alma baş, bağçal, çaqır qanat, çörkə, irkə, soqsur, timur qanat*" kimi ördək növlərinin adını sadalayan Ə.Nəvai türkcə bu quşun 70 növünün adını ifadə edən söz olduğunu qeyd edir. Coğrafi adları ifadə edən terminlərin çoxluğunu vurğulayan müəllif farsca bu sözlərin qarşılığının olmadığını qeyd edir: "*Və tağ və tüzdə çılğa, soqmaq, döş, arğadal, qır işmə, burtağ, sigritmə, sırt, uçma işmə, ılat, qır alang, toqay, köl, kü/ölək, sang, sayang, çaqıl, say, şurtang dik nimelərinin köpige at tayin qılmadırlar*" (Mühakimətül-Lüğateyn. B18b). Əsərdə verilən çılğa, burtağ, toqay kimi sözlər monqol mənşəlidir. Lakin digərləri müasir türk dillərində və onun dialektlərində hələ də öz ilkin mənasını bu və ya digər şəkildə qoruyaraq istifadə edilir. Məsələn, *soqmaq* sözü əsərdə "dar cıdır" mənasında işlənmişdir. Qazax dilində bu söz *soqpaq*, qırğız dilində *sokmok*, tatar dilində *suqmaq* formasında hələ də işləkdir. Fikrimizcə, müasir türk dillərində işlənən sokağ sözü də bu sözün qrafik və semantik dəyişməyə məruz qalmış formasıdır. Yaxud da "döş", "sırt" sözləri dağ yamacı və dağın yüksək hissəsi mənasında müasir Azərbaycan, türk, qırğız və s. dillərdə hələ də işləkdir. Əsərdə şoran ərazini adlandırmaq üçün işlənən "şortang" sözü müasir Azərbaycan dilində "şoran" şəklindədir.

Göründüyü kimi, əsərdə XV əsr çağatay türkcəsinin leksikasının bütün xüsusiyyətləri öz əksini tapmışdır. Məhz buna görə dövrün türk dillərinin zənginliyini əks etdirən ən dəyərli əsərlərdən biri olan "Mühakimətül-lüğateyn" türk mənşəli leksik bazanın müxtəlif aspektlərdən təhlili baxımından zəngin qaynaqdır.

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SUAL CÜMLƏSİ

Şirəliyeva Şəhla

Bakı Dövlət Universiteti

shahlashirali216@gmail.com

İnsanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olan cümlələr söz birləşmələrindən fərqli olaraq təsdiq, inkar, modallıq, məlumat, münasibət və bitmiş bir fikri ifadə edir. Məqsədimiz oğuz qrupu türk dillərində sual cümlələrinin oxşar və fərqli xüsusiyyətlərini dəqiqləşdirməkdən ibarətdir. Sual cümləsi dedikdə hər hansı bir fikri öyrənmək, dəqiqləşdirmək və ya yeni məlumat almaq məqsədilə işlədilən cümlələr nəzərdə tutulur.

Sual cümləsində ifadə olunan fikri təsdiq və inkar edən, yaxud sorğuya müvafiq şəkildə cavab bildiren nəqli cümlə olmalıdır. Oğuz qrupu türk dillərində sual cümləsinin quruluşundan və tərkibindən aslı olaraq sual intonasiyası müxtəlif çalarlıqlar daşıya bilər. Məlumdur ki, sual cümləsi həmişə yalnız cavab almaq üçün verilmir, o, müxtəlif məqsədlə işlədilə bilər. Çox hallarda sual cümləsi vasitəsi ilə etiraz, şikayət, arzu, nifrət və.s ifadə olunur.

Aparadığımız müqayisəli tədqiqatlar deməyə əsas verir ki, oğuz qrupu türk dillərindən Azərbaycan dili Türk, Türkmən, Qaqauz dillərindən fərqli olaraq ən çox dörd variantlı "mı" sual ədatı ilə deyil, sual intonasiyası ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq Türk, Türkmən və Qaqauz dilində dörd variantlı -mı sual ədatı sözdən ayrı yazılmasına baxmayaraq bitişik tələffüz olunur. Azərbaycan dilində isə -mı soru ədatı sözə bitişik yazılır və bitişik də tələffüz olunur. Azərbaycan dilində kommunikativ məqsəddən aslı olaraq, aktiv üzvlənmənin formal əlamətləri və ya prosodik elementləri olur. Türk dilində nəqli cümlədə belə əlamətlər mövcuddur. Sual cümlələrində bu elementlərin (intonasiya, temp, vurğu və.s) rolu dörd variantlı -mı sual ədatının rolundan zəif şəkildə təzahür edir. Tədqiqatdan aydın olur ki, sual intonasiyası oğuz qrupu türk dillərində sual cümlələrinin əmələ gəlməsində əhəmiyyətli element kimi çıxış etmədiyi üçün sual cümlələrinin aktual üzvlənməsi dörd variantlı -mı sual ədatının hesabına baş verir. Göründüyü kimi, həm intonasiya ilə, eyni zamanda ədatların iştirakı ilə meydana gələn sual cümlələrində müxtəlif modal münasibətlər ifadə olunur. Sual cümlələri məzmunlarına görə hökm ifadə edir.

İstər Azərbaycan, istərsə də oğuz qrupu türk dillərində sual cümlələri təsdiq və inkar bildirmə baxımından iki yerə bölünür. Təsdiq bildiren sual cümlələri sual ədatları, sual əvəzlilikləri və xüsusi sual intonasiyası ilə düzəlir. İnkər bildiren sual cümlələri isə sual və inkarlıq bildiren qrammatik vasitələrlə ifadə olunur.

XIV-XV ƏSR MƏMLÜK AREALININ QIPÇAQ LÜĞƏTLƏRİ

İsmayilova Tünzalə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

ismayilova.tunzale96@mail.ru

Qıpçaqlar tarixdə mühüm yer tutduqları kimi öz türkcələri ilə dövrün dil mənzərəsini əks etdirən xeyli əsəri sonrakı dövrlərə miras qoymuşlar. Misirdə ərəb dilinin hakim olduğu dövrdə ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə lüğətlər, ədəbi və dini kitablar, hərblə, atçılıqla, baytarlıqla bağlı tərcümələr qıpçaqca yazılmışdır. Lüğətlərin əksəriyyətində türkcə sözlər qırmızı, ərəbcə sözlər isə qara mürəkkəblə qeyd olunub. Lüğətlərin bəziləri türk, bəziləri də ərəb müəlliflər tərəfindən qələmə alınmışdır. Müəllifi bilinməyən lüğətlər də var. Oxuyarkən çətinlik yaranmasın deyər türkcə sözlər hərəkələnmişdir. Lüğətlər, eyni zamanda qrammatik xarakter də daşımışdır.

Məmlük arealında- Misir, Suriya ərazilərində bir sıra qıpçaq lüğətləri ərsəyə gəlmişdir. Bu lüğətlərdən biri XIV və ya XV əsrlərə aid edilən "Əd-dürrətül-mudiyə fil-lüğətit-Türkiyyə"dir. Müəllifi bilinməyən bu lüğət Ananias Zayonkovski tərəfindən 1963-cü ildə Florensiyada Biblioteca Medicea Laurenziana-da tapılıb. 24 fəsildən ibarət lüğətdə sözlər tematik qruplar şəklində verilib. Sonuncu fəsildə isə danışıqda istifadə olunan 220 türkcə cümləyə yer verilib.

Misir ərazisində qələmə alınan qıpçaq lüğətlərindən biri də "Ət-tühfətüz-zəkiyyə fil-lüğətit-Türkiyyə"dir. Yazılma tarixi dəqiq bilinməsə də, 1425-ci ildən əvvəl qələmə alındığı hesab edilir. Lüğətdə ərəbcə-türkcəylə yanaşı, qıpçaqların dil xüsusiyyətlərinə də yer verilib. Təxminən 3500 türkcə söz işlənən lüğətin tək nüsxəsi İstanbul Bəyazid Dövlət kitabxanasında yerləşir. Bu əsərdə türkcə sözlərin hamısı hərəkəndiyi halda, ərəbcə sözlərdə hərəkə yoxdur.

XV əsrdə Qahirədə yazıldığı hesab edilən qıpçaq lüğətlərindən bir digəri "Əl-qəvaninül-külliyə li-zabtil-lüğətit-Türkiyyə"dir. Lüğətdə sözlər tematik qruplara görə təsnif edilmiş, qrammatika hissəsində isə feillər, şəkilçilər verilmişdir. Yeganə nüsxəsi İstanbuldakı Süleymaniyyə kitabxanasındadır.

Məmlük dövləti ərazisində qələmə alınmış əsərlərdən biri də "Kitabu bulgatül-müştak fi lüğətit-türk vəl-qıfçak" lüğətidir. Lüğətin 1451-ci ildən əvvələ aid olduğu təxmin edilir. Yazarı Cəmaləddin Əbu Məhəmməd ət-türkidir. Lüğət 3 fəsildən ibarətdir: giriş, adlar və feillər. Adlar tematik bölgü əsasında təsnif edilmişdir. Tək nüsxəsi Paris Milli kitabxanasındadır.

Qahirədə ərəb dilçisi Əbu Həyyan tərəfindən 1312-ci il 18 dekabr tarixində "Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak" lüğəti qələmə alınmışdır. Əsər lüğət və qrammatika hissələrindən ibarətdir. Lüğətdə sözlər qıpçaqca və ya türkməncə olaraq fərqləndirilmiş, ərəbcə qarşılıqları verilmişdir. Qrammatika hissəsində isə

cümlə quruluşuna və nitq hissələrinə toxunulmuşdur. Kitabın 2 İstanbul, 1 Qahirə nüsxəsi var.

Misir ərazisində yazılmış qırpaq lüğətləri arasında "Kitabi-məcmui tərcümani-türki və əcəmi və moğoli və farsi" lüğəti söz ehtiyatına və dil əlaqələrinə görə zəngindir. Müəllifi bilinməyən lüğətin üzü Xəlil ibn Məhəmməd tərəfindən köçürülüb. 1343-cü ildə ərsəyə gələn lüğət ərəbcə-türkcə və monqolca-farsca hissələrdən ibarətdir. Sözlər tematik bölgü əsasında təsnif edilmişdir. Lüğətdə isimlər, əvəzlilər, ədatlar, feillər və şəkilçilər izah edilib. Əsəri elm aləminə T.Houtsma tanıtmışdır. Yeganə nüsxəsi Hollandiya Leiden Elmlər Akademiyasının kitabxanasındadır.

Məmlük arealında XIV-XV əsrlərdə qırpaqca qələmə alınan bu lüğətlərin yazılması bir növ XI əsrdə Mahmud Kaşğarlı ideologiyasının davamı idi. Ərəblərə türk dilini öyrətmək bu dövrdə daha çox lüğətlər vasitəsilə həyata keçirilmişdir. Əsərlərdə ərəbcə-türkcə lüğətlərlə yanaşı, məmlük qırpaqcasının dil xüsusiyyətləri, qrammatikası da öz əksini tapmışdır.

AVROPADA TÜRKOLÖJİ MƏRKƏZLƏR VƏ MÜASİR TÜRKOLÖGIYANIN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ

Hacıyeva Aygül

AMEA-nın Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
aygul.akhundoff@gmail.com

Türk xalqları tarix səhnəsinə öz mədəniyyətləri, təkrarsız hərbi sənəti, dövrünə görə çox müasir və effektiv idarəçilik düşüncəsi ilə gəlmiş və uzun müddətli fəaliyyətləri ilə böyük tarix yaratmışlar. Şərqdən Qərbə qədərki böyük əraziyə yayılan türklər özləri ilə yayıldığı əraziyə zamanının böyük mədəniyyətini aparmışlar. Bu səbəbdən Avropada türk tarixinə və mədəniyyətinə maraq həm də siyasi məqsədlər güdmüş və onunla əlaqələr qurmağa çalışmışlar. Bu aspektdə türk dillərini öyrənmək üçün lüğətlər hazırlanmış və Osmanlı-türk dilindən tərcümə məktəbləri yaranmışdır.

XVI-XVII əsrlərdə, xüsusən 1533-cü ildə Filip Arqenti tərəfindən hazırlanan lüğət, eləcə də 1612-ci ildə İeronimus Megizer tərəfindən hazırlanan qrammatika (əlyazma şəklində), 1615-ci ildə Marçin Paşkovskinin hazırladığı qrammatika kitabı Avropada ilk türkoloji fəaliyyətin təzahürləri hesab oluna bilər. Bu dövrdə türkoloji fəaliyyət lüğətlər və qrammatikalar şəklində idi və Osmanlı türkləri ilə əlaqələr yaratmağa xidmət edirdi. XIX-XX əsrlərdə bu yöndəki fəaliyyət çox genişlənir və Avropa universitetlərində türkoloji mərkəzlər yaranmağa başlayır. Bunların içərisində Rusiyanı xüsusilə qeyd edə bilərik.

Hal-hazırda Rusiyada 19 türkoloji mərkəz vardır. Bunların içərisində Qazan, Moskva və Sankt-Peterburq universitetləri türkoloji baxımdan ənənəsi olan universitetlərdir. Bu sıraya Berlin, Sorbon, Varşava universitetlərini də aid etmək olar. Almaniyada Berlin Universiteti ilə yanaşı, Qeyzen- Libx (Qessendə) universiteti də türkoloji fəaliyyət sahəsində çox işlər görür. Bu universitet 2003-cü ildə açılıb və müasir türk dillərini tədris edən "Türkologiya" kafedrası vardır. Eləcə də Sorbon Universitetinin bu sahədə böyük təcrübəsi vardır.

Müasir dövrdə türkologiya daha lazımlı elm sahəsi olaraq Amerikanın və Avropanın qabaqcıl ali məktəblərində kafedralar və şöbələr şəklində mövcuddur. Müasir türkologiyanın əsas vəzifələri sırasına türk xalqlarının tarixi və mədəniyyətinin öyrənilməsi, mədəniyyətlərarası kommunikasiyaya xidmət etməkdən, xalqlar arasında humanitar münasibətlərin qurulması kimi mühüm problemlər daxildir.

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN BİR - BİRİNƏ YAXINLIĞINDAN İRƏLİ GƏLƏN QARDAŞLIQ ANLAYIŞLARI - BİR MİLLƏT, İKİ DÖVLƏT

İmanov Güləhməd

Bakı Dövlət Universiteti

gulahmadimanov@bsu.edu.az

Araşdırmamızda iki dövlət arasında rəsmi üslub səviyyəsinin xüsusiyyətləri tədqiq edilib Keçən əsrin əvvəllərindən bu günə qədər Türkiyə və Azərbaycan dilində müəyyən formada rəsmi dil formalaşmışdır.

Heydər Əliyev Azərbaycan tarixində müstəsna rolu olan şəxsiyyətdir. Azərbaycanın tarixinin 40 ili Ümummilli lider Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır Ulu öndər xalqımızın tarixinə gördüyü misilsiz işlərlə böyük qurucu şəxsiyyət və xilaskar kimi düşüb. Onun həm sovetlər dövründə, həm də müstəqillik illərində Azərbaycan xalqına xidmətləri əvəzsizdir. Müstəqil Azərbaycanın rəhbərliyinə xalqın tələbi ilə respublikanın ən çətin vaxtında gələn Heydər Əliyev qısa müddətdə ictimai asayişin bərpasına nail olub. Ulu öndərin xalqda gələcəyə böyük inam yaratmışdır, qısa bir zamanda ölkəmizin yüksək iqtisadi inkişafının əsasını qoyaraq, regionda lider dövlətə çevrilmişdir.

Birinci Atatürk və Heydər Əliyev şəxsiyyətlərinin işığında dil səviyyəsində gedən proseslər araşdırılıb. Həm nəzəri, həm də praktik səviyyədə aparılan çalışmamız elmi müddəalarla əsaslandırılmışdır. Araşdırmada Rəcəb Tayib Ərdoğan və İlham Əliyevin dil xüsusiyyətləri müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Həm yazılı, həm də şifahi nitq materialları üzərində işimizi planlı şəkildə müqayisəli formada aparmışıq. Gəldiyimiz əsas nəticə rəsmi üslubun müasir səviyyəsinin çox mürəkkəb olması, həm də spesifik özəlliklər qazanmışdır.

Rəsmi üslub artıq yeni məzmun daşımağa başlayıb. Rəsmi üslubun xüsusiyyətləri artıq rəsmi üslubun ayrılmaz bir hissəsidir. Rəsmi üslubun formalaşmasında şəxsiyyət faktorunu qeyd etməmək olmaz. Prezidentlərin çıxışları buna ən bariz nümunədir. Ulu öndərin yolu Prezident İlham Əliyev tərəfindən layiqincə davam etdirilir və ölkədə gedən nəhəng quruculuq işlərinin, gündən-günə güclənən iqtisadiyyatımızın, sürətlə abadlaşan və inkişaf edən şəhər və rayonlarımızın, mədəniyyətə, elmə, səhiyyəyə göstərilən əvəzsiz qayğı və işğal altında olan torpaqlarımızın 44 günlük müharibədə azad edilməsi bunun əyani sübutudur.

О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ ТЕМЫ В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ

Маммадова Эллада

Bakı Dövlət Universiteti

mammadovaellada@bsu.edu.az

Изучение актуального членения в языкознании является одним из важнейших этапов в формировании коммуникативно-функциональной грамматики каждого языка.

изучение актуального членения предложения связано еще и с именами представителей Пражского лингвистического кружка – И.А.Бодуэном де Куртенэ, Ф. де Соссюром, В.Матезиусом. Именно теоретические исследования этих ученых переместили данную сугубо синтаксическую проблему в область функциональной грамматики.

Проблема актуального членения предложения разрабатывалась и японскими учеными. В этой связи можно отметить труды таких ученых, как Чио Ринсеи (сопоставительный анализ темы и ремы), Савада Хироко (сопоставительное исследование темы), Аоки Норико (разнообразие темы и ремы в русском языке), Нода Хисаши (показатели темы в японском языке), Ямамото Тсутому (о теме и реме).

В некоторых исследованиях, посвященных проблеме тема в японском языке, исследователи основное внимание уделяли наличию особой частицы 「は」 [wa] и проблеме выявления её различий с частицей 「が」 [ga]. Интересны в этом плане также исследования японских лингвистов Такаси Масуока, Кавагути Ёсикадзу, Саданобу Тосиюки.

Основной причиной тому является наличие особой частицы 「は」 [wa] и проблемы в выявлении её различий с частицей 「が」 [ga]. Лингвисты, которые задумываются о систематизации японской грамматики, не могут не затронуть исследование темы.

Тема имеет большой спектр проблем и противоречий и невозможно осветить тут каждую из них. В своих исследованиях Такаси Масуока часто затрагивает одну из актуальных проблем в области темы японского языка.

Проблемой этой является связь между типами предикации и темой.

Говоря о типах предикации, следует отметить, что Такаси Масуока придерживается мнения, описанного в трудах авторитетных японских ученых. Согласно им в основе структуры предложения лежат два отличных типа предикации "атрибутивная" и "выражающая событие". Различие между этими предикациями оказывают большое влияние на тему предложения. И именно на это Такаси Масуока акцентирует внимание в своих исследованиях. Для начала, он дает обзор связи между типами предикации и темой.

Здесь следует остановиться на видах предикации и теме. Есть два основных вида предикации: "атрибутивная" и "событийная". Атрибутивная предикация означает наличие некоего предмета X и относящегося к нему свойства Y. Иными словами, объект X присваивается атрибутом Y. Таким образом, предложение с атрибутивной предикацией состоит из двух частей: объекта и атрибута. Часть с объектом и часть с атрибутом являются взаимозависимыми.

В исследованиях, посвященных проблеме тема в японском языке, исследователи основное внимание уделяли наличию особой частицы 「は」 [wa] и проблеме выявления её различий с частицей 「が」 [ga].

Следует отметить, что факт отличия японского языка от многих языков мира заключается, прежде всего, в наличии падежных частиц, а также в наличии особых частиц, выделяющих тему. Здесь важно отметить и то, что в японском языке имеются специальные грамматические признаки функциональной прогрессии. Особое значение в японском языке с точки зрения актуального членения приобретает сравнительная частица.

В японском языке актуальное членение выражается тремя способами.

Морфологическим способом (путем добавления аффиксов и частиц)

Грамматическим способом (путем изменения порядка слов)

Просодическим способом (при помощи интонации)

В японском языке тема отделяется морфологическим способом, что приводит к актуализации предложения, но они связываются грамматическими и просодическими средствами.

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ARZU ŞƏKLİNİN MÜQAYISƏLİ TƏDQIQI

Əhmədova Nailə

Bakı Dövlət Universiteti

ahmadovanaila@gmail.com

Yapon dilində feilin arzu şəklinin müqayisəli tədqiqi

Azərbaycan dili və yapon dilinin qrammatik cəhətdən oxşar cəhətləri və bəzi hallarda oxşar strukturu vardır. Azərbaycan dilində feilin əmr, xəbər, arzu, vacib, lazım, şərt şəkilləri olmaqla, yapon dilində feilin bir neçə şəkilləri mövcuddur: xəbər, vacib, arzu, qadağa, şərt, ehtimal, bacarıq, əmr.

Yapon dilində Azərbaycan dilində olduğu kimi feil şəxsi, sayı və cinsi ifadə etmir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, yapon dilində feilin növləri Azərbaycan dilindən daha azdır, lakin yapon dilində feilin bəzi şəkilləri vardır ki, onlar Azərbaycan dilində ayrı bir şəkil olaraq qeyd olunmur. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan dilində feilin əmr şəkli, xəbər şəkli, lazım şəkli, vacib şəkli, arzu şəkli və şərt şəkilləridir.

Yapon dilində feilin əsas şəkilləri aşağıdakılardır:

1. Arzu şəkli (意向形-ikoukei)
2. Əmr şəkli (命令形-meireikei)
3. Qadağa şəkli (禁止系-kinşikei)
4. Şərt şəkli (条件系-coukenkei)

Yapon dilində feilin arzu şəkli bir neçə müxtəlif formada düzəldilir və Azərbaycan dili ilə oxşar cəhətləri ilə yanaşı feil dəyişdirilir.

Bu məqalədə yapon dilində arzu şəkillərini və Azərbaycan dilində feilin şəkilləri ilə oxşar və fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq.

Yapon dilində feilin əsas 3 növü vardır və feillər qrup üzrə bölünür.

Bu qruplar aşağıdakı formada godan, içidan və üçüncü, kökündə dəyişən feil qruplarıdır:

I Qrup	II Qrup	III Qrup
学ぶ Manabu-öyrənmək	飲む Nomu-içmək	くる -kuru-gəlmək
聞く Kiku -Eşidmək	食べる Taberu - yemək	する -etmək

Onu da qeyd etmək vacibdir ki, bu qruplarda, əsasən 1-ci qrupda feilin əsasındaki hecada "i" və lüğət formasında "u" saiti olan feillər, 2-ci qrupda əsasda "i" saiti və lüğət formasında "u" olmayan feillər və üçüncü qrupda isə ancaq yuxarıda göstərilən iki feil vardır.

Azərbaycan dilində arzu bildirmək üçün əsasən feilə "a", "ya" şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir. Məsələn: bax-a,oxu-ya.

Şəxslərə görə və cəmə görə şəkilçilər dəyişir, məsələn:

Şəxslər	Tək	Cəm
I	Gələm	Gələk
II	Gələsən	Gələsiniz
III	Gələ	Gələlər

Yapon dilində nə cəmlərə görə, nə də şəxslərə görə feil dəyişmir və feilin şəkilçiləri də eyni formada dəyişdirilir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, yapon dilində feilin arzu şəkli bir neçə müxtəlif şəkilçi artırılmaqla düzəldilə bilər və şəkilçiyə görə mənə da bir gədər dəyişir.

Feilin arzu şəkli və こう şəkilçisi.

Yapon dilində feilin əsasını dəyişərək, -kou affiksi əlavə edərək yeni feil düzəldilir.

Bu feillər üç qrup üzrə, yuxarıdakı qrafikda göstəriləndiyi kimi, həmin godan, içidan və kökündə dəyişən する-suru, くる-kuru feillər üzrə bölünür.

~こう feilin arzu formasıdır. Bu feil şəkilçisi 行こう (gedəm), 飲もう (içəm) və 泳げよう (üzəm) kimi feillə təsvir edilən hərəkəti etmək istəyini, arzusunu ifadə edir.

Nümunə:

明日学校へ行こうと思います。Aşita qakkou e ikou to omoimasu. Fikirləşirəm (İstəyirəm) ki sabah məktəbə gedəm.

Yapon dilində üç danışq, yazı üslubu vardır ki, bunlar sadə, nəzakətli və ehtiramlı danışq formalarıdır. İlk(こう)üslub daha çox ailə daxili və dostlarla, yəni yaxın tanışlarla istifadə oluna bilər. Bu formada iş yerində və rəsmi strukturlarda danışmaq bir gədər nəzakətsiz görünə bilər.

Yapon dilində feilin üç arzu formalarından こう, よう~kou, you forması aşağıdakı qaydada düzəldilir:

Feil: 行きます・いきます-ikimasu (getmək) - 行こう-ikou (gedəm)

Burada feilin əsasında きます-ki hecası ko hecasına dəyişdirilir və ます masu sonluğunu ~う u sonluğuna əvəz edir.

1-ci qrup feillərdə feilin əsasında samit ilə yanaşı -i saiti yer alır və bu -i saiti -ou saitləri ilə əvəz edilir.

Nümunə:

遊びます~あそびます- asob+i+masu (əylənmək) 書こう~かこう - kak+o-u (yazam)

遊ぼう～あそぼう- asob+o+u (əylənəm) 書きます～かきます - kak+i+masu (yazmaq)

2-ci qrup feillərdə feilin əsasında heçbir dəyişiklik baş tutmur, lakin feilin sonluğundakı ます-masu yerinə ～よう-you sonluğu əlavə olunur.

Nümunə: たべます・食べます(yemək)-tabe+masu 食べよう ta-be+you(yeyim,yeyəm)

Nümunədə göründüyü kimi, ikinci qrup feillərdə feilin əsasında heçbir dəyişiklik olmur, ancaq -masu sonluğu -you sonluğu ilə əvəz olunur.

3-cü qrupda iki feil var və bu feillər kökdən dəyişir.

来ます・きます-kimasu(gəlmək) - koyou (gələm,gələk,gələsən,,gələ,gələlər)

します-şimasu(etmək) - şiyou (edəm,edək,edəsən,edə, edələr)

Feilin arzu şəkli və ～たい şəkli

Bu şəkli feilin arzu formasınının düzəldilməsində ən çox istifadə olunan şəkildir.

Feilin əsasında, qrupdan(1,2,3) asılı olmayaraq heçbir dəyişiklik olmur, ancaq feilin -masu sonluğu yerinə -tai şəkli əlavə olunur.

Nümunə: あした美術館へ行きたいです。

Aşıta bicütsukan he ikitai desu.

Sabah muzeyə getmək istəyirəm/İstəyirəm sabah muzeyə gedəm.

行きます・いき+ますiki+masu(getmək) いき+たい (iki+tai) (gedəm, gedə,gedəsən, getmək istəyirəm)

Feil birinci qrup feilidir və bir əvvəlki arzu formasında (kou) bu qrupda feilin əsasında sait -o saitə dəyişdirilərək yeni forma düzəldilirdi. たい-tai formasında isə əsas olduğu kimi qalır və feildən sonra dəyişilməz nitq hissəsi olan desu-です、だ yada -da cümlənin sonuna əlavə olunur.

Digər feillərdə də -tai arzu formasının düzəldilməsinə nəzər yetirək.

待ちます-maçimasu (gözləmək) - まち+たいmaçi+tai (gözləyəm,gözləyə,gözləyəsən)

しらべます-şirabemasu (tədqiq etmək) - しらべ+たい şirabetai (tədqiq edəm, tədqiq edə, tədqiq edəsən)

みせます-misemasu (göstərmək) みせ+たいmise+tai (göstərəm, göstərə,göstərəsən)

Beləliklə deyə bilərik ki yapon və Azərbaycan dilində feilin arzu şəklinin düzəldilməsində bir gəddər oxşar cəhət varsa da, fərqlilik daha çoxdur.

YAPON DİLİNDƏ FELİN İCBAR NÖVÜNÜN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI

Mirqədirova Şəbnəm

Bakı Dövlət Universiteti

shebnemmirqedirova@gmail.com

Felin qrammatik məna növləri danışan şəxsin (iş görən -subyektin) üzərində iş görülən əşya ilə (obyektlə) qarşılıqlı münasibətini bildirir. Burada subyektin məlum olub-olmaması, işin subyektin öz üzərində görülməsi və ya qarşılıqlı - birgə şəkildə yerinə yetirilməsi əsas götürülür. Bu baxımdan Azərbaycan dilində felin aşağıdakı qrammatik məna növləri var: məlum növ, qayıdış növ, qarşılıqlı - birgəlik növ, icbar növ, məchul növ, şəxssiz növ. İcbar növ fellərdə iş və hərəkəti danışan (və ya haqqında danışılan) şəxs yox, başqası icra edir. Azərbaycan dilində bu növ feillərə -dır⁴, bəzən də -t şəkilçisini artırmaqla düzəlir.

Məsələn:

Məktubu yaz+dır+dım.

Çəkməni sil+dir+ər+sən.

Otağı döşə+t, bəzə+t.

Azərbaycan dilində icbar növ felin yeganə növüdür ki, bir qayda olaraq, təsirli feillərdən düzəlir və təsirli olaraq qalır. Bu məqaləmizdə isə yapon dilində felin icbar növü və onun fərqli xüsusiyyətləri haqqında söhbət açacağıq. Bundan əlavə, yapon dilində felin bir neçə növü də mövcuddur: bacarıq növ可能計形 (kanoukei), məchul növ受身形 (ukemikei) və icbar növ使役形 (şiekikei)

Yapon dilində də Azərbaycan dilində olduğu kimi, cümlələrdə subyekt obyekt tərəfindən ifadə olunan başqa bir obyektə hərəkətə gətirir. Kimisə bir şey etməyə məcbur etmək lazım olduqda istifadə olunur. İndi isə bu formanın yapon dilində hansı qaydada düzəlmə qaydasına nəzər yetirək.

Fel qrupları	Felin lüğət forması	Felin kökü	Felin icbar növü	Tərcümə
1-ci qrup	書 <"yazmaq"	かか	かか せる	yazmağa məcbur etmək (icazə vermək).
	聞 <kiku "qulaq asmaq"	きか	きか せる	dinləməyə məcbur etmək

	読む"oxumaq"	よま	よま せる	oxumağa vadar etmək
	飲む <i>nomu</i> "içmək"	のま	のま せる	sərxoş olmaq
	買う <i>kau</i> "almaq"	かわ	かわ せる	almağa məcbur etmək
2-ci grup	食べる <i>taberu</i> "yemək"	たべ	たべ させる	yeməyə vadar etmək
	受ける <i>ukeru</i> "qəbul etmək"	うけ	うけ させる	almağa məcbur etmək (icazə vermək).
3-cü grup	来る <i>kuru</i> "gəlmək"	こ	こさ せる	gəlməyə məcbur etmək (icazə vermək).
	する "etmək"	さ	させ る	məcbur etmək (icazə vermək).

ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ ИНОЯЗЫЧНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ СТУДЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА)

Назарова Сайёра

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения,

Узбекистан

Zayidova@gmail.com

Изучение китайского языка как одного из ведущих средств межнационального общения, межгосударственной коммуникации зарубежных стран, стало одним из главных факторов подготовки высококвалифицированных кадров на уровне международных стандартов. В связи с этим, стремительно возрастает роль проблемы формирования межкультурной коммуникативной компетенции обучающихся в условиях глобализации и расширения границ международного сотрудничества. В данной статье представлен к рассмотрению вопрос современных подходов в обучении

иноязычной межкультурной коммуникации обучающихся в исследованиях зарубежных и отечественных ученых с целью установления, что из предшествующего опыта приемлемо и какие направления наиболее перспективны для дальнейшего развития теории по разработке концепции когнитивно-дискурсивного обучения межкультурной коммуникации студентов при обучении китайскому языку.

В мировой практике отдельное внимание уделяется научным исследованиям по вопросам обучения иностранному языку в контексте диалога и взаимодействия культур, концептуализации содержания обучения с позиции когнитивно-дискурсивного подхода, формирование межкультурно-компетентной языковой личности студента а также возникновение межъязыковой и межкультурной интерференции. В этой связи важное значение приобретают совершенствование обучающих технологий в контексте сопоставительного изучения иностранного языка с учетом международного передового опыта в рамках правил дидактических основ, интегрированное изучение дисциплин по специальности, разработка концепции когнитивно-дискурсивного обучения межкультурной коммуникации студентов с последующим его внедрением в практическую деятельность.

Глубокое познание любой страны невозможно без грамотного владения иностранным языком, правилами поведения, в этом контексте все более важную роль приобретает проблема когнитивно-дискурсивного обучения межкультурной коммуникации студентов. Особое значение имеет проведение исследований по широкому кругу вопросов с позиции лингводидактики, линвокультурологии, языкознания, дидактики, психологии и методики, касающихся особенностей межкультурной коммуникации, сравнительного изучения родного и иностранного языков, формирования основных экстралингвистических факторов в рамках изучаемого языка, а также его тенденции развития в соответствии с коммуникативными ситуациями, в научно-исследовательских учреждениях и высших учебных заведениях Китайской Народной Республики, Российской Федерации, США, Австралии, Британии, Японии, и других стран.

В настоящее время в Республике Узбекистан неукоснительно увеличивается интерес к китайскому языку, культуре и истории Китайской Народной Республики. Изучение китайского языка и литературы, истории и культуры Китая в Узбекистане уходит вглубь тысячелетий и неразрывно связано с традиционными узлами дружбы народов двух стран. Развитие торговых и культурно-гуманитарных отношений среди государств Центральной Азии всегда служило эффективным механизмом успешного обмена между цивилизациями Востока и Запада. Две страны на протяжении многих лет укрепляют экономические, политические и культурные связи. Такая дружба, конечно, очевидна и в образовании. Об отношениях между Китаем и

Узбекистаном Президент Ш.М. Мирзиёев в своем послании Председателю Китая Си Цзиньпину по случаю 25-летия установления дипломатических отношений между странами отмечает: «Взаимоотношения Узбекистана и Китая имеют многовековые корни еще со времен Великого шелкового пути. Многие яркие примеры установления стабильных торговых, научных и гуманитарных связей между нашими народами, обогащения наших культур, традиций и обычаев запечатлены на страницах истории».

СИМВОЛИКА ОБРАЗА ТИГРА В КУЛЬТУРЕ КИТАЯ.

Дана Камилла

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения,

Узбекистан

prs_186@list.ru

Согласно восточному календарю 1 февраля 2022 года наступил год Тигра. Тигр — особое животное в истории Китая. Он символизирует удачу, вызывает чувство уважения и восхищения. Среди божественных животных в китайской мифологии, таких как дракон (龙, Lóng), феникс (鳳凰, Fèng Huáng), единорог (麒麟, Qí Lín), тигра можно увидеть в мире людей. Для китайцев они все являются защитниками человека.

Особенно в этом году в различных китайских газетных заголовках, лозунгах или в использованиях фраз часто звучит иероглиф 虎 *hǔ* тигр.

Если обратиться к надписям на костях 甲骨文 *jiǎgǔwén*, то иероглиф тигра изображен вертикально даже с нарисованными полосами.

Подсчитано, что около 97% китайских иероглифов состоят из семантически-фонетического соединения (形声字), т.е. есть подсказка представления и подсказка произношения. Например, для китайского иероглифа 妈 *mā* "женщина" является подсказкой представления, поскольку оно означает женщину, а 马 *mǎ* (лошадь) - звуковую подсказку.

Но у иностранцев, изучающих китайский язык обычно возникают проблемы с подсказкой произношения, а не столько с подсказкой представления. Это связано с тем, что элемент представления обычно обозначается радикалом, который со временем становится привычным. Но попытка связать звук с китайским иероглифом бывает сложнее, потому что некоторые символы могут быть сложными иметь много штрихов. Таким

образом, трудно запомнить персонаж, так как у вас нет радикала, который бы направил вас.

Одним из возможных решений является рассмотрение семантического-фонетического соединения, как комбинированной идеограммы (т.е. обработка звуковой подсказки, как подсказки представления) и использование мнемоники, чтобы уметь легче ассоциировать звук с символом. Это, на самом деле, интересная часть изучения китайского языка для иностранцев, так как можно при этом использовать свое воображение.

Но после некоторых итераций упрощения становится очень трудно использовать ассоциативную технику, т.е. использовать эволюционированный иероглиф "тигра".

В таких случаях можно использовать свое собственное воображение, так как это является одним из забавных аспектов изучения китайского языка.

Один из методов заключается в использовании мнемоники, чтобы запомнить персонажа, "расчленив" его на значимые части.

Обратите внимание, что существует "радикал тигра" 虍, который несет негативный смысл. Поэтому при встрече данного радикала, уже можно понять смысл вложенный в контексте.

В китайской культуре тигр рассматривается как символ, воплощающий следующие атрибуты:

- обладает силой духа и храбростью 刚毅勇猛 *gāngyì yǒngměng*
- отгоняет невезение и отгоняет злого духа 驱凶避邪 *qū xiōng bìxié*
- покоряет призрака и избегает катастрофы 镇鬼禳灾 *zhèn guǐ ráng zāi*
- приносит благоприятность и удачу 吉祥如意 *jíxiáng rúyì*

Такие атрибуты тигра в китайской культуре также означают, что древние китайцы стремились к блаженной жизни, так как жизнь была непредсказуемой.

Существуют некоторые интересные верования древних китайцев:

Тигр имеет символ узора, который напоминает 王 *wáng*, т.е. короля.

2. Знак военачальника 虎符 *hǔfú*. Одно изделие держалось определенным лицом или находилось в определенном месте, а другое, перевозимое на лице офицера, сопоставлялось, когда требовалась проверка. Поэтому на английском языке это называется «tally» "копия", поскольку обе части должны совпадать, чтобы человеку были предоставлены полномочия.

Существует утверждение, что 狮子 *shīzi* лев происходит от древнеперсидского «шир». В книге династии Хань «История Хань» упоминалось, что львы родились на горе Вуйи (гора на западе), в древней стране в Иране.

Лев считается символом царской власти (царь зверей) и её богоданности, храбрости, воинской силы, сильного мужского начала, благоразумия, стойкости, твёрдости, солнца, победы, покровительства, защиты, Бога. Во всех культурах лев — знак хранителя, защитника — прежде всего монархии, религии и мирового порядка, борца со злом и защитника добра. В зооантропизме львы также изображались как хранители религии.

Лингвисты считают, что «лев-дракон» в «Легенде о Сыне Небесном Му» 《穆天子传》 может быть более ранним способом письма льва. В переводе "Хуэйхуэйгуань" времен династии Мин 《回回馆译语》 называется «唵儿» shēr «шэр». Сегодня иранцы до сих пор называют льва "шир".

Для Узбекистана - большая редкость, когда древние здания украшались мозаичным изображением животных, птиц и какими-нибудь лицами. В исламе долгое время такое художество было запрещено. Только орнамент.

Но из правил есть исключения. В Бухаре стоит медресе "с птичками" - медресе Надира Диван-Беги, которое было возведено персидскими архитекторами. А в Самарканде есть два медресе "с тиграми с львиной гривой". Одно из них медресе Шер-Дор на площади Регистан. Про другое почти никто не знает, так как оно находится вдали от туристических троп. Это медресе Надира Диван-Беги - "зеркало Шер-Дора", те же тигро-львы и белые козочки.

Подводя итог, можно сделать вывод, что тигр как некий мистический образ возник в культуре Китая еще на ранних этапах развития культуры этой страны.

URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRDƏ “ا” VƏ “آ” SAMİTLƏRİNİN İŞLƏNMƏ YERİ

İbrahimov Eldost

Bakı Dövlət Universiteti
eibrahimov@bsu.edu.az

Dil əlaqələrinin əsas aspektlərindən biri də alınma sözlərin fonetik cəhətdən mənimsənilməsi məsələsidir. Alınma sözün qəbul edən dilə uyğunlaşması prosesində onun formal (səs, aksentoloji, morfoloji, orfoqrafik) tərəfinin və semantikasının inkişafı baş verir. Müasir dilçilik elmində alınma sözün fonetik inkişafı adətən assimilyasiya adlanır ki, bu da xarici leksemin alınma dildə səs xüsusiyyətlərinin mənəbə dilin fonetik sisteminin adekvat normalarına maksimum yaxınlaşması yolu ilə birləşməsi kimi başa düşülür.

Bütün dillərdə olduğu kimi, urdu dilində də alınma sözlər və xüsusilə də, fars mənşəli alınma sözlər bu dilin daxili qanunauyğunluqlarına müvafiq surətdə mənimsənilmə prosesinə məruz qalmışdır. Fars mənşəli alınma sözlərin forma və məzmunca dəyişməsi urdu dilinin daxili inkişaf qanunları ilə müəyyən olunur və fonetik səciyyəsi həmin dilin qanunlarına əsasən dəyişir. Müxtəlif dil ailələrinə mənsub olan fars və urdu dillərinin fonetik sistemləri vokalizm və konsonantizm sahəsində əhəmiyyətli fərqlərə malikdir. Urdu dilinin səs sistemi fars dilinin fonetik vahidlərinin oxşar kateqoriyalarından müəyyən dərəcədə fərqlənir.

Hind yarımadasında yaşayan xalqların farsdilli xalqlarla ünsiyyəti həm o dövrün elm və mədəniyyət mərkəzlərində təhsil almış, yaxud ticarətlə məşğul olmaq üçün səyahətə çıxan şəxslər, həm də ədəbiyyatla tanışlıq yolu ilə həyata keçirilirdi və bu da öz növbəsində alınma səslərin yerli səslərlə əvəz olunmasını yazıda da qaçılmaz edirdi.

Alınmanın ilkin mərhələsində urdu dilində olan mətnlərdəki farsizmlər ilkin orfoqrafik formada işlənmiş, nitqdə alınma dildə danışanlar fonetik norma-ya riayət etməyə çalışmışlar. Lakin sonrakı mərhələlərdə fars mənşəli sözlər urdu dili sisteminə uyğunlaşaraq morfoloji cəhətdən assimilyasiya edilmiş və cümlə üzvü kimi işlədildikdə artıq urdu dilinin sintaktik normalarına tabe olmuşdur.

Fars dilində "hayya həvvaz" adlanan "ه" hərfi urdu dilində "do çaşmi he" adlanır və bu hərfin müstəqil formada yazılış şəkli olan "و" urdu dilində "çhoti he" adlanır və hər iki forma tamamilə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir.

Urdu dilində ه "doçaşmi he" hərfi aşağıdakı xüsusiyyətləri ifadə edir:

ب /b/, پ /p/, ت /t/, ٹ /t̪/, د /d/, ڈ /d̪/, ج /c/, چ /ç/, ر /r/, ژ /r̪/, ک /k/, گ /q/ samitləri ilə işlənərək aspirat – nəfəsli samitlər əmələ gətirir. بھ /bʰ/, پھ /pʰ/, تھ /tʰ/, ٹھ /tʰ̪/, دھ /dʰ/, ڈھ /d̪ʰ/, چھ /çʰ/, چھ /çʰ̪/, رھ /rʰ/, ژھ /r̪ʰ/, کھ /kʰ/, گھ /qʰ/. Bu aspirat (nəfəsli) səslərin artikulyasiyası müvafiq sadə (nəfəssiz) samit səslərin (/b/, /p/, /t/, /t̪/, /d/, /d̪/, /c/, /ç/, /r/, /r̪/, /k/, /q/) artikulyasiyası kimidir, lakin bu səslər arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, aspiratların tələffüzü zamanı partlayışlı, səslənməsinə görə "h" səsinə yaxın nəfəs vermə baş verir və əvvəlki hərfinin hərəkətinə tabedir. Məsələn: بهائی [bʰāi] – qardaş, چھوٹا [çʰoʈa] – balaca, کھانا [kʰānā] – yemək, پھر [pʰir] – sonra və s.

ه "doçaşmi he" hərfi ilə bağlı digər maraqlı mıqam ondan ibarətdir ki, urdu dilində bu hərf heç vaxt sözün əvvəlində işlənir. Fars dilində "doçaşmi he" ilə başlanan sözlər urdu dilində "و" (çhoti he) ilə yazılır. Məsələn: هر [hər] (fars) → هر [har] (urdu) – hər, همسایه [həmsəyə] (fars) → همسایه [həmsəyə] (urdu) – qonşu, هزار [hezər] (fars) → هزار [hazār] (urdu) – min

Fars dilində sözün ortasında ه "doçaşmi he" ilə yazılan sözlər urdu dilində "و" (çhoti he) hərfinin "ه" şəkli ilə yazılır. Məsələn: مهربان [mehrīban] (fars)

→ مہربان [mihribān] (urdu) – mehriban, شهر [šəhr] (fars) → شہر [šəhr] (urdu) – šəhər, جهان [hezar] (fars) → جهان [hazār] (urdu) – dünya, cahən və s.

TÜRK DİLÇİLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ SONQOŞMALARIN FUNKSİONAL ASPEKTLƏRİ

Paşayeva Amalya

Bakı Dövlət Universiteti

amalyapasayeva@bsu.edu.az

Pakistan, hind, rus, ingilis alimlərinin əsərlərində olduğu kimi türk alimlərinin də əsərlərində sonqoşma bəhsinə geniş yer verilmişdir. Durmuş Bulgur (Bulgur, D. Urdu dili və grameri / D. Bulgur. Konya: Tabletyayınları, – 2007), Nuriye Bilik, Nuray Özenç (Bilik, N. Urdu dili grameri. / N. Bilik, N. Özenç. – Konya: Literatürk, – 2007) kimi müəlliflərin kitablarında sonqoşmalar təhlil olunmuş, cümlədə işlənmə xüsusiyyətləri araşdırılmış, xarakter və tip baxımından təsnifatlar verilmişdir.

(سے) - sonqoşması əsasən aşağıdakı məqamlarda istifadə olunur:

Başlangıcı ifadə etmək üçün istifadə olunur:

صبح سے شام تک۔

Səhərdən axşamədək.

İzah vermək üçün istifadə olunur:

وہ شریق میں سے ہے۔

O, hörmətli şəxslərdəndir.

Səbəbin ifadəsi üçün istifadə olunur:

حرص سے آدمی زلیل ہوتا ہے۔

Qəzəb insanı biabr edər.

"Köməyi ilə" mənasında istifadə olunur:

میں نے چاقو سے قلم بنایا۔

Bıçaqla qələm düzəltdim.

İstiqamət, yönəlmə mənasında istifadə olunur:

میں نے اس سے کہا۔

Mən ona dedim.

Müqayisə etmək üçün istifadə olunur:

وہ تمام لڑکوں سے زیادہ ہرشیار ہے۔

O, bütün uşaqlardan ağıllıdır.

İlə, la²-şəkilçisi mənasında istifadə olunur:

علی نے سالان سے روڑی کھائی۔

Əli Salanla çörək yedi.

Sifətin dərəcələrinin ifadəsi üçün istifadə olunur:

طارق احمد سے زیادہ عالم ہے۔

"میں" - sonqoşması da geniş istifadə dairəsinə malik olan sonqoşmalar-dandır. Aşağıdakı mənalarda çıxış edir.

Zərf mənasında çıxış edir:

ایک مہینے میں تیس دن ہوتے ہیں۔

Bir ayda otuz gün var.

Vəziyyətin ifadəsində istifadə olunur:

وہ غصے میں بہرا بیٹھا۔

O, qəzəbindən dəliyə döndü.

Müqayisə üçün istifadə olunur:

آزاد اور غلام میں بڑا فرق ہے۔

Azad ilə qul arasında çox fərq var.

"Arasında" mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunur:

یہ خبر لوگوں میں پھیل گئی۔

Bu xəbər insanlar arasında yayıldı.

"Məşğuliyət" mənasını ifadə etmək üçün istifadə olunur:

وہ پڑھنے میں لگا رہتا ہے۔

O, oxumaqla məşğuldur.

"پر" - sonqoşması aşağıdakı hallarda işlənir:

Səbəbi bildirmək üçün istifadə olunur:

یتیمی سی بات پر بگر بیٹھنا اچھا نہیں۔

Belə xırda bir şey üçün əhvalini pozmaq yaxşı deyil.

Bir işi başqa şəxsə həvalə etmək üçün istifadə olunur:

یہ کام آپ ہی پر ہے۔

Bu işi ancaq sən görə bilərsiniz.

"Yaxınlıq" mənasında istifadə olunur:

لاہور راوی پر واقع ہے۔

Lahor Ravi yaxınlığında yerləşir.

"Baxmayaraq ki" mənasında çıxış edir:

اس نے اتنا سمجھانے پر بھی یہ غلطی کر دی۔

Bu qədər izah olunmasına baxmayaraq, bu səhvi etdi.

وہ بیچے کی طرح رویا۔

Uşaq kimi ağladı.

وہ وقت پر کام آیا۔

Vaxtında işə gəldi.

ne]-sonqoşmasının cümlədə işlənmə xüsusiyyətlərindən bəziləri aşağıdakılardır:

1) ne]- sonqoşması mübtədadan sonra işlənir.

وہ آدمی جسے آپ نے دیکھا میرے دوسرے دوست کا باپ ہے۔

Baxdığınız adam digər dostumun atasıdır.

2) Bəzi hallarda təsirli feillə birgə işlənən təsirsiz feil-təsirli olaraq qəbul olunur.

تم نے اسے کیوں جانے دیا؟

Getməsinə niyə icazə verdiniz?

3) [ne]- sonqoşmasının işləndiyi cümlələrdə mübtəda xəbər ilə deyil, tamamlıq xəbərlə uzlaşır. Mübtədanın tək və cəmdə olması, qadın və kişi cinsində olması bunu dəyişmir. Amma cümlədə tamamlıq yoxdursa xəbər kişi cinsinin təkində olur. Tamamlıqdan sonra sonqoşması işlənərsə yenə də xəbər kişi cinsinin təkində olur.

میں نے روٹی کھائی۔

Mən çörək yedim.

میں نے روٹی کو کھایا۔

Mən çörək yedim.

Sonqoşmalar haqqında tədqiqat aparən müxtəlif müəlliflərin əsərlərinə nəzər saldıqda deyə bilərik ki, pakistan, rus, hind, ingilis və türk alimlərinin izahat və təsniflərində geniş şəkildə özünü biruzə verən oxşar və fərqli xüsusiyyətlər vardır.

İBRANİ ƏLİFBASINDAKI HƏRFLƏRİN MƏNASI VƏ MAHİYYƏTİ

Səfərova Günay

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunaysafarova@yahoo.com

Semit dil ailəsinin Qərb qrupunun Şimal qoluna məxsus olan ibri (və ya ib-rani) dili Uqarit, Finikiya, Moab dili, Arami və Edom dilləri ilə sıx bağlıdır. Bütün sami dillərində olduğu kimi ibri dilində də feillər üç kök samitdən ibarətdir. İbrani əlifbasında sait hərflər yoxdur, amma sözlərin rahat tələffüz olunması üçün sait səslərdən istifadə olunur ki, bu da fərqli işarələr ilə qeyd olunur. Saitlər (נִקּוּד, nikkud; cəmdə nikkudot) əsas hərflərin altında və sol tərəfində qoyulan işarələr ilə göstərilir. Bu işarələr çox vaxt qeyd edilmir, lakin dini mətnlərdə və lüğətlərdə sözlərin və eləcə də əcnəbi sözlərin düzgün tələffüzünü ifadə etmək üçün istifadə olunur. Nikkud ibri dilindən tərcümədə "nöqtə" deməkdir. Sait səslər məhz nöqtələr ilə işarə olunduğundan belə adlanır.

İbrani əlifbası hazırda İsrailin istifadə etdiyi rəsmi əlifbadır. Əlifba sözü ibri dilində Alefbet ivri (אֲלֶפֶת-בֵּית עִבְרִית) deyə ifadə olunur. Bu əlifbadan İsrail xalqı, eləcə də dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan yəhudilər istifadə edirlər. İbrani

əlifbası 22 samit hərfdən ibarətdir. Sözlər yazılarkən hərflər bir-birinə birləşdirilmir və bütün sözlər kiçik hərf ilə yazılır. Bundan əlavə, əlifbadakı hər hərfin bir rəqəmsal dəyəri vardır. Bəzən rəqəmləri ifadə etmək üçün əlifbanın hərflərindən istifadə olunur.

Hərflər haqqında ilk geniş məlumatı Həzrəti İbrahimin yazmış olduğu Sefer Yetzira (ספר יצירה) adlı Yaradılış kitabından əldə edə bilərik. Həmin kitabda Həzrəti İbrahimin yaradılış ilə bağlı açıqlaması aşağıdakı kimidir:

Lamed+Bet Netivot – ל"ב נתיבות - 32 yol

Kaf+Bet Otivot – כ"ב אותיות - 22 hərf

Eser Sefirot – עשר ספירות - 10 Sefira

İnsanlığ tarixində ilk dəfə hərflərlə və onların sayı ilə bağlı dəqiq məlumatı "Sefer Yetzira" kitabından əldə edirik. Sonradan Zohar kitabında da hərflər haqqında geniş məqalə əldə edilmişdir. Belə ki, ibrani əlifbasında 22 təməl hərf vardır. Bunların içərisində 5 hərf sözün əvvəlində və sonunda fərqli yazılır deyə ümumi say 27 hesablanır. Bu 22 hərfin hər birinin özünün rəqəmsal dəyəri vardır.

Əlifbanın ilk hərfi olan Alef hərfinin özünün yazılış formasına nəzər yetirsək, onun 3 hərfdən – yud, vav, yud hərflərindən törədiyini görürük: א. Bu hərflərin rəqəmsal dəyərini toplayanda 26 alınır.

Yud+vav+yud = 26 (10+6+10)

Diqqət etsək, Alef hərfinin yuxarısı, yan tərəfləri və oturacağına olmadığını görürük. Bunun səbəbi bu hərfin sonsuzluğu və sərhədsizliyi ifadə etməsidir. İndi isə Yehva (Allahın adı) sözündəki hərflərin rəqəmsal dəyərinə diqqət edək: יהוה 5+6+5+10 = 26, yəni Yaradının adı ilə alef hərfinin rəqəmsal dəyəri eynidir.

İbrani əlifbası Fars, Ellin və Roma dövrlərində (eramızdan əvvəl 500-cü ildən eramızın 50-ci illəri) mövcud olan arami əlifbasının davamı və inkişaf formasıdır. Sonradan bu əlifba ilk ibrani epigrafik qeydlərində istifadə edilən paleo-İbrani əlifbasını əvəz etdi. Lakin İbrani əlifbasının tarixini Paleo-İbrani əlifbasının tarixi ilə qarışdırmaq olmaz, bu əlifbanı ibrani əlifbasının əcdadı olduğu üçün deyil, İbrani dilinin ən qədim formasını yazmağa istifadə edildiyi üçün belə adlandırmışlar. "Paleo-İbrani əlifbası" müasir bir termdir və bu termin 1954-cü ildə Solomon Birnbaum tərəfindən təqdim edilmişdir. Bu yazı sistemindən eramızdan əvvəl X-VII əsrlərdə İsrail və Yəhuda krallıqlarında, ümumiyyətlə isə bütün Kənan elində istifadə edilmişdir.

İBRİ DİLİ DİRÇƏLƏRKƏN QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR

Xudiyeva Emiliya

Azərbaycan Dillər Universiteti

Emiliya_rzayeva@hotmail.com

XIX əsrin 80-90-cı illərində ibri dilinin yəhudi xalqının əsas danışiq dilinə çevrilməsi ideyası mümkünsüz görünürdü. Bu mümkünsüzlük təkcə ultraortodoks yəhudilər tərəfindən deyil, eləcə də bir çox sionist liderlər və yəhudi ziyalıları tərəfindən qəbul edilirdi. Əvvəla, günün tələbinə cavab verən yeni söz və ifadələrə böyük ehtiyac vardı. İkinci əsas məsələ sosial-psixoloji problem idi: ibri dilinin ünsiyyət dilinə çevrilməsi prosesi həm onun tərəfdarlarına, həm də çoxsaylı rəqiblərinə sübut etməli idi ki, bu dil həqiqətən də insanlar arasında gündəlik ünsiyyətin tam hüquqlu vasitəsi kimi fəaliyyət göstərməyə qadirdir və əvvəllər olduğu kimi müasir şəraitdə də lazımi lüğət və frazeologiyanı yarada bilir.

Bəzi ultraortodoks yəhudilər gündəlik ünsiyyətdə ibri dilinin istifadəsinə qəti şəkildə qadağa qoyulmasının tərəfdarı idilər. Onlar ibri dilini müqəddəs dil hesab edərək, bu dilin danışiq və gündəlik ünsiyyət dilinə çevrilərək "korlanacağı" iddia edirdilər. Lakin, yəhudiliyin müqəddəs kitablarında ibri dilində danışmağın düzgün olmadığı faktına heç vaxt rast gəlinməyib. Əksinə, hələ qədim dövrlərdə yəhudi dininin nümayəndələri ibri dilini danışiq nitqindən kənarlaşdıran digər dillərdən istifadəni pisləyirdilər. "Şifahi Tövrətin" sistemləşdiricisi və Talmudun əsaslandığı Mişnanın redaktoru Yehuda ha Nasi arami dilinin istifadəsinə qarşı mübarizə apararaq demişdir: "İsrail torpağında suriya dilində danışmaq nəyə gərəkdir?". Talmud müdrikləri həmişə ibri dilini danışiq dili üçün nəzərdə tutulmuş bir dil hesab etmişlər.

İbri dilini yalnız incə ədəbi dil hesab edən Haskala (XVIII-XIX əsrlərdə yəhudilərin milli-mədəni və mənəvi dirçəlişi hərəkatı) tərəfdarlarının bəziləri gündəlik istifadənin "Peyğəmbərlərin dili" olan Bibliya ibrani dilinin gözəlliyini varvarizmlərin korlayacağından qorxurdular.

Dilin dirçəlişinin ilkin mərhələsində hətta Fələstindəki yəhudi məktəblərinin müəllimləri arasında bir bədbinlik var idi. "Biz məktəblərdə ibri dilində ümumtəhsil fənlərini tədris edə bilməyəcəyik, çünki ibri dilində kimya, təbiət elmləri və s. fənlər üzrə bir çoxlu anlayış və terminlər yoxdur". Bu sözlər ömrünün sonunda Fələstinə gələn və tezliklə Petax Tikva adlı yəhudi qəsəbəsindəki ibri məktəbinə rəhbərlik edən Haskala hərəkatının nümayəndəsi görkəmli publisist, yazıçı və şairi E. L. Qordona (1830–1892) aiddir. O sonra hətta bir neçə ibri dilində dərslik nəşr etdi.

Bununla belə, ibri dilinin dirçəlməsi və yayılması prosesi artıq qarşılıqlı olmaz idi və Fələstinin yəhudi əhalisinin getdikcə daha çox hissəsi bu dildə danışmağa başlayırdı. Bununla belə, ibri dilinin yayılması prosesi çox yavaş gedirdi.

Ben-Yehuda və onun ən yaxın silahdaşlarının fəaliyyətinə Fələstinə köçən yəhudi ziyalıları - Şərqi Avropadan və ilk növbədə Rusiyadan olan müəllimlər, jurnalistlər və yazıçılar həvəslə qoşuldular.

1914-cü ildə ibri dilinin yayılmasının əleyhdarları onun irəliləyişini dayandırmaq üçün son cəhd etdilər. Bundan əvvəl 1912-1914-cü illərdə Almaniyadan xeyli sayda yəhudi Fələstinə köçmüşdür. Onlar xüsusilə məktəblərdə alman dilini ibri dilinin "rəqibi" etməyə çalışırdılar. Birinci Dünya Müharibəsinin əvvəlində Almaniyada 19-cu əsrin son rübündə yaranmış Alman-Yəhudi Fələstin Xeyriyyəçi "Hilfsferayin" Cəmiyyəti (İbri adı Ha-Ezra - "Kömək") Fələstində 27 məktəb açdı. Fələstindəki nüfuzlu almanpərəst dairələr Ha-Ezra cəmiyyətinin və Alman konsulluğunun maddi dəstəyinə güvənərək, müttəfiq türk hakimiyyət orqanlarının dəstəyini səfərbər edərək Rusiyadan gələn yeni mühacirləri məktəblərdə alman dili, alman mədəniyyətini alçaltmaqda ittiham etməyə başladı. Əsl "dillər müharibəsi" başladı. İbri dilinin tədrisinə qoyulan qadağaya cavab olaraq tələbələr və müəllimlər tətillər və nümayişlər keçirdi. İbri dili tərəfdarları ilə onun əleyhdarları arasında ziddiyyətlərin kəskinləşməsindən 10-12 il sonra dillərin müharibəsinə idiş dili də qatıldı.

20-ci əsrin əvvəllərində yəhudi milli ideyasının həyata keçirilməsi üçün iki model yetişməkdə idi. Modellərdən biri sionizmdir: o ibri dilini əsas götürür və onun tərəfdarları özlərini hebraistlər adlandırırlar. Digər model, kütlənin dili olan idişə əsaslanan İdişizmdir. Yəhudi ziyalıları iki düşərgəyə bölündülər: bəziləri ibri dilini, digərləri isə idiş dilini dəstəkləyirdi. 20-ci əsrin əvvəllərində idiş dili Şərqi Avropa yəhudilərinin əsas dilinə çevrildi.

1948-ci ildə İsrail dövləti yarandıqdan sonra sionistlər ibri dilinin alternativ olan idiş dilini dövlət dili kimi aradan qaldırmağa çalışırdılar. Axı yəhudilərin üç min illik tarixi olan, əsas dini kitabların yazıldığı öz dilləri var idi – ibri dili. 1952-ci ildə idiş dilində ictimai çıxışı, eləcə də teatr və kinoda bu dildən istifadəni qadağan edən qanun qəbul edildi.

Fələstində Britaniya Mandatı təsdiq edildikdən sonra Ben-Yehuda tanınmış sionist xadim M.Usishkin ilə birlikdə Britaniyanın Ali Komissarı Q.Samueli ibri dilini məcburi Fələstinin üç rəsmi dilindən biri elan etməyə inandırdı. Bu hadisə 29 noyabr 1922-ci ildə baş verdi və yəhudi xalqı üçün bütün həyatını həsr etdiyi bu tarixi hadisədən üç həftə keçməmiş dekabrın 16-da Ben Yehuda vəfat etdi.

İBRİ DİLİNDƏ QRAMMATİKLƏSMƏ

Hacıyeva Xuraman

AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
haciyeva.xuraman@gmail.com

Qrammatikləşmə leksik vahidlərin və konstruksiyaların öz leksik məna-larını itirərək və qrammatik funksiya kimi çıxış edərək konkret dil məzmunları-na malik olması və ya qrammatik vahidlərin inkişaf edərək yeni qrammatik funksiya qazanmasıdır.

Semit dillərində, xüsusilə ibri dilində qrammatikləşmənin əhatəli öyrənilməsinə A. Rubin həyata keçirmişdir (4). İbri dilində qrammatikləşməyə xüsusi nümunələr əsasında daha fokuslanmış tədqiqat işi isə C. Hühnerqard (3) and C. Kuka (1) mənsudur.

Qrammatikləşmə və analogiya hər hansı bir dildə qrammatik formaların inkişaf etdiyi iki metoddur. İngilis dilində qrammatikləşməyə klassik nümunə kimi "go" sözünü göstərmək mümkündür. Bu feil gələcək zamanı "I am going to read a book tomorrow" şəklində işlənərək ifadə edə bilir və nəticədə, bu zaman go feili öz leksik mənasını (fiziki hərəkət ilə bağlı) itirmiş olur və yalnız qrammatik funksiya (işarə etmə funksiyası) daşımış olur. Digər klassik nümunə kimi ingilis dilində və digər bir çox Avropa dillərində müşahidə olunan "have perfect"dir. İngilis dilində "have gone" bitmiş zaman formasındaki "have" feili öz leksik mənasını (mülkiyyət mənası) itirmiş və yalnız zamanı və tərzini ifadə etmək funksiyası daşıyır. Məlumdur ki, ibri dili üç min il əhatə edən müddət ərzində həmişə ünsiyyət vasitəsi olmasa da, mütəmadi olaraq özünü təsdiq etmişdir. Bu uzun müddət ərzində dilin inkişafı zamanı qrammatikləşmənin bütün növləri yer almışdır. Digər Semit dilləri ilə aparılan müqayisə və ibri dilinin ən qədim daşıyıcılarının (proto-şimal-qərb, proto-mərkəzi və s.) həyata keçirdikləri dildə bərpəetmə prosesləri e.ə. II minillikdə ibri dilinin erkən özünü təsdiqindən əvvəl qrammatikləşmə ilə bağlı nümunələri mühakimə üçün əsas götürməyə imkan verir. Nümunə kimi Bibliyanın yazıldığı ibri dilindəki müəyyənlik artıqlı - הַחַ- nı göstərmək mümkündür (o normal olaraq həm də sonra gələn samitin qoşalaşmasına səbəb olur). Bu hissəcik *han- elementinə gedib çıxır və bu hissəcik akkad dilindəki və digər Semit dillərindəki *anni- dil elementinə gedib çıxır (4).

Dünya dillərində qrammatikləşməyə dair ən çox yayılmış nümunə leksik elementin müəyyənlik artıqlına (qrammatik / funksional element) doğru inkişafıdır. İbri dilinin əvəzlilikləri istər Bibliyanın yazıldığı ibri dilində (אֶפְסָס – hərfi mənada "qəlb, həyat, boğaz, nəfəs" deməkdir) və ya Bibliyadan sonrakı dövrdə ibri dilinin inkişaf mərhələsində (עָפְסָס = / eʿsem – hərfi mənada "sümük"

deməkdir) qrammatik funksiya qazanmış leksik vahidlərə çox bariz nümunələrdir.

Müasir ibri dilində *הוא עצמו* *hu histakel* ≠ *al* ≠ *aßmo* "o, özünə güzgüdə baxdı" kimi cümlələrdə "onun sümüyü" birləşməsinin öz leksik mənası yoxdur, daha çox onun qrammatikləşmiş reflektiv mənası olan "özü" yer almışdır.

İbri dilinin önqoşmalarının çoxu isimlərin qrammatikləşmiş formalarıdır. Nümunə kimi Bibliyanın yazıldığı ibri dilində (və ibri dilinin bütün sonrakı inkişaf mərhələlərində) לִפְנֵי "əvvəl" elementinə rast gəlirik. Bu - לִ plus önqoşmasının פֶּנֶה "üz" sözündən tarixi inkişaf nəticəsində yaranmasına nümunədir. לִפְנֵי "əsasən, uyğun olaraq" önqoşması פֶּה "ağız" sözündə yaranmış və בְּתוֹךְ "içəri" (hərfi mənada "ortasında") תּוֹךְ "onun dayandığı yer, tərəf" sözünə gedib çıxır.

Analogiyaya uyğun olaraq (ibri dilinin ilk özünütəsdid mərhələsindən əvvəl), אֶרֶץ "əzər nisbi əvəzliyi bütün nisbilik funksiyaları üçün istifadə olunur, hətta onun əsl leksik mənası "חַבְּרוֹת" "olacaqdır. שוּם *şum* elementi שוּם *şum* davar 'heç nə', בְּשׁוּם *be-şum* maqom 'heç bir yer', and וּפְנֵי *be-şum* panim va-*±ofen* "heç bir vəchlə" kimi qarışıq ifadələrdə daha ümumidir. Beləliklə, nümunələr qrammatikləşmənin ibri dilində çox daha əvvəlki dövrlərdən başlayaraq artıq dilin əsas inkişaf istiqamətərindən biri olduğunu deməyə əsas verir.

İBRİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİ

Qarayev Ayxan

Bakı Dövlət Universiteti

aykhan@live.com

İki müstəqil mənalı sözün mənə və qrammatik cəhətdən əlaqəsi nəticəsində aşağıdakı dil vahidləri yaranır:

1. Sözlə sözün əlaqəsi mürəkkəb söz yarada bilir ki, bu da morfologiyanın tədqiqat obyektinə daxildir. Bu isə tamam başqa bir sahəyə aiddir.

2. Sözlə sözün əlaqəsi söz birləşməsinə yaradır. Söz birləşməsi isə sintaksisin tədqiqat obyektidir.

3. Sözlə sözün əlaqəsi cümləni yaradır. Cümlə də həmçinin sintaksisin tədqiqat obyektidir. Göründüyü kimi söz birləşmələri nitq zəncirinin həlqəciklərinin sırasında sözlə cümlənin sərhəddində dayanır.

Sintaktik quruluş dedikdə sabit birləşmə və sərbəst birləşmə başa düşülür. Sabit birləşmə özü iki qrupa ayrılır *sabit söz birləşməsi* və *sabit cümlə*. Sabit söz birləşməsi dedikdə *frazeoloji* və *qeyri frazeoloji birləşmələr* başa düşülür,

sərbəst birləşmələr dedikdə isə bildiyimiz *söz birləşmələri (uzlaşan və uzlaşmayan (smixut/izafət))* və *cümlə* başa düşülür.

Əsas söhbət açacağımız mövzu isə frazeoloji birləşmələr mövzusu. Bəzi dillərdə idiomlar adlanan frazeoloji birləşmələr nitqə ifadəlilik, obrazlılıq gətirən, fikri ifadəli edən dil vahidlərindəndir.

Ümumilikdə frazeoloji birləşmələrin əsas xüsusiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1. Frazeoloji birləşmələrin tərkibi dəyişməz olur
2. Bu ifadələr dildə hazır şəkildə mövcud olur
3. Frazeoloji birləşmələrin tərkibinə daxil olan sözlər öz ilkin həqiqi mənalərini itirir və yalnız məcazi mənada işlənir
4. İki və daha artıq sözdən ibarət olurlar
5. Frazeoloji birləşmələr bütöv leksik vahidlərdir, lüğətlərə əlavə edilirlər
6. Əksəriyyəti bir sözlə ifadə oluna bilirlər
7. Tərkib hissələrinə ayrılmadan bütöv bir cümlə üzvü olurlar

Frazeoloji birləşmələr qədim tarixə malik olurlar və dildə söz, söz birləşmələri və həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşma prosesinə məruz qalırlar.

İbri dilində mövcud olan idiomlardan söhbət açacağıq və bu idiomların tarixi, dilə hansı səbəbdən nüfuz etmələri barədə qeydlərimizi edəcəyik. Bütün dillərdə olduğu kimi ibri dilində də kifayət qədər idiomlar mövcuddur və hətta bu dildən dünya dillərinə nüfuz edən idiomların sayı da az deyildir. İbri dilində idiomlar 2 yolla yaranır.

- 1) Əhdi Ətiq məntlərindən daxil olan idiomlar (frazeoloji birləşmələr)
- 2) Frazeoloji kalkalar

Əhdi Ətiqdən dilə daxil olan idiomlardan nümunə olaraq מצוי במגדל השן ifadəsini nümunə çəkə bilərik. Çox qədim tarixə malikdir bu ifadə və "özünü yuxarıdan aparmaq, özünü dağın başına qoymaq" mənasını ifadə edir. Əhdi Ətiqin "Nəğmələrin Nəğməsi" 7:5 kitabından götürülmüşdür bu ifadə. Əhdi Ətiqə istinadən Axav adlı bir hökmdar xalqın acınacaqlı vəziyyətindən bixəbər biri olur və xalq səfalətində olarkən bu hökmdar özünə fil dişindən bir ev (qəsir/qala) tikdirir. Ev görənləri heyratə gətirirdi, hökmdar isə bu evə qapanıb öz kef məclislərini təşkil edir və ləl-cəvahirat, qiymətli daş-qaş içində öz həyatını sürür. Hər hansı bir şəxs özünü yuxarıdan apararsa, hamıdan özünü yüksək görərsə və ya hökmdar xalqın vəziyyətindən bixəbər olarsa, bu ifadə həmin şəxsin və ya hökmdarın sözügedən xarakterini izah edir. Bibliyadan götürülən bu ifadə daha sonralar avropa dillərinə nüfuz etməyə başlayır və ilk dəfə fransız dilində Şarl Anri Oqüst öz yazılarında bu idiomdan istifadə etməyə başlayır və daha sonralar bu idiom fransız dilindən ingilis dilinə, ingilis dilindən isə digər dillər keçir. İngilis dilində isə "Ivory Tower" kimi dilin lüğət tərkibinə daxil edilmişdir.

קורא דגר ולא ילד Əhdi-Ətiqdə balakəklilik quşundan söhbət gedir və bildirilir ki, bu quş həmişə başqa quşların yumurtaları üzərində oturur və bala çıxarır. Yumurtadan çıxan bala quşlar bu quşu özünə ana bilərək onun arxasınca gedir. Bu ifadənin Azərbaycan dilinə tərcüməsi "hazıra nazir olmaq" mənasını verir. Bu ifadəyə Əhdi-Ətiq, Yereimiya 17:11 ayəsində rast gəlinib.

Digər bir ifadə isə כבשת הרר idiomudur ki, Əhti Ətiq, Samuelin Kitabından müasir ibri dilinə daxil olmuş bir idiomdur və "fəqirin qoyunu" mənasını ifadə edir. Əhdi Ətiq mətninə əsasən 2 qonşudan biri həddindən artıq mal-qarası olan zəngin, digəri isə 1 qoyunu olan çox fəqir şəxs olur. Zəngin qonşunun qonağı gələndə acgözlükdən öz mal-qarasını kəsməkdə xəsislik edir. Var-dövləti azalmanın deyə qonşusunun olan qalan bir qoyununu oğurlayaraq qonağını qarşılayır. Bu ifadə "hər hansı bir şəxsin olan qalan bir malının əlindən alınmasını/müsadirə olunmasını" ifadə edir.

Frazeoloji kalkalar isə müasir ibri dilində daha çox geniş istifadə olunur. İbri dilinin dirçəldilməsi prosesində avropa yəhudiləri daha aktiv iştirak etməsi, dilin dirçəldilməsi prosesində başqa dillərdə olan frazeoloji birləşmələri dilə gətirmişlər.

"Keep one's finger crossed" barmaqları çarpaz tutmaq ifadəsi "kimsə üçün dua etmək" mənasını ifadə edir. Müasir ibri dilinə הצביעון החזיק frazeoloji kalka kimi dilə daxil olmuşdur. İdiomun tarixi 16-cı əsrə təsadüf edir və xristian kilsəsində şeytanı qorxutmaq üçün şəhadət və orta barmaqları çarpaz tuturdular.

נה על זרי דפנה qədim yunanıstandan gəlmə bir idiomdur. Hərfi mənası "dəfnə bukəti üzərində istirahət etmək" deməkdir. Qədim yunanıstanda olimpiya qaliblərinə dəfnə yarpağından çələng hədiyyə edilir. Bu ifadənin daxili semantik mənası "özünə arxayın olmaq" deməkdir.

ההר הוליד עכבר Qədim Yunanıstanda istifadə olunan bir ifadə. Ezop dili yəni təmsil dili ilə ifadənin çatdırılması. Mənası "çox əziyyət qarşılığında, az uğur qazanmağı" ifadə edir.

כבשה שחורה ingilis dilindən gəlmə bir idiomdur və müasir ibri dilindən həddindən artıq çox istifadə olunur. Hərfi mənası "qara qoyun" deməkdir, lakin semantik mənası "cəmiyyət/ailədə hamının əksinə, axının əksinə gedən şəxsə" deyilir.

Sonda onu qeyd etməyə istərdim ki, frazeoloji birləşmələr başqa dillərdə olduğu kimi hərfi tərcümə edilmir. Bu birləşmələri tərcümə olunacaq dildə qarşılığını vermək lazımdır.

Müasir ibri dilində əsasən ingilis və fransız dilindən daxil olan frazeoloji kalkalar daha çoxluq təşkil edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, avropa dillərində frazeoloji birləşmələrin əksəriyyəti Bibliya mətnlərindən mənimsənilib və bu frazeoloji birləşmələrin mənbəyi klassik ibri dilinə söykənir.

İBRİ DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN TƏLƏFFÜZÜ

Qasimova Gülər

Bakı Dövlət Universiteti

Gasimovag1350@mail.ru

İbri dilində sintaktik üsulla yaranan neologizmlərin xüsusi bir qolunu da abbreviaturalar təşkil edir. Müasir ibri dilində isə yeni sözlərin ortaya çıxmasında abbreviaturaların rolu çox böyükdür. Onlardan publisistik, şifahi danışığ və bədii üslubda daha çox istifadə olunur. Bu, fikrin ifadə vasitələrinin konkretliyinə, informasiyanın operativliyinə, vaxta qənaətə və s. doğru olan meylin nəticəsidir. Xüsusən, mətbuat dili, sosial şəbəkələrin dili mürəkkəb qısaltmalarla zəngindir. Lakin onlardan istifadə müxtəlif fonetik və sintaktik çətinliklərə səbəb olur, tələffüzündə isə çoxvariantlılıq mövcuddur. Bəzən auditoriyada çıxış edən natiqlər, radio və televiziya diktorları onları tələffüz etməkdənsə, bütöv oxumağı üstün tutur, çoxlu vaxt itkisinə, yeknəsəkliyə səbəb olurlar. Bu, onu göstərir ki, abbreviaturalar haqqında tədqiqat aparılmalı, onların yazılış və tələffüzündə vahidlik prinsipi həyata keçirilməlidir.

Abbreviaturalar hər bir dildə mövcud olsalar da, ibri dilində onların söz yaradıcılığında xüsusi çəkisi vardır. Bu, onların xüsusi yazılış və tələffüz formalarının olmasından irəli gəlir. Belə ki, ibri dilində sözlər qısaltmaya uğrayaraq baş hərfləri yazılarkən bir çox hallarda bu hərflər yeni bir söz yaradaraq müstəqil söz kimi tələffüz olunurlar. Son hərfdən əvvəl qoyulan "-" (גרש [qereş]) işarəsi isə sözün abbreviatura olduğunu bildirir. Əlbəttə, bütün abbreviasiyaya uğrayan sözlər neologizmlərə çevrilir. Abbreviatura ilə yazılan bir çox sözlər də deyildiyi zaman dəyişikliyə uğramadan tam şəkildə deyilir və heç bir yeni söz yaratmır. Bu cür abbreviaturalar oxunuş zamanı açılaraq, yəni tərkibindəki sözlər tam şəkildə oxunurlar. Belə abbreviaturaların son hərfi sözün əvvəl və sonunda gəlməsindən asılı olaraq müxtəlif yazılan hərf olarsa, o zaman sözün əvvəlindəki şəkli ilə yazılır:

ארצות הברית → ארה"ב [‘aratsot habrit]- ABŞ

זכרונו לברכה → ז"ל [zixrono livrexa]- Allah rəhmət etsin

Ancaq abbreviaturaların bir hissəsi yeni sözlərin yaranmasına səbəb olur və zaman keçdikcə onlar dilin lüğət tərkibində sıradan bir söz kimi işlənilir. Bu zaman onlar müstəqil sözün işləndiyi bütün vəziyyətlərdə (artikl qəbul etmə, izafətdə işlənmə və s.) işlənə bilirlər. Məsələn, dil yeni dirçəldildiyi zaman "portağal" sözünə ibri dilində qarşılıq tapa bilməyən dilçilər ona תפוח זהב [tapu-ax zahav], yəni hərfən "qızıl alma" adını vermişdilər. Ancaq bu ad meyvə üçün çox uzun olduğuna görə yazıda onu çox vaxt תפוז [tapu"z] şəklində (תפוח [tapu-ax]-alma sözünün ilk iki və זהב [zahav]-qızıl sözünün ilk samiti) yazırdılar. Za-

manla bu yeni söz dildə o qədər kök saldı ki, onu hətta abbreviatura işarəsi olmadan yazmağa başladılar. Bəzən isə abbreviaturalar sözlərlə o qədər qarışırlar ki, hətta feil köklərinə çevrilərək yeni feillər yarada bilirlər. Məsələn, müasir ibri dilində "hesabat vermək" mənasında işlənən לדווח [ledaveax] feili əslində דין והשבון [din vexəşbon]-haqq-hesab ifadəsindən əmələ gəlmədir. Söz ilk öncə ד"ח [dalet-vav-xet] şəklində abbreviatura kimi yazılmış, sonra isə müstəqil feil kökünə çevrilmişdir.

Bir çox abbreviaturalar sözlərin ilkin formada çox uzun olduğu və istifadəyə çətinlik törətdiyi üçün yaranırlar. İbri dili dirçəldildiyi zaman bəzi məfhumlara bir sözlə ifadə olunan ad verə bilmədikləri üçün alimlər bəzən bir neçə sözdən ibarət birləşmədən istifadə edirdilər. Müstəqil şəkildə tələffüz olunmaq yeni sözlər yaradan abbreviaturaların bəziləri bunlardır:

מ"ע → מס ערך מוסף [mas 'erex musaf → ma'm]- ƏDV (əlavə dəyər vergisi)
ל"מ → מנהל כללי [menahel klali → mankal]- baş katib və s.

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİL MÜHİTİNDƏ ELİTAR DİSKURS VƏ ELİTAR DİL KİMLİYİ KORRELYASIYASI

Rüstəmzadə Aygün

Azərbaycan Dillər Universiteti

r.aygun.h289@gmail.com

Elitar diskursun nəzəri problemlərinin həlli çərçivəsində diqqəti cəlb edən əsas məqamlardan biri bu diskurs çərçivəsində elitar dil kimliyinin özünü hansı səpkidə reallaşıdır bilməsi ilə bağlıdır. Xatırladaq ki, dil kimliyi nəzəriyyəsi teoretik əsasda V.Humboldtun ideyalarına istinad etsə də, neohumboldtçu alim L.Vaysgerberin XX əsrin 20-30-cu illərdəki fəaliyyəti nəticəsində ərsəyə gəlmişdir. Belə ki, həm "dil kimliyi" nəzəriyyəsinin, həm də "dünyanın dil mənzərəsi" nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş olan L.Vaysgerber bu elmi yenilikləri sayəsində danışan fərdin dünyagörüşünün, mentalitetinin, intellektual imkanlarının, psix-emoşional özəlliklərinin onun (həmin şəxsin) nitqinə təsirini müəyyənləşdirməyə çalışmışdır. Ayır-ayrı nəzəriyyələr olmasına baxmayaraq, hər iki nəzəriyyə məhz, özünün antroposentrik mahiyyəti ilə dildə, daha dəqiq desək, nitqdə insanın özünü "axtarır", "tapır" və onun kimliyinin, dünyaya baxış bucağının onun "koqnitiv pəncərəsinin" formalaşmasındakı rolunu təsbit edir. Bu mənada elitar diskursdan bəhs edərkən, həmin elitaya daxil olan ayır-ayrı öndər simaların, yəni siyasi elita nümayəndələrinin, yarardıcılıq, elm, idman, mədəniyyət və incəsənət sayəsində önəmli uğurlara imza atmış şəxslərin, habelə işgüzar elita fərdlərinin ümumxalq dilinin "yenidən şəkillənməsinə" təsirini öyrənmək həm yetərlincə maraqlı, həm də çox vacibdir (daha ətraflı bax: [3]).

Belə ki, toplum fəaqmanları sayılan elita nümayəndələri öz dil kimliyi ilə simfonik dil kimliyinə (yəni, toplumun dil kimliyinə) əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərə bilirlər. Bu sırada siyasi liderlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşdüyü də danılmazdır. Belə ki, məhz. elitar dil kimliyini təcəssüm etdirirən siyasi liderlərin nitqləri tirajlandırıldığından, yəni gündəmi məşğul edən məlumatlarda, məhz, onların dil kimliyinə xas olan iqtibaslara geniş şəkildə yer verildiyindən onların nitqi xüsusilə diqqətəlayiqdir. Bu mənada təsadüfi deyil ki, dil kimliyi nəzəriyyəsi çərçivəsində aparılan araşdırmalar arasında son iki onillikdə, məhz, siyasi liderlərin dil şəxsiyyətinin, daha dəqiq desək, məhz, elitar dil kimliyinin tədqiqini hədəf alan araşdırmalar artmaqdadır. Bu mənada Azərbaycan elitar dil kimliyinin aparıcı siması sayılan ölkə başçısı İlham Əliyevin və eləcə də Britaniya elitar diskursunun əsas fiqurantları sayılan kral ailəsi nümayəndələrinin dil kimliyinin təhlili bir çox maraqlı aspektləri ortaya qoya bilər. Belə ki, məlum olur ki, Azərbaycan elitar dil kimliyinin daşıyıcısı olan prezident II Qarabağ müharibəsi dövründə xalqa olan müraciətlərində, müsahibələrində həm elitar dil kimliyini nümayiş etdirmiş (*ölkə başçısının Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində verdiyi çoxsaylı müsahibələrini yada salmaq kifayətdir*), həm də geniş xalq kütlələrinə yaxın olan danışiq üslubundan yararlanmışdır (*məsələn, "İti qovan kimi qovuruq", "Noldu, Paşinyan?" – ifadələri buna parlaq misal ola bilər*). Britaniya elitasında da kral ailəsi üzvləri həm *Posh English* formatında, həm də geniş xalq kütlələrinə yaxın üslubda ünsiyyət saxlamaq səriştəsi nümayiş etdirirlər.

DIFFICULT POINTS IN ARTICLE

Ələkbərova Aynur

Azərbaycan Dövlət Pədoqoji Universiteti
aynur.alakbarova55@mail.ru

In English articles are moderate words that are often used at the beginning of noun phrases. There are two- the (definite article) and a\an (indefinite article) As we know, we use the with singular, plural or uncountable nouns when we forward the listener or reader to be able that the thing or person we are referring to in the following noun. May be the thing has already been mentioned

Ann took a cake and some cookies to the party but only cookies were eaten.

It may be that is clear from the situation which person or thing we mean

Can you shut the door after you, please?

We use a\ an with singular nouns and use it to introduce a new specific person or things generally for instance, when we depict someone or something or say what type of thing someone or something is.

Lisa has just bought a house on Strike street.

Italy is a beautiful city.

We use zero article with uncountable and plural nouns when we talk about people or things.

Water has got on my mobile phone and damaged it

Articles use is one of the bewildering points in English grammar. At times, we use article more a matter of vocabulary than grammar. We occur to use the in one expression and a or zero article in another resembling expressions for no very good reason.

On the radio on TV

I have got backache I have got a headache

Mainly, we use the when we talk about things which are unique. For example,

The world, the sky, the sun, the land, the climate

But some nouns like this can be used with zero article to refer to a concept in general and if we describe a particular instance of nouns we use a\an

These plants grow best in sandy soil and sun (in this sentence sun means sunshine)

I could see the plane high up in the sky

When Jane woke up there was a bright blue sky

On the whole we don't use a before uncountable nouns but we can use countable nouns when we talk about an instance or more than one instance of it. When these nouns are used countable nouns we can use a\an

I don't drink coffee ----- Would you like a coffee?

He shook with fear ----- He has a fear of height

Generally we use zero article before the name of an individual person or place. But we use the when there are two people with the same name to specify which one we mean

That is not the Stephen Fraser, I went to school with him.

There was a Stephen Fraser in my class. (a person named Stephen Fraser)

At the same time we can also use a\an before a person's name if we don't know the person yourself.

Dr. Lee is here for you (I know Dr. Lee)

There is a Dr. Amy Lee on the phone (I have not heard of her before) Do you want to talk to her?

We usually use zero article with the special times of the year, months and days of the week. But in some sentences we use article

I will see you on Saturday

They met on Saturday.

He came on a Saturday as far as I can remember, (we are only interested in the day of the week, not which particular Saturday)

They came on the Saturday after our party (a particular Saturday specifying which one)

We always use a before nouns and noun phrases that begin with a consonant sound. If the noun or noun phrase starts with a vowel letter but begins with a consonant sound we also use 'a

a university, a European

We use an before words that begin with a vowel sound including a silent letter "h"

An orange, an umbrella, an hour

But in abbreviations said as individual letters that begin with A,E,F,H, M,N,O

an MP [ən`em pi:]

an FBI agent [ən ef bi: ai]

But compare abbreviations said as words

A NATO general [ə ne i to u]

A FIFA official [ə fi : fə]

At the same time we can say a history book, an historical novel

DİLİN FORMALAŞMASINDA CƏMIYYƏTİN ROLU

Feyzullayeva Aysel

AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
feyzullayeva82@list.ru

Dil cəmiyyətsiz, cəmiyyət dilsiz yaranmır. İnsan dildən hərgün istifadə edir. Dilə onun funksiyaları, cəmiyyətdəki rolu və insan həyatındakı əhəmiyyəti baxımından yanaşdıqda ona belə tərif vermək olar: dil insanlar arasında ən mühüm ünsiyyət vasitəsi; insanların estetik- emosional hisslərinin ifadə vasitəsi, insanın mənəvi aləminin, əxlaqının, davranışının, xalqın mənəvi ruhunun formalaşması vasitəsidir.

Bir zamanlar dilin yaranması mənşəyi ilə nəinki elm, hətta din də maraqlanmışdı. Bu haqda Tövratda, İncildə, Quranda müxtəlif fikirlər söylənmişdi. Yalnız eramızdan əvvəl yaşamış məşhur yunan filosofu Epikurun söylədiyi - dil ehtiyac nəticəsində, insanların bir-birinə nəisə söyləmək ehtiyacı hiss etməsi nəticəsində əmələ gəmişdir.

Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin də dil haqqında məşhur bir ifadəsi var: "Dil hər bir millətin milliliyinin əsasıdır. İnkişaf etmiş zəngin dil mədəniyyətinə sahib olan xalq əyilməzdir, ölməzdir, böyük gələcəyə malikdir. Bizim çox gözəl, zəngin dilimiz var. Azərbaycan dili şeiriyyət dilidi"

Azərbaycan dili müstəqil Azərbaycan dövlətinin dilidir. Mənşəyi bizim eradan əvvəllərə gedib çıxır. IV –V əsrlərdən etibarən ümumxalq danışığı dili kimi işlədilir. Söz danışması və söz anlatması insanın təkamül tarixindən ən böyük mərhələ, mədəniyyətin başlanğıcıdır. İnsan duymağa və deməyə başlayandan sonra öz qüdrətini başa düşüb. Başa düşübki, canlı və cansız varlıqlar arasında ən böyük sərvətin-Allahın əmanəti olan Ruhun sahibidir və bununlada Allahdan sonra ən güclü varlıqdır " Təbiətin tacı, yaradılmışların əşrəfidir". (Nizami Gəncəvi).

Dili cəmiyyət yaradır və onun ünsiyyət vasitəsi kimi inkişafına həmişə nəzarət edir. Bəzən dildə müvəffəqiyyətsiz sözlər formalaşır, ancaq əksər hallarda belə sözlər cəmiyyət tərəfindən rədd edilir. Cəmiyyət dilə onun daxili inkişaf qanunlarına yad olan ünsürlərin daxil edilməsinin qayğısına qalmalıdır.

Dilin inkişafının cəmiyyətin vəziyyətindən asılılığı problemindən danışarkən göstərilmişdiki, cəmiyyət qısa müddətdə dilin lüğət tərkibində nəzərə çarpacaq dərəcədə dəyişiklik əmələ gətirə bilər. Əsrimizin 30-cu illərindən sonra müasir türk dilinin lüğət tərkibinin yenilənməsi barədə söylədiyimiz sözləri eynilə macar dili haqqında da demək olar. 18-ci əsrdə macar dilinin zənginləşdirilməsi geniş vüsət alır və hətta Y.Balaşsanın fikrincə, sağlam olmayan məcraya düşür. Lakin müəllifin fikrincə, söz yaratmanın bu üsulları dilin təbii inkişafı ilə ziddiyyətə girirdisə də, macar dilinin leksikasını çoxlu miqdarda yeni və lazımlı sözlərlə zənginləşdirdi.

Dil fizioloji hadisə deyil. Məlumdurki fizioloji faktorlar bütün canlılara irsən keçir. Dil psixoloji hadisə də deyil. Dili insan ruhu, psixikası, geniş mənada xalq psixologiyası ilə əlaqələndirmək cəhdləri cox olmuşdur. Dili bioloji hadisə də hesab etmək olmaz. 19-cu əsrdə alman alimi Avqust Şleyxer dili bioloji hadisələr sırasına daxil etmişdir. Buna görə də belə bir nəticəyə gəlmişdiki, dil bioloji faktor olaraq,təkamül nəzəriyyəsinə deyildiyi kimi yaranır, inkişaf edir, öz yüksək dərəcəsinə çatıb, nəhayət ölür. Dilin inkişaf edərək daha da təkmilləşməsi sübut edirki, dil bioloji hadisə deyil. Əgər dil bioloji hadisə olsaydı ölərdi. Dil yalnız canlı şəkildə istifadə etmədikdə, istifadədən qaldıqda ölür. Deməli, dil onagorə inkişaf etmirki ölsün, o, cəmiyyətin inkişaf etmiş tələblərini daha yaxşı ödəmək üçün inkişaf edir.

Dilin içtimai münasibətlərin inkişafına təsiri, ilk növbədə, dilin millətin formalaşmasında möhkəmləndirici amillərdən biri olması ilə sübut olunur. O, bir tərəfdən onun yaranmasının ilkin şərti və şərti, digər tərəfdən isə bu prosesin nəticəsidir. Bundan əlavə dilin cəmiyyətin tərbiyə və təhsil fəaliyyətindəki rolu da bunu sübut edir. Dil biliyin, mədəni, tarixi və digər ənənələrin nəsildən-nəslə ötürülməsi vasitəsi və vasitəsidir.

NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK

Əsədova Sevinc

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

sevinj_asadova@yahoo.com

Tədqiqatçıların bu elm sahəsində əldə etdikləri nailiyyətləri genişləndirmək, həmçinin səhvləri aradan qaldırmaq, dilçilik elmi ilə bağlı irəli sürülən fikir, fərziyyə və nəzəriyyələri tədqiq etmək üçün vacibdir. Habelə bu elmin tarixinin öyrənilməsi müasir dövr üçün də əhəmiyyətlidir. Dilçiliklə bağlı olaraq elmdə bir sıra anlayış və bunlara aid terminlər meydana çıxmışdır. Bu anlayışlar müxtəlif səbəb və məqsəddən irəli gəlmişdir; məsələn, tədqiqat sahəsinə görə "nəzəri dilçilik", "tətbiqi dilçilik"; ideya-fəlsəfi əsasına görə "materialist dilçilik", "idealist dilçilik"; ölkələrə görə "Azərbaycan dilçiliyi", "yapon dilçiliyi"; xalqa görə "hind dilçiliyi", "ərəb dilçiliyi"; qitələrə görə "Avropa dilçiliyi", "Amerika dilçiliyi"; qütblərə görə "Qərb dilçiliyi", "Şərq dilçiliyi"; elmin inkişaf tarixinə görə "klassik dilçilik", "ənənəvi dilçilik", "qədim dilçilik", "müasir dilçilik" və s.. Dilçiliyin sahələri problemi ilə dilçilər çoxdan maraqlanmışlar. Buna görə də dilçilik elmində həmin problemə müəyyən dərəcədə toxunulmuş, bu və ya digər şəkildə fikir söylənilmişdir. Rus alimlərindən V.A.Boqoroditski özünün 1915-ci ildə çap olunmuş "Ümumi dilçiliyə dair mühazirələr" adlı əsərində dilçiliyi iki sahəyə ayıraraq demişdir: "Dilçilik, hər şeydən əvvəl, saf və tətbiqiyyə bölünür". Dilçilik həm tətbiqi, həm də nəzəri elmdir. Bu cəhətə görə onun iki geniş sahəsi mövcuddur. Bunlardan biri nəzəri dilçilik sahəsi adlanır. Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi aspektdə inkişafı heç də bunun iki elm olduğunu göstərmir. Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, bəzi elmi ədəbiyyatlarda dilçiliyin bu sahələrinin hər birinin ayrıca müstəqil elm hesab edildiyi fikirlərinə də rast gəlmək olur. Dilçiliyin tətbiqi və nəzəri sahələrinin fərqləndirilməsinin, bunlar arasında şərti də olsa, sərhdin müəyyənləşdirilməsinin xüsusi elmi əhəmiyyəti vardır. Bu sahələrin hər birinin özünəməxsus müəyyən tədqiqat mövzuları və problemləri mövcuddur. Dilçilik elminin tətbiqi adlanan sahəsi nəzəri dilçilikdən onunla fərqlənir ki, burada dillə bağlı olan əməli məsələlər həll edilir. Bundan əlavə, tətbiqi dilçilik dilin praktik öyrənilməsi üçün üsullar və vasitələr hazırlayır. Ayrı-ayrı elmlərin tarixi göstərir ki, elmin başlanğıc dövründə tətbiqi, əməli məsələlər ilk planda dayanır və zəruri hesab olunur, lakin sonralar elmin nəzəri sahəsi təşəkkül tapır. Belə bir cəhət tamamilə dilçilik elminə də aiddir. Tətbiqi dilçiliyin kökləri çox qədimlərdə insan cəmiyyətinin yazı yaratmaq kimi zəruri əməli tələbləri ilə bağlı olmuşdur. Get-gedə əməli tələblər daha da artmış, yeni-yeni məsələlər qarşıya çıxmışdır. İnsanlar yazı yaratmaqla əlaqədar xalq təfəkkürünün nailiyyətlərini mühafizə edib saxlamaq imkanı əldə etmişlər. Yaradılmış bədii əsərlərə kommentariyalar yazmağa başlamışlar və

sair. Dilçiliyin tətbiqi sahəsinə alimlər xüsusi qiymət vermişlər. Bunun əhəmiyyətindən görkəmli dilçilərdən Boduen de Kurtene hələ XIX əsrin 70-ci illərində Peterburq Universitetində mühazirə oxuduğu zaman geniş bəhs etmişdir. XX əsr dilçiliyində, o cümlədən ölkəmizdə tətbiqi dilçiliyə dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həlli baxımından yanaşılmışdır. İndi başqa elm sahələrində olduğu kimi, dilçilikdə də tədqiqatın tətbiqi istiqamətinə daha çox meyil göstərilir və bu məqsədlə tətbiqi dilçiliyə aid əsərlərin nəşrinə geniş yer verilir. Dilçiliyin hər iki sahəsi arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Möhkəm və müntəzəm qarşılıqlı əlaqə əsasında bu sahələr məhsuldar şəkildə inkişaf edə bilər. "Əgər bunlar arasında əlaqə pozulsa, nəzəriyyə sxolastikaya, təcrübə isə vulqar empirizmə çevrilər".

Dilçiliyin nəzəri və tətbiqi sahələrinin biri digəri üçün zəruridir. Məsələn, müasir dövrdə dil haqqında elmin sahəsi kimi tətbiqi dilçilik dilçiliyin ümum-nəzəri əsasları ilə bağlı olub, ondan asılıdır. Dilçiliyin bu iki sahəsi birbirini tamamlayır. Nəzəri dilçiliyin əsrlər boyu inkişafı əsasında onun bir sıra şöbələri yaranıb müəyyənləşmişdir. Belə müstəqil şöbələr təxminən bunlardır: fonetika, leksikologiya, onomalogiya, frazeologiya, semasiologiya, etimologiya, derivatologiya, morfologiya, sintaksis. Bu şöbələrin hər birinin özünə aid mövzusu, məqsədi və tarixi vardır. Tətbiqi dilçiliyin bir sıra şöbələri formalaşmışdır. Bunlardan ən başlıcaları aşağıdakılardır: qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya və linqvotərcüməşünaslıq.

THE PECULIARITIES OF THE KAZAKH NATIONAL SPEECH CULTURE

¹ Baiteliyeva Zhanar, ²Kuderinova Kuralay

¹ Department of Kazakh language and Turkic studies, Nazarbayev University, Astana, Kazakhstan

² Department of Speech Culture, A. Baitursynov Institute of Linguistics, Almaty, Kazakhstan

zhbaiteliyeva@nu.edu.kz, kuralai.kuderiniva@gmail.com

This paper discusses the national norms of the Kazakh language at the beginning of the 20th century, when other languages, especially Russian, were not influenced.

Being a necessary means of communication in all aspects of social life (family, kindergarten, school, university, service, mass media, leisure, public places) and predominance in a spoken language account for the language vitality.

Speaking the same language on a daily basis in formal or official environments demonstrates that this particular language is the main means of communication in that particular country.

The modern Kazakh language, notwithstanding its state language status, is experiencing difficult times. For graduates of Kazakh schools and Kazakh departments of HEIs, a future work language is not Kazakh. Therefore, they do not find necessary to pay attention to the language and its oral and written forms. Besides, there is no any role model to set an example of proper elocution and show the true essence of public speaking in Kazakh. Thus, the young generation does not want to listen to, to speak, or even to be able to speak this language. This is a generation that is not only unable to express themselves in the native language, but also does not want and does not like to speak in own language.

The Kazakh youth a) do not know the spelling principles of own language; b) think the right thing is to read the written language without mistakes; c) do not know the traditional Kazakh spoken register; c) think in another language (Russian, English), in a constructed (artificial) language or in translated Kazakh; d) in environments dominated by foreign language contacts,, the students mix the foreign language's grammar and spoken register with those of the Kazakh language and, hence, are unable to convey their thoughts in an accurate and proper manner etc.

Therefore, this paper, firstly, describes the internal and external reasons for the loss of the prestige of the Kazakh language, the negative impact of the Russian language on the syntactic structure (sentence and phrase) of the modern Kazakh language. Moreover, national values in the social consciousness of the Kazakh people, the norm of expressing an opinion are analyzed based on the first stories of the early 20th century, namely the works of the first prose writer of the Kazakh people, the people's writer, who wrote the best stories on social topics, repressed in the USSR and sentenced to death Beimbet Mailin. According to this analysis, the words and phrases embedded in the historical and cultural code are universal, unique concepts and concepts inherent in the public consciousness of the Kazakh people of that time. It was determined that the norms of the national literary language in stories-regular expressions reflect the public consciousness of the Kazakh people of that time.

THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY

Məmmədzadə Könül

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konul.kesa@yahoo.com

The relationship between language phenomena and the history of society is quite colorful and complex. These relationships have different types and ma-

nifest itself in a number of areas. It talks about the relationship between language and society first of all, it is a social event due to the nature of the language itself should be taken into account. The main task of a language of public nature is its communicativeness. The main communication between people is communication language as a tool is formed on the demand of the society and has a strong connection between them. So, language exists in society. Therefore, it is impossible to think and imagine language without society and society without language. The history of the language and the people form a unity with each other. That's why the events of the nation's history are reflected in the language. The development of language and its social function is related to society. The general development of the language and the influence of the society on the language is wide. Language develops under the influence of social factors. Social factors are not few. Among them, the most important one, which plays a special role in the development of social life, is secondary school, university and the development of education, science, literature, culture, technology, economy and the state. The development of all these areas of activity affects language, and reflects it. Social factors and their influence on the development of the language is realized in different forms and levels. The influence of society on language manifests itself in two ways:

a) Spontaneous influence of society on language development. In this way development in the non-literary spoken form of any language observed in dialects and dialects.

b) The influence of society on language development in a conscious and permanent way.

In the process of conscious influence on language, social demands are the main tool that play role. In this way to the literary form of the vernacular language effect is shown. There is certain influence and role of language in the development of society. People do not have an activity as communication to understand each other so they need a language for communication. All kinds of language of people influenced the society while participating in its activities, enables its cultural development. Language has become a completely indispensable tool in the process of humanization, in the formation of society. No society could exist without language. Language is a person's understanding of the environment. And it plays a special role in every language of people. People are participating in the activities. At different stages of history material and spiritual wealth as relationships between language and society become more complex and their wealth also increases. The spiritual wealth acquired by the society is stored in memory through language, oral and written language is transmitted to the new generation.

XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON LÜĞƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ

Heydərova Maya

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
mayahaciyeva.mh@gmail.com

Hazırda informasiya texnologiyalarının (İT) tədris prosesinə tətbiqini nəzərə alsaq, elektron lüğətlərin, mobil tətbiqlərin, veb tətbiqlərin bu prosesdə istifadəsi aktual məsələlərdəndir. *"Elektron lüğətlər zamanəmizin reallığıdır, onlar getdikcə daha çox üstünlük verilən və əlçatan olduğundan tələbələrin öyrənmə imkanlarını artırmaq üçün mühüm vasitəyə çevrilib"*.

Müasir elektron lüğətlər sözlər, ifadələr və idiomlar (leksik vahidlər) haqqında informasiya əldə etmək imkanı yaradan materiallar toplusudur və eyni zamanda xarici dillərin tədrisi üçün əhəmiyyətli bir vasitədir. Elektron lüğətlər və tərcümə proqramları ilə iş rəqəmsal alətlər tərəfindən təqdim olunan sürət, vizuallaşdırma və texniki seçimlərlə bağlı çox kömək edir. Əlavə olaraq nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi, dil normalarının tətbiqi və s. zamanı istifadə olunur.

Elektron lüğətlərin istifadəsini kütləviləşdirən səbəblərdən biri də onun ənənəvi lüğətlərdən fərqli olaraq say etibarlı ilə limitsiz olmasıdır. Digər tərəfdən elektron lüğətlər, mobil və onlayn tətbiqlər sözlərin izahı ilə yanaşı kontekstdən sözə aid nümunələr gətirməyi və s. üstünlükləri ilə seçilir. Bu da tələbələrə kontekstdən asılı olaraq lüğəti daha yaxşı yadda saxlamağa kömək edir. Elektron lüğətlərin daha bir əhəmiyyətli üstünlüyü audiovizual öyrənmə vasitələrindən, yəni illüstrasiyalar, videolar, audio kliplərdən istifadə etməsidir.

Digər vacib funksiya isə elektron lüğətlərin "danışa" bilməsi ilə bağlıdır. Yəni elektron lüğətdəki bütün sözlər "canlı" və ya sintez edilmiş səsə səsləndirilə bilər.

Elektron lüğətlər böyük həcmdə istifadəçi dostunu - maşın axtarış mexanizmlərini birləşdirir.

Xarici dilin tədrisində elektron lüğətlərdən istifadənin əsas üstünlükləri bunlardır:

- verilmiş sözü ehtiva edən bütün ifadələrin nümayişi;
- istifadə nümunələri, qrammatik şərhlər, transkripsiya;
- ikidilli lüğətlərdən istifadə etmək;
- həm quraşdırılmış bütün lüğətlərdə, həm də ayrıca lüğətdə tərcümə axtarışı, sürətli tərcümə;
- səhv yazılmış sözün və ya ifadənin düzəldilməsi və s.

Hazırda tələbələr arasında ən çox istifadə olunan tərcümə proqramı "Google Translate"dir [3]. Bu proqram sadəcə klaviaturdan daxil edilərək yazmağı

deyil, həm də əlyazmanı dəstəkləyən proqram kimi tanınır. Bu üsul xüsusilə yapon və ya Çin dili kimi heroqlif dillərini öyrənənlər üçün faydalıdır hesab edilir. "Google Translate" axtardığımız sözün tərcüməsinin sinonimlərini, o cümlədən sözü dinləmə imkanı verir. Bu proqram hazırda tərcümə üçün rekord sayda – 134 dili dəstəkləyir və bu say ildən ilə çoxalır.

Daha bir maraqlı elektron resurs sayılan Context.reverso.net elektron lüğəti müxtəlif elm sahələrini əhatə edən, artıq tərcümə olunmuş dialoqlardan, mətnlərdən və elmi məqalələrdən ibarət çoxsaylı nümunələrlə zəngindir. Proqram kiçik cümlələrlə çox yaxşı işləyir və hər bir sözü ayrı-ayrılıqda deyil, bütün ifadənin mənasını saxlayaraq tərcümə edir. Context.reverso.net-in əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun sinonimlər və analogiyalar bazasının olmasıdır. Bu isə öz növbəsində proqrama tərcümə zamanı əlavə nümunələr də vermək imkanını yaradır.

"ABBY Lingvo Dictionaries" isə zəngin lüğət kitabxanası (30 dil üçün 6 əsas və 190 premium lüğət) əsasında fərdi lüğət dəstləri yaratmağa imkan verən sözlərin və ifadələrin tərcüməsi üçün mobil proqramdır. Bu lüğətin əsas üstün cəhəti offlayn rejimdə işləməsidir, yəni internet bağlantısı olmadan belə lüğətdən istifadə etmək olur. "ABBY Lingvo" [4] proqramı ilə tam mətni tərcümə etmək olmur və yalnız sözləri tərcümə edilir.

Beləliklə, elektron lüğətlərin bəzi tanınmış resurslarını nəzərdən keçirərək, onlayn lüğətlər tələbələrə peşəkar yönümlü tərcümə tapşırıqlarını həll etmək üçün tövsiyə edilə bilər, çünki onlar təkcə yüksək keyfiyyətli istinad materialı mənbəyi deyil, həm də faydalı və əvəzolunmaz müasir ədəbiyyatdır. Xarici dili öyrətmək üçün alətlər dəsti, tam mətn axtarışına və potensial olaraq qeyri-məhdud əhatə dairəsinə imkan verir.

HƏRBİ TERMINOLOGİYANIN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ KALKA VƏ ABREVIATURALARIN ROLU

Əbdürrəhimova Mehriban

Bakı Dövlət Universiteti

abdurahmanovamehriban@bsu.edu.az

Kalka üsulundan hərbi termin yaradıcılığında da geniş istifadə olunur. Kalka üsulu ilə hərbi terminoloji vahidlər yaradılarkən əsas rol sözlərin quruluşu oynayır, yəni müəyyən bir dildə sözlər başqa bir dilə məxsus sözlərin quruluşu kimi yaranır. Müəyyən bir dildə kənar dilin təsiri nəticəsində yeni söz modeli (hərbi söz)-sintaktik model formalaşır.

Həmin üsulla meydana çıxan yeni hərbi ifadələr dilin öz daxili resursları əsasında əmələ gəlir. Məs.: Azərbaycan dilində «qırmızı guşə»-rus dilindəki «krasniy uqolok» birləşməsinin kalkası kimi üzə çıxmışdır.

Kalka olunmuş hərbi terminlər əsasən türk dilində alman, fransız mənşəli sözlər, Azərbaycan dilində isə rus dilindəki ön şəkilçili sözlər olmuşdur. Rus dilində leksik morfoloji göstərici vasitəsilə formalaşmış düzəltmə sözlər Azərbaycan dilində kalkalaşarkən həmin kəlmələrin dəqiq qarşılığı və onların şəkilçilərinə müvafiq şəkilçi götürülür. Məs.: «razvedçik»- kəşfiyyatçı, «propoqandist-təbliğatçı və s. Rus dilindəki ön şəkilçili sözlər Azərbaycan dilinə aşağıdakı formalarda kalka olunmuşdur:

Söz bütünlükdə kalka edilir və ön şəkilçisi, sözün kökü Azərbaycan dilinə uyğun (müvafiq) sözlərlə əvəzlənir. Məs.: «kontrrazvedka»- əkskəşfiyyat, «podvodniy»-sualtı

Bəzi hallarda ön şəkilçi olduğu kimi qalır, lakin kəlmənin kökü Azərbaycan dilində olan sözlə əvəzlənir. Məs.: «ультрафиолетовые лучи»-ultrabənövşəyi şüalar, «ультраразреженный газ»- ultraseyrək qaz və s.

Müasir türk və Azərbaycan dillərində kalka üsulu ilə meydana çıxmış terminlərin təhlilinə keçməzdən əvvəl bu üsul haqqında bəzi fikirlərə münasibət bildirmək lazım gəlir. Məsələ ondadır ki, dilçilikdə bu üsulla söz, o cümlədən termin yaradıcılığına münasibət birmənalı olmamış, bu üsulun mahiyyəti və funksiyası haqqında bir birindən kifayət qədər fərqlənən mülahizələr söylənilmişdir. Kalka üsulu ilə bağlı əsas mübahisələrdən biri kalkaların alınma söz yaxud, alınmanın bir növü olması ilə əlaqədardır.

Abreviaturların hərbi leksikanın zənginləşməsində böyük rolu olmuşdur. Abreviaturlar əsasən XX əsrdən işlədilməyə başlayan mürəkkəb ixtisarlardır.

«Abbreviatura» mənşəcə fransız sözü olub (abbreviation) şərti ixtisar, iki və daha artıq sözün qısaltma üsulu ilə yazılışı mənasını əks etdirir. Türk və Azərbaycan dilinin hərbi leksikasının zənginləşməsində abreviaturların da rolu böyükdür. M.Qasimovun fikrincə, «abbreviatura üsulu termin yaradıcılığının başqa üsullarından əsaslı surətdə fərqlənir. Çünki belə bir üsuldan istifadə olunarkən bu və ya digər anlayışın ifadəsi üçün termin yaratmaq deyil, dildə artıq mövcud olan terminləri daha əlverişli şəkllə salmaq nəzərdə tutulur. Abreviatu- ra üsulu ayrı-ayrı terminologiya sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimiyanın aradan qaldırılması üçün də əhəmiyyətlidir».

İxtisarlar biçimində olan hərbi terminlər də bu dillərdə funksionallığını qoruyub saxlamışdır. Abreviatura üsulu ayrı-ayrı terminologiya sistemlərdə sözə qənaət edilməsinə, çoxsözlü terminlərin konkret terminlərlə əvəz olunmasına şərait yaradır. Bu üsul terminologiya sahəsində sinonimiyanın aradan qaldırılması üçün əhəmiyyətlidir».

Məs.: MM -Mülkü Müdafiə, QB-qoruyucu blok (A), AH (askeri hizmet), AH (askeri hastane), AH (askeri hapisane) (T) və s.

Hərbi sahələrdə dəqiqliyi, yığcamlığı gözləmək üçün terminlərin ixtisar (qısaltma) üsullarından da istifadə etməklə terminlər yaradılır. Bu cür terminlərin hər iki müqayisə edilən qohum dillərdə bir neçə növü özünü göstərir.

I növ:

Qısaldılmış bütöv

Kombrig komandir brigadi, Tugay komutanı

Komdiv komandir divizii, Tümen komutanı

Komkor komandir korpus, kol ordu komutanı

Komandar komandir armii, ordu komutanı

II növ:

K - kursant

F - flot donanma

TSK- Türk Silahlı Kuvvatleri

Müasir dövrdə hərbi terminologiyaya daxil olaraq geniş şəkildə işlənən abreviaturalardan biri də İHA-dır. Türk dilində İHA-İnsansız hava aracı, Azərbaycan dilində PUA- Pilotsuz uçan aparat adlanır. Ümumiyyətlə, dron adıyla uzaqdan idarə edilən pilotsuz aparatdır. PUA- lar iki yerə ayrılır: 1. Uzaqdan idarə edilərək uçan; 2. Özünün hər hansı uçuş planı əsasında avtomatik hərəkət edə bilən aparatlardı. PUA-lar bu gün həm hücum, həm müdafiə məqsədi ilə istifadə olunur. Son dövrlərdə yanğın təhlükəsizliyinin təmin edilməsi məqsədilə yanğın söndürmə vasitələri kimi də istifadə olunur. Kəşfiyyat məqsədilə istehsal olunan PUA-lar hərbi sənayedə geniş istifadə olunur. Məsələn: "TB 2 BAY-RAKTAR" taktiki PUA-dır, kəşfiyyat və təhlükəsizlik məqsədilə geniş şəkildə istifadə olunur. Xüsusilə 44 günlük müharibədə qələbəmizin təminatçılarından olan PUA-lar abreviatura şəkildə dilimizin lüğət tərkibinə daxil olaraq hərbi terminologiyanın zənginləşməsində böyük rol oynadı.

B.VAHABZADƏNİN ŞEİRLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNONİM SÖZLƏR

Aslanova Mətanət

Bakı Slavyan Universiteti

aslanova.metanet.01@mail.ru

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi Bəxtiyar Vahabzadə qədim və zəngin ənənələri olan Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində özünəməxsus izi olan şairlərdəndir. O, ədəbi prosesdə xüsusi fərqlənən, sözün kəsərini, nüfuzunu həmişə öz yaradıcılığında qoruyan sənətkardır.

B.Vahabzadə bütün yaradıcılığı boyu xalqa yaxın olmuş, ondan qaynaqlanaraq dilinin zənginliyi ilə seçilmişdir. Şairin şeirlərinin dilindəki leksik laylar məzmun və mənasına görə bir-birindən fərqlənir. Belə ki, hər bir leksik vahid semantik mənası, obrazlılığı, emosional-ekspressiv keyfiyyətləri ilə seçilir.

Dilimizin əsas semantik kateqoriyalarından olan sinonimlər lüğət tərkibinin mühüm bir hissəsini təşkil edərək, dilimizin özəl xüsusiyyətlərini özündə qoruyub saxlayan leksik vahidlərdir. B.Vahabzadə də sinonimlərdən üslubi vasitə kimi ən incə məqamları, hiss və duyğuları çatdırmaq üçün istifadə etmişdir. Şairin düşünülmüş şəkildə, yerinə, tərzinə uyğun olaraq seçib işlətdiyi sinonimlər şeirlərin bədiiliyini artırmış, fikrin daha dəqiq, canlı verilməsinə, obrazlılığın artırılmasına səbəb olmuşdur.

*Nazınla, qəmzənlə, işvələrinlə,
Unutdur, sevgilim, mənə dünyanı.*

B.Vahabzadənin dilimizin zəngin sinonimlər sisteminə yaradıcı münasibəti şeirlərinin dil zənginliyini sübut edən dil faktorlarıdır. "Sinonimlər B.Vahabzadənin əsərlərində üslubi məqamlarla əlaqədar rəngarəng xüsusiyyətlərə malikdir. Başqa sözlə desək, şairin əsərlərində fikrin dəqiq və obrazlı ifadəsi üçün sinonim sözlər elə ustalıqla seçilib işlədilmişdir ki, onlar əsərin əsas qayəsinin açılmasına yönəldilir, bədii dilin poetikləşdirmə imkanlarını nümayiş etdirir"

*Ömrümüzü günə, aya bölmüşük,
Min arzuya, min diləyə bəl görün*

B.Vahabzadənin şeirlərinin dilində işlənən sinonimləri nitq hissələrinə görə aşağıdakı şəkildə təsnif etmək olar:

a) İsimlər: *ad-san, fikir, xəyal tamah-nəfs, dünya-cahan, kədər-qəm, hal-ov-qat, öyüd-nəsihət, qəzəb-kin, günah-suç.*

Ürəklər partladı qəzəbdən-kindən

b) Sifətlər: *taqətsiz-bihal, yanıqlı-həzin, abırlı-ismətli-həyalı, rəngli-boyalı, haqlı-doğru.*

Ax, rəngli cümlələr, boyalı sözlər,

Abırlı, ismətli, həyalı sözlər.

c) Zərflər: *tək-tənha, tez-tələsik; qabaq-ön, yaxın-uzaq.*

Bu qədər yaxın, o qədər uzaq.

d) Feillər: *kirimək-susmaq, duymaq-anlamaq, alışmaq-yanmaq, əzilmək-büzülmək, cingildəmək-səslənmək.*

Düşündük, daşındıq, duyduq, anladıq.

e) Feili sifət: *yaradan-quran, ötmək-keçmək, yanan-bərq vuran.*

Gözəlliyin şərəfinə yaradan, quran.

Məlumdur ki, sinonimlər əsasən tək, qoşa və sadalanma şəklində işlənir. B.Vahabzadənin şeir yaradıcılığında hər üç sinonim və formalarına rast gəlmək mümkündür.

*Dünya başdan-başa min şeir, möcüzə.
Heyrət qurtarıbsa, demək cahandan
Gözəllik köçübdür, xəbərimiz yox!*

Bu nümunələrdəki *dünya, cahan* sözləri sinonim kimi hər biri ayrı-ayrı cümlələrdə işlənmişdir. Hər hansı bir anlayışla əlaqədar olaraq misrada bir neçə sinonim söz sadalanır.

Payız başdan-başa düşüncə, fikir.

Sinonimlərin sadalanması böyük obrazlıq, ifadəlilik, ifadənin emosional qüvəssini, ahəngdarlığı artırır, şeirə musiqilik gətirir, məfhumun məna incəliyi daha doğru, səlis və qüvvətli ifadə olunur.

"Sadalanan sinonim sözlər ümumi mənanı qüvvətləndirir. Buradakı ümumi məna yükü misrada iştirak edən sözlər arasında bölüşdürülür"

Şairin şeirlərində qoşa işlənən sinonim sözlərə də rast gəlmək olur. Sinonimlərin qoşa işlənməsi nəticəsində iki yaxın mənalı söz birləşib əvvəlki mənalardan fərqlənən yeni ifadələr yaranır.

*Heydər-baba qanad verdi şeirinə,
Gül-çiçəyi bir atırdı şeirinə*

Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərindəki sinonim sözlərin hər birinin öz üslubi dəyəri, poetik, emosional rolu vardır.

DƏMİRÇİZADƏ FONETİK ÜSLUBİYYAT HAQQINDA

Hacıyeva Nərgiz

*AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
nergiz.haciyeva.1961@mail.ru*

Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyat barədə ilk məlumat verən dilçilərdən biri B.Çobanzadə olmuş, "Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu. II hissə" əsərində üslubiyyatı tək-cə bədii əsərlərin dilinin tədqiqi ilə məşğul olan bir sahə kimi deyil, həm də yazıçının fərdi üslubunu öyrənən bir elm sahəsi kimi göstərmişdir. Daha sonra A.Tağızadə və X.S.Xocayevin "Müxtəsər üslubiyyat" əsərində üslubiyyatın tərfi verilməklə bərabər, bura durğu işarələri, sadə və mürəkkəb cümlələrin qrammatik xüsusiyyətləri, yazı növləri, orfoqrafiya qaydaları və s. daxil edilmişdir. Azərbaycan dilçiliyində üslubiyyatı ətraflı araşdıran görkəmli dilçi alimlərdən biri Ə.Dəmirçizadə olmuşdur.

Ayrı-ayrı dilçilər tərəfindən üslubiyyat müxtəlif cür izah olunmuşdur. Üslubiyyata verilən təriflər içərisində Ə.Dəmirçizadənin verdiyi tərif diqqətəlayiqdir: "Üslubiyyat dilin ifadəlilik vasitələrinin məqsədəuyğun surətdə istifadə-

dilmə qayda və qanunlarından, xüsusiyyət və əlamətlərindən, ifadə vasitələrinin sistem təşkil etməsi xüsusiyyətlərinə görə formalaşan müxtəlif üslubların əlamətdar cəhətlərindən bəhs edən bir elmdir".

Ə.Dəmirçizadə fonetik üslubiyyəti tədqiq edərkən əsasən fonetik-üslubi ifadə vasitələrinə toxunmuş, onları ayrıca bir jurnalda çap etdirmişdir. Fonetik-üslubi vasitələrə o belə bir tərif verir: "Ümumiyyətlə, sözlərin, ifadələrin və cümlələrin mənalari ilə səslənməsi arasında ahəngdarlığın təmin edilməsi üçün istifadə olunan fonetik vasitə və imkanlar fonetik-üslubi vasitələr adlanır". Görkəmli dilçi alim Azərbaycan dilindəki fonetik-üslubi vasitələri istifadə imkanına görə iki qrupa ayırmağı məqsədəuyğun hesab edir. 1) Həm yazıda, həm də tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr; 2) Ancaq tələffüzdə (şifahi nitqdə) istifadə oluna bilən vasitələr. Ə.Dəmirçizadə birinci növ vasitələri ortaqlı fonetik-üslubi vasitələr, ikinci növ vasitələri isə xüsusi fonetik-üslubi vasitələr adlandırır. Ortaqlı fonetik-üslubi vasitələr həm yazıda, həm də tələffüzdə istifadə olunanlar olub, səslənməsi ilə mənası arasında əlaqə olan sözlərə ayrılır ki, bunlara sövti-təqlid, sövti-təsvir və nida sözləri aiddir. Səslənməsi ilə mənası arasında əlaqə olmayan sözlər dedikdə isə ahəng qanununa tabe olan və ahəng qanununa tabe olmayan sözlər nəzərdə tutulur. Sövti-təqlid sözlərinin bir qismi insanların, heyvanların, quşların çıxardıqları səslərin az-çox təqlidi əsasında düzəltdiyi üçün belə sözlər, xüsusən ifadə və cümlələrin mənalari ilə səslənməsi arasında canlı, təsirli ahəngdarlıq yaratmaq nöqtəyindən nəzərdən son dərəcə əlverişli fonetik-üslubi vasitələrdən sayılır.

Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq "fonetik kəkələmə"dən bəhs edən Ə.Dəmirçizadə, onun bədii əsərlərdə surəti tipikləşdirmək məqsədilə işlədilən fonetik-üslubi vasitələrdən biri olduğunu yazır. Ə.Dəmirçizadə səslənməsi ilə mənası arasında əlaqə olan fonetik-üslubi vasitələrdən birinin də fonetik dialektizm olduğunu və surəti tipikləşdirmək, onun hansı şivəyə məxsus olduğunu bildirmək üçün istifadə olunduğunu vurğulayır. İlk dəfə "fonetik dialektizm" terminini işlədən Ə.Dəmirçizadə bədii əsərlərdə, əsasən tipikləşdirmə məqsədilə bu və ya digər şivəyə xas olan fonetik cəhətlərdən biri fonetik-üslubi vasitə kimi istifadə edilən belə vasitələri fonetik dialektizm adlandırır. Ə.Dəmirçizadə ortaqlı fonetik-üslubi vasitələrə həm də tələffüz ahəngdarlığını, vəzn və qafiyəni aid edir. Ə.Dəmirçizadə xüsusi fonetik-üslubi vasitələrə vurğu, durğu, ton, intonasiya ilə yanaşı, səslərin uzun, qısa, alçaq, sürətlə, aramla, eləcə də müxtəlif notda və rənglərlə – uşaq səsi ilə, qadın səsi ilə, kişi səsi ilə, quş və müxtəlif heyvanların səslənmələrini yamsılamaqla – tələffüzünü aid edir və xüsusi fonetik-üslubi vasitələrdən vurğu, ton və intonasiyadan fonetikada da bəhs olunduğu üçün, üslubiyyət bəhsində çox qısa şəkildə onlar haqqında məlumat verir.

Fonetik üslubiyat sahəsində ilk tədqiqat işi aparan Ə.Dəmirçizadə fonetik-üslubi vasitələri tədqiq etsə də, fonetik-üslubi kateqoriyalar məsələsinə toxunmasa da fonetik üslubi vasitələrin dilin bütün sahələrini əhatə etməsini dilçi fəhmi ilə hiss edərək çox doğru nəticələrə gəlmişdir.

BƏDİİ ÜSLUBDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN POETİK KEYFİYYƏTİ

Əsgərova Qənirə

Naxçıvan Dövlət Universiteti

asgerovaganira@gmail.com

Bədii üslub deyim keyfiyyəti baxımından ədəbi dilin digər üslublarından seçilir. Bu dil zənginlik xüsusiyyəti ilə də səciyyəvidir. Belə ki, onun leksikasında təkcə qrammatik vahidlər deyil, həm də üslub faktları da iştirak edir. Bu cəhət bədii dilin poetik keyfiyyətini çoxaltmaqda əhəmiyyətlidir. Həmin prosesdə sual cümlələri ilə ifadə olunan misraların təsir gücü yüksək olur. Bu mənada, Süleyman Rüstəmin Musa Yaquba yazdığı "Kimə tapşırıb gəldin?!" şəri diqqəti cəlb edir:

Qələm dostum, dağları kimə tapşırıb gəldin,

Büllür buz bulaqları kimə tapşırıb gəldin?

Şairin şair dostuna bu sualı, ilk baxışda, cavaba ehtiyacı olan sual kimi səslənir. Bu ovqat bir qədər də davam edərək yüksək emosionallığa çevrilir:

Gözəlliklər aləmi qərubsəməmzmi sənsiz?

Ələsgərin sazını kimə tapşırıb gəldin?

Sazının avazını kimə tapşırıb gəldin?

Bədii sualın poetik dildə elə məqamları vardır ki, tamamilə fərqli hisslər ifadə olunur. Sözügedən şerin dilində sual intonasiyası ilə müşayiət olunan həyəcan get-gedə zərif bir məzəmmətə, incə bir danlağa keçir:

Zəmilərdə torpağa baş əyən sünbülləri,

Əməndə şənlik quran xanəndə bülbülləri,

Şairə gəl-gəl deyən çiçəkləri, gülləri,

Dağların lələsini kima tapşırıb gəldin,

Coşqun şələləsini kimə tapşırıb gəldin?

Şerin dilində sayca ondan çox sual cümləsi vardır və onların heç biri qrammatik səciyyə daşımır, onların hamısında hiss-həyəcan, içdən gələn kədər dolu "niyə gəldin?" qrammatik sualının izləri özünü göstərir:

O yerlərin varını - Xəzansız baharını,

Nənə nağıllarını,

Doğma eli, oymağı kimə tapşırıb gəldin,

Bərəkətli torpağı kimə tapşırıb gəldin?

Dörd fəslin ahəngini,
Yerin, göyün rəngini.
Gözəllik çələngini,
Quşların xoş səsinə kimə tapşırıb gəldin,
Məhəbbət nəğməsinə kimə tapşırıb gəldin?

Burada intonasiyanın rolu sanılmazdır, belə ki, " ritorik sual cümlələrində emosional intonasiya tərzə hakimdir". İntonasiya və əvəzlilər sual cümlələrində təkə emosiyaları ifadə etmir. Şeirdə onlar təqdim edildikcə yurd yerlərimizin gözəllikləri də sadalanır, təbiətin füsunkarlıqlarının tərənnümü suallara qarışır və bu dərinləşdikcə vətənin əzəmət və möhtəşəmliyi oxucuda həyrət doğurur. Bir tərəfdən də, həmin gözəlliklərdən uzaqlaşmaq təəccübə səbəb olur:

Ceyran dırnaqlarıyla darənmiş cığıruları,
Təbiətin əliylə yaranmış cığıruları,
Könlünə körpəlikdən o tanış cığıruları
Söylə, gözləri nəmli, kimə tapşırıb gəldin,
Ah çəkib qəmli-qəmli, kimə tapşırıb gəldin?

Bədii sual cümlələrində vurğu da seçilir və maraqlıdır ki, həm sual əvəzliləri, həm də xəbər vurğunu özünə çəkə bilir. Belə cümlələrdə xəbər deyilən zamanı bir qədər uzandığından vurğu sanki onunla sual əvəzliyi arasında bölünür. Lakin sözsüz ki, vurğuya sahiblənməkdə əvəzlik daha çeviklik göstərir.

Qar altından boylanan bənövşələr sənindi,
Narlıqda qan dodaqlı gülöyşələr sənindi.
arlı, kamanlı, sazlı sıx meşələr sənindi.
Dostum, bu cah-cəlalı kimə tapşırıb gəldin,
Dağ başında maralı kimə tapşırıb gəldin?

Bütün sual cümlələrində ismin yonluk halında işlənmiş "kim?" əvəzliyi digər dil vahidlərindən fəal görünür, bu hərəkilik şeir dilinin poetizmini dərinləşdirir. Sual cümlələrinin üslub imkanlarının genişliyi modalığa güclü təsir göstərərək əlavə mənə çalarlarını çoxaldır:

Çəkə-çəkə içini,
Yığışdırıb köcünü –
Turacı, bildirçini,
Torağayı, kəkliyi kimə tapşırıb gəldin,
Qırqovulu, leyləyi kimə tapşırıb gəldin?

ОДНОСОСТАВНЫЕ НОМИНАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

Гулиева Илаха

Bakı Slavyan Universiteti

umumi.dilcilik@bsu-uni.edu.az

В русском языкознании до настоящего времени не выработаны единые научные основания определения языкового (системного) статуса ОНП, что приводит либо к неоправданно узкому пониманию грамматической природы этих единиц, к сужению их синтаксических границ, либо к их расширительному толкованию, при котором в сферу функционирования ОНП под разными предлогами включаются единицы, лишь внешне – как существительные или субстантивные сочетания – напоминающие односоставные «субстантивные», т.е. назывные предложения. Разнородные толкования синтаксической природы назывных предложений продолжали наблюдаться и в начале (20-30-ые годы) XX столетия. Признавая единицы - *Зима. Мороз. Пожар!* односоставными, А. А. Шахматов отмечает, что нет достаточных оснований для определения их как двусоставные предложения «нарушенные (именные/без сказуемого)». В академической «Русской грамматике» номинативные предложения сопровождаются структурной схемой – η_1 . (Н. Ю. Шведова). Данная структурная схема является обобщенным, абстрактным образцом, схемой системы парадигматических форм номинативного предложения, которое в пределах семантики бытия, существования следует рассматривать шире – в объеме всей парадигмы, поскольку они представлены не только формой «настоящего индикатива» (Зима), но также формами прошедшего и будущего; формами ирреальных наклонений (Была зима; будет зима и т.п.). В систематизации речевых актов выделяют следующие типы: констативы, квалификативы, перформативы. ОНП – констативами называются единицы, в которых значение констатации бытия, существования составляет предназначенность этой единицы. Бытийные предложения утверждают наличие, существование явления, факта, это – суждения существования без осложнения дополнительными оттенками. Данный тип - базовый среди всех разновидностей номинативных предложений как по своей частотности, так и по количеству разновидностей:

– *Рак! Гляди, братцы: рак! – закричал торжествующе Кирюха и показал действительного рака* (А.Чехов. Степь, гл.4).

Сама языковая возможность этих форм свидетельствует о том, что а) ОНП-констативы являются базовыми единицами, обладающими широкими возможностями оформления по различным моделям и модификациям.

Квалификативы – номинативные предложения, в которых значение бытийности, существования осложняется значением оценки, квалификации. – *Боже, какая красота! По рассказам Лиды я знала, что вы красивая, но...* (М.Горький. Жизнь Клима Самгина, т.3). Обычно они строятся по модели «какой + существительное». Прилагательное – местоимение «какой» в этой модели представляет значение абсолютного негативного или позитивного, т.е. усиливает субстантивно-бытийное значение существительного – главного члена предложения, и выступает в качестве усиленной частицы, так как оказывается лишенным своего словарного значения вопросительного слова.

Перформативы обладают автореферентностью, т.е. смысловой самодостаточностью – смысл высказывания не соотносится с актом произнесения самого высказывания. Они имеют только форму настоящего времени: грамматическое время эквивалентно с временем произнесения высказывания; они не могут иметь в своей структуре отрицательных и модальных частиц и элементов. Перформативное высказывание – это конструкция, равная себе, сказать означает осуществление самого действия. Таковы, например «*Клянусь богом!*» (сказал, значит поклялся), «*Добрый путь!*» (сказано-произнесено, значит пожелание состоялось) и т.п. Единицы типа «*Дурак!*», «*Хвала!*» (не в смысле констатации наличия хвалы с чьей-то стороны, а в смысле «*Хвалю тебя!*»), «*Пастух!*» и т.д. Данные конструкции отличаются от «классических» образцов ОНП. Следовательно, эти высказывания имеют несколько иное назначение, чем обычные ОНП-констативы или ОНП-квалификативы. Их назначение – прагматическая цель (основа смысла речевых актов).

Иначе говоря, ОНП – результат прагматики речи, ее целеустановочного применения. Они являются, таким образом, моделью реализации речевого акта в его общетеоретическом понимании. Поэтому, применение классификации на основе речевых актов более соответствует синтаксической природе ОНП, определяемой как на уровне функции (рематический элемент), так и на уровне синтаксической семантики бытийности.

"AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR DİALEKTOLOJİ ATLASI" NDA ŞƏKİLLƏRİN "DİLİ"

Saydova Aynur

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aynurimanli@mail.ru

"Şuşa ili"nə həsr olunan "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"nda şəkillərə xüsusi yer ayrılmışdır. Şəkillərin altında 4 dildə məlumat verilir və buradan da oxucu çoxlu tarixi faktları öyrənmiş olur. Məsələn, "Atlas"ın 18-ci səhifəsində verilən "Marağa-150" abidəsi haqqındakı məlumatda qeyd olunur ki, Tərtər rayonu Şıxarx qəsəbəsində olan bu abidə ermənilərin 1828-ci ildə İrandan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinə köçürülməsinin 150 illiyi münasibətilə 1978-ci ildə ucaldılmışdır. Üzərində "Marağa-150" yazılmış abidə 1988-ci ildə bu əraziyə gəlmə olduğunu danmaq istəyən separatçı ermənilər tərəfindən dağıdılmışdır. Demək olar ki, hər səhifədə şəkillər görürük. İlk baxışda adi görünən şəkillərə diqqət yetirsək, bu şəkillərin heç də təsadüfi deyil, məqsədli yerləşdirildiyinin fərqinə varmaq olar. Belə ki, bu şəkillərlə mənfur ermənilərin öz adlarına çıxdıqları yemək növlərinin, xalçaların, abidələrin məhz Azərbaycan xalqına məxsus olması vurğulanır.

"Atlas"da olan şəkilləri 5 qrupa bölmək olar:

1. "Zəfər" təntənəsini əks etdirən şəkillər
2. Tarixi abidə və ərazi şəkilləri
3. Etnoqrafik şəkillər
4. Təbiət şəkilləri
5. Atlas qrupu üzvlərinin işgüzar fəaliyyətini əks etdirən şəkilləri

"Atlas"ı vərəqləyərkən Zəfərlə bağlı yaşanan tarixi anlar yenidən göz önündə canlanır. Beləliklə, "Atlas"la birgə "Atlas"ın hazırlandığı dövrdəki tarixi vəziyyət də gələcək nəsillərə miras saxlanmış olur.

Tarixi abidə və ərazi şəkillərində bu bölgədə olan qalalar, körpülər, türbələr, məscidlər, ev muzeyləri və s. tarixi abidələr əks olunmuşdur. Burada dağıdılmış abidələr, tikililər, öz doğma yurdlarından didərgin düşən vətəndaşlarımızın həmin andakı vəziyyətinin təsviri xüsusilə diqqəti cəlb edir və erməni vandalizmini, xain erməni xislətini bir daha sübut edir. Eyni zamanda, müasir dövrdə geniş yayılan əvvəl və sonra (before-after) şəkilləri "Atlas"a ustalıqla tətbiq olunmuşdur. Məsələn, Şuşada Xan qızı Natəvanın sarayı şəhərin işğal olunmasından əvvəl və sonra, Cəbrayıl rayonu Cocuq Mərcanlı kəndi 2016-cı il Aprel döyüşlərindən əvvəl və sonra. Bu həm erməni vəhşiliyinin, həm də bizim böyük qələbəmizin göstəricisi olaraq "Atlas"da öz əksini tapmışdır.

Məlum olduğu üzrə, etnoqrafiya bir xalqın özünəməxsusluğunu öyrənir və tarix elmində bərpəedic funksiya daşıyır. Bu mənada "Atlas" da verilmiş etnoqrafik şəkillərin özlərini də bir neçə qrupa bölə bilərik. Burada çoxlu kulinariya nümunələri: kətə, külçə, dombalan qovurması, qulançar qovurması və s., xalçaçılıqla bağlı: gəbələr, kilimlər, hana, farmac və s., toy evinin qapılarına qırmızı lent bağlanması adət-ənənəsi, əhalinin məşğuliyyəti və s. ilə bağlı şəkillər verilmişdir. Ermənilərin özlərinin olduğunu iddia etdikləri yemək növləri və başqa şəkillərin burada verilməsi onların deyil, məhz Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu vurğulayaraq dünya ictimaiyyətinə çatdırır və gələcəkdə də başqa saxtakarlıqlarının qarşısını almaq üçün düşünülmüş qalxan rolunu oynayır.

Təbiət şəkillərində Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun çayları, dağları, dərələri və müxtəlif görünüşləri təsvir olunmuşdur. Buranın fauna və florasına xüsusi yer ayrılmışdır: qulançar/mələçöyüd, çaytikanı, səhləb, şərq çınarı, maral çiçəyi, çiriş, dəlibəng, əzgil, çobanyastığı, xan çınarı, balboranısı, bənövşə, üzərlik, pambıq, dombalan, lalə, biyan və s. bitkiləri, arıyeyən, meşə qaratoyuğu, hacıleylak, qarabağ atları və s. heyvanları Qarabağın zəngin və səfəli təbiətindən xəbər verir.

"Atlas"ın sonunda atlas qrupu üzvlərinin fəaliyyəti və informatorların şəkillərini əks etdirən xüsusi bölmə ayrılmışdır.

Ümumiyyətlə, "Atlas"da tarixi, etnoqrafik, siyasi faktları daha dolğun formada əks etdirən bu şəkillər Azərbaycan xalqı üçün qiymətli xəzinədir.

BƏDİİ ÜSLUBDA QRAMMATİK MÖVZULARIN POETİKLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ

Həsənova Sədaqət

Naxçıvan Dövlət Universiteti
sedagethesnova@gmail.com

Bütün tarixi dövrlərdə bədii üslub türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının tarixində inkişafı, zənginliyi və təsiri gücü ilə seçilmişdir. İnkişafı prosesində Azərbaycan ədəbi-bədii dilində bir sıra xüsusiyyətlər müşahidə olunur. Onlardan biri bədii dildə qrammatik termin və ya sözlərin mövzu seçilməsi məsələsidir. Bu baxımdan, Aşıq Ələsgərin yaradıcılığı səciyyəvidir. Aşıq dövrünün gündəmdə olan əlifbadasında (ərəb əlifbasında) əks olunan hərfləri nəzmə çəkmiş, onların dini-fəlsəfi mənalərini açmışdır:

"Se" – sabitdi doğru yola,

"Sim" – ucadı, bax calala,

"He" – mehribandı halala,

Münkir ondan xəcalətdi

Aşıq sözügedən şeirdə 24 hərf haqqında maraqlı fikirlər irəli sürərək elmiliklə bədiiliyi qovuşdurmuşdur:

"Xe" – birdi, xaliqi-əkbər,

"Dal" – doğru doqquz fələklər,

"Zal" – zıkr eylə dildə əzbər,

"Re" – rəsulumuz Əhməddi

Əlifbadakı hərflər haqqında aşıq poeziyasında heç kəs Aşıq Ələsgər qədər məntiqli bədi fikir söyləməmişdir.

Çağdaş ədəbi dilimizdə Qabilin "Üç nöqtə" şeri də bu baxımdan, diqqəti çəkir. Şair təsdiq edir ki, fikrin ifadəsi üçün söz tapılmayanda üç nöqtə ən gözəl vasitəyə çevrilir.

Söz tapmasan, dada yetər üç nöqtə,

Əvəzində o danışar, o dinər.

Yersiz olsa, boş şey, hədər üç nöqtə,

Mənalarla kədərlənər, sevinər

"Üç nöqtə" şeri müəllifinin ana dilimizi dərindən bilməsini və poetik mədəniyyətinin yüksək olduğunu göstərir. Bu durğu işarəsinin gizli mətləbləri ifadə etmək bacarığı, bəzən dilə gətirilməyib daxildə söylənən fikirləri ifadə etmək qabiliyyəti şairin nəzərindən qaçmamışdır.

Bədi dildə üç nöqtənin həsrət, intizar bildirməsi məqamları da vardır. Ana dilinin dadı-tamı çökmüş poetik dil bu məqamları daha dərindən və mənalı əks etdirir. Burada şairin həssaslığı, dünyagörüş və istedadı birləşir.

Mövzu-məzmun harmoniyasının gözəl örnəklərindən olan "Üç nöqtə" şerində fikir bütövlüyü məntiqli, aydın və konkret sözlərlə verilir, dilin qayda-qanunlarını bilən və kamilliklə mənimsəyən müəllif tərəfindən poetik keyfiyyətlə təqdim edilir:

Mənalının açmasıdır üç nöqtə,

Açıldıqca şərhə qalmaz ehtiyac.

Təxəyyülün uçmasıdır üç nöqtə,

Simurqa da daha olmaz ehtiyac.

Doğrudan da, üç nöqtənin mənasının açılmasınma ehtiyac hiss olunur. Bu durğu işarəsi haqqındakı mülahizələrin nəzmə çəkilməsi şairin poetik və nəzəri təfəkkürünün açarını təqdim edir:

İncə mətləb kodlarıdır üç nöqtə,

Hər biri bir qıfıl bənddi, aç görək!

Lap bir məktəb açarıdır üç nöqtə,

Bu məktəbin təlimindən qaç görək!

Bir him-cimdir, bir qaş-gözdür üç nöqtə,

Qazdan ayıq xəbərdardı, ayıq ol!

Dilə gəlməz elə sözdü üç nöqtə,

Atalar da üçdən deyib, sayıq ol!

Dilçilik elmində üç nöqtənin elə bir mənası yoxdur ki, Qabilin "Üç nöqtə" şerində verilməsin. Adi bir durğu işarəsi haqqında belə mükəmməl fikirlərin əks olunduğu bu şerin dərsliklərə salınmasına ehtiyac vardır. Belə ki, bu əsər durğu işarələri haqqında verilən nəzəri biliklərin dərinləşməsinə, poetik-praktik Azırbaycan dilinin zənginləşməsinə kömək edər.

Araşdırma göstərir ki, bədii üslubda dilçiliyin qrammatika ilə üslubiyyat bölmələri arasında müvazinət pozula bilər. Belə ki, bu iki elm sahəsi poetik dildə üst-üstə düşməyə bilər. Lakin qrammatik normaların pozulması bədii üslubun məziyyətinə xələl gətirmir. Söz sənətkarlarının yaradıcılığından alınan örnəklər təsdiq edir ki, dilçilik emlinin qrammatika və üslubiyyat sahələri arasında həm elmi, həm də bədii bağlıqlar vardır.

DİLDƏ KONSEPT MƏSƏLƏSİ

Şükürlü Sevinc

*AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
sevinc_shukurlu@yahoo.com*

Dilçilikdə dil və şüür-təfəkkür arasındakı əlaqəni, insanın fərdi idrak qabiliyyətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini araşdıran istiqamətlərdən biri koqnitiv dilçilikdir. Koqnitiv dilçilikdə dilin müxtəlif aspektlərinin etik, estetik və etnomədəni yönümünün universal və milli-etnik dəyərlər və dəyərləndirmə kateqoriyaları ilə əlaqəsinin təhlili getdikcə daha çox əhəmiyyət daşıyır. Yeni yaranmış bir elm sahəsi kimi koqnitiv dilçilik konseptuallaşdırmaq, kateqoriyalaşma, mentallıq, konsept, konseptosfera, anlayışlar kimi özünəməxsus terminlərə malikdir. Konsept anlayışı da bu terminlərdən biridir.

"Konsept" termini uzun müddətdir ki, koqnitiv dilçilik sahəsində tədqiqat aparən alimlər tərəfindən istifadə edilir. "Hər bir elm sahəsinin öz vahidi olduğu kimi koqnitiv linqvistikanın da ən kiçik vahidi konseptdir". Koqnitiv dilçilikdə "yaddaşın operativ mənalı vahidi" kimi anlaşılan konsept şüürdə lokallaşdırılır. Koqnitiv dilçilikdə xalq mentalitetinin bazasını təşkil edən və dil daşıyıcılarının mədəniyyətilə bağlı olan "konsept" anlayışı əsas tədqiqat obyektidir. Ətraf aləmlə bağlı məlumatların əks olunduğu konseptlər insanın gerçəkliyi dərk etməsi prosesindən yaranır.

Dilçilikdə XX əsrin ikinci yarısından sonra geniş öyrənməyə başlanılan konsept, Azərbaycan dilçiliyində yeni bir araşdırma sahəsidir. Azərbaycan dilçiliyində konsept məsələsi M.Adilov, Ə.Abdullayev, Z.Verdiyeva, F.Veysəlli, A.Məmmədov və başqa alimlərin xüsusi diqqətində olmuşdur. Azərbaycan dilçisi Ə.Ə.Abdullayev konsept nəzəriyyəsi haqqında araşdırma apararkən qeyd etmişdir:

"koqnitiv prosesin ümumi xarakterik cəhəti dil məlumatı əsasında hər hansı konsept tipi haqqında yaddaşlarda müəyyən təsəvvürün qurulmasıdır. Bu, konsept tipləri haqqında koqnitiv əsaslardan biridir".

Xalqın dünyagörüşünün öyrənilməsi baxımından vacib sayılan konseptlər onların spesifik xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir. Hər bir konseptin strukturunda dünyanın təkmilləşməsi haqqında toplanmış biliklər mövcuddur.

Konsept-dillə ifadə olunan və etnokulturoloji xüsusiyyətlərə malik olan kollektiv qavrama vahididir. İnsan təcrübəsinin sözlə verballaşan, müəyyən struktura malik minimal vahidi konseptdir. Ətraf aləmdə baş verən hadisələr haqqında məlumatların toplandığı və saxlandığı konseptlər mədəniyyət elementidir. Konsept mədəniyyətlə bağlı olduğu üçün xalqın ruhunu da təcəssüm etdirir. Nitqdə istifadə edilən sözlər müxtəlif insanlarda fərqli konseptlər formasında özünü büruzə verir. Konseptlər xalqın dünyagörüşünün öyrənilməsi baxımından vacibdir və özündə spesifik xüsusiyyətləri ehtiva edir. Dəyərlər aspektində nəzərdən keçirilən konseptlərin məcmusu mədəniyyət üçün aktual olan bir sıra dil vahidlərində - söz, söz birləşməsi, frazeologizmlər, atalar sözləri, məsəllər, mətnlərdə obyektivləşə bilər. Frzaeoloji birləşmələr, pəremiyalar obrazlı motivasiya ilə zəngin olduğundan, müxtəlif mədəniyyət tipləri üçün səciyyəvi olan mədəni mənaları özündə ehtiva edə bilər.

İnsan şüurunda-təfəkküründə mədəniyyətin bir hissəsi olan konseptlər, tədqiqat obyektini kimi universal səciyyə daşıyır. Universal səciyyə dedikdə, yəni, xeyir, şər, yaxşı, pis, sevgi, nifrət, sülh, azadlıq, gözəllik, kimi ümumbəşəri konseptlərin təhlili göstərir ki, onlar hamısı fəlsəfi, mənəvi və konseptual xüsusiyyətlərə malikdir.

Hər hansı bir konsept fərqli dillərin hüduqları daxilində özünəməxsus mənə daşıyır. Konseptlərin öyrənilmə nəticəsində müxtəlif xalqların dünyagörüşü milli-mədəni dəyərlər tarixi təcrübəsi haqqında ümumi təsdiqi formalaşdırmaq mümkün olur. Bunun da səbəbi, hər bir xalqın ibarət olduğu bu dillərdə danışan insanların dünyagörüşünün fərqli olmasındadır. Buna görə də deyə bilərik ki, konsept sistemləri əsasında dünyanın linqvistik mənəzəri formalaşır.

DIALOQ MƏTNLƏRİNDƏ BİRXƏTLİ ƏLAQƏNİN STRUKTURU (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİMƏTERİALLARI ƏSASINDA)

Məmmədli Sürəyya

Bakı Slavyan Universiteti

quliyevasura@mail.ru

Dialog mətnlərində semantik əlaqələnmə forması birxətli və çoxxətli xarakterli ola bilər. Dialog mətnlərində monoloji nitqin strukturunu ilə dialog

mətnlərində komponentlər arasında əlaqə formaları xarakterinə, həcminə, uzunluğuna görə fərqlidir. Dialoji nitqdə komponentlər arası semantik əlaqə monoloji nitqə nisbətən qrammatik formasına görə sadə görünür. Lakin dialoq nitqində onların özünəməxsus daxili əlaqə formaları var və bu əlaqə semantik xarakterinə və həcminə görə monoloji nitqdə olan əlaqələrdən daha uzun və böyükdür. Belə dialoq mətnlərində əlaqələr birxətli və çoxxətli olmaqla bərabər, eyni zamanda mətnlərdə tematik məlumatı ötürən elementlərin funksiyaları da fərqlidir. Dialoq mətnlərin komponentlərində ünsiyyət üçün lazım olan "indikatorlar" olur ki, belə indikatorlar komponentlər arasında semantik əlaqə üçün şərait yaradır. Eyni zamanda yeni bir temanın təqdimatı üçün belə "indikatorlar" xüsusi rol oynayır.

Dialoq mətnlərində əlaqələndirici indikatorları "tematik" və "qeyri tematik" olaraq qruplaşdırma bilərik. "Tematik" indikatorlar birxətli əlaqə forması, "qeyri-tematik" indikatorlar isə çoxxətli əlaqə formaları yaradır. "Qeyri-tematik" indikatorlar əsas kənar xarakterli olsa da, mövzudan yeni temaya keçid üçün "təəbbüs" göstərə bilmir - başlanğıc üçün şərait yarada bilmirlər. Belə dialoq mətnlərində məzmun informasiyası çox məhdud olduğundan mətnlərdə komponentlərin sayı və həcmi də az olur, qısa dialoq mətnləri formasında qarşımıza çıxır. Bu tip dialoq mətnlərinin komponentləri ötürükləri məzmun informasiyası və danışanın nitq fəaliyyətinin kommunikativ xarakterindən asılı olaraq bir sıra yarımqruplara bölünə bilər.

1. Birinci qrup dialoqlarda əsas məzmun informasiyası qəzəb, ağrı, təəccüb, hiddət, məyusluq, qorxu, qeyri-müəyyənlik, narazılıq, çaşqınlıq, heyranlıq, inamsızlıq və s. duyğuları ötürür. Belə duyğu ötürücülərini Fies (1953,53) qeyri-kommunikativ ifadələr adlandırır. Belə dialoqlarda bu tipli emosiyalar xüsusi söz və ifadələrdən istifadə etməklə çatdırılır.

a) təəccüb, heyrət bildirən ifadələrlə: *Is it really?; By Jove!; Oh, is it?; Oh, that's it?; Oh, my God!; How's that?; Oh, really?; etc. (Həqiqətənmə? Jove tərəfindən? Ah eləmi? Ah bu qədərmi? Aman Tanrım! Bu neçə ola bilər? Həqiqətən?*

b) nida vasitələri ilə: *Oh!; Ah!; Uh; Aye; Ha!; Alas; Hoh!; Aw; etc.; (Ah, oh, oh! Uf! Bəli! Ha, ha! Ay, vay, vay vəs.*

c) səs oxşarlığına görə: *Ha ha; Woo hoo; Huh huh; Mmm...; etc.; (ha, ha, vay, vay, Mmm...*

d) intonasiya vasitəsi ilə: *Oh, mother!; Not Anne Caroline?; My dear young lady!; Poor darling...; etc.; (Ay ana! Vay dədəm vay, Bu Anna Korolina deyilmi? Mənim əziz gənc xanımım, Yazıq sevgilim və s.)*

e) birliyin əvvəlki komponentindən sözün və ya ifadənin təkrarının köməyi ilə: *Giff?; Something hidden in it?; Have I?; Death!; My salary!; Lucky?; Ideas?; His luggage?; etc. (Giff? Məndən bir şey gizlədirsən? Biri var? Ölüm! Mənim maaşım! Bəxtəvər?! İdeyalar! Onun yükü? və s*

2. İkinci qrup razılıq və fikir aydınlaşdırmaq üçün işlənə bilər. Yəni əvvəlki komponentdə bildirilən fikrin təsdiqi və ya inkarı ifadə edilir. Belə komponentlər adətən *bəli, elədi, əbəttə, xeyir, ola bilməz, heç vaxt* semantikasına uyğun olaraq işlənir:

I know; That's right; O.K.; Tes, of course; All right; I suppose so; Naw, I guess it ain't; Not really; etc. Razılıq həm Yes, həm də No söz- cümlələrlə ifadə oluna bilər. Belə konstruksiyalar xitabla ifadə olunan komponentlə reaksiya olduğu üçün təmasların mövcudluğunu bildirmək funksiyasını yerinə yetirir.

"RƏHBƏR" JURNALINDA İŞLƏNMİŞ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

Babazadə Rəxşanə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

rbabazade.14@gmail.com

Məlumdur ki, dilin daşıyıcısı olan xalqın tarixi, adət-ənənəsi, psixologiyası və düşüncə tərzini həm də o dilin sabitləşmiş söz birləşmələrində öz əksini tapır. Bu baxımdan, hər hansı xalqın dilindəki frazeoloji vahidlərin araşdırılması həmin xalqın tarix və etnoqrafiyasının, yaşam və düşüncə tərzinin öyrənilməsinə kömək edir.

1906-1907-ci illərdə Mahmud bəy Mahmudbəyovun redaktorluğu ilə Bakıda "Füyuzat" və "Kaspi" mətbəələrində nəşr olunan "Rəhbər" jurnalı demokratik pedaqoji fikrin formalaşmasında, aktual tərbiyəvi məsələlərin müzakirəsində təşəbbüskar rol oynamış, səhifələrində xalq maarifi və məktəb işinin inkişafına xidmət göstərən, ailə tərbiyəsi məsələlərinə həsr edilmiş, cəhaləti, avamlığı, geriliyi tənqid edən yazılar, ədəbi irsimizə aid məqalələr dərc olunmuşdur. Bu yazılarda problemləri sadə dillə oxucuya çatdırmağa, ən ciddi məsələləri xalqın öz ana dilində, sadə danışq tərzində izah etməyə çalışırdılar. Jurnalın dili maraqlı frazeoloji birləşmələrlə də zəngindir ki, onların çoxu bu gün artıq işlək deyil. Məsələn,

Danışq başı açmaq – bəhs etmək:

Nə həddin var hüququn məhdudluğundan *danışq başı açasan*,...;

Arzusını çəkmək – arzulamaq, həsrətində olmaq:

Arzusını çəkdiyimiz "Rəhbər"iñ 'ədəmdən vücuda gəlməsini, xəyalat 'aləmindən mə'işət meydanına qədəm qoymasını təbrik edüb...;

Lazım düşmək – lazım, gərək olmaq...qış soyuğundan özlərini saqlamaq üçün bir daldanacaq tapmaq qeydi də *lazım düşdi*;

Dil yetirmək – ərz etmək:...rəisiñ hüzurunda olar üçün *dil yetürməgi* və'd ediyordılar;

Ümid tutmaq – ummaq; gözləmək:

Siziñ *ümid dutduqınızdan* artıq mən sizə kömək edəcəgəm;

Qəflət / Kəsəlat basmaq – bəsərəti bağlanmaq:

Lakin *ğəflət və kəsəlat* bizi elə *basmışdıki*...;

Duyuq düşmək – xəbəri olmaq, *Qızıl qana boyamaq* – öldürmək:

və illa şahin ü laçın *duyuq düşüb* onların sürbəsini dağıdar və *qızıl qana boyar*;

Üz qoymaq – -a doğru getmək: Bulğaristan 'Osmanlu istiqlalından azad olandan sonra bulğar mü'əllimləri həm mə'nəvi və həm maddi tərəflərdən tənəzzülə *yüz qoymaqa* başlamışlar;

Təfəkkürə salmaq – düşündürmək: Doğrusı bu nitq bəndəni xeyli *təfəkkürə saldı*;

Kar gör(mə)mək – işə yara(mə)maq:

Təkcə bədən zori maşın elektrik 'əsrində *kar görməz*;

Müsibətə salmaq – dağıtmaq; *Öz hayına qalmaq* – özünü düşünmək:

Aclıq və yertərpənmə Kərimabadı bir *müsibətə saldıki* hər kəs *öz hayına qaldı*;

Bu gün-sabaha düşmək – (bu gün-sabaha) qalmaq, gecikmək, uzanmaq:

İş düşdi bu gün-sabaha;

Bəhanə gətirmək // *Baş qaçırmaq* – indi: boyun qaçırmaq, qaçmaq:

...bir *bəhanə gətürüb* i'anə verməkdən *baş qaçurdu*;

Əmələ gətirmək – indi: həyata keçirmək, *Vaxt işlətmək* – indi: vaxt sərf etmək:

...mədəni və mə'arif məramlarını *əmələ gətirməgə* artuq *vaxt işlədə* bilmədi;

Əl bulaşdırmaq – indi: əl atmaq:

...hər bir işə ki biz *əl bulaşdıruruq* axırından bəla və müsibət törəyir;

Əl atmaq – indi: nəzər salmaq: Əgər keçmişlərə *əl atsaq* hər beş ildə üç ildə büroqratların tərz-i idarəsindən zühur edən böylə müsibətlərin çoxunu görürüz;

Qaranlıqdan çıxartmaq – aydınlatmaq, məlumatlandırmaq:...bir məqa[lə]silə bizi bu *qaranlıqdan çıxartdı*, bu firqə həqiqətdə nə olduğunu bizə bildirdi;

Nifrətə gəlmək – artıq xoşuna gəlməmək, acığı gəlmək, iyrənmək:

...erməni cəmə'əti daşnaqsutundan pezikübdür, *nifrətə gəlübdür*;

Cavaba çəkilmək – indi: sorğu-suala çəkilmək: Bu müvərrix *cavaba çəkildi*;

Qəzəbə gətirmək – qəzəbləndirmək:

Mənim 'elmim əlbəttə münəccimin 'elmi tək səni *ğəzəbə gətürməz*;

Dad gör(mə)mək – indi: dad bil(mə)mək: Qərənfil çeynədi bir *dad görməyüb* atdı;

Təvəllüd tapmaq – doğrulmaq, "dünyaya gəlmək":

Molla Vəli Qazaq mahalında Şıxlu qəryəsində *təvəllüd tapubdur*;

Səbəb düşmək – səbəb olmaq:...və burada onun xana yavıq olmağına *səbəb düşübdür*.

TABELİLİK VƏ TABESİZLİK TERMİNLƏRİ HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR

Rzayeva Nigar

Bakı Dövlət Universiteti

nigarrzayeva42@gmail.com

Sintaktik əlaqələr dildə bütün rəngarəngliyi ilə təzahür edən sintaktik münasibətlərin formal ifadəsidir. Sintaktik əlaqələr söz-formalardan başlayaraq söz sırası və intonasiyaya qədər dildə mövcud olan bütün formal əlamətlər vasitəsilə yaranır. Dildə sintaktik əlaqələrin iki əsas formasının mövcud olduğu göstərilir: tabesizlik və tabelilik əlaqələri.

"Tabelilik" və "tabesizlik" terminləri yarandığı gündən etibarən dilçilikdə mübahisəyə səbəb olmuşdur. Tabelilik və tabesizlik əlaqələrinin ayrı-ayrılıqda mövcud olması, xüsusilə də tabesizlik əlaqəsinin varlığı bəzən sual altına qoyulur. Bu, tabesizlik əlaqəsinin təbiəti, dildə daşdığı funksiyası və bu əlaqə növünü əks etdirən terminin şərtiliyi ilə əlaqəlidir. Formal əlamətlərinə görə tabelilik əlaqəsi tabesizlik əlaqəsindən üstündür. Tabelilik əlaqəsi daha çox differensasiya olunmuş şəkildə - komponentlər arasında konkret tabelilik bağlayıcılarının iştirakı və digər qrammatik vasitələrlə ifadə edilir. Tabesizlik əlaqəsi isə həm sintaktik, həm də leksik əlaqələnmə üsuludur. Tabesizlik əlaqəsinin əsas əlaməti tərəflərdən heç birinin digərindən asılı və ya üstün olmasıdır. Tabesizlik əlaqəsi əsasında qurulan cümlədə komponentlərin semantik cəhətdən qarşılıqlı təsiri əsasında yaranan münasibətlər birmənalı şəkildə ifadə edilmir və differensasiya olunmamış şəkildə təzahür edir. Mənanın sonrakı konkretləşməsi və daralması tabesiz mürəkkəb cümləni təşkil edən tərkib hissələrin ümumi semantikasına və yaxud müəyyən leksik göstəricilərə və yaxud feli xəbərlərin növ, zaman və şəkil formalarının qarşılıqlı münasibətinə əsasən baş verir. Digər tərəfdən, "tabesizlik" kimi təqdim edilən əlaqə növü əslində qarşılıqlı tabeliliyə söykənir. Əgər tabelilik əlaqəsi komponentlərin tək tərəfli formal-qrammatik və semantik asılılığıdırsa, tabesizlik əlaqəsi komponentlərin qarşılıqlı semantik asılılığından ibarətdir. Odur ki, "tabesizlik" termini birtərəfli xarakter daşması tamamilə aşkardır: bu termin daha çox komponentlər arasında formal-qrammatik asılılığın olmamasını ifadə edir və onların məna bağlılığını qətiyyənlə əks etdirmir.

Sadə və mürəkkəb cümlədə bu iki əlaqə tipinin fərqli rol oynaması da tabesizlik əlaqəsinin varlığını sual altına qoyan amillərdəndir. Sadə cümlə səviyyəsində tabelilik əlaqəsinin konstruktiv funksiyası ön plandadır: sadə cümlədə baş və ikinci dərəcəli üzvlərin əlaqəsi tabelilik əlaqəsi vasitəsilə qurulur. Tabesizlik əlaqəsi isə burada həmcins üzvləri əlaqələndirməyə xidmət edir və cümlənin qurulmasında həlledici rol oynamır. Tabesizlik əlaqəsi sadə cümlədə

kəmiyyət dəyişikliyi edərək, informasiyanın zənginləşməsinə səbəb olur. Bu cəhət sadə cümlə səviyyəsində onu tabelik əlaqəsinə nisbətən arxa plana keçirir.

Mürəkkəb cümlədə isə həm tabelilik, həm də tabesizlik əlaqəsi eyni dərəcədə konstruktiv funksiya icra edir. Mürəkkəb cümlə səviyyəsində tabesizlik əlaqəsinin məhz leksik – semantik əlaqə növü olması onun konstruktiv rolunu şərtləndirir və tabelilik əlaqəsi ilə bərabərləşdirir. Bu səbəbdən mürəkkəb cümlənin təsnifatında onların ikisi də nəzərə alınır və ənənəvi olaraq, ilkin bölgü mürəkkəb konstrukciyanın məhz hansı sintaktik əlaqə əsasında qurulmasına söykənir. Komponentlərindən biri digərindən asılı olmayan konstruksiyalar tabesiz, komponentlərindən biri digərindən asılı olan konstruksiyalar isə tabeli mürəkkəb cümlələr adlanır.

Tablei mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr baş və budaq cümlə olaraq iki növə ayrılır. Baş cümlə əsas fikri ifadə edir, budaq cümlə və ya cümlələr əsas fikri ifadə edən cümləyə tabe olur, onun müəyyən bir üzvünü tamamlayır, konkretləşdirir. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələr isə mürəkkəb cümlənin bərabərhüquqlu komponentləri olub, biri digərinin hər hansı üzvü funksiyasını daşımır və buna görə onlardan heç biri tabe cümlə adlandırılmır.

ОДНОСОСТАВНЫЕ НОМИНАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ РЕЧЕВЫХ АКТОВ

Халыгова Илаха

Bakı Slavyan Universiteti

umumi.dilcilik@bsu-uni.edu.az

В русском языкознании до настоящего времени не выработаны единые научные основания определения языкового (системного) статуса ОНП, что приводит либо к неоправданно узкому пониманию грамматической природы этих единиц, к сужению их синтаксических границ, либо к их расширительному толкованию, при котором в сферу функционирования ОНП под разными предлогами включаются единицы, лишь внешне – как существительные или субстантивные сочетания – напоминающие односоставные «субстантивные», т.е. назывные предложения. Разнородные толкования синтаксической природы назывных предложений продолжали наблюдаться и в начале (20-30-ые годы) XX столетия. Признавая единицы - *Зима. Мороз. Пожар!* односоставными, А. А. Шахматов отмечает, что нет достаточных оснований для определения их как двусоставные предложения «нарушенные (именные/без сказуемого)». В академической «Русской грамматике» номинативные предложения сопровождаются структурной схемой –

η1. (Н. Ю. Шведова). Данная структурная схема является обобщенным, абстрактным образцом, схемой системы парадигматических форм номинативного предложения, которое в пределах семантики бытия, существования следует рассматривать шире – в объеме всей парадигмы, поскольку они представлены не только формой «настоящего индикатива» (Зима), но также формами прошедшего и будущего; формами ирреальных наклонений (Была зима; будет зима и т.п.). В систематизации речевых актов выделяют следующие типы: констативы, квалификативы, перформативы. ОНП – констативами называются единицы, в которых значение констатации бытия, существования составляет предназначенность этой единицы. Бытийные предложения утверждают наличие, существование явления, факта, это – суждения существования без осложнения дополнительными оттенками. Данный тип – базовый среди всех разновидностей номинативных предложений как по своей частотности, так и по количеству разновидностей:

– *Рак! Гляди, братцы: рак! – закричал торжествующе Кирюха и показал действительно раку* (А.Чехов. Степь, гл.4).

Сама языковая возможность этих форм свидетельствует о том, что а) ОНП-констативы являются базовыми единицами, обладающими широкими возможностями оформления по различным моделям и модификациям.

Квалификативы – номинативные предложения, в которых значение бытийности, существования осложняется значением оценки, квалификации. – *Боже, какая красота! По рассказам Лиды я знала, что вы красивая, но...* (М.Горький. Жизнь Клима Самгина, т.3). Обычно они строятся по модели «какой + существительное». Прилагательное – местоимение «какой» в этой модели представляет значение абсолютного негативного или позитивного, т.е. усиливает субстантивно-бытийное значение существительного – главного члена предложения, и выступает в качестве усилительной частицы, так как оказывается лишенным своего словарного значения вопросительного слова.

Перформативы обладают автореферентностью, т.е. смысловой самодостаточностью – смысл высказывания не соотносится с актом произнесения самого высказывания. Они имеют только форму настоящего времени: грамматическое время эквивалентно с временем произнесения высказывания; они не могут иметь в своей структуре отрицательных и модальных частиц и элементов. Перформативное высказывание – это конструкция, равная себе, сказать означает осуществление самого действия. Таковы, например «*Клянусь богом!*» (сказал, значит поклялся), «*Добрый путь!*» (сказано-произнесено, значит пожелание состоялось) и т.п. Единицы типа «*Дурак!*», «*Хвала!*» (не в смысле констатации наличия хвалы с чьей-то стороны, а в смысле «*Хвалю тебя!*»), «*Пастух!*» и т.д. Данные конструкции отличаются от «классических» образцов ОНП. Следовательно,

эти высказывания имеют несколько иное назначение, чем обычные ОНП-констативы или ОНП-квалификативы. Их назначение – прагматическая цель (основа смысла речевых актов).

Иначе говоря, ОНП – результат прагматики речи, ее целеустановочного применения. Они являются, таким образом, моделью реализации речевого акта в его общетеоретическом понимании. Поэтому, применение классификации на основе речевых актов более соответствует синтаксической природе ОНП, определяемой как на уровне функции (речевой элемент), так и на уровне синтаксической семантики бытийности.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ "COVID-19" KONSEPTLİ NEOLOGİZMLƏRİN KOQNATLIQ SPESİFİKASININ FƏRQLİLİKLƏRİ

Yusifova Zeynəb

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
yusifova.zeyneb83@gmail.com

2019-cu ilin sonlarından Dünya gündəmini zəbt edən və sosial həyatı, demək olar ki, iflic vəziyyətinə salmaqla alternativ fəaliyyət mexanizmlərinin işə salınmasını labüd edən COVID-19 pandemiyası bütün Dünyanı öz ağuşuna aldığı kimi, Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərindən də yan keçməmişdir. Bu yaşanan (hələ də qismən davam edən) yeni reallığın gündəlik həyatımıza gətirdiyi yeniliklər heç şübhəsiz ki, cəmiyyət proseslərinin ən çevik barometri və dəyişən reallıqların ən aşkar representantı olan terminoloji sistemə ciddi şəkildə nüfuz etməyə bilməzdi (bu barədə daha ətraflı bax: Belə ki, COVID-19 pandemiyasının gətirdiyi yeni anlayışlar dar sahə terminlərinin yeni işlənmə sferası və daha yüksək funksional tezlik qazanmasına yol açmışdır ki, bu da heç şübhəsiz ki, neologizmlərin formalaşmasının və işlək terminoloji dövrüyyəyə daxil olmasını söyləməyə əsas verirdi. Eləcə də pandemiya müddətində blending səciyyəli neologizmlərin ərsəyə gəlməsi mümkün olmuşdur ki, (bax: [1]) onlar da özü ilə kreatonimləri, yəni tamamilə yeni və yaradıcı yanaşma ortaya qoyan söz və ifadələri əhatə edirdilər. Bu baxımdan son iki ildə istər morfoloji (bax: [2]), istər sintaktik planlı sözyaradıcılığı əsasında meydana gəlmiş COVID-19 neologizmlərinin bu və ya digər aspektlərinin tədqiqi işinə həsr olunmuş araşdırmaların (məsələn, bax: [5]) kütləviləşməsi anlaşılındır. Həmin növ neologizmlər sırasında bizim diqqətimizi çəkən məqam Azərbaycan və türk dillərinə daxil olmuş neologizmlərin koqnatlığı ilə bağlı məsələni əhatə edir. Belə ki, məlum olduğu kimi, Azərbaycan və Türkiyə türkcələri ortağ Türk dili ailəsinin Oğuz dili qrupuna daxil olan və deməli, çox yaxın qohumluq əlaqələrinə malik olan dillərdir. Məhz, bu səbəbdən də hər iki dilin terminoloji inventarında bir çox halda

ortağ sözlərin yer alması labüd və qaçınılmazdır. Həmin terminoloji inventarı alınma sözlər təşkil etdiyində Azərbaycan və türk dillərində fərqli mənzərənin müşahidə edilməsi isə maraqlı təhlil obyektini təşkil etməyə bilməz. Belə ki, həmin neologizmlər öz koqnatlıq mahiyyəti ilə fərqli morfoloji və ya fonetik cild əldə etməklə Azərbaycan və türk dillərinin alınma söz mənimləməsi mexanizmlərindəki fərqliliklərini ortaya qoyur və bununla da ortağ türk terminoloji vokabulyarının formalaşdırılması yolundakı maneələri müəyyənləşdirməyə imkan verir, bu hədəf yönündə atılmalı olan addımları proqnozlaşdırmaq imkanı qazandırır. Xatırladaq ki, dilçilikdə koqnat sözlər dedikdə, eyni mənşəyə, eyni əsasa malik olan leksik vahidlər nəzərdə tutulur. Məsələn: pandemiya – pandemi, karantina – karantin. Göründüyü kimi, eyni sözlərin Azərbaycan və türk dillərində fərqli fonetik cildə mənimlənməsində onların hansı dil vasitəçiliyi ilə "qəbul" edilməsi həlledici rol oynamışdır. Məsələn, italyan dilindən alınan və mənşəyi latın dilindəki "qırx" anlamı (yəni, 40 gün) sözə dayanan termin müasir türk dilində öz orijinal transkripsiyasına uyğun şəkildə mənimlənilmişdir. Halbuki Azərbaycan dilindəki koqnat termin rus dilinin tranzit imkanları ilə fərqli transkripsiya və fərqli transliterasiyada qəbul olmuşdur. Təxminən oxşar vəziyyəti pandemiya və pandemi koqnat termin-neologizmlərinin timsalında da izləmiş oluruq.

ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

Мамедова Наиля

Bakı Slavyan Universiteti

nail636@mail.ru

Язык является одним из компонентов культуры народа. И потому изучение языка представляет собой и процесс изучения культуры определенного народа.

Процесс обогащения лексики любого языка происходит в неразрывном единстве с историческим развитием народа, говорящего на этом языке. В результате взаимного развития обоих явлений язык, в свою очередь, влияет на культуру народа, говорящего на этом языке. Культурологическому воздействию подвергается чаще всего словарный состав языка, его лексическая система. Потому что каждое нововведение, которое появляется в обществе, в первую очередь, влияет на словарный состав языка. Развитие словарного состава означает одновременно и развитие языка и общества в целом.

Особую роль в раскрытии взаимодействия языка и национальной культуры сыграло возникновение новой отрасли социальной лингвистики – лингвокультурологии. Лингвокультурологические исследования изучают, прежде всего, национально-культурные особенности языка и роль, которую они играют в коммуникативной речи. Лингвокультурологические факторы включают в себя как лингвистические, так и экстралингвистические факторы. Внешние лингвокультурологические факторы охватывают традиции, реалии, фольклор, религию, мифологию, музыку, профессиональное искусство, этническое мышление, быт и другие области.

Таким образом, заимствования можно сгруппировать по областям, к которым они относятся: 1. Заимствования в социально-политической области; 2. Заимствования в области экономики; 3. Заимствования, охватывающие сферу культуры и искусства; 4. Заимствования в научно-технических областях; 5. Заимствования в области медицины; 6. Заимствования в области географии; 7. Названия животных и растений; 8. Заимствования в области религии; 9. Бытовые, названия некоторых предметов и названия одежды; 10. Названия блюд; 11. Юридические заимствования; 12. Дипломатические заимствования; 13. Заимствования, охватывающие спортивную сферу; 14. Заимствования, которые охватывают военную сферу.

Большинство слов, употребляемых в прессе, составляют заимствования, охватывающие общественно-политическую сферу. Отметим заимствования в азербайджанском языке, которые имеют европейское происхождение: *aksiya, alternativ, assambleya, avtoritar, blok, bürokrat, bürokratik, bürokratizm, debat, demarş, demokratiy və s.* Заимствования в азербайджанском языке, которые имеют русское происхождение: *administrator, sovet.* Заимствования из арабского и фарсидского языков: *bələdiyyə, hakimiyət, iqtidar, istiqlalıyyət, millət, müavin, müxalifət, mürəcə, müstəqil, müstəqillik, müşavir, müşavirə, nazir, nümayiş, siyasət, təqib və s.* Среди заимствований в социально-политической области практически нет заимствований из турецкого языка.

В процессе своего развития азербайджанский язык сталкивается со многими языками, которые служат источником усвоения различных слов. Среди этих слов ономастическая лексика также составляет важный пласт. Заимствованные онимы активно включаются в номинативный процесс. Собственные имена, являющиеся сокровищницей культурной информации, выражающие характерные черты того или иного человеческого общества, часто заимствуются из других языков. Например, заимствования в азербайджанском языке из турецкого языка: *Tuncay, Cavid, Ərtoğrul, Turan, Tural, Türkan.*

Таким образом, наше исследование показывает, что в социально-политической сфере больше всего слов европейского происхождения. Нельзя отрицать, что в лексике азербайджанского языка большое значение имеют и слова арабского, персидского происхождения. Обилие заимствованных слов в азербайджанском языке служит не бедности этого языка, а, наоборот, его большему обогащению. Поэтому всестороннее изучение лексики языка имеет важное значение не только с точки зрения обогащения словарного состава нашего языка, но и с точки зрения контакта языков, внешних лингвокультурологических факторов.

ОСОБЕННОСТИ ЛЕКSIКАЛИЗАЦИИ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Шихамирова Рена

Bakı Slavyan Universiteti

iliada80@bk.ru

Процесс лексикализации занимает особое место среди дериватологических процессов русского языка. Под лексикализацией понимается превращение некоторого элемента языка или сочетание этих элементов в отдельное слово, т.е. цельнооформленную лексему. Так или иначе процесс лексикализации синтаксических конструкций рассматривается под разными углами зрения. Некоторые исследователи характеризуют их с точки зрения известных моделей словообразования (субстантивации, редукции и т.п.) при теоретической характеристике явления лексикализации исследователи довольно часто прибегают к помощи синтаксических показателей, которые оказываются, как правило, на виду, на поверхности. Механизмы нейтрализации конструктивных (определяющих) свойств словосочетательных структур (напр. межкомпонентные смысловые отношения атрибутивности, объектности, комплетивности и т.п.) при лексикализации либо не освещаются, либо освещаются поверхностно. Сказанное в неменьшей степени касается лексикализации предикативных конструкций, в которых «выветриваются» категориально-синтаксические свойства модальности, времени, лица, а также пространственной локализации. Системность явления лексикализации проявляется прежде всего в том, что оно действует не только в сфере номинативных единиц языка – различных типов и разрядов словосочетаний, подвергшихся материальному сжатию, универбации (стиральная машина – стиралка, головная боль – головняк и пр.), - но и в сфере всех речемыслительных актов, включающих номинализацию предикативных единиц различного «калибра», т.е. возникновение вторичных лексических обозначений на почве трансформации этих предикативных единиц в слово-лексему (не-тронь-меня, цветок), ономасиологическую

единицу (Нагнибеда, Забейворота, Дериглаз - фамилии) и т.п. Данный процесс как дериватологическое явление обусловлен возникновением вторичных образований (образно-метафорических, во многих своих проявлениях), сохраняющих тождественные генетические семантические связи с исходными единицами, т.е. словообразовательной – производящей основой.

Лексикализацию как явление, видимо, следует рассматривать не только в рамках дериватологических процессов, когда новообразованное слово сохраняет генетические словообразовательные связи с исходным текстом (устойчивым словосочетанием или предложением), но и в рамках тех случаев, когда структурный элемент полноценного высказывания актуализируется и берет на себя функции этого высказывания: Налево! Направо! Стой! Газы! Огонь! и т.п.

Разница между этими ситуативно самодостаточными словесными знаками и теми образцами лексикализованных единиц, очевидна. И заключается она в их противопоставленности по признаку сохранения /не-сохранения предикативного смысла, т.е. предикативности как категориального признака. Что же касается слов-знаков типа Огонь! Газы!, то единицы сохраняют свою референтную (предметную) соотнесенность целиком, т.е. их предметная соотнесенность с определенной устойчивой ситуацией равна предметно-ситуативной соотнесенности предикативных конструкций, которые эти лексемы-знаки представляют. Иначе говоря, единица-знак «Воздух!» в своей предметно-ситуативной соотнесенности равна высказыванию-предупреждению о воздушной (авиационной) атаке, об атаке противника с воздуха, примерно: «Идет атака с воздуха», при котором по уставу весь отряд или войсковое соединение должно сосредоточиться и найти какое-то укрытие.

Лексикализованные знаки Воздух!, Огонь! и т.п. должны быть квалифицированы не только с точки зрения отмеченного спрессования предложения-высказывания до объема одного слова, которое в таких случаях представляет актуализированный элемент исходного высказывания, полнокровного предложения. Спрессование и выдвигание актуализированного структурного элемента – один из главных признаков этих единиц-знаков. Указанного, видимо, достаточно для заключения о том, что ставить в один ряд рассматриваемые единицы из военного обихода и обычные номинативные предложения (Тишина; Ночь; Спящая тайга и т.п.) не совсем укладывается в общую схему тех признаков, которые характерны для назывных предложений. Процесс лексикализации в этих случаях дает несколько иной результат. Поэтому, как нам представляется, эти единицы из военного обихода следовало бы рассматривать как особую форму, особую лексико-семантическую модель лексикализации предикативных единиц.

ƏBU ABBAS ƏHMƏD BIN ƏL-QALQAŞANDININ YARADICILIĞININ TƏDQIQI HAQQINDA

Eyvazova Könül

Bakı Dövlət Universiteti

eyvazovaki@gmail.com

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin zəngin dövrlərindən hesab olunan Məmluklar dövrü bir çox ensiklopedik əsərlərin, lüğətlərin yazılması ilə də əlamətdardır. Bu ensiklopedik əsərlərin müəlliflərindən biri Əbu Abbas Şihəbəddin Əhməd bin Əli bin Əhməd əl-Misri əl-Şəfi əl-Fəzəri əl-Qahiridir (1355-1418). Əl-Qalqaşandinin bir çox əsərləri, şərhləri olsa da, ona şöhrət gətirən alimin "Subh əl-Aşə" əsəridir.

Əl-Qalqaşandinin həyatı (ö.h.861) haqqında məlumatlara əl-Məqrizi (ö.h.845), İbn Həcər (ö.h.852), əl-Ayni (ö.h. 855), əs-Səxavi (ö.h.902) və İbn Hişâm ən-Nahvî'nin (ö. 761/1360) əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Əl-Qalqaşəndi yüksək mədəniyyət və elmə sahib olan bir ailədə dünyaya gəlmiş və böyümüş, sonralar kiçik yaşlarında ikən İskəndəriyyəyə yola düşmüş, burada dövrünün məşhur alimlərindən şəriət elmlərindən, fəşəfədən dərs almış, ərəb dilinə, ədəbiyyata aid elmlərə yiyələnmiş, müxtəlif elm və sənət sahələrinə aid çoxlu kitablarla tanış olur.

Daha sonra uzun müddət qazilik edir, təhsilini davam etdirdi, tarix, coğrafiya, hüquq, ədəbiyyat, yazı işləri, təbiət elmləri, ərəb qəbilələri ilə bağlı araşdırmalar apardı, özünü yetişdirdi, qısa müddətdə ərəb ədəbiyyatı sahəsində qüdrəti və yazı işlərində məharəti ilə tanındı.

Əl-Qalqaşandinin yaradıcılığı ilə avropalı alimlər XIX əsrdə tanış olurlar. Bu haqda rus alimi İ.Kraçkovski "Seçilmiş əsərlər"inin 4-cü cildində yazır: "Bu ad müsəlman Misirinin tarixşünaslığında və dövrün bütün ölkələrində məşhurdur. Ərəblər onu yaxşı tanıyırdılar, avropalı alimlər isə XIX əsrdə tanış oldular. Təbii ki, Əhməd Zəkinin təşəbbüsü ilə 1913-20-ci illərdə alimin 14 cildlik əsəri çap olunmasaydı, yəqin ki alimin tanınması qeyri-mümkün olardı.

Nəşrin əsas nəticəsi kimi əl-Qalqaşandinin əsəri haqqında K.Brokkelmanın xüsusi monoqrafiyası çap olunmuşdur. Burada K.Brokkelman müsəlman Misirində dəftərxana ənənələrinin tarixi nöqtəyi-nəzərindən əsərə yanaşsa da digər mövzularda da əsərin təhlili üçün etibarlı açar rolunu oynayır."

Misirli alim Abdullatif Həmzə əl-Qalqaşandinin adı çəkilən əsəri üzərində işləyərək "Əl-Qalqaşəndi fi kitəbihi Subh əl-Aşə" əsərini çap etdirir. Buna səbəb müəllifin daha əvvəlki illərdə doktorluq dissertasiyası mövzusu olan və 1947-

ci ildə çapdan çıxan "Əl-harakə əl-fikriyyə fi mısır fi -l-asreyni-l- eyyubi və l-məmluki l- avval" əsəri səbəb olur.

Keçmiş Sovet İttifaqı məkanında 1996-cı ildə Düşənbədə Şouxtierov Xudoer tərəfindən "Əl-Qalqaşandinin sosial-etik baxışları" namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. MDB məkanında müxtəlif elm sahələrinə aid, xüsusilə, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, ədəbiyyat və s. tədqiqatlarda Əl-Qalqaşandinin əsərlərinə müraciət olunsada dissertasiya alimin əsərinə həsr olunmuş ilk tədqiqat işidir.

MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİN ORTA ÇAĞDAKİ ELMİ VƏ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİR VƏ ƏDİBLƏRİNİN MODELARADICI, QOVUŞDURUCU VƏ YÖNƏLDİCİ MİSSİYASI

Hüseynov Rafael

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

Bakı Dövlət Universiteti

rafaelhuseyn@yahoo.com

Tarixi salnamələr, səyahətnamələr və təzkirələrin məlumatları belə bir danılmaz həqiqəti ortaya qoyur ki, bütün orta əsrlər boyunca Azərbaycan yalnız görkəmli filosoflar, alimlər, şair, musiqiçi və musiqişünaslar yetirməmiş, onların bir qismi həm də vacib qovuşduruculuq və yönəldicilik missiyasını gerçəkləşdirmişdir. Orta əsrlərdə müsəlman Şərfinin əksər seçkin ziyalılarına iki və üçdillilik xas idi, onların arasında türkcəni, ərəb və farsca mükəmməl bilməklə yanaşı, bu dillərdə elmi və bədii əsərlər yarananlar da az deyildi. Lakin azərbaycanlılar bu yöndə də fərqlənmiş, onların təmiz bilərək yaradıcılıqlarında istifadə etdikləri dillərin sayı daha çox olmuşdur. Nizami Gəncəvi "Xəmsə"sində azı 5 dildə olan kitablardan istifadə etdiyini, Zülficar Şirvani (XIII əsr) isə "Divan"ında 6 dildə nəsr və şeir yazdığı xəbər verir. XIX yüzildə Bahar Şirvani yalnız Şərq dillərində deyil, həm də fransızca şeirlər yazırdı, Abbasqulu ağa Bakıxanov isə 10 dil bilirdi və bu sırada Şərq dilləri ilə yanaşı, fransız, rus, polyak və digər dillər də vardı. Ənənəvi üçdillilik çərçivəsini aşaraq daha çox dilə yiyələnmək Xətib Təbrizidə (XII), Nəsirəddin Tusidə, Fəzlullah Rəşidəddində (XIII), Məhəmməd Bayram xanda (XVI), Seyid Əzim Şirvanidə (XIX) də vardı – yəni ənənə fasiləsiz olaraq davam edirdi, çoxdillilik onlara milli hüddürlərdən kənara çıxmağa, daha geniş coğrafiya ilə təmasa girməyə imkan yaradırdı. Mövzu dairəsi və ideyalarının çevrəsi ilə bütün Mərkəzi Asiyaya və insanlığa üz tutan Nizami Gəncəvi yaradıcılığı bir modelə çevrildi və XIII əsrdə hind şairi Əmir Xosrov Dəhləvidən başlayaraq ta XX əsrə qədər onlarla xalqın yüzlərlə sənətkarı Nizami məsnəvilərinə cavablar yazdı. XIII əsrdə Nəsirəddin

Tusinin qurduğu Marağa rəsədxanası yanında əslində Beynəlxalq Akademiya fəaliyyət göstərirdi və burada ovaxtkı mədəni dünyanın dörd bucağından parlaq alimlər çalışırdılar, bu mühüm elm məktəbi və mərkəzini məhz Azərbaycanın münbit elm mühiti doğurmuşdu. XIII əsrdə Səfiəddin Urməvi, XV əsrdə Əbdülqadir Marağayinin yazdıqları musiqişünaslıq risalələri Yaxın və Orta Şərqi musiqi həyatında əsas qovuşdurucu elm və sənət abidələri, meyar sayılan, öyrənilən və ideyaları davam etdirilən təməl dərsləklər idi. X-XI yüzillərdə Bəhmənyar Azərbaycaninin, Şihabəddin Yəhya Sührəvərdinin fəlsəfədə yeni təlimlər, cərəyanlar yaratmaq təşəbbüslərini XIV yüzildə İmadəddin Nəsimi ictimai-siyasi həyatda, poeziyada və təriqətçilikdə davam etdirirdisə, oxşar qovuşduruculuq və yayıcılıq vəzifəsi Şah İsmayıl Xətəinin səyləri ilə XV-XVI əsrlərdə Səfəvi sarayında rəssamlıq, lüğətçilik, tərcüməçilik sahəsində həyata keçirilirdi.

XV-XVI əsrlərdə Yaxın və Orta Şərqi miniatür sənəti, xəttatlıq yeni və coşqun inkişaf mərhələsinə başlayır. Başda Sultan Məhəmməd və onun məktəbinin nümayəndələri olan bu axın yalnız misilsiz təsvir örnəkləri vücuda gətirmir, həmçinin bu sahələr üzrə bir sıra nəzəri risalələrin də meydana gəlməsinə şərait yaradır. Ərəb əlifbasındakı bir sıra yeni gözəl xətt nümunələrinin ixriraçıları Azərbaycan sənətkarları olmaqla yanaşı, xətsünaslıq və rəssamlıqla əlaqədar bir silsilə qiymətli risalələrin də müəllifləri məhz azərbaycanlılar olur. Yəni XIII əsrdən başlayaraq Azərbaycanın görkəmli xətt ustaları, rəssamları, sənətsünasları bu istiqamətdə zövq, dəb, üslub diktə edən, meyarları müəyyənləşdirən başlıca güc idilər.

Azərbaycan yaaradıcı düşüncəsinə və milli mütəfəkkirlərimizə xas eyni qəlib çeşidli yaradıcılıq istiqamətləri üzrə XIX-XX yüzillərdə də işləyirdi və Mirzə Fətəli Axundzadənin, Hüseyn Cavidin, onların ardınca Cəlil Məmmədquluzadə və "Molla Nəsrəddin"inin səsi Qafqazdan İrana, Anadoluya, Orta Asiya və Hindistana qədər nəhəng məkana çatırdı, yenə əvvəllərdə olduğu kimi, etalon olmaq vəzifəsini, yaxınlaşdırıcı, ortaqlaşdırıcı, istiqamətləndirici vəzifəsini yerinə yetirirdi. Elə həmin öndə getmək, düstur təklif etmək, yolaçıcı olmaq keyfiyyətindəndir ki, müsəlman Şərqiində ilk demokratik respublika da məhz Azərbaycanda quruldu.

XX yüzildə Azərbaycan ədəbiyyatında və mədəniyyətində bir sıra Şərq və Qərb janr və formalarının qovuşdurularaq yeni modellər yaradılması ilə nəticələnən bir çox uğurlu təşəbbüsləri də məhz Azərbaycan mütəfəkkirləri, sənətkarları, ədəbləri ilə bağlıdır.

Körpü, ötürücü, birləşdirici, ülgüverici olmağın milli yaradıcı yaddaşdakı dərin kökləri və ənənələri son min ildən artıq bir dövrdə Azərbaycanı həm içəridən zənginləşdirmiş, həm də Mərkəzi Asiyadakı elmi-mədəni aparıcı mövqeyini müəyyənləşdirmişdir.

YAZILI ABİDƏLƏRİN DİLİNDƏ METATEZA HADİSƏSİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Nağdəliyeva Bibixanım

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu
khanimbabayeva1997@gmail.com

Müasir ədəbi dildə olduğu kimi yazılı abidələrin dilində də fonetik hadisələr özünü göstərir. Həmin fonetik hadisələrdən biri də metateza hesab olunur. Metatezaya, digər adı ilə səslərin yerdəyişməsi hadisəsinə müasir ədəbi dildə deyil, dialektlərdə, xüsusən də şivələrdə, loru danışığda da yol verilir. Bu fonetik hadisə ya kəmiyyətə görə uzun və ya qısa saitlərin (kvantitativ), ya bir-birindən aralı səslərin (məsafəli), ya da yanaşı işlənən səslərin (sadə) öz mövqələrinin dəyişməsi hesabına yaranır.

Kvantitativ metatezada uzanma müşahidə olunur. Məsələn: macəra [mə:carə], mübtədə [mübtə:də] və.s.

Məsafəli metatezada yanaşı olmayan müxtəlif mövqeli səslər yerini dəyişir. Məsələn: layihə [lahiyə], lənət [nələt], imtahan [intaham] və.s.

Sadə metatezada isə qonşu səslər yerini dəyişir. Məsələn: İbrahim [İrbahım], Təbriz [Tərbiz], yarpaq [yapraq] və.s. İrbahım sözündə müasir ədəbi dilimizdə həm səs əvəzləməsi (i→ı), həm də yanaşı səslərin yerdəyişməsi (br→rb) hadisəsi müşahidə olunur.

Yuxarıda göstərilən hallara yazılı abidələrin dilində də rast gəlirik. Metateza hadisəsinə həm diaxronik, həm də linqvistik baxımından yanaşdıqda dilimizdə olan nəinki sözlərin, eyni zamanda şəkilçilərin də yerdəyişmə hesabına formaca dəyişdiyini və yazıda sabitləşmiş şəkildə qaldığını görürük. Bu cür vəhidlər aşağıdakı kimidir.

Gəc-cəg/cək ; ğac-cağ/caq. XIX əsrə qədər bu şəkilçi -gəc, -ğac şəklində olmuşdur. Sonrakı dövrlərdə isə artıq yerdəyişməyə məruz qalaraq -cək, -caq şəklinə düşmüşdür. Bunu yazılı abidələrimizə əsaslanmaqla deyə bilərik. Deməli, haqqında danışdığımız şəkilçi morfem müasir ədəbi dildə -caq, -cək formasındadır. Məsələn: Könlüm açılır zülfü-pərişanını görgəc (Füzuli). Bu misrada -gəc şəkilçisi zaman məzmunlu feil bağlama yaratmışdır. Çıxıb getdim əcəl gəlcək, nə peşmanam, nə sevincək (Mətləb Tağı). Burada isə artıq metateza hadisəsi özünü aydın şəkildə göstərir. Yəni birincidə -cək şəkilçisi zaman məzmunlu feil bağlama, ikincidə isə tərz məzmunlu zərfdir. Bu baxımdan digəc feili də olduqca maraqlıdır. İlk zamanlar bu feil de+keç formasında olmuş, yəni birinci iş və ya hərəkət qurtardıqdan sonra ikinci iş və ya hərəkətə başlanılmışdır və buradan bizə belə aydın olur ki, - gəc şəkilçisi keç feilindən yaranmışdır. Anlar eylə digəc Atağuzlu Uruz qoca iki dizinin üstünə çökdi. Burada da digəc eyni semantik mənəni ifadə edir.

Bundan başqa yazılı abidələrin dilinin pr-rp (dəprənmək-tərpənmək, köpri-körpü), pl-lp (çıplaq-çılpaq), ts - st (tutsaq-tustaq-dustaq (əsir, məhbus), lr-rl (ilərü-irəli), gr-rg (ögrənmək-örgənmək) kimi samit cütlüklərində metateza hadisəsi özünü göstərir. Bu misallardan ilərü sözündə iki fonetik hadisənin şahidi oluruq. Birincisi, ü-i səs əvəzlənməsi, ikincisi isə lr-rl yerdəyişməsidir. Dustaq sözündə isə tərkib baxımından dut+saq formasında olmuş, daha sonra yerdəyişmə nəticəsində dus+taq şəklində düşmüşdür.

Beləliklə, yazılı abidələrimizdə öyrənilən fonetik hadisələrdən biri olan metateza hadisəsinin bir sıra vacib məqamlarını nəzərə almaqla görürük ki, dilimiz zəngin tarixi inkişaf yolu keçmişdir.

YUNUS OĞUZUN "ÇİNGİZ XAN" ROMANINDA TARİXİLİK

Nəsirova Lamiyə

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
nasiroff11@gmail.com*

Yunus Oğuzun qələmə aldığı "Çingiz xan" tarixi romanı təsvir olunan epoxal qəhrəmanların dolğun obrazları və ictimai hadisələrin təfsilatının genişliyi baxımından yazıçı məharətinin ən yaxşı nümunəsidir. Əsər orta əsrlər Xarəzmşahlar dövlətində baş verən siyasi çəkişmələrə, həmçinin fateh-hökmdar Çingiz xan, Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd və Sultan Cəlaləddin kimi dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutur, bu qüdrətli və nəhəng Şərq ölkəsinin ümumi mənzərəsini təqdim edir. Yazıçı tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını ustalıqla qələmə almış, Çingiz xanın ideal qəhrəman obrazını bədii boyalarla təsvir etmişdir. Tarixi romanda Xarəzmşah dövlətinin daxildən çöküşü və Çingiz xanın xanədanlığı süquta uğratmasından bəhs olunur. Epiloqla başlayan əsərdə mövcud sabitliyi və nizamı alt-üst edən kaosun gətirdiyi ağır nəticələr bədii dillə təsvir olunur. 1217-ci ildən etibarən böyük kaosun təhdidi ilə qarşı-qarşıya qalan və qaçınılmaz məğlubiyyətlər meydanına çevrilən Xarəzmşahlar səltənəti Çingiz xanın başçılığı ilə monqol-tatar yürüşləri qarşısında sona qədər tab gətirə bilməyərək məğlubiyyətlə barışıq.

Əsərdə hökmdar Çingiz xanın xanədanlıqda bərqərar etdiyi yeni düzən, onun qaydaları və nəticələri təhlil olunur. Mərkəzi Asiyanın ən qüdrətli türk dövlətlərindən biri olan Xarəzmşahlar dövlətinin saray mühiti, şəhərlərinin həyat təzi, möhtəşəmliyi və zənginliyi əsərdə öz geniş təsvirini tapır. Xarəzm səltənəti təkə qüdrəti ilə deyil, həm də elm və mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. İslam dünyasının Şərqində yerləşən Xarəzmşahlar dövləti Buxara, Ürgənc, Mərv, Nişapur kimi iri ticarət şəhərlərini əhatə etmişdir. Xarəzmşah

Məhəmməd imperiyanın ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Xəzər dənizinin şərq, qərb, cənub ərazilərini imperiyanın tabeliyinə salmışdır. Əsərdə Xarəzmşahlar dövlətindəki dinclik və sabitlik köhnə düzən olaraq mənalandırılır. Mövcud olan köhnə düzəni kökündən sarsıdan dağıdıcı monqol yürüşləri olmuş, Çingiz xan ordusunun gətirdiyi böyük xaosla bu sabitlik sona yetmişdir.

Orta əsrlər dövrünə yeni düzən gətirən tarixi şəxsiyyət, yenilməz sərkərdə, fəth-hökmdar Çingiz xan zorakı və dağıdıcı istilaları ilə bu möhkəm türk dövlətini (Xarəzmşahlar dövlətini) lərzəyə gətirmiş, onu təməlindən sarsıdan tarixi hadisələrə gətirib çıxarmışdır. Çingiz xanın iradəli və qətiyyətli şəxsiyyəti, savaş meydanlarında keçən keşməkeşli həyat yolu və tarixdə oynadığı mühüm rol onun bədii ədəbiyyatda ideal qəhrəman obrazını yaratmağa imkan vermişdir. Monqol hökmdarının daxili-mənəvi aləminin əksi bədii ədəbiyyatda, onun ədəbi qəhrəman obrazında cəmlənmişdir.

Yazıçı Yunus Oğuz ədəbi qəhrəman Çingiz xanı parlaq və yaddaqalan şəxsiyyəti ilə vəhdət şəklində, romanda cərəyan edən mühüm, çoxçalarlı hadisələr fonunda və rəngarəng obrazların əhatəsində təsvir etmişdir. Əsərdə qələmə alınan Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd, Sultan Cəlaləddin, tatar elçisi Mahmud Yalvac kimi zəngin insan xarakterləri Çingiz xanın bütün mənəvi tərəflərinin ortaya çıxmasına töhfə vermişdir.

TÜRKÇƏNİN ƏSRLİK ÇINARI – PROF. ZEYNƏB KORKMAZ

Sadiqov Hüseyn

Bakı Dövlət Universiteti

sadigovhuseyn@bsu.edu.az

Prof. Dr. Zeyneb Korkmaz 1921-ci ildə Türkiyənin Nevşehir şəhərində anadan olmuşdur. Əslən Türkməndir. İlk təhsilini İzmirdə, Uralda Birinci ibtidai məktəbində (1929-1934) və İzmir qız litseyində (1934-1940) almışdır. Ali təhsilinə Dil və Türk – Coğrafiya (DTCF) fakültəsinin Türk Dili və Ədəbiyyatı şöbəsində davam etmişdir. Ali məktəbdə oxuduğu illərdə Necmi Dilmen, Tahsin Banguoğlu, Abdulkadi Gölpinarlı, Besim Atalay, Abdulkadir İnan, Saadet Çağatay, Fuat Körpülü, Şinasi Altundağ, Enver Ziya Karal və Bekir Sıtkı Baykal kimi çox məşhur müəllimlərdən dərs almışdır. Tələbəlik illərində "Yücel" və "Ülkü" jurnallarında H.R.Gürpınarın "Fikir Cephəsi", "Gençliğin Düşünceleri" məqalələrinə həsr edilən yazılarla çıxış etmişdir. Müəllimi İ.N.Dilmenin istəyi ilə hazırladığı "Tanzimat Edebiyatı Ders Notları" məqaləsini də tələbəlik illərində çap etdirmişdir.

1944-cü ildə adi məktəbdən məzun olduqdan sonra, oxuduğu yerdə 1945-ci ildə əmək fəaliyyətinə başlamışdır. 1948-ci ildə Türk dili şöbəsində assistent

olaraq müəllimliyə başlamış, 1950-ci ildə "Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi" adlı doktorluq işini tamamlayaraq doktor olmuşdur.

1954-cü ilin əvvəlində fakültə tərəfindən Almaniyaya göndərilən Zeynep Korkmaz məşhur Türkoloq Prof.Dr.A.Von Gabain ilə məşhur altayşünas Prof.Dr.Omeljan Pritsakin yanında qonaq assistent olaraq fəaliyyət göstərmişdir.

Almaniyada bir illik müəllimlik fəaliyyətindən sonra 1955-ci ildə Türkiyəyə qayıtmışdır. Daha sonra yenidən İngiltərə və Almaniyada elmi eza miyyətlərdə olmuşdur.

Fakültədə müəllimlik fəaliyyətini davam etdirməklə eyni zamanda 1957-ci ildən 1963-cü ilə qədər olan müddətdə iki dəfə Fakültə Profesörler Kurulunda "Doçent Təmsilçiliği" (Fakültə Professorlar Şurasında – Dosent Nümayəndəliyi) vəzifəsini də yerinə yetirmişdir.

1958-1974-cü illər ərzində 3 dəfə Fakültə Yönetim Kurulu üzvü və sonra 1978-ci ilə qədər Ankara Universiteti Senatörlüğü vəzifəsində olmuşdur. Eyni zamanda 1971-ci ildən 1983-cü ilə qədər Hacettepe Universitetində dər s demişdir.

Türk Mədəniyyəti Tədqiqat İnstitutunda və Türk Dili Qurumunda fəaliyyət göstərmiş, 1941-1980, 1983-2000-ci illər arasında Türk Dili Qurumunun (TDK) həqiqi üzvü olmuşdur.

1983 və 1987-ci illərdə universitetlər arası şura üzvləri arasından Ali Məktəblilər Şurası üzvlüyünə seçilir. 1 oktyabr 1983- 15 May 1990-cı və 5 yan var 1985- 19 may 1990-cı illər arasında Ali Məktəblər Şura Sədriyi (YÖK) vəzifəsini yerinə yetirir. Bu vəzifədə olarkən yaş həddinə görə təqaüdə çıxmalı olur.

Təqaüdə çıxdıqdan sonra 15 may 1992-ci ildə Ali Məktəblər İdarəsində sədr müşaviri vəzifəsinə təyin olunur: 1996-cı ildə Türk Kültürü Araşdırmaları jurnalının 32-ci cildi Türk Araşdırma İnstitutu tərəfindən "Prof.Dr.Zeynep Korkmaz'a Armağan cilti" olaraq nəşr olunmuşdur.

Türkiye elm aləmində Yüzyıllık Çınar - Prof.Dr.Zeynep Korkmaz – deyə adlandırılan müəllif: - Türk Dili Teşvik Ödülü, Yunus Nadi Ödülü, TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) Uluslararası Türk Akademisi Tanıtım ve Ödül Töreni mükafatları ilə layiq görülmüşdür.

Prof.Dr.Zeynəb Korkmazın 16 kitabı və 250-dən artıq məqaləsi çap üzü görmüşdür:

Güney-Batı Anadolu Ağızları: Ses Bilgisi; Fuzulinin Dili Hakkında Notlar (S.Olcay ile birlikte); Türkçede Eklerin Kullanış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları; Türk Dilinin Tarihi Akışı İçinde; Atatürk ve Dil Devrimi; Nevşehir ve Yöresi Ağızları; Sadrüd-din Şeyhoğlu, Marzubanname Tercümesi; Cumhuriyet Döneminde Türk Dili, M.Kemal Atatürk, Nutuk; Gramer Terimleri Sözlüğü;

Atatürk ve Türk Dili 1; Bartın ve Yöresi Ağızları; Türk Dili Üzerine Araştırmalar; Atatürk ve Türk Dili 2; Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi).

NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZ DÖVRÜNÜN BİR YEMƏYİ HAQQINDA

Quliyeva Yaqut Sabir qızı

Ü.Hacıbəyli adına Bakı Musiqi Akademiyası

yaqut-quliyeva@inbox.ru

Nizami Gəncəvi "Yeddi Gözəl" əsərinin bir yerində yazır:

Ari an ra ke dər şəkəm dohol əst

Bərg-e totmac, beh ze bərg-e qol əst.

(Açıqdən qarnı təbil kimi guruldayana gül yarpağındansa, tutmac yarpağı yaxşıdır).

Gördüyümüz kimi, Nizami Gəncəvi burada öz dövrünün yeməklərindən biri olan tutmacdan bəhs edir. Mahmud Kaşğari "Divanü lüğət-it-türk" əsərində tutmac haqqında aşağıdakıları yazır: "Tutmac: Türklərin məşhur bir yeməyidir. Bu yemək Zülqərneyndən qalmışdır. Belə icad edilmişdir: Zülqərneyn zülmətdən çıxdıqdan sonra azuqəsi azalmış, yanındakılar ona "bizni tutma ac", yəni bizi ac saxlama, yolumuzu aç, yurdumuza, yuvamıza qayıdaq kimi sözlər söyləmişlər. Zülqərneyn də alimlərlə məsləhətləşmiş və bu yeməyi icad etmişdir. Bu yemək bədəni qüvvətləndirir, üzə qırmızılıq verir, çətin həzm olunur. Tutmac yeyildikdən sonra suyundan da içilir. Türklər bu yeməklə tanış olanda ona tutmac demişlər. Əsli "tutma ac"dır, iki əlif birdən atılmışdır. "Özünü ac tutma bu yeməkdən bişir ye" deməkdir. Daha sonra Mahmud Kaşğari öz Divanında müxtəlif sözlərə misal olaraq fikrini izah etmək istəyərkən, yenə də tutmacın müxtəlif xüsusiyyətlərindən söhbət açır. Məsələn, o, "sarmaldı, şiş, sərmətdi, çöp, bulğadı" sözlərindən danışarkən yazır: "Sarmaldı – tutmac sarmaldı, tutmac süzüldü" "Şiş – tutmac yeyəndə işlədilən şiş, çöp, qaşiq, (çəngəl əvəzində işlənən xüsusi çöp)". "Sərmətti – ol tutmac sərmətdi, o tutmacı suyundan ayırdı"

"Çöp – tutmac çöpü, tutmac bişirmək üçün kəsilən xəmir parçalarından hər biri". "Bulğadı – ol tutmac bulğadı, o tutmac buladı, qarışdırdı".

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Mahmud Kaşğariyə əsaslanaraq, tutmac xəmir xörəyi olub, yarpaq-yarpaq kəsilib suda bişən, bişərkən qarışdırılan, sonra suyu süzülüb xəmir yarpaqları şişlə, çöplə, müasir dillə desək çəngəllə ayrıca yeyilən, suyu ayrıca içilən bir yemək növüdür. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan mətbəxinə nəzər salsaq, bu yeməyin eyni tərkiblə, eyni şəkildə Azərbaycanın Qərb bölgələrində bu gün də "qaşiq xəngəli", "əriştə aşı" adı ilə yeyildiyini söyləyə bilərik. Buradan da bir daha o nəticəyə gəlmək olar ki, bu yemək növü

bu gün olduğu kimi, Nizami dövründə də Azərbaycanın Qərb bölgələrində istifadə olunmuş və Nizami Gəncəvi də öz əsərində öz dövrünün yeməklərini, mətbəxini gözəl şəkildə nümayiş etdirmişdir.

MƏHƏMMƏD ƏLİ KAZIM BƏY VƏ RUSİYA ŞƏRQŞÜNASLIĞI

Rəşidov Zaur

AMEA-nin Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

zaur20@mail.ru

Məhəmməd Əli Kazım bəy (1802-1870) XIX əsrin dünyamiqyaslı şərqşünas alimlərindən biridir. Onun Şərq mədəniyyət tarixi, xüsusən də, İslamın da ehtiva olunduğu İbrahimi dinlərə elmi-tənqidi münasibəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin daşıyıcısı olan dünya şöhrətli alim, bütövlükdə şərqşünaslıq elminə böyük töhfələr vermişdir. Mirzə Kazım bəyin elmi-pedaqoji fəaliyyəti Rusiya şərqşünaslığında xüsusi yer tutur. Kazım bəyin timsalında rus şərqşünaslığının inkişafı və uğurlu nailiyyətləri Kazandan başlayaraq, Peterburqda da davam etmişdir. Kazan dövründə Kazım bəyin bilikləri özündə müsəlman təhsilinin bariz xüsusiyyətlərini daşısa da, onun yaradıcılığı rus şərqşünasları arasında hamıdan daha artıq, XIX əsrin birinci yarısının tələblərinə cavab verən elmi tədqiqatlar xarakteri almağa başlayırdı. Onun tədrisdə yenilikçi baxışları Peterburqda da davam etdi. Peterburq dövrünün xarakteristikasına gəldikdəsə, bu dönmə Kazım bəyin təcrübi praktik biliklərə daha çox üstünlük verməsilə əlamətdardır. Peterburq Universitetinin fakültə dekanı və fars ədəbiyyatı kafedrasının professoru Kazım bəy dərin elmi-filoloji hazırlığa o qədər də əhəmiyyət vermədən, tədrisdə dilin sırf praktiki olaraq mənimsənilməsi vəzifəsini ön plana çəkirdi. Bu yenilikçi fəaliyyəti və öz dövrü üçün daha pragmatik-praktik tədris metodları ilə Kazım bəy digər şərqşünaslardan seçilirdi. Bu cəhətdən də, Kazım bəyin misilsiz elmi-pedaqoji fəaliyyəti daima yüksək qiymətləndirilmişdir. Kazım bəy 1829-cu ildə Britaniya Kral Asiya Cəmiyyətinin, 1835-ci ildəsə, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçildi. Bunun ardınca Paris, Berlin və Boston kimi digər aparıcı şərqşünaslıq qurumları da onu təltif etdi. Bu ardıcıl uğurlar, onun ziyalı və alim qismində şəxsinə olan marağı artırdığı kimi, hərtərəfli biliklərə sahib ziyalı bir imperiya təbəəsi qismində, onun yüksək hakimiyyət dairələrində də məşhurlaşmasına səbəb oldu. Qazanılan bu nailiyyətlər müəyyən insanlar arasında Kazım bəyə qarşı olan qısqanclığı da bir o qədər artırırdı. Belə ki, 1863-cü il Peterburq dönməsində Mirzə gizli müşavir yüksək dövlət qulluğu rütbəsinə layiq görüldü. O, tədqiqatlarında daima elmi tərəfsizliyini qoruyub saxlamağa çalışsa da, yaradıcılığı istər-istəməz müəyyən mübahisələr də doğururdu. Onu

mürtəd kimi qəbul edən tatar alimləri, özlərinin (İslam əqidəsinə bağlı) görməli olduqları işlərdə, onun iştirakını doğru hesab etmədikləri kimi, mühafizəkar ruslar da, onun İslama çox rəğbət bəslədiyini hesab edirdilər. Bu qısqançlıqlara baxmayaraq, Kazım bəy ömrünün sonunadək Şərq ölkələrilə bağlı dini-siyasi, ideoloji, tarixi məsələlərdə daima rus diplomatik nümayəndəliklərinin məsləhətçisi olmuşdur. Korifey alim olan Kazım bəyin zəngin bilikləri demək olar ki, əksər Şərq dövlətlərilə həmsərhəd olan Rusiya imperiyası üçün, daima olduqca faydalı və güvənli qaynağa çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, Kazım bəyin birmənalı və subyektiv əsaslara bağlı tənqidi, Sovet dönəmində də daha kəskin bir şəkildə davam etmişdir. Bu mənada, Rusiya şərqşünaslığı üçün inanılmaz fədakarlıqlar etmiş, çoxsaylı tələbələr yetişdirmiş, həyatı boyu elm naminə canfəşanlıq göstərmiş Mirzə Kazım bəyin, qeyd olunan dövrdə əsassız tənqidi ancaq təəssüf doğura bilər. Sovet dönəmində onun irsini tədqiq edən əksər araşdırmaçılar, bir qayda olaraq onu da, çar dönəminin digər korifey müsəlman alimlərinin ümumi "günahı" olan idealizmdə ittiham etmişdirlər. Bununla belə, eyni dönəmin bəzi tədqiqatlarında obyektiv olaraq, onun ümumilikdə Rusiya elminə verdiyi misilsiz töhfələrdən də danışılır. Kazan Universiteti, xüsusilə, Kazım bəyin sayəsində Rusiya şərqşünaslığının inkişafında böyük rol oynamışdır.

ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Hüseynova Elnurə

AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
elnure.huseynova@mail.ru

Şərqşünaslıq bir elm kimi Qərbdə Şərq xalqlarının mədəniyyətinə, fəlsəfəsi və dininə maraq, ticari-iqtisadi əlaqələrin artması, bu dillərin öyrənilməsinin vacibliyi fonunda meydana gəlmişdir. Şərqşünaslıq bir elm kimi Yaxın, Orta və Uzaq Şərq ölkələrinin dilini, dinini, tarixini, fəlsəfəsini, arxeologiyası, mədəniyyətini və s. öyrənən elm sahəsidir. İlk "Şərq", "Qərb" məhfumu b.e.ə. V əsrdə yunan-fars müharibələri zamanı meydana çıxmışdır. Belə ki, tarixçi Arrian yunanlıları *demokratik Afinalılar*, *demokratik Qərb*, qarşı tərəfi isə *monarxiya ilə idarə olunan farslar* və ya *monarxik Şərq* olaraq adlandırır. Ümumiyyətlə bu fikrə bir çox yunan tarixçisinin əsərlərində rast gəlmək olar. Şərq və Qərb arasında kəskin fərqliliklər VII əsrdə müsəlman fəthləri, İslam dininin yayılması fonunda daha da bariz şəkildə ortaya çıxmışdır. Belə ki, orta əsrlərdə Avropa xristianlığı ilə müsəlman Şərqi arasında din, dil, mədəni fərqlər daha da bariz görünməyə başlayır. O dövəmdə Şərq olaraq Yaxın Şərqdən Orta Asiyaya, Şima-

li Afrikadan Əndəlüsə qədər olan İslami torpaqlar nəzərdə tutulurdu. İpək yolu- na daxil olan Çin isə Uzaq Şərq olaraq qəbul edilirdi. Qərb xalqlarının Şərqlə bağlı təsəvvürləri qıt olub, Ser Con Mandevilin səyahətlərində yer alan yarı əfsanəvi, yarı gerçək təxəyyüllərdən ibarət idi. Orta Əsr qaynaqları qismində qədim yəhudi dini mətnləri, ərəb intibahı dönəminə aid tibb, fəlsəfə və s. elmlər haqqında kitabların latın dilinə tərcümələrini misal çəkmək olar. *A. Konstantin* (ərəb dilindən 37 tibbə dair kitabı latın dilinə tərcümə etmişdir), *K. German* (Qurani-Kərimi latın dilinə ilk tərcümə edənlərdən biridir), *K. Jerar* (Əndəlüs kitabxanasında olan bir sıra şərq kitablarını latın dilinə tərcümə etmişdir) və s. bu dönəmin görkəmli nümayəndələridirlər.

Şərqşünaslıq termininin əsasını qərb ədəbiyyatında yer alan *Orientalism*, *Oriental Studies* istilahları təşkil edir. Belə ki, qədim və orta əsrlər Avropa xalqlarının təxəyyülündə dünya onların yaşadıkları Qərb və dünyanın digər ucu olaraq qəbul etdikləri Şərqdən ibarət idi. Şərqşünaslıq elmi də məhz qərb dünyasına yad olan xalqların mədəniyyəti, dili, dini, tarixi, elmi ədəbiyyatlarını və s. əhatə edir. Şərqşünaslığın bir elm kimi populyarlaşdırılması alman sosioloqu Maks Veberin adı ilə bağlıdır. Hal-hazırda şərqşünaslıq elminin türkologiya, ərəbşünaslıq, qafqazşünaslıq, iranşünaslıq və s. olmaqla 37-dən çox bölməsi vardır.

Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin tarixi Bakı Dövlət Universitetinin əsasının qoyulduğu 1919-cu ildən başlayır. 1922-ci ildə Universitetin tarix-filologiya fakültəsinin bazasında tədqiqatçı şərqşünasların elmi məktəbini formalaşdırmaq, türk və İran xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı üzrə mütəxəssislər hazırlamaq məqsədi ilə müstəqil Şərqşünaslıq fakültəsinin əsası qoyulmuşdur. Şərqşünaslıq fakültəsinin təsis olunmasında fakültənin ilk dekanı olan P. Juze, həmçinin N. Marr, İ. Meşşaninov, V. Bartold, N. Aşmarin, B. Çobanzadə, H. Araslı, Ə. Məmmədov, R. Sultanov, M. Əlizadə və başqalarının misilsiz xidmətləri olmuşdur. Hal-hazırda Şərqşünaslıq fakültəsində türk, ərəb, fars, yəhudi, koreya, urdu, yapon və çin xalqlarının dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və s. müxtəlif aspektlərdən tədqiq olunur.

Bu elmin inkişafında həmçinin AMEA-nın Dilçilik, Şərqşünaslıq, Tarix və s. humanitar yönümlü institutlarının da müstəsna xidmətləri vardır. Azərbaycanda şərqşünaslıq elminin inkişafında BDU-nun Şərqşünaslıq fakültəsinin məzun və müəllimlərinin böyük xidmətləri vardır. Onların sırasında R.Rüstəmov, V.Məmmədəliyev, Ə.Rəsulov, L.Vaqif, C.Rüstəmov, J.Əliyeva, A.İmanquliyeva, Z.Bünyadov, Ə.Bədəlbəyli, R.Hüseynov, M.Əhmədov, C.Qəhrəmanov və s. misilsiz xidmətləri vardır. Fakültənin məzunları hal-hazırda ölkəmizin elmi, mədəni, diaspor, diplomatik və s. sferalarında aktiv iştirak edirlər.

AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFINA YENİ NƏFƏS

Cəlilbəyli Oqtay

Bakı Dövlət Universiteti

Jalilbaylioqtayeq@gmail.com

100 illik yubileyini qeyd etdiyimiz universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsi Azərbaycan hökumətinin 1922 –ci il 13 iyul qərarı ilə yaradılmışdır. 2004-cü ilə kimi fakültədə əsasən Yaxın Şərq xalqlarının dilləri və ədəbiyyatını təmsil edən Ərəb filologiyası, İran filologiyası və Türk filologiyası kafedraları fəaliyyət göstərmişlər.

Universitetin R-75 sayılı 04 noyabr 2004-cü il tarixli əmri ilə Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı (UŞDƏ) kafedrası yaradılmışdır. Kafedranın yaradılmasında məqsəd müstəqil Azərbaycan Respublikası üçün Uzaq Şərq ölkələri üzrə beynəlxalq standartlara cavab verən yüksək ixtisaslı mütəxəssislər hazırlamaq olmuşdur. Yeni yaradılmış kafedranın müdiri vəzifəsi, Yaponiyada elmi stajirovkada olmuş, Yokohama Dövlət Universitetinin "Yapon dili sertifikatı"nı qazanmış ilk azərbaycanlı, texnika elmləri namizədi, dosent Oqtay Cəlilbəyliyə həvalə edilmişdir. Müstəqil Azərbaycanın, Yaxın Şərq ölkələrindən fərqli olaraq, Uzaq Şərq ölkələri ilə həm tarixi-coğrafi, həm də ədəbi-dil əlaqələri cəhətdən heç bir təmasları, ənənələri olmadığından və Uzaq Şərq dilləri üzrə milli kadrları olmadığından kafedra ilk illərdə xeyli çətinlikləri dəf etməli olmuşdur. Şərqşünaslıq fakültəsində 2000-ci ildən Yapon dili və ədəbiyyatı ixtisası, Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasında Regionşünaslıq (Yaponiya üzrə), 2004-cü ildən Regionşünaslıq (Çin üzrə) və 2007-ci ildən isə Regionşünaslıq (Koreya üzrə) ixtisasları tədris edilməkdədir. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Azərbaycanda yalnız yeganə mütəxəssis milli kadr olduğu üçün, kafedra yarandığı gündən Azərbaycan Respublikasında akkreditə olunmuş Yaponiya, ÇXR və Koreya Respublikasının səfirlikləri vasitəsilə xaricdən dil mütəxəssisləri dəvət edilməkdədir. Kafedra qeyd edilən səfirliklər vasitəsilə, uyğun olaraq, Yaponiya Fondu, Çin Dili Beynəlxalq Təhsil və Əməkdaşlıq Fondu və Koreya Fondu ilə işgüzar əlaqələr yaratmışdır.

2001-ci ildə BDU ilə Yaponiya Fondu, 2004-cü ildə BDU ilə Çin Dili Beynəlxalq Təhsil və Əməkdaşlıq Fondu (ÇXR-in Təhsil Nazirliyinin keçmiş Hanban Baş İdarəsi) və 2007-ci ildə BDU ilə Koreya Fondu arasında bağlanmış qrant müqavilələrinin şərtlərinə görə adı çəkilən ölkələr Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasına təmənnsiz olaraq, rotasiya qaydasında 2 və ya 4 ildən bir əvəzlənən dil mütəxəssisləri, beynəlxalq standartlara cavab verən dil-ədəbiyyat dərsləkləri, dərslər vəsaitləri, lüğətlər, ölkələrin tarixinə, coğrafiyasına, iqtisadiyyatına və d. sahələrə aid köməkçi tədris materialları ilə kafedranın kitabxana fondunu zənginləşdirirlər.

Hər üç ixtisas üzrə kafedranın təşkilatçılığı ilə 2001-ci ildən başlayaraq, hər il mütəmadi olaraq, uyğun səfirliklərin fəal iştirakı, fondların sponsorluğu ilə tələbələr arasında Bakı Dil üzrə Natiqlik Müsabiqələri təşkil olunur. Artıq 20 dəfə yapon dili, 7 dəfə Çin dili və 9 dəfə Koreya dili üzrə müsabiqələr keçirilmişdir. Bu müsabiqələr tələbələr arasında dillərin öyrənilməsinə marağı daha da artırır, təhsildə tələbələr arasında yarış əhval-ruhiyyəsi yaradır. Bakı müsabiqələrinin qalibi yapon dili üzrə Moskva Avrasiya Beynəlxalq Natiqlik Müsabiqəsində, Çin dili üzrə Pekində Qlobal Natiqlik Müsabiqəsində, Koreya dili üzrə isə Seul Qlobal Natiqlik Müsabiqəsində iştirak etmək hüququ qazanmış olur. Kafedra fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində Yaponşünaslıq ixtisasının 18 buraxılışı olmuşdur. 168 məzunun təxminən 50%-i qrantlarla 2 həftəlik, 6 aylıq və 1 illik müddətlərlə Yaponiyanın müxtəlif universitetlərinin Beynəlxalq Tələbə Mərkəzlərində təhsil almışlar. 88 nəfəri isə Şərqsünaslıq fakültəsinin Çinşünaslıq ixtisasının tələbələri olmuşlar. 2008-2018-ci illərdə Çinşünaslıq ixtisasının 88 nəfər tələbəsi ÇXR-in qabaqcıl universitetlərində grant xətti ilə birlikdə dil kurslarında iştirak etmişlər. 2011-2022-ci illərdə isə Koreyaşünaslıq ixtisasının 112 məzunundan 26%-i, yəni 24 nəfəri Koreyanın aparıcı universitetlərinin magistraturasına və 5 məzunu isə magistraturadan sonra doktoranturasına daxil olmuşlar.

UŞDƏ kafedrasının təşəbbüsü ilə iki beynəlxalq layihə həyata keçirilmişdir. Birinci layihə 2011-ci ildə BDU nəzdində Konfutsi İnstitutu (Kİ) olmuşdur. BDU nəzdində Kİ Azərbaycan – Çin elm-təhsil mərkəzidir. İnstitutun məqsədi Azərbaycanla Çin arasında dostluq və anlaşmanı gücləndirmək, təhsil, elm və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığı genişləndirməkdir. Kİ-nin Çin dili kurslarında təhsil alan tələbələr Çin dili üzrə Beynəlxalq sertifikat (HSK və HSKK) aldıqdan sonra BDU nəzdində Kİ-nin təqdimatı əsasında Çin Təhsil Nazirliyinin qrantı ilə ÇXR-in qabaqcıl universitetlərində təhsillərini davam etdirirlər. Azərbaycan Respublikasından ÇXR-ə təhsil almaq üçün Kİ-nin fəaliyyəti dövründə 185 tələbə göndərilmiş, onların 101 nəfəri BDU-nun, 88 nəfəri isə Şərqsünaslıq fakültəsinin Çinşünaslıq ixtisasının tələbələri olmuşlar. İkinci layihə 2018-ci ildə yaradılmış BDU nəzdində Bakı Kinq Secon İnstitutudur (BKSİ). Bu institut Koreya Respublikasının Kinq Secon İnstitutu Fondunun Bakı filialı olaraq Azərbaycanda Koreya dilinin tədrisi və mədəniyyətinin yayılması ilə məşğuldur. BKSİ fəaliyyət göstərdiyi dövrdə BDU və Bakı şəhərində Koreya dili və mədəniyyəti ilə maraqlananlar arasında xeyli populyarlıq qazanmışdır. Koreya dili üzrə Beynəlxalq sertifikat (TOPIC) alanlar BKSİ-nin təqdimatı əsasında Koreyanın qabaqcıl universitetlərində təhsillərini davam etdirirlər.

Tədris planına uyğun olaraq, öyrənilən regionun "Mədəniyyəti və İncəsənəi" fənninin tədris olunduğunu əsas götürərək kafedranın təşkilatçılığı və uyğun səfirliklərlə birgə, uyğun fondların sponsorluğu ilə, Mədəniyyət Festivalları keçirilir. Festivalların təşkili zamanı universitet açıq qapı günü elan

edərək, marağ göstərən bakılılara uyğun ölkələrin mədəniyyəti və incəsənəti ilə tanış olmaq imkanı yaradır.

Kafedra mütəmadi olaraq, Yaponiya Fondu və Çin Dili Beynəlxalq Təhsil Fondunun göstərdiyi etimad əsasında Beynəlxalq Yapon Dili İmtahanı (JLPT) və Beynəlxalq Çin Dili İmtahanı (HSK, HSKK) təşkil edir.

Kafedranın fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Yaponiya Beynəlxalq Əməkdaşlıq Agentliyi (JICA) və Yaponiyanın Azərbaycan Respublikasındakı səfirliyinin qrantları ilə 350 min ABŞ dolları məbləğində (2005-ci ildə) "Linqafon kabineti" və 78 min 700 ABŞ dolları məbləğində (2017-ci ildə) kafedranın 4 otağı əsaslı təmir edilmiş və beynəlxalq tələblərə cavab verən müasir tədris-köməkçi avadanlıqlarla təchiz edilmişdir. Kafedranın Çin dili auditoriyası 2005-ci ildə ÇXR və Koreya dili auditoriyası 2018-ci ildə Koreya səfirliklərinin maliyyə yardımları ilə təmir və təchiz edilmişdir.

Kafedranın əməkdaşları İllik Elmi plana uyğun olaraq, elmi fəaliyyətlərini həyata keçirirlər. Kafedranın baş müəllimi Məmmədova Ellada Elixman qızı filologiya üzrə fəlsəfə doktorluğu dissertasiyasını başa çatdırmış, cari ilin aprel ayında ilkin müzakirə müvəffəqiyyətlə keçirilmiş və dissertasiya AAK-a təqdim edilmişdir. Kafedra fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində filologiya üzrə 1 elmlər doktorluq dissertasiyası müdafiə edilmiş, Yaponşünaslıq və Koreyaşünaslıq ixtisasları üzrə ixtisas fənn proqramları tərtib edilmiş, Yaponşünaslıq ixtisası üzrə 4 dərslük, 1 dərslük vəsaiti, 1 monoqrafiya hazırlanmışdır. Çoxsaylı məqalə çap edilmiş, onlardan 3-ü Tomson Reuters Agentliyinin indekslədiyi jurnallarda çap edilmişdir.

Kafedra 2011-ci ildən başlayaraq, Yaponiya Fondunun sponsorluğu ilə, Gürcüstan Respublikası ilə növbəlilik əsasında, Cənubi Qafqaz və Türkiyə regionları üzrə Beynəlxalq Qafqaz Yapon dili Müəllimlərinin Konfransını təşkil edir.

Uzaq Şərq dilləri və ədəbiyyatı kafedrasının kollektivi Şərqşünaslıq fakültəsinin 100 illik yubileyini təbrik edərək, Yaxın və Orta Şərq ölkələrinin dil və ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi sahəsinə Uzaq Şərq ölkələrinin dil və ədəbiyyatının öyrənilməsi və tədqiqi ilə qocaman fakültənin inkişafına yeni nəfəs verməklə bu istiqamətdə öz əməyini əsirgəməyəkdir.

KLASSİK İBRİ MƏTNLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR

Hüseynbalayeva Təranə

Bakı Dövlət Universiteti

tarananhuseynbalayeva@gmail.com

İlk növbədə qeyd etmək lazımdır ki, müasir ibri dilində şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolunu təşkil edən atalar sözləri və məsəllər olduqca zəngindir. Bunun isə, fikri bəzən nəsihətamiz, bəzən isə özünəməxsus yumor üslubunda ifadə

etməyi sevən yəhudi xalqının spesifik xüsusiyyəti ilə əlaqələndirmək olar. Uzun illər danışıq dili olmayan ibri dilindəki atalar sözləri və məsəllər tarixin müxtəlif qatlarında formalaşaraq, digər xalqların şifahi xalq yaradıcılığından fərqli olaraq, ağızdan-ağıza deyil, bir əsərdən-digərinə yazılı şəkildə ötürülərək bu günümüzdə gəlib çatmışdır. Bu ifadələr əsasən danışıq zamanı fikri qüvvələndirmək və ya daha obrazlı ifadəsi üçün məqsədəuyğun şəkildə istifadə edilmişdir. Əksər hallarda yəhudi atalar sözləri tərcümə edilərək bəzən olduğu kimi, bəzən isə müəyyən dəyişikliklərlə başqa dillərə, müxtəlif xalqların ədəbiyyatına daxil olmuşdur. Dünyanın əksər dillərində rastlaşdığımız və artıq öz yeni "mənzilində" doğmalaşmış bu səyyar deyimlərin həqiqətən də hansı xalqın folkloruna məxsus olması məsələsi ədəbiyyatın ən mübahisəli məsələlərindən hesab edilə bilər.

Müasir ibri dilində istifadə edilən atalar sözləri və məsəllərinin araşdırılmasında ilk növbədə onların mənşəyi məsələsi, o cümlədən də linqvistik lakonikliyi öz problematikliyi ilə seçilir. Məzmun baxımından isə, əksər xalqların folklorunda olduğu kimi, ibri dilində də bu ifadələr sevgi, dostluq, dürüstlük, sədaqət və s. kimi tərbiyəvi-əxlaqi bitmiş fikri ifadə edən cümlələrdən, hökmlərdən və ya dini mətnlərdən seçilmiş sitatlardan ibarətdir.

Yəhudi atalar sözləri və məsəllərinin mənşəyini müxtəlif mənbələrə əsasən təsnif etmək olar. Bunlardan ən əsası, əlbəttə ki, yəhudi folklorunun kökü sayılan Əhdi-Ətiq kitablarını, daha sonra isə Talmud, Mişna mətnlərini, o cümlədən də dünyanın müxtəlif yerlərinə səpələnmiş, fərqli mühitlərdə yaşayan yəhudi icmalarının tarixin müxtəlif dövrlərində dilə bəxş etdikləri töhfələri xüsusi qeyd etmək lazımdır. Bu mənbələr arasında Mişnanın tərkibinə daxil edilmiş "Pirke Avot" ("Ataların deyimləri") əsəri də mühim yer tutur. Bu mənbəyə daxil edilən cümlələr bu gün əksər xalqların folklorunda geniş istifadə edilir.

Linqvistik baxımdan da yəhudi atalar sözləri və məsəlləri çox maraqlıdır. Belə ki, əksəriyyəti klassik dini mənbələrdən qaynaqlandığı üçün klassik üslubu, klassik sintaktik quruluşu qoruyub saxlamışdır. Müasir dil daşıyıcısı bəzən bu ifadələri vərdiş olaraq məqsədəuyğun şəkildə istifadə etsə də, onların qrammatik izahından xəbərsizdir. Bəzən isə bu və ya digər atalar sözü və məsələ dildə hər iki şəkildə, yəni həm klassik üslubda, həm də bir az daha sadələşdirilmiş, "müasirləşdirilmiş" sintaktik quruluşda ifadə formasına malik olur.

Yəhudi atalar sözləri və məsəllərinin bəziləri Əhdi-Ətiq mətnlərinin tərcümələri vasitəsilə müxtəlif dünya xalqlarının folklorunda yaranmış, sonradan ibri dilinə keçmiş bibleik formalardır.

NİZAMİ GƏNCƏVİ "XƏMSƏ" SİNDƏ YUNAN ƏSASLI ALINMALAR

Nəcəfova Familə

Bakı Dövlət Universiteti

familanajafova@bsu.edu.az

Yaxın və Orta Şərq dilləri arasında fars dili ərəb mənşəli alınmaların sayına görə birinci yeri tutur. Lakin ərəb istilasından əvvəlki dövrlərdə, daha sonra isə Səfəvilər sülaləsinin hakimiyyəti illərində (XVII-XVIII əsrlər) fars dilinə külli miqdarda türk mənşəli sözlər də daxil olmuşdur. Türk alınmaları əsasən hərbi, məişət, ticarət, kənd təsərrüfatı sahələrini əhatə etsə də iqtisadiyyat, mədəniyyət və inzibati quruluş sferasına aid olan bir qisim söz də fars dilininin lüğət tərkibində yer almışdır. Fars dilinə nüfuz etmiş yunan, arami, latın və hind mənşəli sözlərə isə əsasən orta fars dilində rast gəlinməsi onların islam dininin qəbulundan əvvəlki dövrlərə aid olduğunu sübut edir. Qədim İran tarixinə nəzər saldıığımız zaman farsların yunanlarla uzunmüddətli əlaqələrinin, o cümlədən, Yunan-İran müharibələri, Makedoniyalı İsgəndərin fəthi, Parfiyadan keçən beynəlxalq əhəmiyyətli ticarət yolu, Sasanilər sülaləsinin hakimiyyəti illərində (III-VII əsrlər) yunan mədəniyyətinin İrana yol tapmasının şahidi oluruq və bu amil də şübhəsiz ki, fars dilinin lüğət tərkibində öz əksini tapmışdır. Bu alınmalara söz mülkünün şahı olan dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sində də rast gəlinir. Yunan mənşəli alınmalar işlənən beytlərdəki sözlərə misal olaraq, "درم" (dirhəm) sözünü –

دست بخشنده کافت درمست حاجب الباب درگه کرمست

(Bəxş edən əl dirhəmin bəlasıdır

Səxavətlilik dərgahının qapısının örtüyüdür)

"قیصر" (imperator) sözünü –

دختر قیصر همایون رای هم همایون بود و هم بنام همای

(Mübarək imperatorun qızı

Həm özü şahənə idi və həm də adı Humay idi)

"نرگس" (nərgiz) sözünü –

در کنارش گرفت و عذر انگیخت و آن گل از نرگس آب گل میریخت

(Ağuşuna aldı və üzr istədi

O gül də nərgizdən (gözündən) qızılgül suyu süzürdü (ağlayırdı))

"مروارید" (mirvari) sözünü –

برقع از ماه باز کرد و چو دید ز اشک بر مه فشاند مروارید

(Ayın (gözəlin üzündən) üstündən duvağı açan kimi

Ayı mirvari göz yaşlarına qərq etdi)

"یاقوت" (yaqut) sözünü –

طالعش حوت و مشتری در حوت ز هره با او چو لعل با یاقوت

(Ulduz falı Balıqlar bürcü və Yupiter Balıq bürcündə

Ləl yaqutla olan kimi Venera da onunladır)

"کیمیا" (ixsir, şəfalı su) sözünü –

کوره تابان کیمیای سپهر کا گهی بودشان و ز مهر

(Səmavi iksir ocağı mənbələri

Onlar ayın və günəşin bilicisi idilər)

"طلسم" (tilsim, ovsun, cadu, sehr) sözünü –

چون بلیناس روم صاحب رای هم رصد بند و هم طلسم گشای

(O romalı Bulinas kimi müdrik idi

Həm ulduz falı tərtib edirdi və həm də tilsimləri açırdı) – və s. bu kimi nümunələri göstərmək olar.

Qeyd olunmalıdır ki, yunan dilindən alınma sözlər fars dilinə daxil olma yollarına görə iki qrupa ayrılır. Birinci qrupa birbaşa yunan dilindən keçmiş sözlər daxildir. Nümunə göstərilən beytlərdəki "درم", "نرگس", "یاقوت", "مروارید", "مرورید" sözləri bu qəbildəndir. İkinci qrupa isə islam dininin qəbulundan sonra ərəb dili vasitəsilə fars dilinə keçmiş sözlər aid edilir. Misal kimi göstərilən beytlərdəki "قیصر", "طلسم" sözləri bu qrupa daxildir. Bəzi yunan dilindən alınma sözlərin isə müasir fars dilində yeni mənaları meydana çıxmışdır. Bunlara nümunə olaraq, yuxarıda verilmiş beytdəki "کیمیا" sözünü göstərmək olar. Belə ki, müasir fars dilində bu söz "kimya" (elm, fənn), fəlsəfə daşı (toxunduğu əşyanı qızıla çevirən daş), danışiq dilində isə "yalan", "fırıldaq" kimi yeni mənalar kəsb etmişdir.

“BİRİNCİ TÜRKÖLÖJİ QURULTAY - ПЕРВЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД” – КУРУЛТАЙ РЕПРЕССИРОВАННЫХ И РАССТРЕЛЯННЫХ

Абытов Байболот Капарович

Ошский государственный университет, город Ош,

Кыргызская Республика,

baybolot-1962@rambler.ru

Известно, что инициатором и организатором Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда выступили выдающиеся деятели советского Азербайджана: Самедага Агамалы оглу, Фархад Агазаде, Рухулла Ахундов, Бекир Чобанзаде, Джаббар Мамедзаде, Артур Зифельдт-Симумяги и др. Главной целью съезда было внедрение в культурную жизнь тюркских народов не только СССР, но других стран мира латинизированный алфавит. Именно в этом плане, первые практические опыты латинизации письменности советского Азербайджана легли в основу дальнейшего развития латинизированной системы письменности тюркских народов СССР.

Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 году. Согласно официальному Стенографическому отчёту, в ней принял участия 131 делегатов, из них **93** тюрка и **38** не тюрков, среди делегатов всего одна женщина. Стенографический отчет съезда, свидетельствует, что на 17 заседаниях, за семь дней, были заслушаны и обсуждены 38 докладов всемирно известных учёных лингвистов, тюркологов, этнологов, политических деятелей о тюркских языках, об их будущем. Заслушав доклады и прения по ним, Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд принял ряд резолюций: Резолюция Съезда о новом тюркском алфавите; Об изучении тюркских языков и о связях тюркских языков с другими языковыми семьями; По методике преподавания родного языка; Об орфографии тюркских языков; О системе научной терминологии на тюркских языках; Правописание в тюркском языке и др.

Содержания дискуссий тюркологов, были актуальны как для того времени, так и нынешних лет, периода государственного суверенитета и независимости тюркоязычных суверенных и автономных республик. После парада суверенитетов и независимости ряда тюркоязычных стран, нынешнее время, когда почти во всех государствах, на повестку дня вновь встал вопрос о реформе алфавита в республиках, о переходе к латинской письменности. Например, первым подобной реформой выступил, Республика Узбекистан, который за годы независимости полностью перешёл на латиницу. Известно, что в 1991 году в Стамбуле прошла

конференция, где представители тюрк-ских республик поддержали проект перехода письменности на латиницу, приближенную к турецкому алфавиту. И в 1993 году латиница стала использоваться официально в Республике Узбекистан. Подобные проблемы реформы алфавита предстоит и у других тюркоязычных государствах.

Первый Тюркологический Съезд, явился весьма важным событием для развивающихся общетюркских национально-культурных, духовных и письменных ценностей, дальнейшего углубления интеграционных процессов в национальной письменности тюркских народов. Этому способствовало общие исторические судьбы, схожие национально-духовные культуры, традиции, обычаи, обряды, религиозные верования тюркских народов. Ещё больше объединяющим фактором тюркского мира являлся схожие языки. Именно исходя из таких факторов Бакинский Тюркологический съезд следует рассматривать как большое научно-практическое событие в истории развития культурных ценностей тюркского мира.

Относительно участников съезда из числа кыргызов. К сожалению, кыргызский народ был представлен всего двумя деятелями культуры. Это первый красный профессор, поэт, просветитель Касым Тыныстанов и просветитель Данияр Базаркулов. Хотя, иногда некоторые люди приписывает участие на этом съезде и двух других деятелей культуры и государства – Ишеналы Арабаева и Абдыкерима Сыдыкова. Однако, в официальном списке делегатов съезда их имена и фамилии не значиться.

Материалы съезда и собственно Стенографический отчёт съезда является весьма важным научно-практическим артефактом, ценным историческим источником, в котором отражены дальнейшая судьба тюркской цивилизации, создание и сохранности его культурного наследия, в виде тюркской письменности на латинском алфавите. Здесь необходимо отметить две важные факторы. **Во-первых**, решением съезда и поддержкой официальных властей партии большевиков, было предпринято успешная попытка перехода на латинский алфавит, тем самым сблизиться с европейской культурой, европейской письменностью. Так, 12 декабря 1927 года ЦИК Киргизской АССР признал латинизированный алфавит государственным наравне с арабским. С 1927-28-учебного года латинизированный алфавит стал преподаваться в ряде школ, а с 1928-29-учебного года на него было переведено всё образование. 1 января 1930 года арабский алфавит в Киргизии был окончательно выведен из всех официальных сфер употребления. Казахстан с арабской письменности на латиницу перешел в 1929 году. В том же году в мае, на республиканской орфографической конференции в Самарканде был утверждён новый узбекский латинский алфавит – яналиф из 34 знаков, в Узбекистане. 3 января 1928 года доработанный

новый латинизированный алфавит был утверждён ЦИК Туркменской ССР. С сентября 1928 он стал внедряться в учебных заведениях, окончательный переход на новый, латинский алфавит во всех сферах был осуществлён в мае 1929 года. *Во-вторых*, с введением латинской письменности, официальные власти предприняли удачную попытку отдалить тюркских народов от исламской культуры, от арабской письменности и сокровищниц исламской литературы, языкознания, тем самым избежать огромное влияние мусульманской культуры, арабской письменности на тюркоязычных народов. В документах об этом прямо и открыто не говорится, но сквозь красную нить проходить эта идея.

Таким образом, Тюркологический Съезд, проходивший в Баку, не случайно именуется Первым. Ибо все его участники искренне надеялись, что это - начало большой кропотливой работы для будущего всех тюркских народов Союза ССР.

Среди историков, да и вообще ученых бытует мнение о том, что тюркология – это наука расстрелянных ученых. В этом есть большая доля исторической правды. После съезда, особенно в 30-е годы многие ученые тюркологи, государственные деятели, принявшие участие в том самом памятном съезде, были обвинены в буржуазном национализме, пантюркизме, панисламизме, в членствах запрещенных политических партий, в идеологической "подрывной" работе, также в ведении подрывной работы на "культурном идеологическом фронте", в связях с троцкистами, бухаринцами, буржуазными националистами, «двурушниками», в искажениях истории народов, участия в антисоветских пантюркистских организациях и пр. С такими характеристиками очень трудно, фактически невозможно было выжить в годы красного террора и массовой репрессии. Так, из числа 131 делегатов съезда почти половина были репрессированы, арестованы, расстреляны, осуждены на длительные сроки и умерли в лагерях. В 1929 г. - Рогдаев Н.И., в 1931 г. Гельдиев М., в 1932 г. - Перенглиев Б., в 1933 г. - Ашмарин Н.И. В 1935 г. были репрессированы и расстреляны Мальсатов З.К., Манатов Ш.А., Миллер А.А., Сабашкин А.М., Сафронов А.И. Пик массовых репрессий, осуждений и расстрелов приходится к 1937-38 гг.:

№	за 1937 год.	№	за 1938 год.
1.	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	1.	Алиев, Ибрагим Махмудович
2.	Байтурсун, Ахмед Байтурсунович	2.	Атнагулов, Салах Садр-оглы
3.	Зейналы, Ханафа баба оглы	3.	Ахундов, Рухулла Али-оглы
4.	Губайдуллин, Газиз	4.	Барахов, Исидор Никифорович
5.	Данияров, Базаркул	5.	Гусейнов, Мирза Давуд
6.	Джабиев, Габиб	6.	Зифельдт-Снумянги Артур Рудольфович
7.	Идельгужин, Карим Абдулович	7.	Ибрагимов, Галимджан Гирфанович
8.	Ильбек, Метрик Юнус-оглы	8.	Иногамов, Рахим Ахунджан-оглы
9.	Чобанзаде, Бекир Вагап оглы	9.	Катанов, Николай Гаврилович
10.	Алиев, Умар Джашуевич	10.	Самойлович, Александр Николаевич
11.	Гафуров, Сибгат Сатдыкович	11.	Султанова, Айна
12.	Захири, Ашур-Али	12.	Тынстанов, Касым
13.	Касимов, Панах Алекпер оглы	13.	Султанов, Гамид Гасан-оглы
14.	Коркмасов, Джелаледдин		
15.	Кулиев, Мустафа		
16.	Кульбешеров, Бяшим		
17.	Максудов, Гаяз Кысымович		
18.	Мамед-Заде, Джаббар Аббас-оглы		
19.	Наговицян, Иосиф Алексеевич		
20.	Недим, Мамут		
21.	Одабаш, Хабибулла Абдурашид-оглы		
22.	Рахими, Шакирджан		
23.	Сабиров, Рауф Ахметович		
24.	Тибилев, Александр Арсеньевич		
25.	Тюрюкулов, Назир		
26.	Усманов, Шамиль Хайрулович		
27.	Хакимов, Неймат Эйнатулла-оглы		
28.	Ходжаев, Халид-Саид		
29.	Юманкулов, Ибрагим		
30.	Юнусов, Гази-Алим		

Ряд делегатов данного съезда после него несколько раз арестовывались и осуждались. Это Генко А.Н. - 1938,1941; Гаврилов М.Ф. - 1931,1932,1938 гг.; Бороздин И.Н. - 1935,1937 гг. В 1941 г. были арестованы и осуждены Бассария С.П., Ильясов М.И., Крымский А.Е.

Таким образом, по моим подсчетам, из 131 делегатов Бакинского съезда тюркологов, впоследствии были обвинены во многих в несуществующих грехах, делах, арестованы, репрессированы и расстреляны 59 делегатов. Именно это и доказывает исторический факт о том, что «Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных» (съезд на кыргызском языке означает – курултай – авт.).

Если добавить сюда и тех репрессированных тюркологов – ученых, государственных деятелей, которые не были участниками Первого Советского Тюркологического съезда. Это были такие деятели, которые внесли весомый вклад в развитии тюркологии в целом. Они были арестованы, осуждены и расстреляны в разные годы: И.Арабаев - 1933 г., Дулатов М. – 1935 г., в 1937 г. Алкин И.С., Хулуфлу В., в 1938 г. - Акки И.А., Акчокраклы О.Н., Атласов Х.М., Алекперов А.К., Амантаев Г.С., Асфендиаров С.Дж., Атласов Х.М., Ахундов Р. Исмаилов И.Ф., Лятифзаде А.А. – 1941 г., в 1943 г. Байбуртлы Я.С., Юсиф В.Ч. и многие другие.

Таким образом, вышеперечисленные репрессированные и расстрелянные тюркологи вполне убедительно доказывает, что действительно «тюркология – наука репрессированных и расстрелянных».

ƏDƏBİYYAT

ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ ƏRƏB MİQRANTLARIN PROBLEMLƏRİ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA: TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK

Mustafayeva Xəyalə

Bakı Dövlət Universiteti

khayalarahman@gmail.com

Bu gün müasir dünyada miqrasiya problemi və onun doğurduğu fəsadlar əksər böyük dövlətlərin üzləşdiyi reallıqdır. Məhz qloballaşması və aktuallaşması səbəbindəndir ki, problem dünya nəhənglərinin siyasi gündəmini də zəbt edib, əməli həll yolları axtarılır. Artıq BMT-nin Miqrasiya Şəbəkəsi (UNNM) çərçivəsində görülən işlərin və şəbəkənin fəaliyyətinin 2021-2025-ci illəri əhatə edən Dayanıqlı İnkişaf üzrə Əməkdaşlığa dair Çərçivə sənədi (UNSDCF 2021-2025) qəbul olunub.

Bundan başqa, 19 dekabr 2018-ci ildə Birləşmiş Millətlər Təşkilatının himayəsi altında Təhlükəsiz, nizamlı və qanuni miqrasiya üzrə Qlobal Pakt hazırlanıb və BMT Baş Assambleyası tərəfindən rəsmi olaraq təsdiq edilib. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Azərbaycan Respublikası 2018-ci ildə Qlobal Pakta qoşulan ilk ölkələrdən olub.

Problemin qaynaqlanması və inkişafını isə Şərqi-Qərbi anlayışının yaranması ilə əlaqələndirən elmi müddəalar, nəzəriyyələr də mövcuddur. Şərqi və Qərbi arasında köklü fərq haqqında ilkin anlayış Avropa elmi ictimaiyyətində hələ XVIII əsrdə formalaşmağa başlamışdır və hələ o dövrdən daha çox şərqilələrin qərbə miqrasiyasını doğuran amillər sırasında ictimai-siyasi vəziyyətlə yanaşı, iqtisadi gerilik, dinlər-mədəniyyətlərə münasibətlər qeyd olunmuşdur.

Bunun bədii təfəkkür aynasında əksi baxımından mərəkəşli yazar Dris Şraybi (1926-2007) yaradıcılığı daha aktualdır. Şərqi-Qərbi sivilizasiyalar, mədəniyyətlərə sünə uçuşum məsələləri, Qərbi cəmiyyətinin qüsurlarının, pərdəarxası simasının işıqlandırılması D.Şraybi yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir desək, yanılmazıq. Və bu missiyanı o, Mərəkəşin uzun illər apardığı milli-azadlıq hərəkatı, müstəqil məqəddərat mücadiləsindən bəhs edən əsərlərində demokratiya və azadlıqdan dən vuran Qərbin istilacı ruhu, müstəmləkə siyasətini ifşa etməklə uğurla yerinə yetirmişdir. Həmçinin, vətəndaş təəssübkeşliyi ilə ərəbləri mühacir taleyi seçməyə məcbur edən obyektiv, subyektiv səbəbləri işıqlandırmaqla Ərəbi Şərqində mövcud ictimai-siyasi qüsurların, problemlərin kökünə, ağır iqtisadi-sosial durumun, geriliyin səbəblərinə ayna tutmuşdur. Bunun fonunda insan haqlarının aliliyindən bəhs

edən, sülhə və ortaq məxrəcə, anlayışa, dini dözümlülüyə səsləyən Qərbdə mühacirət edən ərəblərə qeyri-humanist münasibət, milli-dini dözümsüzlük, rasizm meyillərinin olduğunu vurğulamışdır.

İBN ABD RƏBBİHİNİN "ƏL-İQD ƏL-FƏRİD" ƏSƏRİNDƏ MUSİQİ VƏ MAHNI SƏNƏTİ

Dadaşova Aytən

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
aytendadasheva1982@gmail.com*

Klassik ərəb ədəbiyyatı yarandığı gündən musiqi ilə sıx bağlı olub. Məlumdur ki, orta əsrlər ərəb şeiri öz mahiyyəti ilə lirik poeziyadır. "Lirika" özü yunan musiqi aləti olan liradan götürülüb. Adətən hiss və həyəcanın, daxili duyğuların ifadəsi ilə bağlı olan şeirlər musiqi ilə əlaqəli olub nəغمə üzərində oxunurdu. Ərəblərdə bu hal daha geniş yayılmışdı. Təsadüfi deyildi ki, ərəb şeirinin ən böyük mənbəsi -- Əbul-Fərəc əl-İsfəhaninin antologiyası "Kitəbul-əğani" (Nəğmələr kitabı) adlanır. Şövqi Dayf göstərir ki, ərəb şairləri özləri şeirlərini nəغمə kimi oxuyurdular. Xüsusilə, Suleyk ibn Sələkə, Əlqamə əl-Fəhl, əl-Əşə kimi şailərin öz şeirlərini nəغمə üzərində ifa etmələri məlumdur. Onlar ən çox sənc صنع adlanan musiqi alətindən istifadə edirdilər. Bu səbəbdən əl-Əşaya صناجة العرب deyirdilər. Hələ qədim zamanlardan şeirin musiqi ilə ifasına ərəb şeirindən gətirilən bir çox nümunələr də dəlalat edir.

Ərəb mahni sənəti hələ Cahiliyyə dövründən qonşu xalqların incəsənəti ilə sıx bağlı olub. İslamdan əvvəl qonşu xalqlarla əlaqələr hələ zəif idi. Bununla belə, ticarət əlaqələri, səyahətlər az da olsa xalqlar arasında mədəni əlaqələrə təkan verirdi. Fotiyeva göstərir ki, əsir müğənnilərin sayəsində ərəblər fars, yunan-bizans və yəhudi musiqi sənəti və musiqi alətləri ilə tanış olurlar. Cahiliyyə şairlərinin şeirlərində müğənni və musiqi alətlərinin xatırlanması da buna dəlalat edir. Əgər cahiliyyə dövründə əsir müğənnilərin ifası epizodik xarakter daşıyırdısa, İslamın yaranması və ərəb istilaları nəticəsində onların sayı daim çoxalır, yeni-yeni əsirlər dəstəsi ilə Hicazda müğənni və rəqqasələrin də sayı artır. Əməvilər dövründə isə artıq bu müğənnilərin böyük əksəriyyəti İslamı qəbul etdiyindən məvali və ya məvali övladları idilər. Belə bir zəminə əsaslanan ibn Abd Rəbbihi öz əsərində musiqi sənətinə xüsusi yer ayırır.

Əsərin iyirminci kitabı "كتاب الباقوتة الثانية في الالحن واختلاف الناس فيها" "Musiqi və insanların bu barədə fərqli fikirləri" adlanır. Əsərdə diqqəti cəlb edən bir neçə məqamın üzərində dayanmaq istərdik. Bunlardan əsası müəllifin musiqi sənətinə şeir sənəti ilə sıx əlaqədə təqdim etməsidir. Digər mühüm məsələlər musiqi və gözəl səs ilə bağlı fikirləri əks etdirilməsidir.

Əsərdə müəllif İslam və musiqi məsələsinə toxunur.

İslamda musiqiyə olan ikili münasibəti ümumiyyətlə, poeziyaya olan münasibətə müqayisə edə bilərik. İslam yaranarkən bir çox müşrik şairlər yeni dini və onun peyğəmbərlərini həcv edir. Hubeyrə ibn Əbu Vəhəb, Abdulla ibn Zibəra, Kəb ibn Əsrəf kimi şairlər təqiblərə məruz qalır. Yəhudi şairi Kəb ibn Əsrəf peyğəmbərin əmri ilə qətlə yetirilir. İslam dininə qarşı çıxan şairlər bu dində poeziyaya qarşı mənfi münasibətin formalaşmasına səbəb oldular. Quranda şairlər əleyhinə ayələr meydana gəlir. Çox keçmir ki, İslamın öz şairlər ordusu – Həssan ibn Sabit, Abdulla ibn Rəvahə, Kəb ibn Zubeyr, Kəb ibn Malik kimi şairlər yaranır və onlar yeni dini öz şeirləri ilə müdafiə etməyə başlayır. Bu zaman şairlərə olan münasibət də dəyişir. Biz bu bərdə "əl-iqd əl-fərid"də müvafiq bəhslə bağlı təhlil aparmışıq.

İslam bərqərar olduqdan sonra müğənnilər yenidən cəmiyyətdə nəzərə cərpacaq dərəcədə artmağa başlayır.

İbn Abd Rəbbihi musiqi alətlərinə də yer ayırır.

"əl-iqd əl-fərid"də bioqrafik məlumatlar içərisində İspaniyada yaşamış müğənni Ziryab bərdə deyimlər xüsusi önəm daşıyır. Çünki Ziryab Əndəlusun mədəni həyatında müstəsna rol oynamış böyük şəxsiyyət idi

Ümumiyyətlə, İbn Abd Rəbbihinin "əl-iqd əl-fərid" əsəri ərəb musiqi sənətinin özəlliklərini, musiqinin poeziya ilə sıx bağlılığını nümayiş etdirən dəyərli əsərlərdəndir.

İSLAMIN ZÜHURU ZAMANI ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DURUM

İsmayılova Əzizə

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
a.ismailova78@mail.ru*

Yeddinci əsr özünün gəlişi ilə Ərəbistan yarımadasına yeni ab-hava gətirdi. Əsasən Cahiliyyət erasının sona çatması bərdə xəbərsiz, öz keçmiş adət-ənənələrinə, məişət tərzinə, büt-pərəstliyin hər yanda tuğyan edən hökmlərinə qeyri ixtiyari boyun əyən ərəb ictimaiyyəti - səhrada yaşayan bədəvilər, oturaq həyata qədəm qoyan şəhər əhli, eləcə də Məkkənin kübar camaatı birdən-birə yeni bir ideologiya ilə qarşılaşmalı oldular. Bu ideologiya əvvəlcə yarımadaanın ən uca dağı olan Hirə dağına, oradan isə qısa zamanda səhralara, yaşayış məntəqələrinə yayıldı və özünün atributları ilə bütün Ərəbistan millətini düşündürməyə başladı.

İslamdan öncə Ərəbistan yarımadasını büt-pərəstlik cənginə almışdı. Ərəb qəbilələri Kəbəyə gəlib çoxsaylı büt allahlarını ziyarət edərdi. Hirə dağında

Məhəmməd peyğəmbərin gözlərinə görünən mələk isə bütlərdən deyil, tohiddən (təkallahlıq) danışdı. Bu elə bir dövr idi ki, ərəb xalqının istər bədəvisinin, istərsə də mədənisinin həyatında güclü təbəqələşmə baş vermişdi. Artıq iki əsrin qovşağında "Səalik"lər (yoxsul) adlı soyğunçu dəstələri yaranmışdı. Onlar varlıların dəvə karvanlarına, mülklərinə hücum edərək qarətçiliklə məşğul olurdular. Səalilər – hər şeydən məhrum edilmiş bədəvi ərəbləri idilər.

Ölkədəki ədəbi-mədəni durum belə bir ictimai-siyasi vəziyyətdə öz istiqamətini müəyyənləşdirə bilmirdi. İstər məhşurlaşmış "muəlləqə" sahibləri, istər yeni ideologiyanın ziddinə gedən Məkkə müşriklərinin təhrikilə şeir yazan bütprəestlər, istərsə də "muxadramlar" (hər iki dövrdə yazıb-yaradan şairlər) artıq ənənəvi poeziyanın mədhiyyə, mərsiyyə növündən əl çəkib naümid şəkildə hansı tərəfə meyl etmək barədə hələ son qərarı verməmişdilər. O dövrdə çox cavan yaşlarında şəhid olan qardaşları Saxr və Əmr üçün söylədiyi ağular ilə tanınmış yeganə qadın şairə əl-Xənsa peyğəmbərlə islam dini barədə dəfələrlə söhbət etmiş və islamı qəbul etmişdir. Peyğəmbər şairi kimi tanınan mədinəli Həssan ibn Sabit də həm şeirlə, həm də əlində qılınc müşriklərlə vuruşaraq islam mücahidlərindən birinə çevrilir. Kə'b ibn Zühəyrin peyğəmbərin hüzurunda oxuduğu "Bənət Suad" (Suad tərək etdi) qəsidəsi "əl-Burdə" (Əba) adı ilə böyük şöhrət qazandı. Qeyd etməliyik ki, peyğəmbərin vəfatı ərəfəsində şairlərin islama münasibəti hələ tam şəkildə qərarlaşmamışdı. İslama münasibətdə isə yalnız Həssan ibn Sabitin mövqeyi dəyişməz qalırdı və ona görə də ona "Şair ən-Nəbi" (Peyğəmbərin şairi) adını vermişdilər.

Bir sözlə, Ərəbistan yarımadasında ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni durum Cahiliyyə dövrü ilə islam dininin bərqərar olduğu iki əsrin qovşağında keçməkeşli sınaqlardan keçmiş və tam şəkildə formalaşaraq bu gün bizə gəlib çatan nəhəng bir ədəbi-mədəni irsin əsasını qoymuşdur.

RÜSTƏM CÜRCANININ "NİZAMŞAHIN EHTİYATLARI" ƏSƏRİNİN ƏLYAZMASI

Gülaliyev Elçin

Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyası

elchin.gulaliyev1@gmail.com

AMEA M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan nadir və qiymətli sənəd kolleksiyaları içərisində Rüstəm Curcaninin "Nizamşahın ehtiyatları" əsəri xüsusi yer tutur. Bu əsər orijinal əsər olmaqla bərabər XII əsr Mərkəzi Asiya müəllifi olan məşhur Zeynəddin ibn Əbu İbrahim Curcaninin "Xarəzmşahın ehtiyatları" əsərinə bənzəyir. Bu əlyazma nadir nüsxə hesab edilir və dünyanın

digər əlyazma fondlarından tapılmamışdır. Hər halda dünyadakı bilinən digər kataloqlarında bu ada rast gəlinməyib.

Rüstəm Curcaninin "Nizamşahın ehtiyatları" əsərindən əlyazma nümunəsi

Rüstəm Curcaninin əsərindən təqdim olunan bu əlyazmanın şəkli XVI əsrə aiddir. Belə ki, əsərin yazılma ili dəqiq məlum olmasa da, əlyazma XVI əsrdə (Hicri təqvimlə 954-cü il) köçürülüb. Kitab tibbi bitkilərin, heyvanlardan alınan maddələrin, mineralların və mürəkkəb dərmanların əczaçılıq üzrə xüsusiyyətlərinin təsvirini verir. Bu kitab farsca danışan və ya fars dilinin istifadə edildiyi ölkələrdə təbabət və əczaçılığın inkişafına təkan verib. Azərbaycanda bu kitab qismən tədqiq edilib. Əsər əlyazma şəklində qalıb və hələ də tərcümə və çap edilməyib. Əlyazma nəstəliq xətti ilə filiqrانlarla nazik ağ kağız üzərində qara mürəkkəblə yazılıb. Fəsilələrin başlıqları qalın hərflərlə yazılıb. Başlıqlar qırmızı mürəkkəblə yazılıb. Cildi qara dəridəndir. İlk səhifə ornamentlə naxışlanıb.

Nadir və qiymətli əlyazma nümunələri qədim zamanlardan elm, mədəniyyət beşiyi olan Azərbaycanda zəngin kitab xəzinəsi və mədəni irs olduğunu təsdiq edən önəmli faktordur.

HACI ŞEYX HƏSƏN MOLLA İMAMQULU OĞLU MOLLAZADƏ GƏNCƏVİNİN HƏYATI VƏ ONUN "ZÜBDƏTU-TƏVARİX" ƏSƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ

İslamova Nicabət

*AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
nicabet.1977@mail.ru*

Dünya alimləri içərisində Azərbaycan alimlərinin həmişə özünəməxsus yeri olmuşdur. AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda belə görkəmli alimlərin əsərləri mühafizə olunur. Azərbaycanın görkəmli tədqiqatçılarından bir də Hacı Şeyx Həsən Molla İmamqulu oğlu Mollazadə Gəncəvidir. O, 1853-cü ildə Şəki şəhərində dünyaya gəlmişdir. Hacı Həsən ilk təhsilini də məhz Şəki şəhərində almışdır. Atası oğlunun elmə olan həvəsini görür və ona yaxşı təhsil vermək məqsədi ilə Gəncəyə köçür. Daha sonra O, təhsilini davam etdirmək üçün Nəcəf şəhərinə gedir və beş il burada oxuduqdan sonra yenidən vətəninə qayıdır.

Hacı Şeyx Həsən Molla İmamqulu oğlu Gəncəvi çox qiymətli əsərlərə müəlliflik etmişdir. Belə əsərlərdən biri də "Zübdətu-təvarix" əsəridir. Əsər dörd cilddən ibarətdir. Əsərin birinci cildində əvvəlcə dünyanın yaradılışından bəhs edilir. Daha sonra isə hər bir peyğəmbərin həyatı haqqında məlumatlar verilir. Bununla yanaşı burada həmçinin peyğəmbərlərin yaşadıkları dövür və bu dövrdə baş vermiş hadisələr haqqında da maraqlı məlumatlar almaq mümkündür. Əsərin ikinci və üçüncü cildlərində də tarixi ardıcılıqla Şərqdə baş vermiş hadisələr haqqında maraqlı məlumatlar almaq mümkündür. "Zübdətu təvarix" əsərinin IV cildində Azərbaycanla xüsusən də burada yaranmış dövlətlərlə bağlı məlumatlar vardır. Bu cildə müəllif Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu və Səfəvi dövlətləri, həmçinin burada baş vermiş hadisələr haqqında da məlumatlar vermişdir. Əsərdə Teymurun Azərbaycana yürüşü ilə bağlı da dəyərli məlumatlar almaq mümkündür. Əsərin birinci cildi 1905-ci ildə Tiflisdə "Qeyrət" mətbəəsində nəşr olunmuşdur. İkinci cildi Gəncədə Əskər Hacı Həsənzadə mətbəəsində 1909-cu ildə, üçüncü cildin birinci hissəsi 1913-cü ildə Gəncədə Əbilov və Haqverdiyev mətbəəsində çap edilmişdir. Əsərin dördüncü cildi iki hissədən ibarət olmaqla 1912-ci ildə Gəncədə Əbilov və Haqverdiyev mətbəəsində nəşr edilmişdir.

AMEA M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə, ədəbiyyatına aid əlyazma və çap kitabları ilə zəngindir. İnstitutda həm Azərbaycan həm də müxtəlif ölkələrin müəlliflərinin əsərləri mühafizə edilir. Sovet dönəmində bu əsərlərin bəzilərini tədqiq etməyə icazə verilməsə də müstəqillik əldə etdikdən sonra bu əsərlər alimlər tərəfindən tədqiqata cəlb edilmiş və orada olan maraqlı faktlar ictimaiyyətə təqdim olunmuşdur. Fik-

rimcə burada olan Azərbaycan müəlliflərinin əsərlərini tədqiq edərək dünya içtimaiyyətinə çatdırmaq daha vacibdir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, Şeyx Həsənin əsərləri indiyə qədər lazımınca arşdırılmamış və tədqiqata cəlb edilməmişdir. Halbuki əgər onun yazdığı əsərlər tədqiq olunarsa həm Azərbaycan tarixi, həm də islam dini ilə bağlı maraqlı və qiymətli faktlar ortaya çıxar. Bu səbəbdən də alimin həm bəhs olunan "Zübdətu-təvarix" əsərinin, həm də digər əsərlərinin transliterasiya edilərək Azərbaycan elmi ictimaiyyətinə çatdırılması çox zəruridir.

MÜASİR ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ

Həmidov İmamverdi

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

imamverdi.hamidov@mail.ru

Dünya şöhrətli böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi irsinin ərəb ölkələrində öyrənilməsi XX əsrin ortalarında başlamışdır. Ərəb ölkələrində, xüsusilə Misirdə şairin öyrənilməsinə marağın yaranmasına Azərbaycanda və keçmiş Sovet İttifaqında Nizaminin 800 illik yubleyinin keçirilməsi də səbəb olmuşdur. Misir alimi Abdunueym Məhəmməd Həsəneynin "Nizami Gəncəvi şairul-fadiləti. Hayatuhu, beyətuhu və şiruhu" ("Fəzilət şairi Nizami Gəncəvi. Həyatı, mühiti və poeziyası") adlı monoqrafiyası işıq üzü gördükdən sonra Muhammad Quneymi Hilal, Bədi Muhammad Cuma, Muhammad Səid Cəmaləddin, Şirin Həsəneyn Nizami irsinin öyrənilməsi və tərcüməsi istiqamətində çalışmışlar. Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq yönündə tədqiqat aparan bu alimlər Nizaminin Leyli və Məcnun əhvalatı ilə bağlı qaynaqların tədqiqinə daha çox yer vermişlər.

Onların nəticələri ərəb ədəbiyyatşünaslığında yeni bir sahəyə toxunduğu üçün əhəmiyyətli olsa da həmin alimlər böyük şairin mənsub olduğu xalqın ədəbi-mədəni təfəkkür qaynaqlarına istinad etməmişlər. Tədqiqatlarının Azərbaycan nizamışünaslığı ilə əlaqəsi olmaması səbəbindən bir sıra elmi həqiqətlər obyektiv təqdim edilməmişdir.

Ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndiyi sonrakı dövrlərdə ərəb ölkələrində Nizami irsinin öyrənilməsində yeni baxışlar özünü göstərməkdədir. Bu işdə Azərbaycan ərəbşünaslarının fəallığı da müəyyən rol oynamışdır. Ərəb mətbuatında Azərbaycan ədəbiyyatı və Nizami Gəncəvi haqqında ərəbşünas alimlərimizin çıxışları ərəb ədəbiyyatşünaslarının diqqətini cəlb etməklə yanaşı Nizami haqqında həqiqətin söylənilməsi başlanmışdır.

Müstəqil Azərbaycan Respublikasında 2021-ci ildə Nizami Gəncəvi ilinin keçirilməsi ərəb aləminə də təsir etmişdir. Belə ki, həmin ildə İordaniyanın Aləl-Beyt Universiteti, YUNESKO nəzdində Azərbaycan Milli Komitəsi, Azərbaycan səfirliyi və AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun əməkdaşlığı nəticəsində 8 ərəb ölkəsindən olan alimlərin məqalələrindən ibarət "Əş-Şairul-Azərbaycani Nizami Kəncəvi fiyünün-arabiyyatin" ("Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi ərəb alimlərinin gözü ilə") adlı kitab nəşr edildi. Kitabda ərəb aləmində ilk dəfə olaraq Nizami Gəncəvi Azərbaycan şairi kimi oxuculara təqdim edilir. Bu təqdir nəşrdə təmsil olunmuş Misir, Livan, Suriya, İraq, Mərakeş, İordaniya, Əlcəzair alimlərinin fikirlərində əksini tapmışdır.

Obyektiv mülahizə ondan ibarətdir ki, Nizami Azərbaycan-Gəncə mühitində yetişmiş, dövrün tələbi ilə əsərlərini fars dilində yazmış, insanları düşündürən mövzulara müraciət etmiş, digər müasirləri ilə birlikdə XII əsrdə Azərbaycan poetik məktəbini yaratmış humanist və bəşəri sənətkardır.

Kitabda aşkarlanmış elmi həqiqət Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi kimi təqdimi prof. Əhməd Musanın, prof. Abdulkərim Cəradatın, prof. Şirin Həsəneynin, d.r Samir Əhmədin, d.r Əhməd Şəbanın məqalələrində daha əsaslı şəkildə öz əksini tapmışdır. Müəlliflərin qeyd etdiyi kimi Nizaminin əsərləri aşıladığı humanist fikirləri və dərin sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə fərqləndiyi üçün geniş yayılmış və böyük şairin ənənələri bir çox Şərq xalqlarının ədəbiyyatında davam etdirilmişdir.

RADİYUDDİN MƏHƏMMƏD BİN ƏL-HƏSƏN ƏL-ASTARABADİNİN ƏLYAZMALAR FONDUNDA MÜHAFİZƏ OLUNAN "ƏL-KAFİYƏ" ƏSƏRİ

Vəliyeva Kübra

*AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu
kubra.valiyeva@yahoo.com*

Məşhur nəhv alimi İbn əl-Hacibə (1175-1248) böyük nüfuz qazandıran əsərləri içərisində "əl-Kafiyə" əsərinin xüsusi yeri vardır. "Kafiyə" əsərinə alimin özü də daxil olmaqla yüzdən artıq şərh yazılmışdır. Bunların içərisində Molla Caminin (?-1492) "əl-Fəvaidud-Diyaiyyə" şərh və Radiyuddin əl-Astarabadinin (?-1287) "Şərhu Radi əl-əl-Kafiyə" şərh daha çox məşhurdur.

"Nəcmul-əimmə" ("imamların ulduzu") ləqəbi ilə tanınan Şeyx Radiyuddin Məhəmməd bin əl-Həsən əl-Astarabadi ərəb dili qrammatikasının sərf, nəhv və bəlağət elmlərinə dair məşhur əsərlərin müəllifidir. Ona daha çox şöhrət qazandıran isə "Şərhu-Kafiyə" və "Şərhu-Şafiyə" əsərləridir.

Radiyuddin əl-Astarabadinin ərəb dilində yazdığı bu kitabda nəhv elmi asan və sadə bir dillə izah edilmişdir. Əs-Suyuti bu kitab haqqında demişdir ki,

heç bir şərh "Kafiyə" qədər ərəb dilinin qrammatikasını əhatəli və gözəl bəyan etməmişdir.

Radiyuddin əl-Astarabadinin "Şərhu Radi aləl-Kafiyə" şərhı AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda D-44/264 şifrəsi altında qorunub saxlanılan dəyərli əsərlərdən biridir. Ərəb dili qrammatikasının sintaksis bölməsini əhatə edən əsər hicri qəməri 1268 (1851)-ci ildə yazılmışdır. Nəsx xətti ilə işlənmiş kitab iki cilddən ibarətdir. Kitabın həcmi 209 vərəqdən (I cild 94, II cild isə 115 vərəq) ibarətdir. Vərəqin ölçüsü 21 x 34 sm., mətnin yazılı hissəsi 14x25 sm., hər səhifədəki sətirin sayı 40-a bərabərdir. Kitabın kənarlarında qara mürəkkəblə haşiyələr verilmişdir.

Orta əsrlərdə səhifələmə metodu paqinasiya üsulundan ibarət olduğuna görə kitaba səhifələr vurulmamışdır. Araşdırma zamanı vərəqlərin nömrələnməsi şərti olaraq bizim tərəfimizdən icra edilmişdir.

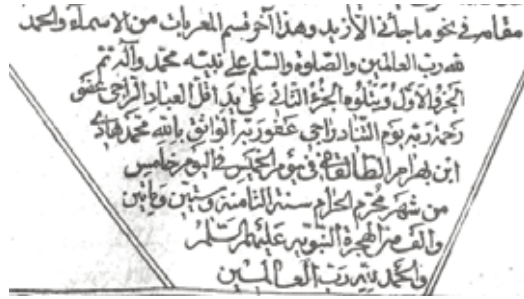

Şəkil 1. "Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab" əsərinin I hissəsinin ilk səhifəsi

Bölmənin əvvəlində ərəb dilində علم النحو والأعراب في الكافية في شرح رضى على الكافية في علم النحو والأعراب [Həzəl-kitəb şərhu Radi alə əl-kafiyə fi ilmin nəhv və irab] ("Razinin "kafiyə"yə sintaktik baxımdan şərhı") cümləsi yazılmışdır [şəkil 1].

Bütün islami mənbələrdə olduğu kimi bu kitabın da əvvəli بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ [bismillahi-rahmani-rahim va bihi nəstəin] ("Rəhman və Rəhim olan Allahın adı və köməyi ilə") sözləri ilə başlamış və müqəddimə olmadan ərəb dilinin sintaksis bölməsinə keçilmişdir [şəkil 1].

Şəkil 2. "Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab" əsərinin I hissəsinin son səhifəsi

Bölmənin sonunda qeyd edilir ki, "kitabın I hissəsi və ardınca gələn II hissəsi zəif, fəqir, bağışlanmaya ehtiyacı olan Məhəmməd Hadi ibn Bəhram ət-Taliqani tərəfindən müqəddəs məhərrəm ayının beşində, cümə axşamı, h.ç 1268 (1851)-ci ildə yazılıb tamamlanmışdır. Sonra Allaha həmd etmişdir" [şəkil 2].

Qrammatik mövzu izah edilməzdən əvvəl səhifənin əvvəlində yeni mövzunun adı verilmişdir. Müəllifin əsərdə dilçilik məsələlərinə münasibət və fikirləri əhatəlidir.

"Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab" əsərinin I hissəsində kəlmə, kəlmənin növləri, kəlam, nəhv elminin faydaları, isim, hərf, murəb, məbni, irab və onun növləri, amil, irəbul-əsmə sittə, vasf, təniz, ǧayrul-munsarif, cəm, əl-murabatu şərhi Radi adlı mövzular ardıcıl olaraq verilmiş, sonra isə kəlmə və cümlələrin irab vəziyyətlərinə görə mərfuat (adlıq halda işlənən cümlə üzvləri), mənsubat (təsirlik halda işlənən cümlə üzvləri), məcruat (yiyəlik halda işlənən cümlə üzvləri) bölmələri yer almışdır.

Mərfuat bölməsində fail, tənazu, mübtəda, xəbər və innə və əxavətiyə kimi cümlə üzvləri haqqında danışılır.

Mənsubat bölməsində məfulun mutlaq, həzful-feil, məfulun bihi, tərxi, munədə, nida, həzf hərfi nida, ixtisas, iştiǧal, təhzir, məfulun fih, məfulun məahu, hal, təmyiz, musənnə, xəbəri kənə və əxavətiyə, ismu innə və əxavətiyə, lə əlləti linəfyil-cins, xəbəri mə və lə muşəbbəhəteyni bi leysə haqqında bəhs olunur.

Məcruat bölməsində isə mudafu ileyhi, izafət, əsməul-sittə, təvabi, nəət, təkid və onun növləri, bədəl, atf, atful-bəyan adlı qrammatik mövzular verilmişdir.

Məşhur qrammatik alim Radiyuddin əl-Astarabadinin "Şərhu Radi alə əl-Kafiyə fi ilmin nəhv və irab" ("Razinin "kafiyə"yə sintaktik baxımdan şərhi") əsərinin tədiqiqi Naxçıvanda və eləcə də Azərbaycanca mövcud olan qədim ərəbdilli yazılı abidələrin tarixindən xəbər verir.

İLK ƏRƏB ƏDƏBİYYATI TƏDQİQATLARI

Əliyeva Lalə

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
lala_nazali@yahoo.com

Ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid olan və qələmə alınan ilk elmi əsər türkcə, ərəbcə və farsca mükəmməl bilən avstriyalı şərqşünas Josef Von Hammer Purgstallın "*Başlangıcından Hicri On İkinci Yüzdilliyin Sonuna Qədər Ərəb Ədəbiyyatı Tarixi*" adıyla qələmə aldığı və 1950-1957 illər arasında Vyanada nəşr olunan *Tarihu'l-ədəbi'l-'Arabi (Ərəb Ədəbiyyatı Tarixi)* yeddi cildlik əsərdir.

Avstriyalı şərqşünas Alfonso von Kremerin ərəb ədəbiyyatı və şeirinə aid "*Xəlifələr dönmində qərb mədəniyyət tarixi*" başlığı altında qələmə aldığı və 1877 ildə Vyanada çap olunan iki cildlik əsər bu mövzuda yazılan ən gözəl əsərlər arasında yer almışdır.

Fransız şərqşünası Cl.Huart 1902 ildə Parisdə "*Ərəb ədəbiyyatı tarixi*" və ayrıca Mutahher el-Maqdisinin "*Başlanğıc və tarix*" adlı məşhur əsərinin nəşrini gercəkləşdirir.

Nallinonun "*Ərəb ədəbiyyatı tarixi*" adlı əsəri 1910-1911 tədris ilində Misir Universitetində verdiyi və son dərəcə uyumlu ərəbcə qələmə alınmış dərslər müəllimliyindən ibarətdir. Ölümündən sonra özü kimi çox bacarıqlı şərqşünas-ərəbşünas olan qızı Mariya Nallino tərəfindən nəşrə hazırlanmış və Taha Hüseyinin dəstəyi və yazdığı müqəddimə ilə birlikdə 1954 ildə Misirdə yayımlanmışdır. Əsər cahiliyyə dönməindən Əməvilər dönməinə qədər olan zamanı əhatə edir.

İngilis şərqşünası Reynold Alleyne Nikolsonun səkkiz cildlik 1923 ildə Londonda çap edilmiş "*Ərəb ədəbiyyatı tarixi*" əsərində ərəb ədəbiyyatı tarixi ərəb-islam siyasət və mədəniyyəti prizmasından tədqiq olunur.

Ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid olan günümüzə qədər yazılan ən önəmli əsər Brokkelmanın *Ərəb ədəbiyyatı tarixi* adlı almanca yazılan əsəridir. Sözügedən əsər Abdülhalım ən-Nəccar tərəfindən ərəb dilinə tərcümə edilmişdir.

Bu mövzuda tədqiqat işləri aparan görkəmli alimlərdən biri də fransız şərqşünası Regis Blaçerdir. Ərəb ədəbiyyatı tarixi adı ilə yazılan əsər 125/742 ilə qədər mövcud olan ədəbi həyatı təhlil edir.

Ərəblər arasında ərəb ədəbiyyatı tarixinə aid əsərlər nisbətən gec yazılmağa başlanmışdır. Belə ki, Umar Ferruhun *Ərəb dili ədəbiyyatı tarixi* əsərində ən qədim zamanlardan yazıçının zamanına qədər ərəb dili ədəbiyyatı mövzusunda aid olan müxtəlif alim, ədəbiyyatçı, şair və digərlərinin bioqrafiyaları, əsərlərinin özəllikləri, nəşr olduğu yerlər qeyd edilir.

Luis Şeyhunun Ərəb ədəbiyyatı tarixi adlı əsəri həcmcə çox böyük olmasa da XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəlini əhatə edir və dəyərli məlumatları oxucuya təqdim edir.

Mühafizəkar baxışları ilə tanınan misirli ədəbiyyatçı Mustafa Sadıq ər-Rafi Ərəb ədəbiyyatı tarixi adı ilə üç cildlik əsər ərsəyə gətirmişdir. Quranın möcüzəsinə ayrılmış ikinci cild Misir universitetinin 1911 ildə *Ərəb ədəbiyyatı tarixinə* yazılacaq kitab üçün qoyduğu mükafatı qazanmışdır və bununla həm dövlət həm də xalq tərəfindən böyük rəğbət qazanmışdır.

Butrus əl-Bustani dörd cildlik *Ərəb ədəbiyyatçıları* adlı əsəri qələmə almışdır. Əsər cahiliyyə dönmündən başlayaraq muasir dönəmə qədər davam etməkdədir.

Umar Ferruhun altı cildlik Ərəb ədəbiyyatı tarixi adlı əsəri bu sıradandır. Əsər cahiliyyə dönmündən başlayaraq X-XVI əsrin ortalarına qədər olan cərəyanlar haqqında məlumat verir. Bu müəllifin üç cildlik *əl-Minhas* adlı əsəri də diqqətə layiqdir.

Misirli dilşünas və ədəbiyyat tarixçisi Şefki Dayfın qələmindən çıxan doqquz cildlik *Ərəb ədəbiyyatı tarixi* günümüzdə yazılan ən dəyərli əsərlərdən biridir.

Belə əsərlər sırasında Hanna əl-Fahurinin bir neçə əsəri vardır. Bunlardan *Ərəb ədəbiyyatı tarixi* Moskva universitetində rus dilinə tərcümə edilib və birinci qaynaqlar arasında yerini tutmaqdadır.

İBN HACİBİN "KAFİYƏ" ƏSƏRİNİN NƏHV ELMİNDƏKİ YERİ

Bayramova Sevinc

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
sevincbayram@mail.ru

İbn Hacib adı ilə tanınan Əbu Əmr Cəmaləddin Osman bin Əbu Bəkr bin Yunus əd-Düveyni, əl-Misri, ən-Nəhvi 1175-ci ildə Misrin İsna qəsəbəsində dünyaya gəlmişdir. Alimin valideynləri bu qəsəbəyə İraq sərhəddinin şimal şərqində yerləşən "كويين" "*Düveyn*" qəsəbəsindən köç etdikləri bildirilir. Yaqut əl-Həməvi (1178-1229) "*Mucəmul-buldan*" əsərində "*Düveyn Azərbaycan sərhədlərinin şərqində Tiflis yaxınlığında yerləşən və həmin dövürdə Arrana bağlı olan bir yerdir.*" deyərək məlumat verir.

Üstün zəka və əxlaq sahibi olan İbn Hacib təhsilini başa vurduqdan sonra tələbələr yetişdirməklə bərabər müxtəlif elm sahələrə dair qiymətli əsərlər yazmışdır. Alimin əsərləri şərqdən qərbə hər tərəfə yayılmışdır. Avropada islam hüququ sahəsində tanınan İbn Hacib şərqdə daha çox dilçi alim kimi

tanınmışdır. Alimin ərəb dilçiliyi sahəsində yazdığı bir çox əsərləri vardır. Bunlardan qrammatikanı ətraflı və əsaslı şəkildə izah etdiyi "əl-Mufasssal fin-nəhf", morfolojiyadan bəhs edən "əş-Şafiyə", sintaksis bölməsindən bəhs edən "əl-Kafiyə" və s. əsərlərini qeyd etmək olar. İbn Hacib ərəb dilçiliyi sahəsində yazmış olduğu dəyərli əsərlərinə görə "Nəhvi" təxəllüsü ilə də tanınmışdır. İbn Hacibin ərəb dilçiliyinin nəhv bölməsini əhatə edən "Kafiyə" bu sahədə yazılmış əsərlərin şahıdır. Alimi daha çox tanıdan da məhz "Kafiyə" əsəri olub. *Kafiyə* ərəb dilinin qrammatikası sahəsində yazılan üç əsas kitabdan biridir. Bunlardan birincisi Sibəveyhinin (767-809) "əl-Kitab"ıdır ki, burada sərf və nəhv mövzuları nümunələrlə geniş, lakin qarışıq şəkildə tərtib olunmuşdur. İkincisi Zəməşşərinin (1075-1144) "Mufasssal" əsəridir. Alim burada mövzuları ümumiləşdirərək müəyyən formaya salmışdır. İbn Hacib isə hər iki əsərdən faydalanaraq ərəb qrammatikasının əsasını təşkil edən sərf və nəhv mövzularını bir-birindən ayırmış və nəticədə "Şafiyə" və "Kafiyə" adlı iki qiymətli əsər ortaya qoymuşdur. İbn Hacib "Kafiyə" əsərində nəhv elmi ilə əlaqəli mövzuları tələbələrin başa düşə biləcəyi sadə dillə qısa şəkildə ifadə etmişdir. Əsər alimlər tərəfindən hər zaman diqqət görmüş və dəyəri qiymətləndirilmişdir. Katib Çələbi (1609-1657) "Kafiyə hörmət edilən bir əsərdir. Onun nüfuzunu təsvir etməyə ehtiyac yoxdur" ifadəsi ilə əsəri dəyərləndirmişdir.

Əsərin məzmun baxımından qısa olmasına baxmayaraq bütün nəhv mövzularını əhatəli şəkildə ələ alır. "Kafiyə" əsəri "isim, feil və hərflər" olmaqla üç əsas hissədən ibarətdir. Bunlar da öz daxilində müxtəlif mövzulara bölünür. Müəllif bəzən əsərin müəyyən hissələrində ifadə etmək istədiyi nəhv qaydalarını izah etmədən onları nümunələrlə vermişdir. Buna görə də "Kafiyə" kitabını yaxşı şəkildə oxuyub başa düşə bilmək üçün nəhv elmi sahəsində müəyyən qədər biliyə sahib olmaq lazımdır. "Kafiyə" əsəri daha çox ərəb dilini yeni öyrənənlər üçün deyil, bu sahədə müəyyən qədər elmi bazası olan tələbə və şagirdlər üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Nəhv elmi sahəsində təməl kitablardan sayılan "Kafiyə" əsərinə başda müəllifin özü olmaqla bərabər əksəriyyəti ərəbcə, müəyyən qismi isə fars və türk dillərində olmaqla 150-yə yaxın şərh və haşiyələr yazılmışdır. Yazılmış şərhlər içərisində ən məşhuru və daha çox bəyəniləni Molla Caminin (1414-1492) oğlu Ziyadəddin Yusifə həsr etdiyi "əl-Fəvaiduz-Ziyaiyyə" əsəri olmuşdur.

İbn Hacibin əsərlərinin, o cümlədən "Kafiyə"nin əlyazmalarına dünyanın bir çox əlyazmalar saxlanılan institut, muzey və kitabxanalarında rast gəlmək olar. AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun fondunda "əl-Kafiyə" əsərinin (12 ədəd) və əsərə yazılmış şərhlərin çox sayda əlyazma nüsxəsi mövcuddur.

"KƏŞF ƏZ-ZÜNUN" ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA

Mahmudova Məsmə

AMEA-nın M. Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

mahmudova.mesme@mail.ru

Bibliografiya sahəsində yazılmış bu zəngin əsər XVII əsrdə, Türkiyədə Katib Çələbi tərəfindən qələmə alınmışdır. Katib Çələbi yazdığı bu əsəri كشف الظنون عن اسامى الكتبو الفنون "Kəşf əz-Zunun an -Əsamil-Kutubi vəl- Funun" adlandırmışdır. O, "Kəşf əz-Zunun an -Əsamil-Kutubi vəl- Funun" əsərini əlifba sırası ilə düzmüşdür. Bu mühüm əsər 300-ə qədər elm sahəsinin xüsusiyyətlərini izah etməklə, 10.000-ə qədər müəllif və əlifba olaraq 15.000-ə yaxın kitab haqqında məlumat verir. Daha sonra İsmail Paşa əl-Bağdadi bu əsərə iki cildli ذيل كشف الظنون "Zeyl Kəşf əz-Zunun" adlı əlavə (zeyl) yazmışdır.

Katib Çələbi 1609-cu ildə İstanbulda anadan olmuşdur. Onun əsl adı Mustafa bin Abdulla (1609-1657) olmuş, orduda katiblik etdiyi üçün xalq arasında Katib Çələbi ləqəbi ilə tanınmışdır. Katib Çələbi yaradıcılığına davam etmiş və bir çox əsərlər yazmışdır. O, tarix, coğrafiya və bibliografiyaya aid 20-dən çox kitabın tərcümə və tərtibinin müəllifidir.

Katib Çələbinin ərəb dilində yazdığı bu əsəri bibliografik ensiklopediya adlandırmaq olar. Filologiya elmləri doktoru, professor Azadə Musayevanın yazdığı kimi: "...Bütün islam aləminə xitab etdiyi uzün ərəbcə yazdığı böyük bibliografiya kitabı "Kəşf əz-Zunun"dur ki, dünyada tanınmış əsərlərin ən mühümüdür. Bu əsərdən bu gün Türkiyədə olduğu qədər dünya elm aləmində də faydalanılmaqdadır".

Əsərin ilkin adı "Kitabul-icmalil-füsul val əbvad fi tərtibil-ulum va əsmail-kitəb" dir. Müəllif bəzi əlavə və düzəlişlərdən sonra kitabın adını "Kəşf əz-Zunun an Əsamil kutub vəl funun" olaraq adlandırmışdır. Katib Çələbi bu əsəri 20 il ərzində yazmışdır. Əsər İslam dünyasında elmlər, yazılan və tərcümə edilən əsərlər haqqında qələmə alınmış ən geniş miqyaslı və zəngin bir neçə mənbələrdən biridir.

Bu əsərdə 15.000-ə yaxın kitab və risalə, 10.000 müəllifin adı, 300-dən çox elm sahəsinə aid məlumatlar var. "Kəşfiz-zunun"a müxtəlif zamanlarda müxtəlif əlavələr yazılmışdır. Əsas əlavə müəllifləri Katib Çələbinin müasirlərindən olan Hüseyn əl-Abbasi, Vişnəzadə İzzəti Məhmət əfəndi, Riyazizadə Abdullatif-dir. Hənifəzadə Tahir Əhməd əfəndinin "Asari nev" adlı əlavəsi də var. Əsərin sonuncu ən məşhur əlavəsi Bağdadlı İsmayıl Paşanın "İzahul məknun fiz zeyli alə kəşfiz- zunun an əsamil- kutub val- funun" dur.

"Kəşf əz-Zunun" da bir çox alimlərin həyatı, yaradıcılığı və əsərləri haqqında məlumat verilmişdir. Bu əsər Azərbaycan mədəniyyətini öyrənmək baxımın-

dan çox dəyərli mənbədir. Bu mənbədə orta əsrlərdə yaşayıb-yaratmış azərbaycanlı alimlərindən: Nəsrəddin Məhəmməd İbn Həsən ət-Tusi, Əş-Şirvani, Şəmsəddin Məhəmməd əl-Naxçıvani, Məhəmməd əl-Hənəfi ət-Təbrizi, Məhyəddin Məhəmməd əl-Bərdəi, Əbu Sənai Seyidəddin bin Mahmud bin Ömər Şeybani, Şah Fətullah Şirvani, Məhəmməd bin Məhəmməd ət-Tayyib ət-Tayyib ət-Təbrizi, Hüseyin əl-Xalxali, Mahmud bin Mahmud Şirvani, Əbu Zəkəriyyə ibn Əli bin əl-Xətib Təbrizi və bir çoxlarının adlarını çəkmək olar.

"Kəşf əz-Zünun" əsərində həyat və yaradıcılıqlarını araşdırdığımız şəxslərin böyük əksəriyyəti dini elmlər sahəsində tanınmış azərbaycanlılardır. Bunların əksəriyyəti fiqh, yəni İslam hüququ sahəsində, eləcə də hədis, təfsir, qiraət, kəlam sahəsində ixtisaslaşmış alimlərdir. Onların bəziləri həm də öz dövrünün tanınmış filoloq, ədəbiyyatşünas, tarixçi, coğrafiyaçı və riyaziyyatçısıdır. Bu mənbədə olan Azərbaycanlı alimlərin həyatı, yaradıcılığı, elmi əsərləri araşdırıb, azərbaycan dilinə tərcümə olunsaydı gələcək tədqiqatlar üçün dəyərli bir mənbə olardı.

SEYFƏDDÖVLƏ SARAY ŞEİRİNDƏ BƏDİİ ƏNƏNƏLƏR

Bağirova Natəvan

*Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
natavan.kanan@mail.ru*

Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatının mühüm qollarından olan Həmdani əmiri Seyfəddövlə Əli ibn Abdullah ibn Həmdanın (944-967) sarayında yaranan ədəbiyyat X yüzillikdə inkişafının yüksək zirvəsinə çatmışdı. Şərqdə olduğu kimi Hələbdə Həmdanilər saray şeiri ərəb ədəbiyyatından gələn tarixi bədii ənənə və poetik qanunlar çərçivəsində inkişaf edirdi. Əmir Seyfəddövlə özü də ədəbiyyat və dil bilicisi olduğundan poeziyanı yüksək qiymətləndirir və təhlil edirdi. Səlibi "Yətimət əl-dəhr" əsərində onun haqqında yazır: "Xəlifələrdən başqa heç bir əmir onun kimi şeir biliciləri və zəmanəsinin ulduzlarını öz qapısında toplamadı".

Seyfəddövlə sarayının məşhur şairləri – baş şair Mütənəbbi, hökmdarın əmisi oğlu Əbu Firas Həmdani, Nami, Bəbbəğa, Səri əl-Rəffa, Sənavbəri, Kuşacım, Əbu Bəkr Məhəmməd və Əbu Osman Səid Xalidi qardaşları, İbn Nubətə əl-Sədi, Xəbbaz əl-Bələdi idi. Dövrünün qüdrətli söz ustaları sayılan bu şairlərin saray yaradıcılığında qəsidənin müxtəlif növləri – mədhiyyə, mərsiyə, xəmiyyə, fəxriyyə, tardiyə, həcvlə yanaşı, həbsiyyə, "ixvaniyyə", əhli-beytin tərif, təbiət təsvirləri, gül-çiçəyin vəsfi ilə bağlı şeirlər əks olunmuşdur.

Saray poeziyanın aparıcı janrlarından olan mədhiyyənin strukturunda və məzmununda Mütənəbbinin öz dəsti-xətti vardı. Ənənəyə görə "ətlal"la başlayan qəsidəni Mütənəbbi Seyfəddövləyə yazdığı bir şeirində birbaşa əmirin

mədhinə keçərək, gərək hər qəsidə sevgiliniin vəsfi ilə başlasınmı? -deyərək yenilik gətirmişdi.

Hökmdarı Bizans ordusu ilə apardığı döyüş və müharibələrdə müşayiət edən Mütənəbbinin yaratdığı döyüş səhnələri daha real və əyani idi.

Yaradıcılığında mədhiyyə, ixvaniyyə və həbsiyyə şeirləri yer alan şair Əbu Firas Həmdaninin poeziyası orta əsr filoloq və ədəbi tənqidçiləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdir. Şairin Bizans əsirliyində olarkən yazdığı "Rumiyyat" əsəri Şərq ədəbiyyatında həbsiyyə şeirinin unikal nümunələrindən biridir.

Sənəvbəri və Kuşacim mədhiyyə, peyğəmbər və imamların tərifindən savayı təbiət lövhələrinin təsviri ilə bağlı yazdıqları şeirlərlə ərəb ədəbiyyatına məzmun və ideya baxımından yenilik gətirmişlər.

Seyfəddövlə saray məclisində şair Bəbbəğa, Nami, Səri əl-Rəffa, Xəbbaz əl-Bələdi, Xalidi qardaşları qəsidənin müxtəlif növlərinə aid maraqlı və özünəməxsus şeirlər yaratmışlar.

Mədhiyyə janrına fəxriyyə ünsürləri əlavə edən saray şairləri poetik ustalılıqlarını nümayiş etdirmək və hökmdarın nəzərində ucalmaq üçün mübaliğə və təşbehdən istifadə edirdilər. Mütənəbbinin, Əbu Firas əl-Həmdaninin mədhiyyələrində fəxriyyə motivləri aparıcıdır.

Hökmdarın anası, bacısı vəfat edərkən saray şairləri mərsiyə yazaraq ona təsəlli verirdilər. Şair Mütənəbbinin Seyfəddövlənin anasının vəfatına dair yazdığı mərsiyə həm mədhiyə kimi orijinal bir əsərdir.

Sözsüz ki, şairlərin daxili intiriqa və çəkişmələri Seyfəddövlə sarayından da yan keçməmiş, bir-birlərinin mövqə və tituluna həsəd aparan şairlər həcvləşmiş, hətta rəqibini "intihal" da (şeyr oğurluğunda) günahlandırmışlar.

Seyfəddövlə saray məclisi Abbasilər dövrü ərəb ədəbiyyatının inkişafında xüsusi yer tutmuş, saray ədəbiyyatının bədii ənənələrinə yenilik bəxş etmişdir.

QAXLI KATİBLƏR TƏRƏFİNDƏN YAZILMIŞ ƏRƏBDİLLİ ƏLYAZMALAR

Kərimova Rəxşəndə

*AMEA-nın Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar institutu
ms.rxsnd@mail.ru*

Qax rayonu Azərbaycanın ən qədim, zəngin tarixi keçmişə malik bölgələrindən biri olmaqla əhalisi Azərbaycanda oturaq əkinçilik, maldarlıq və sənətkarlıqla məşğul olan ibtidai tayfaların sıx məskunlaşdığı əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda çoxlu sayda Qax bölgəsində yazılmış, katib və xəttatların qiymətli əlyazmaları qorunmaqdadır.

1. Məhəmməd Molla Abdülxaliq əl-Qaxi

Cəlaləddin Məhəmməd bin Əsəd əs-Siddiqi əd-Dəvvaninin kəlam elmindən bəhs edən "Risalə fi isbat əl-vacib" ərəbdilli əlyazma nüsxəsi B-4119 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Rusiya istehsallı rəngli kağıza köçürülmüşdür. Əsər məcmuənin 7b-41a vərəqlərini əhatə edir. Köçürülmə tarixi: h.1322/m.1904. Əlyazma 61 vərəqdən ibarətdir.

2. Ömər əl-Qaxi

Cəmaləddin Yusif bin İbrahim əl-Ərdəbilinin fiqhə aid olan "Əl-Ənvar li Aməl əl-Əbrar" ərəbdilli əlyazma nüsxəsi D-654 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Rusiya istehsallı krem rəngli kağıza köçürülmüşdür. Əlyazma Məhəmməd əl-Amanın rəhbərliyi altında olan mədrəsədə yazılıb. Paleoqrafik göstəricilərinə görə əlyazmanı XIX əsrə aid etmək olar. Əlyazma 200 vərəqdən ibarətdir.

3. Qaxi Əbdülxaliq Əfəndi

İslam hüququndan bəhs edən "Risalə məcmuə əl-fəraid" ərəbdilli əlyazma nüsxəsi B-5838 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Rusiya istehsallı sarımtıl, az ahərli kağıza köçürülmüşdür. Əsər məcmuənin 67b-72a vərəqlərini əhatə edir. Köçürülmə tarixi: h.1284/m.1867. Əlyazma 90 vərəqdən ibarətdir.

4. Mamay bin əl-Harun əl-İlisuvi

Husaməddin Həsən əl-Katinin məntiq elmindən bəhs edən "Şərh İsağuci" ərəbdilli əlyazma nüsxəsi B-3121 şifr altında saxlanılır. Əlyazma katib tərəfindən qara mürəkkəblə iri, liqaturalı nəsx xətti ilə Şərq istehsallı nazik, sarımtıl kağıza köçürülmüşdür. Əsər məcmuənin 30b-61b vərəqlərini əhatə edir. Köçürülmə tarixi: h.1302/m.1884-85. Əlyazma 126 vərəqdən ibarətdir.

5. Mamay bin Harun əl-İlisuvi

Əbdülqahir ibn Əbdürrəhman əl-Cürcaninin ərəb qrammatikasına aid olan "Əvamil fi ilm ən-nəhv" ərəbdilli əlyazma nüsxəsi B-3120 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətti ilə Rusiya istehsallı sarımtıl kağıza köçürülmüşdür. 69b vərəqində fabrikin "Ростов №6" sözləri yazılan ovalvari möhürü vurulub. Əsər məcmuənin 62b-71b vərəqlərini əhatə edir. Köçürülmə tarixi: h.1303/m.1885. Əlyazma 219 vərəqdən ibarətdir.

6. Nur Məhəmməd vələd Hacı Rəsul Əfəndi əl-İlisuvi

Əs-Seyyid Abdullah əş-Şukri Əfəndi ibn əs-Səid Əbdülkərim əl-Qanavinin astronomiyaya aid olan "Taudih əl-idrak fi təşrih əl-əflək" ərəbdilli əlyazması B-2121 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə ruqi və sonradan nəsx xətti ilə Rusiya istehsallı sarımtıl kağıza köçürülmüşdür. Vərəqlərdə fabrikin, içində №6 yazılan ovalvari möhürü vurulub. Əlyazmada astronomik rəsmlər çəkilmişdir. Əsər məcmuənin 196b-227a vərəqlərini əhatə edir. Paleoqrafik göstəricilərinə görə, əlyazmanı XIX əsrə aid etmək olar. Əlyazma 264 vərəqdən ibarətdir.

7. Bəkr əl-İlisuvi

Davud ən-Nukuşi əl-Kəraxinin ərəb qrammatikasına aid olan "Tərkib əlavamil" ərəbdilli əlyazması B-6142 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətt ilə Rusiya istehsallı krem rəngli kağıza köçürülmüşdür. 9b vərəqində əlyazmanın Davud Nəsəfiyə məxsus olduğu göstərilir. Köçürülmə tarixi: h.1303/m.1885. Əlyazma 12 vərəqdən ibarətdir.

8.Əbdüllətif ibn Kərim əl-İlisuvi

Davud ən-Nukuşi əl-Kəraxinin ərəb qrammatikasına aid olan "Tərkib əlavamil" ərəbdilli əlyazması B-5976 şifr altında saxlanılır. Əsər katib tərəfindən qara mürəkkəblə nəsx xətt ilə Rusiya istehsallı krem rəngli kağıza köçürülmüşdür. Məcmuənin 12b-21a vərəqlərini əhatə edir. Köçürülmə tarixi:h.1295/m.1878. Əlyazma 28 vərəqdən ibarətdir.

ƏBU ABBAS ƏHMƏD BIN ƏL-QALQAŞANDININ YARADICILIĞININ TƏDQIQI HAQQINDA

Eyvazova Könül

*Bakı Dövlət Universiteti
eyvazovaki@gmail.com*

Ərəb ədəbiyyatı tarixinin zəngin dövrlərindən hesab olunan Məmluklar dövrü bir çox ensiklopedik əsərlərin, lüğətlərin yazılması ilə də əlamətdardır. Bu ensiklopedik əsərlərin müəlliflərindən biri Əbu Abbas Şihəbəddin Əhməd bin Əli bin Əhməd əl-Misri əl-Şəfi əl- Fəzəri əl-Qahiridir (1355-1418). Əl-Qalqaşandinin bir çox əsərləri, şərhləri olsa da, ona şöhrət gətirən alimin "Subh əl-Aşə" əsəridir.

Əl-Qalqaşandinin həyatı (ö.h.861) haqqında məlumatlara əl-Məqrizi (ö.h.845), İbn Həcər (ö.h.852), əl-Ayni (ö.h. 855), əs-Səxavi (ö.h.902) və İbn Hişâm ən-Nahvî'nin (ö. 761/1360) əsərlərində rast gəlmək mümkündür.

Əl-Qalqaşəndi yüksək mədəniyyət və elmə sahib olan bir ailədə dünyaya gəlmiş və böyümüş, sonralar kiçik yaşlarında ikən İskəndəriyyəyə yola düşmüş, burada dövrünün məşhur alimlərindən şəriət elmlərindən, fəşəfədən dərs almış, ərəb dilinə, ədəbiyyata aid elmlərə yiyələnmiş, müxtəlif elm və sənət sahələrinə aid çoxlu kitablarla tanış olur.

Daha sonra uzun müddət qazilik edir, təhsilini davam etdirdi, tarix, coğrafiya, hüquq, ədəbiyyat, yazı işləri, təbiət elmləri, ərəb qəbilələri ilə bağlı araşdırmalar apardı, özünü yetişdirdi, qısa müddətdə ərəb ədəbiyyatı sahəsində qüdrəti və yazı işlərində məharəti ilə tanındı.

Əl-Qalqaşandinin yaradıcılığı ilə avropalı alimlər XIX əsrdə tanış olurlar. Bu haqda rus alimi İ.Kraçkovski "Seçilmiş əsərlər"inin 4-cü cildində yazır: "Bu ad müsəlman Misirinin tarixşünaslığında və dövrün bütün ölkələrində məşhurdur.

Ərəblər onu yaxşı tanıyırdılar, avropalı alimlər isə XIX əsrdə tanış oldular. Təbii ki, Əhməd Zəkinin təşəbbüsü ilə 1913-20-ci illərdə alimin 14 cildlik əsəri çap olunmasaydı, yəqin ki alimin tanınması qeyri-mümkün olardı.

Nəşrin əsas nəticəsi kimi əl-Qalqaşandinin əsəri haqqında K.Brokkelmanın xüsusi monoqrafiyası çap olunmuşdur. Burada K.Brokkelman müsəlman Misirində dəftərxana ənənlərinin tarixi nöqtəyi-nəzərindən əsərə yanaşsa da digər mövzularda da əsərin təhlili üçün etibarlı açar rolunu oynayır."

Misirli alim Abdullatif Həmzə əl- Qalqaşandinin adı çəkilən əsəri üzərində işləyərək "Əl-Qalqaşandi fi kitəbihi Subh əl-Aşə" əsərini çap etdirir. Buna səbəb müəllifin daha əvvəlki illərdə doktorluq dissertasiyası mövzusu olan və 1947-ci ildə çapdan çıxan "Əl-harakə əl-fikriyyə fi mısır fi -l-asreyni-l- eyyubi va l-məmluki l- avval" əsəri səbəb olur.

Keçmiş Sovet İttifaqı məkanında 1996-cı ildə Düşənbədə Şouxtierov Xudoer tərəfindən "əl-Qalqaşandinin sosial-etik baxışları" namizədlik dissertasiyası müdafiə olunmuşdur. MDB məkanında müxtəlif elm sahələrinə aid, xüsusilə, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, ədəbiyyat və s. tədqiqatlarda əl-Qalqaşandinin əsərlərinə müraciət olunsada dissertasiya alimin əsərinə həsr olunmuş ilk tədqiqat işidir.

QARABAĞ SAVAŞI TÜRKİYƏ MƏTBUATINDA

Rüstəmova Aygün

Bakı Dövlət Universiteti

r.aygun@mail.ru

2020-ci il Azərbaycan tarixinə qələbə ili kimi daxil oldu. Həmin il qəhrəman Azərbaycan ordusu 30 illik həsrətdən sonra erməni işğalında olan torpaqlarımızı azad etdi. Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın təbirincə desək, Qarabağda qazanılan zəfər Azərbaycana ana südü kimi halaldır.

Bu müharibədə Xalq-Hakimiyyət-Ordu həmrəyliyi yüksək səviyyədə özünü göstərdi. Gənclər işğal altında olan torpaqlarımızın azad olunması üçün cəbhəyə getməyə can atır, hərbi komissarlıqlara üz tuturdular. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu həmrəyliyi çox yüksək qiymətləndirdi: "İkinci Qarabağ müharibəsi tarixdə Azərbaycanın şanlı qələbəsi kimi qalacaq, bu qələbənin qazanılmasında bütün xalqımız birlik, həmrəylik göstərmişdir.

"Azərbaycanın tarixi qələbəsi dünya mətbuatında, o cümlədən qardaş Türkiyə mətbuatında geniş işıqlandırıldı. Müharibə başlayandan bir həftə sonra "Haber Türk" qəzeti Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T.Ərdoğanın düşməne xəbərdarlığını dərc etdi. Prezident yazırdı: "Türkiyə milləti bu gün ol-

duğu kimi bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanındadır". Prezidentin bu mesajı düşməni narahat etməyə başladı. Erməni mətbuatında Azərbaycanın və Türkiyənin əleyhinə yazılar dərc olundu, iki qardaşın dostluğuna kölgə salmağa çalışıldı. Hətta, Türkiyəyə hədə-qorxu gəlməkdən belə çəkinmədilər. Ermənistanın XİN-in mətbuat katibi Anna Nağdalyan deyirdi ki, Azərbaycan Türkiyənin kiçik tərəfdaşı və müttəfiqidir. Biz, Türkiyəyə cavab verməliyik ki, Azərbaycanı yerində oturmaq bilək. Azərbaycana cavab vermə bilməyən düşmən, Türkiyəyə cavab vermək barədə xəyallara düşürdü.

İkinci Qarabağ müharibəsində Türkiyənin hadisələrə münasibəti strateji tərəfdaşlığın yox, həm də qardaşa olan münasibətidir. Prezident R.T.Ərdoğanın "Haber Türk" qəzetində dərc olunmuş "Biz haqqın və haqlının yanındaıyq" fikri təkcə Prezidentin yox, bütün Türkiyənin, mövqeyidir. Türkiyənin Xarici İşlər Naziri M. Çavuşoğlunun "Bütün dünyanın haqlının yanında olması, həqiqətləri söyləməsi üçün Azərbaycanla birgə mübarizəmizi davam etdirəcəyik", Türkiyə Milli Müdafiə Naziri Hulusi Akarın "Artıq Azərbaycanın işğaldan azad olunan ərazilərinin güvənliyi üçün cavabdehlik öhdəliyi götürmüşük".

44 günlük müharibədə Azərbaycan ordusunun qəhrəmanlığının işıqlandırılmasında Türkiyə mətbuatının xidmətlərini xüsusilə qeyd etməliyik. "Sabah", "Vatan", "Yeni Şafak", "Star", "Hürriyyət", "Akşam" və digər qəzetlərdə Ermənistanın məkrli, işğalçılıq siyasətini pisləyən məqalələr dərc edilir. Məsələn, "Star" qəzeti Türkiyə Böyük Millət Məclisində təmsil olunan dörd siyasi partiyanın Ermənistanın işğalçılıq siyasətini pisləyən bəyanatını "Vatan" qəzeti, "Azərbaycandan əks hücum qərarı", "Yeni Şafak" qəzeti "Ermənistan xainlik edərək mülki vətəndaşlara hücum edir", "Hürriyyət" qəzeti "Ermənistan işğal etdiyi yerlərdən çıxmalıdır" və digər mətbuatda müharibə barədə ətraflı məlumat verilir və ordumuzun igidliyi geniş işıqlandırılır.

8 noyabr 2020-ci il Qarabağa qovuşduğumuz tarixi gün Azərbaycan tarixinə Zəfər günü kimi daxil olan gündür. Düşmən üzərində şanlı qələbəmizə sevinənlər, bizi təbrik edənlər arasında "Qələbə! Qələbə! Qələbə! Ermənistan Qarabağda təslim oldu" ifadəsinin müəllifi, Azərbaycan xalqının yaxın dostu, qardaşı Türkiyənin Müdafiə Naziri Hulusi Akarın da adı var. Onun "Sabah" qəzetində dərc olunmuş təbrikində deyilir ki, təxminən 30 ildir işğal altında olan torpaqlarını geri almaq, Ermənistanın barbar hücumlarına son qoymaq üçün haqlı mübarizə aparan və bu mübarizəni üzünə, əlmaçıq şəkildə başa çatdıran Azərbaycan türk qardaşlarımızın Zəfərini təbrik edirik.

2020-ci il noyabrın 8-də Qarabağın döyünən ürəyi Şuşanın azad edilməsi Azərbaycan ordusunun cəsarəti sayəsində baş tutdu. Belə ki, Şuşa topla-tüfənglə, tankla deyil, məhz gənc əsgərlərimizin əlbəyaxa döyüşü ilə düşməndən geri alındı. Bu xoş xəbər, ölkədə böyük coşqu ilə qarşılandı. Şuşanın işğaldan azad olunmasını ürək ağrısı ilə qarşılayan ermənilər onu yenidən

geri qaytaracaqları barədə xalqa yalan vədlər verirdilər. Bu yalançı, ikiüzlü xalqa Türkiyə Cümhuriyyətinin Prezidenti R.T.Ərdoğanın Şuşa ilə bağlı bəyanatını xatırlatmaq kifayətdir: "Türkün qılıncı ilə alınan və şəhidlərin qanı tökülən torpaqlarda düşmənin yaşaması haramdır. Türkün ata qanunu".

Təəssüf ki, acı məğlubiyyətdən sonra Ermənistanın bəzi siyasətçiləri Qarabağ kartından istifadə edərək hakimiyyətə gəlmək üçün yeni müharibə çağırışları edirlər. Yeni müharibə arzulayanlar Prezident İlham Əliyevin məşhur sözünü unutmasınlar: "Müharibə onların yadından çıxmasın. Unutmasınlar ki, "Dəmir yumruq" yerindədir".

YUSİF MƏHƏMMƏD XAN QARABAĞININ ƏDUDƏDDİN ƏL-İCİNİN "ƏL-ƏQAİD ƏL-ADUDIYYƏ" ƏSƏRİNƏ HAŞİYƏSİ

Şirinova Rübabə

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
rubaba.sirinova@mail.ru

Orta əsrlərdə yaşamış Abdurrəhman bin Əhməd bin Abdulğaffar bin Əhməd əl-İci əş-Şirazi əş-Şafii kəlam, üsul və dil alimi olub, bir çox əsərlər yazmışdır: "ər-Risalə əl-adudiyyə fi əl-vadiyə", "əl-Fəvaid əl-ğiyasiyyə fi əl-məniba əl-bəyan", "Şərh mintah əs-sual və əl-əməl fi elmi əl-sual və əl-cəddəl", "əl-Muvaqif fi elm əl-kəlam", "Risalə fi elm əl-əxlaq", "Təliqat litəfsir əl-Curcani lil-Muvaqif fi elm əl-kəlam", "Ədəb bəhs əl-Adudiyyə", "əl-Əqaid əl-Azdiyyə" və s.

Ədudəddin əl-İcinin "əl-Əqaid əl-Adudiyyə" əsəri biblioqrafik mənbələrdə "əl-Adabul ədudiyyə", "ər-Risalə əl-Adudiyyə", "ər-Risalə fi ədəb əl-Bəhs", "Risalə əl-Munazara və əl-Xilaf", "Adabul bəhs əl-adudiyyə" adları ilə verilmişdir. Mədrəsələrdə illərlə tədris olunub əzbərlədilən bu əsərə onlarla şərhlər, haşiyələr və təliqlər yazılmışdır. Katib Çələbinin biblioqrafiya sahəsində ərəb dilində yazdığı *كشف الظنون عن اسامي الكتبو الفنون* "Kəşf əz-Zunun an Əsamil-Kutubi vəl-Funun" adlı əsərində verilən məlumatlara görə Cəlaləddin Məhəmməd bin Əsəd əs-Sadiq əd-Dəvvani (908/ 1502), Əhməd bin Məhəmməd ət-Təftəzani (906/1501), Məhəmməd bin Mübarək əl-Qəzvini (920/1515), əs-Seyyid əş-Şərif Əli bin Məhəmməd əl-Curcani (740-816/1339-1413), Cəlaləddin Siyuti (855/1451), Ələddin Əli ət-Tusi (887/1483), Usaməddin İbrahim bin Məhəmməd əl-Əsfərani (945/1538) və s. alimlər bu əsərə şərh, haşiyə və təliq yazmışlar. "əl-Əqaid əl-Adudiyyə" əsəri azərbaycanlı alimlərin də diqqətini cəlb etmiş onlardan, Yusif (İbn Məhəmməd Xan) əl-Qarabaği əl-Məhəmməd Şahi (1000/1592), Hüseyn əl-Xəyali əl-Hüseyni (1041/1631) haşiyə və təliq yazmışlar. Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği "əl-Əqaid əl-Adudiyyə" əsərinə haşiyə yazmış və onu *حاشية على شرح العقائد العضية* "Haşiyə alə şərh əl-aqaid əl-adudiyyə"

adlandırmışdır. Yusif (İbn Məhəmməd Xan) əl-Qarabağının həyatı haqqında mənbələrdə geniş məlumat yoxdur. Tarix üzrə fəlsəfə doktoru Yunis Hüseynov "Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin" tarixi kitabında yazır: "Filosof Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağda anadan olmuşdur. Səfəvi-Osmanlı müharibələri zamanı o, ölkəni tərk etməyə məcbur olmuşdur. Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabağ Orta Asiyaya mühacirət edərək Səmərqənd və Buxara şəhərlərində yaşamışdır. Yaxın və Orta Şərqdə ona "Böyük axund" təxəllüsü verilmişdir. Ərəb, fars dillərini dərinlən bilən Yusif Məhəmmədcan oğlu Qarabaği Səmərqənd mədrəsəsində dərc demiş və fəlsəfəyə aid əsərlər yazmışdır. Onun əsərləri uzun müddət Orta Asiyanın mədrəsələrində dərs vəsaiti kimi istifadə olunmuşdur".

"Danışməndani-Azərbaycan" adlı ensiklopedik əsərində yazılır: "Kosa adı ilə məşhur olan Yusif Məhəmmədcan oğlu Məhəmmədşahi Qarabaği öz dövrünün alimlərindən olmuş və hicri-qəməri 1054-cü (1644-cü) ildə vəfat etmişdir. O, Mövlana Cəlaləddin Dəvvənin "Şərhi-əqaidi-əzudi" əsərinə haşiyə və əlavələr yazmışdır ki, "Haşiyəyi-Xanəgahi" adı ilə məşhurdur". Yusif Qarabağının adı mənbələrdə də fərqli verilir. Bəziləri Xan Qarabaği, bəziləri isə Can Qarabaği kimi verir. Yusif Qarabağının "Haşiyə alə şərḥ əl-aqaid əl-adudiyyə" əsərinin dünya kitabxanalarında, muzey və əlyazmalar xəzinələrində onlarla nüsxələri qorunub saxlanır. AMEA Əlyazmalar İnstitutunda bu əsərin hələlik bir nüsxəsini aşkarlamışıq. Əlyazma məcmuədir, "Haşiyə alə şərḥ əl-aqaid əl-adudiyyə" əsəri məcmuənin 9a-65b səhifələrini əhatə edir. Mətn qara mürəkkəblə əvvəli xırda nəsx, sonu iri nəsx xətti ilə Şərq istehsalı olan boz rəngli kağıza yazılmışdır. Şərti işarələr qara və qırmızı mürəkkəblə yazılmışdır. "قوله" sözü qırmızı mürəkkəblə verilmişdir. Vərəqlərin kənarlarında müxtəlif istiqamətlərdə şərhlər verilmişdir. Əlyazmanın 1-ci səhifəsində kitabın keçmiş sahibləri haqqında katibin qeydləri var. Əsəri Əbdülqəni Əfəndi Nuxəvinin kolleksiyasında mühafizə olunur.

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI ƏRƏBDİLLİ MÜƏLLİFLƏRİN ARAŞDIRMALARINDA

Sadıqova Könül

AMEA-nın M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu
k1o1n1u1l@rambler.ru

Nizami Gəncəvi (1141-1209) dünya ədəbiyyatının bədii təfəkkür xəzinəsinə misilsiz töhfələr verən qüdrətli Azərbaycan şairidir. Onun əsərləri geniş kütləyə xitab edən, müxtəlif məzmun çərçivəsi ilə seçilən bədii-fəlsəfi irsin, poetik mirasın bənzərsiz incilərindən sayılır. Bu əsərlər hər cəhətdən fərqlənir, onları istər ideya-məzmun, istər obrazlar aləminin əlvanlığı və dolğunluğu, istər bəşəri fikirlərin

zənginliyi və aktuallığı, istərsə də sənətkarlıq baxımından ən nümunəvi örnək kimi təqdim etməliyə. Nizami Gəncəvi haqqında məlumat verən ilk mənbə XIXII əsr müəllifi Məhəmməd Ovfinin "Lübabül-əlbab" təzkirəsidir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı hümanizm, yüksək sənətkarlığı ilə Zaqafqaziya, Yaxın Şərq xalqları (fars, tacik, hind, əfqan, kürd, türkmən, özbək, qazax, qırğız və s.) ədəbiyyatlarının inkişafına güclü təsir göstərmiş, dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olmuşdur. Onun əsərləri dünyanın bir çox xalqlarının dilinə tərcümə olunmuşdur. Əsərlərinin nadir əlyazma nüsxələri bir çox şəhərlərin (Moskva, Sankt-Peterburq, Bakı, Daşkənd, Təbriz, Tehran, Qahirə, İstanbul, Dehli, London, Paris və s.) məşhur kitabxana, muzey və əlyazmaları fondlarında qiymətli incilər kimi qorunub saxlanılır. Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi irsi daim araşdırma mövzusu olmaqla yanaşı, müxtəlif ölkə müəlliflərinin diqqətini cəlb etmişdir. Bu baxımdan ərəbdilli müəllifləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Ərəb ölkələrinə məxsus müxtəlif kitabxanalardan yığdığımız mənbələrə əsasən Nizami Gəncəvi yaradıcılığının şah əsəri sayılan "Xəmsə"nin nüsxələri müxtəlif ərəbdilli kitabxanalarda qorunub saxlanılır. Əsasən, Misir Ərəb Respublikasının kitabxanasında ən qədim əlyazmalar mühafizə edilir. Bunlar:

Qahirə. Darül-kütub. M-143. Katib-Zeynalabdin Məşhədi. Köçürülmə tarixi -895/1489-90-ci illər. 300v. (Məxtutat, N 458). Qahirə. Darül- kutub. M-168. Köçürülmə tarixi-II cumada 935/II-III. 1528. 336 v. (Məxtutat, № 549).

Qahirə. Darül-kütub. M-142. Köçürülmə tarixi.983-987/1575-1580. 300v. (Məxtutat, № 547).

Qahirə. Darul-kutub. M-137. Köçürülmə tarixi- 1042/1632-33. 305 v. (Məxtutat, № 545).

Qahirə. Dar əl kütub. M-120. Köçürülmə vaxtı-XVIII əsr. 305 v. (Məxtutat № 544).

Qahirə. Dar əl kütub. M-164. Köçürülmə vaxtı-XVIII əsr. 223 v. (Məxtutat № 550).

Qahirə. Dar əl-kütub. M-141. Köçürülmə vaxtı-1239/1823-24 284 v (Məxtutat, № 546).

Misir kitabxanalarından başqa həmçinin Səduyyə Ərəbistanlığı krallığında Mədinə şəhərində Arif Hikmət kitabxanasında qorunub saxlanılan və köçürülmə tarixi- 853/1449-50-ci illərə aid "Məxzənül-əsrar", "Xosrov və Şirin" və "Şərəfnamə" əsərləri də vardır (Münzəvi, № 28064). İraqın Nəcəf şəhərində Əmirəl-Möminin mavzoleyi. 1355. Köçürülmə tarixi-863/1458-59-cu illər.318 v. (Münzəvi, № 28065), həmçinin Nəcəfdə Əmirəl-Möminin Mavzoleyi. 1428. Köçürülmə vaxtı-XVII əsrə (Münzəvi, № 28219) aid əlyazmalar da mühafizə olunmaqdadır.

Ərəbdilli müəlliflərin Nizami irsi ilə bağlı apardıqları araşdırmalar da olduqca maraqlıdır. Bu baxımdan bəzi müəllifləri xüsusilə qeyd etmək lazımdır.

Bunlardan "Xəmsə miniaturlarında estetik və ifadəli dəyərlər" ("القيم الجمالية و"التعبيرية في منمنمات المنظومات" [2] adlı tənqidi araşdırmanın müəllifi Atiyə Mahsun Muhamməd və Məmduh abdu-l Ceyyid Muhamməd Şahbadır. Digər araşdırma 2003-cü ildə nəşr edilən müəllifi Rim Abdu-l Moneim Abdus-Saməd və Rabia Hamid Xəlifə olan "Nizami Xəmsəsi Misir kitab evinin təsvirləri işığında" ("خمسة نظامي" في ضوء مجموعة دار الكتب المصرية") [3] adlı maraqlı bir işdir. Rafat Muhamməd Elnabaravey və Ehap Ahmed Ebrahim ilə birlikdə hazırladıqları "Xəmsə" nüsxələri adlı araşdırma son dövr ərəb dilli tədqiqatçıların işlədikləri mühüm Nizami Gəncəvi tədqiqatıdır. Nizami Gəncəvi haqqında ərəb dilli müəlliflərdən Mina Alinin qələmə aldığı məqalə[1] də diqqətəlayıqdır.

FƏLƏSTİN XALQININ HAQQ SƏSİ MAHMUD DƏRVİŞ

Əkbərova Təranə

Bakı Dövlət Univüesiteti

akbarova-tarana@mail.ru

سَجَل

أنا عربي ورقم بطاقتي خمسون ألف
وأطفالي ثمانية وتاسعهم...سيأتي بعد صيف!
فهل تغضب؟

Fikirlərimizi Mahmud Dərvişin (1941-2008) "بطاقة هوية" şeirindən olan misralarla başlamaq istərdik: "Qeyd et!!! Mən ərəbəm, kimliyimin də nömrəsi əlli mindir..Səkkiz uşağım var, doqqucunsu da yaydan sonra dünyaya gələcək... Qəzəblənirsənmi?" Bu şeirə müraciət etməyimiz heç də təsadüfi xarakter daşımır. Belə ki, bir neçə cümlədə bir xalqın böyük kədəri, bitməyən çiləsi insan ruhunu sarsıdacaq dərəcədə öz əksini tapa bilmişdi. Mahmud Dərvişin 22 yaşında ikən yazdığı bir şeir sözün əsl mənasında Fələstin xalqının azadlıq simvoluna çevrildi desək mübaliğə etmiş olarıq. Bu şeir İsrail əskərlərinə müraciət olaraq yazılmış, insanların dillərindən düşməyərək bir himnə çevrilmişdi. Bundan çox narahatlıq keçirən İsrail hökuməti şairi həbsə məhkum etmişdi. Bu qədər əzab-əziyyətlərə məruz qalmasına baxmayaraq şair öz şeirində humanistliyini ifadə etsə də mübarizə ruhunun onu heç vaxt tərk etməyəcəinə açıq-aşkar işarət edir: "Qeyd et!!! Birinci səhifənin ən başında..İnsanlara nifrət etməm...Heç kimə hücum etməm...Lakin acıqsam məni işğal edənin ətini yeyərəm... Qorxun mənim aklımdan, qəzəbimdən qorxun!!!" Bir insanın kimliyi, şəxsiyyəti dünyaya gəldiyi gündən bəri onun valığının, habelə yoxluğunun da dəlili və isbatıdır. Fələstin siyasi-coğrafi mühitində bu varlığı təsdiq etməyin müşkil bir məsələ olduğunu "Şəxsiyyət vəsiqəsi" şeiri bütün çılpıqlağı ilə ortaya qoymuşdur.

Şairin həyat və yaradıcılığını araşdıran Oktay Kaymak Mahmud Dərvişlə görkəmli şairimiz Bəxtiyar Vahabzadə arasında bir paralel apararaq yazır: "B.Vahabzadəyə "Necə şeir yazmağa başladınız?" sualı verilirəkən o demişdi: Bir insanın şeir yazmasını istəyirsinizsə, onun əlindən ən sevdiyi şeyi alın.. Mənim Vətənim aldılar... O üzdən M.Dərvişin şeirlə olan macərəsini B.Vahabzadənin bir bənzəri olaraq ifadə etsək yanılmış olmarıq..."

Şeirləri ilə öz vətəninə qaçqın həyatı keçirən Fələstin xalqının haqq səsinə bütün dünyaya çatdıran, qismətinə altı yaşından bəri qaçqınlıq həyatı düşən Mahmud Dərviş çağdaş Fələstin müqavimət şeirinin rəmzi hesab olunur. M.Dərvişin bu sözləri ilə razılaşmamaq çox çətindir: "Sürgün coğrafi anlamdan daha artıq bir şeydir. Öz ana vətəninizdə də sürgündə ola bilərsiniz, evinizdə, hətta otağınızda belə sürgündə ola bilərsiniz." Şair uşaqlığı ilə bağlı xatirələrində yazır: "Uşaqlığım böyük bir xalqın müsibətinin başlanması ilə dünyaya gələn şəxsi faciəminin başlanğıcı idi.. Bu uşaqlıq kökündən ləğv olunsun deyə heç bir səbəb olmadan sürgündə, çadırlarda oda atıldı... Qəfildən o, dözümlülük nümayiş etdirməyə qadir adamlara olan münasibətinə ona qarşı da nümayiş etdirildiyinə şahid oldu.." Təbii ki, bu cümlələr böyük bir travmanın göstəricisidir. Şair əslində öz timsalında uşaqlıqları əlindən alınmış, qaçqın həyatı keçirən bütün günahsız fələstinli uşaqların acı taleyini təsvir etmişdi. " لماذا تركت الحصان وحيدا " şeiri də Fələstin xalqının məşəqqətini poetik fiqurlarla dərinədən əks etdirir. Ev-əşiyini tərk etməyə məcbur edilmiş ata və balaca oğlu arasında baş verən dialoq, həqiqətən də insanın qəlbini rıqqətə gətirir: "Ata, məni hara götürürsən? Oğlum küləyə doğru gedirik.. Bəs, atı burda niyə təkbaşına buraxdın? Oğlum, evimizə sahib çıxsın, ona göz-qulaq olsun.. Axı evlər sakinləri olmadan ölümə məhkumdurlar.." Şair burada altı yaşında ikən yəni 1947-ci ildə Birvandan qovulub on minlərlə fələstinli kimi Livanın cənubunda məskunlaşan bir ailənin dramını göz önünə gətirir.

Demək olar ki, şairin elə bir şeiri yoxdur ki, biz orda Fələstin xalqının faciəsinin işıqlandırılmasına şahid olmayaq. M.Dərviş həyatının sonunadək bu missiyanı həyata keçirtmək üçün əlindən gələni getmiş, öz qələmi ilə düşməne qarşı mübarizə aparmışdır.

XIX ƏSR ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏRƏBDİLLİ DRAMATURGİYANIN İNKİŞAFINDA ROLU

Quliyeva Ülviyyə İsfəndiyar qızı

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
inspector_815@mail.ru*

XIX əsr yeni dövr ərəb ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında ədəbi əlaqələrin böyük rolu danılmazdır. Həmin əsrdə tarixi şəraitin nəticəsi olaraq

Ərəb Şərqi bədii təfəkkürünə şəksiz töhfəsi olan Qərb uzun əsrlər klassik irsinə bağlı olan ərəb ədəbiyyatına yeni ab-hava gətirdi. Bu özünü yeni ədəbi janrlarda, ideya-məzmun xüsusiyyətlərində, fərqli obrazlar qalereyasında təcəssüm etdirirdi. Və bu yeniliklər sırasında Ərəb Şərqində dramaturgiyanın vüsət almasını da qeyd edə bilərik.

Hələ orta əsrlərdə tonqal başında söylənən sadə ərəb xalq roman və hekayələri, dastan və nağılları ilk teatr səhnələrini xatırladırdı. Fransız səyahətçisi Denon "Səyahətnamə"sində haqlı olaraq qeyd edir ki, "Nağıl ərəb üçün tamaşanı əvəz edir".

Beləliklə, ərəb ölkələrində teatr üçün klassik ənənələr olsa da, teatrın yaradılması, tamaşalar səhnəyə qoyulması XIX əsrə təsadüf edir və məhz Qərbi Avropa dramaturqlarından, tamaşalarından bəhrələnmə faktı da danılmazdır. Ərəb Şərqində ilk teatrın yaradılmasına Suriyada rast gəlirik. Ticarət işləri ilə əlaqədar İtaliyaya səfər etmiş Marun Nakkaş (1817-1855) orada gördüyü tamaşalardan o qədər təsirlənir ki, vətənə qayıtdıqdan sonra 1848-ci ildə Molerin "Xəsis"ini (Əl-Bəxil") tamaşaya qoyur. Bu tamaşadan sonra ərəb ədəbiyyatında yeni bir mərhələ açılır. Tamaşa isə o qədər ərəbləşdirilir ki, hətta cəsarətlə orijinal əsər belə adlandırıla bilərdi, çox sayda ərəb musiqi nömrələrindən istifadə edilir. 1850-ci ildə "1001 gecə nağılları" əsasında "Xəlifə Harun ər-Rəşid" adlı tamaşa hazırlanır. Bu tamaşadan qazanılan uğurlara dayanaraq 1852-ci ildə M.Nakkaş yeni teatr açır.

Beləliklə, ilk dram əsərləri yaranmağa başlayır. Digər Suriya şəhəri Dəməşqdə 1868-ci ildə İbrahim Əhdəbin (1826-1891) "Makedoniyalı İskəndər" beş pərdəli faciəsi səhnələşdirilir. Bundan sonra müəllif "İbn Zeydun Əndəlusda" dramını yazır.

V.Şekspirin "Otello" əsərini ərəb dilinə gözəl tərcümə etmiş, tarixi mövzulu əsərlər müəllifi Səlim əl-Bustani də dramaturq kimi parlayır. Ənənəvi şərq mövzusu "Leyli və Məcnun" əsasında "Qeys və Leyla" pyesini yazır və əsər 1868-ci ildə Beyrutda uğurla səhnələşdirilir.

1870-ci ildə Misirdə hökmdar İsmayılın (1863-1879) təşəbbüsü ilə teatr yaradılması Yaqub Sanuaya (1839-1912) tapşırılır. Avropa dramaturgiyasına yaxşı bələd olan Y.Sanuaya əvvəl Molerin əsərlərini səhnələşdirir, sonra isə teatr üçün yeni "ərəb" repertuarı hazırlayır, təxminən 2 il ərzində 32 pyes yazır. Bu pyeslər sadə danışiq dilində, ərəblərin ruhunda yazılır, məişət mövzuları daxilində acgöz, xəsis feodallar, sosial ədalətsizlik qamçılarıdır. Misirin hökmdarı İsmayıl Y.Sanuayı çox sevir, himayə edir, "Misirn Moleri" adlandırır.

Beləcə Ərəb Şərqində gələcək əsrlər üçün dramaturgiya tarixi yazılmağa başlayır. Zəngin ərəb ədəbiyyatı tarixinin artıq sonrakı səhifələrindən görürük ki, ilk ərəbdilli dramaturqların xələfləri bu missiyanı uğurla davam etdirmişlər.

ORTA ƏSR ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA POEZİYANIN İNKİŞAF XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Kərimova Xanımzər

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
x.asadova@hotmail.com

Orta əsrlərdə inkişaf etmiş ərəb ədəbiyyatının ilk dövrü şifahi xalq yaradıcılığı ilə bağlı olmuşdur. Poeziya qədim zamanlardan meydana gəlmiş, ərəb ədəbiyyatında mühüm rol oynamışdır. Cahiliyyə dövründə şair qəbilənin ən hörmətli üzvlərindən hesab olunduğuna görə, ona böyük ehtiram göstərilmiş və bu ənənə islamın meydana gəlməsindən sonra da, davam etmiş və ona görə şairlər ictimai həyatın bütün sahələrində geniş fəaliyyət göstərmişlər. Ərəblər Cahiliyyət dövründə özlərinin adət-ənənələrini, dini və dünyəvi mərasimlərini, tarixi hadisələrini, ancaq şeirlərdə əks etdirməklə qoruyub saxlamışdılar.

İslam dininin yaranması və onun qonşu ölkələrdə yayılması ərəb ədəbiyyatının inkişafı üçün də geniş şərait yaradaraq, Quranın meydana gəlməsi ərəb ədəbiyyatında nəsrin yüksəlişinə, yeni elm sahələrinin meydana çıxmasına təkan vermişdi. Ədəbiyyatın əsas qolu isə poeziya olaraq qalırdı. Daha çox müxtəlif siyasi qruplara xidmət edən siyasi və dini məzmunlu poeziya inkişaf etməyə başlamışdı.

Əməvilərin hakimiyyəti illərində ərəblərin həm ictimai-siyasi, həm də mədəni həyatında nəzərə çarpan dəyişikliklər baş vermiş, ədəbiyyat mövzu, janr, forma cəhətdən daha da dolğunlaşmış, zənginləşmiş, yeni bir inkişaf yoluna düşmüşdü. Bu dövrdən sonra gələn Abbasilər dövründə isə ərəb ədəbiyyatı çox mühüm bir inkişaf yolu keçmiş, bədii və ideya cəhətdən son dərəcə kamilləşərək ümumüsəlman ədəbiyyatına çevrilmişdi.

Yeniləşmə mərhələsi dövründə ədəbiyyatda olan şairlər köhnə ənənələrdən, mühafizəkar üslubdan, standart bədii ifadə və təsvir vasitələrindən uzaqlaşmağa çalışmış, başqa sözlə, şeirin dilində və üslubunda sadəlik yaratmışdılar. Lakin X əsrin 30-cu illərindən başlayaraq o öz yerini başqa bir ədəbi istiqamətə yönəltməyə məcbur oldu. Ədəbiyyatda ədəbi sintez dövrü başlandı. Ənənələrə qayıdış dövründə ədəbiyyatda özünü göstərən bədii və fəlsəfi dərkətmə, ümumiləşdirmə prosesi ədəbi sintez dövrünün poetik təfəkkürünün başlıca estetik amalına çevrildi. Abbasilərin hakimiyyətinin, təxminən, sonunadək davam edən bu mərhələdə ərəb poeziyasının, ərəb nəsrinin ən qiymətli nümunələri yarandı.

Orta əsrdə ədəb ədəbiyyatında daha çox zənginliklə təmsil olunan antologiyalar çox məşhur olmuşdur. Onlar mütaliəçi ictimaiyyəti ərəb poeziyası ilə tanış etmək məqsədilə tərtib olunmuşdu. Poetik əsərlərin şərhilərlə verilmiş topluları hələ VIII əsrdə meydana çıxmağa başlamışdır. Lakin ədəbi əsərlərin

çiçəklənməsi dövrü X-XI əsrlərə təsadüf edir. Orta əsrlərin, məhz bu dövründə işıq üzü görmüş şerhlərdən ibarət olan məşhur poetik məcmuələr yaradılmışdır.

Müxtəlif müəlliflərin seçilmiş əsərlərindən ibarət şeir və ya nəsr məcmuəsi adlanan ilk antologiyayı qədim yunan şairi Meleaqr tərtib etmişdir. Onun "Çələng" antologiyasına öz əsərlərindən əlavə 46 şairin şeiri daxil idi. Şərqdə tərtib olunan təzkirə və cümlələr də antologiyaya yaxındır. Ərəb dilçisi və şairi əl-Mufaddal əd-Dabinin topladığı "əl-Mufaddaliyyat" adlı şeirlər məcmuəsi yüzlərlə müəllifin əsərlərini əhatə edən ən böyük antologiyalardan biridir.

Orta əsrlərdə ərəb poeziyasında yaranan – ərəb döyüşçülərinin igidliyindən bəhs edən VI-IX əsrlərdə klassik ərəb poeziyası antologiyalarının adı "Həməsə" idi.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz istər antologiyalar, istərsə də həmin dövrdə yaranan janrlara nəzər yetirdikcə müəyyən edirik ki, ərəb ədəbiyyatında şəxsi xarakter daşımış, mənsub olduqları qəbilənin eybini açmaq, ayrı-ayrı şəxsləri təhqir etmək məqsədilə işlədilmiş "Həcv", qadın gözəlliyini mədh edən "Nəсіб", şairin xoşladığı hər hansı bir qızın gözəlliyini açıq şəkildə vəsf edən "Qəzəl", X əsr ərəb nəsrinin ən dəyərli nailiyyəti olan və əsl nəsr nümunəsi kimi tanınan "Məqamə" janrı ərəb ədəbiyyatında poeziyanın inkişafında xüsusi yer tutaraq, öz təsirini göstərmişdir.

EDVAR ƏL-XARRAT YARADICILIĞINDA XARAKTERİK CƏHƏTLƏR

Ələkbərova Xumar

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
uxba@mail.ru*

XX əsrin sonlarında "Zəfəran şəhəri", "İskəndəriyyə qızları", "Ehtirasların rəqsi", "Bobello daşları", "Rama və əjdaha", "Yeni zaman", "Susuzluğun həqiqəti" və s. əsərləri ilə məşhurlaşan Edvar əl-Xarrat (1926-2015) yeni dövr Misir ədəbiyyatı tarixində bir neçə yazıçı nəslini təmsil edən nümayəndə kimi qəbul olunur. Əl-Xarratın zəngin, müxtəlif ədəbi istiqamət və əhəmələri özündə daşıyan yaradıcılığı bunu deməyə əsas verir. Həm də ədəbi tənqidçi, tərcüməçi, jurnalist olan əl-Xarrat İskəndəriyyədə xristian-qipti ailəsində dünyaya gəlib və onun qipti mənşəli olması yaradıcılığı boyu əsərlərinin ideya-məzmununda, obrazların yaşamında, dini baxışlarında, fikirlərində qoşa xətt kimi paralel izlənilib. Demək olar ki, bütün əsərlərində müsəlmanlar və xristian qiptilər arasında münasibətlərə toxunub.

İskəndəriyyə Universitetində hüquq fakültəsini bitirib, uzun illər bank, sığorta sahəsində çalışıb. Gənc yaşlarından siyasətlə maraqlanıb, solçu fikirlərinə görə 1948-50-ci illərdə həbsxana həyatı yaşayıb. "Altmışlıncılar"ın ən parlaq nümayəndələrindən biridir, həmin dövəmlərdə cərəyanın orqanı sayılan "Qalereya 68" ədəbi jurnalının əsasını qoyub, redaktoru olub. İlk hekayələr məcmuəsi "Hündür divarlar" 1958-59-cu illərdə, 70-ci illərdə daha iki hekayə məcmuəsi çap olunub.

"Yeni dalğacı" kimi tanınan yazıcının 1979-cu ildə postmodernizm tərzində yazdığı ilk romanı "Rama və əjdaha" isə ona şöhrət gətirir, "Nəcib Məhfuz adına Orden"ə layiq görülür. Əsər müsəlman Rama və xristian qipti Mixail arasında həzin sevgi hekayəsindən bəhs edir. Yazıcı bu hekayətdə yalnız kişi-qadın münasibətini deyil, müsəlmanlar və xristian qiptilər, Yuxarı Misir və Aşağı Misir arasındakı münasibəti açıqlayır. Əsərdə çox sayda simvolizm elementləri iştirak edir. Mixailin əjdaha ilə savaşı əslində insanın həyatı boyu rastlaşdığı çətinliklər, təhlükələr, dünya həzzinə qarşı apardığı bitməz mübarizəni təcəssüm etdirir. Bütün əsər boyu xeyrlə şərin mübarizəsi gedir.

Bu romanla ədəbiyyata möhürünü vuran əl-Xarrat uzun zaman onun təsirindən yaxşı mənada qurtulmur. Bunun ardınca yazdığı "Yeni zaman" və "Susuzluğun həqiqəti" romanları da ayrıca əsər olmalarına baxmayaraq, oxucular tərəfindən bu hekayətin davamı kimi qəbul edilir.

Daha bir maraqlı əsəri "Bobello daşları"nda isə hadisələr ötən əsrin 30-cu illərində Nil deltasında Tarrana şəhərində cərəyan edir. Bu əsərdə də postmodernizm elementlərinin iştirakını görmək olar. Fəlsəfi, mifoloji, psixoloji məqamların çulğalaşdığı roman boyu iki qütbün qarşılıqlı iştirakını görürük: kişi və qadın, müsəlmanlar və qipti xristianlar, arzular və reallıq.

"İskəndəriyyə qızları" romanı isə başqa tərzdə qələmə alınıb. Oxucu əsas qəhrəmanın səmimi hekayəsi altında ötən əsrin 30-40-cı illərində İskəndəriyyə mühitinə düşür. Burada qəhrəmanın uşaqlığı, gəncliyi keçib, şəhərin hər küçəsi, döngəsi, sahillər onun xatirələrini oyadır, taleyində iz qoymuş qızları xatırlayır.

Əl-Xarratın əsərləri arasında "Zəfərən şəhəri" əsəri də xüsusi yerə malikdir. Roman avtobioqrafik məqamları ilə fərqlənir. Əsərin əsas qəhrəmanı qipti ərəbin ailəsində dünyaya gələn Mixaildir. Onun uşaqlıq, gənlik illəri müəllifin həyatını xatırladan səhnələrlə müşayiət olunur. İkinci Dünya müharibəsi, Misdə ingilis despotizmi, müstəmləkə əleyhinə milli-azadlıq hərəkatı, siyasi çevriliş, Süveyşdəki vəziyyət, İsrail-Fələstin savaşı və başqa hadisələrin fonunda böyüyən uşağın hafizəsinə həkk olanlar, müşahidələri, zamanla dəyişən siyasi baxışları, solçu hərəkata qoşulduğu üçün məhbəs həyatı çox incə psixoloji məqamlar vurğulanmaqla verilmişdir.

QƏTRAN TƏBRİZİNİN "DİVAN"INDA İŞLƏNMİŞ MƏCAZLAR

Nağıyeva Gövhər xanım

Bakı Dövlət Universiteti

aghayeva500@gmail.com

Farsdilli ədəbiyyatda Azərbaycan üslubunun nümayəndəsi Qətran Təbrizinin "Divan"ında çoxlu sayda istiarə, təşbih, məcaz, mübaliğələr mövcuddur. Şairin işlətdiyi məcazlar isə öz mənaları ilə oxucunun zövqünü oxşayır. Divanda işlənmiş məcazlardan aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Zəfəran(زعفران) – sarılıq, nərgiz(نرگس) – gprz, şəkər(شکر) – dodaq, lölö(لؤلؤ) – göz yaşı damlası, lölö(لؤلؤ) – diş, ox(تیر) – kiprik, əbhər (nərgizin bir növü) (عبر) – göz, gövhər(گوهر) – göz yaşı, kaman(کمان) – qaş, lalə (لاله)- üz, kəmənd (کمند) – saç, kaman(کمان) – əyri, mirvari (مروارید)– diş, yağış damlası, meyvə, nuş (نوش)– dodaq, lölö (لؤلؤ)– diş, gümüş(سیم) – bədən, zindan(سندان) – döş, əqiq(عقیق) – dodaq, ipək(پرنده) – bədən, mərca (بسد)– dodaq, şümşad (شمشاد) - zülf, badam (بادام) – göz, yaqut (ياقوت)– dodaq, süsən(سوسن) – bədən, püstə(پسته) - dodaq, dürr(در) – diş, sünbül (سنبل)– zülf, ləl(لعل) – dodaq, xədəng(خدنگ) – düz qamət, üzüm suyu (آب عنب)– şərab, mərca(بسد) - dodaq, nizə ucu(پیکان) - kiprik, büt(بت) – məşuq, halqa (حلقه)– zülf və s.

چو یاد آیدم از مشگبوی نرگس او / شود دو نرگس من لاله برگ لؤلؤ بار

Onun müşk qoxulu nərgizləri mənim yadıma düşəndə / Mənim iki nərgizim lalə yarpaqlı mirvari yağdıran olur.

Beytin mənası belədir: "Onun müşk ətirli gözləri yadıma düşəndə, gözlərimdən elə yaş axır ki, lalə yarpağından dəsmal kimi istifadə edir". Gördüyümüz kimi bu beytdə göz əvəzinə nərgiz, göz yaşı əvəzinə mirvari, dəsmal əvəzinə isə lalə yarpağı işlənmişdir.

گرد بادام اندرش دو رسته تیر خدنگ / زیر یاقوت اندرش دو رشته در بابها

Badamın ətrafında iki sıra xədəng oxu / Yaqutun altında iki sıra uyğun dürr

Badam – göz, tir-e xədəng – kiprik, yaqut –dodaq, dürr - diş

Bildiyimiz kimi məcazlar təşbihdən yaranır. Təşbih özü isə iki hissəyə bölünür: Tam təşbih və bəliğ təşbih. Tam təşbihdə dörd elementin hamısı işlənir. Yəni bənəzəyən, bənəzədilən, bənəzətmə ədatı və bənəzətmə vasitəsi. Bəliğ təşbihdə isə iki element düşərək iki sözdən ibarət təşbih yaranır. Bu birinciyyə nisbətən daha poetik sayılır. Əgər üç element ixtisar olunub yalnız bir söz işlənərsə buna aşkar istiarə və ya məcaz deyilir. Məcazların hansı sözün yerində işlənməsi sualının cavabı da elə "Divan"ın özündə mövcuddur. Çünki əksər məcazlar qeyd etdiyimiz üç mərhələni keçərək məcaz kimi işlənmişdir.

بمشگین کمان جان و دل را کمندی / برنگین شکر جان و دل را شکاری

Qara kamanla canın və ürəyin kəməndisən / Rəngli şəkərlə can və ürəyin şikarısən.

Bu beytdə qara kaman dedikdə qaş nəzərdə tutulmuş, şəkər sözü isə dodaqdan məcazdır. Şəkər sözünün məcaz kimi işlənməsinin səbəbini aşağıdakı beytlərdə görə bilərik.

دل بر باید همی بجزع دو بادام / جان بر باید همی بلعل چو شکر

İki badam gözü ilə qəlbi cəlb edir / Şəkər kimi ləl ilə canı cəlb edir

Bu beytdə dodaq sözünün əvəzində ləl işlənmişdir ki, bunun sübutu da aşağıdakı beytdədir:

بجعد زلف و لب لعل سینه سیمین / بنفشه زاری و گلزاری و سمن زاری

Zülfü qıvrım, dodağı ləl, sinəsi gümüşü / Bənövşəzar, gülzar, yasəmənzar

Qətran Təbrizi böyük ustalıqla çoxlu bədii ifadə vasitələrindən istifadə edərək şeirlərinə xüsusi gözəllik bəxş etmişdir.

ОПИСАНИЕ КРАСАВИЦЫ В ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ПОЭТОВ

Агаева Нигяр

Институт Востоковедения им. акад. З.М.Бунятова НАНА

aghayeva.nigar.q@gmail.com

Азербайджан – плодотворная земля, подарившая мировой литературе таких великих поэтов, как Низами Гянджеви, Хагани Ширвани, Саиб Тебризи, Мехсети Гянджеви, Натаван, Физули. Многие из них, будучи придворными поэтами писали на персидском языке. Огромная художественная сила созданных ими образов и сегодня поражает своей уникальностью, многогранностью. Так, например, творчество Низами дало новое направление эпическому жанру. Появление после него целой плеяды поэтов, создающих произведения-подражания, которые впоследствии стали носить название «нязирэ», только подтверждает его успешность.

В своих произведениях поэты для создания богатства значений, для точного выражения мысли, эмоциональности повествования, избегания повторов обращались к синонимам, среди которых часто встречаются и соматизмы. Под соматизмами в лингвистике понимаются языковые средства которые называют части человеческого тела. Обладая большой образностью и метафоричностью значений, соматизмы служат яркости выражения поэтической мысли. Поэты использовали соматизмы для воспевания любовной и философской лирики, с помощью соматизмов-образов они описывали такие абстрактные понятия, как смерть, вечность, печаль, судьба и время. Наиболее часто у них встречается такая соматическая лексика, как лицо, локоны, стан, сердце, губы, глаза, ресницы и т. д. Цен-

тральной же темой восточной поэзии является тема любви. Поэты соревновались в воспевании возлюбленной красавицы, создавали новые образы для выражения её красоты и своих чувств к ней.

Так, например, Саиб Тебризи, обращаясь к красавице, пишет:

گشاده روی کنی همچو گل وداع مرا
شکسته دل نکنی پیش عدلیبانم

(Будь приветлив, как цветок, во время прощания со мной / Не обижай меня пред соловьями).

В нижеследующем бейте Низами создаёт *риторическое противопоставление или антитезу* - стилистическая фигура контраста в художественной речи, заключающаяся в резком противопоставлении понятий, образов, состояний, связанных между собой общей конструкцией или внутренним смыслом:

به چشم نیک بینادش نکخواه
میادا چشم بد را سوی او راه

(Добрый глаз видит всё доброжелательно/Да не найдёт пути к нему глаз плохой)

Один из самых распространённых литературных приёмов в персидской литературе – подражание تقلید «таглид». Более сложная конструкция подражания придаёт бейтам особую красоту и усиливает поэтическое воздействие. Низами умело использовал его, уподобив аркан бровям:

کمندی چو ابروی طمغاچیان
به خم چون کمان گوشه چاچیان

(Аркан подобный брови тамгачийцев,/ Словно изгиб аркана чачийцев).

Низами сравнивал брови красавицы с полумесяцем:

به عید آرای ابروی هلالی
ندیدش کس که جان نسپرد حالی

(К празднику украсила полумесяцем брови,

Никто не видел её, не отдав тотчас душу)

Саиб Тебризи так же воспеваёт ресницы:

غمزه بدمست و نگه خونی و مژگان خونریز
چون تماشای رخت سیر تو انم کردن؟

(Пьяное кокетство, кровавый взгляд и ресницы, проливающие кровь
Как я могу пресытиться любованием твоим лицом?).

Мехсети Гянджеви использует приём сравнения лица и солнца:

سوگند به آفتاب یعنی رویت
و آنگاه به مشک ناب یعنی مویت

(Клянусь солнцем, то есть твоим лицом,

И затем чистым мускусом, то есть твоими волосами).

Физули воспеваёт стан возлюбленной красавицы и наделяет её способностью исцелять:

گل اندامی که از لب مرهم ریش دلت بخشد

مروت نیست آزر دن لب از آسیب دندانش

(Красавица, стройная как цветок, которая своими устами дарит исцеление ранам сердца, / Не гуманно теревить губу, прикусывая её зубами).

Изучать творчество азербайджанских персоязычных поэтов, постигать эту сокровищницу идей и образов можно бесконечно, каждый раз открывая для себя что-то новое, поражающее воображение своей глубиной и многозначностью.

FİRDOVSİNİN "ŞAHNAMƏ" POEMASINDA KLASSİK OYUNLARIN AD VƏ ATRİBUTLARI İLƏ ƏLAQƏDAR LİNQVOPOETİK FİQURLAR

Yusifli Şahin

Bakı Dövlət Universiteti

shyusifli@bsu.edu.az

Əsrlər boyu farsdilli klassik poeziya fars dilində unikal leksik və poetik vahidlərin formalaşması cəhətdən misilsiz xəzinə rolunu oynamışdır. Bu ədəbiyyat təkə linqvo poetik vahidlərin istifadəsinə görə seçilməmiş, məzmun baxımından müxtəlif məsələlərin izahında zəngin mənbə hesab olunmuşdur. Bunu əyani sübut edən bir çox misallar mövcuddur. Bu poeziyanın hələ lap başlanğıclarında yer alan "Şahnamə" poeması tarixi, mədəni, ənənəvi və kulturoloji məsələlərin əksi baxımından əhəmiyyət kəsb etmiş, bir çox həqiqətlərin ilkin istinad mənbəyi kimi çıxış etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, poemada yer olan bir çox mədəni, ictimai və məişət məsələləri o zamankı – ilkin formasında qeydə alınmış, göstərilən istilahlər və terminlər "Şahnamə"dən etibarən vahid formada istifadə olunmaqla, digər əsrlərdə yaşayan şair və ədiblərin yaradıcılığına yol tapmışdır. Sonrakı əsrlərdə olan istər elmi, istərsə də bədii əsərlərdə gələn müxtəlif nümunələrin istinad mənbəyi göstərilərkən qeyd etdiyimiz "Şahnamə" poeması, ilkin mənbə kimi göstərilmişdir. Ədəbi və tarixi mənbə rolunu oynayan bu əsər, şahmat, nərd və çövkən kimi qədim oyunların adı və atributlarının poetik zəmində istifadəsi baxımından ən qədim və qiymətli mənbələrdən olmaqla yanaşı, oyunların tarixinə işıq salmış, tərkib hissələri, komponentləri baxımdan geniş məlumat təqdim edərək, oyunların cəmiyyətə inteqrasiyası və oyun leksikasının yayılmasına xidmət etmişdir. Burada müxtəlif hissələrdə təqdim olunan materiallar oyunların tarixi, strukturu və nəhayət leksik bazası baxımından geniş sahəni əhatə etmişdir. Məhz Firdovsi də bu oyunlara müraciət etməklə poemasına rəng qatmış, insanların anlayacağı dildə cəmiyyətə xitab etmiş, qədim mənbələrdə rast gəldiyi məsələləri oyun semantikasını daxilində poetikləşdirərək, zəngin əsaslara malik olan poema yarada bilmişdi. Firdovsiyə qədər

heç bir şair oyunların leksik səmasına bu qədər müraciət etməmiş, məhz o ilk dəfə şeirə geniş oyun leksikasını daxil etməklə yeni linqvopoetik sahənin bünövrəsini qoymuş, müaqlələri üçün geniş istifadə imkanlarına malik olan işlək, cəlbədicə lakin çətin bir fəza yarada bilmişdi. Oyunların poeziya sərhədləri daxilində istifadəsi bütün klassiklər üçün xarakterik olmamış, onların mahiyyəti və daxili qatını bilən şairlər oyunların fəlsəfi qatını həyatı proseslə əlaqələndirərək, şeir daxilində lazımı məzmunu cəmiyyətə təqdim edə bilmişdilər.

ƏBU ƏLİ SİNANIN "RİSALE-YE TEYR" ƏSƏRİ

Əlizadə Aygün

AMEA-nın akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
aygunalizade@yahoo.com

Əbu Əli Sinanın irfani və fəlsəfi baxışlarını bəyan etdiyi maraqlı əsərlərindən biri "Risale-ye teyr"dir. Bu əsər ərəb dilində yazılsa da, sonradan Şəhabəddin Söhrəvədi tərəfindən fars dilinə tərcümə olunmuşdur. İlk dəfə əsərin adına şagirdi Curcaninin yazdığı Əbu Əli Sinanın əsərləri sırasında rast gəlirik. Daha sonra İbn Əsibə "Təbəqatüt-ətibba"da onu "Əş-Şəbəkə vət-teyr" və Hacı Xəlifə "Kəşfüz-zunnun"da "Risale-ye teyr" adlandırmışdır. "Risale-ye teyr" nəfsani istəklərə bağlanan ruhun vəziyyətini bəyan edən simvolik bir əsərdir. Həmcə çox da böyük olmayan bu əsərin qısa məzmunu belədir: "Bir quş digər dostları ilə ovçuların tələsinə düşür və bir müddət qəfəsdə qalır. Bir gün qəfəsdən görünür ki, quşlar ordan xilas olub azad şəkildə uçurlar. Qəfəsdəki quş azad quşlardan xahiş edir ki, ona azalıq dünyasına çıxmağa kömək etsinlər. Quşlar ona nicat yolunu öyrədirlər. Sonra birlikdə səfərə başlayıb dağın zirvəsinə kimi çatırlar. Orada 9 hündür dağ müşahidə edirlər. Altı dağı keçdikdən sonra yeddinci dağda istirahət edirlər. Bir müddətdən sonra dincəlmək fikrindən daşınıb səkkizinci dağa çatırlar. Həmin yerdə çox gözəl quşları görürlər və onlarla dostlaşırlar. Öyrənirlər ki, həmin dağın arxasında əzəmətli padşahı olan bir şəhər vardır. Onlar həmin şəhərə tələsirlər, o padşahla görüşürlər. Padşahdan xahiş edirlər ki, həmin bağlılıq iplərini onların ayağından açsın. Padşah isə deyir: "O ipi ayağınızdan yalnız sizi ona ilişdirən açə bilər. Mən sizinlə elçi göndərirəm ki, bəndi ayağınızdan açsın". Quşlar qayıdırlar və bəndlərin açılması üçün yollarına davam edirlər.

Burada quş insan ruhu, ovçu təbiət qanunauyğunluğu, tələ insan bədəni, əsarət ruhun bədənin əsirliyində olmasıdır. Nəfs qəflət yuxusundan ayıldıqdan sonra səfər etmək istəyir, ruh ölüm səfərindən əvvəl bu dünyada səfər edir. Çünki quşlar ayaqlarına ilişmiş bəndlərlə səfərə çıxırlar. "Bir gün bu bəndlərin arasından bayıra baxdım. Öz dostlarımdan bir qrupunu başları, bədənləri dar

tələlərdən çıxarıb uçmaq istəyənlər halda gördüm. Hər birinin ayağı tələyə ilişib qalmışdı və onları uçmaqdan saxlayırdı. Onlara həmin bənd xoş gəlirdi". Azad quşlar filosof və ariflərin simvoludur. Onlar qəfəsdəki quşlara öyrədirlər ki, xilas olmaq üçün əvvəlcə başlarını qəfəsdən çıxarsalar, sonra qanadlarını çıxara bilərlər. 9 dağdan məqsəd isə fələklərdir. Quşlar Aya çatanda qarşıda səkkiz dağ, başqa sözlə fələkləri görürlər. Onların məqsədi özlərini haqqın vüsəlinə çatdırmaqdır. Ona görə də yolda heç bir ovçunun səsləməsinə qulaq asmamaq qərarına gəlirlər.

Gördüyümüz kimi bu əsərdə İbn Sinanın "Eyniyyə" qəsidəsində olduğu kimi insan ruhu quşa bənzədilmiş və həmin ruhun bədən zindanında həbs olunduğu diqqətə çatdırılmışdır. İnsan ruhu bu zindandan xilas ola bilsə, ən üstün məqamları fəth edib uralıq qazana bilər.

İbn Sinanın "Risale-ye teyr" əsəri sonradan Şəhabəddin Söhrəvərdinin "Simurğun avazı", "Qırmızı ağıl", Əhməd və Məhəmməd Qəzəli qardaşlarının "Risale-ye teyr", Nəcməddin Razinin "Risələtüt-teyr", Fəridəddin Əttarin "Məntiqüt-teyr" kimi irfani məzmunlu əsərlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur.

MÜASİR İRAN MÜHACİR ŞAİRİ FATEME EXTESARI

Bayramova Aysel

*Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
isgandarlizahrafidan192@gmail.com*

Yaxın Şərqdə İran hər zaman qadın mövzusunda narahat bir siyasət sərgiləmişdir. Bu cəhətdən əzablı həyat yaşamağa məcbur olan bir sıra şairələr ya ömrünü zindanda keçirtmiş, ya da mühacirətə məruz qalmışlar. Bugünkü mühacir şairələrin ən bariz nümunəsi olan Fateme Extesari Kəşmirdə dünyaya gəlmiş, 1980-ci illərin məşhur postmodern şairlərindəndir. 2007-2010-cu illərində "Həmin fərda bud" ("O sabah idi") jurnalının baş redaktoru olmuş, "Toxme morğ gerye bər şane" ("Yumurta çiyin üstündə ağlamaq") kimi seçilmiş əsərlərin müəllifidir. Ədəbi fəaliyyətində "Qadın olduğum gün", "Qəzəl dilində zərrələr" kimi əsərləri, bir sıra şeirləri vardır. Onun şeirləri müxtəlif müğənnilər tərəfindən səsləndirilmiş, xalq arasında yayılmışdır. Şairənin bloqu 2009-cu ildə həbs olunduqdan sonra məhkəmənin qərarına əsasən qadağan olunmuşdur. Hətta baş redaktoru olduğu jurnalın da lisenziyası ləğv edilmişdir. O zamandan bəri yeni bloqu ilə yazılar yazır. Bu yeni bloqdakı fəaliyyətlərindən biri də virtual şeir, hekayələr emalatxanasının yaradılması olmuşdur. Bu illərdə radioda diktör işləyirdi. Tehrandakı poeziya gecələri Gənc Jurnalistlər Klubunda və xəbər agentliklərində dərc olunan, fundamentalist saytlarda yazılan xəbərlərlə bağlı idi. Buna görə də şairənin "Şəhrara" qəzeti, "Zəmanə" radiosu, "İBNA" kitab agentliyində bir sıra müsahibələri yer

almışdır. Şairənin ilk kitabı ləğv edildikdən sonra M. Əhmədinəjadın hakimiyyəti dövründə yeni kitablarından heç birinin nəşri üçün İslam Respublikasının İrşad Nazirliyindən icazə ala bilməmiş, hətta qısa müddət ərzində satışdan toplanılmışdır. Fateme Extesari 2014-cü ildə kəşfiyyat qüvvələri tərəfindən öz evində həbs olunmuş, 38 gün təkdamlıq kamerada saxlanılmışdır. tibb üzrə doktorluq işi yazsa da, mədəni, ictimai və siyasi fəaliyyətinə görə elmi fəaliyyətdən uzaqlaşdırılmışdır. 2013-cü ildə Azadi stadionunda İran-Cənubi Koreya oyununda alovlu çıxışı bir çox müzakirələrə səbəb olmuş, hətta bir çox xarici xəbər saytlarında (məs. Middle East Online) da dərc olunmuşdur. 2015-ci ildə kitab sərgisində nümayiş etdirilən "Bir sıra yaddaqalan fotosəkillərlə xoşbəxt şeir seçmələri" sonuncu şeirlər toplusu olmuşdur:

دریچه باز شد و آخرین پرنده پرید
الف به فکر پراکندگی پرها بود
اگرچه هیچ کسی بر نگشت " رفتن " را
هنوز منتظر آخرین خبرها بود.

*(Qapı açıldı, sonuncu quş uçdu
Əlif ləkləri səpələnmək fikrindəydi
Baxmayaraq ki, "getmək"dən heç kəs qayıtmadı
Hələ də son xəbərlərin intizarındadırlar)*

Sərginin ikinci günündə əsərləri media və xəbər agentlikləri tərəfindən toplanaraq nümayişinə qadağa qoyulmuşdur. Bu illərdə bir neçə cəx yazıçısı, o cümlədən, Radek Hasalikin səyi nəticəsində bir sıra şeirləri üç cilddə nəşr olunmuşdur. Siyasi fəaliyyətinə görə Həsən Ruhani hakimiyyəti zamanı Tehran İnqilab Məhkəməsinin qərarı ilə 11 il yarım həbs cəzasına məhkum edilmişdir. Bu səbəbdən qeyri-qanuni yollarla ölkəni tərk edib, Kürdüstan, bir il yarım Türkiyə, sonra isə Norveçdə mühacirət etmişdir. Norveçdə "Beyne tarhaye ənəkəbut" ("Hörümçək toru arasında"), "Ma zende nəxəhim mand" ("Biz sağ qalmaqacağıq") adlı ikidilli (fars-Norveç) kitabı, fars dilində şeir toplusu çap olunmuşdur. Kino sahəsində də fəaliyyətləri ilə tanınan şairə hazırda Norveçdə nəşr edilən və nömrələri "Mim", "Jim", "Laf", "J", "Dal", "An" adlanan ədəbi jurnalın baş redaktorudur.

NASİR XOSROV VƏ ONUN "SƏFƏRNAMƏ" ƏSƏRİ.

Allahverdiyeva Aytən

Bakı Dövlət Universiteti

allahverdiyevvugar26@gmail.com

Əbu Muinəddin Nasir Xosrov əl-Qubadiyani əl-Mərvəzi Şərqi görkəmli mütəfəkkir şairlərindəndir. O, 1004-cü ildə vaxtilə Xorasan vilayətinə daxil olan Bəlx şəhərinin yaxınlığında yerləşən Qubadiyan şəhərində anadan olmuşdur.

Kiçik yaşlarından elmə, ədəbiyyata böyük həvəs göstərən Nasir Xosrov dövrünün elmlərini mükəmməl öyrənmişdir. Əsərlərindən hiss olunur ki, o, qüdrətli şair olmaqdan əlavə, riyaziyyat, astrologiya, fəlsəfə, fiqh və sair elmləri də dərinləndirən bilmiş, rəssamlıq və kalliqrafiya sənətlərində kamil ustad olmuşdur.

Nasir Xosrovdan qalan zəngin ədəbi və elmi irsə onun "Camiül-hikməteyn", "Zadül-müsafirin", "Vəche-din", "Səfərnəmə" kimi nəsr ilə yazılmış əsərləri, "Rövşənayinamə" və "Səadətnamə" məsnəviləri, lirik şeirlərindən ibarət divanı və s. əsərləri daxildir. İran ədəbiyyatında o, Nasir Xosrov Ələvi kimi daha çox məşhurdur. Bu da onun "Ələvi" və "İsmaililik" təriqətinin böyük ideoloqu və təbliğatçısı olması ilə əlaqədardır.

Nasir Xosrovun yaşadığı illər səlcuqilərin hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Müəllif özü yazır ki, o, XI əsrin 40-cı illərində Xorasan hakimi Əbu Süleyman Çağrı bəy ibn Davud ibn Səlcuqun sarayında xidmət etmiş, Mərvdə vergi toplamış, dövlət məmurları arasında böyük hörmət qazanmış və firavan həyat keçirmişdir.

1045-ci il Nasir Xosrovun həyatının və dünyagörüşünün kökündən dəyişməsi ili olur. O, gecə yatarkən yuxuda bir "müqəddəs" kişi ona bu təmtəraqlı həyatdan əl çəkməyi və Məkkəni ziyarət etməyi məsləhət görür. Səhəri gün Nasir Xosrov xidməti vəzifəsindən istefa verir, varidatından cüzi bir hissə saxlamaqla qalan hissəsindən əl çəkir və kiçik qardaşı Əbu Səid və hindli nöqəri ilə Məkkə səfərinə hazırlaşır. Ola bilsin ki, Səlcuqilərlə alınmayan münasibətlər, onların hakimiyyətinin ilk illərində Xorasanda mədəni həyatın tənəzzülü də onu bu addımı atmağa vadar edir. Varlığın dərki ilə bağlı ona rahatlıq verməyən suallara cavab tapmaq və gizli sirləri aşkara çıxarmaq, bəlkə də, bu səfərin başlıca səbəbi idi. Onun bu səfəri yeddi il davam edir. Nasir Xosrov "Səfərnəmə" əsərində həmin səyahətin geniş təsvirini vermişdir.

Əsər orta əsrlərdə yazılmış ilk nəsr nümunələrindəndir. Müəllifin bu əsərdə Asiya və Afrika qitələrində yaşayan bir çox xalqların tarixi, mədəniyyəti, təsərrüfatı, iqlimi, coğrafi şəraiti, dövlət quruluşu, yaşayış tərzini, adət-ənənəsi, dili, dini, əqidəsi haqqında verdiyi məlumatlar tarixşünaslıq, dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, islamşünaslıq və s. baxımdan çox maraqlı və faydalıdır. Nasir Xosrov əsərdə yaşadığı dövrün təzadlı həyatını böyük məharətlə oxucunun gözü önündə canlandırır. Oxucu gah arpa çörəyinə möhtac olan, illərlə yağış suyundan qeyri içməli, axar su görməyən, həyatı boyu dəvə südükdən başqa bir şeylə qidalanmayan, ömründə çimməyən, çiy kərtənkələ, it əti yeyən yazıq adamlarla, gah öz həmcinsi olan insanları parçalamağa can atan vəhşi səhra adamları ilə, köçəri qəbilələrlə, bədəvilələrlə tanış olur, gah da firavan yaşayan, oğurluq, əyrilik bilməyən, gecələr dükanlarının qapısını açıq qoyub evinə gedən adamlarla, ağıllı, ədalətli dövlət başçıları, elm və mədəniyyət xadimləri, səxavətli, mehriban, qonaqpərvər insanlarla, qüdrətli şairlərlə rastlaşır.

Əsər eyni halda oxucunu əsrin dəhşət və fəlakətləri ilə-aclıq, quraqlıq, susuzluq, xəstəlik, vəhşilik və s. acınacaqlı vəziyyəti ilə tanış edir. Nasir Xosrov səyahət etdiyi ölkələrdə mövcud olan cəhalətin, nadanlığın, səfalət və müsibətlərin səbəblərini, ictimai köklərini açıb izah edə bilməsə də, dövrünün və gəzdirdiyi ölkələrin ictimai, iqtisadi və siyasi mənzərəsini ətraflı və real surətdə təsvir etmişdir.

"Səfərnəmə"nin xeyli hissəsi müsəlmanların müqəddəs saydığı Məkkənin, orada dini ayinlərin icra olunmasının təsvirinə həsr olunmuşdur ki, bu da özlüyündə bütün dünya oxucuları, ələlxüsus islamşünaslar, şərqşünaslar və müsəlmanlar üçün maraqlıdır.

"KİTAB YÜKLÜ EŞŞƏK" ROMANINDA SATİRİK ÜNSÜRLƏR

Quliyeva Aytən

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

a.quliyeva.elyazma@gmail.com

Yazıçı həyat həqiqətlərini, aşılamaq istəyində olduğu ideyanı oxucuya cəlbedici formada çatdırmaq üçün müxtəlif ədəbi janr və metodlardan istifadə edir. Satirik janrda qələmə alınmış əsər tənqid obyektini olan mənfilikləri kinayəli gülüş vasitəsilə özündə bariz şəkildə izhar edir. Belə əsərlərdən biri Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Mirzə Əbdürrəhim Talıbovun "Kitab yüklü eşşək" romanıdır. Romanın əvvəlində yazılır: "Dəqiq nəzərlə görmək lazımdır ki, mütəfəkkirlər hadisələrin və xarakterlərin ümumiləşdirilməsi üçün necə də ciddiliyi zarafata qarışdırmaq kimi münasib gülməli priyomlar tapmışlar. Haqq sözün acılığı, zarafatın şirnisinə qarışdırılsa oxucular hekayəni həvəslə oxuyub ibrət alar və gülüslü danışmaq metodundan ədəbli olurlar". Məhz bu səbəbdəndir ki, müəllif əsərin baş qəhrəmanı Çoşşanın dili ilə mürtəce ictimai-siyasi üsuli-idarənin "məzlum"lara olan zülmünü bəyan edir.

Müəllif romanın birinci fəslində Çoşşa ilə onun sahibəsinin xarakterini müxtəlif situasiyalarla oxucuya çatdırarkən bir sıra ictimai-siyasi məsələlərə toxunur, istibdadı gücləndirən, azad və bərabər hüquqlu cəmiyyətin formalaşmasına mane olan səbəbləri özünəməxsus formada aydınlaşdırır. Məlum olur ki, "səbirli yükdaşıyan və sədaqətli xadimə" Çoşşaya "zırpı gömbül və həyasız" sahibəsi tərəfindən amansız zülm edilir. Çoşşa nalə çəkib imdad istəyir. Ə.Talıbov bu məqamda acizlik və cəsarət məhfumlarını bir-birinə qarşı qoyur.

Müəllif birinci məqamda Çoşşa və onun sahibəsi arasında mövcud olan daxili ziddiyyətləri göstərir. Belə ki, Çoşşa daxili keyfiyyətlər etibarını ilə həyalı,

dürüst və vicdanlıdır. Onun sahibəsi isə "abır-həyanın nə olduğunu bilməyən, hər cürə düzgünlük və doğruluqdan uzaq"dır.

İkinci məqamda isə diqqət xarici ziddiyyətlərə yönəldilir. Çoşşa zəif, zülm olunan məzlumların nümayəndəsidir, sahibə isə ona ədalətsizcəsinə hökm edən "hakim" təbəqədənir. Yəni Çoşşa istismar olunan (aciz), sahibə isə istismarçı (cəsür)dür. Təbii olaraq hər iki əks tərəf dialektika qanununa əsasən mübarizədədir. Çoşşanın acizliyi və yalvarışlarlı sahibənin zülmünü və cəsərə-tini alovlandırır. Bu tərs mütənəsbibliyi dərk edən Çoşşa xilas yolları axtarır.

Əsərdə məlum hadisələrin bir-birini təkrarlaması gözlənilən məyus sonluğa gətirib çıxarmır. Çoşşa sahibəsindən "intiqa" ala bilir. Bunun müqabilində isə bazardakı insanlar tərəfindən döyülür. Lakin o, əlinə düşən fürsətdən faydalanaraq qaçmağa nail olur. Bu hadisələrin axarında Ə.Talibov çox maraqlı və ibrətamiz müqayisələr aparır. Zülm və istimara məruz qalanların daxili aləmini, düşüncələrini işıqlandırır.

Ə.Talibov Çoşşanın səhrada yalnız olduğu asudə zamanlarda keçirdiyi hisslərə dərin məna yükü aşılayır. Sanki onun dili ilə insanlara tale, müqəddəratları haqqında düşünmək və nəticədə "kamili-əşrəf" olduqlarını anlayaraq arzuolunmaz sonluqdan qurtula bilmək gücünü xatırladır.

Ə.Talibovun əsərdə toxunduğu əsas problemlərdən biri də insanın ehtiras və tamahkarlığın, nəfsin əsiri olması məsələsidir. Müəllif göstərir ki, insanın daxili aləmində baş verən bu hal əvvəlcə onun özünü, sonra isə ətrafını və cəmiyyəti zəhərləyir. Əsərdə Çoşşanın düşüncəsi ilə verilən bu maraqlı müqayisə olduqca ibrətamiz təsir bağışlayır.

Ə.Talibov əsərin sonunda sanki bütün fəlsəfi və tənqidi fikirlərinin yekunu kimi, insanlığı özünü dərk etməyə çağırır: "Siz bəşər övladını həmişə xəstə, əlil və bədbəxt edən də məhz bu lovgalıq və xudpəsəndlikdir. Bundan xəbəriniz yoxdur ki, bizdən fərqli olaraq, siz öz həm cinslərinizə daha çox möhtacsınız, mədəniyyət və bərabərlik aləminə qədəm qoymayınca yırtıcıların ən zəlili və ən bədbəxtisiniz". Əsərin dərin ictimai, fəlsəfi məzmununa satirik üslub xüsusi orijinallıq bəxş edir.

О МУНАДЖАТАХ В ПОЭМЕ УРФИ ШИРАЗИ "ХОСРОВ И ШИРИН"

Гулиева Бильгеис

Bakı Dövlət Universiteti

gulievabilgeis@bsu.edu.az

Всевышний Аллах волей своей одарил некоторых из своих рабов талантом такого масштаба, что их энергетика и миссия на земле ощущается по прошествии многих веков. В сфере искусства это, пожалуй, более всего

проявляется на примере мастеров пера. Как сказал однажды выдающийся азербайджанский поэт Рамиз Ровшан: "Поэты это младшие братья пророков. Всевышний Аллах ниспосылает пророкам откровение, а поэтам дарует вдохновение".

Воистину обладатели редкого литературного дара являются глашатаями Истины и оставляют свои произведения нетленным призывом к дороге Всевышнего Создателя.

Таким даром, безо всякого сомнения, был одарен азербайджанский поэт Низами Гянджеви. Произведения Низами это не только редкие жемчужины поэтического слова, но и кладезь божественной мудрости, которая заставляет читателя задуматься над своими добродетелями и пороками, над сложностями всего общества.

Низами и сам, как мы видим из его произведений, осознавал свой поэтический дар, как высокую миссию, возложенную на него Единым Аллахом. Об этом мы читаем с самых первых бейтов его изумительных поэм.

Все произведения Низами Гянджеви начинаются с молитвы Всевышнему, с восхваления Единому Богу, в которой поэт просит Аллаха Всемогущего озарить светом Истины его перо, благословить это произведение. Низами считает свои произведения милостью от Господа Единого и потому просит Создателя укрепить его на верной дороге служения Богу, и озарить светом каждую его строку.

Такие рассуждения мы встречаем во всех маснави Низами Гянджеви. Более всего они представлены в первых главах поэм, которые традиционно называются "мунаджат" или молитва.

Традиция начинать крупные поэтические сочинения с обращения к Всевышнему Аллаху существовала и до Низами. Одним из выдающихся представителей этого направления является Абдаллах Ансари. Знаменитый "Мунаджат" Ансари представляет собой восхваления и молитвы Всевышнему Аллаху. Это произведение является одним из лучших и самых ранних примеров в истории жанра.

К жанру мунаджата обращались Санаи Газневи, Аттар Нишапури, Джалал ад Дин Руми и многие другие представители персоязычной поэзии.

Обращение к Единому Аллаху в поэмах Низами Гянджеви давно вошли в сокровищницу мировой литературы. Искренность и возвышенность мысли, отточенность и изящество изложения превратили эти строки в любимые для миллионов читателей.

С другой стороны они стали примером для всех последователей школы Низами. Большая часть авторов назире на поэмы азербайджанского поэта, уделяли особое внимание именно этой части маснави гянджинского мастера.

Среди таких последователей Низами Гянджеви следует упомянуть яркого представителя классической персоязычной поэзии Урфи Ширази.

Урфи является автором двух поэм, написанных в качестве назидания на поэмы Низами - "Маджма аль абкар" и "Хосров и Ширин".

В поэме "Хосров и Ширин" Урфи также, как и Низами Гянджеви начинает повествование с прекрасной молитвы.

Мунаджат Урфи композиционно построен как вымаливание у Господа страданий. Именно через них поэт надеется приблизиться к Всевышнему Аллаху, и совершенствоваться как мастер слова.

Поэт просит Всевышнего подарить ему сердце, которое будет полно боли:

بر افروز آتشی در سینه من که سوزد راحت دیرینه من

Разожги пламя в груди моей

Чтобы спалило оно покой мой внутренний.

برونم ز آتش دل دار در تب درون بحری کن از آتش لبالب

Все, что вокруг меня погрузи в огонь, от жара сердца моего.

Преврати мое нутро в море, наполненное огнем до краев.

Интересно то, что в этой первой главе своей поэмы "Хосров и Ширин" Урфи использует выражения и имена, связывающие ее с другими маснави из "Пятерицы" Низами.

جواهر سنجی معنی کن دلم را به لیلی آشنا کن محلم را

Преврати мое сердце в знатока жемчужин смысла,

Познакомь мой паланкин с Лейли.

В заключительной части своего мунаджата Урфи просит у Всевышнего Аллаха помощи в сочинении произведения:

در یکدانه گر کمتر فشانم بده گنجی کزان بهتر فشانم

Если я мало рассыпал редких жемчужин,

Подари мне сокровищницу, чтобы (из нее) я рассыпал лучше.

Традиция мунаджатов в персоязычной поэзии это еще одно проявление глубины и мудрости всего культурного наследия средневекового исламского Востока.

MƏŞRUTƏ İNQILABI DÖVRÜNDƏ FARS POEZİYASI

Məmmədzadə Cavanşir

Bakı Dövlət Universiteti

mhjavanshir@mail.ru

1905-1911-ci illər Məşrutə inqilabı İranda ictimai-siyasi durumla yanaşı ədəbi mühitin inkişafına müsbət təsir göstərdi. İnqilabın aparıcı qüvvəsi olan, ömürlərini uca amallar naminə şam tək əridən hürriyyətsevər ziyalılar qələmlərini süngüyə çevirib, mürəkkəb damlasını bir ordunun işinə bərabər tutdular. Ölkədə ictimai-siyasi atmosferin və ədəbi mühitin canlanmasında, demokratik hərəkatın vüsətlənməsində fəvqəladə xidmətlər göstərmiş mətbuat əsas təbliğat maşını kimi qısa bir zamanda hərəkatə keçdi. Sürətlə inkişaf edən mətbuat fars poeziyanın mütərəqqi istiqamətə yön almasına və rəvnəqlənməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təkan verdi.

1905-ci il inqilabı fars şeirinə modern ruh bəxş etdi və onun ilham mənbəyinə çevrildi. Zamanın hökm və tələbi ilə Məşrutə poeziyası təşəkkül tapdı, gerçəklik və ehtiyacdən doğan bir günəş kimi ətrafa şəfəq saçdı. Məşrutə poeziyasının yaradıcıları - Ə.Fərəhani, Ə.Gilani, İ.Mirzə, Ə.Dehxoda, A.Qəzvini, M.Bahar, Ə.Lahuti, F.Yəzdi, M.Eşqi məmləkətdəki despot rejimi, iqtisadi geriliyi, cəhalət və mövhumatı qınayaraq hər cür istismara və əcnəbilərin ağalığına son qoyulmasını, xalqa sərfəli iqtisadi və siyasi islahatların keçirilməsini, demokratik hüquq və azadlıqların verilməsini, ölkədə ədalətli və sivil siyasi quruluşun yaradılmasını və hakimiyyətin mənbəyinin xalq olmasını təkidlə tələb edirdilər.

Məşrutə inqilabı fars poeziyasının məzmunca yeniləşməsi prosesini sürətləndirdi. Yeni tematik əsasların formalaşmasına, nəzmin dövrün hökm və tələbi ilə ayaqlaşmasına, keyfiyyətli irəliləyişinə böyük kömək etdi. Şeirin məzmun yükünün artması, təzə obrazlarla zənginləşməsi həmin poeziyanın ən ümdə xarakterik xüsusiyyəti oldu. İnqilab cəbhəsinə bir əlində qələm, o biri əlində silahla qoşulmuş bir çox şairlərin poetik fəaliyyətində vətənpərvərlik və ictimai tənqid motivləri başlıca yer aldı, ədəbiyyat realizm və xəlqiliklə dolğunlaşdı, mütərəqqi fikir və ideyalarla zənginləşdi. Poeziyada mücərrədlik konkretliklə, sünilik təbiiliklə, xəyalilik reallıqla, fərdilik kütləviliklə, mədh və tərif tənqidlə əvəz olundu.

Vətənpərvərlik müstəvisində demokratiya, azadlıq, vətən, xalq və bəşəri hüquqlar, ictimai tənqid qütbündə isə iqtisadi və siyasi gerilik, ictimai ədalətin təməl prinsipləri, qadın və uşaq hüquqları, zəhmətkeş sinfin rifah halı, din və Qərb dünyasına meyil kimi aktual məsələlər şeirin mayasını təşkil edirdi. Vətənpərvərlik və onunla əlaqəli mövzular bütün ədiblərin yaradıcılığında müfəssəl surətdə işıqlandırılırdı. Bu işdə ədəbi qüvvələrin hamısı, istər inqilabın yetirmələri olan gənc şairlər, istərsə də əvvəllər klassik ruhda qəzəl,

qəsidə, mərsiyə janlarında əsərlər yazmış nisbətən yaşlı nəslin nümayəndələri səfərbər oldular. Ədəbi fəaliyyətləri Məşrutənin birinci mərhələsinə şamil olunan Ə.Pişavəri, Ə.Nişapuri, Ş.Şirazi, Ə.Fərəhani və Ə.Gilani kimi keçid dövrünün şairləri inqilabın əks-sədası ilə öz yaradıcılıq üslublarında dəyişiklik etdilər. Onlar daha çox "əlyazma" və ya müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunan şeirləri ilə İran xalqının haqq mücadiləsinə dəstək olmuş, onun oyanışını, arzu və istəklərini poetik biçimdə yüksək əhval-ruhiyyə ilə tərənnüm etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində şairlərin yaradıcılığında xalq hərəkatının coşqusu qırmızı xətlə keçir. Ə.Dəhxoda, M.Bahar, Ə.Lahuti, F.Yəzdi, M.Eşqi vətənin xoş gələcəyi və azadlığı naminə Məşrutə tonqalının alovunda pərvanə tək yanmaqdan, tüstüsündə boğulmaqdan, əzab və məşəqqətlərə, mənəvi işgəncələrə sinə gərməkdən əsla çəkinməmiş, xalqın müqəddəs inqilabi işindən həzzitükənməz ilham almışlar. Səttarxan mübarizəsinin hər bir nailiyyətindən fərəhlənən şairlər əsərlərində şahın konstitusiyayı imzalamasını, millətin həqiqi vəkilləri ilə İran parlamentinin fəaliyyətə başlamasını ölkə tarixində ən əlamətdar hadisələr kimi böyük məmnunluq hissi və sevinclə qarşılamışlar. Xalqı ilə nəfəs alan Məşrutəçilər onun səadəti və əbədi rifahı üçün canlarını belə əsirgəməkdən qorxmamış, qəlbləri İranla döyünmüşdür. İnqilabı təbliğ ruhunda qələmə alınmış mədhnəmələrdə xalqın qüdrəti, bacarığı və iqtidarı böyük məhəbbətlə vəsf olunmuşdur.

ƏLİƏSRƏF DƏRVIŞIYAN YARADICILIĞINDA SƏMƏD FENOMENİ

Nəsirova Fidan

*AMEA-nın akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
nasirova1975@list.ru*

Ruha xitab edən, zamana meydan oxuyan mükəmməl bədii əsərin ərsəyə gəlməsində ədəbi-nəzəri standart və prinsiplər, təxəyyül və söz bazası kimi göstəricilərlə paralel, müəllif, onun şəxsi kimlik məsələsi də vacib amillərdəndir. Şəxsi kimlik faktoru öz-özlüyündə söz sənətkarının əqidə və amalları, yüksək insani keyfiyyətləri, idealları, hətta ölümü kimi ən müxtəlif kriteriyaları ehtiva edir. Yalnız həyat tərzi ilə təlqin və təbliğ etdiyi ideyalar, düşüncələri ilə əməlləri üst-üstə düşən, başqa sözlə, yazılarından boylanan qələm ustası bədii irsi ilə həmişəyaşarlıq qazanır, ideyaları sərhədləri aşaraq ümumbəşərilik statusu əldə edir, əsərləri xalqa yol göstərən manifestə çevrilir. Sadələdiyimiz kriteriyaların birmənalı daşıyıcısı, İran uşaq ədəbiyyatının öndər isimlərindən olan Səməd Behrənginin (1939-1967) həyat və yaradıcılığı arasında da inkaredilməz harmoniya hökm sürür. Məhz bu səbəbdəndir ki, Səməd Behrənginin

yaradıcılığı kimi şəxsiyyəti, şəxsiyyəti ilə yanaşı, yaradıcılığı da hər zaman diqqət mərkəzində, hər zaman aktualdır.

XX əsrdə ictimai-siyasi proseslər fonunda həyatın bütün sferalarında baş verən nəzərəcarpacaq dəyişikliklər ədəbiyyatın da qarşısında yeni tələblər qoyaraq, onun forma və məzmun, ideya-tematik cəhətdən ciddi şəkildə yenilənməsini zəruriləşdirirdi. Qeyd etmək lazımdır ki, xalq kütlələrini istiqamətləndirmək, ictimai fikir formalaşdırmaq baxımından ədəbiyyat heç vaxt bu qədər strateji əhəmiyyət daşımamışdır.

Ən müxtəlif siyasi idealogiyalar arasında şimaldan qaynaqlanan sosialist təmayüllər, solçu baxışlar (məntiqi sonu təqib, həbs, qadağa, sui-qəsdlərlə nəticələnməsinə rəğmən) maarifpərvər ziyalı, yazar və şairlərin böyük bir qismini öz təsir dairəsinə sala bilmişdi. 29 yaşında Araz sularında müəmmalı şəkildə həyatla vidalaşan ədib, tərcüməçi, müəllim, Səməd Behrəngi də bu idealogiyanın qızğın təbliğatçılarından idi. O, özündən sonra ədəbi məktəb qoyan, adını tarixə qızıl hərflərlə yazdırmağı bacaran azsaylı yazarlardan biri idi. Bu azadlıq aşiqinin vaxtsız ölümü mütərəqqi fikirli insanlar, geniş ictimaiyyət tərəfindən böyük hiddətlə qarşılandı. Ədəbi aləmə yeni qədəm qoyan bir çox qələm əhli Səmədi özlərinə ideal seçərək, yaradıcılıq müstəvisində ondan təsirləndiklərini fəxrlə dilə gətirirdilər (Əmin Fəğiri, Mənsur Yaquti, M. Sərşar, Əliəsrəf Dərvişyan və b.)

Qeyd edək ki, Səməd prozasına müraciət edən çoxsaylı yazıçılar arasında Əliəsrəf Dərvişyanın (1941-2017) xüsusi yeri var. Səmədlə tanışlıq ona yalnız yaxın dost deyil, həm də solçu baxışlarını paylaşa biləcək etibarlı sirdaş qazandırır. Lakin ortaq məxrəclər bununla da bitmir. Hər iki məsləkdaş yazarın Azərbaycanın müxtəlif ucqar kəndlərindəki pedaqoji fəaliyyəti, gündəlik eyni problemlərlə qarşılaşması, bu yaxınlığın sərhədlərini kifayət qədər genişləndirir. Yaşantılar təxəyyül süzəgəcindən süzülərək ədəbi irs nümunələrinə çevrilir. Beləcə, İran siyasi sisteminə etiraz, hakim dairələrin özbaşnalığı, sosial bərabərsizlik, cahillik, fanatizm fonunda əlləri qabarlı, səhərdən axşama kimi min bir zülmə qatlanaraq bir qarın çörək dərdində olan kəndli siması, kənd həyatı özünün bütün incəlikləri ilə ədəbiyyata daxil olur.

Qısa və mənalı həyatında şifahi xalq ədəbiyyatına da yer ayıran yazar Azərbaycanı dostu Bəhrüz Dehgani ilə el-el, oba-oba dolaşaraq, etnik biliyin bütün yönlerini birləşdirən folklor nümunələrini – nağılları toplayır. Fars dilinə tərcümə edərək iki cildə "Azərbaycan əfsanələri" (1966-1969) adı ilə çap etdirir. Ə. Dərvişyan da öz növbəsində Səmədin açdığı cığırla irəliləyərək bu tədqiqatın davamı kimi 2000-dən çox nağılı 20 cildlik "İran əfsanələri toplusu" (1999) adı ilə nəşr etdirir.

"Səmədin ölümü məni onun yolunu davam etdirməyə vadar etdi" – deyə sonsuz təəssüfünü dilə gətirən Dərvişyan yeganə oğlunu nakam Səmədin şərəfinə Behrəng adlandırır. Fədakar müəllim və bizlərə yadigar "Səməd

əbədiləşdi" (1974), "Səməd Behrənginin seçilmiş əsərləri"(1999), "Xatirəmizdəsən Səməd" (2002) adlı kitabları da onun dərin hörmətinin, əhdinə sadıqlığının bariz göstəricisidir.

XAQANI ŞEİRLƏRİNDƏ GECƏNİN TƏSVİRİNDƏ İŞLƏNMİŞ POETİK FİQURLAR

Quliyeva Gülnar

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
sherq_qizi@inbox.ru

Ədəbi əsərlərin yaradılmasında məhəbbət və hisslər təsirli rola malikdir. Həmçinin təbiətə baxış və təbiət hadisələri şairin hisslərinin bəyanı üçün mühüm yer tutur ki, rəng bu sahədə təxəyyül təsvirlərinin mühüm ünsürlərindən biri sayılır.

Xaqanınin qəsidələrində təbiət hadisələrinin, xüsusən gecənin təsvirindəki poetik fiqurların araşdırılması şairin ifadə etmək isədiyi fikirlərin dərki baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Araşdırmada Xaqani divanında gecə təsvirçiliyində rəng ünsürünün təsiri, şairin dil imkanları və bədi ifadə vasitələrindən istifadəsi araşdırılır.

Şairin rəng çalarlarının ifadəsi üçün aşağıdakı mövzulara müraciət etmiş, təşbih və məcazlarla maraqlı poetik fiqurlar yaratmışdır:

- dərillərinin rənginə görə gecənin heyvanlara oxşadılması

Burada gecə qarğa, kərkəs, sincab, at, ala-bula inək, ala-bula it, qunduz, qarasunqur, dəvə və s. heyvanlara bənzədilmişdir.

بگشاده شود ز پشت این کوز
سنجاب شب و حواصل روز

Qoy açılınsın bu qozbelin belindən
Gecənin sincabı, gündüzün məhsulu

- gecənin xoş ətirli maddələrə oxşadılması

Burada müşk, qaliyə, ud, ənbər, basma maddələrinin gecəyə bəndəzildiyi beytlər verilmişdir.

برخاک او ز مشک شب و دهن آفتاب
دست زمانه غالیه سای اندر آمده

Onun torpağına gecə müşkü, günəşin dəhənindən

Qaliyəni ovmaq gəlir zəmanənin əlindən.

- gecənin zülfə, xala bənzədilməsi

صبح چون زلف شب بر اندازد
مرغ صبح از طرب سر اندازد

Sübh gecənin züflərini kənar eylər

Sübh quşu şadlıqdan başını əyər.
- gecənin ağaclara bənzədilməsi

آین آبنوس و عاج شب و روز، روز شب
چون عاج و آبنوس شکافد دل کرام

Bu abnus və fil dişi gecə gündüz, gündüz gecədir
Fil sümüyü və abnus kimi kərim ürəyi yarır
- gecənin örtüklərə bənzədilməsi

Burada bayraq, qara çətir, pərdə, qara bayraq, qara bafta, palaz, gecə paltarları, gecə arxalığı, Abbasi xəlifəsinin qara paltarının gecəyə bəndəzildiği beytlər nümunə kimi göstərilmişdir.

حق هم ز پی تو ساخت الحق
شب چتر سیاه و روز بیرق

Haqq sənsizdən əl-həqq düzəltmiş
Qara çətirli gecəsi, bayrağı günün.
- gecənin qaradərili qullara bənzədilməsi

Burada ənbər, hindu, zənci, ərəblər qaradərili qullar olaraq gecəyə bənzədilmiş beytlər verilmişdir.

پاسیان بر بام دارد شاه و پنهان شاه چرخ
زیر بام از هندوی شب پاسیان انگیخته

Bu beytdə gecənin qaralığı fələk şahının gözətçisidir ki, öz qəsrinin damında gözətçilik etmək əvəzinə fələyin damı altına gizlənmişdir.

Müxtəlif təsvirləri verməkdə şairin qüdrəti rənglərə əsaslanan təsvirlərin verilməsindədir. Ətirli və qara rəngli maddələrdən istifadə onun gecələrini daha gözəlləşdirmişdir. Onun təsvirlərində mütləq qaranlıq az nəzərə çarpır və onun gecələri müxtəlif və rəngarəngdir. Gecənin heyvanlarla canlandırılması onun təsvirlərinə xüsusi hərəkət bəxş etmişdir. Xaqani öz incə zehni ilə səmanın dəyişikliklərinə dərin nəzər salmış, gecənin müxtəlif saat və dəqiqələrini təsvir etmişdir.

İRAN BƏDİİ NƏSRİNİN JANR VƏ ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Mikayılzadə Lalə

AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
lala-mak70@mail.ru

Görkəmli İran ədəbiyyatşünasları XX əsr ədəbiyyatını müasir ədəbiyyat və orada baş verən əhəmiyyətli dəyişiklikləri isə öz xarakter və miqyasına görə "inqilabi" adlandırırdılar. Əlbətdə ki, bu dəyişikliklərin kökləri, müəyyən dərəcədə XIX əsr (xüsusi ilə ikinci yarısında) fars poyeziya və bədii nəsrinin inkişaf tendensiyaları ilə bağlı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsr ədəbiyyatında baş verən bu inqilabi dəyişikliklər poyeziya və bədii nəsrdə eyni xarakterə malik deyildi. Müasir bədii nəsrdə vəziyyət poyeziyadan təməmilə fərqli idi. Nəsrdə baş verən və o dövr müasir iranlıları təəcübləndirən bu dəyişiklikləri, mübaliğəsiz desək, bir möcüzə adlandırmaq olardı. Bu dövrdə iranlılara tanış olmayan, ancaq onlara çox vacib olan bir ədəbiyyat böyük sürətlə yaradılırdı. Qısa müddətdə, demək olar ki, özünün bütün janr formalarında (novella, hekayə, roman və s.) yeni tip bədii nəsr yetişirdi. Təbii ki, qərbi Avropa ədəbiyyatının təcrübəsi mənimsənilir və ondan geniş şəkildə istifadə olunurdu. Əlbəttə ki, bu İranın o dövrdə qərbi Avropa ölkələri ilə olan iqtisadi və mədəni əlaqələrinin məntiqi nəticəsi kimi müəyyənləşirdi. Amma nəsrdə baş verən bu yeniləşmə prosesini (təcəddot), heç də tək bununla izah etmək düzgün olmazdı. Nəzərə almaq lazımdır ki, poyeziya və nəsrdəki dəyişikliklər ilk növbədə İranda Məhəmməd Rza Pəhləvi hakimiyyətinin ikinci dövründə (1953 -1963) baş verdi və bu da İranın ictimai – siyasi həyatının sürətli inkişafı ilə bağlı idi. Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, məhz bu səbəbdən o dövrün nəsrli sosial mövzulara daha çox diqqət ayırırdı.

Bu ikinci dövrün əsas əsərləri sırasında Tağı Modarresinin (1931-1997) "Yakoliya və onun tənhalığı" romanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəllif əsərdə ümumbəşəri problemləri təsvir etmək üçün çox zəngin bədii vasitələr xəzinəsindən istifadə edir. Bibliya süjetləri, fəlsəfi, müdrük, ibrətamiz ifadələr, mifoloji nağıllar əsərin janr və üslubi xüsusiyyətlərini səciyyələndirən əsas vasitələrdir. Bu dövrdə yazıçılar cəlb edən təkcə mifologiya deyildi. Alleqoriyanın müxtəlif növləri - nağıllar, rəvayətlər, məsəllər, təmsillər və s.- həmişə insanları düşündürmüş, onlarda müasir reallığa transformasiya assosiasiyaları doğurmuşlar.

O dövrün bir çox yazıçıları da alleqorik formalara müraciət etməyə üstünlük verirdilər. Onlardan Ehsan Təbəri, Nadir İbrahimi, Bəhram Sadiqi kimi yazıçıları göstərmək olar.

Ehsan Təbəri (1917-1989) mücərrəd fəlsəfəyə daha çox meyl edirdi. Buna misal olaraq zərdüştilik mifologiyasının materialı əsasında yazılmış "Əfsəne-ye Yuşt Frayan"ı ("Yuşt Frayanın nağılı", 1957) göstərmək olar.

Nadir İbrahimi (1936-2008) öz əsərlərində ənənəvi nağıllarda olduğu kimi insanlara xas olan nöqsanları, eyibləri ayrı-ayrı əşya, bitki və heyvanların timsalında əks etdirmişdir. Onun ilk kitabı "Xəne-yi bərə-ye xab" (yataqxana) (1962) sosial bərabərsizliyi alleqorik şəkildə ifşa edən nağıl və məsəllər şəklində bir silsilə hekayədir.

Bəhram Sadiqinin (1936-1984) "Fərda dər rāh əst" ("Sabah yoldadır", 1956) hekayəsində yazıçı personajların dialoqu ilə kəsişən təsvirlərdə diqqətli təfərrüat texnikasından istifadə edib.

Belə bir nəticəyə gəlirik ki, XX əsrdə İranın sosial, iqtisadi və mədəni həyatına birbaşa təsir edən proseslər yeni ədəbi formaların meydana gəlməsi və inkişafına təkan verir.

MƏHƏMMƏD DEYHİM TƏBRİZİNİN "TƏZKİRE-YE ŞƏƏRƏ-Yİ AZƏRBAYCAN: TARİX-E ZENDEĞİ VƏ ASAR" KİTABINDA QADIN ŞAİRLƏR

Bayramova Leyla

Strateji Kommunikasiyalar Mərkəzi

rafiyeva.leila@gmail.com

Müəllifi Cənubi azərbaycanlı yazıçı, tarixçi, mədəniyyət xadimi, siyasi fəal, "Azərbaycan" qəzetinin və "Azərbaycan" mətbəəsinin yaradıcısı olan Məhəmməd Deyhim Təbrizi olan "Təzkire-ye şəəra-yi Azərbaycan: tarix-e zendeğ-i və asar" ("Azərbaycan şairlərinin təzkirəsi: həyatı və əsərləri") adlı 5 cildlik kitab Azərbaycan ədəbiyyatşünaslıq tarixi baxımından dəyərli əsərlərdəndir. Belə ki, əsərin ilk 4 cildində Cənubi Azərbaycan şairləri haqqında məlumatlara rast gəlinirsə, 5-ci cildə Şimali Azərbaycan şairlərindən də bəhs olunub.

Şımalı, cənublu Azərbaycandan olan minlərlə qələm sahiblərinin adının cəmləşdirildiyi sözügedən əsərin hər cildi Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgəsinə həsr edilib. Belə ki, qısaca olaraq, "Azərbaycan şairlərinin təzkirəsi" adlandıracağımız əsərin birinci cildi Ərdəbil şairlərinə həsr olunub. Burada Ərdəbil əsilli və orada yaşayıb-yaratmış şairlər haqqında qısa məlumatlar, yeri gəldikcə isə əsərlərindən nümunələr təqdim edilib. Qeyd edək ki, təzkirənin bütün cildləri Orta əsrlər dövründən tutmuş müasir dövrümüzdə qədər yaşayıb-yaratmış ədiblərin adlarını özündə cəmləşdirib. 1989-cu ildə nəşr edilmiş birinci cildə 6 qadın şair haqqında da məlumat təqdim edilib. Həmin şairlər Əkrəm Hümeyun, Banu Bağban Ərdəbili, Həqiqi Səfəvi (və ya Pərirux xanım), Röya (Pərvin Ramiyan), Səhər (Həmidə Rəiszadə), Məryəm Cahangiridir.

Əsərin ikinci cildi də 1989-cu ildə Təbriz şəhərində işıq üzü görüb və Güney Azərbaycanın göz-bəbəyi Təbrizin şairlərinə həsr edilib. İkinci cildə haqqında bəhs edilən xanım şairlər isə bunlardır: Pərtov Təbrizi, Cəməli Təbrizi (Banu Xanzadə xanım), Xərazmi Təbrizi, Əsmət Əspəsti (və ya Tacülnisa), Mahi xanım, Müxlis Təbrizi (və ya Banu Zəhrabəyim).

Təzkirənin üçüncü cildi isə 1990-cı ildə dərc edilib. Bu hissə də Təbriz şairlərinin yaradıcılığına həsr edilib. Əsərin bu cildində beş xanım şairin (Pərvin Etisami, Şahbazi Təbrizi, Aləmtac, Mənzər, Halə) adına təsadüf edildi.

1991-ci ildə oxuculara təqdim edilən "Azərbaycan şairlərinin təzkirəsi"nin dördüncü cildi isə əvvəlkilərdən fərqlənir. Belə ki, cild artıq bir bölgənin, şəhərin şairlərinə deyil də bir neçə yerin söz ustaları haqqında məlumatı özündə cəmləşdirir. Bu cildə Xalxal şairlərinin adları ilə yanaşı, Mahabad, Mi-

yandoab (və ya Qoşaçay), Miyanə, Marağa, Mərənd, Zunuz, Salmas, Sərab şairlərinin də isimləri yer alıb. Burada haqqında söz açılan qadın şairlərə isə Azadə Xalxali, Nimtac Salmasi, Məhva Xubi, Şəms Xoyi aid etmək olar.

Nəhayət, 1993-cü ildə nəşr olunan "Azərbaycan şairlərinin təzkirəsi"nin sonuncu, beşinci cildi Şimali Azərbaycan şairlərinə həsr olunub. Belə ki, burada Gəncə, Şirvan, İrəvan, Naxçıvan və Azərbaycanın digər bölgələrinin şairlərinin adları yer alıb. Onu da diqqətə çatdırmaq lazımdır ki, bu cildde xanım şairlərin adları əvvəlliklərindən qat-qat çoxdur. Belə ki, burada Məhsəti Gəncəvi, Banu Rəziyyə Gəncəvi, Daxtəri-Xətib Gəncəvi, Banu Şahin İrəvani, Banu Natavan (Xurşid Banu Natavan), Ağabacı Qurbani, Gövhər xanım Azərbaycani, Aşıq Pəri, Xanımana Abbasova, Xədicə Həsənova, Hökumə Əliyeva, Zəhra Abbas qızı Allahverdiyeva, Elnaz Əsgrzadə, Elmira Qasımova, Minayə Əliyeva, Nurəngiz Gün, Südabə Şəfa, Şəkər Aslan, Leyli Əliyeva, Banu Şəms Kəsmayi, Mahirə Abdullayevanın adlarına təsadüf edildi.

Beləliklə, haqqında söz açdığımız "Azərbaycan şairlərinin təzkirəsi: həyatı və əsərləri" kitabının beş cildində qırxdan çox qadın şairin həyatı barəsində qısa məlumat, əsərlərindən ayrı-ayrı parçalara rast gəlinmişdir. Təzkirənin ətraflı öyrənilməsi bizə adı yetərincə tanınmayan bir çox söz-sənət ustalarımız barəsində yeni bilgiler əldə etməyə yardım edəcək.

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ

Cəbrayılzadə Leyla

AMEA-nın M.Füzulu adına Əlyazmalar İnstitutu

cebrayilzadeleyla1990@gmail.com

İslam dini yarandıqdan sonra VII əsrin əvvəllərindən başlayaraq özünə yaxın olan regionlarda da tanınmağa, yayılmağa başladı. İlk olaraq elçi, missionerlik fəaliyyəti ilə tanınmağa başlayan İslam dini sonrakı dövrlərdə fəthatlar vasitəsilə daha geniş ərazilərə yayıldı. İslamın genişləndiyi ərazilərdə yeni dinin qaydalarına uyğun olaraq yeni adət ənənələr, hüquqi qayda-qanunlar ortaya çıxdı ki, bu da o bölgələrdə məskunlaşmış əhəlinin sosial həyatında, mədəniyyətində də böyük təsirlərə səbəb oldu. İslamı qəbul edən xalqlar sonrakı dövrlərdə böyük İslam mədəniyyətinin formalaşmasında ciddi pay sahibi oldular. İslam dini ilə erkən vaxtlardan tanış olan Türk xalqları da İslam mədəniyyətinin formalaşmasında böyük rol oynamışdılar. Türk dünyasının əhəmiyyətli bir hissəsi olan Azərbaycan xalqı da böyük İslam mədəniyyətinin formalaşmasında öz əhəmiyyətli töhfəsini vermişdir. Belə ki, Nəsrəddin Tusi, Əcəmi Naxçıvani, Şəms Təbrizi, Mahmud Nişapuri, Xaqani Şirvani, Sədrəddin Şirvani, Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Şah İsmayıl Xətayi və bir çox yüzlərlə Azərbaycan xalqının görkəmli

nümayəndələri öz əsərləri ilə böyük İslam mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışlar. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatı isə bu missiyanın ən aparıcı sahəsi olmuşdur. Batinində ürfan fəlsəfəsi olan şifahi Azərbaycan poeziyası yuxarıda adıçəkilən söz ustaları kimi sənətkarların söz yaradıcılığında İslami ideyalar, təsəvvüflə sintez olunaraq daha zəngin bir ədəbiyyatın ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur.

Böyük İslam mədəniyyətinin formalaşmasında əhəmiyyətli rolu olan şəxslərdən biri də klassik Azərbaycan ədəbiyyatının əsas siması, mütəfəkkir-şair Nizami Gəncəvidir. Şərqdə xəmsəçilik ənənsinin ən tanınmış nümayəndəsi olan və bu sahədə zirvəni fəth edən Nizami Gəncəvi özünün yaratdığı əsərlərlə istər yaşadığı dövrdə, istərsə də özündən sonrakı yüzillər boyu klassik Şərq ədəbiyyatına yön, istiqamət vermiş, onun əsərləri klassik Şərq şairlərinin yaradıcılığında məhək daşı rolunu oynamışdır. Maraqlısı odur ki, Nizaminin söz xəzinəsindən təkcə Şərqdə deyil, Qərbdə dünyasında da təsirlənmiş, bəhrələnmişlər. Bu təsir Avropa mədəniyyətinin və incəsənətin bir çox sahələrində müşahidə olunmaqdadır. Nizami Gəncəvi yaradıcılığına dünyada böyük marağın olması onun əsərlərinin ilkin vaxtlardan başlayaraq əl yazısı ilə köçürülərək yayılmasına səbəb olmuşdur ki, bunun nəticəsində biz bu gün dünyanın demək olar ki, bütün əlyazma xəzinələrində, kitabxana və muzeylərinə Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazmaları ilə qarşılaşmaqdayıq. Bu əlyazmalar ABŞ, Avstraliya, Rusiya, Hindistan, Pakistan, Misir, Fransa, Böyük Britaniya, Türkiyə, İran, Özbəkistan kimi onlarla ölkələrdə yüzlərlə dəyərli əlyazma qorunmaqdadır. Bu əlyazmalar köçürülmə tarixi, xətti, içərisində olan miniatürlər baxımından əhəmiyyət kəsb etməkdədir. Əsərlərinin əlyazma yaxud da çap şəklində dünyanın dörd bir tərəfinə yayılması Nizami Gəncəvi yaradıcılığının İslam mədəniyyəti, incəsəniti və ədəbiyyatının formalaşmasında nə qədər böyük bir əhəmiyyətə malik olduğunun göstəricisidir. Dahi şairin əsərlərinin əlyazmaları ilə bağlı genişmiqyaslı araşdırmanı həyata keçirəndə biz bunu daha dolğun şəkildə müşahidə edə bilirik.

Nizami Gəncəvi əsərlərinin çox sayda əlyazma nüsxələrinin yer aldığı ölkələrdən biri də Türkiyə Cümhuriyyətidir. Apardığımız ilkin araşdırmalar zamanı qardaş ölkədə mövcud olan 20-dən çox əlyazma xəzinəsində Nizami Gəncəviyə aid 150-ə yaxın əlyazma əsər qorunur və düşünürük ki, apardığımız araşdırmalar zamanı bu rəqəm daha da böyük olacaqdır. İstanbul, Ankara, Bursa, Konya, Blıkesir, Manisa və s. kimi böyük şəhərlərdə yerləşən əlyazma xəzinələrində Nizami Gəncəvi əsərlərinin müxtəlif əsrlərdə üzü köçürülmüş çox sayda əlyazma nüsxələri qorunub saxlanılır. İstanbul Süleymaniyyə, Ankara Milli, İstanbul Millət kitabxanaları, Topqapı Saray Muzeyi Nizami Gəncəvi əsərlərinin əlyazma nüsxələrinin qorunduğu mərkəzlərdəndirlər. Bu əlyazmaların köçürülmə tarixləri isə XIII-XX əsrləri əhatə edir. Hal-hazırda əlimizdə Türkiyə kitabxanalarında qorunan 140 əlyazmanın məlumatları vardır ki, biz

onlar üzərində dəqiqləşdirmələr aparırıq. Düşünürük ki, bu əlyazmalar təkcə Aərbayacan mədəniyyəti və ədəbiyyatı üçün deyil, bütün İslam mədəniyyəti üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

XI-XIII ƏSRLƏR FARS DİLLİ SUFİ NƏSRİNDƏ BƏDİİ KOMPONENTLƏR (NƏCMƏDDİN RAZİNİN "MİRSADUL-İBAD" ƏSƏRİNİN ƏSASINDA)

Kazımov Mehdi

Bakı Dövlət Universiteti

kazimovmehdi@bsu.edu.az

XI əsrdən başlayaraq farsdilli sufi ədəbiyyatı təlatümlü çiçəklənmə mərhələsini yaşayır. Sufi nəsr tez bir zamanda bütün Yaxın və Orta Şərqdə yayılır. Onunla nəinki mistik düşüncə və təcrübə tərəfdarları, eləcə də poetik sözü sevən və maraqlananlar tanış olur. Sənayi, Əttar və Ruminin adları isə sufi poeziyasının simvoluna çevrilir və onların şöhrəti farsdilli regionun sərhədlərini aşır.

Bu mənada sufi nəsr geniş oxucu auditoriyası ilə fəxr edə bilməz və öz spesifikliyi baxımından əsasən dini dairələrin təlim predmetinə çevrilir. Buna baxmayaraq, misal üçün Ənsarinin bəzi əsərləri dilin poetikliyi, üslubun zərifliyinə görə, həmçinin ədəbi süjet və epizodları, sufi şeyxləri və zahidlərin həyatından əhəmiyyətli təfəsilatları ehtiva edən aqioqrafik xarakterli risalələr müxtəlif ictimai təbəqələr arasında məşhurluq qazanır.

XI-XIII əsrlərdə farsdillu sufi nəsr Hücveri, Abdullah Ənsari, Məhəmməd bin Münəvvər, Nəcməddin Razi, Fəxrəddin İraqi və s. bu kimi adlarla təqdim olunmuşdur. Bu dövrə həmçinin Fəridəddin Əttarın "Təzkirətül-övliya" əsərinin yaranması da aid edilir. Sufi nəsrinin ayrı-ayrı janrları üçün hansısa terminoloji ifadələr mövcud deyil. Tez-tez əsərlərin adlarında "kitab" və ya "risalə" sözlərinə rast gəlinir. Yalnız aqioqrafik əsərlər fərqlənir ki, adətən "təzkirə" və ya "təbəqat" mənasını verir, yaxud Ənsarinin məşhur əsəri sadəcə "Minacat" adlandırılır. Bəzi əsərlərin, o cümlədən Fəxrəddin İraqinin "Ləməat"ının ("Parıltılar") alleqorik xarakteri haqqında dolayısı ilə adlarına görə mühakimə yürütmək olar.

Sufi nəsr əsərləri arasında əsas çoxluq nəzəri əsərlərin payına düşür ki, bu da təəccüblü deyil, çünki sufizmin tez bir zamanda yayılması onun müddəalarının nəzəri şəkildə işlənməsi ilə bağlı olan ideoloji təminatı tələb edirdi. Bu növ əsərlərdə doktrinal xarakterli problemlər, sufi ənənə və qaydaları, əxalq məsələləri və s. nəzərdən keçirilir. Belə kitabların müəllifləri Nəcməddin Razi kimi məşhur sufi müəllifləri olmuşdur.

Nəcməddin Razi bir neçə traktatın müəllifidir. Amma onu şübhəsiz ki, "Mirsadol-ibad min əl-məbdə ilə-l-məad" ("Allah bəndələrinin başlanğıcdan qayıdışa kimi yolu") fundamental əsəri məşhurlaşdırmışdır ki, ən mötəbər sufi mənbələrindən biri sayılır. 1223-cü ildə yazılmış əsər sufi mühitində olduğu kimi, elmi dairələrdə də geniş şəkildə qəbul olunmuşdu. Beş fəsil və qırx bölmədən ibarət olan əsər sufizmin nəzəriyyə və praktika məsələləri kompleksinə həsr olunmuşdur. Traktatda həmçinin Nəcməddin Razinin dünyanın yaranışı haqqında baxışları təqdim olunur, dünyada insanın yeri və hədəfi müəyyənləşdirilir.

Digər əsərlərdə olduğu kimi "Mirsadol-ibad"da da ədəbi komponentlər aydın şəkildə izlənilir. Bu hər şeydən əvvəl Adəmin yaranışı əhvalatı, haşiyəli hekayələrə aiddir. Sonuncular illüstrativ məqsədlər, hansısa fikrin təsdiqi üçün nəzərdə tutulsa da, sadə tərzdə deyil, anlaşıqlı və əyləncəli formada deyilmişdir. Bu mənada onlar gözlənilməz sonluqla bitən orta əsr novellalarına oxşayır.

Əsərdə həmçinin orta əsr farsdilli nəsrinə üçün xarakterik olan poetik fraqmentlər mövcuddur. Onların həcmi kifayət qədər çoxdur və beş yüzdən yuxarı beyti əhatə edir.

"Mirsadol-ibad"ın bədii komponentlərinə müəllifin özünə məxsus şəkildə mühüm sufi məfhumlarını izah etdiyi hissələri aid etmək olar ki, onlardan bədii obrazlar kimi istifadə etmiş, təhkiyəni alleqorik müstəviyə köçürmüşdür.

АЛИ РЕЗА ГАЗВЕ И СОВРЕМЕННАЯ ПЕРСИДСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Бабазаде Нигяр

*Бакинский Государственный Университет
n.g_87@bk.ru*

Исламская революция сформировала новый тип человека, готового на великие жертвы ради торжества справедливости. Этот новый тип личности обнаруживал себя в самых разных сферах жизни, в том числе и в искусстве.

Поэзия нового времени, ознаменованного исламской революцией, создала своего служителя, поэта-певца революции.

Характернейшей особенностью персидской литературы нового, постреволюционного времени является органическое сочетание традиции и новаторства. Наиболее выпукло эта особенность проявилась в сфере поэзии.

Сказанное очень точно определяет психологический облик персидского поэта Али Реза Газве. Вся его поэзия проникнута своеобразным менторским тоном. Он совершенно не боится учить и порицать. Он даже к Аллаху обращается с советами.

Творчество Али Реза Газве свидетельствует о том, что он является поэтом революции. Это поэт, живущий болью своего народа, что делает его чрезвычайно взыскательным, побуждает даже к критике властей предрешающих. Поэт недоволен ни темпами строительства новой справедливой жизни, ни тем местом, которое отводится в сознании его соотечественников жертвам революции и войны. И в этом отношении к постреволюционной повседневности он обнаруживает максимализм. В стихах и в прозе он требует такого поведения от своих соотечественников, которого заслуживает светлая память жертв революции и войны.

Али Реза Газве с полным на то основанием можно назвать и поэтом-защитником подлинного ислама. Его волнует не только судьба ислама в Иране. Он живет заботами мусульман всего мира, но самое важное заключается в том, что его волнует реализация на земле фундаментальных идей ислама. И в этой области он также проявляет максимализм. Он жаждет увидеть на земле воплощение идей чистого ислама. Это заставляет его критиковать даже порядки, заведенные в святых городах мусульманского мира – Мекке и Медине.

Анализ творчества Али Реза Газве выявляет и такую особенность, как глубокое национальное сознание. Ему присуще чувство национальной исключительности в сфере культуры. Он хорошо понимает историческое значение персидской литературы, в целом роль персидской культуры в мировом культурном процессе. Своеобразный комплекс борца заставляет его оценивать роль и значение персидской культуры не самой по себе, а в сравнении с культурами других народов. Для Али Реза культура его народа значительно выше многих национальных культур. Возможно, сказывается защитная реакция поборника исламских ценностей и поэта исламской революции. Дело в том, что сам факт исламской революции в Иране на Западе был воспринят неоднозначно. Многими деятелями западноевропейской культуры, философами, социологами и даже простыми людьми возможность религиозной революции и установление диктата священников воспринимались как средневековая дикость. Реакция Газве вполне может быть мотивирована подобным западным неприятием революции. Не следует, однако, забывать своеобразное элитарное восприятие иранцами собственной культуры. Иными словами, самодостаточность культуры Ирана – это часть самосознания иранцев.

Али Реза Газве присуще и чувство солидарности со всеми ираноязычными народами. Ему свойственно воспринимать культуру этих народов

как собственную. Такое сознание вырастает за рамки узконационального и принимает характер цивилизационного. Хотя на этом и не фиксируется внимание в его творчестве, путевые очерки и литературоведческая деятельность поэта говорят о том, что ему присуще сознание представителя древней иранской цивилизации.

GENCELİ NİZAMÎ, İSKENDERNAMESİ VE İSKENDERNÂME'NİN İLK TÜRKÇE ÇEVİRİSİ

Nimet Yıldırım

Atatürk Üniversitesi, Türkiye

nimetyildirim2002@hotmail.com

Türk dünyamızın en parlak simalarından bilge, sûfi ve dâhi şair Genceli Nizamî, hem lirik şiirde hem de mistik ve kahramanlık şiirlerinde tam anlamıyla üstün bir yetenek, yaşadığı çağdan günümüzedek eserleriyle hep doruklarda yer almış eşsiz bir dehâdir. Şeyh Nizamî, Azerbaycan ve Türk edebiyatlarında, Farsça yazılmış edebiyatta bundan da öte bu sınırları aşarak dünya edebiyatlarında özgün ve müstesna bir yere sahip, özellikle hamse türünde en yüce makama erişmiş ulu bir bilge şairdir. Onun beşli mesnevilerindeki şairliğine, söz sanatlarındaki başarılarına, ifade tarzına, sözünün ve ifadelerinin gücüne erişen kimse olmamıştır. Başta Azerbaycan, Anadolu, İran, Hindistan olmak üzere çok geniş coğrafyalarda bu büyük söz ustasının eserleri elden ele dolaşmış, geniş kitlelerce okunmuş ve büyük şairler tarafından örnek alınarak aynı ya da benzeri konularda çok sayıda nazireler yazılmıştır.

Azerbaycan ve Türk dünyasının dâhi fesahat ve belagat ustası Nizamî, bütün edebiyat otoritelerinin görüş birliğiyle mesnevi yazan şairlerin öncüsü, romantik aşk, kahramanlık anlatıları ve tasavvuf konulu eser dallarında şairlerin en önde gelenidir. Nizamî'nin kendisinden sonra Farsça yazan şairler ile genel olarak doğu edebiyat dünyası başta olmak üzere edebiyat ve şiir üzerindeki etkileri son derece derin olmuştur. Özellikle romantik aşk konulu mesnevilerdeki özgün üstün ve eşsiz özelliklerinden dolayı onu geride bırakacak birisi bir yana, onunla boy ölçüşebilecek hiçbir yetenek bile görülmemiştir.

Böylesine engin ve eşsiz eserler ortaya koyan Nizamî, Anadolu'da da çok sevilmekte, en önde gelen söz ustalarından biri olarak bilinmektedir. Şairliğinin yanı sıra son derece sakıngan bir zahit olarak da bilinen Nizamî, hurafelerden, asılsız ve uydurma dinsel değerlerden, taassuptan uzak, özgür bir kişilik; bencilikten, gösterişten hoşlanmayan, belagati en üst düzeyde, şiiri her kesim tarafından sevilen bir şairdir. Romantik mesnevi tarzının kurucusu, bu tarzın en büyük sözcüsü ve en ışıltılı yıldızı Genceli Nizamî'dir. Sözlerinin yeniliği ve gücü

yüzyıllar boyunca asla eksilmeden, eskimeden hep artarak, yaygınlaşarak günümüze erişmiştir.

Nizami, İskender hakkındaki yaygın anlatıları bir araya toplayarak ilk kez bağımsız bir *İskendernâme* yazan şair olarak kabul edilir. Bu öneminden olsa gerek kendisinden sonra *İskendernâme* yazan Türk, Fars ve Hint şairler hep onun bu ünlü eserini örnek almışlardır. Gerçekte Nizami'nin *İskendernâme*'si onu antik dünyadaki egemenliklere çekip götüren, bir "Medine-yi Fazıla; *Erdem Şehri*" arayıp bulma uğruna son çabalarını sarf ettiği ve sonunda da bu arzulanığı şehri eşitlik, özgürlük ve kardeşlik temelleri üzerine yükselttiği son çalışmalarından biridir.

ƏKBƏR AĞAYEVİN TƏNQİDİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI QƏRB KONTEKSTİNDƏ

Məmmədova Nurlanə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

memmedovanurlane89@gmail.com

Nizami Gəncəvi yaradıcılığı müxtəlif prizmalardan tədqiqata cəlb edilmişdir. Nizaminin təsiri, Şərq və Qərb mədəniyyətindəki mövqeyi diqqət mərkəzində olmuşdur. Şərq ədəbiyyatında "Xəmsə" adı altında məşhur olan beş poemanın müəllifi olması, dünya ədəbiyyatında Şekspir, Dante, Nəvai, Höte kimi klassiklərlə bir sırada dayanması ədəbi prosesin istənilən mərhələsində onun yaradıcılığının Şərq və Qərb kontekstində araşdırılmasını labüd etmişdir. Əkbər Ağayevin tənqidində Nizaminin poetik təsirinin Qərb dünyasında izlərinin üzə çıxarılması Azərbaycan mədəniyyətinin dünya ədəbiyyatında rolunu göstərir. Onun məqsədi Qərbi Avropada intibah dövrü yaradıcılığının ideya və fikirləri ilə Nizami Gəncəvinin əsərlərinin ideya və fikirləri arasında yaxın əlaqəni aşkar etməklə yanaşı, bu əsərləri müqayisə etməklə Nizaminin yaradıcılığının mövzu və problematika cəhətdən üstünlüyünü sübuta yetirməkdir. Əkbər Ağayev müxtəlif mövzular ətrafında tədqiqatını aparmışdır:

Həyat eşqi

İnsanın yaradıcı qüvvəsinə inam

Sevgi fəlsəfəsi

Elmi baxışlar

Humanist görüşlər

Azərbaycan ədəbiyyat tarixində intibah mədəniyyətinin formalaşması XII əsrdən başlayır. Avropa intibah dövrünü səciyyələndirən əsas ideya və mövzular öz başlanğıcını XIII əsrin sonlarından götürmüşdür. Əkbər Ağayev Avropada

intibah ideyalarına toxunarkən Dante Aligyeri və Françesko Petrarkanın fikirlərinə də aydınlıq gətirmiş, renessansın ilk rüşeymlərini öz əsərlərində daşıyan bu nümayəndələrin yaradıcılığını Nizaminin əsərlərindən fərqləndirən əsas xüsusiyyəti onların fikirlərində dini zəminə bağlılıqla əlaqələndirmişdir.

Vilyam Şekspirin "Olum ya ölüm?" əsərinin mahiyyətində həyat eşqi dayanırdı. Nizaminin əsərlərində də yaşamaq üçün mübarizə aparmaq, öz idealları uğrunda böyük məhəbbətlə əzablara dözmək kimi xüsusiyyətlər vardır. Nizaminin "İskəndərnamə" əsərində təsadüf etdiyimiz bu fikirlər Şekspirin "Hamlet" əsəri ilə uzlaşır. Əkbər Ağayevin uğuru onda idi ki, bu iki klassikin fikirləri arasındakı fərqi aşkara çıxarmağa önəm vermişdir. Deməli, Şekspirin əsərlərində insanın həmin mübarizədəki faciəsinin, kədərli taleyinin bədii inkası öz əksini tapmışdırsa, Nizaminin əsərlərində insanın yaradıcı qüvvəsinə böyük inam vardır. Nizaminin əsərlərində olan zəhmətkeş insan obrazı Yohann Volfqanq Hötenin "Faust", Volterin "Kandid yaxud optimizm", ictimai quruluşun tənqidi Dantenin "İlahi komediya", Bokkaçionun "Dekameron", Şekspirin "Kral Lir", eşq fəlsəfəsi Şekspirin "Romeo və Culyetta", Şota Rustavelinin "Pələng dərisi geymiş pəhləvan" əsərləri ilə əsləşdirilmişdir.

Tənqidçi intibah dövrü nümayəndələrinin əsərlərindəki izləri ehtimal əsasında izah edirdisə, XVII əsrdə yaşamış Hötenin "Şərq-Qərb Divanı"nda "Sirlər xəzinəsi" poemasının, Fridrix Şillerin "Turandot" əsərində "Yeddi gözəl" poemasının təsirinin olduğunu isbat etmişdir.

Dünya ədəbiyyatının nümayəndələri ilə mövzu yaxınlığını Nizaminin birbaşa təsiri kimi dəyərləndirmək birtərəfli yanaşmadır. Çünki, tənqidçinin də qeyd etdiyi kimi, ola bilər ki, Dante, Petrarka, Şekspir bilavasitə Nizaminin əsərlərindən iqtibas etməmiş, onun fikirləri ilə tanış olmamışdır. Yekun olaraq, belə nəticəyə gəlirik ki, Nizami Gəncəvi dünya ədəbiyyatının XII əsrdə tək nümayəndəsi idi ki, sonralar Qərbi Avropa ədəbiyyatında təsadüf etdiyimiz humanizm, şəxsiyyət azadlığı, zəhmətkeş xalqın əməyinə hörmət, ictimai quruluşun tənqidi, cəmiyyətdəki mənfiliklərin ifşası kimi fikirlərə ilk dəfə toxunmuşdur. Nizaminin intibah ideyalarını Avropadan bir neçə əsr əvvəl qabaqlaması sələf funksiyasını yerinə yetirdiyini göstərir. Əkbər Ağayev Nizaminin yaradıcılığının dünya ədəbiyyatında yerini müəyyənləşdirərkən bir-birindən bəhrələnməni üzə çıxarmağı deyil, oxşar süjet və mövzuların qaynağını aşkar etməyi tədqiqatı üçün əsas vəzifə seçmişdir. Bu cəhətdən onun bu fikirlərində belə bir həqiqət var idi, Avropada intibah ideyaları qədim yunan mədəniyyətinin dirçəlmiş ənənələri üzərində qurulmuşdur. İnsanın azadlığı, şəxsiyyət kimi zəkasının qiymətləndirilməsi isə Şərq mədəniyyətinə əsaslanmışdır.

SİMİN BEHBEHANİNİN YETİŞDİYİ İCTİMAI – ƏDƏBİ MÜHİT

Əlizadə Nüşabə

Bakı Dövlət Universiteti

alizadenushaba@bsu.edu.az

Müasir fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri Sımın Behbehani Tehranda miladi ilə 1927-ci ildə ana babasının evində varlı ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Siminin atası Abbas Xəlili İranın mütərəqqi fikirli ziyalılarından olmuş, o dövrdə oxucular arasında geniş yayılan və rəğbətlə qarşılanan "Ruzqar-e Siyah"/Qara tale/, "Enteqam" /İntiqam/, "Ensan" /İnsan/, "Əsrar-e Şəb" /Gecənin sirləri/ kimi romanların müəllifi olmuşdur. Bunlardan başqa o, tədqiqat işləri aparmış və İranda çıxan "Eqdam" (Başlangıç) qəzetinin redaktoru olmuşdur. Şairənin anası Fəxri Adil Təbrizdə məşhur olan Əmir Tuma adlı şəxsin ailəsində dünyaya gəlmişdir. O, orta təhsilini İranda aldıqdan sonra İsveçrəyə getmiş, orada təhsilini davam etdirmiş, fransız, ingilis və ərəb dillərini mükəmməl bilən, dərin savada malik olan bir ziyalı oymuşdur. O, yazıçı, şair, jurnalist, fransız dilindən tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Simin hələ uşaq ikən ağılı, istedadı ilə ata-anasının diqqətini özünə cəlb etmişdi və valideynləri bu qızın təhsil və tərbiyəsinə xüsusi həssaslıqla yanaşmışlar. 1930-cu ildə Siminin atası ilə anası ayrılırlar. Onu "Namus" adlı ibtidai məktəbə göndəririlər. Simin 1938-ci ildə ibtidai məktəbin altı illik təhsilini beş ildə başa vurduqdan sonra, orta niəktəbin də üç illik təhsil müddətinin birinci dövrəsini iki ildə tamamlayaraq şəhadətnamə alır. O, orta məktəbin evdarlıq sahəsi üzrə dövrəsini 1942-ci ildə tamamlayır. Bu onun bəzi incəsənət və sənət məktəblərinə daxil olmasına imkan yaradırdı. Simin 1945-ci ildə ali məmalıq məktəbinə yazılsa da orada oxuya bilmir, çünki 1946-cı ildə onu "Mərd-e emruz" qəzetində mədrəsədəki kobud münasibətdən tənqidi məqalə çap etdirdiyinə görə xaric edirlər. Şairə bu haqda danışanda söyləyir ki, hələ də bilmirəm bu məqaləni kim yazmışdı. O, elə həmin ildə ingilis dili müəllimi Həsən Behbehani ilə ailə həyatı qurur. Simin Behbehinin həyat yoldaşı Həsən Behbehani ədəbiyyat, mətbuat məsələləri ilə yaxından maraqlanan, poeziyanı sevən və hərdən bir özü də şeir yazan ziyalılardan idi. Siminin istedadını yüksək qiymətləndirən Həsən Behbehani həyat yoldaşının 1958-ci ildə Tehran universitetinin hüquq fakültəsinə daxil olub, 1962-ci ildə oranı məhkəmə hüququ ixtisası üzrə uğurla başa vurması üçün hər cür şərait yaratmışdı. Simin həyat yoldaşının ona qayğısından bəhs edərək yazırdı ki, ictimai hadisələrə açıq gözlə baxan, vətəninin və xalqının gələcəyinə nikbin olan Həsən Behbehani öz xeyirxah və ağıllı məsləhətləri ilə şairənin bədii-fəlsəfi görüşlərinə düzgün istiqamət vermiş və yaradıcılığına müsbət təsir göstərmişdir. Siminlə Həsən Behbehinin bu izdivacdan üç övladı olur: Əli, Hüseyn adlı oğlanları və Ümid adlı qızları.

Simin Behbəhani həm ailə həyatının bütün şirinliyini, çətinliyini dadmış, həm də bütün varlığı ilə ictimai həyat səhnəsində fəal iştirak etməklə Vətəninə, xalqına xidmətdən yorulmadan çalışmışdır. Onun həyatı hansı istiqamətdə gedirsə-getsın, Simin bədii yaradıcılıqdan, şeir- sənət dünyasından uzaqlaşmamış, həyatının sevinc və kədərini poetik formada oxucularına çatdırmış, onların zərif ruhunu könül oxşayan, qəlbi rıqqətə gətirən şeirlərlə tanış etmişdir. Simin Behbehaninin özünə məxsus orijinal bir yaradıcılıq yolu vardır. Şairənin yaşayb yaratdığı mühit çox ziddiyyətlidir. Nəzərə alsaq ki, şairə özü varlı ailədən çıxmış və varlı bir ailəyə gəlin getmişdir, lakin bütün bunlara baxmayaraq, onun əsərlərinin əksəriyyətində zülm və ehtiyac içində yaşayan xalqın acı taleyi qələmə alınmışdır. Şairə "kitabındakı ön sözdə oxucusuna müraciətində yazır ki, fikrimcə sənətkarın sənət əsəri onların mühit və zamanlarının amillərinə müstəqim və ya qeyri-müstəqim reaksiyası, münasibətidir. Həqiqətdə sənətkar qarşısından keçənləri əks etdirən güzgüdür. Əgər tarix öz quru və aciz dili ilə xalqın əxlaqi xüsusiyyətlərini, arzularını, məhrumiyyətlərini, gizli dərdlərini lazım olduğu kimi həkk edib, qoruya bilmirsə, xalqın sənətkarları bu vəzifənin öhdəsindən yaxşı gəlir. Siminin poeziyaya, ədəbiyyata böyük marağı olub və bu da təbii idi. Valideynləri ayrılısalar da, Siminin təlim-tərbiyəsində əllərindən gələni əsirgəməmiş və onun istedadının rəvnəqlənməsinə şərait yaratmışlar. Atası Abbas Xəlili yaradıcı adam olduğundan evində tez-tez ədəbi məclislər təşkil edirdi, o dövrün ziyalıları, şair və yazıçıları bir yerə yığırdı. Şairənin yazdığına görə İranın ən görkəmli sənətkarlarından olan Məliküşşüəra Bəhar və Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar da bu mənzilə gələn ziyalılar arasında olardı. Evdə keçirilən bu ədəbi məclislərdə yeni yazılan əsərlər oxunar, geniş müzakirələr keçər, fikir mübadiləsi olardı. Simin onu maraqlandıran, cəlb edən bu məclislərin uşaq seyrçisi olsa da, yavaş-yavaş bu mühitə daxil olurdu və daxilində baş qaldıran şairlik istedadının üzə çıxması mərhələsi başlayırdı. Şairənin yaradıcı bir insan kimi formalaşmasında ailə mühitinin böyük təsiri olmuşdur. Simin ilk şeirini on dörd yaşında yazıb. Şeirin ilk beyti belə başlayır:

ای تودء گرسنه و نالان، چه می کنی؟ ای ملت فقیر و پریشان، چه می کنی؟

Ey ac və nalan xalq, nə edirsən? Ey fəqir və pərişan millət, nə edirsən?

Məzlum xalqa müraciətlə yazılan bu şeirdə dərin ictimai məzmun Məliküşşüəra Bəharın diqqətini cəlb edir və onu özünün redaktoru oldyğu "Novbəhar" qəzetində çap edir. Şairə ictimai həyatın bütün sahələrinə diqqət yetirir və poeziyaya gətirdiyi mövzuların rəngarəngliyi, müxtəlifliyi ilə oxucuların diqqətini özünə cəlb edir. Siminin 1951-ci ildə ilk nəşr olunan "Setar-e şəkəste" (Qırıq setar) adlı kitabına şeirlər və iki novella daxil idi. Bu kitabın haqqında rus şərqşünaslarından V. B. Klyaştorina fars şeirinin inkişaf mərhələlərindən bəhs etdiyi tədqiqat əsərində öz elmi mülahizələrini yazmışdı.

Simin birinci əsəri nəşr ediləndən sonra İran ədəbi dairələrinin diqqətini cəlb edir. Onun ahəngdar, cazibəli şeirləri öz məzmunu, şeirlərində qaldırdığı

mövzularla başqa poeziya müəlliflərindən fərqli mövqedə olduğunu nümayiş etdirirdi. Həmin ildə Simin ilk dəfə Nima Yüşiçlə görüşür. Şairə artıq ədəbi dairələrdə öz sözü, dünya baxışı ilə hörmətlə qəbul edilən gənc, gələcəyinə böyük ümidlər bəslənən sənətkar kimi qəşlənirdi.

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОКА НА ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ XIX ВЕКА

Мустафа-заде Пери

*Институт Рукописей имени М.Физули НАНА
pari.mustafazade.85@bk.ru*

Конец XVIII - начало XIX века в западноевропейских странах ознаменовались всевозрастающим интересом к творческому наследию Востока, что нашло своё отражение в произведениях очень многих крупных поэтов и прозаиков того времени.

Так, в 1782-м году английский аристократ У.Бекфорд пишет фантастическую повесть «Ватек» (впервые издана в 1786-м году под названием «Арабская сказка, из неопубликованной рукописи»), в период же с 1812-го по 1816-ый год английский поэт Дж.Байрон сочиняет «Восточные поэмы», под влиянием которых его друг – поэт Т. Мур, создаёт «Лалла Рук», поэму в прозе и стихах, обыгрывающую восточные мотивы.

В 1812-1813 годах австрийский историк-востоковед, дипломат и поэт Й.Хаммер-Пургшталь переводит на немецкий язык стихи персидского поэта XIV века Хафиза, что и вдохновляет немецкого поэта Й. Гёте на написание «Западно-восточного дивана» – объёмного труда, своеобразного синтеза Востока и Запада, вобравшего в себя, как диалог культур, так и философские рассуждения самого Й.Гёте.

«Западно-восточный диван» состоит из двенадцати книг, среди которых, наряду с вольными переводами из Хафиза, есть и оригинальные стихи, пронизанные восточными образами и сюжетами.

Здесь нужно отметить многочисленные комментарии-сноски, приведённые Й.Гёте – они, несомненно, серьёзно повлияли на дальнейший интерес западного читателя к классикам персидской и арабской литературы. Так, именно Й. Гёте, в заметках к «Западно-восточному дивану», выделил «семь великих светил Востока» («хотя они и старше нас, но вечно новы») – Фирдоуси, Хафиза, Низами, Саади, Анвари, Руми и Джами. При этом Хафиза Й.Гёте называл своим учителем, а Джами «самым последним великим персидским поэтом».

Впоследствии, в своём творчестве, Й.Гёте неоднократно подчёркивал неумолимое стирание граней между восточной и западной культурой: «Orient und Occident Sind nicht mehr zu trennen». (Восток и Запад уж более неразделимы)...

XIX век – век интеграции культур, поэтому неудивительно, что очень многие западноевропейские авторы обращались к творческому наследию Востока. Так, во Франции в 1829-м году появляются «Восточные стихи» Виктора Гюго, а в марте 1857-го года английский санскритолог Э. Коуэлл в библиотеке Азиатского общества, располагавшейся в городе Калькутта (Индия), обнаруживает рубаи (четверостишия) за авторством Омара Хайяма, тогда совершенно неизвестного на Западе, ни в качестве учёного, ни тем более в качестве поэта.

Э.Коуэлл переслал найденную рукопись Э.Фицджеральду – английскому поэту-переводчику, который в дальнейшем и перевёл многие рубаи сначала на латынь, а затем и на английский язык. Не сразу, но через несколько десятилетий рубаи Омара Хайяма приобрели всемирную известность, что ещё более способствовало дальнейшему взаимопроникновению Запада и Востока.

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALINDAKI HEKAYƏLƏRDƏ ŞƏRQLƏ BAĞLI PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İNİKASI

İbrahimli Vəzifə

Bakı Dövlət Universiteti

ibrahimlivazifa@bsu.edu.az

"Molla Nəsrəddin" jurnalının ədəbi-strateji istiqamətini təyin edən əsas mövzulardan biri Şərqlə və onun düçar olduğu problemlərlə bağlı idi. Jurnalda Qərbin Şərqlə siyasəti, beynəlxalq təşkilatlarda Şərqlə bağlı qərarlar haqda ardıcıl məlumatlar verilir. Real xəbərlərlə yanaşı, Şərqlə dünyadakı mövqeyi, əsrin sürətli gedişində qarşılaşdığı çətinliklər, ətrafında gedən mübarizələrlə bağlı problemlərin bədii əksi də jurnalda geniş yer tuturdu. Həmin problemləri aşağıdakı kimi təsnifatlandırmaq olar:

Şərqlə üçün düşdüyü çıxılmazlıqlarda tərəqqiyə əngəl olan stereotiplərin, biganəliyin rolu;

Şərqlə uğrunda dünya dövlətlərinin apardığı mübarizədən törəyən çətinliklər;

Şərqlə və Qərblə qarşılaşdırması.

Qeyd edilən problemlərin əksi üçün Azərbaycan mərkəzdə olmaqla fərqli Şərqlə məkanları, eləcə də bütövlükdə region obyekt kimi işıqlandırılırdı. İran,

Türkiyə kimi ölkələr daha çox felyetonlarda məkan kimi götürülür, hekayələrdə isə müsəlmanın, şərqinin vəziyyətinin təqdimində Qafqaz ərazilərinə müraciət olunurdu. Ümumiyyətlə, "Molla Nəsrəddin" jurnalının aparıcı janrı olan felyetonlarda Şərq və Qərbin müqayisəli təqdimi, müsəlman-xristian qarşılaşdırması əsas ana xətlərdən birini təşkil edir. Bunun ən parlaq nümunələrindən biri kimi jurnalda 16 mart 1911-ci ildə çap olunan "Bəhri-təvil"i misal göstərə bilərik. Mətn bəhri-təvil adlandırılsa da, forma və məzmunca felyetondur.

Jurnalın bütün janrlarında olduğu kimi hekayələrdə də Şərq öz çıxılmazlıqları, problemləri ilə mühüm yer tuturdu.

Azərbaycan problemini ümumşərq, eləcə də dünya kontekstində təqdim edərkən müəlliflər maraqlı detallardan istifadə edirdilər. Məsələn, "Nigarançılıq" hekayəsində Cəlil Məmmədquluzadə hadisələrin baş verdiyi məkan kimi Tiflisi, vaxt olaraq "Yevropa davası" (Birinci Dünya Müharibəsi) zamanını, obrazları naxçıvanlı, şirvanlı, təbrizli, gəncəli – hamısını birlikdə müsəlman kimi təqdim edir. Bununla da müəllif Avropa dövlətlərinin öz aralarında müharibə aparmalarına baxmayaraq əsas məqsədlərinin Şərqi parçalayıb müstəmləkəyə çevirmək olduğu bir vaxtda müsəlmanların, şərqilərin nəyin nigarançılığını çəkmələrinə, global təhlükəyə laqeyd yanaşmalarına ironik münasibət bildirir. "Dəstə" hekayəsində isə Şərq-Qərb qarşılaşdırmasında Şərfin Qərbə görə namünasib vaxtda olması, zamanını təyin edə bilməməsi probleminə eyham vurulur.

"Molla Nəsrəddin" hekayələrində bir çox hallarda Şərq-Qərb mənasında rus-müsəlman, Rusiya-İran, Azərbaycan qarşılaşması ilə rastlaşırıq. Bədii üsullarla gerçəkləşən bu müqayisədə jurnalın mövqeyi əsasən müsəlmanların xırda əyləncələrlə vaxt keçirib dünyada baş verən proseslərdən kənar qalmasına tənqidi münasibət bildirməkdir; "Utanmaz kətdi" imzası ilə çap olunan "Çimdik" hekayəsində olduğu kimi.

Jurnalda hansısa bir mətn hekayə adı ilə təqdim olunmur. Ona görə də əksər mətnlərin, eləcə də hekayələrin janrını təyin etmək üçün araşdırmaya və dəqiqləşdirməyə ehtiyac var. Mətnlər üzərində aparılan iş bəzi bədii elanları da hekayə kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Belə hekayə-elanlardan biri də 7 aprel 1911-ci ildə jurnalın 13-cü nömrəsində çap olunan "Ciddi elan"dır. Burada müsəlman qadınlarının döyülməsindən, hüquqsuzluğundan bəhs olunur. Müəllif "müsəlman arvadı" dedikdə Şərq qadınını nəzərdə tutur və qadın azadlığı problemini gündəmə gətirir. "Molla Nəsrəddin" jurnalının əsas mövzularından biri olan – müsəlman qadınların hüququ, savadlanması məsələsi hekayələrdə də müşahidə olunur.

Hekayələri nəzərdən keçirdikcə, şahid oluruq ki, burada Şərfin hər hansı uğurları yox, ciddi çatışmazlıqları əks olunubdur. Molla nəsrəddinçilər bununla xalqı oyanmağa, dünyada layiqli yer tutmağa, tərəqqiyə çağırırdı. "Molla Nəsrəddin" in problemləri, çətinlikləri daha çox önə çəkib işıqlandırmasınının

əsas səbəbi həm real vəziyyətin özündən, həm də jurnalın tənqidi realist və satirik mövqeyindən irəli gəlirdi.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ" SİNİN ƏKBƏR ŞAHIN ŞƏXSİ KİTABXANASINDAKI ƏLYAZMA NÜSXƏSİ HAQQINDA

Mirzəyeva Xoşqədəm

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
mirzayevakhoshgadam@gmail.com

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"-si Şərq ədəbiyyatına ideya, məzmun baxımından bir mayak olmuşdur. Özündən sonra Nizami ədəbi məktəbi yaratmışdır. "Xəmsə"-nin günümüzə gəlib çatmış hər bir əlyazma nüsxəsi tərtibatına görə dünya kitabxanalarında saxlanılan əlyazmalar içərisində ən seçilən kitablardır. XII əsrdən üzü bəri "Xəmsə" kitabları xüsusi özənlə hazırlanmışdır. Bunun nəticəsində sadə tərtibli "Xəmsə"yə rast gəlmirik. Belə xüsusi tərtib olunmuş nüsxələrdən biri də Əkbər şahın şəxsi kitabxanasına aiddir. Bu "Xəmsə"-nin əsas hissəsi hal-hazırda Britaniya kitabxanasında Or.12208 şifri ilə, əlyazmanın bir qismi isə ABŞ-da Baltimor Valter İncəsənət muzeyində MS W.613 şifri altında saxlanılır. Bu "Xəmsə" 1556-1605-illərdə Böyük Moğol imperatoru Cəlaləddin Məhəmməd Əkbər şah (1542-1605) üçün sarayda xüsusi sənətkarlar tərəfindən tərtib olunmuşdur. Kitabın mətnini 1593-1595-ci illərdə sarayın baş katibi Əbdül Rəhim Ənbərin-Qələm nəstəliq xətti ilə yazmışdır. Əlyazmadakı miniatürləri və haşiyədəki halkari motivləri Sanlah, Nanha, Şivdas, Dharm Das, Manohlar, Mukund, Narsinqh, Maddu Xənazad, Laci, Xem Karan, Fərrux Çela, Hacı Əbdül Səməd, Bim Gujarati və başqaları böyük ustalıqla çəkmişlər. Kitab tərtib edilərkən 40 miniatür olmuşdur. Lakin indi 36 ədədi Or.12208 şifrli kitabda, 4-ü isə MS. W.613 şifrli əlyazmadadır. Baltimor nüsxəsi "Xosrov və Şirin" və "İsgəndərnamə" əsərlərindən olan 44 vərəqdən ibarətdir. Bu nüsxənin nəbati naxışlarla işlənmiş laklı qələmdanı cildi XVIII-XIX əsrə aid edilə bilər.

Britaniya kitabxanasında olan Or.12208 şifrli əlyazmada 6 sərlövhə (1b, 32b, 110b, 169b, 231b, 285b), 7 şəmsə təzhibi (1a, 31b, 32a, 110a, 168b, 169a, 231a, 285a) vardır. Hər bir əsərin sonunda kətəbə var. Əlyazma ahərli Şərq kağızına qara mürəkkəblə 4 sütunda yazılmışdır. Kitab 31.8x19.6 sm ölçülərində olub, 325 vərəqdən ibarətdir. Mətn 19.5x10.5 sm-lik çərçivə içərisində 21 sətirdə yazılmışdır. Bu əlyazmada poemalar aşağıdakı şəkildə düzülmüşdür.

1b-31a-"Məhzənül-əsrar"

32a-109a-"Xosrov və Şirin"

110a-168b-"Leyli və Məcnun"

169a-230a-"Həft peykər"

231a-325a-"İsgəndərnamə"

Kitabda mətn yaşıl, qızılı, qara mürəkkəblə iki qat çərçivəyə alınmışdır. Bu iki çərçivənin arasında qalın halkarı heyvan, bitki motivlərini qızılı və açıq-qəhvəyi mürəkkəblə işlənmişdir. ABŞ nüsxəsinin Britaniyadakı nüsxəsi ilə ən böyük fərqi bu halkarı hissənin qalınlığındadır. Baltimor nüsxəsində bu hissə qismən kəsilmiş, kənarlarına müxtəlif rəngli vərəqlər əlavə edilmişdir. Bu səbəbdən nüsxədəki vərəqlərin ölçüləri 34x21.5 sm-dir.

Miniatürlər Əkbər Şah dövrü sənətinin ən mükəmməl nümunələridir. Əsərdə "Xəmsə"-nin süjet xəttindən kənar 4 miniatür var. Bunlardan birində (318b) hind buddizminə aid heykəllər və motivlər detallı şəkildə təsvir edilmişdir. Başqa maraqlı miniatürlərdən biri də digər əlyazmalarda rast gəlmədiyimiz "Xızırın İskəndərin atını yuması" (281b) mövzusunda çəkilmiş miniatürüdür.

Britaniyadakı nüsxənin cildi qızilla işlənmiş Simurq quşu, pələng, ceyran və s. heyvanlar və nəbati naxışlarla işlənmişdir. Forzasda Əkbər şahın ov səhnəsi dəri üzərində qızilla mükəmməl işlənmişdir.

Britaniyadakı nüsxə 1909-cu ildə C.V. Dayson-Perrins tərəfindən əldə olunmuş və onun vəsiyyətinə əsasən 1958-ci ildə Britaniya muzeyinə verilmişdir. Bu səbəbdən elmi ədəbiyyatlarda bu nüsxə Əkbər şahla yanaşı onun adı ilə də adlanır.

Babur Sultanlığının təməli olan türk, fars və hind mədəniyyətlərinin izlərinə kitabın hər vərəqində bir-birinə uyumlu şəkildə rast gəlirik. "Xəmsə"-nin bu nüsxəsi bədii tərtibat baxımından Şərqi üç sənət ənənəsinin (xəttatlıq, kitab rəssamlığı, cildçilik) incə sintezini nümayiş etdirir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-ELMİ İRSİ TÜRKİYƏ DƏRGİLƏRİNDƏ

Əliyeva Jalə

Bakı Dövlət Universiteti

jale-aliyeva@hotmail.com

Tarixən çox geniş coğrafiyada məskunlaşmış, az qala dünyanın yarısına hakim olmuş qüdrətli imperiyalar yaratmış və müəyyən mənada tarixin gedişinə təsir göstərmiş türk xalqları zaman-zaman müxtəlif siyasi, ictimai şərtlər daxilində birləşmiş və ya bir-birilərindən ayrı düşmüşlər. Lakin tarixin bu məddü cəzrləri arasında xalqlarımız arasındakı bağlar qopmamış, əksinə ortaq dəyərlərimiz yaranmış, ümumi sərəvətimiz formalaşmışdır. Ulu Öndər Heydər Əliyevin Türk dünyası yazıçılarının III qurultayındakı nitqində türkdilli xalqların ümumbəşəri mədəniyyətə verdiyi töhfələrin dəyərini vurğulayarkən

söylədiyimi kimi: "Türkdilli xalqlar qədim, çoxəsrlik tarixi boyu Avrasiya qitəsinin böyük hissəsində yaşayaraq dünya, bəşər mədəniyyətinə böyük töhfələr vermiş, onu zənginləşdirmişlər" (1).

Qloballaşan müasir dünyada etnik azlıqların, sayca çox olmayan millətlərin sürətlə "böyük" xalqlar tərəfindən assimilyasiyaya uğradıldığı bir dövrdə hər bir xalqın milli mental dəyərlərinin, milli kimlik göstəricilərinin önə çəkilməsi, milli ruhun oyadılması, genetik yaddaşa qayıdılması kimi məsələlər aktuallaşmışdır. Tanınmış Türk yazarı İmdat Avşar bir gerçəyi olduqca dəqiq ifadə etmişdir: "Hansı coğrafiyada olursa olsun, türkün həyata, əşyalara baxış açısı eynidir" (2). Odur ki, Eyni tarixi keçmişə, eyni soy kökünə, dil qrupuna, eyni və bənzər adət-ənənələrə, məişət və həyat tərzinə, ortaq mədəniyyətə, dəyərlərə malik xalqlar dünyanı xüsusi güclərin idarə etdiyi çağdaş zamanda bir olmaq, birləşmək, mədəni-elmi, ədəbi-ictimai nailiyyətlərini bölüşmək, qarşılıqlı zənginləşmək və nəhayət, güclənməyin artıq tarixi zərurət olduğunu dərk etmişlər və fəaliyyətlərini bu istiqamətdə qurmağa çalışırlar.

Belə şəraitdə türkdilli xalqlar arasında da əlaqələrin genişlənməsi və inkişaf etdirilməsi labüd məsələyə çevrilmişdir. Bu işdə isə əsas yük, şübhəsiz, məhz elmin, mədəniyyətin, ədəbiyyatın və mətbuatın üzərinə düşür. Çünki bizi birləşdirən daha çox ortaq ədəbi-mədəni dəyərlərimizdir.

Bu istiqamətdə aparılan işlərə nəzər saldıqda görürük ki, türk xalqları arasında elmi, ədəbi-mədəni əlaqələrdə əsas rolu Türkiyə və Azərbaycan dövlətləri oynayır. Hər iki ölkədə türkdilli ədiblərin kitabları, əsərləri tərcümə olunaraq nəşr edilir, ardıcıl və sistemli tədbirlər, simpozium və konfranslar, təqdimatlar keçirilir. Lakin ədəbi əlaqələrin möhkəmlənməsində əsas işi, şübhəsiz ki, dərgilər görür. Türk aydını, yazar, tərcüməçi və sosioloq alim Cemil Meriç yazır ki, "**Dergi, hür tefekkürün kalesi.** Belki serseri ama taze ve sıcak bir tefekkür. Kitap, çok defa tek insanın eseri, tek düşüncenin yankısı; dergi bir zekâlar topluluğunun. Bir neslin vasiyetnamesidir dergi; vasiyetnamesi, daha doğrusu mesajı. **Kapanan her dergi, kaybedilen bir savaş, hezimet veya intihar**" (3).

Türkiyə və Azərbaycan əlaqələrinin inkişafında, Azərbaycan yazar və ədiblərinin, mədəniyyət və incəsənət xadimlərinin türk dünyasında tanınmasında böyük türk ədibi, mətbuat və ədəbiyyat cameəsinin ən məşhur isimlərindən biri, görkəmli ədəbiyyat tarixçisi, professor Əhməd Kabaklı tərəfindən təsis edilmiş "Türk ədəbiyyatı" dərgisi, Avrasiya Yazarlar Birliyinin aylıq "Qardaş qələmlər" dərgisi, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin Bədii Tərcümə və Ədəbi Əlaqələr Mərkəzinin əməkdaşlıq etdiyi "Təmrin" dərgisi, Əskişəhər Azərbaycanlılar Dərnəyinin yayım orqanı olan "Üç çizgi" dərgisi xüsusilə seçilir. Adları çəkilən, bütün türk dünyasında yayılan, mətbuat cameəsində böyük nüfuz qazanmış bu dərgilər bütün türk xalqlarının bədii söz sənətinin qayğısını çəkir,

sanki sadıq bir əsgər kimi onun təəssübünün keşiyində dayanır və təbliği işini təşkil edirlər.

HADİ YARADICILIĞI TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA

Məmmədخانlı Arzu

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

arzu2572@rambler.ru

XX əsr Azərbaycan romantizminin əsas nümayəndələrindən biri, milliyyət, hüriyyət və istiqlal çarçısı Məhəmməd Hadinin yaradıcılığı türk ədəbiyyatı və Türkiyənin ictimai həyatı ilə sıx şəkildə bağlı olmuşdur. Türkiyədə yaşadığı 1910-1913-cü illərdə "Tənin" qəzeti redaksiyasında çalışmış, "Rübab", "Şahbal", "Mətləb", "Şahrahi-səbah" qəzetlərində şeir, məqalə və tərcümələr nəşr etdirmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Hadi irsinin öyrənilməsində Məmməd Cəfər, Kamal Talıbzadə, Əziz Mirəhmədov, Rəfiq Zəka Xəndan, Kamran Əliyev, müasir mərhələdə isə İslam Qəriblinin böyük xidmətləri vardır. Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin Sərəncamı ilə 2019-cu ildə Məhəmməd Hadinin 140 illiyi təntənəli şəkildə qeyd olunmuş, əsərləri və haqqında yazılan kitablar nəşr edilmişdir.

Ömrünün sonunadək türkçülük ideyalarını təbliğ və tərənnüm edən ədibin yaradıcılığı təəssüf ki, son illərə qədər Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında kifayət qədər öyrənilməmişdir. İlk dəfə 1932-ci ildə türkiyəli tədqiqatçı Səlim Rəfiq "Azərbaycan yurd bilgisi" dərgisində dərc etdirdiyi "Türkiyə mətbuatında Məhəmməd Hadinin şeirləri" adlı məqalədə Hadinin 4 şeirinə yer vermiş, yaradıcılığının tək bunlardan ibarət olmadığı haqqında fikir bildirmişdir. Daha sonra 1997-ci ildə professor Bilgə Ərcilasun "Yeni türk ədəbiyyatı üzərinə incələmələr" (2-ci cild) adlı kitabında Hadinin bu şeirlərinə münasibət bildirərək bəzi sözlər üzərində düzəliş aparmışdır.

Professor Yavuz Akpınar 2007-ci ildə "Qardaş qələmlər" dərgisində nəşr etdirdiyi "Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hadinin bilinməyən bir şeiri: Qəhrəman türk əsgərinə" adlı məqaləsini Hadinin Əlibəy Hüseynzadənin arxivindən əldə etdiyi əsərinə həsr etmişdir. Yavuz Akpınar qeyd edirdi ki, "Mənzumənin ilk bəndinin "Türk oğluyuc, Osmanlıyıq" misrası ilə başlayıb "Tariximiz meydandadır, dünya bilir ki şanlıyıq" misrasıyla bitməsi Hadidəki milli şuurunu açıqca göstərməkdədir. Bu misralarda o, Azərbaycan-Anadolu türkləri arasında heç bir fərq görmədiyini, iki xalqın tək bir millət olduğunu aydın şəkildə ifadə etmişdir.

Məhəmməd Hadi haqqında Türkiyə Dəyanət Vəqfi tərəfindən nəşr olunmuş "İslam Ensiklopediyası"nda qısa bir məlumat yer almaqdadır. Ensiklopediyada azərbaycanlı şair kimi təqdim edilən məqalənin müəllifi Yaşar Qarayev və Yavuz Akpınardır.

Çağdaş Türkiyə ədəbiyyatşünaslığında Məhəmməd Hadinin həyatı və yaradıcılığı ilk dəfə həmyerlimiz Mehdi İsmayılov (Mehdi Gəncəli) tərəfindən sistemli şəkildə tədqiq olunmuşdur. O, Mərmərə Universitetində magist təhsili aldığı illərdə (1999-2002) "Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hadinin Türkiyə mətbuatında çıxan yazı və şeirləri (1910-1913)" mövzusu üzərində araşdırma aparmışdır. 3 hissədən ibarət olan tədqiqatın I hissəsi Məhəmməd Hadinin həyatı, əsərləri və Türkiyə ədəbiyyatı ilə əlaqələri, II hissəsi Türkiyə mətbuatında dərc olunmuş məqalə və şeirlərinə həsr olunmuşdur. Tədqiqatın III hissəsində isə görkəmli şairin 1910-1913-cü illərdə Türkiyə mətbuatında yer alan məqalə və şeirlərinin tam mətni yerləşdirilmişdir.

Mehdi Gəncəli Mərmərə Universitetinin doktoranturasında təhsil aldığı illərdə (2002-2008) "Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hadinin həyatı, sənəti və əsərləri" adlı tədqiqatını uğurla başa çatdırmışdır. Daha dərin və əhatəli araşdırmanın məhsunu olan işdə Hadinin Azərbaycanda nəşr edilən "Həyat", "Təzə həyat", "İttifaq", "Tərəqqi", "Səda", "Bəsirət", "Doğru söz", "Təkamül", "İrşad", "Yoldaş" və "Azərbaycan" qəzetlərində, "Füyuzat" dərgisində yer alan məqalə və şeirlərinə geniş yer verilmişdir. Şairin Hafiz, Sədi, Nizami, Xaqani, Ömər Xəyyam, Mövlanadan etdiyi tərcümələrə dair məlumat, sonda Azərbaycanda və Türkiyədə nəşr olunmuş məqalə və şeirlərinin xronoloji ardıcılıqla verilməsi diqqətəlayiqdir. Hər iki tədqiqatda azərbaycanlı ədəbiyyatşünasların əsərlərinə istinadlar üstünlük təşkil edir.

Mehdi Gəncəli araşdırmalarının nəticələrini türk dilində nəşr etdirdiyi "Azərbaycanlı şair Məhəmməd Hadi" (İstanbul, 2011) adlı kitabında oxuculara təqdim etmişdir.

Bu tədqiqatlar Mərmərə Universitetinin müəllimi, türk ədəbiyyatı üzrə tədqiqatçı, dosent Mehdi Gəncəlinin həmişəlik verdiyi qiymətli töhfədir.

NİHAL ATSZIN POEZİYASI HAQQINDA

Aydan Xəndan

Bakı Dövlət Universiteti

aydan19@mail.ru

Məşhur türk şairi və nasiri Nihal Atsızın "Yolların sonu" kitabının ilk nəşri 1946-cı ilə təsadüf edir. Kitaba şairin 54 şeiri daxil edilmişdir. Bu şeirlərdən 38-i heca vəznində, 16-sı isə əruzda yazılmışdır.

"Yolların sonu"nda yer alan şeirlər arasında türkçülüklə, türk tarixi ilə bağlı şeirlərlə yanaşı həm də məhəbbət, həsrət, ayrılıq kimi romantik mövzulu lirik şeirlər yer almışdır. Şairin poeziyası türk folklorunun izlərini, türk dastanlarının ab-havasını daşıyır. Bəzi bu qəbildən şeirlərində aşıq şeirinin, bayatılarının, türkülərin ruhu duyulur.

Atsızın şeirlərində türkçülük, turançılıq ideyası həm məzmununda, həm də bu məzmunu çatdırmaq üçün misralara düzülən sözlərdə görünür. Müəllif şeirlərində əski türk sözlərindən, məfhumlarından istifadə edərək, oxucunu keçmiş zamanların atmosferinə qaytarır. Bir çox şeirində Atsız əski türk tarixində yer alan simaların, tarixi məkanların adlarını çəkir. Şeirlərində Turançılıq fikrindən irəli çıxan şairin bu ideyanı yaymaq, oxucuya aşılamaq uğrunda nə qədər səy göstərdiyi açıq-aydındır. Məsələn "Türkçülük bayrağı" şeirində Atsız Tanrı-kurt, Bozkurt, kımız kimi sözlərdən istifadə edərək, türklərin mədəniyyəti və tarixindən xəbər verir və o şanlı keçmişə bağlılığını bir daha bildirir:

Türk duygusu her Türkçüye en tatlı kımızdır;
Türk ülküsü candan da aziz bayrağımızdır.
Bayrak ki onun gölgesi Bozkurtları toplar;
Bayrak ki bütün kaybedilen yurtları toplar.
Nerden geliyor? Tanrıcut'un ordularından!
Lakin bize bir beyt okuyor kutlu yarından:
Darbeyle gönüllerde yatan ülkü silinmez!
Atsız yere düşmekle bu bayrak yere inmez!...

Şeirdə Nihal Atsız keçmişdən danışarkən gələcəyi düşünür, xoşbəxt sabahlardan yaşadığı dövrə səslənir və Türk bayrağının yerə düşməyəcəyini bildirir. Əsl Turan fikriylə yaşayanların qəlblərindəki turançılıq sevgisini heç bir siyasi qüvvənin silə bilməyəcəyini deyir.

Digər bir şeiri olan "Macar ihtilalcileri"ndə şair macarların mübarizəsindən, onların türk köklərindən bəhs edir:

Akıttılar yine kara toprak üstüne
Kahraman Macarlar şanlı Turan kanını.
Yazdılar yeniden Tarihe en şerefli,
Yiğitlik Destanını.

Bu şeirində Atsız macarların sosialist rejiminə qarşə çıxdığı 1956-cı ildəki qanlı hadisələrdən bəhs edir. Şeirdə macarların türk olduqlarına işarə edərək, tarixi keçmişdəki kimi şərəfli hadisələrlə imza atdıqlarını söyləyir. Şeirin digər bəndində Atsız Sovet Rusiyasının qanlı əməllərinə cavab olaraq macar xalqının susmayacağını deyir:

Bataklık Milleti Moskof sürülerine,
Gösterdi Macarlar Turanlılık şanını.
Binlerce öldüler...
Ölmek yenilmek değil, yüceltmektir şanını...

Sovet ordusu tərəfindən öldürülən macarların qəhrəmana çevrildiyini deyən müəllif onların qorxmazlığını türklüklərinə bağlayır.

Yolların sonu kitabında türkçülük mövzusunda yer alan şeirlərdən digərləri bunlardır: "Yakarış", "Türk kızı", "Kömen", "Türklerin türküsü", "Hatıralar", "Yaşayan türkçülər". Kitabda toplanmış şeirlər arasında qəhrəmanlıq mövzusunda da yazılmış bir çox şeir var. Atsızın yaradıcılığında qəhrəmanlıq mövzusu həm poeziyasında, həm də nəsrində geniş yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, elə şairin ən şox sevilən şeirlərindən biri də "Kahramanlık" şeiridir. Bu şeir sanki qəhrəmanlığın tərifindən ibarətdir. Əsl qəhrəmanlığın nə olduğunu şair misralarıyla ifadə edir:

Kahramanlık ne yalnız bir yükseliş demektir,
Ne de yıldızlar gibi parlayıp sönmektir.
Ölmezliği düşünmek boşuna bir emektir;
Kahramanlık; saldırıp bir daha dönmemektir.

Şeirin hər misrası cürətli, ilham doludur. Şair qəhrəmanlığın insanın içindən gələn cəsarət, qorxusuzluqdan qaynaqlandığına işarə edərək, əsl qəhrəmanın atıldıqdan sonra bir daha geri dönmədiyini deyir.

Qəhrəmanlıq mövzusunda yazılmış şeirlərə misal olaraq "Topal Asker", "Kahramanların ölümü", "Toprak-mazi", "Sarı Zeybek", "Yarının türküsü", "Asker kardeşlerime" şeirlərini də göstərmək olar. Bu şeirlərində Atsız yenə də keçmişdəki qəhrəmanlıqlardan bəhs edir, oxucunu o dövrə qaytararaq, qəhrəmanların ölmədiyindən bəhs edir.

TÜRK ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ SƏMƏD VURĞUN

Baxşəliyev Əflatun

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ehmedova_1984@bk.ru

Azərbaycanda demokratik cümhuriyyət qurulduqdan sonra türkçülüyn, türkçülük məfkurəsinin təbliğinə münbit zəmin yaranmışdır. Türkiyə ilə ədəbi-mədəni əlaqələr bərpa edilmişdir. Türkiyəli alimlər Azərbaycana dəvət olunaraq təlim və tədris prosesində yaxından iştirak etmişlər. Eyni zamanda bu illərdə təhsil sisteminin proqramlarında Türk xalqları ədəbiyyatına geniş yer ayırmışlar.

Belə ki, İsmayıl Hikmət bu sahədə xüsusi fəaliyyət göstərmiş və Bakıda dörd cildədən ibarət "Türk ədəbiyyatı tarixi" nəşr etdirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycanda türk ədəbiyyatı və türk dili geniş yayılmışdır. Məhz bu təsirin nəticəsi olaraq o zaman yenicə sənət aləminə qatılan Səməd Vurğun da istər-istəməz türk şeirinin təsirinə düşür. O dilin ifadə vasitələrindən, bədii

təsvir nümunələrindən öz poetik leksikonunda geniş istifadə edir. Ona görə də şairin bu illərdə yazdığı şeirlərdə türk-osmanlı sözləri nəzər-diqqəti cəlb edir. Bir sözlə, türkçülük dalğası daha da geniş məsşabda yayılmağa başlayır.

Təsadüfi deyildir ki, Səməd Vurğunun Qazax Seminariyasında oxumağının (1918-1924-ci illər) məhz iki ili bu dövrə təsadüf etdiyi üçün keçirilən təlim və tədris zamanı türk şairlərinin yaradıcılığına geniş yer verilirdi. Şair orada təhsil alarkən Tofiq Fikrətin, Mehmet Əminin, Yurdaqulunun, Rza Tofiqin, Əbdülhəq Hamidin yaradıcılığına böyük maraq göstərmişdir.

Səməd Vurğun təkcə seminariyada oxuduğu illərdə deyil, eləcə də türk dilləri yasaq edildiyi zamanda belə şair türk şairlərinin şeirlərini sevə-sevə oxumuş, öz bədii irsində onlardan çox təsirlənmişdir.

Səməd Vurğunun türkiyəli şairlərin şeirlərinə böyük marağı və sevgisi onların əsərlərini əzbər bilməklə, sevə-sevə oxumaqla bitmir, türk şairləri eləcə də Səməd Vurğunun dünyagörüşünə, yaradıcılığına böyük təsir göstərir. O, Tofiq Fikrətin "Fərda" əsərinin təsiri ilə "Bayramqabağı", "Göydən yerə" şeirinin təsiri ilə eyniadlı şeirini qələmə alır. Namik Kamalın təsiri ilə "Dilcan dərəsi", Nazim Hikmətin "Moskva da Heraklidi düşünür" şeirinin təsiri ilə "Hərəkət" şeirini yazır və onu Nazim Hikmətə həsr edir. Həmçinin Azərbaycan şairinin Tofiq Fikrətə "Fikrətin rəsmi qarşısında" adlı şeir həsr etməsi də məlumdur.

Səməd Vurğun 1948-ci ildə "Şairin həyatı" adlı avtobiografik bir mənzum dram da yazmışdır. Əsərdəki Eloğlu surəti şairin öz obrazıdır. Əsərdə təsvir olunur ki, şair əlində Əbdülhəq Hamidin portreti səhnəyə daxil olur. Əlbəttə, bu da türk şairinin Səməd Vurğuna gənclik illərində böyük yaradıcılıq təsiri göstərdiyinə sübutdur. Bu illərdə Səməd Vurğunun türk şairi Nazim Hikmətlə yaxın dost olması hamıya yaxşı məlumdur. Belə ki, onlar Moskvada tez-tez görüşür, Nazim Hikmət Səməd Vurğuna öz şeirlərini oxuyurdu. 1951-ci ilin 9 oktyabrında Moskvada Yazıçılar Evinə keçirilən ədəbi görüşdə Nazim Hikmətin mübariz poeziyası haqqında Səməd Vurğunun məruzə etməsi də bəzi mənbələrdən bizə məlumdur.

Nazim Hikmət hətta 1957-ci ildə Bakıya gəlmiş, bu səfər zamanı öz mərhum şair dostuna "Otuz il sonra" və "Səməd Vurğuna" adlı şeirlər həsr etmişdir. Bu iki şəxsin dostluğu sonradan hər iki xalqın ədəbi dostluq simvoluna çevrilib.

Bütün müsəlman türk xalqları şairə böyük məhəbbət bəsləmiş və onun şeirlərini əzbər öyrənmişlər.

Səməd Vurğuna kiçikdən tutmuş böyüyə qədər minə qədər sənət əsərləri həsr olunmuşdur ki, bunların bir qismini də türk xalqları ədəbiyyatının yazarları təşkil edir. Bunlardan Qafur Qulamı, Zülfüyyəni, Şöhrəti, Qaysin Quliyevi, Muxtar Auezovu, Berdi Kerbabayevi, A.Tokanbayevi, Ə.Minskini, İ.Nuriyevi, R.Rısklovu və başqalarını göstərmək olar. Səməd Vurğunun daha geniş arealda tanınmasının əsas səbəbi məhz bu idi, desək, əlbəttə, səhv etmərik. Bununla da,

o, müsəlman-türk xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin qoruyucusuna çevrilmişdir.

YARADICI MÜHAFİZƏKAR TÜRK YAZIÇISI İSKƏNDƏR PALA

Rəsulov Əsgər

Bakı Dövlət Universiteti
asgarrasulov@bsu.edu.az

Son illərdə ideya məzmunu, mövzusu və problematikası ilə zəngin plüralist, demokratik və humanist türk romanının çoxşaxəli janr və formalarına böyük rəğbət müşahidə olunur. Bu romanların kəmiyyət və keyfiyyət dəyişikliyi dialektikasında müəyyən namütənasibliyə, klassik Şərq ənənəsi ilə müasir dünya ədəbi prosesindən əxz edilən novatorluq meyilləri arasında müəyyən uyumsuzluğa, ideya yükü, estetik sıqlət, bədii konfliktin həlli səviyyələrindəki fərqliliyə baxmayaraq, roman janrı dinamik inkişaf edir və dünya nəsrində özünə layiq olduğu yeri tutur.

Türk romanının bugünkü mənzərəsinə dair müşahidələrimiz göstərir ki, postmodernizm ədəbi cərəyanına məxsus romanların sayı xeyli artmış, ənənəvi Şərq təhkiyəsi və modern Qərb poetikasının sintezinə söykənən neorealist romanlara meyil güclənmişdir. Roman qələmə alan istedadlı qadın nasirlər, eləcə də gənc yazıçılar çoxalmışdır. Tarixi roman janrına müraciət edən, yaxud romanın digər formalarında (detektiv, bioqrafik, psixoloji və s.) mühüm tarixi hadisə və şəxsiyyətlərə geniş yer ayıran yazıçıların sayında ciddi artışı müşahidə olunur.

Müasir türk ədəbiyyatında milliyyətçi mühafizəkar yaxud yaradıcı mühafizəkar sənət anlayışı təməlinə formalaşan neoənənəçi ədəbi-estetik təmayül ortaya çıxmış və özünə çox sayda tərəfdaş toplamışdır. Müxtəlif yaradıcılıq metodlarının sintezini, ənənəvi Şərq təhkiyə və poetikası ilə modern Qərb estetikasının sinkretizmini gerçəkləşdirən neoənənəçilik müasir türk ədəbiyyatında ötən əsrin 80-90-cı illərindən etibarən təşəkkül etmiş, 2000-ci illərdə rəngarəng bədii-estetik cərəyanlar içərisində ön mövqeyə çıxaraq aparıcı təmayüllərindən birinə çevrilmişdir. Bu ədəbi təmayülün ən mühüm nəzəri məsələləri Türkiyədə tanınmış filoloq və ictimai-siyasi xadim Mustafa İsen, mümtaz ədəbiyyatşünas, şair və publisist Bəşir Ayyvazoğlu, görkəmli alim, pedaqoq, nasir və ictimai-siyasi xadim İskəndər Pala tərəfindən işlənib hazırlanmışdır. Türk ədəbiyyatşünaslarının əksəriyyətinin "milliyyətçi (yaradıcı) mühafizəkar" yaxud "gelenekçilər" adlandırdığı bu təmayülün manifestini də İskəndər Pala yazmışdır.

Azərbaycanda İskəndər Palanın həyat və yaradıcılığına həsr edilmiş ilk və indilik yeganə elmi əsər gənc türkoloq, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Türkan Əliyevanın dissertasiya işidir.

İskəndər Pala (1958) özünüifadə mərhələsi ötən yüzilliyin 80-ci illərinə təsadüf edən, 90-cı illərin sonu – 2000-ci illərdə özünütəsdiq mərhələsini yaşayan və türk ədəbiyyatşünaslığında "gelenekçilər" adlandırılan neoənənəçi ədəbi nəslin (Rasim Özdənörən, Sezai Karakoç, Mustafa Kutlu, Nezihe Araz, Tarık Buğra, Emine İşinsu, Mehmet Niyazi, Sevinc Çokum, Mustafa Necati, Nazan Bekiroğlu və s.) daha çox tarixi romanları ilə tanınmış nümayəndəsidir.

İskəndər Palanın bədii yaradıcılığını taclandıran onun 2000-ci illərin əvvəllərindən etibarən bir-birinin ardınca qələmə aldığı "Babildə ölüm, İstanbulda eşq", "Qətrəyi-matəm", "Şah və Sultan", "Od", "Mehmandar", "Əfsanə", "Etiraf", "Karvan", "Harun və anarxist", "Abum Rabum", "Axsam ulduzu", "A-71" və s. kimi tarixi, detektiv, elmi-fantastik romanlarıdır. Bu romanlarda təsəvvüf hikmətləri və dini-tarixi hadisələr müasir filoloji-fəlsəfi təfəkkür bucağından yenidən işlənir, keçmişlə bugün, alı yüz illik Osmanlı tarixi ilə müasir Cümhuriyyət Türkiyəsi arasında mənəvi körpü salınır, oxucuya türk milli-dini dəyərlərinə bağlılıq və adət-ənənələrinə sədaqət hissləri aşılanır.

PEYAMİ SƏFANIN "MƏHŞƏR" ROMANINDA DƏYİŞƏN DƏYƏRLƏR VƏ MƏNƏVİ ÇÖKÜŞ

Babayeva Eşqanə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
eshqane@mail.ru

Cümhuriyyət dövrü Türkiyə romanında aparıcı xətlərdən biri də müharibə mövzudur. Lakin bu məsələyə yanaşma bir qədər fərqlidir. X.Ə.Adıvarın "Atəşdən köynək", A.Gündüzün "Dikmənlə ulduzu" kimi romanlarında bu mövzu zəfər notları üzərində qurulsa da, bir çox romanda müharibə illərinin insan mənəviyyatına vurduğu ağır zərbələr, o cümlədən, iqtisadi böhran, işsizlik səfalət və s. kimi məsələlər romanların leytmotivinə çevrilmişdir. Bu əsərlərdə müharibə illərinin ağır şəraiti, onun pis və ya yaxşı mənada insanların şüuruna təsiri göstərilir. Bu ağır şərait, bəzi insanların müsbət xüsusiyyətlərini üzə çıxardığı kimi, eybəcərlikləri, çirkinlikləri də ortaya çıxarmışdır.

Belə əsərlərdən biri də Peyami Səfanın "Məhşər" (1924) romanıdır. Əsərdə, hadisələr iki əks qütb arasında qurulmuşdur. Bir tərəfdə ömrünü müharibədə, keçirib qazi kimi qayıdan milli təfəkkürlü Nihad, digər tərəfdə gününü əyləncədə keçirən, qara-qura işlərlə pul qazanan kosmopolitik düşüncəli Mahir bəy, həyatını eys-ışrətlə keçirən Səniha xanım və havadarı

Ələddin bəy dayanır. Mühəribədən yenidən qayıdan Nihad bəy, maddi sıxıntılar içində yaşayır, müxtəlif yerlərə müraciət etsə də, heç cürə iş tapa bilmir. Nəhayət, Nihad Səniha ilə Mahirin qızına dərs demək üçün dəvət edilir. Əsərdə, Nihadın balaca Pərizada dərs dediyi epizod diqqəti cəlb edir. Uşaq "Şanlı bayrağım! Mən.. səni... çox sevirəm" sətirələrini yarıda buraxıb, "Mən türkçə yox, fransızca oxumaq istəyirəm deyə inadkarlıq edir. Ömrünü vətəninə istiqbalına qurban verən milliyyətçi bir insan üçün bu olduqca sarsıdıcıdır. Və ya, Nihad, İstanbulun mərkəzi küçələrində içkili şəkildə meyxanadan çıxan Alman əsgərlərinin özbaşınalıqlarını, qışqıra-qışqıra "Marqarita.. Marqarita..", daha sonra isə "Doyçland! Doyçland" bağıraraq alman marşını oxumalarını böyük bir acıyla izləyir. Yazıçı göstərir ki, Nihad bir anlıq öz məmləkətində olduğunu unutdu, burda tamamilə başqa bir ab-hava vardı, Nihadın qəlbi milli bir kinlə doldu.

Əsərdə Nihad-Müəzzəz lirik psixoloji xətti də diqqəti cəlb edir. Nihad əlinin əməyi, şərəf və ləyaqəti ilə yaşamaq istəyir. Müəzzəzlə evlənən Nihad əvvəllər çox xoşbəxt olsa da, xanımı maddi sıxıntılara dözməyib, qohumu Sənihəgilə qayıdır. Ruhi-psixoloji gərginlik Nihadı intihara sürükləyir. Amma yolda, yerə yıxılıb "acam" deyən bir əsgəri görmək onu bir az da sarsıdıb, bu fikrindən əl çəkdirir. Bu əsgərin, Çanaqqala qazisi olduğunu öyrənirik. Belə bir sual ortaya çıxır, bəyəm ömrünü azadlıq mübarizəsinə həsr edənlər, Səniha, Mahir, Ələddin kimi əxlaqsızların, hərbi möhtəkirələrinin həyat səviyyəsini düzəltmək üçün idimi?! Bəyəm tökülən qanlar boşuna idimi?!

Nihadın daxili nitqi bu faciəni çılpəqlığı ilə əks etdirir: "Biri əyilib onun qucağına bir məhşərə girdiyini niyə pıçıldamadı axı?... Niyə ona demədilər ki, cəbhədən məmləkətinə dönənlər sürünəcəklər... Niyə demədilər axı, Türkiyə bir məhşərdir. Orda məsumlar, təmizlər, alicənab, fəzilətli, geniş ürəkli yaxşı insanlar, rəzil, çalib-çapan, imansız, sonradan görmə, səviyyəsiz, südü pozuq, xain və qatil insanlarla çiyin-çiyinə yüyürür, gəzir, sevir, yaşayır, bu qorxunc xausdolu kütlənin içində hərəkət edir. Və niyə axı demədilər ki, buranın bu torpağın əsl sahibləri bu törəmələr, bu rəzillərdir"

P.Səfanın bu romanını araşdırarkən əslində, əsərin dönəmin acı həqiqətlərini əks etdirdiyini görürük. Bu əsəri ağır mühəribədən çıxan, aclıq və səfalətlə üzləşən dəyərlər sistemi alt-üst olmuş bir cəmiyyətin real həyatını dilə gətirməsi, acı həqiqətləri çılpəqlığı ilə əks etdirməsi baxımından önəmli bir əsər olaraq dəyərləndirə bilərik.

ŞƏRQİ TÜRKÜSTANIN ŞƏHİD ŞAİRİ

Göyərçin Abid qızı

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi

goyercin.mustafayeva@yandex.com

Uyğur türkləri çox qədim və zəngin bir mədəniyyətə malik olan qədim türk boylarından biridir. Onlar tarixdə bütün türklüyün beşiyi və türk mədəniyyətinin qaynağı olan böyük Türkünün şərq hissəsində Göytürklər, Uyğur xaqanlığı kimi imteriyalar, dövlətlər qurmuş, dünyaya meydan oxumuşlar. Şərqi Türkünün zəngin türk adət-ənənələri və mədəniyyəti tarixdə çox önəmli yerdə durur.

Uyğur xalqının tarixi və ədəbiyyatında xalqın yadelli işğalçılara qarşı mübarizəsi əsas mövzulardan biridir. Bu yolda canı qurban verən saysız-hesabsız şəxslər olmuşdur. Bu mübariz insanlardan, vətənsəvərlərdən biri də görkəmli şair, dramaturq, xalqın Qomından boyunduruğundan qurtuluşu uğrunda mübarizə aparan Lütpulla Mütəllipin yaradıcılıq fəaliyyətidir ki, uyğur xalqının milli mədəniyyət tarixində böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Şairin publisistika və felyetonları, çoxsaylı məqalələri 20-30-cu illər uyğur ədəbiyyatı və dramaturgiyasında önəmli yer tutur. Lütpulla Mütəllip 30-40-cı illərdə Şərqi Türkünün demokratik ədəbiyyatının formalaşması və inkişafında mühüm xidmətləri olan, məşhur poetik əsərlərin, dramaların, nəsr əsərlərinin müəllifidir.

Vətənpərvər şair Lütpulla Mütəllip 1922-ci ildə Uyğur vilayətinin Almatı rayonunun Böyük Aksu kəndində Molla Xezimaxunun ailəsində anadan olmuşdur.

1931-1936-cı illərdə Kulcadakı tatar məktəbində oxumuşdur. Məşhur tatar şairi Xamit Tuxfinin (Tuxfatullin) şairin bu dövrdəki fəaliyyətini "bu, onun poetik təfəkkürünün əsaslarının qoyulduğu dövr" kimi qiymətləndirir.

Bu dövrdə Yaponiyanın hücumu səbəbindən ölkədə siyasi vəziyyət gərginləşmişdi. Mətbuatda işğalçılara qarşı mübarizəyə çağıran təbliğat xarakterli yazılar, şeirlər dərc olunurdu. Xalqını dərinədən sevən L.Mütəllip vətənpərvər ruhda yazılarını davam etdirir, dramatik əsərlər yazaraq, insanlara sənət və səhnə vasitəsilə təsir etməyə çalışırdı.

Gənc L.Mütəllibin 1937-ci ildə "İli-Şincan" qəzetində, "Xalqıma" şeiri dərc olunur və şeirdə öz xalqına sevgisi, vətən sözünə verdiyi dəyər bütün qarbarıqlığıyla öz əksinin tapır.

1939-cu ildə Urumçidəki Darülmüəlliminə (Pedaqoji İnstitutuna) qəbul olunan şair, 1941-ci ildə "Mübarizə qızı" dramını yazır, həmin ilin iyununda "İli-Şincan" qəzeti redaksiyasına qəbul edilir və bu, onun yaradıcılığında böyük dönüş yaradır.

L.Mütəllip qəzetdə "Ədəbiyyat gülzarı" rubrikası altında özünün felyeton və "Azatlık toyi", "Qəhrəman illər", "Çin qızı-Rehannin, mart küləklərinə buyruğu", "May - mübarizə ayı", "Həsən-hüsan", "May mahnısı", "Lenin belə öyrətmiş", "Yanar dağlar" və s. şeirləri ilə çıxış edir.

Onun, 1942-ci ildə "Samsak akan kaynaydu" komediyası, 1943-cü ildə "Çinmoden" və "Borandin keyinki aptap" dramı ədəbiyyat və incəsənət haqqında məqalələri dərc edilir. L.Mütəllib yaradıcı gəncləri öz ətrafında birləşdirərək "Cənub küləyi" adlı ədəbi səhifə yaradır. Bu qəzetdə onun "İllərə cavab", "Gəl bahar", "Sazandəm" və digər şeirləri çap olunur. L.Mütəllibin hansı janrda yazmasından asılı olmayaraq onun ilham mələyi "azadlıq", "mübarizədən" və "qadın azadlığı" məsələlərini gündəmə gətirir və bu şairin əsərlərində hər zaman nəzərə çarpır. Mübarizə, azadlıq, maarif, incəsənət, Vətən şairin dilində daha çox səslənir.

Doğma torpağın gözəllikləri şairin Vətən sevgisinin oyanması və güclənməsinə, torpaqla çalışan kəndlinin çəkdiyi əməyin, aldığı qazancın dəyərini anlayıb-dərk etməsinə səbəb olmuşdur.

Şairin siyasi rejimə qarşı vətənpərvərlik ruhu, cəsarətli yaradıcılıq fəaliyyəti Çin hakimiyyətini narahat edir. 1944-cü ildə Qomindana qarşı "Üç vilayət" inqilabı başlandıqı üçün Aksu sakinlərinə, xüsusilə ziyalılara nəzarət gücləndirilir. L.Mütəllibin təşəbbüsü ilə "Uçkunlar ittifikasi" adlı gizli təşkilat yaradılır. Təşkilatın məqsədi yerli Qomindana qarşı mübarizədə iştirak və "Üç vilayət" inqilabına kömək etmək idi. Qomindan Partiyasının məmurları Lutpulla Mütəllibi və silahdaşları Bilal Əzizi, Müniridin Xocanı, Abla Mevlanjan, Rozi Turdiyof və 30 yaxın məsləkdaşını həbs edirlər. Xalqın azadlığı və xoşbəxtliyi uğrunda Qomindan ordularına qarşı cəsarətlə mübarizə aparan Lutpulla Mütəllib və məsləkdaşlarının hamısı 1945-ci ilin sentyabrın 18-də Qomindan nümayəndələri tərəfindən vəhşicəsinə işgəncələrə məruz qalaraq, məhv edildi. Lutpulla vətənin azadlığı uğrunda mübarizədə şəhid olsa da, onun ideyaları reallaşır. Şərqi Türkünstan hökuməti qurulur.

YAŞAR KAMALIN "DAĞIN O BİRİ ÜZÜ" TRİLOGİYASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ

Məmmədova Həyat

Bakı Dövlət Universiteti

hayat_mamedova@mail.ru

Yaşar Kamalın ədəbi yaradıcılığında 60-cı illər xüsusi çəkiyə malikdir. Bu illər ərzində çox sayda əsərə imza atan ədib folklordan qidalanan möhtəşəm bir trilogiya qələmə almışdır. "Dağın o biri üzü" adını verdiyi bu üçlükdə də o, öz sənətkar və mövzu ampulasına sadıqdır, Çuxurovanı təsvir edir. Trilogiyaya daxil olan ("Ortadırək", "Yer dəmir, göy mis" və "Ölməz otu") əsərlərin hər üçündə bənzər sosioloji-iqtisadi problemlərdən danışıldığı üçün bu romanlar bir-birini tamamlayır. Trilogiyanın əsas mövzusu kasıb kənd və yoxsul kəndlilərin qayğılarıdır. Kənd həyatındakı ictimai şərtlər, həyat tərzi, qış azuqəsini hazırlamaq

üçün kəndlilərin Çuxurovaya pambıq yığmağa getməsi ilə əlaqədar yolda baş verən hadisələr diqqət mərkəzindədir. Üç romanın qəhrəmanları da eyni şəxslərdir. "Ortadırək"də Əli, Əlif, uşaqlar və yaşlı Məryəmcənin Çuxurovaya pambıq toplamağa getmələrindən, "Yer dəmir, göy mis"də Çuxurovadan Yalaq kəndinə qayıdan kəndlilərdən, "Ölməz Otu"nda kəndə qayıdan camaatın yoxsulluğunun dramından bəhs olunur.

"Dağın o biri üzü" adlı trilogiyanın ikinci kitabı olan "Yer dəmir, göy mis" romanında kəndlilərin yaşadığı dövrdə içində düşükləri çarəsizliklər təsvir edilir. Bu səhnələr ədəbin digər əsərlərindən də bizə tanışdır. Burada tamamilə yeni və "qeyri-adi" olan məqam budur ki, xalq bu çətinliklərdən, yoxsulluqdan qurtuluşu dövlət, hökumət, yerli məmurlar və ağalarda yox, nağıl və dastanlardan bizə tanış olan mifik xilaskarda axtarır. Onlar bunu tapmayınca da öz xilas-karlarını öz düşüncələrində, xəyallarında, mifik təfəkkürdə yaradırlar. Bu, bir övliyadır (ərmişdir). Hər kəs özlərinin yaratdıqları bu Ərmişə sığınır. Ustad sənətkar kəndlilin çətin vəziyyətini, köhnə adət-ənənələrin onların üzərində yaratdığı təzyiqli kəndlilin xəyalları sayəsində yaranan mif vasitəsilə yüngülləşdirir, beləliklə, o dövrdə yaşanan həqiqətlərin kəskinliyini xəyal gücünün məhsulu olan miflərlə tarazlamağa çalışır.

"Ortadırək" əsəri roman boyunca "Torosların arxa tərəfindəki" bir kəndin insanlarının pambıq tarlalarında maddəlik etmək üçün Çuxurovaya doğru yola düşmələri, təbiətlə döyüşə-döyüşə oraya çatmaqlarını təsvir edən bir dastandır. Bu dastan müxtəlif hadisələr və insanlar qarşısındakı reaksiyalarıyla ana Məryəmcə, oğul Əli, gəlin Əlifin simasında müasir tarixin gündəlik hadisələrinə köçürülür. Roman cərəyan edən insani münasibətlər içində durmadan saflaşaraq ortaya çıxan üç insan tipinin kənddən yola düzəlmələri ilə başlayır və Məryəmcənin bir zəfər nərəsini xatırladan sözləriylə bitir: "Endik ya! Gəldik ya!"

Məryəmcə yol boyunca bir uğur böcəyini ağ baş yaylığının içində daşımışdır. Çuxurovaya çatanda yaylığını açıb görür ki, uğur böcəyi ölüb. Qurumuş böcəyi bir çiçəyin üstünə qoyur. Bu bir uğursuzluq rəmzidir. Bütün yoxsul kəndlilərin vəziyyəti bu üç obrazından fərqli deyildir. Gəldikləri tarlada yığmağa pambıq yoxdur, yenə əllərinə pul keçməyəcək, yenə kənddə dükançı Adil Əfəndinin sarı dəftərinə yazdırdıqları borclarını ödəyə bilməyəcəklər.

"Yer dəmir, göy mis"də çətinliklər içində qıvranan, həyat şəraitini, yaşayış şərtlərini dəyişdirmək üçün heç bir ümidləri, düşüncələri olmayan kəndlilərin naçar qaldıqda bir mif yaratmağa müraciət etdiyini görürük.

"Ölməz otu" isə bir yandan dəyişən şərtlər içində bu mifin yıxılmasını, o biri yandan da insanın cinayət mifini yaratmasını dilə gətirir. Bu, Memidikin Muxtarı öldürmək fikri əsasında qurulan mifik düşüncədir.(3, 246) Burada biz folklardan məlum olan, xalq arasında "qan tutması" deyilən psixoloji bir hadisə ilə qarşılaşırıq. Bir tərəfdən xalq tərəfindən ona yüklənən bir vəzifə var, o, bütün hər şeyin səbəbkarı kimi görülən Muxtarı öldürməlidir. Digər tərəfdən, canında bir qorxu

var, xəyalla gerçək, reallıqla irrealıq arasında vurnuxur. Muxtarı öldürdükdən sonra hökumət, qanunlar qarşısında cavab verməli olacağını da dərk edir. Əsərdə Daşbaşoğlunun ölüm səhnəsi və yeniyetmə Memidikin qurtuluşu, Muxtarı öldürərək öz hamisinin intiqamını alması inandırıcı lövhələrlə verilmişdir.

ŞƏRQ XALQLARI POEZİYASINDA DÖRDLÜK ŞEİR NÖVÜ

Məmmədli İlham

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
m_ilham63@mail.ru

İslam dini şərq ölkələrinin əksəriyyətində hakim dinə çevrildəndən sonra bu dinin əsasları üzərində Ərəb xilafəti yarandı. Az müddətdə bu coğrafiyada ən böyük imperiyaya çevrilən İslam xilafətinin dövlət və yazı dili olan ərəb dili sonradan xilafət tərkibində yaşayan xalqların vahid danışmaq və ədəbiyyat dilinə çevrildi. Sonrakı əsrlərdə xilafət ərazisində fars dili daha çox poeziya dilinə çevrilərək ərəb dili ilə paralel şəkildə işlənməyə başladı.

Türklərin İslam dinini qəbul etməsindən sonra onların siyasi sistemində olduğu kimi, ədəbiyyatında da böyük dəyişikliklərə təkan oldu. İslam dininin yaratdığı yeni tarixi gerçəkliklə türklər "Divan" ədəbiyyatı və bu ədəbiyyatın özülü sayılan əruz vəznə ilə tanış oldular. Zaman keçdikcə türklər əruzunu mənimsəyərək bu vəznədə sayısız-hesabsız sənət nümunələri yaratdılar. Qarşılıqlı ədəbi proseslər zəminində yüz illər boyu ərəb və fars ədəbiyyatı da türk ədəbiyyatından qədərincə bəhrələndi.

Məşhur polyak alimi Tadeuş Kovalski ərəb və fars ədəbiyyatının türk ədəbiyyatına göstərdiyi təsir qədər türk ədəbiyyatının da bu ədəbiyyatlara eyni dərəcədə təsir göstərdiyini yazır. O, hətta ərəb-fars ədəbiyyatındakı rübai janrının yaranmasında türk ədəbiyyatının mani növünün əsas rol oynadığını iddia edir.

Türk və ərəb-fars ədəbiyyatları arasındakı qarşılıqlı əlaqə zəminində ən çox inkişaf edən poeziya nümunələrindən birinin dördlük şeir şəkili olduğu elmə çoxdan məlumdur. Dördlüyün ilkin yaranış formasını bayatıda (manidə) görünən ədəbiyyatşünaslar klassik yazılı ədəbiyyatda onun əsas növlərini daha çox rübai, tuyuq və mürəbbənin təmsalında dəyərləndirmişlər.

Bayatıdan sonra Azərbaycan ədəbiyyatında daha geniş yayılmış dördlük formasında yazılan şeirlərdən biri də rübailərdir. Poeziyamızda ərəb-fars dillərinin aparıcı xətt təşkil etdiyi çağlarda rübai daha işlək janr olmuşdur. Böyük Azərbaycan şairləri Əfzələddin Xaqani, Məhsəti Gəncəvi, Qətran Təbrizi və başqaları rübainin klassik nümunələrini yaratmışlar.

Türkilli poeziyada tuyuqların əruzda ilk kamil nümunələrini Qazi Bürhanəddin yaratmışdır. Tuyuq forma və quruluşca rübaiyə çox yaxındır. Onun da üçüncü misrası istisna olunmaqla qalan misraları qafiyələndir. Tuyuqda da rübai kimi ilk iki misra əsas fikrin deyilməsi üçün zəmin formalaşdırır, üçüncü misra isə keçid rolunu oynayır, axırıncı misrada isə fikir yekunlaşır.

Haqqa şükür, qoçların dövranıdır,
Cümlə aləm bu dəmin heyranıdır.
Gün batandan gün doğan yerə təkin –
Eşq ərinin bir nəfəs seyranıdır (Qazi Bürhanəddin).

Anadilli poeziyada ilk dəfə klassik "Divan" ədəbiyyatının bir çox formalarının qiymətli nümunələrini yaradan Qazi Bürhanəddin heca şeiri qəlibində də bitkin və orijinal poeziya nümunələri yaratmışdır. Bu sırada onun türk şeiri ənənələrinə söykənən dördlükləri, xüsusilə tuyuqları dərin məzmunu və ciddi bədii-estetik dəyəri ilə seçilmişdir. Təsəvvüf dünyagörüşünün təbliğ etdiyi kimi, Allahın ən gözəl sifətlərinin insanda təcəllə etdiyini, onu Yaradanın ən kamil varlıq kimi Yer üzünə sakin qıldığını şair öz tuyuqlarında fəxarətlə bəyan etmişdir. Bu zaman şair xalq şeirinin və dilinin ən zəngin xəzinəsindən böyük ustalqla yararlanmışdır:

Gözlərim baxdıqca, ey şah, alınna,
Göydən endi sanıram mah alınna.
Gördüm anda əhsənə ilah ayətin,
Oxudum mən bərəkallah, alınna.

Türkdilli ədəbiyyatımızda Qazi Bürhanəddindən sonra Nəsiminin, özbək ədəbiyyatında Əmiri, Lütfi, Nəvai və Baburun əruzda yetkin tuyuqları vardır. Tuyuqlar əsasən cinaslı qafiyələr üzərində qurulur və başlıca olaraq, məhəbbət mövzusunda olur. Lakin Qazi Bürhanəddinin tuyuqları məhz bu cəhətdən özündən sonra yaranan tuyuq nümunələrindən ciddi şəkildə fərqlənir. Şair qəzəl və rübailərində cinaslı qafiyələr işlətdiyi halda, tuyuqları cinassızdır.

Dördlük şeir növü müasir şərq xalqları poeziyasında bu gün də çox işlək növlərdən biridir.

NƏVİZADƏ ƏTAYİNİN "HƏFT XAN" MƏSNƏVİSİNDƏ EŞQ

Paşayeva Lalə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

lalepashayeva1989@gmail.com

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin sənət əsəri olan "Xəmsə"si müxtəlif şairlər tərəfindən bəyənilərək nəzirələr tərtib edildiyi hər zaman

diqqət mərkəzindədir. Ustad şairin dördüncü məsnəvisi olan "Yeddi gözəl"i türk ədəbiyyatında ən çox nəzirə yazılan poemalarından biri hesab etmək mümkündür.

Yaradıcılığı XVII əsrə təsadüf edən, yeddi Osmanlı sultanlığına şahid olan Nəvizadə Ətayı də Nizami Gəncəvinin davamçılarındandır. Əsərləri arasında "Həft peykər"ə nəzirə olaraq 1627-ci ildə altı ay müddətinə tamamladığı "Həft xan" adlı məsnəvisini yazmışdır. Bu poema yalnız hekayə ehtiva etməsi baxımından görünüşcə Nizami Gəncəvinin əsərinə bənzəyir. Nizami Gəncəvinin "Həft peykər" əsəri qəhrəmanlığı təcəssüm etdiridiyi halda Nəvizadə Ətayinin "Həft xan" məsnəvisi isə eşq üzərində qurulmuşdur. Ancaq Ətayinin "Həft xan" məsnəvisində əsərin ən əhəmiyyətli qismini yeddi hekayə təşkil edir. Hekayələrin mövzuları tamamilə ayrıdır.

"Həft xan" məsnəvisi tamamilə eşq mövzusu üzərində qurulmuş və əsərin sonunda şairin də söylədiyi kimi məhəbbətin hicranları, təşvişləri orada təsvir edilmişdir. Hekayələr əsas etibarlı ilə maraqlı hadisələr olmaqdan ziyadə eşq aləmində eşidilən müxtəlif hisslər təsvirinə vəsilə olsun deyər tərtib edilmişdir. Daima mövzu romantik şəxsiyyətlər, səhnələr və qəflətən olmayacaq şeylər daxil olarsa da bütün bunlar ancaq sevginin nəql edilməsi üçün qoyulmuşdur. Şair yeri gəldikcə, eşq duyğusunu böyük qüdrət və incə bir zərafətlə parlaq şəkildə ifadə etdirir.

Osmanlı şairi qadın eşqinin həqiqi bir eşq olmadığını, platonik sevginin məhbub ola bilməyəcəyini irəli sürür. Eyni bu mövzuda yazmış Taşlıcalı Yəhya bəyin "Şahü Gəda" adlı məsnəvisindən bəhs edir və onu mədh etdikdən sonra yalnız bir qüsurunu tapır. O da əsərdə məşuqənin adının zikr edilməsidir. Həqiqətdə bu ad zikr edilməməlidir, Həsəd çəkən qısqanclar, ara vuranlar bu sirdən xəbərdar olmamalıdır. Sevgili ancaq eşqi isbat edir.

Hər iki əsərinin iddiasına görə: Həqiqi eşq qadını sevməklə olmaz. Qadını sevdini hər halda cinsi hisslərə eşq qarışır və eşqi pozur. Sırf gözəlliyi sevmək və bu hislərdən uzaq qalmaq üçün sərvi boylu bir məhbubun sevgisi lazımdır. Şair sərvi boylu dedikdə, yəni hündür boy oğlana işarət edir. Belə bir eşqə cinsi hislər əsla qarışmamalıdır. Ətayıya görə məhbubun sevgiliyə toxunması yalnız ildə bir dəfə əlini öpməklə kifayətlənməlidir. Bundan sonra əsər başlayır.

Hekayələr başdan sona qədər sırf bu sərəya uyğun olacaq şəkildə hazırladığı eşqin duyğular və əziyyətləri sıra ilə bir-birini izləyir.

İstanbulda yaşayan bir aşıqın təsviri ilə başlayır, vaxtilə alim və zərif zaat ikən bir gözələ tutulub pərişan olur və artıq işi-gücü ah edərək ağlamaq olur, viranələrdə yaşamağa başlayır, sevgilisinin adını heç zikr etməyərək yalnız canım, ürəyim şəklində fəryad edir. Onu görənlər bu pərişanlıqdan qurtarmağa çalışırlar. İstanbulun müxtəlif səmtlərindəki övliya türbələrindən və ya havası, suyu, mənzərəsi gözəl olan yerlərdən bəhs edərək bəlkə oralara aparılsa şəfa

tapacağıını düşünürlər. Lakin ağıl ilə önə sürülən bu çarələr ona təsir etmədiyinə görə aşıqın ən sadıq yeddi dostu hekayələr danışmaqla çarəni tapırlar. Bu yeddi dostun danışdığı hər bir hekayələr "Həft xan" məsnəvisinin əsas mövzusunun təşkil edir.

Hekayələrdə keçən şəxsiyyətlər ilk öncə aşıq tipləridir. Bunlar hiss etibarlı ilə hər zaman bir-birinə bənzəyirlər. Onların eşqə tutulmalarını və bu yoldakı zəifliklərini təsvir edərkən Ətayı sevgi ilə bir çox incə yumor və lətifələri təsvirlərinə qarışdırır. Fəqət bu aşıqların çəkdiyi əziyyətləri, eşqdəki yangısı daim böyük bir qüdrətlə ifadə edir.

"Həft xan" əsərində sevgililərin hamısı gözəl kişi obrazlarıdır. Turqut Karacan kimi bir sıra alimlər bu obrazların həmin dövrdəki təsəvvüfi görüşlə bağlı olduğunu düşünürlər. Bu gözəl kişilər əslində yeniyetmə və ya gənc dilbər oğlan uşaqlarıdır. Ədəbiyyatda sıx-sıx rastlanan dilbər, fars dilindən alınma söz olub mənası könlü alandı. Hekayələrdə sevginin eyni cins üzərindən olması diqqəti çəkir. Ətayı dövründə bu tipli sevgi hekayələrinə tez-tez rast gəlmək mümkündür. Ətayı sevgini ehtirasla qarışdırmamağı düşünür. Sevgi yalnız əks cinsə duyulan ehtirasdan ibarət olması fikrini rədd edir. Eşq müqəddəsdi onu heç bir hislərlə eyniləşdirmək olmaz.

Yeddinci hekayə bitdiyi zaman aşıq o qədər nigarançılığını çəkdiyi sevgilisinin qarısının önündə olduğunu görür. Məgər sevgilisi onu kənardan izləyib çəkdiyi əziyyətlərə şahid olub. Bundan sonra sevgilisi evdən çıxıb aşıqın yanına gəlir əlindən tutar, təsəlli edir. Aşıqdə bütün dostlarını tərk edib onun yanına gedər bir-birlərinə qovuşur və xoşbəxt olurlar. Ətayı gözəl bir dua ilə kitabına son qoyar.

HEKAYƏ JANRININ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDAKI TARİXİ İNKİŞAF YOLUNUN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ

Qasımlı Lalə

*AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
lale.az@hotmail.com*

Modern hekayənin Türkiyə ədəbiyyatında 1950-ci illərə qədər keçdiyi tarixi yolu iki mərhələdə toplamaq mümkündür:

1) Sərvəti-fünun və Milli ədəbiyyat dövrlərinin də daxil olduğu Tənzi-matdan Cümhuriyyətə qədər olan dövrə təsadüf edən, ənənəvi hekayədən uzaqlaşaraq Qərb hekayəsinə yönəlmə mərhələsi (1860–1923);

2) Cümhuriyyət dövrünə təsadüf edən və 1950-ci ilə qədərki dövrü əhatə edən modernləşmiş hekayə mərhələsi (1923–1950).

XIX əsrin II yarısında dünya ədəbi prosesinə qoşulma zərurətinə bağlı olaraq Türkiyə ədəbiyyatında yeni tipli nəsir təşəkkül edir. Tənzimat dövrünə təsadüf edən Qərb tərzli hekayə ilə tanışlıq ilk əvvəl, Avropa dillərindən tərcümələr vasitəsilə olur. Daha ciddi şəkildə Qərb anlayışı ilə yazılmış hekayə Sərvəti-fünun dövrünə təsadüf edir. Məhz bu dövrdən etibarən, təhkiyədə ənənəvi xüsusiyyətlər daha da azalır, onun yerini Qərbdən alınan modern hekayənin komponentləri tutmağa başlayır.

Uzun təcrübələrdən sonra Türkiyə ədəbiyyatında Qərbdəkindən heç də geri qalmayacaq şəkildə modern hekayələr yazılır. Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatına baxdığımızda artıq Qərb tərzində olan yeni tipli hekayənin Türkiyə ədəbiyyatında klassik səviyyəyə yüksəldiyi və ənənəvi janrdan mümkün qədər uzaqlaşdığı müşahidə olunur.

Hər iki mərhələdə yazıçılar fabulalı hekayə növünə müraciət etmiş və bu tərz hekayənin uğurlu nümunələrini yazmışlar. 1950-ci illərə doğru bu dövrə qədər müraciət edilən fabulalı hekayədən sonra fərqli və yeni tərz hekayə Türkiyə ədəbiyyatında təcrübə edilir. Belə ki, Cümhuriyyət dövründə Mopassan tərzli, yəni hadisəyə əsaslanan, fabulalı hekayədən fərqli, fabulasız, hadisəni əsas almayan, sadəcə müəyyən vəziyyətin işıqlandırıldığı, Çexov tərzli olaraq bilinən hekayəyə müraciət edilir. Nəticədə, Türkiyə ədəbiyyatında sadəcə dinamik süjet xəttinə sahib, hadisələr üzərində qurulan hekayələr deyil, müəyyən bir vəziyyətin təhkiyə edildiyi fabulasız hekayələr yazılmağa başlanır.

Milli ədəbiyyat dövründə bir qədər daha inkişaf etmiş hekayə Cümhuriyyət dövrü hekayə yazıçılarının əlində yeni şəkil almağa başlayır. Bu, xüsusilə də hekayələrdə ictimai, siyasi və iqtisadi məsələlərin gündəmə gətirilməsində özünü göstərir.

Türkiyə ədəbiyyatşünaslarının Cümhuriyyətin elanından sonrakı ədəbiyyat tarixini "Cümhuriyyət sonrası ədəbiyyat" dövrü adlandırması tamamilə təbii görünür. Ancaq məsələ burasındadır ki, həmin dövrün başlanğıc tarixi (1923) bəlli olsa da, əhatə dairəsi günümüzdə qədərki dövrü də ehtiva edir. Belə olduğu təqdirdə, ötən əsrin 20-ci illərindən etibarən ictimai-siyasi və mədəni həyatda baş verən tələpəli tarixi hadisələr və bu hadisələrin ədəbiyyat aləmində köklü dəyişikliyə yol açması nəticəsində ortaya çıxan bir-birindən əsaslı şəkildə fərqlənən mərhələlər, o cümlədən 50-ci illərdən başlayan ən yeni dövr, necə deyirlər, bir dam altında toplanmış olur. Bu şəkildə bir ümumiləşdirmənin ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsinə çətinləşdirdiyi isə şübhəsizdir. Görünür, bu səbəbdəndir ki, Türkiyə ədəbiyyatında hekayə janrının bəhs edilən dövrlərdə keçdiyi tarixi yolun elmi-nəzəri araşdırılması işində bir çox tədqiqatçının fərqli yanaşması diqqət çəkir. Belə ki, bəzi tədqiqatçıların ölkənin ictimai-siyasi həyatında yaşanan hadisələri diqqətə alaraq bu mərhələləri onilliklərə görə, bəzilərinin isə yazıçıların anadan olduqları illəri diqqətə alaraq dövrləşdirdiyi müşahidə edilir. Bu müxtəliflik bəhs edilən dövrlə bağlı ümumi bir təsnifat

(ədəbi qrup, məktəb, cərəyan və s. görə) aparmağın çətinliyi ilə bağlıdır. Belə ki, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə yazıçı və əsərlərin sayının artması, çoxlu yeni cərəyanların formalaşması, yazıçıların müəyyən bir cərəyana bağlı olduqdan sonra yeni formalaşmağa başlayan digər cərəyanlara meyil etməsi, eyni zamanda bir neçə cərəyana bağlılıq və yaxın dövr haqqında hökm verməyin bir qədər çətinliyi bu səbəblərdəndir. Bütün bunları nəzərə alaraq biz hekayə janrının təşəkkül və təkamül yolunun Cümhuriyyət dövrünün 1923-dən 1950-ci ilə qədər olan hissəsini "modernləşmiş hekayə" mərhələsi olaraq qəbul edirik.

YUNUS OĞUZUN "ÇİNGİZ XAN" ROMANINDA TARİXİLİK

Nəsirova Lamiyə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nasiroff11@gmail.com

Yunus Oğuzun qələmə aldığı "Çingiz xan" tarixi romanı təsvir olunan epoxal qəhrəmanların dolğun obrazları və ictimai hadisələrin təfsilatının genişliyi baxımından yazıçı məharətinin ən yaxşı nümunəsidir. Əsər orta əsrlər Xarəzmşahlar dövlətində baş verən siyasi çəkişmələrə, həmçinin fateh-hökmdar Çingiz xan, Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd və Sultan Cəlaləddin kimi dövrünün tanınmış tarixi şəxsiyyətlərinin ictimai-siyasi fəaliyyətinə işıq tutur, bu qüdrətli və nəhəng Şərqi ölkəsinin ümumi mənzərəsini təqdim edir. Yazıçı tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazını ustalıqla qələmə almış, Çingiz xanın ideal qəhrəman obrazını bədii boyalarla təsvir etmişdir. Tarixi romanda Xarəzmşah dövlətinin daxildən çöküşü və Çingiz xanın xanədanlığı süquta uğratmasından bəhs olunur. Epiloqla başlayan əsərdə mövcud sabitliyi və nizamı alt-üst edən kaosun gətirdiyi ağır nəticələr bədii dillə təsvir olunur. 1217-ci ildən etibarən böyük kaosun təhdidi ilə qarşı-qarşıya qalan və qaçınılmaz məğlubiyyətlər meydanına çevrilən Xarəzmşahlar səltənəti Çingiz xanın başçılığı ilə monqol-tatar yürüşləri qarşısında sona qədər tab gətirə bilməyərək məğlubiyyətlə barışıq.

Əsərdə hökmdar Çingiz xanın xanədanlıqda bərqərar etdiyi yeni düzən, onun qaydaları və nəticələri təhlil olunur. Mərkəzi Asiyanın ən qüdrətli türk dövlətlərindən biri olan Xarəzmşahlar dövlətinin saray mühiti, şəhərlərinin həyat tərzini, möhtəşəmliyi və zənginliyi əsərdə öz geniş təsvirini tapır. Xarəzm səltənəti təkcə qüdrəti ilə deyil, həm də elm və mədəniyyət mərkəzi hesab olunurdu. İslam dünyasının Şərqiində yerləşən Xarəzmşahlar dövləti Buxara, Ürgənc, Mərv, Nişapur kimi iri ticarət şəhərlərini əhatə etmişdir. Xarəzmşah Məhəmməd imperiyanın ərazilərini xeyli genişləndirmiş, Xəzər dənizinin şərq, qərb, cənub ərazilərini imperiyanın tabeliyinə salmışdır. Əsərdə Xarəzmşahlar

dövlətindəki dinclik və sabitlik köhnə düzən olaraq mənalandırılır. Mövcud olan köhnə düzəni kökündən sarsıdan dağıdıcı monqol yürüşləri olmuş, Çingiz xan ordusunun gətirdiyi böyük xaosla bu sabitlik sona yetmişdir.

Orta əsrlər dövrünə yeni düzən gətirən tarixi şəxsiyyət, yenilməz sərkərdə, fəteh-hökmdar Çingiz xan zorakı və dağıdıcı istilaları ilə bu möhkəm türk dövlətini (Xarəzmşahlar dövlətini) lərzəyə gətirmiş, onu təməlindən sarsıdan tarixi hadisələrə gətirib çıxarmışdır. Çingiz xanın iradəli və qətiyyətli şəxsiyyəti, savaq meydanlarında keçən keşməkeşli həyat yolu və tarixdə oynadığı mühüm rol onun bədii ədəbiyyatda ideal qəhrəman obrazını yaratmağa imkan vermişdir. Monqol hökmdarının daxili-mənəvi aləminin əksi bədii ədəbiyyatda, onun ədəbi qəhrəman obrazında cəmlənmişdir.

Yazıçı Yunus Oğuz ədəbi qəhrəman Çingiz xanı parlaq və yaddaqalan şəxsiyyəti ilə vəhdət şəklində, romanda cərəyan edən mühüm, çoxçalarlı hadisələr fonunda və rəngarəng obrazların əhatəsində təsvir etmişdir. Əsərdə qələmə alınan Xarəzmşah Sultan Ələddin Məhəmməd, Sultan Cəlaləddin, tatar elçisi Mahmud Yalvac kimi zəngin insan xarakterləri Çingiz xanın bütün mənəvi tərəflərinin ortaya çıxmasına töhvə vermişdir.

ORXAN PAMUKUN "BƏYAZ QALA" ROMANINDA KİMLİK PROBLEMI

Həsənli Mehman

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
mehman.hesen@gmail.com

Orxan Pamukun "Bəyaz qala" romanında Şərq-Qərb qarşılaşması, bəzən də qarşıdurması fonunda insan şəxsiyyətinin, kimliyinin axtarışı əsas xətt kimi keçməkdədir. Müxtəlif mətnlərin bəzən də alluziya şəkildə istifadə edilərək kollaj edildiyi romanda başlıca motiv italyan (Venesiyalı) kölə ilə Osmanlı hocasının dialoqunda üzə çıxır. Onların bir-birinə hədsiz bənzərliyi üzərində müəllif özünün ziddiyyətli təhkiyə strukturu olan romanının kompozisiyasını qurmuşdur. Romanda lokal çərçivədə fərdin özünün kimliyini, şəxsiyyətini itirməsi və durmadan onun axtarışı, geniş kontekstdə isə Şərqlə Qərbin bir-birinə qarşılıqlı diffuziyası, xüsusən Qərbin təsirləri ön planda təsvir edilmişdir. Osmanlı dənizçilərinə əsir düşən gənc Venesiyalı kölə qısa zamanda oxuduğu kitablar, əldə etdiyi biliyi sayəsində həbsxanada hamının tanıdığı və hörmət bəslədiyi şəxsə çevrilir. Ona müsəlmanlığı qəbul edərək azad olmağı təklif etsələr də, bununla razılaşmır. Bir növ kimliyi uğrunda mübarizə aparır. Ona fiziki baxımından çox bənzəyən Hocaya qul kimi verildikdən sonra əsərdə qarşılıqlı təsir, bir-birilərini dəyişdirmə mücadiləsi də başlayır. Müəllif qərbli obrazın, onun düşüncələrinin yanında duraraq Şərqi, Osmanlının geriliyini, renessans keçirmiş Qərbin yanında axsadığını təsvir edir. Sonda Hocanın

öz oxşarının, Venesiyalının yerinə keçməsi və onun vətəninə, Venesiyaya qaçması da təkçə kimlik deyil, fikir, ideya axtarışının və onun tapılacağı koordinatları göstərmiş olur.

Qədim dastanlarda uşağa müəyyən yaşda, etdiyi qəhrəmanlığa görə ad verilməsi ənənəsi vardır. Bu motiv transformasiya olunaraq yazılı mətnlərdə müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur. Çingiz Aytmatovun "Ağ gəmi" əsərində də taleyi qeyri-müəyyən olan uşağın adı olmur. Orxan Pamuk da "Bəyaz qala"da süjetin diaoloji tərəflərinə hər hansı ad vermir, sadəcə Venesiyalı kölə və Osmanlı hoca adlandırır. Bununla da yazıçı obrazlarını kimlik axtarışında olduqlarına işarə edir. "Mən kiməm kim?" fikri romanın ana tezisində çevrilərək sirləri çözmə açar funksiyasını icra edir.

Orxan Pamuk öncəki romanı "Səssiz ev"ə göndərmə edərək tarixçi obrazı Faruq bəyin Qəbzədəki arxivdə XVII əsrə aid əlyazma mətninin tapması ilə romanına başlayır. Romanın sonrakı hissələri birinci şəxs təkində, Venesiyalı kölənin dili ilə nəql edilir. Lakin romanın sonunda təhkiyəçi baxımından dəyişimi görürük, əsərin venesiyalı kölənin yoxsa Hocanın nəql etməsi ziddiyyəti ilə qarşı-qarşıya qalırıq. Bu da yazıçı olaraq Orxan Pamukun texniki yazarlıq bacarığının göstəricisi kimi maraqlı doğurur. "Bəyaz qala"nın əlyazmasını iltalyan kölənin, yoxsa Osmanlı hocasının yazdığını mən də bilmirəm".

Oxuduğu müxtəlif bədii və elmi əsərlərdən götürdükləri motivləri Jak Deridanın ideyasına (dünya sonsuz mətn kimi) uyğun şəkildə kollaj edərək uğurla qurduğu süjet xəttinə düzən Orxan Pamuk romana yazdığı son sözündə təsirləndiyi mətnlərin adını bir-bir çəkir. Orxan Pamukun "Bəyaz qala" romanı türk postmodern romançılığına yeni dəyərlər qazandırmış əsərdir. Burada Orxan Pamukun yazıçı kimi daima düşündüyü əsas mövzularından olan Şərq-Qərb qarşıdurması məhz insanın kimliyinin axtarışı timsalında təsvir edilmişdir.

TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE SOVYET İDEOLOJİSİ

Naila Askar

Dicle Üniversitesi, Türkiye
qaracantali@live.com

Kadim geçmişə sahib olan sözlü metinlerin başında yer alan destanlarımız ortak Türk mirası hazinesidir. Büyük bir bölümünün derlenerek yazıya alınması son iki asırda neredeyse tamamlanmış ve ortaya mükəmmel eserler çıkmıştır. Ortak süje, motif ve epizotların, bazense ortak kahramanların yaşatıldığı destanlarımızın en temel özelliği Türk ruhunu kendinde barındırmasıdır. Sovyetler Birliği içerisinde yer alan Türk yurtları ve onların sözlü metinleri daha çarlık döneminden dikkat ve ilgi odağı olmuştur. Rus ve yerel bilim

insanları ve araştırmacıları tarafından derleme, yayınlanma, çeviri, araştırma vs. süreçler Sovyet döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde bütün alanlarda olduğu gibi edebiyat ve sanat alanında da yeni reformlar ve ideolojik yaklaşımlar Türk halkları için daha keskin ve kaçınılmaz olmuştur. Sırasıyla devam eden bu özünden koparış ve aslını unutturma çabaları sözlü ürünler alanına ve özellikle kahramanlık konulu metinlere de gelmiştir. Üstelik kahramanlık destanlarının ve onların başkahramanlarının tarihi kayıtlarla örtüşmesi de bu meselede bir etken olmuştur.

1940'lı yıllarda Sovyetler Birliğinde başlayan Komünist Öğretilere Göre Yeniden Kurma sürecinde sıra Türk kahramanlık destanlarına da geldi. 9 Ağustos 1944'te Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkezi Komitesinin kararı ile ülke genelinde birçok Türk kahramanlık destanının derlenmesi ve yayımlanması durduruldu, okunması ve öğretilmesi yasak edildi. Bütün bunların sonucunda Türkleri özellikle gençleri milli manevi duygularından, kökünden uzaklaştırmak, Sovyet ideolojisinin kölesi haline getirmek amacı güdülmektedir. 1944'te *Bolşevik* dergisinde yayımlanan *За высокую идейность советского искусства (Sovyet Sanatının Yüksek İdeolojisi Uğruna)* adlı makalede Türk kahramanlık destanlarının yayımlanmasının ve öğretilmesinin durdurulmasında, mevcut kitapların toplanmasında ve satışının yasaklanmasındaki temel nedenler gösterilmekteydi. Makaleye göre bu destanlar halk kültürünün oluşmasında ve gelişmesinde büyük role sahip olsa da Sovyet ideolojisine zıttı. Bu nedenlere göre onları hem etik hem de estetik olarak rol modeli yapmak yasak olmalıdır. Bu destanların kahramanları her zaman Rus topraklarında savaşmış gerici emperyalist güçler olduğu için insanları doğru yönlendiremezler ve onların öğretilmesi, kitaplaşmış eserlerin yayılması sakıncalıdır.

Bu yıllardan başlayarak özellikle Türk kahramanlık destanları arasında Kırgız *Manas*, Tatar *Edigey*, Kalmık *Canhır*, Buryat *Geser* destanları, Başkurt *Batırlar turahında epos (Kahramanlar Hakkında Destan)* (Ufa, 1943) adlı destan toplusu, Türkistan'da *Alpamış* ve *Göroğlu* destanları kara listeye alındı. Bu destanlar feodal geleneklerini yaşattıkları, döneminin elit tabakasının hayatını bize gösterdikleri "hanların, beylerin, feodalların, üst tabakanın hayatlarını yansıttığı" (s. 56) için hiçbir itiraza mahal koyulmadan yasaklandı. 1951'de sıra *Kitab-ı Dede Korkut'a* geldi ve eserin Azerbaycan'da yayımlanması, üzerine çalışmalar yapılması engellendi. Yasak nedeni çok basit şekilde ilan edildi. "Eser Güney Kafkasya'da yaşayan halkların kardeşlik ve birlik duygularına aykırıdır ve eserde feodal kuralları olduğuna göre dönem için yararsızdır" (s. 3). Bu yasak aynı zamanda Türkmenistan'da da ciddi olarak uygulandı, eserin öğrenilmesi ve araştırılması durduruldu. Gergin mücadelelerden sonra *Kitab-ı Dede Korkut* Azerbaycan'da 1957'de, Türkmenistan'da ise 1980'de yeniden bilimsel ve kültürel hayatına başladı.

Bu dövremde Türk tarihinin, dilinin, kültürünün, geleneğinin ve genellikle bütün değerlerinin Sovyetlerin en katı ve barışmaz ideolojisinde sansür, yasak, engel, tahrif vs. çeşitli şekillerle yok edilmesi, değiştirilmesi, sıradanlaştırması, görmezden gelinmesi kampanyası devam etmiş, Türk kahramanlık destanlarının bu süreç içerisindeki durumu da aynı olmuştur.

AVROPA ƏDƏBİYYATINDA HÖKM SÜRƏN ŞƏRQƏ MARAQ KONTEKSTİNDƏ "TÜRK" KONSEPTİ

Qurbanova Nərgiz

AMEA-nın Gəncə filialı

nargizmm79@mail.ru

İngilis ədəbiyyatında "Türk" konseptinin sistemli tədqiqi işi məsələyə daha geniş rəkursdan baxmaq zərurətini oyadır. Belə ki, ingilis ədəbiyyatı Avropa ədəbi düşüncə sisteminin tərkib hissəsi olmaqla cərəyan edən ümumi tendensiyalardan az və ya çox dərəcədə təsirlənməkdə idi. Məhz, bu səbəbdən də, ingilis ədəbiyyatında "Türk" konseptinin reallaşma formatı bütövlükdə Avropa ədəbiyyatı üçün səciyyəvi olan Şərqi marağın intensivləşməsi tendensiyasının tərkib hissəsi kimi dəyərləndirilməlidir.

İngilisdilli elmi ədəbiyyatda "Şərqi" anlayışının ifadəsi üçün iki termindən: East və Orient istilahlarından istifadə edildiyini qeyd etmiş Y.Andreyeva, birincinin (East) coğrafi anlamadan, ikincinin isə daha çox mədəni, ruhsal anlamda tətbiq olunduğunu vurğulamışdır. [4, s.10]. Bu mənada deyə bilərik ki, İntibah dövründə və daha sonrakı mərhələlərdə ingilis ədəbiyyatında "Türk" konseptinin ifadəsi bu mənə differensiallaşmasının hər iki aspektini əks etdirdi. Belə ki, biz, ingilis ədəbiyyatında Türk obrazının müəyyən coğrafi koordinatlarından çıxmış olan "özgə"nin – yəni, yad mədəniyyətin və ya yad mentallığın daşıyıcısı olan fərdin bədii ifadəsi kimi müşahidə edə bilərik. Digər tərəfdən həm də müəlliflərin özlərini "Şərqiçilik" prizmasından ifadə etmək tendensiyası nümayiş etdirdiyini də təsbit etmiş oluruq. Belə ki, sonuncu tendensiyanı ədəbiyyatda Şərqi anlaşıması üçün, Şərqi "mental kimliyinin", mədəni irsinin representasiyası üçün imkanlar qazandıran ifadə tərzini kimi dəyərləndirilə bilərik. Lakin bu zaman yad mədəniyyətə dərindən bələd olmamağın şanssızlığının yaşatdığı bəzi yetərsizliklər də ortaya çıxır ki, bu da illər, əsrlər sonra E.Səid tərəfindən "Orientalizm" – Şərqiyyətçilik olaraq dəyərləndirilmişdir [2]. Belə ki, bəzi hallarda ekzotik götünməyə meyllilik, Şərqi olan aşırı maraq və sevgi çox təzadlı nəticələrə gətirib çıxara bilərdi ki, son nəticədə oxucu ədəbiyyatın "inikas aynasında" real Şərqlə deyil, yaradıcı şəxsin təxəyyülündəki "Şərqiçilik imitasiyası" ilə qarşı-qarşıya qalmaq məcburiyyəti

yaşanırdı. Bu məqama toxunan Q.Çxartışvili oriyentalizmin ən spesifik cəhətinin də, məhz, bu məqamla bağlı olduğunu, yəni "uydurulmuş, irreal, ideallaşdırılmış Şərq" olan sevgi, özləm, maraqla əlaqədar olduğunu vurğulamışdır. Tədqiqatçı, bu ideallaşdırılmış və əslində, reallıqda mövcud olmayan "Şərq" obrazı kontekstində Qərbin öz naqisliklərini deşifrə etdiyini, öz yetərsizliklərini dolayısı ilə etiraf etdiklərini bildirmişdi. Q.Çxartışvili hətta bununla belə, Şərqə olan dərin ehtiram və sevginin ifadəsi fonunda Şərqə nəzərən müəllif və irreal Şərq obrazı arasında əhəmiyyətli məsafəli emosional distansiyanın olduğuna da diqqət çəkmişdir [3, s.255]. Bu hədsiz həvəs və maraq artan tendensiya nümayiş etdirməklə, XIX əsrdə öz pik həddinə çatmışdır. Belə ki, Z.Germaner və Z.İnankurun da qeyd etdiyi kimi, artıq bu yüzillikdə əsl "Şərq epidemiyası" hökm sürməyə başlamışdır. Belə ki, V.Hüqonun da vaxtilə diqqət çəkdiyi kimi, əgər XIV əsrdə Avropa ellinizmə qapılmışdırsa, indi (yəni, XIX yüzillikdə - N.Q.) Avropa özünün Şərq sevgisinə təslim etmişdir [1, s.7]. Bu isə heç şübhəsiz ki, İntibah dövründən aktivləşmiş marağın məntiqi nəticəsi kimi dəyərləndirilə bilər.

MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ VE İSMAİL HİKMET ERTAYLAN'IN AZERBAJCAN EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİNDEKİ YERİ

Bayram Parvana

*Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Türkiye
pervane32@yahoo.com*

Azərbaycan edebiyatında, tezkirecilikdən edebiyat tarixinə keçiş sürecində 19. yüzilyıldan itibaren Azərbaycan, Türkiyə, Rus və Avropa kökenli araştırmacı və seyyahların oluşturdukları tezkire, müntahabat veya antoloji tarzındaki eserlerden sonra Azərbaycan Edebiyat Tarihçiliği gelişmeye başlamıştır.

20. yüzilyılın ilk otuz yılında yazılan edebiyat tarihleri sırasıyla Firidun Bey Köçerli'nin (d. 1863-ö. 1920) *Azərbaycan Edebiyatı Tarihinin Materyalleri (1903)*, Abdulla Sur'un (d. 1883-ö.1912) 1906-1908 yılları arasında oluşturduğu ve günümüzde tamamı elde bulunmayan *Türk Edebiyatına Bir Nazar*, Şeyh Ahmed Hüseyinzade'nin *Tarih-i Edebiyat-ı Türkî*, Nesib Bey Yusufbeyli'nin (d.1881-ö.1921) elde bulunmayan *Azərbaycan Edebiyatı Tarihi*, Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin (d.1887-ö. 1943) *Azərbaycan Edebiyatına Bir Nazar*, (1919), Mehmed Fuad Köprülü'nün (d.1890-ö.1966) *Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler (1926)*, Salman Mümtaz'ın (d.1884-ö.1941) *Azərbaycan Edebiyatı, El Şairleri* adlı seri kitapları (1925), Emin Abid'in (d.1898-ö.1938) *Azərbaycan Türklerinin Edebiyatı Tarihi (1922)*, İsmail Hikmet'in (d. 1889-ö. 1967) iki ciltlik *Azərbaycan*

Edebiyatı Tarihi (1925) ve Kırımlı Bekir Sıtkı Çobanzade'nin (d.1893-ö.1937) Azeri Edebiyatının Yeni Devri (Nasyonalizmden Enternasyonalizme) (1930) gibi eserlerdir.

Bu çalışmalardan ikisi Türkiyeli müelliflerden Köprülüzade Mehmed Fuad ve İsmail Hikmet tarafından yazılmıştır. Fuad Köprülü'nün Azerbaycan edebiyatıyla ilgili ilk çalışması *Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler'dir*. Yazarın, Hasanoğlu, Kadı Burhaneddin, Habîbî, Fuzûlî, Nâmî gibi klasik Azerbaycan şairlerinden bahseden bu eseri, önce İstanbul Darülfünunu Edebiyat Fakültesi Mecmuasında *Azeri Edebiyatına Ait Notlar (1925, sayı 1)* başlığı altında yayımlanmış, daha sonra 1926 yılında *Azeri Edebiyatına Ait Tetkikler* adıyla Bakü'de de basılmıştır.

Köprülü'nün bu yazısından başka Azerbaycan edebiyatı tarihi açısından asıl önemli eseri 1942 yılında İslam Ansiklopedisi'nde yayımlanmış olan Azerî maddesidir. (İstanbul Maarif Matbaası, Cilt II, s.118-151) Bu maddede Azerî kelimesi coğrafi ve etimolojik yönden ilmî tahlillerle incelenmiş ve kapsadığı alan üzerinde durulmuştur. Köprülü, bu maddede Azerbaycan edebiyatını tarihi dönemlere ayırarak incelemiş ve I. İlhanlılar ve Celayiriler (12-14.yy), II. Karakoyunlular ve Akkoyunlular (15.yy.), III. Safeviler (16-17.yy) IV. Avşarlar, Zendler ve Kacarlar (18-19.yy.) ve V. Azeri Edebiyatında Teceddüt Devri (19-20.yy.) başlıkları altında kronolojik olarak tasnif etmiştir. Köprülü bu tasnifinde, dönemleri hâkimiyetlere veya sülalelere ayırarak daha ayrıntılı bilgi vermeyi amaçlamıştır.

İsmail Hikmet'in Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin siparişi üzerine kaleme aldığı *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi* ise üç cilt halinde başlangıçtan 1905 yılına kadar yazılmış, fakat bilinmeyen sebeplerden iki cilt halinde, *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi: İslamiyet'in Zuhurundan Miladın On Sekizinci Asrına Kadar* başlığı ile basılmıştır.

Eserin birinci cildinin ilk bölümünde *İslamiyet'ten Miladın On Üçüncü Asrına Kadarki Azerbaycan Edebiyatı* başlığı altında değerlendirme yapılarak halk edebiyatı ürünleri tasnif edilmiş, daha sonra on üçüncü asırdan on beşinci asra kadarki klasik Azerbaycan şairleri anlatılmıştır. İki cildin tamamında başlangıçtan 18. yüzyıla kadarki 52 Azerbaycan şairinden bahsedilmiştir.

Çalışmada, Azerbaycan edebiyatıyla ilgili yazılmış eserlerden hareketle Fuat Köprülü'nün ve İsmail Hikmet'in Azerbaycan edebiyat tarihini tasnif ve değerlendirmeleri üzerinde durulacak, iki müellifin de edebiyat tarihçiliğindeki farklı ve benzer yöntemleri araştırılarak mukayese edilecek ve birbirlerinin eserlerine eleştirel yaklaşımları incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: 20. Yüzyıl Azerbaycan edebiyatı, eleştiri, mukayese, kronolojik tasnif, tarihi prensip.

ƏDƏBİYYAT-I CƏDİDƏDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ

Əhmədov Ramazan

Karabük Universiteti, Türkiyə

rahmedov@karabuk.edu.tr

Ədəbiyyata gəldikləri gündən türk ədəbi mühitində böyük ictimai əks-səda doğurmuş sərvəti-fünunçular, həm də Avropa heyranı olaraq tanınmışlar. Əski ədəbi irsə, sözün əsl mənasında, savaşa açmış sərvəti-fünunçular türk oxucularını yeni ədəbi janrlarla, ədəbi qavram və ifadə tərzilə heyrtləndirməyi bacarmışlar. Onların türk ədəbiyyatına gətirdikləri yeniliklərdən biri, Avropa standartlarına yaxın ədəbi tənqid idi. Türk oxucuları divan ədəbiyyatından bələd olduqları həcv, təriz və həzliyyətdən çox fərqlənən ədəbi tənqidi böyük maraqla qarşılımışdılar (1, 29). O dönmənin məşhur "abes-muktebes" polemikası ilə alovlanan ədəbi diskussiya qısa zaman içində türk ədəbi mühitini iki ədəbi cəbhəyə—divan ədəbiyyatı və yeni ədəbiyyat tərəfdarlarına bölmüşdü. Tanınmış türk ədəbi Ahmed Midhatın "Dekadanlar" məqaləsi klassisizm yan-daşları ilə cədidəçilər arasındakı münaqişəni alovlandırmışdı.

Sərvəti-fünunçular, hətta öz aralarında da ədəbi məsələlərə münasibətlərini ictimaiyyətləşdirməkdən çəkinməmişdirlər. Məsələn, T. Fikrətlə Ali Əkrəm Bolayırın şəxsi münasibətlərinin kəskinləşməsinə rəvac verən "Şiirimiz" məqaləsini xatırlamaq yetərlidir (2, 40). Polemikaya Cənab Şahabəddin, Ahmed Şuayb, Hüseyin Cahid Yalçın və Mehmet Rauf kimi qələm sahiblərinin də qatılması bu ədəbi qovğanı daha da genişləndirmişdir. Türk şeirinə Avropa ədəbiyyatı təmsilçilərinin mənsub olduqları fərqli ədəbi cərəyanların estetik zövqlərini, məsələn, simvolizmin, parnasizmin, nəsrədə naturalizm və realizmin özəlliklərini əks etdirməklə türk ədəbi camiasının zövqünü oxşamaq istəyən sərvəti-fünunçular bəzən haqlı, bəzən də haqsız olmuşlar (3, 11). Məsələn, onlar əsassız olaraq Muallim Nacini köhnəliyin tərəfdarı və ideoloqu olaraq görmüşlər. Məqsədyönlü şəkildə çox təmtəraqlı ədəbi üslubda əsərlər yazan sərvəti-fünunçular cəmiyyətin seçkin adamlarına xitab etmiş, vəzifələrinin kimlərisə maarifləndirmək olmadığını bəyan etmişdilər. Onların düşüncəsinə görə, ədəbiyyat yüksək zövqü, dərin düşüncə qabiliyyəti və xüsusi təhsili olan şəxslər üçündür. Sərvəti-fünunçular onları tənqid edən A. Midhatı çox kəskin şəkildə savadsızlıqda günahlandırmış, onun Avropa ədəbiyyatından xəbəri olmadığını ağır bir dillə ələ salmışdılar. Məsələn, C. Şahabəddin "Dekadizm nədir?" başlıqlı məqaləsində fransız ədəbiyyatına məxsus bir ədəbi cərəyan olan dekadizm təmsilçilərinin ictimai problemləri görməzdən gələn, daha çox fərdi qayğıları, iztirab və düşüncələri ön plana alan, sənət sənət üçündür prinsipinə riayət edən şəxslər olduğu göstərilməmişdir. A. Bolayırın "Sərvət" və "Malumat"

dərgilərində T. Fikrəti sərt şəkildə tənqidi sərvəti-fünunçular arasında birmənalı qarşılınmamışdır. Qeyd olunan tənqidi məqalədə C. Şəhabəddin də öz nəсібini almışdır. "Raik Vəcdi" təxəllüsü ilə C. Şəhabəddin həmin məqaləyə dərhal cavab vermiş, A. Bolayırın və A. Rasimin mənsəb qarşılığında sərvəti-fünunçulara qarşı əks cəbhə aldıqlarını dilə gətirmişdir. Az sonra M. Rauf və H. Cahid də sərvəti-fünun topluluğunu müdafiə edən yazılar yazmağa başlamışdılar (4, 60).

Ümumiyyətlə, sərvəti-fünunçuların ədəbi tənqid sahəsində yazdıqları yazıların çoxu "Sərvət-i Fünun" dərgisinin "Musahabə-i Edebiyyə" adlanan daimi guşəsində dərc olunurdu. Məsələn, T. Fikrətin Lisan-ı Şiir, "Evzan-ı Aruz", "Təsir-i Evzan", "Tasfiyə-i Lisan"; C. Şəhabəddinin "Esalib-i ezmine", "Esalib-i miləl", "Menafi-i edebiyə"; M. Rafun "Bizdə hikayə", "Bizdə roman"; H. Cahidin "Romanlara dair", "Sanat və şiirin istikbali" vs məqalələr bunlara aiddir. Türkiyədə ədəbiyyat-ı cədidə banilərini sayılan sərvəti-fünunçuların ədəbi tənqid görüşləri fransız filosofu İppolit Tenin ədəbi-fəlsəfi düşüncələrinə əsaslandırılmış və ondan qaynaqlanmışdır.

ALİM-TƏDQIQATÇI ŞƏMSƏDDİN SAMİNİN TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ROLU VƏ ONUN "QAMUSUL-ELAM" LÜĞƏTİ

İskəndərli Rəna

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

iskenderlirena@gmail.com

Cəmi əlli dörd il ömür yaşayan Tənzimat dövrünün görkəmli nümayəndəsi, dilçi-alim Şəmsəddin Sami həyatını bütövlükdə Türk xalqının inkişafına, tərəqqisinə həsr etmişdir. Onun yaradıcılığı daim Şərq və Qərb mütəxəssislərin diqqətində olmuşdur. Belə ki, o, otuz dörd illik yazı həyatında bir roman və dörd pyes yazmış, bir qəzet və iki dərginin təsisçisi olmuş, üç qəzet redaktorluğunu öz üzərinə götürmüş, qərb dillərində olan yeddi əsəri türk dilinə tərcümə etmiş, eyni zamanda, Türkiyədə nəşr olunan və otuz iki cilddən ibarət "Cib kitabxanası" adlı silsilə ensiklopedik əsərlərinin on beşinin müəllifi olmuşdur. Bundan savayı, ərəbcə, farsca və türkcə uç seçmənin, o cümlədən ərəbcə olan bir risalənin müəllifi olan Şəmsəddin Sami, gənclərə də yararlı olmaq məqsədi ilə sayı doqquza çatan və dilçilik sahəsinə aid olan dərs vəsaiti hazırlamışdır. Bütövlükdə Sami əlli beş əsərin müəllifi sayılır. Bunların sırasında altı cildlik "Qamusul-elam", iki cildlik "Qamusi-türki", "Qamusi-ərəbi", "Qamusi-fransəvi" xüsusi qeyd edilməlidir. Bu siyahıya imzalı imzasız çoxsaylı qəzet məqalələrini, Quranın tərcüməsini də əlavə etmək vacibdir. Müəllif hər bir əsərində yeni bir cığır açmaq məqsədini güdürmüş və demək olar ki, buna nail olmuşdur.

Məsələn, müəllifin türk və ərəb dilinə həsr edilmiş dərsliklər köhnə dərs vəsaitlərdən fərqli və daha sadə dildə yazılmışdır. Sami, həmçinin, arnavud dilinin qrammatikasına həsr edilmiş ilk kitabın müəllifi idi. Onun "Təəşşüqi-Tələt və Fitnət" əsəri çağdaş türk ədəbiyyatının ilk romanı sayılır. Tədqiqatçı-alimin "Qamus-i-fransəvi"si ona "İftihar" ordeni qazandırmışdı. Ümumiyyətlə, Şəmsəddin Saminin əsərləri günümüzədək öz aktuallığını itirməmişdir. Hətta onun Azərbaycan xalqına da töhfəsi vardır. Saminin yuxarıda adını çəkdiyimiz "Qamusul-elam" adlı ensiklopedik lüğətində Azərbaycanlı müəlliflərinə, onların elmi-bədii irslərinə kifayət qədər yer ayrılmışdır. Bu məlumatlar öz müxtəlifliyi ilə seçilir. Belə ki, onların bəziləri səthi, bəziləri az məlumat vericiliyi və ya əksinə, dolğun məlumatvericiliyi ilə seçilir. Onu da qeyd edək ki, əksər ədəblərimizin yalnız adları və anadan olduqları yer göstərilmişdir. Bu bilgiler kifayətləndirici olmasa da, ilkin mənbə kimi, böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bir çox alim, ədib və şairlərin adı tarix səhifələrindən pozulmaq təhlükəsindən qurtarmışdır. Əlifba sırası ilə tərtib olunmuş lüğət Azərbaycan mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, tarixinin tədqiqində böyük əhəmiyyət kəsb edir. Lüğət 1889-1899-cu illər ərzində ərsəyə gəlmişdir. Onun tərtibatı, yazılma üsulu və quruluşu ona Türkiyənin ilk ensiklopediyası adını qazandırmışdır. Lüğətin yazılışında tədqiqatçı 90 -a yaxın ədəbiyyatdan istifadə etmişdir. Bunlar həm Şərq həm Qərb mənbələrini əhatə edir. Azərbaycan müəllifləri haqqında olan məlumatlar da həmin qaynaqlardan əxz olunmuşdur. Çox təəssüf ki, həmin ədəbiyyatda gedən bəzi səhvlər də Saminin lüğətində öz əksini tapmışdır. Lakin bu heç də Saminin əməyini azaltmır. Müəllif ilkin mənbələrə müraciət edən tədqiqatçılardan olmuşdur. XIX əsrin sonları bibliografik nəşrlərin azlığı şəraitində tək başına tərtib olunan bu altı cildlik lüğət dövrümüzədək böyük əhəmiyyətə malikdir.

ƏLƏVİ ŞAİRİ SƏYAT NƏVA (SAYAT NOVA)

Şərifova Səlidə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ssharifova@rambler.ru

Digər xalqlar tərəfindən ədəblərimizin irsinə sahib çıxılmasının və özünü-küləşdirilməsinin qarşısı alınmalı, həmin ədəblərin irsi ümumtürk və ümumazərbaycan ədəbi irsi baxımından tədqiq edilərək dünyaya tanıtılmalıdır. Belə şairlərdən biri də Səyat Nəvadır (Sayat Nova). Türk əsilli aşiq Səyat Nəva ətrafında mübahisələrə son qoyulmasının zamanı artıq çoxdan çatmışdır. Səyat Nəvanın milli mənsubiyyəti haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur, onun azərbaycanlı, erməni, gürcü və s. olması haqqında iddialar səsləndirilməkdədir.

Səyat Nəvanın milli mənsubiyyəti haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olmasına baxmayaraq, ədibin qələmə aldığı poetik nümunələrdə özünü türk kimi təqdim etməsi diqqətdən yayınmır. Səyat Nəvanın türk olması amili bir çox tədqiqatçılarımız tərəfindən də vurğulanmışdır.

Səyat Nəvanın özünü küləşdirilməsi prosesi özünü daim göstərməkdədir. Səyat Nəvanın milli mənsubiyyətinin dəqiq təqdim edilməsi zəruri məsələ kimi diqqəti cəlb edir. Səyat Nəvanın ermənilər tərəfindən özünü küləşdirilməsinə cəhdləri bu şairin milli kimliyinin həqiqiliyinin dünya ictimaiyyətinə çatdırılmasının labüd məsələ olmasını aktuallaşdırmaqdadır. Səyat Nəvanın erməni şairi olması ətrafında təbliğat daim aparılmaqdadır. Onu erməni kimi təqdim etməyə cəhd edənlər, istər-istəməz fikirlərində təzadlığa yol verirlər.

Səyat Nəvanın erməniləşdirilməsinə cəhdlər həm də onun qələmə aldığı poetik nümunələrdəki sözlərin erməniləşdirilməsində də açıq-aydın şəkildə özünü göstərməkdədir. Səyat Nəvanın poetik əsərlərinin dilinin deyil, həmçinin adının da doğma dildən uzaqlaşdırılmasına cəhdlərlə də rastlaşılır.

Səyat Nəvanın 115-i Azərbaycan, 60-ı erməni və 34-ü gürcü, bir neçəsi isə fars və ərəb dillərində olan şeirlərinin janrı diqqəti cəlb edir. Adları da türkcə olan şeirlər qoşma, dastan, qələndər, müstəzad-qələndər, müxəmməs-qələndər, divani, qəzəl, rübai-divani, müsəddəs-divani, səmai, müsəddəs-səmai, naxışkar-səmai, ədəkli-səmai, dübeyti, müxəmməs, təcnis, zəncirləmə, dildəyməz, əlifləmə, sətrənc, qitə, qəsidə, nəqarət və s. janrlarda yaradılmışdır.

Səyat Nəva şeirlərində özünü tez-tez dərviş kimi təqdim edir. Dərvişlərimiz qəlbə malik olmaqla bərabər, maddi meyl və həvəslərdən uzaq, mənəvi-əxlaqi cəhətdən pak və saf etiqaadlı müridlər hesab edilir. Səyat Nəvanın dini görüşləri qələmə aldığı poetik nümunələrdə tam açıqlanır.

Aşiq bədii yaradıcılığı ilə bir ələvi şairi idi. Ələvilərə görə din bir növ Allah ilə şəxs arasında eşqdır. Səyat Nəvanın şeirlərində də şair aşiq, Allah isə onun Məşuqudur. Şairin şeirlərində Allah eşqi şairin öz pirinə, ailəsinə və s. olan sevgisində zühur edir. Səyat Nəvanın şeirlərində Ələvilərin ibadətdə şəkilə deyil niyyətə əsas fikir vermələri özünü göstərir. Səyat Nəva Qızılbaş təriqətin əsası olan mənəvi saflığı, hikməti, elmi, biliyi, səbri, təqva iradəni, könüldə kintəkəbbürün, ədavətin olmaması və s. insani keyfiyyətləri poetik nümunələrinin əsas qayəsinə çevirmişdir.

Bir amili qeyd etmək lazımdır ki, Səyat Nəva erməni şairi olsaydı, dini görüşlərinə görə erməni kilsəsinin qanunlarına əsasən cəzalandırılmalıydı. Qədim erməni hüququ abidələri arasında erməni kilsəsinin kafedralları tərəfindən yaradılmış qanunlar əsas yer tutur. Onlar erməni xalqının hüquqi fikrinin mühüm mənbəyidir və feodalizm dövründə hüquq tarixini öyrənmək üçün böyük dəyərə malik olmaları ilə diqqəti cəlb edirlər. Erməni kilsəsinin kanonik fərmanlarını özündə əks etdirən "Erməni kanonları kitabı"na əsasən dinə qarşı çıxan, başqa dini

xüsusiyyətləri təbliğ edənlər cəzalandırılmalı idi. Kitabın səkkizinci kanonu, kitabda yer almış digər qanunlarla müqayisədə, daha qısa və daha kəskindir. Çünki iki əsas hüquqi məsələnin təminatını ehtiva edir. Birincisi, cadu və dindən dönlüklük üçün ölüm cəzasını (daşqalaq etməklə) təyin edir. Səyat Nəva da poetik nümunələrində islam dinini, daha doğrus ələviliyi təbliğ etdiyi üçün erməni kilsəsinin bu qanunlarına görə daşqalaq edilərək qətlə yetirilməli idi. Lakin Səyat Nəva erməni kilsəsinin qanunlarına əsasən cəzalandırılmamışdır.

Səyat Nəva poetik nümunələrində ələviliyi təbliğ etmişdir. Sayat Nova Səfəvilik təriqətinin meydanda olduğu dövrdə yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Şeirlərində Şah İsmayıl Xətaiyə müraciət etməsi bundan irəli gəlir. Çünki şair Şah İsmayıl Xətaini özünə pir hesab etmiş və bu təriqətin ideyasının daşıyıcısı olmasını əks etdirmişdir.

Səyat Nəva yaradıcılığı bir daha bizə anladı ki, milli irsimizin ermənilər tərəfindən özünüküləşdirilməsi cəhdlərinin qarşısının alınması istiqamətində işlərin aparılması ədəbiyyatımızın prioritet addımlarından birinə çevrilməlidir. Səyat Nəva kimi ələvi şairi dünya ictimaiyyəti tərəfindən ana dilində yazıb və bəhrələnen Azərbaycan şairi kimi qəbul edilməlidir. Səyat Nəva yaradıcılığının qorunması, təbliğ edilməsi və tanınması ətrafında addımlar atılmalıdır. Bu həm də parça-parça bölünmüş Azərbaycan xalqının qarşısında duran məsələlərdən biridir. Şairlərimizin başqa adlarla müxtəlif xalqlar tərəfindən mənimsənilməsi, dünyanın müxtəlif məkanlarındakı Azərbaycan xalqının başqa adlar adında təqdim edilməsi, xalqımızın müxtəlif adlarla adlandırılması, yeni millətlər yaradılması və s. kimi aktual problemlər hələ həllini gözləməkdədir. Məsələn, Yerevanda yerləşən Azərbaycan xalqına məxsus məscid türkmən məscidi kimi, İraqda məskunlaşmış əfşarların Azərbaycan xalqı ilə bağlılığının yox edilərək başqa bir millət kimi təqdim edilməsi və s. məsələlər həlli yolunu tapmamışdır.

ALMANYADA TÜRK ƏDƏBİYYATI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KONTEKSTDƏ

Gündoğdu Səriyyə

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
seriyye@yahoo.com*

Alman ədəbiyyatında yeni bir cərəyan olaraq hesab edilən mədəniyyətlərəarası ədəbiyyat, mədəni və ədəbi bir zənginlik olaraq qiymətləndirilmiş və alman ədəbi mühitində böyük maraqla qarşılanmışdır. Almanyada bu günə qədər mədəniyyətlərəarası və ya digər adıyla interkultural ədəbiyyat çətin bir yol keçmişdir. İlk zamanlarda "Qonaq işçi ədəbiyyatı" olaraq adlandırılan bu ədəbi cərəyan ciddi olaraq qəbul edilməmişdir. Qonaqlar bir gün evlərinə dönəcəyi kimi ədəbiyyatları da onlarla birlikdə öz ölkələrinə qayıdacağını düşünmüşlər.

Bir digər məsələ isə, istər İtalyan, istərsə də türk müəlliflərinin əsərləri olsun, ilk dönmədə bioqrafik xarakter daşdığı üçün alman ədəbi mühitində maraq doğurmamışdır. Başlarda bu "Qonaq müəlliflər" in əsərləri dar çevrələrində nəşr olunub yayılsa da müəyyən zamandan sonra alman ədəbi mühitinin də diqqətini çəkməyə başlamışdır. Bu da türk kökənli Yüksəl Pazarkaya, Aras Öran kimi Almanyaya sonradan gələn yazıçı və şairlər, eləcə də ikinci və üçüncü nəsil olaraq Almanyada doğulub böyüyən, eləcə də Alman ədəbiyyatı ilə bağlar quran Firudin Zaimoğlu, Zəfər Şənocaq, Aysel Özakin, Əminə Sevgi Özdamar, Alev Tekinay və digər gənc yazıçılar öz əsərləriylə millətlər və mədəniyyətlər arası bir bağın yaranmasına səbəb olmuşlar. Belə ki, bu gün mühacir, qonaq işçi ədəbiyyatı olmaqdan ziyadə türk-alman ədəbiyyatı adı altında yeni bir ədəbi sahə meydana gəlmişdir. Bir zamanlar Almanyada ciddiyyə alınmayan xarici ədəbiyyat bu gün böyük maraqla oxunur və tədqiq olunur. Mədəniyyətlərəarası ədəbiyyat yeni bir cərəyan olaraq yeni bir aspektdə təhlil olunur, türk, italyan, ərəb, fars və digər mühacir müəlliflərin əsərləri Alman ədəbi çevrələr tərəfindən yüksək mükafatlara layiq görülür.

Mədəniyyətlərəarası ədəbiyyat sahəsini daha yaxşı izah etmək üçün, ilk növbədə, "interkultural" anlayışı daha dərinə təhlil etmək lazımdır. Qloballaşma və iqtisadiyyatın təsiri kimi, bugünkü kommunikasiya vasitələrində baş verən böyük inkişaf bir çox anlayışları və əvvəllər bir-birindən uzaq olan bir çox fenomeni bir araya gətirdi. Belə bir mühitdə müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqədə olması və bir-birindən təsirlənməsi qaçılmaz hal almışdır.

İnterkulturalizm eyni mühitdə müxtəlif mədəniyyətlərin mövcudluğunu, mədəniyyətlərəarası əlaqələrin fəlsəfi və mədəni baxışlarını və ideyalarını özündə ehtiva edən anlayışdır (Baytekin, 2006:80). Bu kontekstdə deyə bilərik ki, interkulturalizm, mədəniyyətlər arasında keçidə, bir mədəniyyətə xas element və normaların digər mədəniyyətə ötürülməsinə və ya müxtəlif mədəniyyətlər tərəfindən qəbuluna verilən addır.

İki fərqli mədəniyyətin daşıyıcısı olan ədəbi əsərlərin ortaya qoyulmasının mədəniyyətlərəarası dialoq üçün eksperimental bir sahə olduğuna diqqət çəkən Hoffman, türk-alman ədəbiyyatı sayəsində Alman cəmiyyətinin içində olduğu reallıqlara kənar bir gözlə baxmaq imkanı verdiyini vurğulayır. (Hofmann, 2006:195).

Bu günə qədər yad olan qrupların bir -birini daha yaxşı tanınması, iki fərqli mədəniyyətin kompromis və razılaşması üçün böyük fürsət yaradan bu ədəbiyyat növü, oxucuya tolerantlıq və birgəyaşayış haqqında mühüm məlumatlar verir. Türk-Alman ədəbiyyatı müxtəlif etnik, mədəni, dini və linqvistik mənsubiyyətə və irsə malik fərdlər və qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma və hörmət əsasında açıq və nəzakətli fikir mübadiləsi kimi başa düşülən mədəniyyətlərəarası dialoqun inkişafına müsbət təsir edir. Bunu türk yazıçıların aldıkları yüksək mükafatlar bir daha sübut edir. 1991-ci ildə Emine Sevgi Özdamara İngeborq

Baxman mükafatının verilməsini türk-alman ədəbiyyatının alman ədəbi mühitindəki yerinin güclənməsində simvolik bir nümunədir. Hətta bu gün Almaniya da əcnəbi kökənli müəlliflər arasında türk əsilli yazıcıların diqqətəlayiq uğurlar qazandıqlarını və digər ölkə yazıcıları arasında ən çox Adelbert Camisso mükafatına layiq görülməsi diqqət çəkir.

TÜRK TƏRİQƏTLƏRİ VƏ TƏSƏVVÜF DÜŞÜNCƏSİNDƏ EŞQİN FUNKSIONAL YERİ

İsmayılzadə Nigar

Bakı Dövlət Universiteti

nigarismailzadeh@gmail.com

Türklər IX əsrdə İslam dinini kütləvi şəkildə qəbul etdikdən sonra onların dil, din, düşüncə tərz, incəsənət və ədəbiyyatında da əsaslı dəyişikliklər baş verdi. Həmin dövr ədəbiyyatı İslam mədəniyyətinin təsiri ilə "İslami türk ədəbiyyatı" adı altında inkişaf etməyə başlamışdır. Quran-i Kərimin bəzi surələri türk dilinə tərcümə edilir, təfsirləri verilir, türk dilində müqəddəs kitab Quran-i Kərimə əsaslanan təsəvvüfi əsərlər yazılırdı.

Bəhs edilən dövrdə türklərin kütləvi şəkildə müsəlman olmaları, hətta onların şüurunda yeni dinlə birlikdə təsəvvüfi düşüncə və inanın xüsusi rol oynadığı da nəzərə çarpmağa başladı. Təsəvvüfi düşüncələri təbliğ edən təkkələrin sayı və nüfuzu daha da artmağa başladı. İslam sufiləri təkkələr vasitəsilə köçəri türklər arasında yeni dini daha asan yaya bilirdilər.

İslam dininin yayılması ilə türklərin arasında təsəvvüfi düşüncənin yayılması eyni xətlə inkişaf etmişdir. Mütəsəvvüflər yetişməyə başlamış və təkkə ədəbiyyatının əsası qoyulmuşdu. Təsəvvüf ədəbiyyatı İslam elminə və təsəvvüf anlayışına uyğun inkişaf edərək təkkələrdə tətbiq olunmağa başlamışdır. Təsəvvüf ədəbiyyatının yaranması təriqət ideyalarının poetik dillə düşüncələrə daha asan çatdırılması məqsədi daşıyırdı.

Təkkələrdə keçirilən məclislərdə aşuqlar yeni bir ədəbiyyat, səma ayini adlanan dini rəqslərlə yeni sənət nümunələri nümayiş etdirirdilər. Təkkə şeirinin əsas şəkli musiqinin xüsusi müşayiəti ilə oxunan ilahilərdir. Əruz və heca vəznində yazılan bu şeirlər çox sevilirdi.

Türk xalq sufizmi ərəb və fars sufizmindən fərqlənir. Təsəvvüf görüşləri ilk öncə Xorasanda inkişaf etmiş, ərəb və fars sufizmindən fərqli yeni bir təsəvvüf cərəyanı şəklini almışdı. Türk təsəvvüfü ilk gündən zühdi deyil, vəhdəti-vücuda əsaslanırdı. XI-XII əsrlərdə türk sufilərinin qonar-köçər türklərin yaşadığı ərəzilərdə təsəvvüf yaymaları ilk çağlarda islamı yaymaq məqsədi daşıyırdı. Çünki yeni dinin mürəkkəb izahları, simvolik surə və ayələri

mədrəsə təhsili görməyən, ərəb dilini bilməyən qonar-köçər türklər tərəfindən çətin başa düşülürdü. Türk dərvişləri yalnız təkkələrdə qapanmaqla məhdudlanmırdılar, xalqla daim ünsiyyətdə olur, onların həyat tərz, düşüncələri ilə yaxından tanış olurdular.

X-XIII əsrlər arasındakı dövr ərzində türk dünyasında yayılan təkkələrin ətrafında toplanan şairlər dəstəsi tərəfindən dilə gətirilən dini-təsəvvüfi əsərlər türk mədəniyyəti və ədəbiyyatında xüsusi yerə sahib oldu. İslam dini ilə sıx bağlı olan elm və əxlaqın, təsəvvüfün əsas prinsiplərini özündə əks etdirən, İslamiyyətdən əvvəlki türk inancı, düşüncəsinin vəhdətindən ibarət olan bu əsərlər xüsusi seçilməyə başladı və ürəkləri fəth edə bildi.

Beləliklə, İslam dininin xüsusiyyətlərini əhatə edən türk sufizmi İslam aləmində yeni yaranan dini-təsəvvüfi ədəbiyyatla mədəni həyata yeni tərz gətirərək özünəməxsus şəkildə inkişaf etməyə başladı. Təsəvvüfdə eşq mövzusu fəlsəfi əhəmiyyət qazandı. Türk ədəbiyyatında eşq mövzusu ədəbiyyatı daha da zənginləşdirərək gözəl əsərlər meydana gətirdi.

Eşqin funksional yeri haqqında türk sufizmində ilk düşüncə sahibi türk mütəsəvvüfi Xoca Əhməd Yəsəvi olmuşdur. Onun məşhur "Divan-ı hikmət" əsəri Allah eşqini tərənnüm edir. IX-X əsrlərdən etibarən türklər İslam mədəniyyətinin ən böyük kəşfi olan ilahi eşq və ilahi eşq cəzbəsini yaymağa başladılar. İlahi eşq təkkələrin əsas mövzusu oldu.

Allahın varlığı və birliyi, yaradılış, varlığın həqiqəti, Hz.Məhəmmədə, Hz.Əliyə, imamlara və səhabələrə duyulan sevgi, təriqət ədəb və ərkanı, ilahi eşq, vəcd, insana verilən dəyər, kamil insan təsviri, dünyanın faniliyi, gözəl əxlaq, nəfsin tərbiyəsi, kəramət, zikir, səma kimi mövzular türk təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzularıdır.

XI-XII əsrlərdə türk ədəbiyyatı təsəvvüf və ya təkkə şeirinin güclənməsi ilə yeni bir səhifə açmış oldu. İlahi eşq mövzusu təsəvvüf ədəbiyyatına xüsusi rəng qatararaq könül ədəbiyyatına çevrildi. Mövlana Cəlaləddin Rumi-dən başlayaraq Yunus Əmrə, Hacı Bayram Vəli, Gülşəhri, Aşiq Paşa, Dədə Ömər Ruşani və bir çox mütəsəvvüf şairlərin əsərlərində təsəvvüfün incəlikləri ilə işlənən eşq mövzusu təsəvvüf ədəbiyyatının əsas mövzusu olmuşdur.

ТЮРКСКИЙ ЛЕЙТМОТИВ "ХАМСЕ" НИЗАМИ

Гусейнова Тораханым

*Национальный Музей Азербайджанской Литературы имени Н.Гянджеви
torakhanum@mail.ru*

Гениальный азербайджанский поэт, учёный и мыслитель Низами Гянджеви (1141-1209) оставил неизгладимый след в истории мировой литературы.

Ильяс, сын Юсифа Зеки Муайяд оглу – порождение Азербайджана XII века, но в историю литературы Возрождения он вошёл как великий поэт Низами Гянджеви, обогативший сокровищницу мировой культуры своими бессмертными творениями. Пять поэм, объединенных социально – нравственным поиском автора, – это великолепное детище художественной мысли азербайджанского Ренессанса – являлись на протяжении веков источником творческого вдохновения для поэтов Востока. Глубина и жизненность характеров, драматическая напряженность сюжетов, раскрытие трагической гармонии бытия, насыщенность острой социально – этической и философской проблематикой, создающей возможность для разных прочтений произведения – всё это делало «Хамсе» Низами предметом многочисленных подражаний. Выдающиеся корифеи мировой литературы создавали свои произведения, обращаясь к уникальному наследию Низами. В соответствии с социально-политическими и литературно-эстетическими требованиями эпохи, Низами, как и другие поэты-современники, писал на фарси, но художественный дух его поэзии, способ бытия и характер восприятия мира был тюркским, азербайджанским.

Низами – поэт тюркского мира в целом, географические пределы которого в XII веке были несравненно более широкими, нежели в XXI веке – «от хазарских гор до китайского моря, всю землю я вижу полной тюрков». Но Низами – больше, чем тюркский поэт, «он – поэт планетарного миро-восприятия и мироощущения».

Энциклопедическая эпопея «Хамсе» - обо всем человечестве и для всего человечества.

А посреди шести миров, в середине Востока и Запада раскинулся Тюркский мир – Тюркский каганат. Через Срединный мир проходил Великий Шёлковый Путь, десятками разветвлённых артерий соединяющий все города Земли – экономически, политически и духовно. На этом пути стоял и азербайджанский город Гянджа – родина Низами.

Шёлк высоко ценится во всех поэмах "Хамсе". Купающаяся в роднике Ширин обвязывает бедра "шёлком небесного цвета". Все жители "города растерянных" – под "черным шёлком". Славянская царевна-художница рисует свой портрет "на чёрном шёлке". Юные девы в городском саду облачаются в "шелка розового и небесного цвета". На золотом шёлке нарисованы портреты царей, которые заказывает правительница Барды.

Некий певец на пиру сидит в "богатом платье" из шёлковой ткани "ваши" семи цветов. Ваш – один из средневековых тюркских городов, который славился производством шёлка. "Правитель мира" Искендер восхища-

ется умом, находчивостью и мужеством "тюркского посла". Тюркский лейтмотив пронизывает все поэмы "Хамсе". От лирического "тюрка-жасмина" до героического "вождя тюрков": Тюрки, держава которых высоко вознеслась, завладели царством с помощью правосудия.

В "Хамсе" Низами турчанка – эстетический идеал женственности, красоты и душевной чистоты. Ширин гордо заявляет о себе: "Я кокетливым взглядом, как турчанка, пленяю сердца". Эта "гордая турчанка" знает себе цену, говорит поэт о Ширин, ведущая свою древнюю родословную от тюрка Афрасияба. И пищей Ширин "служит молоко овечье и кобылье". А кобылье молоко – кумыс, питье тюркское! "Моей турчанкой" называет он свою любимую Афак, "если турчанка моя скрылась из шатра, о Боже, о сыночке моём, ты позаботься". Тюркский мир "Хамсе" предстаёт в самых различных социально-эстетических проявлениях и масштабах. Это: тюркская топонимика и ономастика; богатейший арсенал поэтических образительно – выразительных средств и приёмов, многозначные устойчивые образы – афоризмы, жаркие батальные картины и миниатюрные пейзажи; тюркский город или тюркский край. Всё это в совокупности с тюркским мировосприятием поэта и составляет бескрайний Тюркский Мир поэзии великого азербайджанского поэта Низами.

TÜRK ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ XƏLVƏTİ ŞEYXİ ƏSGƏRİ GÜLABOĞLU HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR

Tünzalə Əlizadə qızı Seyfullayeva

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

tunzale-s@mail.ru

Xəlvətlik İslamda ən geniş yayılmış sufi təriqətlərindən biridir. Xəlvətlik ərəbcə "xəlvət" sözüdür, mənası tək qalmaq, insanlardan uzaq olmaq; təsəvvüfi anlamda Yaradanla mənən danışmaq, ruhən söhbət etmək deməkdir. X əsrdə Əbdülqadir Sührəverdidən təşəkkülə başlamış xəlvətlik sufi məktəbinin əsası İbrahim Gülşəni və Ömər Xəlvəti tərəfindən qoyulmuşdur. Azərbaycanda təsəvvüf sahəsində yetişmiş görkəmli şəxsiyyətlərdən biri olan Seyid Yəhya Bakuvî və onunun təsis etdiyi xəlvətlik XV əsrdən etibarən ədəbi, fəlsəfi, ictimai və siyasi sahələrdə böyük təsirə malik olmuşdur. Xəlvətlik Seyid Yəhya Bakuvî zamanında Azərbaycanın hər tərəfində, o cümlədən İran və Osmanlı dövlətində yayılmışdır. Seyid Yəhyanın vəfatından 40 il sonra isə xəlvətlik Osmanlı imperiyası torpaqlarının hər tərəfində Balkan, Orta Asiya, Qafqaz və Anadolunun ən böyük təriqəti kimi yüzə yaxın qola, yüzlərlə təkyə və yüz minlərlə müridə sahib olmuşdur.

Təsəvvüfi hiss və həyəcanlarını yaradıcılıqlarında ustalıqla ifadə edən yüzlərcə şair vardır. Bunlardan bir çoxu təriqət şeyxidir. Əhməd Yəsəvi, Mövlanə Cəlāləddin Rumi, Şeyx Qalib və s. kimi böyük şairlər buna nümunə ola bilər.

Bu şairlər sırasında XVII əsr türk təsəvvüf ədəbiyyatının böyük nümayəndəsi, Xəlvəti şeyxi Əsgəri Gülaboğlunun da xüsusi yeri vardır.

Əsl adı Məhəmməd, ləqəbi Gülaboğlu, məxləsi Əsgəri olan şairin doğum tarixi haqqında mənbələrdə dəqiq məlumat verilməmişdir. İlk təhsilini mədrəsədə almış, daha sonra təhsilini Kütahyada davam etdirmişdir. Elmini zənginləşdirmək üçün bir müddət Şamda, Buxarada yaşamışdır. Qayıtdıqdan sonra mürşidi Ümmi Sinana bağlanaraq Xəlvəti təriqətinə yönəlmişdir. Bir müddət Afyonkarahisarda ilk elmi müəssisə olan Hisarardı Əlaəddin Mədrəsəsində müdərrişlik vəzifəsində çalışmışdır. Əsgəri 1963-cü ildə Afyonkarahisarda vəfat etmişdir.

Şair yaradıcılığında Xəlvətilik təriqətinə olan bağlılığını gözəl bir şəkildə qeyd etmişdir:

Biz xəlvətiyüz şövqlə dövrümüz vardır bizim
Daim səfavü zövqlə xəndanımız vardır bizim
Həqiqət arifi mütləq təriqi-xəlvətilərdir,
Kəlamüllaha mövsuf təriqi-xəlvətilərdir.

Əsgəri Gülaboğu türk ədəbiyyatında "Divan"ı, "Cameyi-əsrar", "Sülüküs-salikin fi bəyani-əsrarül arifin" adlı əsərləri ilə məşhur olmuşdur

"Cameyi-əsrar"-250 beytlik məsnəvi şəklinə yazılmış uzun bir mənzumədir. Əsərdə təriqətlə bağlı məlumatlar verilmişdir.

"Sülüküs-salikin fi bəyani-əsrarül arifin"-22 səhifəlik risalədir.

"Divan"- Şairin "Divan"ı həm heca, həm də əruz vəznində yazılmış şeirlərini əhatə edir.

Şairin əsərlərində istifadə etdiyi dil XVII əsr Osmanlı türkcəsinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bir müdərriş, mürşid olaraq əruz vəznində yazdığı şeirlərində ərəb və fars sözlərindən istifadə etməsinə baxmayaraq heca vəznində yazdığı şeirlərinin dili sadə və anlaşılıqdır.

Əsgəri "Divan"ının Türkiyənin müxtəlif kitabxanalarında əlyazma nüsxələri mühafizə olunmaqdadır.

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda Əsgəri "Divan"ının 25, risaləsinin 3, eyni zamanda şairin şeirlərinin yer aldığı müxtəlif sifrlər atında əlyazma nüsxələri qorunub saxlanılmaqdadır. Əsgəri əsərlərinin Bakı əlyazmalarının təsviri ilk dəfə olaraq görkəmli mətnşünas alim, professor Azadə Musayevanın tərtib etdiyi 4 cildlik "Əlyazmalar İnstitutundakı Türkdilli əlyazmaların toplu kataloqu"nın 3-cü cildində verilmişdir.

Qeyd etməliyəm ki, şairin "Divan"ı Bakı nüsxələri əsasında tərəfimizdən transfoneliterasiya edilmiş, üzərində redaktə işləri aparılmaqdadır. Nüsxələrdə

şair sayı, janr baxımından çox fərqli xüsusiyyətlər vardır. Eyni zamanda beytlərin, misraların ixtisarı, misralarda sözlərin yerdəyişməsinə də rast gəlmişik. Ümid edirik ki, bütün bunlar şairin "Divan"ının gələcəkdə daha geniş şəkildə tədqiq olunaraq elmi tənqidi mətninin hazırlanmasında faydalı olacaqdır.

OSMANLI ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TEATR ƏSƏRLƏRİNİN FORMALAŞMASINA QƏRB ƏDƏBİYYATININ TƏSİRİ

Səmədova Ülkər

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
ulker.kudretkizi@gmail.com*

İstanbulun qərb qaynaqlı əsərlərlə tanış olması XIX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Amma bu maraqlı XIX əsr Osmanlı modernləşməsinin əsasını qoyan III Səlim və II Mahmud dövrlərində kuluminasiya nöqtəsinə çatmışdır. 1828-ci ildə yəni II Mahmudun dövründə Qaetano Donizettinin İstanbula gəlib "Muzika-i Hümayun"u qurması saraydakı teatrın inkişafı baxımından böyük bir addım oldu. Hətta İbrahim Şinasinin bütün "Yeni ədəbiyyat tarixi" kitablarında ilk türkçə pyes olaraq bilinən "Şair evlənməsi" də sarayda tamaşaya qoyulma məqsədi ilə yazılmış amma bu hadisə müəyyən səbəbdən reallaşmamışdır. Əsərləri türk teatrında geniş yer tutan və heç şübhəsiz təsiri görünən 2 əcnəbi yazıçıdan bəhs etmək lazımdır. Belə ki, Qoldoni və Molyerdən XIX əsrin II yarısında tərcümə edilərək səhnələşdirilən əsərlərin sayı 25-dir.

Karlo Qoldoniyə məxsus 1864-1883-cü illər arasında 8 əsər tətqiqatçılar tərəfindən ortaya çıxarılmışdır. Bunlar "Don Qriqorio", "Oduq Qılınç", "Venedik Apukuryası", "Rosamunda", "Bələlər", "Ya rabbi Şükür sofra kuruldu", Əli bəyin adaptə etdiyi "Hürmüz Bəyin boşboğazlığı" və nəhayət "Karnaval Aşıqları" əsərləridir. Lakin təəssüflər olsun ki, bu əsərlərin heç birinin yazılı şəkli günümüzdə gəlməmişdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Molyerin türk komediyasına təsiri böyükdür. Hətta bu təsir komediyanın sərhədlərini aşaraq melodram və romana qədər uzanır. Məsələn bir melodram olan "Fitne-i Şükrü"dəki Şükrü ağa, "Savruk" daki Maskarillenin eynisidir. Bir tarixi dram olan "Celaləddin Xarəzmşah"ın son pərdəsində Cabirin monoloqu Harpagonun monoloquna çox bənzəyir. Bir romantik roman olan "Cəzmi" Şəhriyardan pul qopardan Şirvanlı Cəfər, "Le Medecin Malgre Lui"dəki "Sganarelle" ni çox xatırladır.

Qoldini və Molyerin əsərlərindən başqa həmin dövrdə türk teatrları üçün müxtəlif dillərdən də pyeslər tərcümə olunub.

Fransız dilindən. "Dolandırıcının sonu", "Karı İntiqamı", "Kurtlar Paskalyası", "Mösyö Prosper", "Edgar ile Beslemesi", "İki Bebek";

Alman dilindən. "Binbaşı Davet", "Bir küçük Sehiv", "Dayı ile Yeğen";
İngilis dilindən. "Birinci kat";
Yunan dilindən. "Əfəndidən intiqak alan hizmetkar";

Bir müddətdən sonra isə tərcümələrin yerini türk dilində yazılan əsərlərin aldığı da müşahidə olunur. Tərcümə əsərlərdən imtina edib, yazıçıların doğma dildə yazmasının səbəbləri arasında tərcümə olunan əsərlərinin üslubunun və dilinin oxucunu artıq qane etməməsi ilə yanaşı əcnəbi əsərlərin mövzularının xalqın marağını çəkməməsi göstərilir. Tərcümə və uyğunlaşdırma fəaliyyətləri ilə başlayan dramaturgiya, sahib olduğu tərbiyəvi təsiri səbəbilə Osmanlı ədəbiyyatçıları tərəfindən qısa müddətdə mənimsənilmiş və Osmanlıca yazılmış əsərlər səhnədə göstərilməyə başlamışdır. Teatr oyunlarında gördüyümüz bu müddətin, yəni əvvəlcə tərcümə və uyğunlaşdırmalarla başlayıb, sonra müəllif əsərləri ilə davam edən müddəti, mahiyyət etibarı ilə bütün ədəbi janrlar üçün də demək mümkündür.

Bununla yanaşı 1859-cu ildən sonra teatr janrının inkişaf dinamikasına baxdığımızda ən çox rəğbət görən sahələrin intriqa komediyası, xalq dramı, romantik dram və melodram olduğunu görürük. Teatrın inkişaf dövrü 1866-1877-ci illər arasında 11 il davam edir və 200-dən çox əsər təqdim olunur. Bundan sonra 4-5 il fasilə yaranır. 1882-1885-ci illərdə bəzi cəhdlər olsa da, buna canlanma demək olmaz. 40 əsərin qələmə alındığı 4 illik bir dövrdən sonra yenidən sükut yaranır və 1908-cu ildən Məşrutyyəyə qədər 25 il davam edir. Bu sükutun səbəbi – senzura idi. Dövrün senzurasına əsasən heç bir siyasi və ya sosial tərəfi olmayan- intriqa komediyaları yazılmalı idi.

Konfransın məqaləsində hansı qərb əsərləri daha çox tərcümə edilib, ilkin yazılan dram əsərlərində hansı qərb dramaturqlarının təsiri daha çoxdur, ilkin müəllif dram əsərləri hansılardır? Bu kimi bir çox məsələlər aydınlaşdırılacaq.

HARUKİ MURAKAMİ YARADICILĞINDA ŞƏRQ-QƏRB DİSKURSU TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK KONTEKSTİNDƏ

Yunusova Gülnar

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
gulnar1340@gmail.com

Çağdaş yapon ədəbiyyatının ən görkəmli simalarından biri olan Haruki Murakami (1949) yaradıcılığının böyük rəğbətlə qarşılınmasına, əsərlərinin əllidən çox dilə tərcümə olunmasına əsas səbəb ədəbi dünyagörüşünün Şərqi – yapon düşüncə tərzi ilə bərabər, Qərb fəlsəfi fikri ilə də zənginləşməsi olmuşdur. Yaponiya ilə yanaşı, dünya ədəbiyyatında da postmodern ədəbiyyatın kultuna çevrilmiş yazıçının yaradıcılığının ən səciyyəvi cəhətlərindən biri iki

qütübün – Şərq və Qərb, keçmiş və gələcək, reallıq və xəyal dünyası, ölüm və həyat, işıq və zülmət, varlıq və yoxluq, xaos və nizam kimi ziddiyyətlərin bir müstəviyə gətirilməsi yazıcının yaşadığı dövrün, yapon cəmiyyətinin ədəbiyyatdakı bədii inikasıdır. H.Murakami əsərlərində Şərqlə Qərbi ənənə-tarixilik və müasirlik kontekstində geniş şəkildə müqayisə etmişdir. Yaponiyanın qərbləşməsi müasirləşmə, ənənələrdən qopuqluq kimi təqdim edilir. Yaponiyada qərbləşmə məsələsi tarixin müxtəlif mərhələlərində ön plana çıxmışdır. Lakin II Dünya müharibəsindən sonra Yaponiya müasirlik elementləri, xüsusilə xarici mədəniyyətlərin axını, II Dünya müharibəsi nəticəsində yaranmış problemlər, köklü ənənələrinin şübhə altına alınması kimi məsələlərlə qarşılaşmaq məcburiyyətində qalmışdır.

H.Murakaminin romanlarında tarix güvənə biləcəyimiz yeganə obyekt kimi görünür, lakin paradoksal olaraq metanarrativlərdəki parçalanmanı nəzərə aldığımızda gerçək, etibarlı bir tarix tapmaq mümkünsüz görünür. Murakami tariximizi bilməyin, mənfi və ya başqa şəkildə tariximizdən xəbərdar olmağın, müasir oxucular üçün kim olduqlarını və necə inkişaf mərhələsindən keçdiklərini anlamaq üçün vacib olduğunu bildirir. Tarix və şəxsiyyət bir-birinə bağlıdır və postmodern ədəbiyyat ancaq indiki deyil, inanındırıcı və mənalı bir gələcək yaratmaq üçün keçmişini bilməyin ehtiyacını vurğulayır. H.Murakaminin personajları dünyadakı postmodern qəhrəmanları narahat edən sualları verir və gerçək cavablar üçün keçmişə dönüb baxırlar.

Murakaminin ilk böyük romanı olan "Qoyun ətrafında macərə" (1982) müasir Yaponiyanın üzləşdiyi reallığı – tarixilik və müasirliyin mahiyyətini təcəssüm etdirir. Əsərdə yazıçı yapon milli dəyərlərinin itirilməsinə, istehlakçılığa, amerikanizmə və Yaponiyanın getdikcə müasirləşən mədəniyyətinə, qlobalizm qüvvələrinə qarşı üsyan edən Yukio Mişimanın (1925-1970) simasında tarixiliyi, öz sistemini qurmuş, ABŞ ilə bazarlıq edən, reklam sənayesi vasitəsilə Qərb məhsullarını Yaponiyaya yayan Senseylə isə müasirliyi eyni müstəviyə gətirmişdir. Romanda Yaponiyanın köklü mədəniyyətinin digər sivilizasiyalarla, xüsusən də Qərb mədəni dəyərləri ilə toqquşması nəticəsində ortaya çıxan yeni reallıqlar ətraflı şəkildə təqdim olunur.

Məruzədə Haruki Murakami yaradıcılığında tarixilik və müasirlik diskursu "Qoyun ətrafında macərə" və fərdin postinsana çevrilməsinin birbaşa təmsil etdiyi cəmiyyətin tarixində yaşananlarla bağlı olmasını ən qabarıq şəkildə nümayiş etdirən "Mexaniki quşun xronikası" (1994-95) romanları əsasında geniş şəkildə şərh olunacaqdır.

ÇİN YAZIÇISI VAN MENİN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU

Kərimova Nərgiz

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nergizkerimova622@gmail.com

Çin yazıçısı Van Men 1934-cü ildə Pekində ziyalı ailəsində anadan olmuşdur. Valideynlərinin hər ikisi pədoqoji fəaliyyətlə məşğul olmuş-atası bir müddət Pekin universitetində, anası isə məktəbdə müəllimlik etmişdir. Yazıçının uşaqlıq illəri 1937-1945-ci illərdə Çinlə Yaponiya arasında baş vermiş müharibə dövrünə təsadüf etdiyindən çətinlik və ehtiyac içərisində keçmişdir. Müharibə illəri Van Menin yazıçı təfəkkürünün formalaşmasına böyük təsir göstərmiş, əsərlərinin meydana gəlməsində ilham qaynağı olmuşdur. 1955-ci ildən etibarən mütəmadi qaydada əsərləri ədəbi jurnallarda dərc olunmağa başlamışdır. 1956-cı ildə qələmə aldığı "Təşkilat şöbəsinə yeni gələn" adlı hekayəsi ilə geniş ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etmiş, özünəməxsus təhkiyəsi və dili ilə oxucuların rəğbətini qazanmağı bacarmışdır. O, 1986-1989-cu illərdə Çin Xalq Respublikasının mədəniyyət naziri vəzifəsində çalışmışdır. Bu müddət ərzində dünya dövlətləri ilə Çin arasında yeni ədəbi-mədəni əlaqələrinin qurulması və inkişaf etdirilməsi, yerli müəlliflərin-istər klassik, istərsə də müasir Çin yazıçılarından-əsərlərinin əcnəbi dillərə tərcümə olunması, eyni zamanda xarici ədəbiyyat nümunələrinin Çin dilinə çevrilməsi istiqamətində xeyli işlər görülmüşdür.

1979-1980-ci illərdə əsərləri davamlı olaraq ədəbi-mətbu orqanlarda dərc edilmişdir. "Şüur axını" elementlərini özündə ehtiva edən hekayə və povestləri ("Bahar səsləri", "Dəniz haqqında xəyallar", "Gecə böyük şəhərdə", "Komprivet və s.) yeni tərzdə yazılmış ədəbi nümunələr olaraq ədəbi ictimaiyyət tərəfindən yüksək qiymətləndirilsə də, bəzən ənənədən uzaqlaşma meyli kimi qınaqlara, sərt tənqidlərə tuş gəlirdi. Van Menin əsərləri təkcə ölkə daxilində deyil, xaricdə də oxucular tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılanmış, əsərləri Fransa, Yaponiya, Almaniya, İtaliya, ABŞ, Rusiya və s. ölkələrdə dəfələrlə nəşr edilmişdir.

Van Menin əsərlərinin əsas mövzusunun ziyalılar və partiya işçiləri, şüurun doqmalardan uzaqlaşaraq yeni ideyalara yol açması, şəxsiyyətin inkişafı və s. təşkil edir. Bundan əlavə, sosial mövzular, sadə insanın qayğıları, ağrı - acıları, çəkdiyi mənəvi iztirablar da Van Men nəsrinin əsas mövzularındandır. Açıq di-daktiklik və sxematiklik onun hekayələrinin əsas cəhətlərindəndir.

Onun nəsrini 50-ci illərdə qələmə aldığı kiçik hekayələrdən başlayaraq, 80-ci illərdə dərin fəlsəfi səciyyə daşıyan böyük əsərlərin yazılmasınadək uzun və mürəkkəb inkişaf yolu keçmişdir. Bu əsərlər özündə müasir Çin ədəbiyyatının fəlsəfi esse, roman-priçça, psixoloji-modernist nəsr kimi fərqli istiqamətlərini

ehtiva edir. Yeni bədii-estetik meylləri özündə əks etdirən Van Men yaradıcılığı Çin ədəbi-bədii fikrinin zənginləşməsində özünəməxsus rol oynamışdır.

1919-CU İL İNQİLABI VƏ ONUN ÇİN ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ

Cahangirova Nərmin

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

nermincahngirova83@gmail.com

XX yüzillik Çin tarixində bir çox hadisələrin və yeniliklərin baş verdiyi, tarix və ədəbiyyatın birlikdə böyük addımlar atdığı bir dövr olmuşdur. O vaxta qədər Çin ədəbiyyatı daha çox saray ədəbiyyatı, müəyyən təbəqələrə müraciət edən, yalnız xoşbəxt gənclər və ailələr haqqında yazılan, əxlaq dərsləri ilə zəngin ədəbiyyat idi. Çin ədəbiyyatı dedikdə, Konfutsi ideyalarına və dəyərlərinə kororanə inanan ədəbiyyat nəzərdə tutulurdu. Lakin 1919-cu il mayın 4-də başlayan hadisələr inqilabi ideyaların, ictimai-siyasi fikrin inkişafına təkan verdi, gələcək "mədəni inqilab"ın əsasını qoydu.

1919-cu ildəki "4 May inqilabı" Çin tarixində qəfil baş vermiş hadisə deyil, Yaponiyanın uzunmüddətli istismarına yaranmış etirazın ilk dalğası idi. Çoxsaylı insanların, ziyalıların qoşulduğu inqilab Çinin siyasi, ədəbi və mədəni həyatında böyük dəyişikliklərlə nəticələndi. Bu dəyişim yalnız Çinin siyasi hakimiyyəti və inzibati sistemində deyil, eyni zamanda ədəbiyyatın inkişafında rol oynadı, mədəniyyət və incəsənətin bir çox sahələrində dönüş nöqtəsi oldu.

Qing və Han sülalələrinin hakimiyyəti dövründən keçən 2000 il ərzində Çin ədəbiyyatı əsasən feodal ədəbiyyatı olaraq qalmış, nə formaca, nə də ideyaca çox dəyişməmişdi. İnqilabdan sonra bu mərhələyə qədər hakim olan feodal ədəbiyyatı və Konfutsi təlimi ənənələri öz təsir və əhəmiyyətini itirməyə, yeni müasir düşüncəli gənclərin yaratdığı bədii nümunələr bütün ölkəni əhatə etməyə başladı. 1919-cu il inqilabı ədəbiyyat və incəsənətdə müxtəlif bədii prinsiplərin formalaşmasını sürətləndirdi. Müasir təfəkkürlü, savadlı gəncləri birləşdirən bu tədbirlər ictimai-siyasi fikirdə yeniliyin zəruriliyi iddiası ilə azadlıq və demokratiya şüarları altında təşkil olunurdu. Əsasən, xaricdə, xüsusən də Qing sülaləsinin savadlı gəncləri göndərdiyi Yaponiya və Avropa ölkələrində təhsil alan tələbələr, yenidən formalaşma mərhələsi keçirən Çinin gələcəyinə böyük ümidlər bəsləyirdilər.

Siyasi antiimperialist və antifeodal "4 May inqilabı" illərdir cəmiyyətin həyatını tam əks etdirə bilən, əzab çəkən vətənə kömək edə biləcək ədəbiyyat arzusunda olan mütərəqqi Çin ziyalılarının arzularının həyata keçməsinə kömək etdi. Qısa müddətdə açılan onlarla nəşriyyat, qəzet və jurnal bu missiya-yə xidmət edirdi. Avropa ədəbiyyatının ən yaxşı nümunələri, rus klassiklərinin

əsərləri, inqilabi mətnlər geniş şəkildə tərcümə edilərək ölkə daxilində yayılırdı. Xüsusilə L.N.Tolstoy, İ.S.Turgenev, A.S.Puşkin, A.N.Ostrovskinin, N.V.Qoqolun və F.M.Dostoyevskinin əsərləri maraqla qarşılanırdı. Bu yazıçıların yaradıcılığı nəinki yetişməkdə olan gənc yazarlara yol göstərmiş, həm də bəzilərinin ədəbi yolunu tamamilə dəyişmişdir.

İnqilabın əsas hədəflərindən biri ədəbi dilin islahatı idi. Klassik ədəbi dil artıq müasir gəncliyin tələbatını ödəmir, sadə danışq dilinə maraq artırdı. "Yeni gənclik" jurnalının ətrafına toplaşan onlarla gənc yeni sadələşdirilmiş dildə - "bay-hua"da yazmağa başlayıb daha geniş auditoriyaya müraciət etməyi hədəfləyirdi. Ədəbiyyatın mövzu və janr seçimi də əvvəlki xanədanlıq dövrününü seçimlərindən fərqlənməyə başlayırdı. Əsərlərin mövzusu, əsas personajlar, qoyulan problemlər kəskin şəkildə dəyişmiş, sadə insanların həyatı bədii mətnlərin əsas mövzusuna çevrilmişdir. Lu Sin, Mao Dun, Lao Şi, Qo Mojo, Yu Dafu, Çenq Fanqvu kimi şair və yazıçılar bu mərhələnin ən fəal üzvləri kimi ədəbiyyat tarixində yer almışdı.

URDU ŞAIRİ MƏHƏMMƏD İQBALIN BƏDİİ DİLİ

Aslan Aygün

Bakı Dövlət Universiteti

ayka-aslanova@mail.ru

Ədəbi dil müəyyən elmi-ədəbi qayda-qanunlar əsasında möhkəm işlənmiş, təmizlənmiş, dürüsləşdirilmiş bir dildir. Ədəbi dil o qədər rəngarəngdir ki, hətta müxtəlif üsluba malik hər bir sənətkarın özünəməxsus bədii dili vardır. Bədii dil həm fikrin ifadə vasitəsi, həm də sənətkarın üslubunu formalaşdıran bir vasitədir.

İqbalın yaradıcılığında dil məsələləri aparıcı mövqedə olmuş, Urdu dilinin estetik gözəllikləri, məna dolğunluğu, tarixi kökləri onun poetik yaradıcılığında parlaq bir şəkildə əksini tapmışdır. Bunu onun yazdığı əsərlərin dilinin şirinliyi, əlvanlığı, kamilliyi, ahəngdarlığı, obrazlılığı təsdiq edir. Məhəmməd İqbalın poetik dillə bağlı xidməti milli məfkurə sahiblərinin, ziyalıların, yazıcıların, şairlərin ədəbi xidmətinə daha da güc verərək öz bəhrəsini verdi və bu xidmət əbədi olaraq Urdu bədii dilinin, bütövlükdə Pakistan xalqının mənəvi qazancına çevrildi.

Bədii dil ümumxalq dilinin ən aparıcı qoludur. Ədəbi dil ümumxalq dili əsasında formalaşsa da, öz növbəsində ümumxalq dilini zənginləşdirir, onun lüğət ehtiyatını, eləcə də ifadə imkanlarını artırır. Ədəbi dil obrazlı, lakonik, cazibədar olmalıdır. Ona görə ümumxalq dilindəki bütün sözlərdən yox, ən gözəl, fikrin ifadəsinə kömək edən leksik, ideomatik, frazeoloji vahidlərdən istifadə etmək lazımdır. Bədii dildə söz həqiqi mənasından başqa, həm də məcazi məna daşmalıdır. Yerinə düşməyən söz, ifadə nəinki bədii dilə kömək etmir, əksinə, onu eybəcərləşdirir.

Bədii dildə söz sətiraltı məna yükünə malik olmalıdır. Bundan başqa, sözün necə səslənməsi, onun fonetikasi da bədii dildə, xüsusən poeziyada az əhəmiyyət kəsb etmir.

Məşhur rus ədəbiyyatşünası L.İ. Timofeyev doğru qənaətə gəlir ki, bədii əsərin dilini onun mərkəzindəki obrazlar sistemi, həmçinin məzmun və mövzu xüsusiyyətləri ilə qarşılıqlı əlaqə zəminində öyrənmək, anlamaq mümkündür.

Bədii dil sözlə davranmağı, onun gözəlliyindən zövq almağı bacaran istedadlı adamlar, sənətkarlar tərəfindən yaradılır. Necə deyirlər, bədii söz bədii təfəkkürün aynasıdır və istedadı olmayanların sözünə baxmır. Bədii söz obrazları, hadisələri canlandırır, onları rəvnəqləndirir, gözəlləşdirir.

Məhəmməd İqbal ustad və böyük istedadla malik sənətkar kimi Urdu dilinin bədii imkanlarını genişləndirdi, obrazlılıq vasitələrini zənginləşdirdi, Urdu ədəbiyyatında yeni poetik üslubun əsaslarını yaratdı, sözün poetik funksiyasını gücləndirdi... Onun poetik dili XX yüzilliyin nadir ədəbi hadisələrindən sayılır.

Məhəmməd İqbalın poetik yardıqlılığında bədii obrazlar sistemi olduqca cəlbədici və zəngindir. Urdu dili və Urdu poeziyası fars dili və fars poeziyası əsasında yarandığından İqbal poeziyasının əsasını da, ərəb-fars poetikası, onun əruz-qafiyə sistemi və bədii qəlibləri təşkil edir. İqbal divanının Şərq bədii-es-tetik qəlibləri üzrə formalaşmasında klassik fars ədəbiyyatı və poetikasının təsiri daha çoxdur.

Qeyd edək ki, İqbal divanının poetikası zəngin obrazlar sistemini əhatə edir. Şərq xalqlarının ədəbi irsində və xüsusilə poeziyada yer tutan əruz vəznə və şeir formaları ilə yanaşı, İqbalın işlətdiyi poetik qəliblər və bədii ifadə vasitələri arasında da davamlı bir ənənənin olduğunu görürük. Deməli, nəzəri sistemin kökü birdir: İqbal da həmin sistemi fars poeziyasından alaraq öz bədii mirasına uyğun şəkildə yeniləşdirmiş və elə ilk başlanğıcdan Urdu bədiyyatı qismən fars poetikasından fərqlənmiş, bir sıra hallarda isə poetik qəliblərin tərkibi dəyişmişdir.

İqbal klassik poetikanın qəliblərini və ədəbi dil vasitələrini klassik farsdilli sənətkarlardan alaraq onları öz milli ədəbi irsinə uyğunlaşdırmışdır. Nəticədə isə həm Urdu poeziyasının, həm də Məhəmməd İqbal poeziyasının özünəməxsus, orjinal poetik bədii dil sistemi yaranmışdır. İqbal klassik obrazları, bədii dil vasitələrindən geniş istifadə edərək, onun məna funksiyasını dəyişmiş, məhəbbət və eşq lirikasını ictimai-siyasi lirikaya çevirmişdir. Yəni, klassik söz gözəlliyini saxlayaraq yeni məna gözəlliyi yarada bilmişdir.

YEHUDA HA-LEVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SİON MÖVZUSU

Abdullayeva Gülnarə

Bakı Dövlət Universiteti

gulnaraabdollayeva@bsu.edu.az

Məlumdur ki, dünya xəritəsini bütövlüklə dəyişən ərəblər, böyük bir İslam imperiyası – xilafət yaratmağa müvəffəq olmuşlar. Böyük bir ərazinin İslam bayrağı altında birləşməsi və bu hökmranlığın İspaniyada da bərqərar olması bu ərazilərdə yaşayan yəhudilərin mədəni-mənəvi inkişafının həlledici mərhələlərindən birinə çevrildi. Bu dövr yəhudi xalqının tarixinə "Qızıl əsr" kimi yazılıb. Bütün İslam imperiyası ərazisində, əsasən də həmin dövrdə ərəb İspaniyasında – Əndəlusda yaşayan yəhudilər öz tarixlərində ən parlaq izlər qoydular. Yəhudi xalqının varlığı, onların yaşayıb yaratmaq qabiliyyətləri bu dövrdə özünü çox gözəl büruzə verdi. Orta əsrlərdə yəhudilər bir xalq kimi onların varlığının əsasında duran iudaizmin əsas ideyalarını inkişaf etdirdilər, ibri dilində dünyəvi poeziya yaratdılar, ibri dilinin qrammatikası, lüğəti üzərində böyük işlər gördülər. Bütün sonrakı əsrlərdə yazıb-yaradan yəhudi şair və

yazıcıları bu dövrdən tükənməz bir mənbə kimi faydalanıblar. Bütün bunlar xristian Avropasında deyil, məhz Avropanın islam imperiyasının hakimiyyəti altında olan ərazisində, yəni Əndəlusda baş vermişdir. Ərəb İspaniyasında yəhudilərin ədəbi-bədii və elmi-nəzəri yaradıcılıq həyatını ümumən yəhudi mədəni irsinin zirvəsi hesab etmək olar. Yəhudi ədəbiyyatı X-XIII əsrlərdə İspaniyada "Qızıl əsr" dövrünü yaşamış, Şlomo İbn Qabirol, Yehuda Ha-Levi, Dunaş ben Labrat, Xasday ibn Şaprut, Menahem ben Saruk kimi ədəbi simaların coşğun yaradıcılığı ilə daha da zənginləşmişdir.

Əndəlusda yəhudi ədəbiyyatının, xüsusən poeziyasının yaranıb inkişaf etdirilməsində Yehuda ha-Levinin rolu böyük olmuşdur. Ərəb dilinin mükəmməl bilicisi olan Yehuda ha-Levi ibri dilində şeirlər yazırdı. Gənc yaşlarından Əndəluslu dolanaraq bir çox görkəmli yəhudi ədib və filoloqlarından təhsil almışdır. Onun poeziyası Əndəlus yəhudi ədəbiyyatının orijinal bir hadisəsi kimi qeyd edilməlidir. Onun yaradıcılığında ərəb şeirindən əxz olunmuş iqtibas, tərçümə və tədminlər böyük yer tuturdu. Yaradıcılığında müxtəlif mövzulara toxunan ha-Levinin ən çox müraciət etdiyi mövzulardan biri də Sion mövzusu idi. Vətəninə həsrət və məhəbbət hissləri aşılaman bu poeziya ədəbi – sənətkarlıq baxımından yüksək qiymətləndirilir.

Ha-Levinin zəngin poetik irsi vardır. O, həm dini, həm də dünyəvi mövzulara müraciət etsə də, xüsusilə Siona həsr etdiyi şeirlər ona şöhrət gətirmişdir. Əndəlusda yaşayan ərəb şairləri kimi ha-Levi şeirində də yəhudilərin vətən saydıqları yerlərə, xüsusilə Siona olan həsrət motivi güclü idi. Yehuda ha-Levi böyük humanist şair olduğu kimi, həm də vətənpərvər şair idi. O, şeirlərində mühacirətdə olan xalqların halını başa düşdüyünü göstərməyə çalışmışdır. Ha-Levi öz şeirlərində yəhudi xalqının Allahla söhbətini təsvir edir. Şair İsrail xalqını "məşuqə" Allahı isə "məşuq" kimi xəyal edir. O özünün bütün ürək ağrılarını məşuq ilə məşuqənin söhbəti əsasında verir. Məşuqə çəkdiyi əzablardan, həyatının başqalarından asılılığından, məşəqqətlərdən, zülmərdən şikayətlənir. Məşuq isə ona səbirlə olmağı söyləyir. Sonda onun bütün bu əzablardan azad olacağını deyir. Ha-Levi bu cür motivli şeirlərində Əhdi-Ətiq obrazlarından məharətlə istifadə etmiş, Əhdi-Ətiqin ibri dili ilə olan virtuoz əlaqəsini təsvir etmişdir. Şeirlərinin girişində ibri dilinin üstünlüklərindən, ibri dilinin mələklərin və Tövrənin böyük şəxsiyyətlərinin – levilərin, peyğəmbərlərin dili olması əks olunur.

HÜRRİYYƏT VƏ GÖZƏLLİK ŞAİRİ HƏBİB SAHİR

Əliyeva Nərmin

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
narminbdu@gmail.com

Şam açır saxsıda bir qanlı çiçək,
Ətəyində çapalayır kəpənək.

Güney Azərbaycan çağdaş ədəbiyyatının novator şairi, müasir fars ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Həbib Sahir öz qısa ömründə mürəkkəb və ziddiyyətli bir yaradıcılıq yolu keçmiş, ədəbi-bədii və qismən də ictimai-siyasi fəaliyyəti ilə fars mütərəqqi ədəbiyyatının həm forma, həm də məzmunca zənginləşdirilməsi və inkişaf etdirilməsində, qabaqcıl ideyaların təbliğ edilməsi və yayılmasında özünə məxsus bir mövqe tutmuşdur. O, zülm və əsarətə, azğın irtica və qəsbkar imperializm qüvvələrinə qarşı mübarizədə amansız və qorxmaz olmuş, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda vuruşan cəsarətli mübarizələr və alovlu vətənpərvərlər sırasında durmuşdur.

Mübariz xalq şairi Sahirin uşaqlıq və cavanlıq çağları milyonlardan biri kimi təlaş, yoxsulluq, həqarət, bərabərsizlik şəraitində keçmişdir. Buna görə də, o, ictimai-xəlqi məzmununda yazdığı bütün əsərlərində zəhmətkeş insanlara hörmət bəsləmiş, onların haqqını və mənliliyini tapdalayan xanlara, quldurlara və müftəxorlara nifrət yağdırmışdır. "Sürgün", "1945-ci ildə", "Qovala düşmanları", "Basqın", "İnqilab", "Kimlərdir", "Zamanın səsi", "Həyatın yükü ağırdır ağır" və s. şeirlərində şair xalqın kədərli halını, kəndlilərin acınacaqlı güzəranını, vətəndaş yanğısını, sürgün olunmuş insanların faciəsini qələmə almışdır.

Ömrünün səmərəli illərini milli azadlıq və imperializm nöqərlərinin meydan oxuduğu 50 ilə yaxın bir dövrə kölgə salan bu təlatümlü və qorxunc illərdə keçirən ustad şairin səsi heç zaman susmamış, onun xalqın ağır və dözülməz həyatını özündə əks etdirən kin və həsrətlə dolu nəğmələri, gah Təbrizdən, gah Zəncandan, gah Ərdəbildən, gah Qəzvindən eşidilirdi. Arzuların söndüyü və ağızların qapandığı bir şəraitdə belə Sahir arzu və ümid carçısı kimi günün siyasi-ictimai məsələlərinə, xalq həyatında hakim olan özbaşnalığa, zülmə və səfalətə şeirlər həsr etmişdir. 1979-cu il İran İslam İnqilabı dövründə belə o, azadlığın nuru altında türk dilində yazdıqlarını "Ulduz", "Yoldaş", "Ülkər", "Çənlibel", "Dədə Qorqud", "Günəş", "İnqilab yolunda", "Yeni yol", "Korağlu" kimi dərgilərdə çapa verir.

Görkəmli şairin müasir Azərbaycan şeirində özünəməxsus xas üslub və davranışı olmuşdur. Ömür boyu öz xalqını, ana yurdunu, doğma dilini alovlu

eşqlə sevən və bu müqəddəs eşqin ucundan başı bələlər çəkən Sahir, heç zaman özünü xalqından və vətənindən qıraqda hiss etməmişdir.

Bizim türki şirin dildir

Xoş sədalı zəngin dildir.

Dil günəşdir, işıq saçar

Səadətə qapı açar.

Yadın dili: "boyunduruq"!

Bir keçiddir: buruq-buruq...

Sahir, azadlıq və hüriyyət şairi olduğu halda, gözəlliklər şairidir. Onun şeir və nəsr qələmi bir füsunkar nəqqaş fırçası qədər təbiətin incəliklərini və yaraşıqlarını doğrultmaqda mahirdir. "Payızın ilk günləri", "Xəzanlar", "Gül dәмəti", "Gözəl", "Bir al günəş doğdu səhər", "Çöl çiçəyi", "Yurdumuz", "Meşələrin qoynunda" və s. onun ədəbiyyat xəzinəmizə yadigar qoyub getdiyi əsərlərdir.

O, bir dahi, bir xalq yetirməsidir. O Azərbaycan gözəllikdə bir şairdir. Bir sözlə O, son ucu görünməyən sənət yolu, son pilləsi görünməyən bir ucalıqdır.

POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA DİL

Ağababayeva Səbinə

Bakı Slavyan Universiteti

sagababayeva87@gmail.com

Müasir dünya incəsənətinin bütün sahələrində - ədəbiyyat, teatr, musiqi, kino, memarlıq, dəb və s. izlənen postmodernizm çağdaş dövrün aktual problemlərindəndir. XX əsrin ikinci yarısından etibarən meydana gələn postmodernizm ətrafında mübahisələr hələ də səngimək bilmir. Postmodernizmin konkret olaraq nəyi ifadə etməsi ilə bağlı alimlər arasında fikir birliyi yoxdur. Meydana gəldiyi vaxtdan etibarən dünya, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı bu qeyri-müəyyən anlayışı hər zaman diqqət mərkəzində saxlayır. Bu baxımdan Qorxmaz Quliyevin qeydləri maraqlıdır: "Geniş bədii cərəyan qismində postmodernizm problemi tədqiqatçıları bir sıra suallar qarşısında üz-üzə qoydu. Postmodernizm fenomeni həqiqətənmi mövcuddur, yaxud bəzi tədqiqatçıların uydurmasıdır?....Görəsən, postmodernizm modernizmdən nə ilə fərqlənir? Nə üçün humanitar fikrin son və mahiyyət etibarilə ən yeni sözü kimi təqdim olunan postmodernizm öz adının tərkib hissəsi kimi "modernizm" sözünü əxz etmişdir?". Q.Quliyev bu qeydlərin ardınca fikrini belə davam etdirir: "Həm postmodernizm, həm də onun nəzəri dərki bir çox cəhətdən ənənəvi olaraq "modernist" kimi xarakterizə olunan dünyagörüş konsepsiyaları arasında müşahidə olunan müəyyən "epistemoloji qırılma"nın təsiri altında formalaşmışlar". Rafiq Yusifoğlu postmodernizmi "bir vaxtlar modernizm klassik,

akademik dəyərləri inkar edib yeni bədii formalar yaratdığı kimi, postmodernizm (almanca «moderndən sonra gələn») də modernizmi inkar edərək ədəbiyyatda xaos, elementlər müxtəlifliyi yaradır" şəklində şərh edir. Bir sözlə, modernizmin fikir və nəzəriyyələrinin yenidən gözdən keçirilməsi, bəzən isə tamamilə rədd edilməsi fikri postmodernizmin şərhində əsas yer tutur. Postmodernizm klassik ənənə və dəyərlərə laqeyd münasibəti ilə seçilir.

"Postmodernizm ədəbiyyatda yeni dövrün mədəniyyəti nəhayət, dünyanı izah etmək üçün tək-cə rəasional sistemlərdən (əvvəllər mövcud olan) deyil, həm də zehnin qanunvericilik funksiyalarından imtina etdiyi zaman meydana çıxdı" Bu üslubda yazılmış əsərlər mürəkkəbliyi, qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunur. Hər hansı qaydalar toplusu çərçivəsindən kənar ərsəyə gələn postmodern mətnlər demək olar ki, ənənəvi süjet və kompozisiyadan məhrumdur.

Postmodern ədəbiyyat dil oyununun qeyri-məhdud imkanları ideyasını özündə ehtiva edir. Hər bir şeyin yeni baxış bucağından dəyərləndirildiyi postmodernizmdə dil sanki yeni, ənənəvidən fərqli mənalar qazanır. Postmodern ədəbiyyatda müəllifin nə dediyi, hansı fikri çatdırmaq istədiyi əhəmiyyət kəsb etmir. Önəmli olan oxucunun mətndən anladığı və başa düşdüyü mənadır. Bu yeni dəyərləndirməyə əsasən postmodern ədəbiyyatda dil nisbi məna daşıyır. Dilin ümumi və universal qaydaya malik olmadığı iddiası postmodernizm nəzəriyyəsində xüsusi yer tutur. Praqmatik komponenti, şəxsdən şəxsə dəyişən məna kəsb etməsi nəticəsində dil obyektiv gerçəkliyi əks etdirməkdən demək olar ki, məhrum olur. Fransız filosof Jak Derridaya görə hər hansı bir sözün standart ədəbi məna daşdığını zənn etmək böyük yanlışlıqdır. "Sözün mənası, Derridaya görə, onun sonsuz şəkildə anlaşılmasıdır".

Reallığın hiperreallıqla əvəz olunduğu postmodern ədəbiyyatda dil bütün xaotik situasiyaları və qeyri-müəyyənlikləri özündə ehtiva edir. Məhz bu xüsusiyyətləri ilə seçilən dil postmodernizmdə məna çoxluğunu tərənnüm edə bilir.

FÜZULİNİN SÖZ SƏNƏTİNDƏ "TƏFRİQ"İN ÖZƏLLİKLƏRİ

Quliyeva Mahirə

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
mahireguliyeva@yahoo.com*

"Təfriq" sənətinin Füzuli yaradıcılığında önəmli yeri var. Mənaya gözəllik qatan təfriqin əsas məqsədi təsvir edilən obrazların özünəməxsus xüsusiyyətlərini bir-birindən ayırd etmək və oxucunun diqqətini həmin fərqli cəhətlərə yönəltməklə, bədii duyğu yaratmaqdır:

Fərhadü zövqi-surət, Məcnunu seyri-səhra,
Bir rahət içrə hər kəs, ancaq mənəm bələdə.

Fərhad → zövqi-surət → Bir rahət içində hər kəs → cəm
Məcnun → seyri-səhra

Füzulinin "təfriq" sənəti üstündə "İntibahın qadın idealının ən parlaq ifadəsi" kimi qiymətləndirilən Leyli obrazını və Məcnunu müasirlərindən təfriq sənəti ilə fərqləndirilməsi buna misaldır:

Leyli demə – şəmi məclisəfruz,
Məcnun demə – atəşi cigərsuz.
... Leyli demə – övci-hüsnə bir mah,
Məcnun demə – mülki-eşqə bir şah.

Füzuli yaradıcılığında bu bədii ifadə vasitəsinə özəl yanaşma, milli ədəbiyyatımızın səciyyəvi yönlərindən yanaşma geniş intişarını tapıb:

1. Hər iki misrada Şərq bələğət sistemindən fərqli olaraq, eyni sözlər, qeyd edəcəyimiz nümunədə isə "mən" şəxs əvəzliyinin təfriqlənməsi:

Mən qəribi-mülkü rahi-vəsl pür təşvişi məkr,
Mən hərifi-sadələvhü dəhr nür nəqşü füsün

"Mən" şəxs əvəzliyinin hər iki misrada eyni şəkildə təkrarlanaraq müxtəlif yönərdən səciyyələndirilməsi Füzuli sənətinə xas yeniliklərdəndir.

2. Füzuli təfriqinin özəlliklərindən biri də təfriqləndirilən obrazın məzmunundan bəlli olması, ayrı-ayrı misralarda təkrar edilmədən səciyyələndirilməsidir. Təfriqin nəzərimizi cəlb edən bu nümunəsini xalqın həyatını, adət-ənənələrini yaxşı bilən Füzulinin bir nəcib, gözəl qəlbli ananın – Leylinin anasının şeirinə gətirdiyi nəsihətamiz nümunəsində görürük:

Leylinin anası der: Canın canı
Gözlərimin nuru, damarım qanı...

Hər iki misrada təfriqlənən obrazın Leyli olması isə "Leylinin anası der" – ifadəsindən bəlli olur.

Yəni, əslində Leylinin anası der:

Leyli – Canın canı
Leyli – Gözlərimin nuru, damarım qanı, –

şəklində olmalı idi. Sözsüz ki, bu, Füzulinin özünəməxsus fərqli və hətta fərdi yanaşmasının göstəricisidir.

Gətirilən nümunələrdən bu qənaətə gəlirik ki, Şərq nəzəri sisteminə birə-bir bələd olan şair, təkcə mövcud "bəlağət" sistemi ilə kifayətlənməyib, eyni zamanda ona ədəbiyyatımızın özəlliklərindən irəli gələn yenilikləri də qatqılamaqla öz sözlünün cəlvə nöqtəsini bir daha təsdiqləyib.

ƏMİR ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT ŞEİRLƏRİNDƏ SUFİ-PANTEİST İDEOLOGİYANIN İZLƏRİ

Əlizadə Billur

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

billur.593@mail.ru

Təsəvvüf - masivəni atıb yalnız haqqı tutmaq, ilahi eşq yolçusuna çevrilmək və son məqsəddə nəfsindən arınıb, öz cismani varlığını yox sayıb ruhani varlığını Allahın varlığında fəna etməkdir.

Sufizmin nümayəndələri gözəl əxlaqa bağlı olub, mənfi vərdişləri tərkdib yaxşılığa yönəlirlər. Onların əsas məqsədi Rəsulullahın (s.ə.s) yolundan gedərək Allaha təslim olmaqdır. Tarix boyu bu qiymətli ideali bir çox mütəsəvviflər çox dəyərli hesab edərək və onu daha da inkişaf etdirərək təsəvvüf fəlsəfi cərəyanının yaranmasında və inkişafında xüsusi işlər görmüşlər. Həmin mütəsəvviflərin Azərbaycan ədəbiyyatına olan təsiri isə, əlbəttə ki, aşkardır

XV əsr Azərbaycan ədəbiyyatı özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə seçilmiş, təsəvvüf ədəbiyyatının da davamı və inkişafı bu dövrə təsadüf etmişdir. Təsəvvüf fəlsəfəsinin yaranması, inkişafı və ədəbiyyatda öz əksini tapması çox qədim dövrlərlə bağlıdır. Əbu Həşim və Cabir İbn Həyyamın simasında Şərq aləmində yaranan və təşəkkülünü tapan təsəvvüf, daha sonra İmam Qəzəli, Əhməd Yəsəvi, Mövlanə Cəlaləddin Rumi, Yunis Əmrə, eləcə də Azərbaycan ədəbiyyatında İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli, Əmir Əfsəhəddin Hidayət, Şah Qasım Ənvar və digər bir çox mütəsəvvifin ideyalarında öz əksini tapmışdır.

Əmir Əfsəhəddin Hidayətin yaradıcılığında daha çox yer irfan və təsəvvüf mövzusunə verilmişdir. Ən təsiredici nümunələr də elə bunlardır. Təbii ki, Hidayət yaradıcılığı sufi şairlər qədər ifrat səviyyədə sufizmdən ibarət olmasa da, şeirlərini təhlil edən zaman görürük ki, şair irfana çox böyük önəm vermiş, təsəvvüf işığında və irfan nuru altında nümunələr qələmə almışdır.

Əfsəhəddin bu mövzuda məşuq, aşiq, rind, zahid, əğyar, ilahi eşq, məscid, mey-xanə və s. mövzulara toxunmuş, vahid həqiqətə doğru hərəkətdən və onun mərhələlərindən danışıbdır. Şair deyir:

Can gövdədə sən sevgülü cananə üçündür,
Bəs bəslədiyüm canımı, cana, nə üçündür?

Canının canan üçün olduğunu, canansız canının bir qiyməti olmadığını göstərən Hidayət, görünür, "Canı kim cananı üçün sevsə, cananın sevər, canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər" deyən dahi şair Məhəmməd Füzuli yaradıcılığına təsiri olmuşdur.

Əmir Əfsəhəddinin yaradıcılığından başqa bir nümunəyə baxaq:

Yarın gəmi sevdi məni, mən həm anı sevdim,
Qoyun biz ikini birə, sevən sevəndir.

Təsəvvüfdə ikilikdən söhbət gedə bilməz, sonda hər şey birləşir vahid olur. Bunun vəhdəti-vücut adlanması da təsadüfi deyil, tam olmaqdan, bir olmaqdan danışılır. Salikin özünü ilahi eşq yolunda fəna edib vəhdətə qovuşmasından söhbət gedir. Hidayət də bunu çox gözəl şəkildə ifadə etmişdir. Eyni zamanda birinci misraya da fikir versək, burada "yarı sevmək" dən yox, "yarın qəmi"ni sevməkdən danışılır. Necə ki, aşiq üçün, yarın cəfası əsasdır. Başqa bir nümunəsində şair deyir:

Səndən cəfadan özgə Hidayət nə uma kim,
Çün çün imiş, bu nüktə ki, ömr eyləməz vəfa.

Daha sonra:

Kuyində məskən etdi könül, yaxına hicr ilən,
Çün cənnət əhlidir, nə verürsən əzab ona.

Əzab çəkənin cənnət əhlindən olduğunu göstərir. Təsadüfi deyil ki, "Cana cəfa qıl, ya vəfa, qəhrin də xoş, lütfün də xoş" deyən Yunis Əmrə də bu məsələyə diqqət yönəlmiş, Allaha qovuşmağın əsas yolunun cəfa çəkib, dərd-qəmə düçar olub arınmaq olduğunu, əsl aşiqə yarının hicranının onun vüsəlinə işarə olduğunu və ona sevgilisindən gələn dərdin də, qəmin də, kədərin də xoş olduğunu öz ideyalarında göstərmişdir.

FƏRHAD MİRZƏ QACARIN "SƏFƏRNAMƏ"SİNDƏ AZƏRBAYCAN ƏDİBLƏRİ

Quliyeva Səbinə

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
sabina.quliyeva94@bk.ru

Hacı Fərhad Mirzə Qacar Azərbaycan hakimi Abbas Mirzə Naibüssəltənənin on beşinci oğlu, Fətəli şahın nəvəsi olub. O, dövrünün ən müdrik, ziyalı şəxsiyyətlərindən biri idi və Azərbaycana böyük rəğbət bəsləmişdir ki, bu da

atası Abbas Mirzənin böyük Azərbaycan sevgisindən qaynaqlanmışdır. Təbrizdə yaşayan Fərhad Mirzə Həmədan da daxil olmaqla bir sıra bölgələrə hakimlik edirdi. Nəsrəddin şah 1873-cü ildə Avropaya ilk səfərində bütün ölkəni, o cümlədən paytaxtı əmisi Fərhad Mirzəyə həvalə edir. Lakin Fərhad Mirzə və sədr-əzəm Hüseyn xan şah qayıdandan sonra onun tərəfindən qəfildən uzaqlaşdırılır. O, iki ildən sonra Məkkəyə getmək üçün şahdan icazə istəyir və icazə verilir.

Səfər 1875-ci ilin sentyabrında başlayır. Fərhad Mirzə səfərə çıxarkən Qurandan istixarə edir və çərşənbə günü yola çıxır. O, İrandan gəmi ilə Bakıya, oradan faytonla Azərbaycan ərazilərinə, dəmiryolla Tiflisə yola düşür. Daha sonra səfər yenidən gəmi ilə Poti, İstanbul və quru yolda Məkkə, Mədinə, Ciddə istiqamətində davam etdirilir.

Səfərin Şimali Azərbaycana aid hissəsi Fərhad Mirzə və heyətinin Bakıya gəmi ilə daxil olması ilə başlanır. Bakı şəhəri ilə tanış olan Fərhad Mirzə Bakının həmin dövrü haqqında mühüm məlumatlar verir. Əvvəlcə Fərhad Mirzə Balaxanı kəndinə yola düşür. Burada neft mədənlərinə tamaşa edir. Bir qədər dayandıqdan sonra onlar Atəşgaha yola düşürlər. Fərhad Mirzə Atəşgahın divarlarından birində qədim mixi yazısı ilə nə isə yazıldığını və bu yazının heç kəsə məlum olma-dığını qeyd edir.

Fərhad Mirzə bir çox ərazilərdən keçib Şamaxıya çatır və Xaqani Şirvanini xatırlayır, ona şeirlə üz tutur. Şeirdə qeyd edir ki, Şirvana Şərvan, yəni şər ocağı deyirlər. Amma bura xeyrəvan-dır. Daha sonra şahzadə Gəncəyə daxil olur. Şahzadə burada böyük Nizaminin məqbərəsini görməyinə peşman olur. Yazır ki, rus əsgərləri öz atları üçün buraya o qədər saman tökmüşdülər ki, günbəzin yanına getmək mümkün olmadı.

Fərhad Mirzə səfərdən dönərkən bir də Bakıdan keçdikdə "Əkinçi" qəzetinin yazarı Həsən bəy Zərdabi ilə görüşür. Şahzadənin fikrincə, bir bölmə fars dilində yazılısaydı, qəzetin İranda da oxucuları olardı. Həsən bəyin dediyinə görə, bu ərazidə farsca danışan adam azdır. Həmçinin şahzadə yazara Zərdabi deyil, Şirvani təxəllüsü ilə yazmağını söyləyir. Lakin Həsən bəy bildirir ki, bu vaxtadək belə tanınmışam.

Şahzadə Tiflisə gələrkən Mirzə Fətəli Axundzadə ilə görüşündən, onun yaratdığı əlifbadan bəhs edir. O, yazır ki, görüş zamanı Mirzə Fətəli Axundzadə özünün ixtira etdiyi əlifbaları gətirir. Şahzadə həmin üç əlifbadan ikisini bəyənir. Əlifbalardan birində latın hərfləri təsvir olunduğuna görə şahzadə bildirir ki, bu əlifbanı islam dini qəbul etməyəcək. Bu, belə də olur və yeni əlifbaya dəstək verən olmur. Lakin indiki dövrdə bu məsələni təhlil etdikdə görürük ki, ərəb əlifbasının dili-mizin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olmayan bir sıra çatışmazlıqları mövcuddur. Çünki ərəb əlifbası oxucular tərəfindən çətinliklə oxunur və yazının sürətini aşağı salan nöqtələrə, ilmələrə malikdir. Bunu aradan qaldırmaq üçün M.F.Axundov yeni əlifba yaradır. Latın qrafikalı əlifbanın

yarlanması Azərbaycan dilinin formalaşmasına, onun insanlar tərəfindən daha yaxşı qavranılması-na və öyrənilməsinə şərait yaratdı.

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏLYAZMA SƏNƏTİ

Nemətzadə Səbinə

*AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
nematzadesabina@yahoo.com*

Mükəmməl ləvazimatlardan istifadə edilərək ərsəyə gələn əlyazma kitablarındakı miniatürlər, təzhib və bəzəmələr, ornamentlər və sonda şərqi üslubunda cildləmələr əsərlərin nəfisliyini daha da artırır. Bu gün həmin əsərlər nəinki mövzu baxımından tədqiq olunur, eyni zamanda muzey eksponatı, həmçinin bəşəriyyətin maddi-mədəni irsi olaraq dəyərləndirilir.

Cahangir Qəhrəmanov Əlyazmalar Fondunu (indiki Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu) Azərbaycanın kitab mədəniyyəti tarixinin zəngin müzeyi olduğunu vurğulayaraq qeyd etmişdir: "Orta əsr kitab rəssamlığı, kitab mədəniyyəti ilə bağlı olan tətbiqi-dekorativ yaradıcılıq növləri əvəzsiz bədii sərvət kimi qiymətləndirilməlidir.

Əlyazmada olan miniatürlər və illüstrasiyalar onu göstərir ki, azərbaycanlı ustalar bədii tərtibatlı əlyazmaları hazırlayarkən Yaxın və Orta Şərqi miniatür istlərinin nailiyyətlərindən istifadə etməklə Şərqi xalqlarının incəsənətinin inkişafına yaradıcı surətdə təkan vermiş, müstəqil ənənələr yaratmış, beləliklə də onlar dünya bədii mədəniyyət xəzinəsində şərəfli yer tutmuşlar.

Miniatür sənəti, Azərbaycan əlyazma kitabının bədii tərtibatının öyrənilməsi, kallıqraflar, nəqqaşlar, ornamentalistlər və cildçilərin yaradıcılığının tədqiqi təxirəsalınmaz vəzifədir, Azərbaycan kitab mədəniyyəti tarixi də elmi və aktual əhəmiyyət daşımaqla öz həllini gözləyir".

Azərbaycan ərazisində yazılan, istər müəllifin özü tərəfindən, istərsə də müstənsilər tərəfindən üzə köçürülən əlyazma əsərlərində miniatürlərlə yanaşı, təzhibə də tez-tez rast gəlinir. Bu da onu göstərir ki, Azərbaycanda bu sənət geniş yayılmış, Azərbaycan əlyazma tarixində mühüm rol oynamışdır. Əlyazma əsərində təzhibin olması onun təkcə məzmun baxımından deyil, sənət əsəri baxımından da dəyərini artırır. Təzhib sənətində bir sıra ornamentlər, süsləmə motivləri vardır ki, bu da əsərin tədqiq olunmasında, öyrənilməsində tədqiqatçı üçün çox əhəmiyyətlidir.

Əlyazmaların bədii tərtibat xüsusiyyətlərinin araşdırılması nəinki tarixşünəslıq, mənəşünəslıq, sənətsünəslıq, həmçinin dinin tarixi və fəlsəfi müstəvisində tədqiq olunması Azərbaycan əlyazmaçılığının İslam tarixində və müsəlman fəlsəfi fikrinin formalaşmasındakı rolunu nümayiş etdirir.

İslamın meydana gəlməsi, geniş coğrafi ərazidə yayılması və tarixi proseslərə münasibəti aydın surətdə sübut edir ki, islam mədəniyyəti öz qayəsi və zənginliyi sayəsində öz təsir imkanlarını genişləndirir. Lakin bir sıra ölkələrdə islamafob təzahürlər artmaqdadır. Zənnimizcə, müasir şəraitdə Azərbaycan cəmiyyətinin real vəziyyəti və əldə edilən uğurlar göstərir ki, İslam sülh və əməkdaşlıq dinidir. Çoxmədəniyyətlik fenomenini yüksək qiymətləndirmək, onun yaratdığı imkanlardan yetərincə bəhrələnmək çox vacibdir. Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda tam əminliklə söyləmək olar ki, islam mədəniyyətinin əlyazmalarla bağlı sənətlərinin dini-fəlsəfi müstəvidə araşdırılması müasir dünyanın zənginliklərini artırmağa və islamafob təzahürlərə qarşı mübarizə işinə konkret töhfə verən mühüm təşəbbüslərdən biri kimi dəyərləndirilə bilər.

NƏSRDƏ QAÇQINLIQ KONSEPTİNİN SOSIAL- PSIXOLOJİ ASPEKTLƏRİ *(Elçin Əfəndiyevin "Bayraqdar" və "Qarabağ şikəstəsi" əsərləri əsasında)*

Yediyarlı Günay

Xəzər Universiteti

gunay.yediyarli.92@mail.ru

Ədəbiyyatımızda qaçqınlıq mövzusunda çoxlu sayda əsərlər yazılıb və Qarabağ problemi, qaçqınlıq kimi mövzular müxtəlif baxış bucaqlarından işıqlandırılmışdır. Bu əsərlərdən bəziləri Qarabağ probleminə dolayısıyla, yəni tələyinə qaçqınlıq yazılmış insanların ağrı, acılarının təsviri vasitəsilə toxunur. Yazıçı Elçinin "Bayraqdar" povesti, "Qarabağ şikəstəsi" kimi əsərləri də məhz belə əsərlərdəndir. Hər iki əsərdə də müharibə səhnələri yoxdur. Ancaq onun doğurduğu bəlalər, vəhşiliklər və gətirdiyi çətinliklər sosial- psixoloji problem kimi qabardılır. Müharibənin insan psixologiyasına göstərdiyi təsir, insan psixikasının qırılması dərinliklərinə qədər əks etdirilir.

"Bayraqdar" povesti. Əsər başdan ayağa qaçqınların böyük faciəsi və məhrumiyyətlərindən bəhs edir. Elçin "Bayraqdar" da bu ağrını, qaçqın həyatının bütün çətin nüanslarını məharətlə oxucuya çatdırır.

Əsərdə təsvir edilən epizodlarda qaçqınlıq, didərginlik faciəsinin böyüklüyü və bu faciədən yaranan psixoloji sarsıntuların dərinliyi böyük ustalıqla əks etdirilir. Problemin yaratdığı sosial- psixoloji məqamlar müharibədən kənar vəziyyətdə də qabardılır və önə çəkilir.

31 hissədən ibarət olan povestdə bir yeniyetmənin faciəli ölümü qələmə alınmış kimidir, amma əslində bir çox obrazın həyat hekayəsindən danışılmışdır. Povestdə əsas mövzu nə yeniyetmələr arasında olan sevgi, nə də Əbülfətin ölümüdür, tələyinə qaçqınlıq, köçkünlük yazılmış insanların acınacaqlı taleyi, qaçqın, köçkün həyatı və onların yaşadıkları sıxıntılardır.

Povestdə müharibənin insan psixologiyasında buraxdığı travmatik izlər geniş təsvir edilir. Müharibədən sonrakı ruh halı, insan psixologiyası dəqiq rəsm edilir.

"-Bu bayraq ki, Şuşada elə...elə dalğalandı, yenə qayıdacaq Şuşaya!

Əlbəttə, bu sözləri Bayraqdara Məhəmməd Əmin bəyin- "Bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz!"- sözləri dedirtmişdi, amma o dəm özü də gözləmədən dediyi o sözlər Bayraqdara İlahidən gələn sözlər kimi təsir etdi və Bayraqdar bir əli ilə üçrəngli bayrağın dəstəyini daha da bərkdən sıxdı, o biri əli ilə də qucağındakı Əbülfəti sidq-ürəkdən bağrına basdı, addımları gözgörəti sağlamlaşdı, enerjisini çoxaltdı və elə bil, onun o sağlam addımları Bayraqdarı Şuşadan uzaqlaşdırmırdı, elə indidən Şuşaya qayıtmağa başlamışdı...". Əsərdən nümunə göstərdiyimiz bu misralar oxucu qəlbində ümid işığı yandırır. Bu gün biz sevimli yazıcımızın necə də haqqlı olduğunu şahidliyik. Sevimli yazıcımız illər öncə bu günlərin gec ya tez gələcəyini duyurmuş. " Şuşanı tərk etməyə məcbur olan qaçqınların atdığı addımların artıq onları Şuşaya qayıtmağa başladığını görürmü..."

"Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi. "Qarabağ şikəstəsi" hekayəsi Elçinin "Qarabağ silsiləsi" nə daxil olan hekayələrindəndir. Hekayə Qarabağ, qaçqınlıq mövzusunda yazılan maraqlı əsərlərdən biridir. Əsər bir neçə hissədən ibarətdir. Əsərin əsas qəhrəmanı Cümü tez- tez xəyallara dalır, keçmiş yada salır. Ən çox xatırladığı da Qarabağ şikəstəsi olur. Elə məhz buna görədir ki, əsər "Qarabağ şikəstəsi" adlanır. Hekayənin ikinci hissəsində həmçinin maraqlı və koloritli bir obraz- BMT-nin əməkdaşı İzabel Xanukoffun obrazı ilə tanış oluruq. Onlar hər ikisi uzaq və doğma olan torpağın rəmzidir.

Yazıçı hər iki əsərin də sonunda aydın göstərir ki, üçrəngli bayrağın altında bir millət olaraq biləşməyə, küskünlüyü atıb milli birlik yaratmaq Qarabağımızı, Şuşanı qaytara bilmərik. Bu gün bu əsərlər yazıcının illər öncəki ümidinin, arzusunun gerçəkləşməsidir.

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ UŞAQ NƏSRİNİN İNKİŞAF MEYİLLƏRİ

Bayramova Səadət

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

seadet19710214@gmail.com

Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında 60-80-ci illər xüsusi mərhələ olaraq səciyyələndirilir. Sovetlər dönəmi ədəbiyyatın ümumi dinamikasında "60-cı illər nəsr", "60-cı illər nəsl" bir termin olaraq qəlibləşmiş və təsəvvür forması səviyyəsində işləklik qazanmışdır. Ədəbi-nəzəri fikrin, demək olar, bütün görkəmli nümayəndələri bu dövrün ümumi məzmunu və onun formalaşdırdığı

təsəvvürü müxtəlif səviyyələrdə təhlilə gətirmiş və əsasən eyni mövqedə görünmüşlər.

Uşaq ədəbiyyatı da həmin mərhələdə bu yeniləşmə müstəvisində orijinal əsərlərin meydana gəlməsi, milli düşüncənin bir meyar olaraq əsas götürülməsi ilə nəzər -diqqəti cəlb edir. M.Arif, M.Cəfər, İ.Bəktaş, C.Əhmədov, M.Məmmədov, Ə.Məmmədov, B.Nəbiyev, İ.Həbibbəyli, Ə.Əzizova, A.Hacıyev, Q.Namazov, Elçin, Z.Xəlil, T.Cavadov, Q.Musayev, Y.Babayev, F.Əsgərli, Ş.Məmmədova, G.Rüstənova və başqaları uşaq ədəbiyyatının 60-cı illər və ondan sonrakı mənzərəsi ilə bağlı maraqlı fikir və mülahizələr yürütmüşlər. Bütün bunlar tarixi-mədəni prosesin gedişi müstəvisində mövcud mərhələnin ümumi mahiyyətini aydınlaşdırmaq məqsədi daşıyır.

"Dəbistan" (1906), "Rəhbər" (1906), "Məktəb" (1911-1920) məcmuələrinin uşaq ədəbiyyatının inkişafı anlamında formalaşdırdığı təsəvvür etiraf edək ki, bütünlükdə sovetlər dönəmində müxtəlif səviyyələrdə zənginləşmələrlə səciyyələnir. Hökumət və dövlət səviyyəsində qəbul edilən qərar və tədbirlər ("Uşaqlar və gənclər mətbuatını yaxşılaşdırmaq haqqında tədbirlər" (1928), "Ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında" (1932), "Uşaq ədəbiyyatı nəşriyyatını yaratmaq haqqında" (1933), Birinci Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı konfransı (1931, 17 yanvar) və s. hamısı uşaq ədəbiyyatına olan həssas münasibətin göstəricisi idi. Digər istiqamətdə möhkəm özül üzərində formalaşmış ənənə bunları bir zərurət olaraq qarşıya qoyurdu.

Ümumiyyətlə, XX əsrin ikinci yarısında uşaq ədəbiyyatı müəyyən məzmun və keyfiyyət yeniləşmələri ilə səciyyələnir. M.Seyidzadə, M.Dilbazi, Ə.Cəmil, M.Rzaquluzadə, R.Rza, Ə.Abasov, Z.Cabbarzadə, Q.İlkin, X.Əlibəyli, T.Elçin, X.Hasilova, Ə.Babayeva, N.Süleymanov, Ə.Əhmədova, Y.Əzimzadə, Ə.Səmədov, F.Sadiq, İ.Tapdıq, M. Əliyev, M.Aslan, T.Mütəllibov, T.Mahmud, H.Ziya, Z.Xəlil, A.Kəmərlı, R.Yusifovlu, Q.İsabəyli, Ə.Quluzadə və başqalarının yaradıcılığı bunun göstəricisidir. Bunların isə qaynağı bir istiqamətdə zəngin folklor nümunələri, uşaq folklor ənənələrinə bağlanırsa, digər müstəvidə yazılı ədəbiyyatın mükəmməl təcrübəsi ilə reallaşır.

"Rəhbər", "Məktəb", "Dəbistan" və s. kimi uşaq mətbuatının yerini sonrakı dövrlərdə "Pioner", "Göyərçin", "Günəş", "Tumurcuq" tutmuşdur. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının ən maraqlı nümunələri ilk dəfə 60-cı illər və ondan sonrakı zaman kəsiqlərində bu qəzet və jurnalların səhifələrində uşaqlara təqdim olunmuşdur. M.Dilbazinin "Balaca dostlar", "Babaların su həsrəti", "Xeyir və Şər", "Qurd və uşaqlar", "Bal arısı və eşşək arısının nağılı", "Qaranquş və qara ilan" mənzum nağılları, "Cavan qız və qoca qarının hekayəsi", "Muğanda bahar", "Göyçək Fatma" nağıl-pyesi, M.Rzaquluzadənin "Qaranquş yuvası", "Leyla", "Ovçu Elişlə qoçaq Aytəkinin nağılları", "Naxışlar", R.Rzanın "Balacaların təbiət ensiklopediyası" silsiləsi, "Səkil və Çəkil", "Heyvanların yuxusu" nağıl-poemaları, Ə.Abbasovun "Məlik Məmməd", "Keçinin qisası", "Aqıl və Sərvinaz" pyesləri,

X.Əlibəylinin "Meşə həkimi", "Novruz və Murtuz", "Dovşanın ad günü", "Çoxbilmiş çəpişlər", "İsa və Musa", "Mərcañqulu qalası", "Dınqılda sazım, dınqılda", "Aman ovçu" əsərləri, T.Elçinin "Qarğanın məktəbində", "Billurənin nağılı", "Getdin gördün", "Üç qardaş, bir bacı", "Dovşan, Tülkü, Canavar" nağılları folk-lordən gələn motivlər üzərində nizamlanmışdır. Məlum olduğu kimi, "uşaq ədəbiyyatı yeniyetmələrin dünyagörüşünün inkişafında, onların maraq dairəsinin genişlənməsində, əxlaqi-mənəvi və estetik tərbiyəsində, ideyaca genişlənməsində böyük rol oynayır... Ona görə də uşaq ədəbiyyatının inkişafına qayğı həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu tendensiya bütünlükdə iyirminci yüzillik boyu özünü göstərmiş və maraqlı örnəklərin yaranması üçün əsas olmuşdur.

ABAY KUNANBAYEVİN "QARA SÖZLƏR" NƏSR ƏSƏRİ CƏMİYYƏT VƏ XALQ PROBLEMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

Quliyev Elman

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

elman.quliyev1958@gmail.com

Abay Kunanbayev XIX əsr qazax modern ədəbiyyatının qurucusu və ilk realist şairidir. O, XIX əsr qazax yazılı ədəbiyyatında şeirə mövzu, forma, dil, üslub, vəzn yenilikləri gətirmiş qüdrətli söz ustadıdır. "Qara sözlər" Abay Kunanbayev yaradıcılığının zirvəsi hesab olunur. Əsər 1890-1898-ci illərdə yazılmışdır. "Qəkliyyə", "Əqliyyə", "Qəqliyyət-təsdiqət", "Nəsihətnamə", "Nəsr yazıları" və s. adlar altında təqdim olunmuş bu əsər nəsihətnamə xarakterlidir. "Qara sözlər" 45 müstəqil nəsr hissəsindən ibarətdir. Əsərdə mətnlər "Birinci söz", "İkinci söz", "Üçüncü söz" və s. başlıqlar altında ardıcıl olaraq 45-ə qədər sıralanır. Əsərin nəsihətnamə tipində olması fikri "Qara sözlər"lə bağlı əksər araşdırmalarda təsdiqini tapmışdır. "Qara sözlər"ə daxil olan nəsr parçalarında, əsasən, kamil insan olmağın yolları göstərilir və bu yolda əngəl ola biləcək problemlərdən söhbət açılır. Əsərdə müəllifin mənsub olduğu millətin taleyi, onun keçmişi, bu günü və gələcəyi barədə düşüncələri yer alır. Mətnlərlə tanışlıq onu deməyə əsas verir ki, "Qara sözlər"i Abay Kunanbayev ömrünün son dövrlərində qələmə almışdır.

"Birinci söz", ilk növbədə, bütün ictimai və ədəbi-bədii fəaliyyətini millətin taleyi ilə bağlayan, onun bu gündən narahat olan, xoşbəxt gələcəyini düşünən Abay Kunanbayevin qazax xalqını səfalət və cəhalətdən qurtaracaq "nə etməli?"- sualına cavab axtarması baxımından əhəmiyyətlidir. "Birinci söz"də Abay Kunanbayev milləti üçün görmək istədiklərini 5 istiqamətdə (xalqa xidmət, təsərrüfat quruculuğu, elmin inkişafı, dinə bağlılıq, uşaqların tərbiyəsi)

qruplaşdırır "Qara sözlər" XIX əsr qazax mühitini, qazax ictimai-siyasi gerçəkliklərini, qazax milli həyatı və ictimai baxışlarını əks etdirmək baxımından əhəmiyyətli. "Qara sözlər" müdrik kəlamlar toplusudur. Abay Kunanbayev bu kəlamlar vasitəsilə dövrü üçün, cəmiyyət üçün, məxsusi olaraq öz xalqının təmsalında insanlıq üçün əhəmiyyət daşıyan problemlərə toxunur. Abay Kunanbayev əsər boyu yaşadığı cəmiyyətdə üzləşdiyi mövcud problemlərə real-tarixi şəraitdə müdaxilə etməklə xalqını tərəqqidən, müasirlikdən, təhsildən, elmdən, modern həyatı düşüncələrdən və s. uzaq saxlayan cəhalət mühitinə qarşı mübarizə aparır.

Abay Kunanbayev ilk növbədə canından artıq sevdiyi qazax xalqının baxışlarındakı səhv təsəvvürləri islah etməyə çalışır. O, ikinci, üçüncü, beşinci, altıncı, doqquzuncu və bu kimi əksər mətnlərdə qazaxlarda müşahidə etdiyi lovgalıq, mənəmlilik, tənbellik, eqoistlik və s. kimi qeyri-normal xüsusiyyətləri tənqid edir, onu doğuran səbəbləri açıqlayır.

Abay Kunanbayevə görə, məmurlar öz səlahiyyətlərindən istifadə edərək xalqa fayda vermək əvəzinə, onlara işgəncə verir, mal-mülkünü talayırlar. Buna görə də müəllif onları xalqın düşməni kimi qələmə verir. Xalqını düşünənləri isə dost, qardaş hesab edir.

Abay Kunanbayevin müxtəlif problemləri əks etdirən "Qara sözlər"i milli, fəlsəfi, tarixi, dini, etik və s. baxımdan böyük əhəmiyyətə malikdir. Abay Kunanbayevin daha çox nəsihətlər şəklində ifadə olunan fəlsəfi düşüncələrinin yer aldığı bu əsər qazax ədəbiyyatı tarixində insanın kamilləşməsi və cəmiyyətin təkmilləşdirilməsi məsələlərinə həsr edilmiş ilk nəsr nümunəsidir. İlk realist nəsr nümunəsi olaraq "Qara sözlər" qazax ədəbiyyatı tarixində realist nəsrin inkişafına təsir göstərmiş və modern qazax ədəbiyyatının yeni mərhələyə qədəm qoymasında mühüm rol oynamışdır.

İSMAYIL HİKMƏTİN "AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ"NDƏ ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ

Umudov Qüdrət

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
qumudov1957@gmail.com

Ona qədər ədəbiyyat tarixçiliyi sahəsində müəyyən cəhdlər (A.Bakıxanov, F.Köçərli, Ə.Abid və b. tərəfindən) olsa da, görkəmli türk alimi İsmayıl Hikmətin "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı ikicildliyi həqiqi milli ədəbiyyat tarixçiliyimizdə ilk fundamental, müəyyən elmi prinsiplər əsasında yazılıb hazırlanmış əsər hesab olunmalıdır.

İ.Hikmətin əsasən anadilli ədəbiyyatımızı ("İslamın zühurundan miladın on səkkizinci əsrinə qədər") əhatələyən əsərinin özəlliklərindən biri də bu idi ki, onun "birinci qism"ində şifahi xalq ədəbiyyatına da yer ayrılmışdır. İslamiyyətdən miladi on üçüncü əsrə qədərki ədəbiyyat tarixini çevrələyən bu hissədə dövrün ictimai-siyasi və mədəni mənzərəsini verdikdən sonra müəllif beynəlxalq təcrübəyə söykənməklə "xalq ədəbiyyat"ı beş qismə bölərək ondan bəhs açır: 1.Şərqlər; 2.Hekayələr; 3.Oyunlar; 4.Rəqslər; 5.Şeytaniyyat.

Alim "Şərqlər" (bizim şivədə - "nəğmələr" - Q.U.) adlandırdığı paraqrafda lirik folklor örnəklərini - "doğum" nəğmələri, "cocuq" nəğmələri (laylalar), "eşq" nəğmələri, "izdivac" (toy-nişan) nəğmələri, "ölüm" nəğmələri (ağılar), "mövsüm" nəğmələri və "qəhrəmanlıq" nəğmələri kimi qruplaşdırır. Onların hər biri haqqında fikir sərgiləməklə çoxlu nümunələri də göstərmişdir. Müəllif "eşq şərqləri"ndən danışarkən aşiqanə bayatıları, şikəstə kimi qəmli, həzin bayatılarımızı, xalq mahnılarını, bəzi müəllifi naməlum olan qoşma və gəraylı şəkilli poetik nümunələri misal göstərir.

Təhkiyəvi növ adlandırdığı "Hekayələr" paraqrafında xalq nəsrindən, xüsusilə də məhəbbət mövzulu xalq dastanlarından söz açan İ.Hikmət onları belə təsnif etmişdir: 1)Tarixi hekayələr; 2)Sevda hekayələri; 3)Qəhrəmanlıq hekayələri; 4)Xaricdən gələn hekayələr. Alim bu qrupların hər biri haqqında da ayrıca fikir bildirmişdir. Ədəbiyyatşünas eşq dastanlarından "Şah İsmayıl", qəhrəmanlıq dastanlarımızdan "Dədə Qorqud" üzərində xüsusi dayanır.

Məsələlərə, folklor janrlarımıza bir peşəkar folklorşünas səriştəsi ilə yanaşan İ.Hikmət xalq oyunları, xalq rəqsləri ilə bağlı da çox maraqlı fikirlər səsləndirmişdir. Alim "Şeytaniyyat" adlı paraqrafda arxaik folklor janrlarından - sınaq və inanclardan, qədim inam və etiqadlardan, mifoloji təsvürlərdən bəhs etmişdir. Bu qisim örnəklərə alimin "Şeytaniyyat" adı verməsi onların qeyri-islami, yəni küfrə dayanan düşüncə ilə əlaqələndirilməsindən qaynaqlanır.

İ.Hikmətin folklorşünaslıq görüşləri ayrıca tədqiqat mövzudur və təqdim edəcəyimiz məruzədə bu barədə ətraflı bəhs açmaqda qərarlıyıq. Onu da qeyd edək ki, ədəbiyyatşünas alimlər professor T.Salamoğlu və dosent Y.Da-daşlı İ.Hikmətin qiymətli "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" əsərini transliterasiya edərək mühüm elmi dəyərə malik "Ön söz", "izah və qeydlər"lə yenicə çap etdirmişlər ("Elm və təhsil", 2022).

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN (1833-1919) YARADICILIĞINDA SOYQIRIM MƏSƏLƏSİ

Kərimova Samirə

*AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
akademiya-elm@rambler.ru*

Ümumilikdə, "soyqırım" mövzusu bütün dövrlərdə dünya ədəbiyyatında aparıcı istiqamətlərdən biri olmuşdur. 1905-ci və 1918-ci illərdə erməni hərbi dəstələrinin Qafqazın müxtəlif bölgələrində həyata keçirdiyi kütləvi qətlər və talanlar xüsusilə də azərbaycanlılara qarşı planlı sürətdə həyata keçirdiyi soyqırımı siyasəti tariximizin qanlı səhifələridir.

XX əsrin əvvəllərində erməni-daşnak cəlladlarının Azərbaycan türklərinə qarşı törətdikləri soyqırımlarının bədii ədəbiyyatda əksi əsasən dövrünün tanınmış qələm sahibləri - Mir Möhsün Nəvvab, Məmməd Səid Ordubadi, Mirzə Bala Məhəmmədzadə, Seyid Hüseyn, Əli bəy Hüseynzadə, Cəfər Cabbarlı, Məhəmməd Hadi, Ceyhun Hacıbəyli və digər görkəmli ədiblərimiz tərəfindən geniş şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu hadisələr sənədli şəkildə, həmin dövrün mətbuat materiallarında, ziyan çəkmiş şəxslərin və şahidlərin hekayətləri əsasında yazılmışdır.

Mir Möhsün Ağamirzadə Qarabaği Nəvvab 1833-cü ildə Şuşada anadan olmuş, bütün ömrünü doğma şəhərində sürmüşdür. Görkəmli ədəbiyyatşünas təkcə yazıçı və şair kimi fəaliyyət göstərməmişdir. O, dövründə həmçinin musiqişünas, rəssam, nəqqaş, xəttat, astronom, kimyaçı, riyaziyyatçı kimi ensiklopedist alimlərdən hesab edilirdi.

M.M.Nəvvab XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində milli düşüncə tariximizdə xüsusi yer tutan ədiblərimizdən idi. O, ilk təhsilini Şuşada ruhani məktəbində alaraq, burada ərəb, fars, türk dillərini mükəmməl öyrənmişdir.

Nəvvab Şuşanın mədəni və ictimai həyatında fəal iştirak etmiş, məktəblərdə dərs demiş, mətbəə açmış, elm və incəsənətin müxtəlif sahələrinə aid iyirmidən artıq kitab yazmışdır. O, Azərbaycanda ilk daşbasma mətbəələrindən birinin yaradıcısıdır.

Mir Möhsün Nəvvabın universal ədəbi-mədəni, ictimai-elmi fəaliyyəti içərisində soyqırımı həsr etdiyi əsəri də xüsusi yer tutur. Onun "1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası" adlı əsəri maarifçi xarakteri daşıyan elmi əsərlərdən biridir. Sözügedən əsərdə müəllif şahidi olduğu, eşitdiyi real hadisələri öz bədii təxəyyülündən keçirərək təhlil etmişdir. Nəvvab əsər vasitəsilə dünyada baş verən bütün irqi, dini, milli ayrışkıliyə etirazını bildirmiş, həm də təəssübkeş ziyalı kimi gələcək nəsilləri erməni şovinizminə qarşı ayıq-sayıq olmağa çağırmışdır.

Ədib rus dövlətinin təhriki ilə erməni daşnaklarının Şuşa və Azərbaycanın digər bölgələrində törətdikləri qırğınları təsvir etmiş, ayrı-ayrı başlıqlar altında erməni cəlladlarının tökdüyü nahaq qanlardan bəhs etməklə onların əsil sirmasını göstərmiş və uzaqgörənliklə bu ədavətin hələ uzun illər davam edəcəyinə işarə etmişdir.

N.GƏNCƏVİNİN "XOSROV VƏ ŞİRİN" POEMASINDA BUTAVERMƏ MOTİVİ TÜRK FOLKLOR ELEMENTİ KİMİ

Baxşiyeva Ülkər

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

ulker.baxsiyeva@mail.ru

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Nizami Gəncəvinin yaradıcılığının türk folklor ənənələri ilə bağlılığı vardır. Nizami irsi dünyanın müxtəlif ölkələrində öyrənilsə də, lakin yaradıcılığının ən geniş şəkildə öyrənilməsi məkan Azərbaycandır. Çünki Nizami bütün qanı, canı, ruhu, mənəviyyəti, milli kimliyi və varlığı ilə Azərbaycana bağlı olmuşdur. Şair Azərbaycan milli ruhunu öz əsərlərinin bədii-estetik ruhuna çevirmişdir. Onun əsərlərində Azərbaycan xalqının milli mənəviyyəti, adət-ənənələri, milli-bədii ruhu, epik-estetik ənənələri açıq şəkildə görünür. Bu bağlılığı Nizaminin "Xəmsə" yaradıcılığında türk dastançılıq ənənələrinin elementlərinin mövcudluğunda görə bilirik.

Azərbaycan məhəbbət dastanlarında qəhrəmana bir çox qabiliyyətlərlə bərabər onun sevgilisi də buta verilir. "Xosrov və Şirin" poemasında da Xosrovun dostu Şapur ona Dərbənd dənizinin kənarındakı Ərmən ölkəsindən, onun qadın hökmdarı Məhin Banudan və onun qardaşı qızı Şirinin gözəlliyindən bəhs edir. Eyni zamanda Şapur Məhin Banunun tövləsində olan Şəbdiz adlı atın qeyri-adi xüsusiyyətlərindən də bəhs edir. Bu gözəl sözlərdən ilhamlanan Xosrov Şirinə elə vurulur ki, günləri ancaq onu düşünməklə keçir. Süjetdə butavermə motivi üçün xarakterik olan element və süjet vahidlərinin hamısı var. Burada Şapur butaverən rolundadır, onun süjetdə oynadığı rol məhəbbət dastanlarında butaverən müqəddəsin rolu ilə də üst-üstə düşür.

Məhəbbət dastanlarında olduğu kimi, Xosrovun babası ona butanı yuxuda vermişdir. Qeyd edək ki, türk eposunun motivlərindən olan butavermə motivinin həm də qəhrəmanlıq dastanları ilə bağlılığı vardır. Qəhrəmanlıq dastanlarında seçilmiş qəhrəmanların silahları da, atları da özləri kimi qeyri-adi gücə və qabiliyyətlərə malik olurlar. Altay dastanşünası S.S.Surazakovun araşdırmalarına görə Altay xalqının qəhrəmanlıq eposlarında qəhrəmanın atı Göylərdən gəlmiş, müqəddəs hami olmuş, möcüzəli güc-qüvvətə sahib olmuşdur.

"Koroğlu" dastanında Qıratın yox olmuş qanadları da onun uçacağını göstərirdi. Bu element Altay eposlarında atların uçmasını bizə xatırladır. Təkcə dastanlarda deyil, Azərbaycan nağıllarında da yel atları uça bilirlər və qəhrəmanların xilaskarı kimi çıxış edirlər.

Poemada Şəbdiz uçağı bacarmasa da Şapurun onun haqqında dediyi "Yerindən sıçrasa günəşə sarı, // Yeddi qatlı göydən qalxar yuxarı" sözləri türk eposlarından gəlmə elementlə müqayisə olunur. Azərbaycan məhəbbət dastanlarında buta verən müqəddəs oğlanla qızı eyni zamanda bir-birinə aşıq edir. "Xosrov və Şirin" poemasında da Şapur Şirini Xosrova buta verərək aşıq etdiyi kimi, Xosrovu da Şirinə buta verərək aşıq edir.

Şekli gətirdilər, əlinə aldı,
Bir saat lal-dinməz seyrinə daldı.
Ürəyi gəlmirdi qoysun irəğa,
Həya qoymayırdı qucaqlamağa.

Beləliklə, Şapurun sözləri Xosrovu Şirinə aşıq etdiyi kimi, Şirini də Xosrova aşıq edir. Göründüyü kimi, Şapurun süjetdəki bu rolu mahiyyəti etibarilə məhəbbət dastanlarındakı butaverməni xatırladır. Butavermənin mahiyyəti bundan ibarətdir: sevənlər əvvəlcə ruhani aləmdə, sonra real həyatda görüşürlər. "Xosrov və Şirin" də eyni sxem gerçəkləşir. Xosrovla Şirin əvvəlcə biri-birini şəkil vasitəsilə, sonra real həyatda görüşürlər.

Nizami Xosrov obrazını yaradarkən Azərbaycan-Türk epos ənənələrinin poetik cizgilərindən istifadə etmişdir. Oğuz-Türk eposunun qəhrəmanları haqq işi uğrunda mübarizə edir və bu yolda heç nədən çəkinmirlər. Bu yolda onların güc mənbələri Allahdır. Nizami qəhrəmanlarını yaradarkən obrazlarının poetik kimlik göstəricilərinin təsvirində Oğuz-Türk eposunun qəhrəmanlarının bu ali humanitar xarakterindən yararlanmışdır.

MƏHƏMMƏD HADİ YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ

Abdullayeva Ülviyyə

Xəzər Universiteti

ulviyya.abdulla1@gmail.com

Məhəmməd Hadi poeziyasında türkçülük və turançılıq ideyasını Cümhuriyyət dönəminə aid şeirlərində tərənnüm etsə də, buna qədər müəyyən bir yol keçmişdi. Onun keçdiyi bu yol, demək olar, türkçülük və turançılıq düşüncəsinə fokuslanmışdı. Təkcə "Füyuzat" dərgisində fəaliyyətə başlaması və "Füyuzat" ədəbi məktəbinin nümayəndəsi olması onun hələ yaradıcılığının əvvəlindən türkçü olması qənaətini artırmış olur. Bunu onun məqalələri, ədəbi dil

məsələsinə münasibəti və şeirlərində təsvir edilən vətən, millət, xalq ideyasının tərənnümü də göstərir. Təsadüfi deyil ki, şairin yaradıcılığında bu keyfiyyət uzun müddət sovet ideologiyasının onu mürəccə romantiklər siyahısına salmağa bir səbəb olmuş, yalnız 50-ci illərdən sonra onu mütərəqqi romantiklər kontekstində təhlil etmək və haqqında yazmaq mümkün olmuşdur. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində Ə.Hüseynzadənin əvvəlcə "Həyat" qəzetində, sonra isə "Füyuzat" dərgisində həm istifadə etdiyi ədəbi dil, həm də ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması barədə polemik yazıları bu problemi önə çəkmişdi. Onun məqsədi türk xalqlarını birləşdirəcək ümumtürk ədəbi dilinin yaranmasına nail olmaqdan ibarət idi. Əslində, Türkiyənin "İttihad və Tərəqqi" cəmiyyətinin proqramına daxil olan türk xalqlarının mədəni birliyi ideyasını həyata keçirmək üçün ümumtürk ədəbi dili ilk mərhələlərdən biri hesab olunurdu. Ə.Hüseynzadə də həm özünün və qəzet və dərgiyə topladığı dostlarının dilində bu ideyanı mümkün olduğu qədər həyata keçirir, həm də məqalələrində tez-tez bu problem ətrafında mübahisə açmaqla kifayətlənmir, həm də onu dəstəkləyirdi. Onun ümumtürk ədəbi dili ideyasını ilk müdafiə edənlərdən biri Məhəmməd Hadi nəinki şeir dilində, həm də məqalələrində ümumtürk ədəbi dili mövqeyini müdafiə edirdi. Ümumtürk ədəbi dilinin tərəfdarları barədə isə M.Hadinin də adını çəkərək yazırdı: "...Bu qəzetləri çıxaranların, yaxud çıxaranlara yardım edənlərin əksəri "Həyat"ın sabiq mühərrirləridirlər. Məhəmməd Hadinin şeirlərinin dili ümumtürk kontekstində yazılmaqla yanaşı, mətbuatda gedən müzakirələrdə də bu ideyanı əsas müdafiə edənlərdən idi. M.Hadi "Bəyani təsəvvüfi xüsusül lisan" adlı məqaləsində açıq şəkildə yazırdı: "Başqalarını bilməm, zənnimə qalır, özgə şivə arayanlar aqibət yorulub pəşman olacaqlar. Mübahisəsiz, münəqişəsiz osmanlı dilini qəbul edəlim, cayi-tərəddüd deyil bu yer" (Hadi, 1906, s. 2).

Məhəmməd Hadinin bədii yaradıcılığında türkcülük istiqaməti getdikcə artır; türk şairlərindən Tofik Fikrət, Namiq Kamal, Əbdülhaq Hamid kimi şairlərin yaradıcılığında təsirlənərək mövzu və problematikasında dəyişiklik edir. Əgər yaradıcılığının əvvəlində daha çox məktəb, təhsil problemlərindən yazırdısa, türk şairlərinin təsiri ilə bəşəri problemlərə müraciət edir. Birinci Dünya savaşı zamanı Türkiyəyə getməsi və burada qəzetlərdə işləməsi və sonra müharibədə iştirak etməsi şairin üzünü türk dünyasına çevirməsinə səbəb olur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurulması ilə onun yaradıcılığında türkcülük və turançılıq ideyası tərənnüm olunmağa başlayır. Bu dövrü ayrıca Cümhuriyyət dövrü kimi də dəyərləndirilə bilər. Ədəbiyyatşünas Y.Qarayev isə bu dövrü "...dünya kədəri"ndən sonra Hadi şeirində üçüncü intibah, üçüncü milli-azadlıq romantikası dövrü " (Qarayev, s. 6), -deyə səciyyələndirir. Buna qədər şairin yaradıcılığında vətən, millət ideyasının romantik təsvirlərinə yetərinə rast gəlinirdi. "Hissiyati-madərənə", "Əməl", "Bir əməlim", "yazıq millət" vəs. onlarla şeirlərində şair millətin bugününü yazır və gələcəyini düşünürdü. "Bir

əməlim" şeirində şairin lirik qəhrəmanı vətəni, milləti düşünür, onun "ıqbalının açılmasını" istəyir. Lirik qəhrəmanın ən müqəddəs əməli və amalı arasında xalqını, millətini şad və bəxtiyar görməkdir.

XIX ƏSR QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN YARADICILIĞINDA İRFANI BAXIŞLAR

Babayev Yaqub

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ymbabayev@hotmail.com

Təriqət ideyalarının, təsəvvüf baxışlarının Azərbaycan ədəbiyyatında bədii düşüncə meydanına daxil olması XII-XIII əsrlərə təsadüf edir. Sonrakı tarixi dövrlərdə uzun əsrlər boyunca bu ideya və baxışlar sistemi qələm sahiblərini, ədəbiyyat xadimlərini ciddi şəkildə məşğul edir, bədii düşüncədə, ədəbiyyat məhsullarında XIX yüzilliyin sonlarına qədər öz ömrünü davam etdirir. Bu məziyyəti biz XIX əsr Qarabağ şairlərinin poetik irsində də görürük.

Bəlli olduğu kimi XIX əsrdə Qarabağda münbit, məhsuldar bir ədəbi-mədəni mühit mövcud idi. Regionda çoxlu sayda, şairlər, qələm və istedad sahibləri yaşayıb fəaliyyət göstərirdilər. Biz bu şairlərin hamısının olmasa da, bəzilərinin yaradıcılığında da təriqət ideyalarının, irfani baxışların bu və ya digər dərəcədə inikas etdiyinə şahidi oluruq. Həmin şairlərdən aşağıdakıları göstərmək olar: Hacı Mirhəməzə Seyid Nigari (1815-1885), Mir Möhsün Nəvvab (1833-1919), Fatma xanım Kəminə (1841-1898), Mirzə Ələsgər Növrəs (1836-1911), Abdulla bəy Asi (1841-1874), Məmo bəy Məmai (1834-1918), Əbdüsməəd bəy Aşıq (1845-1915), Baxış bəy Səbur (1863-1931), Məşədi Əyyub Baki (1866-1909), Sədi Sani Qarabaği (1854-1879), Abdulla bəy Abış (1841-?), Xarrat Qulu Yusifi (1823-1875), Mirzə İbrahim Səba (1807-1877), Məşədi Mirzə Səfər (?-?), Mirzə Haqverdi Qarabaği (?-1881), Mirzə Həsən (1835-1904), Axund Mirzə Cəlal (1868-?), Mirzə Bəybala (?-?) və s.

Əlbəttə, bu natamam siyahıdan da aydın görünür ki, XIX yüzillikdə Qarabağ ədəbi mühitində təsəvvüf ideyalarına meyil edən, yaradıcılığında onu bədii faktlarda təzahür etdirən sənətkarların sayı heç də az olmamışdır. Lakin bu, o demək deyildir ki, bu istedad sahibləri bütünlüklə sufiməslək şairləridir və onların yaradıcılığı bütünlüklə təriqət tülünə bürünmüşdür. Mənzərə konkret şəkildə belədir. Adı çəkilən müəlliflərdən Seyid Nigaridən başqa heç biri təriqət əhli, təsəvvüf yolçusu deyil. Onların baxışlar sistemində, yaradıcılığında, bədii-fəlsəfi yozumunda da təriqət ideyaları, irfani düşüncələr ardıcıl, sistemli səciyyə daşır. Onların yaradıcılıq məhsullarının bütöv sistemə, ruhuna sifayət etmir. Müəyyən notlar, saçmalar, şüalar şəklində özünü göstərir. Bəzi bədii faktlarda təzahür edir. Ona görə də problemə də həmin nöqtəyi-nəzərdən

yanaşmaq lazım gəlir. Bu, daha obyektiv araşdırma aparmaqda, düzgün elmi nəticələrə gəlməkdə vacib mövqe olardı. Adı çəkilən sənətkarlardan yalnız Seyid Nigari təriqət şeyxi, mürşid və əhli-təriqət olmuşdur. Onun poetik irsində də təriqət görüşləri ardıcıl və sistemli xarakter daşıyır, sənətkarın əsərlərinin əsas, aparıcı ideya ruporuna çevrilir.

Onu da xüsusi olaraq xatırlatmaq lazımdır ki, istər sovet dönəmində, istərsə də müstəqillik dövründə Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında irfani baxışlar tədqiqat obyektinə çevrilməmiş, diqqətdən kənar qalmışdır. Sovet dövründə bu laqeyidlik siyasi-ideoloji sistemin yasaqları ilə bağlı idi. Təəssüf ki, bu laqeyidlik son onilləklərdə də öz ömrünü davam etdirmişdir.

Qarabağ şairlərinin irfani baxışlarında ilahi eşq, eşq və qəm, eşq eşq və məstlik, eşq və heyranlıq, eşq və vüsəl, eşq və mənəvi təkamül, eşq və və bəla, nəfsani istəklərdən imtina, vəhdət və kəsərət, mənə və surət aləminə münasibət və s. məsələlər diqqət mərkəzində saxlanılır və bədii sözün hədəfinə çevrilir.

CƏFƏR CABBARLININ PYESLƏRİNDƏ VƏTƏN MÖVZUSUNUN İDEYA POLİFONİYASI

Qədirova Afət

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
afetkadirova@gmail.com

C.Cabbarlının qəhrəmanları üçün vətən yalnız coğrafi ərazi deyil. O, miqyasca böyük, mahiyyətə misilsiz mənaları ehtiva edir. Bu, tamamilə təbii olaraq həmin qəhrəmanları yaradan müəllifin əqidə və məramından, vətəndaş mövqeyindən qaynaqlanır. Odur ki, poeziyasında və nəsrində olduğu kimi dramaturgiyasında da C.Cabbarlı vətəni düşünür, mövzusunun, ideya-bədii keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq onun bütün yaradıcılığının ədəbi leytmotivi olmasının sənətkar qürurunu yaşayır.

C.Cabbarlının dramaturji istedadı melodramdan başlamış sosial dramda, romantik və nikbin faciədə, tarixi-fəlsəfi-epik janrlarda bədii-estetik ifadəsini tapmışdır. Bu janrlarda yazdığı əsərlərdə C.Cabbarlının ideya məramı, bədii ümumiləşdirmə, dil-üslub xüsusiyyətləri başlıca olaraq onun vətəndaş mövqeyi, əqidə və məslək meyarları, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə münasibəti ilə şərtlənirdi. Belə ki, ədibin hansı mövzuda yazmasından asılı olmayaraq pyeslərinin "ikinci planı" vətən sevgisi, cəmiyyət həyatına təsir etmək yanğısı ilə mənalanırdı.

"1905-ci ildə", "Almaz" kimi əsərlərində C.Cabbarlının vətəndaş mövqeyi, cəmiyyət həyatında baş verənlərə sənətkar münasibəti kifayət qədər ideya-

bədii məzmun ifadəliliyində öz əksini tapır. Hələ o zamanlar, yəni "xalqlar dostluğu", "böyük qardaş" kimi ideoloji təbliğatın tüğyan etdiyi illərdə C.Cabbarlı Rusiya siyasətinin "parçala, hökm et" prinsipinin mürtəce simasını açmağa bilir, bədii səhnə üslubunda təqdim edirdi.

Azərbaycanın separatizmə qurban verilən torpaqlarına edilən qəsbkar həmlələr C.Cabbarlına poetik təbiətindən sərt teatral mövqeyə keçirdi. Onun vətənin sabahı ilə bağlı əsrin əvvəllərindəki düşüncələrinin nigaran yaşantılarının əsrin sonunda əsassız olmadığını tarix özü bir daha təsdiq etdi.

Tarix onu da aşkara çıxardı ki, C.Cabbarlına sovet dramaturqu elan edənlər onu NKVD təhlükəsindən xilas etdikləri düşüncəsi ilə əslində başqa bir "xətali" iş (M.Ə.Rəsulzadə) görmüşlər. Belə ki, bütün insani və yaradıcı təbiəti etibarilə millətçi olan C.Cabbarlı heç cür "sovet dramaturqu" ölçülərinə sığmırdı və sığa bilməzdi. Başqa sözlə desək, C.Cabbarlı o dövrdə "sosializm realizmi" metoduna qarşı çıxmasa da onun mücahidi olmamışdır. O, ideya və bədii ifadəlilik, millilik və sənətkarlıq mövqeyi ilə möhtəkirlilik etməmiş, vətəninə sədaqət nümunəsi kimi tanınmışdır.

Vətən sözünün semantika sayrışması C.Cabbarlının demək olar ki, bütün pyeslərində duyulmaqdadır. Hətta ilk baxışda sosial-məişət mövzusu kimi qəbul edilən "Almaz" pyesində də müəllif kollektivləşmənin əsl mahiyyətini, onun gələcəkdə metamorfozasını duyur. Vətən torpağı ilə az qala işğalçı kimi edilən rəftar onun vətəndaşlıq heysiyyətini zədələyir və C.Cabbarlı mənfi sayılan səhnə obrazları vasitəsilə ideologiya dəlləllərinə etirazını bildirir.

Eyni mövqə "Od gəlini" pyesində də müşahidə edilir. Belə ki, fon olaraq yeni dinin zorla təlqin edilməsi süjetin zahiri hadisələrini əhatə etsə də, əslində burada vətən torpağının işğalı faktı, milli-mənəvi dəyərlərin itirilməsi təhlükəsinin gerçəkləşməsi görünən faciənin deyil, gələcək faciələrin ideya-bədii proqnozu təsiri yaradır.

Apardığımız araşdırmalar belə bir qənaətə əsas verir ki, C.Cabbarlı özünün mübhəm aləmində həmin ağrını yaşamasaydı pyesin janrının çoxqatlı məzmunu bu dərəcədə bədii-fəlsəfi zənginliyə malik olmazdı. Onun bütün varlığı ilə "müsavat" ideyasına bağlı olduğunu "yuxarılar" unutmamışdılar və C.Cabbarlı bunu bildiyi üçün "ikinci plan" ustalığını yeri gəldikcə işə salırdı. Heç təsadüfi deyil ki, "Od gəlini" pyesi haqqında M.Ə.Rəsulzadənin: "Ərəb" və "islam" sözləri yerinə "rus" və "kommunizm" sözlərini qoymaq mənanı aktuallaşdırmaq üçün kifayətdir" fikri məsələnin əsl mahiyyətini aşkarlayır.

C.Cabbarlının qəhrəmanlarının niyyətlərinin, əməllərinin ideya-mənəvi kökündəki vətən mənası onların əməl xəttini müəyyən edir. Milli teatr sənətinin fədaisi kimi təqdim edilən Oqtay Aslan bəy: "Mən avropalı deyiləm, olmaq belə istəmirəm" deməklə alt qatda: "Mən azərbaycanlıyam" əqidəsinin qürurunu bəyan etmiş olur.

XVIII ƏSRİN JANR SPESİFİKASI

Əlizadə Fidan

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
piriyeva.fidan@inbox.ru

XVIII əsrin janr spesifikasiyası zəngin və özünəməxsusdur. Bu əsrin janr spesifikasiyasını müəyyənləşdirən önəmli yönərdən biri – tarixi mənzumələrdir.

XVIII əsrə aid tarixi mənzumələr sırasında Nadir şahın Şirvan ərazisinə hücumundan bəhs edən "Əhvali-Şirvan" əsəri tarixin gedişatının yaddaşlarda həkki baxımından önəmli əsərlərdəndir. Şakir Şirvaninin bu maraqlı əsəri təkcə bədii əsər deyil, tarixin gərçəkliyi üstündə qurulmuş bir qaynaqdır. Məhz bu baxımdan Şakir Şirvaninin bu mənzuməsi mənbələrdə yüksək dəyərləndirilib:

Axdı çün seylabi-xuni ali Şirvan əhlinin,
Düşdü yəğmə külfətü ətfali Şirvan əhlinin,
Oldu qarət hər nə var əmvali Şirvan əhlinin,
Sərnigün olmuş əcəb iqbalı Şirvan əhlinin,
Kim ola düşmüş belə bir dərdi-binayan üçün.

Həmin dövrdə qələmə alınmış mənzumələr içərisində Ağa Məsih Şirvaninin müxəmməsinin özünə məxsus yeri var:

Eşitdin etdiyini Şahsevən Əhməd xanın,
Xahişi-zülmünü ol zalimü biimanın.
Yox imiş zərrəcə şanında mürüvvət anın,
Qıldığı aləmə cövrü sitəmin dünyanın,
Nə qədər olsa olur bəisi nahəq qanın.

Ağa Məsih Şirvani vahid hakimiyyət uğrunda gedən mübarizənin nəticəsizliyini də ürək ağrısı ilə şeirinə gətirir:

Surxay oğluna töküb xəlvəti yüz tərhi xəyal,
"Yetürüm şahə özüm, ver mənə bir vəqt məcal.
Bu hökumət mənə mənsub olur əvvəlki misal,
Alıram bəyliyi Şirvan ilə bihədd sənə mal,
Bəlkə, sərkarlığın külli-Azərbaycanın".

Mənzumədə 1749-cu ildə baş vermiş hadisələrin real təsviri və Əhməd xan Şahsevənin tarixi obrazı yaradılmışdır.

Şirvani hətta onun xalq arasında da "yaman insan" kimi tanındığını qeyd edir:

Qaldı bir qədr süluk oldu arada var-gəl,
Olmadı əvvəl ayaqda qoyan əl üstünə-əl.
Zahirən azmış idi ol qanı dolmuşa əməl,
Deyilir aləm ara türfə misaldır bu məsəl;
"Yaxşılıq başı götürməz bu yaman insanın"

O dövrdə hər bir xanın məqsədi şah taxtına oturmaq, bütün Azərbaycanı idarə etmək idi. A.M.Şirvani mənzumədə onların həmin niyyətlərini təsvir etməyə çalışır. Təbii ki, xanlar arasında ixtilaf xalqın qəminə və sonda isə Çar Rusiyasının əsarətinə keçməsinə səbəb oldu. Həmin günlərdə Şirvanda qəm tüğyan edirdi.

Azərbaycanın müxtəlif ellərindən toplaşmış xanlar bir arada cəm olsalar da, bu, milli birliyə aparan yol deyildi. Xanlıq sistemi mərkəzləşdirilmiş dövləti yarada bilmədi:

Gəldi Hacı Çələbi xan, Cavanşir dəxi zud,
Ərəş, Ağdaş, Quba, Xançobanı, Səda zud.
Lahic, Houz, Qıssalı, Belokan on çe ki bud.
Daxili-qələ yanında olan ellər mövcud,
Şıxmüzəydən aşağı basdı üzün səhranın.

Əksinə müxtəlif bölgələrdən gələnlər meydanda döyüşə girib, bir-birini al qana boyayırlar və Ağsu çölü qızıl qana boyanır.

Bu tarixi mənzumədə Azərbaycan coğrafiyasının müxtəlif şəhər və kəndlərinin, yaşayış məskənlərinin adları, özü də atəş səsləri ilə eşidilir. Müəllif kədəri özünü hər atəş səsinə göstərir.

Beləliklə, XVIII əsrdə qələmə alınmış tarixi mənzumələrdə lirik-epik lövhələrlə həmin dövr Azərbaycanının tarixi mənzərəsi yaradılır. Xanlıqlar dövrünün bütün məşəqqət və ziddiyyətləri əks olunur.

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA NƏSİMİ İZLƏRİ

Ələkbərova Lalə

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
elekberova.lale@mail.ru

1920-1950-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi bir mərhələ kimi diqqəti cəlb edir. Bu mərhələdə 1920-ci ildə Azərbaycan yenidən işğal edilir və SSRİ-nin tərkibində bir respublika olaraq yer alır. Bundan sonra proletkultçuluq məfkurəsi ədəbiyyatın mahiyyətinə və məğzinə ciddi şəkildə təsir göstərir. 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqının Qurultayında sosialist realizminin SSRİ

məkanında, o cümlədən Azərbaycanda yeganə ədəbi metod olaraq qəbul edilməsi klassik ədəbi irsə, klassik şairlərə olan münasibətin də dəyişməsinə səbəb olur. Ədəbi tənqidi fikirlərdə klassiklərə qarşı münasibətin dəyişdiyi bir dövrdə, təbii ki, şair və ədiblərin əsərlərində əski ədəbiyyata qarşı yanaşma da birmənalı şəkildə deyildi. Füzuli kimi dahi şairin belə inkar edildiyi bir dövrdə bədii ədəbiyyatın forma və məzmun xüsusiyyətləri ciddi şəkildə dövlət tərəfindən müəyyən edilir, eyni zamanda və bu "ədəbi çərçivə"dən kənara çıxanlar cəzalandırılırdı.

XX əsrin birinci yarısında Nəsimi irsinə qayıdıb, onun yaradıcılığında bəhrələnmə, şeirlərinə müraciət çox da səciyyəvi deyildi. Nəsiminin yaradıcılığına və adına müraciət sadəcə bir neçə şairin əsərlərində mövcuddur. Bunlardan biri XX əsrin görkəmli şairi Səməd Vurğundur. Onun bəzi şeirlərində hürufi şairin adı çəkilmiş və yaradıcılığına işarələr edilmişdir. Həmin şeirlərdən biri "Azad ilham" başlığını daşıyır. Şeir sovet quruculuğuna həsr edilmişdir. "Sosialist Vətən"inin geniş üfüqləri, xoş günləri, sərbəst yaradıcılıq günlərilə öyünən şair belə bir mühitdə ancaq azad ilhamın qanad açdığını və yaradıcılıq uğurları qazandığını bildirir. Şeir başlığı da şairin yaşadığı dövrdə azad ilhamının coşub-daşması və buna əngəllərin olmamasını fəxrə bəyan etməsindən qaynaqlanır.

Şeirdə sovet vətəndaşı olduğundan, azad bir ölkədə yaşadığından qürur və fəxr duyduğunu bildirən şair klassiklərdən sadəcə üçünün – Nəsimi, Füzuli və Vaqifin adlarını yad edir. Şairin bu üç müəllifi seçməsinin səbəbi onların ana dilində şeir yazmaları və "azad ilham"ın simvolları olmalarıdır.

Bu şeirdə Nəsimi hürufi şair kimi yad edilir. Bildiyimiz kimi, klassik şeirdə sufi və zahid anlayışları bir-birinə qarşı qütblər kimi istifadə edilir və məsələnin kökü onların dini ritual və ayinlərə, həyata fərqli baxışlarından qaynaqlanır. Nəsimi özünün məşhur "Ağrımaz" rədifli qəzəlində zahidə müraciətlə: "*Zahidin bir barmağın kəssən, dönüb həqdən qaçar/ Gər bu gerçək aşiqi sərpa soyarlar ağrımaz*", – deyərək zahidin fitrətindəki qorxaqlığa işarə vurur. Səməd Vurğun da el arasında çox məşhur olan bu ifadədən təlmih olaraq istifadə edir:

Nəsimi zahidlə durdu üz-üzə,
Söylədi: haqq adlı bir divan quraq;
Atdı pəncəsini gecə gündüzə,
Boğdu həqiqəti sadə fırıldağ...
Zahidin barmağın kəssəniz əgər,
Tanrı dediyinə arxa döndərər...
Bu miskin aşiqə baxın da bir az,
Diri soyulsa da dözər, ağrımaz.

Göründüyü kimi, Səməd Vurğun zahidlə haqq aşiqinin görüşünü XIV əsr şairinin şeirlərinə istinad edərək təsvir edir və məşhur qəzəlini dilə gətirir.

Füzulinin "Rindü zahid" əsərindən bildiyimiz kimi, zahid, eyni zamanda türki-dünya bir şəxsdir. Bu baxımdan, Səməd Vurğun "Bakının dastanı" poemasının "İçərişəhər" adlı bir hissəsində öz qəhrəmanının yalnızlığını zahidin guşənişinliyi ilə müqayisə edir:

...O bəzən də yalqızlıqdan ilham aldı,
Zahid kimi könül verdi bir guşəyə...
Nəsiminin rübabını o da çaldı.
Bir Allah da, həqiqət də mənəm, deyə.

Vurğun, Nəsimi yaradıcılığına istinadla bu şeirini qələmə alır və eyni zamanda sətiraltı "Ənəl Həq" ifadəsinə də işarə edir, yəni klassik bədii ifadə vasitəsi olan işarə sənətindən istifadə edir.

Qeyd edilməlidir ki, bu dönmədə Füzuliyə olan müraciət, özü də şairin müxtəlif yaradıcılıq yönlərindən olan müraciət, Nəsimini üstələmişdi.

MOLLA CÜMƏ VƏ ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA AŞIQ ŞEİRİ

Bəkirov Novruz

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
bekirov.novruz@mail.ru

Şərq ədəbiyyatında aşiq şeirinin özünəməxsus yeri və rolu vardır. Aşiq şeiri şifahi xalq ədəbiyyatının tərkib hissəsini təşkil edir. XIX əsrin birinci yarısından başlayaraq aşiq şeirinin Azərbaycan mədəniyyətinin müasirlik meyarlarının artmasında xüsusi rolu olmuşdur. Şərqdə musiqi iki yolla inkişaf edirdi: biri aşiq yaradıcılığı, o biri də peşəkar xanəndə yaradıcılığı idi. Aşiq şeiri əsasən el içindən çıxan aşıqların dilindən kəndlərdə, məclislərdə səslənərdi.

XIX əsrin birinci yarısında xüsusilə fərqlənmiş ustad aşıqlardan şəmkiqli Aşiq Hüseyn (1800-1880), göyçəli Aşiq Musa (1795-1840), Aşiq Alı (1817-1907), varxiyanlı Aşiq Məhəmməd, masazırlı Aşiq Həsən, Aşiq Ələsgər (1821-1926), layısqılı Molla Cümə (1859-1920) və başqalarını göstərmək olar. Qeyd edilən Ustad Xalq Aşıqları yeni aşiq şeirəri, dastanları yaratmış, Azərbaycan xalq musiqisini daha da zənginləşdirmişlər.

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində Şirvan aşiq məktəbinin banisi Ustad Aşiq Molla Cümə Azərbaycan aşiq sənətinin inkişafında həm ifaçılıq qabiliyyətinə, həm də yaradıcılıq keyfiyyətinə görə misilsiz rol oynamışdır. Onun şeirlərində özü və nəsil-nəcabəti barədə zəngin bibliografik bilgi vardır. Molla

Cümə Şəkinin Layısqı kəndindən olmaqla XIX əsrdə Şəki aşığı mühitinin müasir səviyyədə formalaşmasında müstəsna rol oynamışdır.

Aşığı Molla Cümənin poetik irsi zəngin və çoxşaxəlidir. Beş hecalıdan tutmuş on altı hecalıyadək elə bir aşığı şeiri şəkli yoxdur ki, Molla Cümə ondan istifadə etməsin. Özünəqədərki bəlli aşığı şeirlərindən əlavə o, bir çox yeni biçimlərdə şeirlər yaratmışdır.

Şərqdə, eləcə də Azərbaycanda keçirilən bir çox beynəlxalq aşığı şeiri festivalları Ustad Aşığı, şair Molla Cümənin "Aşığılıq adəmnən icad olubdur, Ol adəm atanın nəvəsiyəm mən" sözləri ilə başlanmışdır. Hesab edirik ki, bu da Ustad Aşığı Molla Cümənin yaradıcılığına verilən ən yüksək qiymətlərdən biridir.

Molla Cümənin yaratdığı sallama gəraylı şəkli də çətin və orijinal bir biçim olmaqla sənətkardan xüsusi məharət tələb edir. Molla Cümə eyni şeirin misraları daxilində diqqət önündə saxlanılan bir sözün çoxsaylı və çoxqatlı çalarlarını yaratmağın maraqlı nümunələrini ortaya qoymuşdur. Molla Cümə şeirinin könül həmdəmi İsmi Pünhandır.

Molla Cümə dünyanı düşünən, insanlığın qayğıları ilə yaşayan, həyata, ətraf çevrəyə müdrik nəzərlərlə yanaşan el sənətkarıdır.

Molla Cümənin yaratdığı dastanlar məzmun etibarını ilə xüsusilə fərqənir, dil, üslub, sadəliyi və oxunaqlığı ilə yadda qalır. Onlardan: Molla Cümənin nəşr edilmiş dastanları: "Cəlali Məhəmməd və Tavat xanım", "Baxış bəy və Leyla xanım", "Həsən əminin öküzü", "Sayat bəy və Sayalı xanım". Molla Cümənin nəşr edilməmiş dastanları: "Molla Cümənin İsmi-Pünhanla son vidası", "Mahmud və Nigar xanım", "Şah səməd və şəmsi xanım", "Zinhar ilə Mahəfrus", "Şah baba ilə Pəri xanım" dastanlarını misal göstərmək olar.

Nəticə: Azərbaycan klassik ədəbiyyatında aşığı şeirinin xüsusi yeri və rolu olmuşdur. Bu sahədə XVIII-ci əsrdən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövr xüsusilə fərqlənir. Ədəbiyyatımızda xüsusi yeri olan bir çox klassik aşığı-şairlərimizlə bərabər bu sahədə Molla Cümə xüsusilə fərqlənmişdir. O, aşığı şeirini yazılı qələmə alan ilk aşığılarımızdandır. Molla Cümə klassik üslubda yaratdığı yeni şeir formaları ilə də xüsusilə fərqlənmişdir. Onun yaratdığı şeir və dastanlar toylarımızda, düyünlərimizdə, evlərimizdə, hər yerdə səslənmiş və günümüzdə də aktuallığında qalmaqdadır.

Molla Cümə yaratdığı əsərlərlə (1145 şeir, onlardan 9 dastan) şərq ədəbiyyatında aşığı şeirinə yeni nəfəs gətirmişdir.

SEYİD ƏZİM ŞİRVANININ ŞƏXSİ ARXIVİNİN TƏSVİRİ

Yarməmmədov Nazim

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu
zekiyye.abilova@mail.ru

AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun xəzinəsində ərəb, fars və türk dillərində müxtəlif məzmunları əhatə edən 40 minə yaxın əlyazma, arxeoqrafik sənəd və şəxsi arxiv materialları qorunub saxlanılmışdır.

Burada zəngin yazılı abidələr kolleksiyası ilə yanaşı Azərbaycan mədəniyyət tarixinə öz töhfəsini vermiş xalqımızın ziyalı təbəqəsinin nümayəndələrinin şəxsi arxivləri də mühafizə edilir. Azərbaycanın görkəmli ədəbiyyat və mədəniyyət xadimlərindən 32-nin şəxsi arxivi Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılır ki, onların arasında "5 saylı Fond" adı altında Seyid Əzim Şirvaninin arxividir.

XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli simalarından biri olan Seyid Əzim Şirvaninin həyat və yaradıcılığını əhatə edən sənəd və materiallar Şairin Şəxsi Fondunda toplanılıb. Seyid Əzim Şirvaninin həyat yolu, ədəbi və pedaqoji fəaliyyəti tədqiqatçılar tərəfindən kifayət qədər araşdırılıb və elmi nəşrlərdə işıqlandırılıb. Ancaq onun şəxsi arxivi hələ indiyədək sistemli şəkildə təsvir olunmayıb.

Seyid Əzim Şirvani 10 iyul 1835-ci ildə Şamaxıda ruhani ailəsində anadan olmuşdur. Seyid Əzim kiçik yaşlarında ikən atası Seyid Məhəmməd vəfat etmiş, ana babası, Dağıstanın Yaqsay kəndində ruhanilik edən Molla Hüseyn ailənin qayğısına qalmışdır.

Babasından ilk ruhani təhsili alan Seyid Əzim, 10 il ərzində bilik və savadını təkmilləşdirdikdən sonra Şamaxıya qayıdır. Doğma şəhərində mədrəsədə oxuyaraq, orta ruhani təhsilini davam etdirmişdir.

Ali ruhani təhsili almaq niyyəti ilə o, 1856-cı ildə əvvəl Nəcəf və Bağdada, sonra isə Suriyanın Şam şəhərinə yola düşür.

1869-cu ildə Şamaxıya qayıdaraq yeni üsul üzrə məktəb açır və ömrünün sonunadək burada müəllimlik edir. Bu müddətdə pedaqoji fəaliyyətlə yanaşı ədəbi yaradıcılıqla məşğul olur.

Zəngin ədəbi irsinə toxunaraq sadəcə onu qeyd edək ki, o, biri azərbaycan, digəri isə fars dilində olan iki böyük külliyyatın müəllifidir.

Seyid Əzim Şirvani 1875 ildən başlayaraq dövrü mətbuatda çıxış etməsinə baxmayaraq sağlığında əsərləri tam həcmdə çap olunmayıb.

Seyid Əzimin Azərbaycan ədəbiyyatındakı yeri Füzuli ənənəsini davam etdirməklə yanaşı onun qəzəl janrına gətirdiyi yeni çalarlar ilə müəyyən edilə bilər.

Bədii yaradıcılığı ilə yanaşı Seyid Əzim müxtəlif Şerq müəlliflərin əsərlərinə müraciət etmiş, bəzilərinin tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur. Rus

ədəbiyyatı da Seyid Əzimin diqqətindən kənar qalmamış, belə ki, İ.Krılövün bir neçə təmsilini tərcümə etmişdir. O, eyni zamanda Sədi Şirazi, Hafiz, Məhəmməd Füzuli şeirlərinə nəzirələr yazmışdır.

Zəngin yaradıcılığı ilə Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutan S.Ə.Şirvani 1888-ci il iyunun 1-də Şamaxıda 52 yaşında vəfat etmişdir.

Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə edilən Seyid Əzim Şirvani şəxsi fondu 80 saxlama vahidindən ibarətdir. Bu arxivə 960 ədəd adi vərəq və kartoçkalara yazılmış 2 bağlama şəklində olan izahlı qeydlər də daxildir. Mühüm sənəd və materiallarla zəngin olmasına baxmayaraq bu günə qədər S.Ə.Şirvani arxivi təsvir edilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri yuxarıda adı çəkilən vərəqlərin dağınıq vəziyyətdə olması, digəri isə xəttin oxunaqlı olmamasıdır.

Seyid Əzimin mədrəsə şagirdləri üçün hazırladığı "Rəbiül-ətfal" adlı dərsliyinin avtoqraf nüsxəsi Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda mühafizə olunmaqdadır. Bu vaxta qədər çap olunmamış nüsxənin əhəmiyyətini nəzərə alaraq onu transfonoliterasiyasını hazırlayıb kitaba əlavə edilməsini məqsəduyğun bildik.

Qeyd etdiyimiz materiallardan əlavə, Seyid Əzim Külliyyatının mətnində rast gəlinən çətin sözlərin izahı naməlum müəllif tərəfindən kartoçkalara yazılmışdır. Biz həmin lüğətin mətnini də geniş oxucu kütləsinin tanış olması üçün kitaba əlavə etdik.

Təsvir edərkən Seyid Əzim Şirvaninin Şəxsi Fondunda saxlanılan arxiv materiallarının 80 saxlama vahidinin ardıcılığı gözlənilmişdir.

"BİZ GÜNDÜZLƏR SULTANINIZ, GECƏLƏR DOSTUNUZUQ" ORTA ƏSR ZİYALISI VƏ HAKİM DAİRƏLƏR (ƏBU HAYYƏN ƏT-TAUHİDİ ÖRNƏYİ)

Qasımova Aida

Bakı Dövlət Universiteti

gasimovaaida@bsu.edu.az

Görkəmli ədib Əbu Hayyən Məhəmməd ibn Əli ibn Abbas ət-Tauhidi (أبو حيان محمد بن علي بن عباس التوحيدي) ərəb-islam tarixinin ən mürəkkəb dövründə yaşayıb (təx. 922 -1023). Bu, Bənu Buveyh sülaləsinin Bağdadı tutduğu, Abbasi xəlifələrinin siyasi hakimiyyətlərini itirib ancaq formal dini aqalılarını saxladığı dövr idi. Onun həyat və yaradıcılığı orta əsr ziyalısının hakim dairələrlə münasibətini öyrənmək üçün olduqca xarakterik bir örnəkdir.

Əbu Hayyən ət-Tauhidinin həyatı Buveyhi vəzirləri -- ibn əl-Amid, Sahib ibn Abbəd və ibn Sə'dən ilə sıx bağlı idi. Hər üçü Əbu Hayyənənin himayədarları sayılırdı.

Orta əsr mənbələrindən Əbu Hayyən ət-Tauhidi barədə ən geniş məlumatı onun öz əsərlərində və Yaqut ər-Ruminin "Mucəm əl-udəbə" əsərində rast gəlirik (oçerk 800).

Yaqutun "filosofların ədibi, ədiblərin filosofu" və "sufi şeyxi" adlandırdığı Əbu Hayyən ət-Tauhidinin ya Şirazlı, ya da Nişapurlu olması bildirilir. Yaquta görə, o, "sufi görünüşlü, sufi xislətli" idi. O, Bağdada gəlib bir müddət burada yaşamış, sonra Reyə getmiş, əvvəl Əbu l-Fəth ibn əl-Amidin (ابو الفتح بن العميد), sonra isə Sahib ibn Abbədin (الصاحب بن عباد) yanında qalmış, amma onların özünə olan münasibətini bəyənəmiş, hər ikisinin xarakter cəhətləri barəsində bir kitab (اخلاق الوزيرين) yazmışdır.

Ümumiyyətlə, onun tərcümeyi-halında Buevəhi vəzirləri ilə münasibəti mühüm əhəmiyyət kəsb edir. O, ibn əl-Amidi təxminən 974-cü ildə ziyarət edir. İbn əl-Amid o dövrün görkəmli dövlət adamı olmaqla yanaşı həm də parlaq zəka sahibi, istedadlı ədib kimi tanınırdı. İbn əl-Amidin edamından sonra vəzirlük mənsəbi Sahib ibn Abbədə keçir. Sahib ibn Abbəd Əbu Hayyəni öz sarayına dəvət edərkən, o, ilk vaxtlar buna sevinir, çünki vəzirlə iki ziyalı, iki ədib kimi münasibət quracağını zənn edirdi. Sahib qələm əhlini himayəyə alır, onlara: "Biz gündüzlər sultanınız, gecələr dostunuzuq,"—deyirdi. Amma Əbu Hayyən tezliklə başa düşür ki, vəzir onun simasında sadəcə bir katib, bir xəttat görünür. Bu, Əbu Hayyəni incidir, onun qüruruna toxunur.

Sahib ibn Abbədin ölümündən sonra biz Əbu Hayyəni Bağdadda Samsam əd-Daulənin (صمصام الدولة) vəziri ibn Sə'dənin (ابن سعدان) yanında görürük. Onların münasibətləri daha səmimi olub iki dost münasibətini xatırladır. Bu, Əbu Hayyənin (رسالة الصديق والمؤانسة) əsərindən də görünür. Digər vəzirlər kimi ibn Sə'dənin də acı taleyinin şahidi olan Əbu Hayyən ömrünün son onilliklərini saraylardan uzaq bir tərzdə keçirir.

Əbu Hayyən ət-Tauhidi ömrünün sonuna doğru bütün əsərlərini yandırmışdır. Uzun müddət dövlət adamlarının yanında çalışan ədib ömrünün son illərini tənha və unudulmuş, bir tikə çörəyə möhtac halda keçirir.

Yaqut Əbu Hayyənin aşağıdakı əsərlərinin adını çəkir (s. 1925):

Dost və dostluq haqqında risalə. (رسالة الصديق والصدّاقَة) Əbu Hayyəni bu əsəri yazmağa vəzir ibn Sə'dən həvəsləndirmişdir. Əbu Hayyən əsəri tamamlayarkən ibn Sə'dən artıq dünyasını dəyişmişdi.

Əl-Mutənəbbi səiri barədə ibn Cinniyə cavab. (كتاب الرد على ابن جني في شعر المتنبي). Bildiyimiz kimi, ibn Cinni əl-Mutənəbbinin tələbəsi və pərəstişkarı olub, onun divanını toplayıb şərh edib, amma Əbu Hayyənin təmsil etdiyi Bağdad ədəbi mühiti, eləcə də yanında katib kimi işlədiyi Sahib ibn Abbəd əl-Mutənəbbiyə düşmən münasibət bəsləyib. Sahib ibn Abbəd hətta əl-Mutənəbbi əleyhinə əsər yazıb. Ona görə də, Əbu Hayyənin ibn Cinninin əl-Mutənəbbi barədə fikirlərinə rəddedicə əsər yazması və əl-Mutənəbbini tənqid etməsi təəccüblü görünür.

Dostla söhbətdən həzz alma. (كتاب الامتاع والموانسة) Bu, Əbu Hayyənın çox yaxşı münasibətdə olduğu vəzir ibn Sə'dənlə olan münasibətlərini əks etdirən bir əsərdir. Əsər yunan fəlsəfi dialoqlarına bənzər bir tərzdə yazılıb. Ədibin الامتاع والموانسة əsəri elm aləmində böyük marağ doğurub. Bu əsər öz quruluşuna görə 1001 gecə nağıllarını xatırladır. Bu əsərdə biz əl-Cahizin ədəbi üslubunu görürük. Belə ki, müəllif əl-Cahizin yolunu tutub maarifləndirici və əyləndirici parçaları bir-biri ilə əvəzləyir.

Əbu Hayyən ət-Tauhidinin əsərləri bu və ya digər dərəcədə onun həyatı, insanlarla şəxsi münasibətləri ilə bağlı olub. O, Buveyhi vəzirləri ibn əl-Amidin və Sahib ibn Abbədin şəxsi katibi kimi onları müşahidə edib كتاب ذم الوزيرين (*İki vəzirin məzəmməti*) əsərini yazıb. Əsər elm aləmində Əxlaq əl-vazireyn (*İki vəzirin əxlaqı*) kimi də tanınır. Əsərdə Buveyhilər dövründə hökm sürən məmur özbaşınalığı, xaos və qarışıqlıq, ziyalı təbəqənin ağır durumu, onların özlərindən ağıl və istedad cəhətdən geri qalan sərvət sahiblərinə yarımaq məcburiyyətində olması müəllifin təsirli qələmi ilə əks olunub.

Saraya sığınan bütün şair və ədiblər bənzər talelər yaşayırdı. Ət-Tauhidinin əsərlərindən də onun dövründə elm və ədəbiyyat əhlinin üzləşdiyi çətinliklərlə tanış oluruq. Bu adamların əksəriyyətinin dolanışığı sərvət sahiblərinin xeyriyyəçiliyindən asılı idi. Sərvət və mənəbə sahibləri arasında elmə, ədəbiyyata qiymət verənlər olduğu kimi, kobud, özündən razı, bu insanlarla öz şöhrətləri naminə ünsiyyətdə olan, amma yeri gəldikcə onları aşağılayanlar da vardır. Yaqutun *Mucəm əl-buldən* əsərində Əbu Hayyənın *əl-Muhadarat* əsərindən bir hissə əks olunub. Həmin parçada bir sərvət sahibinin ədib və şairlərə təhqiredici münasibətini görürük.

Beləliklə, Əbu Hayyən ət-Tauhidinin ədəbi sintez dövrünün böyük ədibi olduğunu, öz yaradıcılığı ilə bu dövr nəsrinin mühüm cəhətlərini əks etdirdiyini görürük. Bu əsərlər yalnız yüksək üslublu nəsr nümunəsi olmaqla kifayətlənmir. Ət-Tauhidi əsərləri Müsəlman İntibahı adlanan bir dövrdə ziyalı təbəqənin maddi və mənəvi durumunu izləmək baxımından da olduqca əhəmiyyətlidir.

HİND ƏSİLLİ AMERİKA YAZIÇISI İNDU SUNDARESANIN "TAC MAHAL" TRİLOGİYASINDA BABURLULARIN XARİCİ SİYASƏTİ

Pirimova Leyla

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

leyla.pirimova@mail.ru

XV və XVI əsrlərdə Şimali Hindistan, Misir və Türkünstan kimi fərqli coğrafiyalarda müxtəlif türk dövlətləri, türk-islam mədəniyyəti özünün qızıl dövrünü

yaşayırdı. Tarixin bu mərhələsi bir çox tarixçi tərəfindən "Türk əsrı" olaraq adlandırılır. Bu dönm Osmanlı ehtışamı, bğğnkı İrən vƏ AzƏrbaycan torpaqlarında hakim olan SƏfƏvi dƏvlƏti, Şimali Hindistanı nəzarƏti altında saxlayan baburlular, QƏrbi Tğrkğstanda Şeybani xanƏdanı tƏrƏfindƏn qurulan Buxara xanlığı ilƏ SƏmƏrqƏnd vƏ Xorasana hakim olan Teymuri imperatorluğu da daxil olmaqla dƏnƏmin tğrk dƏvlƏtləri mƏlum dğnyanın tƏxminƏn üçdƏ ikisinƏ hƏkm edirdi. Ancaq bu dƏvlƏtlƏr arasında xoş mğnasibƏtlƏrin olduğunu demək çƏtin-dir. Yaşanan rƏqabƏt bu dƏvlƏtləri bir çox kƏs savaş meydanlarında qarşı-qarşıya gƏtirdi.

Babur imperiyasının xarici siyasƏtində dƏnƏmin digƏr bğyğk tğrk dƏvlƏtləri ilƏ mğnasibƏtlƏr mğhğm yer tutur. Babur imperiyasının xarici siyasƏtinin Əsas istiqamƏtlƏrindən birinin Əsası 1501-ci ildƏ qoyulmuş tğrk-mğsƏlman dƏvlƏti olan SƏfƏvi imperiyası ilƏ mğnasibƏtlƏr tƏşkil edir. SƏfƏvilƏr vƏ baburlular arasındakı ilk əlaqƏlƏr SƏfƏvi Şah İsmayıl ilƏ Babur imperiyasının qurucusu Babur şah tƏrƏfindƏn qoyulmuşdu. Hind əsilli Amerika yazıçısı İndu Sundaesan da "Tac Mahal" trilogiyasında hƏmin dƏvrğn tarixinƏ mğraciƏt etmişdir. Ədib trilogiyada əhatƏ etdiyi dƏvrdƏ baş vƏrƏn hadisƏlƏrin tƏsviriylƏ oxucunu orta Əsr tarixinƏ nəzƏr salmağya yƏnƏldir. Babur imperiyasından bƏhs edƏn trilogiyada yazıçı tƏbii olaraq dƏnƏmin siyasi mğhitini tƏsvir edƏrkƏn baburluların daxili vƏ xarici siyasƏtinƏ dƏ geniş yer verir. Bu ƏnƏmli mƏsƏlƏlƏr içƏrisində birbaşa tariximizə aid olan bir mƏsƏlƏ xğsusilƏ diqqƏti cƏlb edir ki, bu da AzƏrbaycan SƏfƏvi dƏvlƏtinin qonşusu vƏ tƏrƏfdası olan Babur imperiyasıyla əlaqƏlƏrinin kğkğnğn necƏ qoyulduğy vƏ sonrakı inkişaf mərhələlƏrindən ibarƏtdir. MəharƏtli yazıçı romanın sğjet xəttiylƏ əlaqədər bu mƏsƏlƏrƏ toxunaraq bu haqqda oxucularını mƏlumatlandırır.

Ədib bir zamanlar tƏk qurtuluşy Hindistan olacağy qƏnaƏtinƏ gƏlƏrək bu diyara pƏnah gƏtirƏn Qiyas bƏy kimi, onun hƏmyerlisi dƏ bu imperiyaya sığındığny tƏsvir edir. Baburlu hƏkmdarlar vƏ şahzadƏlƏr nə zaman çƏtin vƏziyyƏtlƏ üzlƏşsƏlƏr hƏr zaman SƏfƏvi dƏvlƏtinƏ sığınmışlar. "Tac Mahal" tilogiyasının mğƏllifi İ.Sundaesan istƏr Babur, istƏrsƏ dƏ Hğmayun şah barəsində mƏlumat vƏrƏrkƏn bu tarixi fakları qeyd edir. ŞahzadƏ XğrrƏmin dƏ atasına üsyan edib mƏğlub olarkƏn yenƏ SƏfƏvi dƏvlƏtinƏ qaçmasını yazıçı ustalıqla gƏstƏrir. SƏfƏvilƏrlƏ baburlular arasında xoş mğnasibƏtlƏr daimi olmamış, zaman-zaman gƏrginliklƏr dƏ yaşanmışdı. SƏfƏvi vƏ baburlular arasındakı Ən bğyğk problem QƏndƏhar mƏntƏqƏsinƏ nəzarƏt idi. Bu şƏhƏr coğrafi mğvqeyi baxımından bğyğk əhƏmiyyƏt kƏsb edirdi. 1522-ci ildƏ Babur arqunluların üzƏrinƏ hğcum edƏrək uzun bir mğbarizədƏn sonra şƏhəri zƏbt etmişdi. Baburun Əlğmğnğn ardından oğulları Kamran MirzƏ ilƏ Hğmayun arasındakı taxt çƏkişməsində şƏhƏr sƏfƏvilƏrin yardımıyla Hğmayunun əlinƏ keçsƏ dƏ, bundan sonra bir neçƏ dƏfƏ baburlularla sƏfƏvilƏr arasında əl dƏyişdir vƏ iki ƏlkƏ arasında daimi mğna-qışƏ ocağy olaraq qalır. Babur imperiyasına fƏrqli niyyƏtlƏrlƏ gƏlƏn avropalılar

ilə də xoş münasibət tərəfdarı olan babur hökmdarları avropalıların özbaşnalıqları səbəbindən müəyyən dövrlərdə gələn yabancılarla da iğtişaş yaşayırlar. Yazıçı trilogiyadakı hadisələrin fonunda bu məsələlərə yer ayırır.

İndu Sundaresanın "Tac Mahal" trilogiyasında hind tarixiylə yanaşı türk tarixinin də mürəkkəb, keşməkeşli hadisələri öz bədii təcəssümünü tapmışdır. Yazıçının trilogiyasını səciyyələndirən mühüm cəhətlərindən biri əhatə etdiyi tarixi dövrü bütün təfərrüatı ilə canlandırma bilməsidir. Baburlu hökmdarların həyata keçirdiyi uğurlu siyasətin nəticəsində imperiya üç əsr kimi böyük bir müddətdə tarix səhnəsində öz yerini qoruya bilmişdir.

"MİN BİR GECƏ" NAĞILLARININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏZAHÜRÜ

Sadiqova Rəhilə

*Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
rehile.sadiqova_87@mail.ru*

Şərq ədəbiyyatının ən parlaq nümunələrindən biri hesab olunan "Min bir gecə" nağılları özünün ecazkar məzmunu və səciyyəvi strukturu ilə nəinki, dünya söz xəzinəsini zənginləşdirmiş, eləcə də müxtəlif xalqların ədəbi-mədəni yaradıcılığında yeni cığırın açılmasına rəvac vermişdir. Sözügedən abidənin təsiri Azərbaycan ədəbiyyatından da yan keçməmiş və nəticədə "Min bir gecə" üslubunu və poetik quruluşunu xatırladan bir sıra əsərlər meydana çıxmışdır. İndiyədək bu ədəbi nümunələrin "Min bir gecə" ilə əlaqəsi, bənzərlik səviyyəsi geniş miqyasda araşdırılmamış, tədqiqatə cəlb olunmamışdır. Lakin ilk baxışdan nəzərə çarpan oxşarlıq diqqətdən yayına bilməz. Müqayisəyə cəlb olunmuş əsərlərlə "Min bir gecə" arasındakı bənzərliyi, zənnimizcə, iki yerə ayırmaq olar: struktur və məzmun bənzərliyi. "Dastani-Əhməd Hərəmi" və "Lisanüt-tayr" əsərləri "Ərəb gecələri" ilə struktur cəhətdən səsleşən ədəbi nümunələrdir.

XIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının mükəmməl abidələrindən olan "Dastani-Əhməd Hərəmi" öz quruluşu baxımından klassik poemalardan fərqlənir. Burada hadisələr altı məclisdə verilir. Hadisələrin hissələrə - məclislərə bölünərək, dinləyicilərə təqdim olunması qədim Şərq ədəbiyyatı üçün heç də yad olmayan, əksinə, "Min bir gecə" timsalında sınıanmış və rəğbət qazanmış formullardandır. Professor Ə.Səfərli "Dastani Əhməd Hərəmi" kitabına yazdığı ön sözdə belə deyir: "Əhvalatı məclislərə bölüb vermək həmin dövr epik şeiri üçün ənənəyə çevrilmişdi, həm də bunun əsas səbəbi nağıl və dastanları xalq içərisində yaymaq, "dinləyici" yığmaq arzusundan irəli gəlirdi". Bu təcrübə əsrlər əvvəl meydana

çıxmış "Min bir gecə" nağılları timsalında artıq özünü doğrultmuşdu. Nəql olunan əhvalatı hissə-hissə, daha doğrusu *gecələr* şəklində təqdim etmək, nağılların asan yadda qalmasına və tez qavranılmasına xidmət edirdi.

XVIII yüzilliyin sonlarında Gəncə xanı Cavad xan Ziyadoğlu Qacarın sifarişilə Azərbaycan şairi Möhsün Nəsirinin qələmə aldığı "Lisanüt-tayr" əsəri də öz bədii quruluşu baxımından "Min bir gecə" nağıllarını xatırladır. Burada hekayətlər Şərqdə müdriklik rəmzi sayılan tutuquşunun dilindən nəql edilir. Əri səfərdə olan gənc qadına tutuquşu hər gecə bir ibrətamiz hekayət danışmaqla onu səhv əməllərdən çəkindirir. Göründüyü kimi, "Lisanüt-tayr"da da bütün nağılları bir əsas təhkiyəçi nəql edir və hekayətlər tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır. Qənaətimizcə, əsər öz forma və məzmunu baxımından "Min bir gecə" tipində meydana gəlmiş ədəbi nümunələr silsiləsindən hesab oluna bilər.

Azərbaycan ədəbiyyatında forma və məzmun baxımından "Min bir gecə" nağılları timsalında qələmə alınmış təqdirəlayiq əsərlərdən biri də dahi mütəfəkkir Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan "Yeddi gözəl" mənzum romanıdır. Qüdrətli şair "Ərəb gecələri" qəlibindən (strukturundan) istifadə etməklə özünün ədalətli hökmdar prinsipini yeni səpkidə təqdim etmişdir.

Yüzlilliklər keçməsinə baxmayaraq, "Min bir gecə" bu gün də oxucu üçün öz marağını itirməmişdir. Həm forma, həm də məzmun baxımından unikallığını qoruyub saxlayan bu əsər, şübhəsiz, gələcək dövrlərdə də yeni ədəbi nümunələrin ideya qaynağı olacaqdır.

I.V.HÖTENİN "QƏRB-ŞƏRQ DİVANI": CİSİM İLƏ RUHUN VƏHDƏTİ

Məmmədova Aynurə

*AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
aynurammammadova@07gmail.com*

İ.V.Höte Şərq dünyasına marağı və rəğbəti ilə seçilən Qərb mütəfəkkiridir. "Qərb və Şərq divanı" onun ən mürəkkəb əsərlərindən biri olmuşdur. Bu əsərdə şair müsəlman dünyasının ən məşhur və tarixi şəxsiyyətlərinə, o cümlədən Məhəmməd peyğəmbərə, dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəviyə, bütün dünyanı lərzəyə salan türk sərkərdəsi Əmir Teymura, Hafiz Şiraziyə və digərlərinə şeirlər həsr etmişdir. O, həm də qoca Şərqə aşiq olmuşdu. Höteyə görə bütün şərqilər anadan şair doğulur. O, Şərqin müdriklik, kamillik, hikmət ümmanı olduğunu görürdü. Hafizin izi ilə şərq müdrikliyi fərdini ümumidən, tipik olanı təsadüfi olandan fərqləndirməyə imkan vermişdir. Bundan başqa, şərq mədəniyyəti elementlərinin "daxili bağlılığını" dərk etmək və onları bir zəncirin həlqələri kimi təqdim etmək imkanı yaranmışdır.

"Qərb və Şərq divanı" əsəri köhnə rejimin dağılmasının parlaq mənzərələri və Məhəmməd Peyğəmbərin Mədinəyə məcburi köçməsi ilə başlayır. Belə ki, Məhəmməd onu təqib edən ideoloji düşmənlərdən xilas olaraq Mədinədə özünə sığınacaq tapmışdı. Məhəmmədin Mədinəyə qəfil hicrəti şair tərəfindən cismin qurtuluşunun yeganə yolunu göstərən, həm də gələcəkdə müsəlmanların ümumi və müqəddəs missiyasının qurtuluşunun əsasını qoyan, zaman fəlsəfəsinin hesablanması başlanğıcı kimi göstərmişdir. Höte bu əsərdə dünyanın peyğəmbərləri sırasında Məhəmməd Peyğəmbərə verdiyi qiyməti, ürəyində gəzdirdiyi sevgini misralarına köçürmüşdü:

Gerçəkdən gerçəyə oldu pənahım

Ulu Məhəmmədi sən yaxşı tanı

Bil, yoxdu Allahdan başqa Allahım,

Deyərək fəth etdi bütün dünyanı

"Məhəmməd" şerində Höte peyğəmbərlik missiyası barəsindəki təsəvvürlərin obrazlı dilə çevirməklə, Peyğəmbəri daim artaraq nəhəng mənəvi güc qazanan, genişlənilib təntənə ilə okeana ilahi Qüdrətin simvoluna qovuşan bulağa bənzədir. Peyğəmbərin dini dühası digər insanları-xırda irmaqları öz ardınca aparır. 1816-cı ildə "Paralipomen" in əlyazmasında (Paraliromena III, 31 of the "Divan") şair yazır: "Yaradılmış varlıqların başı Muhəmməddir.

"Cənnət kitabı" adlandırılan on ikinci fəsildən sonra isə "Xeyirxah gecə" adlı epiloq başlayır. Burada şairin "Faust" tragediyası ilə müəyyən oxşarlıq duyulur. Belə ki, alimin ruhunu yatmış və öz üzərində nəzarəti itirmiş Mefistofelin aramlı səsləri altında Cənnətə aparırlar."Divanda" da eynilə Proloq və Epiloq arasında zamana görə böyük bir yol qət olunmuşdur. "Allahın peyğəmbərlərə göndərdiyi elçi" mələk Cəbrayıl, şairi Cənnətə aparır. Burada şair özünün əbədi rahatlığını vurğulayır, lakin eyni zamanda dünyaya çıxmaq üçün qayada dəlik açaraq dünyanı bu sözlərlə salamlayır:

Bütün qəhrəmanlara imkan vermək üçün,

Orada günlər ələmsiz keçir....

İlk və son fəsillərdə daha qabarıq görünən zaman qaçışı romantik xəyallardan sərt real həyata keçməyi vurğulayır. Digər tərəfdən isə Yer üzərində mövcud olan hər şeyin dərkə idi.

"Qərb və Şərq divanı"-nın tarixi-bədii əhəmiyyətinin əsası budur ki, bu əsər Qərblə Şərqin ayrılmazlığını tərənnüm edən, bəşəriyyəti dialoqa çağıran, həmçinin İslam peyğəmbərinin və Şərq mənəvi dünyasının müqəddəslərinə şəirlər həsr edən və Şərqə aid mühüm hadisələr haqqında məlumatlar Avropa fikri üçün həqiqi mənada bir dərya və ya bir dolğun xəzinədi. Həmçinin onların siyasi talelərinin Hötenin özünün talehiylə vəhdəti sezilir. Höte üçün Şərqə, onun tarixinə adət-ənənələrinə mədəniyyətinə, məişətinə maraq yeni idi. Bu həmdə şairin XVIII əsrdə Şərq elminə marağının olmasının təzahürüdür. Bu əsər Şərqə, Türk-İslam dünyasına böyük maraq və heyranlıqdan, həmçinin

ömrünün müdrik çağında taleyin şairə qismət etdiyi qeyri-adi sevgidən doğulmuşdur. Hötenin bəşəriyyəti düşündürən, insanları təhlükədən çəkindirən qiymətli əsərləri bütün zamanlarda oxunacaq və seviləcəkdir.

NİZAMİNİN YARADICILIĞI VƏ "QƏRB-ŞƏRQ DİVANİ"

Həsənzadə Leyla

AMEA-nın Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu
qasanzade.leyla@mail.ru

Qərb mədəniyyətində ənənəvi hesab olunmayan divan yaradıcılığının bünövrəsini digər alman şairi Y.Höte qoymuşdur. Höte bu əsərində seçdiyi yeddi Şərq şairləri – Firdovsi, Ənvəri, Nizami, Rumi, Sədi cə Caminin yaradıcılığı haqqında verdiyi məlumatlar müəllifin onlar haqqında müfəssəl informasiyalara malik olduğundan xəbər verir. Alman şairinin Şərq poeziyasına məftunluğu onun digər əsərlərində də müşahidə olunurdu "Qərb-Şərq divanı" Getenin yüksək insanpərvərliyini, estetik-fəlsəfi görüşlərinin, poetik marağının ifadəsinə çevirilmişdir.

"Qərb-Şərq divanı"nın yaranmasına ilk dəfə Hafiz Şirazinin 1812-1813-cü illərdə alman dilində nəşr olunmuş şeirlərinin müəyyən təsiri olmuşdur. Gete qərribə bir audəliklə bu Şərq lirikinin əsərlərini tədqiq etməyə başlamışdı. Böyük əməyin məhsulu olan "Qərb-Şərq divanı" bəzi burjua ideoloqlarının zənn etdiyi "vaxtı keçmiş Şərq üslubunda" yazmaq deyil, şeirin, sənətin gələcək inkişafını qabaqcadan görməyin nəticəsi kimi çox qiymətlidir. O, bədii yaradıcılıqda Qərbdən Şərqə keçməyin xüsusi bir forması olmuş, hər iki mədəniyyətin üzvi sintezi kimi parlamişdır. Romantizm üçün səciyyəvi olan Şərqə maraq "Divan"da öz dolğun əksini tapmışdır. Onda Şərq poeziyasının ətri, Şərqə xas olan məhəbbət və hikmət duyulur. Əsər Getenin poetik irsini yeni mövzu və formalarla zənginləşdirmiş, şairin varlığına dünya ədəbiyyatının böyük ideyaları hakim olmuşdur.

"Divan"ın yaranmasında başqa bir hadisənin də mühüm təsiri var idi: Gete 1814-cü ilin yayında Mayı çayı sahilində sakit bir malikanədə yaşayan bankir Viller ailəsinin qonağı olarkən ev sahibinin vaxtilə şəhər teatrı səhnəsindən gətirib sonralar evləndiyi çox gözəl, cazibədar, mahir istedadla malik gənc qadını Marianna fon Villerə vurulur. Bu zaman 65 yaşlı şair Şərq aşiqi "Hatəm" (bəzən "Hafiz", "Yusif") 30 yaşlı Marianna ilə "Züleyxa" məqamında dayanır. Sevgilər arasında başlamış ünsiyyət Getenin gəncləşməsinə, iki il davam edən məhəbbət dövrünü çox şən keçirməsinə səbəb olur. Gete ilə Marianna arasındakı yazışmalarda qarşılıqlı müraciətlərin mündəricəsini başqalarından gizlətmək üçün rəmzi obraz və ifadələr işlədilir. Məsələn, mövhum behişt hurisi obrazında şair öz dünyəvi Züleyxasını, yəni Mariannanı düşünür. Gete məşuqəsinə həsr etdiyi şeirlərin çoxunu "Qərb-Şərq divanı"nın "Züleyxanamə" bölməsinə daxil etmişdir. "Divan" ilk

dəfə kitab şəklində 1819-cu ildə nəşr olunsa da, onun əsas özəyi – "Züleyxa"ya həsr olunmuş imtim lirik şeirlər 1814-1815-ci illərdə yazılmışdır.

"Qərb-Şərq divanı"nın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin tədqiqi ilə məşğul olan alimlər azərbaycanlı oxuyucular üçün daha maraqlı olan xüsusiyyətlərdən biri onda Nizami Gəncəvinin həyat və yaradıcılığına verilən, əsasən, yüksək obyektiv qiymətdir. Gətə burada müəllimlə etdiyi Şərq şairləri, xüsusən Nizami və onun yaradıcılığı haqqında qiymətli fikirlər irəli sürülmüşdür. Bu fikirlər Şərq ədəbiyyatı və xalqlarının tarixini öyrəndikdən sonra Getenin çıxardığı nəticədir.

Höte Nizaminin gəncəli olmasını söylərkən, şairin fəaliyyət dairəsinin Asiya ilə Avropa arasında yerləşməsinə də xüsusi əhəmiyyət vermiş, bu cəhətin onun kifayət qədər bilik əldə etməsinə göstərdiyi köməyi nəzərə çarpdırmağa çalışmışdır. O öz şair müəllimini "yüksək yaradıcılıq ilhamına malik olan bir şəxsiyyət" kimi səciyələndirir. "Divan"da, "Yeddi gözəl" müstəsna olmaqla, Nizaminin bütün poemalarından olan şeirlərin müəyyən hissəsinin tərcüməsi verilmişdir. O, Nizaminin əsərlərində mürəkkəb insan obrazları və ehtirasları vermək, poemalarını məharətlə qurmaq məsələsindən də ətraflı bəhs edir.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA JANRIN TƏŞƏKKÜLÜ

Muxtarova Təbəssüm

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
tebessum.mukhtarova@gmail.com

Dünya ədəbiyyatına 1841-ci ildə E.A.Po tərəfindən gətirilmiş detektiv janrı Şərqə nisbətən Qərbdə çox inkişaf etmişdir. Şərqdə bu janr inkişaf edə bilməmişdir. Bu, xüsusilə müsəlman Şərqinə aiddir. İstər ədəbiyyat, istər rəngkarlıq, istərsə arxitekturasında Şərq simvolları ilə "danışmağ"ını qoruyub saxlamışdır. Tədqiqatçı T.Məmmədli yazır: "Şərqdə ornamental ifadə tərzini məna boşluğu ətrafında formalaşır, mənanın özünü ifadə edər. Şərqə məxsus olan gözəl ifadə Qərbdə ona görə kinayə ilə söylənən "aziatik" üsluba çevrilir ki, o, yad mühitdə öz ideya-estetik mənalərini tapa bilmir və ideallıqdan daha çox praktikliyə alışan qərbliyə bir o qədər də anlaşılıq görünür. Təsədüfi deyil ki, XIX əsrdən etibarən praktikliklə bağlı yeni ədəbi növün (dramaturgiya) və ədəbi cərəyanın (maarifçiliyin) gəlişi ilə milli ədəbiyyatımızda da gözəl ifadə və ornamentalıq zəifləyir". (*Məmmədli, T. XIX əsr Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. – Bakı: – 1995, – 210 s., səh.13*)

Azərbaycanın Şərqlə Qərbin birləşdiyi məkanda – Avropa ilə Asiyanın sərhədində yerləşməsi, onun müsəlman Şərqi ilə Avropa müasirliyinin sintezindən təşəkkül tapmış mədəniyyəti, eləcə də tolerantlığı burada inkişafın yüksək səviyyədə olmasının bariz nümunəsidir.

Azərbaycanda Qərb mədəniyyətinin inkişafında tarixi hadisələr öz rolunu oynamışdır. Belə ki, Gülüstan (1823) və Türkmənçay (1828) sülh müqavilələri nəticəsində Azərbaycan iki hissəyə bölünmüşdür. Cənubi Azərbaycan İranın tərkibinə keçmiş və onlarda milli özünəməxsusluqları qorumaqla yanaşı, farsyönlü təfəkkür formalaşmış, 1979-cu il İran inqilabından sonra islahiyətlər daha geniş vüsət almışdır. Şimali Azərbaycan əvvəlcə çar Rusiyasının təsiri ilə qərbləşməyə meyli olmuş, 1918-ci ildə müsəlman Şərqində ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti kimi tarixə imza atmış, 1920-ci ildə SSRİ-nin tərkibinə qatılmış Azərbaycan müsəlman Şərq mədəniyyətini saxlamaqla bərabər, Qərb mədəniyyəti ünsürlərini qəbul etmişdir. Bütün sadalanan tarixi faktorlar xalqımızın inkişafında önəmli rol oynamışdır. Bu işə hər sahəyə təsir etdiyi kimi, incəsənətin bütün sahələrinə, o cümlədən ədəbiyyata da güclü təsirini göstərmişdir.

S.Məmmədaliyeva yazır: "Tarixən həm qərb mədəniyyəti, həm də hind və Çin mədəniyyətləri ilə bağlı olan islam mədəniyyəti Qərb və Şərq arasında inteqrasiyada mühüm rol oynamışdır. Buna görə də təsadüfi deyildir ki, islam mədəniyyəti çox vaxt Şərq və Qərb mədəniyyətlərinə xas olan təsəvvürlərin əsaslarını birləşdirən bir amil, "Şərq-Qərb" xətti ilə dini-mədəni inteqrasiyanın əsaslarından biri elan edilir. Bu baxımdan, Azərbaycan mədəniyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, həmin sintez bu mədəniyyətin məzmununda öz əksini qəbuledici şəkildə tapmışdır". (*Məmmədaliyeva, S. Qloballaşma dövründə mədəniyyətin fəlsəfi aspektləri. – Bakı: Nurlar, – 2006, – 224 s., səh. 18.*)

Detektiv janrı Azərbaycan ədəbiyyatına XX əsrin ortalarında Cəmişid Əmirovun yaradıcılığı ilə gəlmiş və sonralar inkişaf etmişdir. Detektiv janrı bədii təsvir vasitələri olmayan, yaxud onlardan minimum dərəcədə istifadə edilən janrdır. Bu janrda vurğulanan hər fikrin, təsvir edilən hər əşyanın, məkanın, qəhrəmanın özünəməxsus xüsusiyyətlərinin xüsusi qeyd edilməsinin hadisələrin inkişafında və cinayətin baş verməsində, yaxud təhqiqatı zamanı açılmasında rolu vardır. Əsryarılıq zaman ərzində detektiv janrı inkişaf yolu keçərək qeyri-ciddiliklənlə ciddi məzmunlu janra çevrilmiş və geniş populyarlıq qazanmışdır. Zəngin Şərq mədəniyyətini əsrlərlə qoruyub saxlayan və inkişaf etdirən Azərbaycan ədəbiyyatında qərbşönlü qısa, konkret, lakonik bədii təsvir vasitələrindən uzaq janrın inkişafı ədəbi hadisə kimi də qəbul edilə bilər.

TƏNQİDİ REALİST ƏDƏBİYYAT ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ

Əliyeva Şəfa

AMEA-nın Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
shafa.aliyeva89@gmail.com

Yaradıcılıq metodunun prinsipləri sistemində sənətkarlıq məsələlərinin xüsusi yeri və funksiyası var. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi realizmin təşəkkül və inkişaf mərhələsində – XX əsrinbaşlanğıcında bu cərəyan özünün bütün ədəbi növlərə aid janrlarla təmsil olunması ilə diqqəti cəlb edir.

Ədəbi-nəzəri fikirdə realizmin əsas mərhələlərindən biri kimi qəbul olunan tənqidi realizm XX əsrin başlanğıcında başqa ədəbi cərəyanlarla, xüsusən romantizmlə bərabər parlaq dövrünü yaşayırdı. Sosial ədalətsizliyin, haqsızlığın tənqidi kontekstində fərdlərin, geniş miqyasda xalqların, məzlumların gündəlik həyatının, məruz qaldığı ədalətsizliyin, hüquqlarının pozulmasının əks etdirilməsi bu mərhələnin əsas ideya konsepsiyasını təşkil edirdi. Problemlərin məntiqi düşüncə, ağıl və əxlaqi-mənəvi dəyərlər aspektindən tənqidi bu ədəbi cərəyanın xarakterik xüsusiyyətlərindən idi. Yazıçıların, eləcə də şairlərin realist obraz yaratmaqlarına baxmayaraq, obrazın təsvirini verərkən, bədii portretini yaradarkən yalnız bir ədəbi cərəyandan deyil, yeri gəldikcə romantizm, sentimentalizm, naturalizmin, modernizmin elementlərinə də yer vermələri Azərbaycan tənqidi realistlərinin fərqləndirici xüsusiyyətlərdən idi. Tənqidi realist sənətkarların məsələyə fərdi yanaşma və təhlil metodu ilə yaxından tanış olduqda bunu daha doğru müşahidə edə bilirik. Tarixin ideallaşmış təsviri, insanın sevgi iztirablarının incəlikləri, duyğuların detalları onlar üçün bir o qədər də maraqlı deyildi.

Müasir ədəbi-nəzəri fikrin inkişafı nəticəsində artıq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı ötən əsrin təcrübəsi ilə kifayətlənmir, yeni axtarışlara üz tutur. "Ontoloji realizm" anlayışını elmə gətirən Roy Baskarın və akademik İsa Həbibbəylinin dövrləşdirmə konsepsiyası haqqındakı fikirləri sayəsində XXI əsrdə tənqidi realizmə, onun sərhədləri və yaratdığı üstünlüklərə tədqiqat işində bir daha yenidən nəzər salınmışdır.

Müasir dövrdə Qərbdə tənqidi realizmə olan maraq bu sahədəki tədqiqat işlərinin sayını artırmaqla yanaşı, geniş miqyasda yayılmasına səbəb olmuşdur. İstər Qərb, istərsə də Şərq ədəbiyyatında Roy Baskarın tənqidi realizmə yeni məzmun qazandıran fəlsəfi fikirləri təhlil edilir.

Müasir dövrdə Qərbdə tənqidi realizmə olan maraq bu sahədəki tədqiqat işlərinin sayını artırmaqla yanaşı, geniş miqyasda yayılmasına da səbəb olmuşdur. İstər Qərb, istərsə də Şərq ədəbiyyatında Roy Baskarın fikirləri təhlil edilir. 1996-cı ilin noyabrından etibarən tənqidi realizmin təbiət və humanitar elmlər sahəsindəki təsirini, nəzəri və praktik əhəmiyyətini göstərmək məqsədilə

Tənqidi Realizm Mərkəzi (Center for Critical Realism) yaradılmışdır. 1997-ci ilin avqustundan Tənqidi Realizm Mərkəzinin ilkin layihələri ildə bir dəfə təşkil edilən konfrans və seminarlarda müzakirə edilir, nəticələri isə mərkəzin veb saytında yerləşdirilir. Bu mərkəz 1998-ci ildən bugünə qədər müstəqil beynəlxalq peşə təşkilatı kimi mövcud olan Beynəlxalq Tənqidi Realizm Dərnəyinin (IACR) formalaşmasına da yol açmışdır. 1999-cu ildən başlayaraq Tənqidi Realizm Dərnəyi tərəfindən mütəmadi olaraq illik konfranslar keçirilir. 2002-ci il noyabr tarixindən etibarən isə bu dərnək tərəfindən qəbul edilmiş və nəzərdən keçirilmiş jurnal "Tənqidi Realizm" jurnalı adlanır və dünyanın müxtəlif ölkələrindən tənqidi realizmlə bağlı məqalələrin çapını reallaşdırır. Jurnalda yalnız ədəbiyyat deyil, elmin bütün sahələrində- iqtisadiyyatda, tibbdə tənqidi realizmin rolu haqqında araşdırmalar üstünlük təşkil edir.

Son dövrlərdə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və müasir ədəbi-nəzəri fikrində ədəbi cərəyanlara, onlara məxsus müvafiq əsərlərə və onların xarakterik xüsusiyyətlərinə maraq artmışdır.

Realizm, onun yarandığı tarixi şərait, üslub və metod münasibətləri, təzahür mexanizmi dəfələrlə tədqiqata cəlb edilsə də, müasir ədəbiyyatşünaslıqda bu problem yenə öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Əlbəttə, bu mövzuya tez-tez toxunulması realizm haqqında məlumatların kifayət qədər olmaması ilə əlaqədar deyil. Hər dövr yaradıcılıq hadisəsinin yeni dəyərləndirilməsini tələb edir. Bundan başqa yeni təhlil metodlarının və prinsiplərinin yaranması da keçmiş hadisənin daha dərinədən araşdırılmasına imkan yaradır.

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОКА НА ЗАПАДНО ЕВРОПЕЙСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ XIX ВЕКА

Мустафа-заде Пери

AMEA-nın M.Fizuli adına Əlyazmalar İnstitutu
pari.mustafazade.85@bk.ru

Конец XVIII -начало XIX века в западно европейских странах ознаменовались все возрастающим интересом к творческому наследию Востока, что нашло своё отражение в произведениях очень многих крупных поэтов и прозаиков того времени.

Так, в 1782-м году английский аристократ У.Бекфорд пишет фантастическую повесть «Ватек» (впервые издана в 1786-м году под названием «Арабская сказка, из неопубликованной рукописи»), в период же с 1812-го по 1816-ый год английский поэт Дж.Байрон сочиняет «Восточные поэмы», под влиянием которых его друг – поэт Т. Мур, создаёт «Лалла Рук», поэму в прозе и стихах, обыгрывающую восточные мотивы.

В 1812-1813 годах австрийский историк-востоковед, дипломат и поэт Й.Хаммер-Пургшталь переводит на немецкий язык стихи персидского поэта XIV века Хафиза, что и сподвигает немецкого поэта Й. Гёте на написание «Западно-восточного дивана» – объёмного труда, своеобразного синтеза Востока и Запада, вобравшего в себя, как диалог культур, так и философские рассуждения самого Й.Гёте.

«Западно-восточный диван» состоит из двенадцати книг, среди которых, наряду с вольными переводами из Хафиза, есть и оригинальные стихи, пронизанные восточными образами и сюжетами.

Здесь нужно отметить многочисленные комментарии-сноски, приведённые Й.Гёте – они, несомненно, серьёзно повлияли на дальнейший интерес западного читателя к классикам персидской и арабской литературы. Так, именно Й. Гёте, в заметках к «Западно-восточному дивану», выделил «семь великих светил Востока» («хотя они и старше нас, но вечно новы») – Фирдоуси, Хафиза, Низами, Саади, Анвари, Руми и Джами. При этом Хафиза Й.Гёте называл своим учителем, а Джами «самым последним великим персидским поэтом».

Впоследствии, в своём творчестве, Й.Гёте неоднократно подчёркивал неумолимое стирание граней между восточной и западной культурой: «Orient und Occident sind nicht mehr zutrennen». (Восток и Запад уж более неразделимы)...

XIX век – век интеграции культур, поэтому неудивительно, что очень многие западноевропейские авторы обращались к творческому наследию Востока. Так, во Франции в 1829-м году появляются «Восточные стихи» Виктора Гюго, а в марте 1857-го года английский санскритолог Э. Коуэлл в библиотеке Азиатского общества, располагавшейся в городе Калькутта (Индия), обнаруживает рубаи (четверостишия) за авторством Омара Хайяма, тогда совершенно неизвестного на Западе, ни в качестве учёного, ни тем более в качестве поэта.

Э.Коуэлл переслал найденную рукопись Э.Фицджеральду – английскому поэту-переводчику, который в дальнейшем и перевёл многие рубаи сначала на латынь, а затем на английский язык. Не сразу, но через несколько десятилетий рубаи Омара Хайяма приобрели всемирную известность, что ещё более способствовало дальнейшему взаимопроникновению Запада и Востока.

XVIII ƏSR DİVAN ƏDƏBİYYATINDA MƏHƏLLİLƏSMƏ CƏRƏYANI

Yusubova Aygün

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
aygunyusubova74@gmail.com*

XVIII əsrdə klassik türk ədəbiyyatının daxilində, daha sonraları görkəmli alim Fuad Köprülü tərəfindən məhəlliləşmə (yerliləşmə) adı verilən bir ədəbi hərəkət başlamışdır. Əslində bu ədəbi cərəyan, bütün əsrlərdə öz varlığını az da olsa hiss etdirmiş və divan şeirinə milli rəng və sadə bir gözəllik gətirmişdir. Məhəlliləşmə cərəyanı, XV əsrdən bəri Nəcati Bəylə başlayaraq, sonra Baqi ilə mükəmmələşmiş, daha sonra Şeyxülislam Yahya və Sabitlə davam etmiş, nəhayət, Lalə dövrü şairi Nədim ilə ən yüksək mərhələsinə çatmışdır.

XVIII əsrdə xalq və divan ədəbiyyatları arasında nisbi bir yaxınlaşma müşahidə olunurdu. Bu dövrdə klassik şairlərin divanlarında heca ölçüsü ilə qələmə alınmış şeirlərlə yanaşı, saz şairlərinin də klassik şeirin xəyal dünyasına və estetik düşüncəsinə uyğun əsrlər yazdıqları müşahidə olunurdu. Əslində bu prosesin kökləri daha əvvəlki əsrlərə uzanırdı. Aşıq Gövhərinin bir qoşmasının "Ol meh cebin ilə simin berlүkdə" misrasındakı ərəb və fars sözlərinin istifadəsi, məhz bu təsirin nəticəsi idi. Onu da qeyd edək ki, XVII əsr, türk xalq ədəbiyyatının qızıl çağı hesab olunurdu. Çünki bu əsrdən etibarən divan ədəbiyyatı daxilində xalq ədəbiyyatına, xalq yaradıcılığına istiqamətlənən bir yol müşahidə olunurdu. Əsrlər boyu divan şairlərinin yerlilik arzusunun nəticəsi olaraq ortaya çıxan bu yol, XVIII əsrdə təsir dairəsini genişləndirmiş və divan şairlərinin heca ölçüsü ilə şeirlər yazmasına səbəb olmuşdur.

Klassik türk ədəbiyyatında milliləşmə, məhəlliləşmə xüsusiyyətləri kompleks şəkildə daha çox Nədim yaradıcılığında özünü göstərmişdir. Əhməd Nədim, divan ədəbiyyatının imkanları daxilində İstanbul şivəsinin zərif ifadələrini, atalar sözlərini, deyimlərini şeirə gətirərək, bu ədəbiyyatın mücərrəd dünyasından qurtulmağı bacarmışdır. Məhəlliləşmə cərəyanının təsiri Nədim yaradıcılığında daha çox dil və üslubunda müşahidə edirik. Şair klassik türk şeirinə milli bir rəng gətirmiş, gündəlik danışq dilini xüsusi bir zərafətlə divan şeiri imkanları daxilində ifadə etmişdir. O, öz poeziyasında fars, ərəb dillərində olan söz və ifadələrlə yanaşı qədim türk şivələrində işlənən sözlərdən də məharətlə istifadə etmişdir.

Məhəlliləşmə cərəyanının bu dövrdəki nümayəndələrindən biri də Hətəm adlı şairdir. Yaşadığı, gördüyü hadisələri əks etdirməsi, deyim və atalar sözlərindən istifadə etməsi onun sənətkarlığının xüsusiyyətləridir. O da Nədim kimi aşiqanə şeirlər yazmış, sarı saçlı, mavi gözlü gözəlləri vəsf etmiş və İstanbul, Beşiktaş, Çatalçeşməsi və.s kimi yerlərdən bəhs etmişdir. "Biz türk dilində söyləyirik, əcəm

diqqətli olsun" deyərək türk dilinin heç də bəsit bir dil olmadığını vurğulamaq istəmişdir. Nədimin şeirlərinə nəzirələr yazan şair, onun qüdrətli bir şair olduğunu və onunla yarışa bilməyəcəyini bildirmişdir. Nədimdə müşahidə etdiyimiz zərafət, incəlik, duyğu seli onun şeirlərində nəzərə çarpmır.

Məhəlliləşmə cərəyanının bu əsrdə güclü nümayəndələrindən biri də Bəliğdir. Bəliğ də Nədim kimi şeirlərini rind və şux bir əda ilə qələmə almışdır. Bəliğin şeirlərində Sadabad, Çırağan sarayı və oralardakı əyləncə aləmləri, Atmeydanı, Oxmeydanı, Tozqoparan kimi yerlərlə yanaşı, Nədimdən fərqli olaraq Rumeli coğrafiyasına aid bir çox yerlər də təsvir olunmuşdur. "Hammamnamə" janrının ən gözəl nümunələri bu əsrdə məhz Bəliğ və Nədimə aiddir. Lakin Nədimin üslubundakı incəlik və eyni zamanda canlılıq onun şeirlərində müşahidə olunmur.

Nədim kimi şən, şux, səmimi şeirlər yazmış, Lalə dövrü ilə bütünləşmiş ikinci şair İzzət Əli Paşadır. İzzət Əli Paşa İstanbulun zövq və əyləncə həyatını özünəməxsus bir üslubla qələmə almışdır. Məlumdur ki, İzzət Əli Paşa Nədimlə dostluq etmiş və Nədimin şeirlərinə bir çox nəzirələr yazmışdır. Nədim də bütün bunların müqabilində İzzət Əli Paşanın şeirlərinə nəzirələr və tarixlər qələmə almışdır. Bəşəri eşqi tərənnüm edən, Çırağan əyləncələrini, mehtap səfələrini canlı bir şəkildə əks etdirən şair, Nədimin təsirində qalmış və bu səbəbdən də şeirlərində təqlidçilik havası hökm sürmüşdür.

Beləliklə, müxtəlif əsrlərdə müxtəlif divan şairlərinin yaradıcılığında müşahidə olunan məhəlliləşmə cərəyanı, XVIII əsrdə isə bilavasitə görkəmli şair Əhməd Nədimin adı ilə bağlıdır. Çünki Nədimə qədər müşahidə olunan bu cəhdlər və yeniliklər divan ədəbiyyatının şeir anlayışını dəyişdirəcək mahiyyətdə deyildi.

"SURƏT" MƏFHUMU HAQQINDA

Məmmədova Könül

Bakı Dövlət Universiteti

konulmammadova@bsu.edu.az

"Surət" mövzusu bilavasitə humanitar elmlər nəzəriyyəsi, xüsusilə fəlsəfə və ədəbiyyatla əlaqəli olduğundan ərəb ədəbi tənqidi sahəsinin əsas mövzularından biri hesab olunur. Müasir tədqiqatlarda "surət" məfhumuna müəyyən diqqət ayrılsa da, o, ədəbi bir istilah kimi daim gizli şəkildə qalmışdır. Bu sahədə araşdırmalar aparan tənqidçilər öz tədqiqat əsərlərində ona ya öz bildikləri şəkildə, ya da ədəbi bir üsul kimi yanaşmışlar. Belə ki, onlar "surət"i əvvəlcə şeirdə müxtəlif tərəfdən öyrənməyə cəhd göstərmiş və bildirmişlər ki, ərəb irsində və bədii fikrində qədim bir istilah olan "surət"dən insanları öz kəramət və fəzilətlərinə görə digər məxluqlardan fərqləndirmək üçün ilk dəfə Qurani-Kərimdə müxtəlif formalarda istifadə olunmuşdur.

Böyük ərəb alimi Cahiz ədib və tənqidçiləri ədəbi işdə "surət" in əhəmiyyətinə xüsusi diqqət yetirməyə çağırırsa da, bəlağət və tənqidi əsərlərdə bu bədii istilah yenə də dar çərçivədə araşdırıldı. Həmçinin Quran tədqiqatlarında da mövzuya tam aydınlıq gətirilməməsi insanları bu istilahın təbirinə, onun təsvirinə və təsirinin öyrənilməsinə təşviq etməmişdir. Çünki müasir tənqidçilər Quran surələrinin tənqidi və ədəbi baxımdan tədqiqatlarına əhəmiyyət verməmiş və həmçinin Onu nəzəri və tətbiqi tərəfdən də araşdırmamışlar. "Surət" mövzusunun şeir parçalarında öyrənməyə üstünlük verən alimlər bu istilahın təbirinin və təsvirinin yalnız Quranı araşdırmaq və Onun mahiyyətini dərk etməklə mümkün ola biləcəyinin fərqinə varmamışlar. Qədim bəlağəti araşdırdıqda isə, o, da bizə "surət" haqqında çox cüzi məlumatlar verə bilər. Orada mövzuya deyil, əsasən şəkllə əhəmiyyət verilməsi qədim tədqiqatçıların Quran surələrini tam başa düşmədikləri anlamına gəlir. Çünki onların məqsədi bədii tərəfdən deyil, dini tərəfdən onu araşdırmaq və təsvirində dini məqsədi həyata keçirmək olmuşdur. Beləliklə, bəlağət sahibləri və tənqidçilər "surət" məfhumunu tam şəkildə başa düşmək üçün onu araşdırmağa, qayda və vəzifələrini öyrənməyə qərar vermiş və bütün bunları dini mövzuların təbirində, ərəb şeirində və Quran üslubunun araşdırmalarında həyata keçirmişlər. Onlar əvvəlcə "surət" məfhumunu məzmun deyil, şəkil baxımdan araşdırdılar:

Ərəb izahlı lüğətlərində "şəkil" mənasında işlənən "صَوْرَةٌ" sözünün cəm forması "صَوْرٌ", "صَوْرٌ" şəklindədir. "صَوْرٌ" isə "şəkil çəkdi", və ya "təsvir etdi" mənasında işlənir. "صَوْرَةٌ" sözünün eyni zamanda "növ", "xüsusiyyət" mənaları da vardır. Qeyd etmək lazımdır ki, "صَوْرَةٌ" sözü II bab olan "صَوْرٌ" feilinin məsdəri olan "تصوير" sözündən yaranmışdır.

Təfsirçilərin fikrinə görə, "الصورة" sözünün zahiri mənası "insanın xarici şəkli" deməkdir, mənəvi tərəfdən isə onun mənasının necə olduğu dəqiq məlum deyil. Biz Quranda bu sözün işlədilməsinə nəzər yetirdikdə, ona daha çox insan haqqında söhbət getdiyi zaman müraciət edildiyinin şahidi oluruq. Allah-Təala adətən insana onu necə xəlf etdiyini xatırladanda və onu digər varlıqlardan şüur, ağıl, idrak baxımından fərqləndirdiyini bildirdiyi halda bu sözdən istifadə edir. Beləliklə, bu söz Qurani-Kərimdə həm şəkil, həm də məzmun baxımından əhatə olunmuşdur.

Müasir tənqidçilər isə, bu sözün tək cə lüğəti mənasına nəzər yetirən və yalnız ona aydınlıq gətirməyə çalışan müfəssirlərdən fərqli olaraq, bu mövzuda yunan, xüsusilə Aristotelin fəlsəfəsindən təsirlənərək bildirirlər ki, "الصورة" sözü ilə həm xarici şəkil, həm də onun materialı nəzərdə tutulur. Cahiz ilk dəfə olaraq, özünün ədəbi yaradıcılığında "الصورة" məfhumuna diqqət ayırmış və bildirmişdir ki, "şeir yaradıcı bir işdir, o, "نسيج" (toxuma) yolu ilə düzəlmiş, əsası isə "تصوير" (təsvir)dən ibarətdir.

İKİNCİ MƏŞRUTİYYƏT DÖNƏMİ TÜRK ŞEİRİ: FƏCRİ-ATİ ƏDƏBİ MƏKTƏBİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Həsənova Gülüstan

Bakı Dövlət Universiteti

hasanovagulustan@gmail.com

XX əsr Türkiyə tarixində böhranlı dövrlərdən biridir. İkinci Məşrutiyət dönəmi Sultan Əbdülhəmid tərəfindən Osmanlı Konstitusiyasının ikinci dəfə 24 iyun 1908-ci ildə yenidən elan edilməsiylə başlamışdır. Bu gün Türk mətbuatında senzuranın ləğv olduğu gün olaraq da tarixə düşmüşdür. Bu tarix, bu gün Türkiyədə Mətbuat günü olaraq qeyd olunur.

1908-ci ildə bir çox yeni qəzet və jurnallar çap olunmağa başlamış, dərnəklər, teatr truppaları yaradılmışdır. XX əsrin I yarısı ədəbiyyatın, eləcə də poeziyanın həm məzmun, həm də ədəbi janrlar nöqtəyi nəzərdən zəngin dövrüdür.

Əhməd Haşım, Yaqub Qədri Qaraosmanoğlu, Rəfiq Xalid Karay, Faliq Rıfki Atay, Məhmət Fuad Köprülü, Müfid Ratib, Tahsin Nahid, Həmdullah Suphi Tanrıövr kimi gənclər Cəlal Sahir Erozan, Faiq Əli Ozansoy kimi Sərvəti Fünuna mənsub 21 şair və yazıçı ilə bir yerə toplanaraq 20 mart 1909-cu il tarixində ilk iclaslarını keçirmişlər. Bu ilk iclasda ədəbi məktəbin adı "Fəcri-ati" olaraq qəbul olunmuş, digər üzvlərdən yaşca böyük olduğuna görə Faiq Əli sədr seçilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, Məşrutiyət inqilabından sonra yaradılan ilk ədəbi hərəkat Fəcri-ati idi.

Fuad Köprülü, Əhməd Haşım, Rəfiq Xalid, Həmdullah Sübhü, Yaqub Qədri və s. kimi gələcəyin Türk ədəbiyyatı dahiləri bir zamanlar Fəcri-ati yığıncaqlarında çiyn çiynə çalışmışlar. Qeyd etmək istəyirəm ki, Fəcri-ati yığıncaqlarının ən vacib və əhəmiyyətli tərəflərindən biri də yuxarıda adı çəkilən bir çox gənc ədibi qısa bir zaman dilimində olsa belə bir araya gətirmiş olması idi.

"Servet-i Fünun", "Resimli kitap", "Şiir və Tefekkür", "Jale", "Şehbal" kimi jurnallarda şeir və məqalələrini yayınlayan gənclər Fəcri-ati ədəbi Bəyannaməsi ilə məqsəd və prinsiplərini açıqlamışlar. Onlar sənət, ədəbiyyat və gözəlliyin vacib və əsas qayə olduğunu deyir, yeniliklərin mənimsənilməsinin vacib olduğu fikrini müdafiə edirdilər. Fəcri-ati şair və yazıçıları dil və ədəbiyyatın inkişafını başlıca məqsəd olaraq görürdülər. Bundan başqa, tərəcəmə əsərlərinin çap olunması məsələsi də əsas məqsədlərdən biri idi.

Həmçinin, Yaqub Qədri "Sanat şahsi və muhteremdir" deyərək təməl prinsipi dilə gətirirdi. Bu dövəmdə Fəcri-ati Kitabxanası başlığı altında beş kitab çap olunmuşdur.

Timsal-ı Eşq, Cəmil Süleyman, roman

İnhizam (Sifariş), Cəmil Süleyman, roman

Fırtına, Şəhabəddin Süleyman, 2 pərdəlik pyes

Ruhi Bikayd, Tahsin Nahid, şeir kitabı

Həyatı Fikriyyə, Məhməd Fuad, tədqiqat əsəri

Fəcri-ati ədəbiyyatçıları təbiət, məhəbbət və yalnızlıq mövzularını əruz vəznə ilə işləyir, sərbəst müstəzad, nəzm (sone) şəkillərindən istifadə edirdilər. Cəlal Sahir "Qara kitab", Məhmət Bəhçetin "Ərganun", Əhməd Haşımın "Göl saatları" kimi şeir kitablarını misal olaraq göstərmək olar.

Əhməd Haşımın "Göl saatları" kitabındakı müqəddimə şeiri:

Seyreyledim eşkal-ı həyatı

Ben havz-ı həyalin sularında

Bir aks-i mülevvendir onun çün

Arzın bana ahcar ü nebatı.

Bundan başqa, İzzət Məlikin "Təzad", Cəmil Süleymanın "Qara gözlər" adlı romanları emosianallığı ilə seçilir.

1909-1912-ci illərdə Türk ədəbiyyatında işıq saçan Fəcri-ati ədəbi məktəbini İttihad və Tərəqqi partiyasının üzvləri dəstəkləmişdilər. Bu dövrdə hecaçı, sadə dili ilə seçilən, milli mövzuları önə sürən Gənc qələmlərin təsiri güclənməyə başlayırdı.

Galatasaray Liseyində təhsil aldıkları dövrdə fransız şeir və romanından təsirlənmiş Fəcri-ati ədəbiyyatçılarının Qərb ədəbiyyatına meyilliliyi açıq şəkildə özünü göstərirdi.

Şəhabəddin Süleymanın yazdığı "Dalan" (Çıkmaz Sokak) pyesi çox müzakirələrə səbəb olmuşdur. Əsərin Türk cəmiyyətinin əxlaq dəyərlərinə zidd olan mövzusu ədəbiyyatçıları iki hissəyə bölmüşdür: Bir qrupda "Sənət qanun, məhdudiyət tanımamalı, azad olmalı, güzellik öz məqsədinə nail olmalı" fikrini müdafiə edən Fəcri-ati gəncləri, digər qrupda isə ədəbiyyat cəmiyyətdə, əxlaqa uymalı, tərbiyə məqsədi güdməli deyən yaşlı nəsil idi.

1912-ci ildə Həmdullah Sübhü, Cəlal Sahir və Əli Canipin Milli ədəbiyyat hərəkatına qoşulmaları ilə Fəcri-ati ədəbi məktəbi dağılmışdır. Ancaq, Əhməd Haşım Fəcri-ati ədəbiyyatının təməl prinsiplərinə sadıq qalmış, Milli ədəbiyyat hərəkatına qatılmamışdır.

İBN ƏL-MUTƏZ YARADICILIĞINDA NOVRUZ BAYRAMININ TƏSVİRİ

Mütəllimova Çinarə

Bakı Dövlət Universiteti

mutallimovachinara@bsu.edu.az

İbn əl-Mutəz 861-ci ildə Samarrada anadan olmuşdur. O, Abbasi xəlifəsi əl-Mütəvəkkilin nəvəsi, xəlifə əl-Mutəzin oğludur. Atası on üçüncü Abbasi xəlifəsi

əl-Mutəz Abdulla beş yaşında olarkən taxtdan devrilmiş və edam edilmişdir. Mükəmməl təhsil görmüş ibn əl-Mutəzin bir şair, ədib kimi formalaşmasında müəllimləri olan Bəsrə və Kufə qrammatika məktəblərinin görkəmli alimlərindən olan əl-Mübərrədin və Səələbinin böyük rolu olmuşdur. Əbu Cəfər Məhəmməd ibn İmran ibn Ziyad əd-Dabbi, Əbu-l-Abbas Sa'ləb Əhməd ibn Yəhya ibn Yezid, Əbu-l-Həsən Əhməd ibn Səid Əd-Diməşqi, Əbu-l-Həsən Əhməd ibn Əli əl-Anəzi, Əbu-l-Abbas Məhəmməd ibn Yezid ibn Əbdü-l-Əkbər və Əbu Səid Məhəmməd ibn Hubeyra əl-Əsədinin adları onun müəllimləri arasında çəkilir.

İbn əl-Mutəz bütün həyatını poeziyaya həsr etmiş, siyasətə qarışmamışdır. Şairin şeirlərində dövrün haqsızlıqlarından narazılıq çox güclüdü olsa da o, heç də mənsub olduğu sülalənin tam əleyhinə çıxmırdı. Lakin ömrünün sonunda ibn əl-Mutəz hakimiyyət uğrunda mübarizəyə qoşulmuş, 17 dekabr 908-ci ildə bir günlük də olsa taxta çıxmış, 18 dekabrda taxt-tacdan salınmış, qaçıb bir yəhudinin evində gizlənmiş, 29 dekabr 908-ci ildə tutulub qətlə yetirilmişdir. Siyasətə qoşulması şairin ölümü ilə nəticələnmişdir. Tarixə "bir günlük xəlifə" adı ilə daxil olmuş ibn əl-Mutəzin cəsədi parça-parça edilərək ailəsinə göndərilmişdir. Adı xəlifələrin siyahısında olmayan şair öz həyatında dəfn edilmişdir. Onu gizlədən zərgər isə küllü miqdarda pul verərək azad olunmuşdur.

Şair özündən sonra zəngin irs qoyub getmişdir. İbn əl-Mutəzin Divanında üç ənənəvi janr üstünlük təşkil edir: xəmriyyə, qəzəl, vəsf. Bəzən bu üç janr birləşərək qarışıq bir janr əmələ gətirir. Şairin divanı 1891-ci ildə Misirdə, sonra 1913-cü ildə Beyrutda nəşr olunub.

İbn əl-Mutəz poeziyasını saray həyatının güzgüsü adlandırsaq heç də səhv etmiş olmarıq. Azyaşlıların kef məclislərinə cəlb edilməsi məsələsi də şairin şeirlərində saray həyatının eybəcərliklərindən bizlərə xəbər verir. O, şeirlərinin birində on altı yaşlı kənzinin, o birində isə on bir yaşlı oğlan uşağının kef məclislərinə necə cəlb edilməsinin təsvirini verir.

Siyasi mövzularda şeirlər qələmə alan şair türklərin ərəb xilafəti üçün bir təhlükə olduğunu dilə gətirirdi. İbn əl-Mutəz yaradıcılığında şəhərlərə həsr olunmuş mədhiyyə və həcvlərə rast gəlmək mümkündür. O, ilk şairdir ki, şeirində Bağdad şəhərini həcv etmişdir. İbn əl-Mutəzin tardıyyat janrında şeirləri də çoxluq təşkil edir.

İbn əl-Mutəz yaradıcılığını araşdıran zaman şairin Novruz bayramı ilə bağlı misraları ilə də rastlaşırıq. Təbiətin oyanışı anlamına gələn Novruz bayramını ərəblər qeyd etməsələr də, şair o dövrdə türk, iran və kürdlərin keçirdikləri Novruz bayramının təsvirini şeirlərində vermişdir. Şair əruzun münsərih bəhrində Novruz bayramı ilə bağlı bu misraları yazır:

لي في التصابي وَاللهو حاجاتُ
ليس لِقَالِي مِنْهُنَّ إِفْلَاتُ
كَمْ تَوْبَةٍ قَدْ فَضَضْتُ خَاتَمَهَا
عَنِّي وَالتَّائِبِينَ رَجَعَاتُ

فَإِشْرَبَ عَادَةَ النَّيْرُوزِ صَافِيَةً
أَيَّامُهَا فِي السَّرُورِ سَاعَاتُ
قَدْ ظَهَرَ الْجَنُّ بِالنَّهَارِ لَنَا
مِنْهُمْ صُنُوفٌ مُرْدٌ غَيِّبَاتُ
تَمِيلُ فِي رَقَصِهِمْ قُدُودُهُمْ

كَمَا تَأْتَتْ فِي الرِّيحِ سَرَوَاتُ
وَرُكْبِ الْفُجْحِ فَوْقَ حُسْنِهِمْ
فَفِي سَمَاجَاتِهِمْ مَلَاحَاتُ

“ 1-Mənim də uşaqlıq və əyləncə ehtiyacım var. Qəlbimin onlardan qurtuluşu yoxdur.

2- Neçə dəfə tövbə etdim və üzüyü qırdım. Lakin tövbə edənlər üçün də dönüşlər var.

3- Günləri bir neçə saat qısa olan Novruz səhəri təmiz şərab iç.

4-Cinlər gün ərzində bəziləri təbii şəkildə, bəziləri isı qandallı olaraq bizə görünürdü.

5- Şam ağaclarının bədənləri kimi, onların da bədənləri rəqslərdə əyilirdi.

6- Onların çirkinliyində əyləncə olsa da, hissələri pisliklərlə yüklənmişdir”.

Şair bu şeirində öz həyatının sanki təsvirini verir. Qəsidənin baş qəhrəmanı türkləri heç də sevməyən şairin özüdür. İbn əl-Mutəz bu əyləncə günlərinin Novruz bayramında da davam etdiyini göstərir. O, poetik dillə oxucusuna bildirmək istəyir ki, Novruz bayramı günləri günlərlə davam etsə də, onun üçün bir o qədər də əhəmiyyətli deyil. Bu səbəbdən də bayram onun üçün qısa sürmüşdür. Şair şeirində Novruz bayramını tənqid etməyi də unutmur. Belə ki, o, bu bayramda tonqal ətrafında əl-ələ tutaraq rəqs edənləri cinlərə bənzədir. Daha sonra o, şeirin davamında həmin rəqs edib şənələnən insanları əli qan-dallı məhbuslarla müqayisə edir. İnsanların rəqs edən zaman baş əymələrini isə küləkdəki şam ağaclarına bənzədir. Qəsidənin sonunda rəqs edənlərin məqsədlərinin əyilmək olduğunu bildirsə də, niyyətlərinin pis hissələr olduğunu dilə gətirir. Qeyd edək ki, qəsidənin yazılışı zamanı İbn əl-Mutəz burada fars dilində olan sözlərdən də istifadə etmişdir. O, burada ərəb sözlərinin yerinə vəzn və qafiyə sistemini pozmadan fars kəlmələrini işlətməmişdir ki, bu da İbn əl-Mutəzin fars dilini mükəmməl mənimsəməsindən bizlərə xəbər verir.

TÜRKİYƏ ARAŞDIRMALARINDA ƏHMƏD AĞAOĞLU ƏDƏBİ-ELMI YARADICILIĞI, SİYASİ-İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ

Mustafayeva Nurlanə

Bakı Dövlət Universiteti

nurlanagasimli@gmail.com

Azərbaycan ədəbi-elmi, ictimai-siyasi fikrində müstəsna rol oynamış Əhməd bəy Ağaoğlu həyatının böyük bir hissəsini Türkiyədə keçirmişdir. O, Türkiyədə ikən elmi-ədəbi, ictimai-siyasi mühitdə çox aktiv olmaqla yanaşı, daima həm siyasi, həm fəlsəfi, həm də ədəbi mövzularda yazıb yaratmışdır. Onun düşüncələri Türkiyə ictimai-siyasi və ədəbi mühitində də böyük maraqla qarşılanmışdır. XX əsrdə bəlkə də Əhməd bəy Ağaoğlu qədər marağa səbəb olan ikinci şəxsiyyət yoxdur ki, həyatdaykən və ölümündən sonra haqqında məqalələr yazılsın.

Təbii olaraq, bunların da müəyyən səbəbləri vardır. Çünki Əhməd bəy Ağaoğlu Türkiyədə gedən bütün ictimai-siyasi hadisələrin tam mərkəzində yer almışdır. Türkiyəni ürəkdən sevmiş və özünü bu mühitdən heç bir zaman ayrı hesab etməmişdir. Cümhuriyyətin qurulmasında, siyasi həyatının formalaşmasında çox yaxından iştirak etmişdir. Onun siyasi, fəlsəfi məqalələrində qoyduğu problemlər mövzu və problematika baxımından son dərəcə geniş olduğu kimi, müasirlik nöqtəyi-nəzərindən də əhəmiyyətli-dir. Əhməd bəy Ağaoğlunun milliyətçi, müasir və islamçı düşüncələrini birləşdirib təqdim edən bəlkə də nadir şəxsiyyətlərdən biri olmuşdur.

Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığına maraq onun ictimai-siyasi fəaliyyətinin məhz Mustafa Kamal Atatürkün yanında olması idi. Hətta Atatürkün Cümhuriyyəti qurarkən fikirlətinə də təsir etmişdir.

Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatı, şəxsiyyəti və fikirləri ilə bağlı Türkiyədə aparılan araşdırmaları aşağıdakı istiqamətlərdə ayırmaq olar:

1. Əhməd bəy Ağaoğlunun həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı aparılan araşdırmalar.
2. Əhməd bəy Ağaoğlunun jurnalistik fəaliyyəti və Türkiyə mətbuatının yaradılmasındakı rolu.
3. Əhməd bəy Ağaoğlu yaradıcılığında demokratiya anlayışı.
4. Əhməd bəy Ağaoğlunun din, İslam haqqında düşüncələri.
5. Əhməd bəy Ağaoğlunun dövlət və cəmiyyət haqqında fikirləri.
6. Əhməd bəy Ağaoğlunun siyasi fəaliyyəti və siyasi düşüncələri ilə bağlı araşdırmalar.
7. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd bəy Ağaoğlunun yeri və rolu məsələləri.
8. Əhməd bəy Ağaoğlunun liberalizmi və Türkiyə müxalifət institutunun yaradılmasındakı rolu və s.

ÇOCUK OYUNLARININ KÜLTÜR TAŞIYICILIĞINDAKİ ROLÜ (Güney Azerbaycan ve Türkmenistan Çocuk Oyunları Örneğinde)

Mammadov İslam, Nergis Biray

Pamukkale Üniversitesi, Türkiye

islam.mammadsov@gmail.com, nergisb@gmail.com

İnsanoğlu, yaratılışından itibaren içinde yer aldığı toplumla iletişim ve etkileşim içinde yaşar ve bu süreçte ömür boyu kendisiyle birlikte var olmaya devam edecek, kendisine kişilik kazandıracak değerleri edinir. Bu değerler bütünü ise kültürü oluşturur.

Kültürün gelecek nesillere farklı yollarla aktarılması büyük önem taşır. Bu aktarımda çocuk oyunlarının da önemli bir işlevi vardır. Çünkü çocuk oyun oynarken gerçek dünyayı algılamamanın ve hayatı tanımanın bir aşamasını görmüş ve deneyimlemiş olur. Çocuk, içine doğduğu ve içinde yaşadığı toplumun değerlerini, ahlaki yapısını ve farklı konulardaki sınırlarını, sosyal hayatta olumlu veya olumsuz olarak nitelendirilen ve kabul edilen davranış şekillerini yani kültürün farklı yönlerini bu şekilde ilk olarak oyunlarda öğrenir. Bunun sebebi oyunların içinden çıktıkları toplumun kabullerini içermesi ve bu değerlerden iz/izler taşımasıdır. Bu ise kültürün sürekliliğinin korunması ve gelecek nesillere aktarılmasında çocuk oyunlarının işlevinin ne kadar büyük önem taşıdığını göstermektedir.

Oyun, çocuğun temel ihtiyaçları arasında yer aldığı için çocuk, oyunu görev olarak görür, severek oyun oynarken bu süreçte kültürel değerleri yaparak ve yaşayarak öğrenme imkanı bulur. Bu şekilde kültürel aktarımı öğrenmiş ve gerçekleştirmiş olur.

Çocuk oyunları üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında bu oyunların bir kısmının adları farklı olsa bile Türk dünyasının genelinde aynı kurallar ve uygulamalar içerisinde oynandıkları görülmektedir. Bu vasıta ile kültürel birliğin temeli atılmakta, karşılıklı ilişkiler artmakta ve güçlenmektedir. Ayrıca kültürel aktarım dille yapıldığı için farklı Türk coğrafyalarındaki oyunlar söz konusu olsa bile benzer sözcükler kullanıldığı ve aynı kurallar çevresinde oynandığı için kültürel köken birliği nesilden nesle aktarılmaktadır. Bunun yanında oyun, oluşturulan kültür içinde insanoğlunun yaşaması, bu kültürü değiştirmesi ve dönüştürmesine aracı olan sosyal bir olgudur. Kültürel belleğimizi geleceğe taşır.

Eskiden oyunlar basit yapıdayken bugün karmaşık yapıya sahip olmuşlardır. Bu özelliklerinden hareketle insanlar arasında her yaşta sosyalleşme aracı olarak görülmüşlerdir.

Bu küreselleşme içinde bireylerin kendi olarak kalması, sosyal kimlik kazanması ve bilinçlenmesi açısından da oyunların önemi yadsınamaz.

Bildiride kültürel belleğin oluşturulması ve taşınması açısından Güney Azerbaycan ve Türkmenistan Türklerinin çocuk oyunları karşılaştırılacak, benzer ve farklı yönleri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

TARİX

RIBATS AND CONVERSION TO ISLAM IN THE MEDIEVAL AZERBAIJAN

Aliyeva Lala

Baku State University

lalaaliyeva@bsu.edu.az

The process of Islamisation that took place in different countries as a result of the Arab invasion in the VII-IX centuries has similar and different characteristics. Although the methods used by the Caliphate to spread Islam, the attitude towards different social strata of the population and the followers of various religions, and the reasons for these groups to convert to a new religion are different, one of the common aspects in this matter is creation of the buildings such as *ribat* for military and defense purposes in the beginning. The examination of written primary sources and relevant archaeological research show that after the transition to the new religion, *ribats* became objects with completely different characteristics, and spread under new names in Central Asia, the Near and Middle East, as well as in Azerbaijan, where they were called "*rabats*" and later transformed to "*rabads*". By examining this issue in the case of Azerbaijan, it is possible to determine the dynamics of Islamisation in the country and the question of when Islam becomes a religion of majority among the country's population. This shows relevance of the research, as it is related to an important issue of the Azerbaijani historiography, such as the emergence of a new religious and ethnic identity in Azerbaijan. In this regard, this investigation focuses on the functional characteristics and distribution area of the buildings such as *ribat*, *caravanserai* and *khanagah* during the Arab Caliphate and subsequent periods.

The Arab Caliphs, especially the Abbasids paid particular attention to the fortification of strategically important points, mostly near the borders of the Caliphate, establishing fortified garrisons (*ribats*). Darband was the most remarkable point in this case, where one of the first *ribats* (*rabats*) in the north of Azerbaijan was created. As is clear from al-Baladhuri's "Kitab Futuh al-Buldan", the Arab settlers lived in the *ribats* built by them, who seized the best land from the locals. Similar fortifications were also built in all cities to protect Muslims from local infidels. Further, after conversion of the local population to Islam, we see transformation of the *ribats* into the flourishing merchant towns. Many of them started to be called *caravanserai*. Such *caravanserais* of the Seljuk period as Ribat-i Malik, Ribat-i Mahi and

Ribat-i Sharaf are bright samples of this transformation. This period ribat also transformed into khanaghahs, buildings for the Sufi and Dervish orders, where they could find spiritual retreat.

ABBASİLƏR DÖVRÜ ƏRƏB-MÜSƏLMAN SİVİLİZASİYASI

Səmədova Səbinə

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
sabina.salimova.77@mail.ru*

Beş əsrdən artıq davam etmiş, zəngin və çoxşaxəli ərəb-müsəlman mədəniyyətinin Abbasilər dövrü elm və mədəniyyətin müxtəlif sahələrinin güclü inkişaf etdiyi zaman kəsiyini əhatə edir. Ərəbləşmiş və İslamı qəbul etmiş xalqların ərəb-müsəlman mədəniyyətinə qatılması, islamaqədərki ərəb və İslam ənənələri bu xalqların mədəni irsinin sintezi ilə başa çatdı. Bu da öz növbəsində elmin, fəlsəfi fikrin, ədəbiyyatın inkişafında, müxtəlif ictimai, siyasi, dini və s. təmayüllərin mübarizəsində özünü göstərdi.

Fars mədəniyyətinin, ədəbiyyatının ərəb mədəniyyətinə, ədəbiyyatına, fəlsəfi fikrinə nüfuz etməsi dərhal ənənəvi ərəb poetik forması tərəfdarlarının reaksiyasına səbəb oldu. Artıq IX yüzilliyin otuzuncu illərində poeziya sahəsində onun ilkin kökünə qayıtmaq, əsl ərəb əxlaqı və poetik ideallarını yenidən canlandırmaq cəhdləri başqa sözlə desək, özünəməxsus ərəb klassisizmi yarandı. Əbu Təmmam Həbib ibn Aus ət-Tai (806-845/46), Əbu Ubad əl-Valid əl-Buxturi (821-897), X-XIII yüzilliklərdə yazıb yaratmış Əbu ət-Tayyib əl-Mütənəbbi (915-965) və başqaları öz yaradıcılıqlarında bu yeni poetik üsluba geniş yer verərək onu daha da inkişaf etdirdilər.

Bu dövrdə Bağdad dünyanın ən mühüm elm və mədəniyyət mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. XI-XIII əsr müəlliflərinin məlumatına görə, bir milyona yaxın əhaliyə malik olan Bağdad orta əsr Şərq memarlıq incəsənətinin bütün gözəlliklərini təcəssüm etdirən məscidləri, sarayları, qəsrləri, hamamları, süni gölləri, şalalələri, nadir ağac və çiçək növləri ilə bəzədilmiş xiyaban, sahil bağları, kanal və körpülərlə könülləri oxşayırdı. Müsəlman imperiyasının bir çox yerlərindən, o cümlədən Azərbaycandan, Dağıstandan və Orta Asiyadan elm adamları, şairlər, din xadimləri Bağdaddakı elm və mədəniyyət ocaqlarında təcrübəli alimlərin, şairlərin, filosofların yanında öz biliklərini artırmaq məqsədilə bura axışmış gəlirdilər. Görkəmli filosof-şair, ədəbiyyatşünas, etnoqraf əl-Xətib ət-Təbrizi (1030-1109), məşhur türk uyğur dilçisi-ensiklopediyaçısı Mahmud Kaşğari (1008-1105) və b. minlərlə kilometrlik məsafəni qət edərək dövrünün ən gözəl şəhərlərindən biri olan Bağdada bu məqsədlə gəlmişdirlər.

Məhz bu dövrdə xilafətin mədəni həyatına müxtəlif etnik qruplar cəlb edildi. Bir növ mənəvi irsin, milli ənənələrin qarışdırılması prosesi baş verirdi. X-XI yüzilliklərdə ərəb klassik poeziyasının çatdığı ən yüksək mərhələsinin əsası qoyulurdu.

X-XII yüzillikdə məhz Abbasi xəlifələri öz şəxsi vəsaitlərindən və dövlətdə tutduğu vəzifələrindən istifadə edərək mədəniyyətin, elmin və ədəbiyyatın bütün sahələrinin yüksəlməsinə kömək göstərdilər.

HAN KIZI NATAVAN'IN KARABAĞ'A DÖNÜŞÜ.

Nezrin Oğuz

Karabük Üniversitesi, Türkiye
nezrin.oguz@hotmail.com

Karabağ toprakları asırlar boyunca Azərbaycan halkına pek çox yetenekli siyasetçi və bilim insanları vermişdir. Bunlardan Panahali Han, Molla Penah Vagif, Üzeyir Hacıbəyli, Gasım Bey Zakir, Hürşidbanu Natavan'ın isimlerini çəkə bilərik. Her birinin Azərbaycan kultürünə, siyasetinə büyük katkıları vardır. Hürşidbanu Natevan ise bir kadın olarak Karabağ'ın incisi Şuşa'nın gelişmesi, güzelleştirilmesi konusunda çok emek vermiştir. Karabağ'ın, Şuşa'nın kültürel hayatı Hürşidbanu Natavan'sız anılamaz. Onun sayesinde Şuşa ve Karabağ bölgesinde saraylar, camiler, yaz ve kış kulüpleri için binalar, okul, tiyatro ve daha birçok binalar inşa edilmiştir ve hepsi Karabağ'ın kültürel mirası olarak değerlendirilmektedir.

Hürşidbanu Natevan 1832 yılında Şuşa şehrinde doğmuştur. Karabağ Hanlığı'nın son Hanı olan Mehdişkulu Han'ın kızı olduğu için yerli halk ona Han Kızı ismini vermiştir. Şuşa şehri yıllardır içmeli su problemi ile karşı – karşıyaydı. 1872 yılında Hürşidbanu Natevan Şuşa şehrine su sağlamak için Şuşa'dan 10 kilometre uzaklıkta bulunan İsa Bulag'dan bir su hattı döşetmiştir. Bu proje ile Han Kızı şehrin su problemini neredeyse tamamen çözmüştür. Şehrin merkezinde 'Han Kızı Bulağı' adlı çeşme inşa edilmiştir. Bu çeşmenin 30 yıllık işgal dönemi ile 44 günlük Karabağ savaşı sonrası durumu değerlendirilecektir.

Hürşidbanu Natevan Azərbaycan'ın kultür ve sosyal yaşamında derin bir iz bırakmıştır. Onun sayesinde inşa edilen sarayların, camilerin, okulların ve diğer binaların çoğu savaşın etkisiyle büyük zarar görmüştür. Bu yapıların birçoğu maalesef şu an tanınmaz hale gelmiştir ama yeniden yapılacak olan araştırmalar ve restorasyon işleri sonucunda Şuşa şehri ve Karabağ bölgesinin tarihi daha da zenginleşecektir.

Hürşidbanu Natevan halkına, milletine ve kültüre o kadar bağlıydı ki, dünyevi sohbetler, sanatsal ve şiirsel tartışmalar için kendi yaşadığı sarayı bir

toplantı salonu haline getirmiştir. 1872'de kendi sarayında "Meclisi-üns" adı altında şiir meclisleri düzenlemeye başlamıştır. Malikânenin Sovyet döneminde, erməni işğali zamanı və sonrasındaki durumu analiz edilecektir.

Azərbaycan'ın dâhileri Bülbül, Üzeyir Hacıbəyli və Hürşidbanu Natavan'ın büstləri Şuşa şəhrinin işğalından önce şəhərin mərkəz meydanında yer almaktaydı. Bu büstlər yerli xalq üçün hər zaman böyük önəm taşımaktaydı. İşğal döneminde büstlər zor bir süreçdən keçmişdir. Şəhər işğaldən kurtarıldıqdan sonra bu heykəllər təkrar tarixi yerlərinə kavuşmuşlar. Büstlərin işğal öncəsi, işğal dönemindeki və işğalə son qoyulduqdan sonra vəziyyətləri incələnecektir.

Azərbaycan xalqı nə tarixini, nə ölkəsi üçün fədakârlıq yəpən aydınlarını unutmamaktadır. Han Kızının həyatı detaylı araşdırılarak Şuşa'da onun adına laik bir müzə açılmalı. Azərbaycan kadınının zərifliyini, azmini, vətənseverliyini kəndində birləştirən Nəvəvan bundan sonra həm Azərbaycan'da həm Türkdünyasında bir kadın örneği olmalı və tanınmalı. Bunun üçün Azərbaycan Dəvləti kərdəş ölkə Türkiyə ilə birlikdə gözəl çalışmalar, projələr yəpərək Han Kızı Natavan'ın Karabağ'a dönüşünü sağlayacaktır.

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN-ÇİN ƏLAQƏLƏRİNİN BANİSİ KİMİ

Şıxəlibəyli Zənfira

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
zenfira.sh@gmail.com*

Heydər Əliyevin irsi minlərlə tədqiqat işinin obyektinə çevrilmişdir. Onun bütün fəaliyyəti Azərbaycan xalqının tale yüklü məsələləri ilə bağlı olmuşdur. Atdığı hər bir addım düşünülmüş və uzaq hədəfləri nəzərdə tutan məqsədyönlü stratejiyanın bir hissəsi olmuşdur.

Azərbaycan-Çin münasibətlərinin təməl prinsipləri hələ müstəqilliyimizin ilk illərində Ümumillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının Çinlə münasibətlərinin qurulması diplomatiyamızın vacib məsələlərindən biri hesab olunur. Bu gün Çinlə Azərbaycan etibarlı tərəfdaşa çevrilmişdir, təkcə iqtisadi və mədəni sahələrdə deyil, həm də beynəlxalq siyasətdə bir-birinə dəstək ölkə kimi çıxış edir. Bu cür sıx, eyni zamanda geniş diplomatik və siyasi münasibətlərin formalaşması uzaqgörən siyasətin nəticəsidir.

Ölkəmizdə ilk səfirliklərdən biri də 1992-ci ilin əvvəllərində açılmış Çin Xalq Respublikasının rəsmi diplomatik nümayəndəliyi idi. Çin bu addımı ilə həm də coğrafi baxımdan elə də yaxın olmayan Azərbaycanla geniş əməkdaşlıq planlarının olmasını nümayiş etdirmiş oldu. Yeni yaranmış respublikamız üçün

isə onun müstəqilliyini tanıyan böyük dövlət kimi BMT Təhlükəsizlik Şurasının 5 daimi üzvündən biri olan ÇXR, xarici siyasətdə bir nüfuz rəmzi hesab oluna bilərdi. Bu baxımdan 1998-ci ildə Bakıda Böyük İpək yolunun bərpası üzrə TRASEKA proqramı çərçivəsində Avropa ilə Asiya dövlət başçılarının zirvə görüşünə həsr olunmuş konfransın keçirilməsi də məhz Heydər Əliyevin səyi nəticəsində baş tutmuşdur.

İlham Əliyevin prezident seçilməsi ilə Azərbaycan-Çin münasibətləri daha intensiv xarakter almağa başladı və yeni mərhələyə qədəm qoydu.

Böyük İpək yolunun bərpası xüsusi əhəmiyyət daşıyır, Çinin qlobal iqtisadi siyasətinin başlıca xətlərindən birinə çevrilmişdir.

Çin dünya istehlakçıları, o cümlədən Azərbaycanı da qeyri-məhdud sayda münasib məhsullarla təmin etmək iqtidarında olduğunu sübut edə bilmişdir. Lakin bu ölkə Azərbaycana tək cə əlverişli satış bazarı kimi baxmır. Azərbaycan və Xəzər hövzəsi ölkələri onun üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi hədəflərin mərkəzinə çevrilən məsələlərdən biri də Bakı-Tbilisi-Qars nəqliyyat yolu oldu. TRASEKA layihəsi çərçivəsində reallaşan Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi Çin üçün daha cəlbedici yatırım məkanına çevrildi. Məhz bu dəhliz Çin və Orta Asiya məhsullarını ən qısa zamanda Qərbi Avropa ölkələrinə yetişdirmək potensialına malikdir.

Bakı-Tbilisi-Qars kəmərinin ərsəyə gəlməsi layihə tərəfdaşları, xüsusən də Azərbaycan Respublikası üçün elə də rahat başa gəlməmişdir. ABŞ və Rusiya Çinin Xəzər hövzəsi ölkələrindəki rolunu müxtəlif siyasi manevrlərlə sıradan çıxarmaq istəyirdilər. Lakin region dövlətlərinin iradəsi və Çinin maliyyə dəstəyi əks həmlələrin qarşısını alır.

Bu gün Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda Çinin əsas ticarət tərəfdaşı qismində çıxış edir. Azərbaycan və Çin arasında iqtisadi əlaqələrin tənzimlənməsi işini aparmaq məqsədi ilə xüsusi Komitə fəaliyyət göstərir. Bu baxımdan Azərbaycan tərəfi Çinin iqtisadi təşəbbüslərinə maraqla yanaşır və onlara qoşulmaqdan çəkinmir. Misal üçün, Azərbaycanın Asiya İnfrastruktur Bankının həmtəsisçisi olmasını göstərə bilərik. Təsədüfi deyil ki, Çinin Cənubi Qafqaz ölkələri ilə ticarətində Azərbaycanın payı 43 faizi keçməkdədir.

Bu gün H.Əliyev prinsiplərinə əməl edən Prezident İlham Əliyev iki ölkə arasında əməkdaşlığı daha yüksək səviyyəyə çatdırma bilmişdir. Əhəmiyyətli geosiyasi mövqeyə malik olan Azərbaycan Çin üçün iqtisadi və siyasi partnyor, alternativ nəqliyyat dəhlizi, etibarlı tərəfdaş kimi çıxış etdiyi halda, Azərbaycan üçün bu ölkə böyük iqtisadi imkanlar verən və ərazi bütövlüyünün, müstəqilliyin qorunmasında hegemon dövlətlərlə rəqabət edə biləcək nüfuzlu əməkdaşdır.

CƏNUBİ KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNDƏ YENİ ASPEKTLƏR

Novruzova Günay

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəslıq İnstitutu
gunay.tagiyeva91@gmail.com*

XX əsrin ortalarında öz müstəqilliyinə qovuşan Cənubi Koreya Respublikası kasıb aqrar ölkədən sənayə və post sənaye ölkəsinə qədər inkişaf yolu keçdi. Ölkə iqtisadiyyatının yüksək səviyyəyə çatmasında, sənayenin inkişaf etdirilməsində dövlət xüsusi tədbirlər gördü. Xarici ölkələrdən yeni texnologiyalar cəlb edilməklə milli investisiya inkişaf etdirildi, xarici sərmayə qoyuluşu artırıldı, siyasi, iqtisadi sahədə mövcüd qanunlar diqqətlə nəzərdən keçirildi, çoxsaylı yeni qanunlar qəbul edildi, elmə və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət və qayğı göstərildi.

1991-ci ildən müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildən bir sıra dövlətlərlə, eyni zamanda Cənubi Koreya ilə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr yaratdı. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasəti nəticəsində müstəqilliyimizin ilk illərində güclü əlaqələr quruldu. Daha sonra İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə bu siyasət davam etdirildi. Koreya Respublikasının Azərbaycan Respublikasında 4 mart 2006-cı ildə səfirliyi açıldı. Azərbaycan Respublikasının 14 mart 2007-ci ildə Koreya Respublikasında səfirliyi fəaliyyətə başladı. Bundan sonra 2007-ci il 23-25 aprel tarixində Prezident İlham Əliyevin Koreya Respublikasına ilk rəsmi səfəri baş tutdu. Koreya Respublikası ilə mühüm müqavilələr imzalandı.

Bu gün Azərbaycan və Koreya Respublikası təkcə neft sektorunda deyil, eyni zaman qeyri-neft sektorunda da əməkdaşlıq edir və bu səbəbdən də, son dövrlərdə təhsil, mədəniyyət, sənaye sahəsində də əlaqələr qurulmuşdu.

II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə Koreya şirkətlərinin Azərbaycanda, o cümlədən, azad edilən ərazilərdə yeni investisiyaların qoyulmasında iştirak etməsi üçün böyük imkanlar yaradıldı.

Koreya şirkətləri tikinti, infrastruktur yaradılması, obyektlərin layihələşdirilməsi sahəsində xüsusi önəm daşdı. Azərbaycan ilə Cənubi Koreya arasında azad edilmiş ərazilərdə şirkətlərin iştirakı ilə bağlı bir sıra razılaşmalar əldə olundu. Cənubi Koreya və Azərbaycan hökuməti birgə əməkdaşlıq barədə danışıqlar apardı və müsbət nəticələr əldə etdi.

Cənubi Koreya ilə Azərbaycan arasında 60-dan çox saziş imzalandı. Koreya tərəfi Azərbaycan Dövlət Statistika komitəsi ilə geniş əlaqələr qurdu. Cənubi Koreyanın "Farmconnect" Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi yanında Tərəvəzçilik Elmi-tədqiqat İnstitutu ilə "Smart Farming" texnologiyasının tətbiqi sahəsində əməkdaşlıq sazişi imzalandı.

Qeyd etdiyimiz kimi Cənubi Koreya ilə Azərbaycan arasında xüsusi əməkdaşlıq əlaqələri mövcuddur. Koreyanın istehsal etdiyi yüksək texnologiya məhsulları Azərbaycan bazarında geniş yayılmışdır.

Dövlətimiz gənclərə hər zaman qayğı ilə yanaşmış və bunun nəticəsidir ki, son illər gənc mütəxəsislərin yetişməsi üçün Azərbaycandan kənar da təhsil alanların sayı günü-gündən artır. Azərbaycanlı tələbələr Cənubi Koreyada, eyni zamanda, koreyalı tələbələr isə Azərbaycanda təhsillərini davam etdirirlər.

Bu gün Cənubi Koreya ilə Azərbaycan arasında diplomatik əlaqələr yüksək səviyyədədir. Hər iki ölkə arasındakı münasibətlərin daha da inkişaf etməsi üçün səylər göstərilməkdədir.

YAZIÇI QƏLƏMİNDƏ XALQIN TARİXİNDƏ ÖZÜNÜDƏRK, TARİXİ KEÇMİŞƏ VƏ GƏLƏCƏYƏ MÜNASİBƏT

Hüseynova Aygün

Xəzər Universiteti

a_huseynova91@mail.ru

Müasir ədəbi prosesdə şəxsi həyat təcrübəsinə əsaslanan avtobioqrafik əsərlər üstünlük təşkil edir. Müxtəlif real həyat heykayələrini canlandıran bu avtobioqrafik əsərlərin əksəriyyəti yalnızca yerli deyil, həm də dünya mədəniyyətini, onillikləri, böyük bir ictimai hadisələr dairəsini əhatə edir, həyatın hər üzünü, ümumi insan problemlərini tam reallıqla işıqlandırır.

Ümumiyyətlə, yazıçı insanın daxili aləminə, içindəki əbədi və dəyişənə, potensiala, bəzən də fərdin maksimum imkanlarına diqqətlə yanaşması ilə xarakterizə olunur. İnsan və müharibə, insan və təbiət, keçmiş, bu günü və gələcəyi ilə genetik əlaqəsi, faciəli hallar qarşısında mənəvi seçimi, elmi və texniki tərəqqinin insanların həyatına hücumunun nəticələri - yazıçını narahat edən problemlər onun əsərlərində öz əksini tapır: tərcümeyi-hal, dramatik qeydlər, böhranlara müraciət, həyatın real vəziyyətləri.

Cəmiyyət həyatında hər hansı bir güclü şok - istər müharibə olsun, istərsə də adi həyat tərzində dəyişiklik olsun - yazıçı qəhrəmanlarının həyatından keçir və gündəlik fəaliyyətlərinin mənasını və əhəmiyyətini göstərir. "Hər bir insan həyatının dəyərini, fərdiliyini, özünəməxsusluğunu, zənginliyini və dərinliyini dərk etmək müəllifi əsərlərində insan psixologiyasını, gözlərdən gizlənən xarakter xüsusiyyətlərini öyrənməyin xüsusi üsullarına müraciət etməyə sövq edir".

Dünya ədəbiyyatında zəngin yaradıcılıq atmosferində böyük bədii əsərləri yaranmışdır. Bu əsərlərdə xalqın tarixində özünüdərək, tarixi keçmişə və gələcəyə münasibət, bədii düşüncədə təsvir obyektinə çevrilmişdir. "Tarixi

dövrələrin daxili-mənəvi böhranları, insanların həyat heykayələri yalnız bədii əsərlərdə deyil, həm də avtobioqrafik əsərlərdə öz əksini tapmışdır".

Çin əsilli Britaniya yazıçısı Jung Changın memuar janrında qələmə aldığı "Vəhşi ququşları" əsərində həyat koliziyalarının iştirakçısı olan real qəhrəmanların simasında dəyişən siyasi və ictimai dövrlərdə milli dəyərlər, milli kimlik, ictimai-siyasi dövrün, zamanın, mühitin, cəmiyyətin ayrılmaz parçası olan insan, xüsusilə qadın və qadın dəyərlərini, qadının cəmiyyətdə tutduğu mövqeni müəyyən etmək və nəticələri ümumiləşdirmək baxımından aktuallıq kəsb edir.

Bu roman müəllifin həqiqət axtarışdır, milli-mədəni dəyərlər haqqında çıxardığı nəticələrdir. Real obrazların həqiqətləri onların psixoloji halları gerçəklikləri əks etdirməklə bərabər, insanı düşünməyə vadar edir. Dünyanı, həyatı, zaman-zaman dəyişən və ya sabit qalan dəyərləri olduğu kimi görməyə, real mövcudluğu qiymətləndirməyə yardımçı olur.

"XX əsrin daxili-mənəvi böhranları, tərəddüdləri, həqiqət axrarışıları, tarixi dövrün və dəyişən sosial-ictimai icmalın prinsipləri sosial psixologiyaya necə təsir etdiyi Çinin timsalında bu avtobioqrafik romanda araşdırılmışdır". Həmçinin, bu mövzu və problematika müqaiyəli şəkildə, fərqli və oxşar baxış modelləri ilə araşdırılmışdır. İnsana fərqli baxışın mövcud sistemin ideoloji meyllərindən irəli gəlməsi bir daha müəyyən olunur.

БЛАГОТВОРНОЕ ВЛИЯНИЕ И ПОЗИТИВНАЯ РОЛЬ ИДЕЙ И ПРИНЦИПОВ ХОДЖА АХРАРА

Захидова Саховат

*Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
sakhovat_2009@mail.ru*

Со стороны известных Российских ученых акад. В.В.Бартольда, О.Якубовского, проф. И.П.Петрушевского и представителей их школ Ходжа Ахрара изображали как несущего реакционера, противника всякого прогресса, что якобы особенно зловещее проявилась в факте умерщвления Мирза Улугбека, что традиционное отрицательное влияние идей, принципов Ходжа Ахрара продолжали отрицательно оказывать влияния вплоть до 1917 г.

Но, благодаря статьям, выступлениям акад. Е.А.Бертельса, А.Н.Больдырева, Молчанова, проф. Э.Рустамова, а также трудам немецкого исследователя проф. Юргена Паула, казалось, бы открылась наиболее могущественный аспект – благотворное влияние и его позитивная роль в развитии науки, культуры, духовности наших народов.

Тенденциозная попытка реабилитировать советских стереотипов по оценке обобщенных выводов по Ходжа Ахрару имели место и раньше [3], а затем в последствии даже в наши дни, однако мы сами более предметно используя источниковедческих трудов самого Ходжа Ахрара – Бухарские вакфы, Самаркандские вакфы XIV-XV вв., в ходе нашего докторского исследования «Система «Химайат» тариката хаджаганийя-накшбандийя как альтернатива социальной политике последних тимуридов (XV-XVI вв.)» [4] приходили к выводам, о том, что акад. Е.А. Бертельс, А.Н. Болдырев и их сторонники все же были близки к истине по вопросу о Ходжа Ахраре.

Однако, и в наши дни проявляют такие работы, которые вопреки истинны научным, фундаментальным творчески выводам проф. Юргена Паула, А.Н.Болдырева, и самое худшее в разрез с данными исторических источников, якобы доказывают, что Ходжа Ахрар и его идеи и суфийская практика играло все-таки свою реакционную роль в период нашествия Узбеков-кочевников в XV-XVI вв., пытаются «возродить», те же совковые взгляды этого выдающегося деятеля суфизма, пытаются утверждать обратное, набывшие осколки, стереотипы – ни проща говоря, опять по-своему «очернить» святые дела, идеи этого выдающегося деятеля духовности нашего народа.

XXI ƏSRDƏ YAPONİYANIN ASEAN ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİPLOMATİYASI

Nərimanova Afaq

AMEA-nın akademik Z. Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
afaq.nerimanova@mail.ru

1967-ci ildə yarandığı gündən bəri yarım əsrdən artıqdır ki, Cənub-Şərqi Asiya Ölkələri Assosiasiyası (ASEAN) öz üzvlüyünü genişləndirməklə yanaşı, regionda iqtisadi artım, sosial və mədəni inkişafı hədəfləyən regional əməkdaşlıq təşkilatıdır. ASEAN-a üzv dövlətlərin hər birinin özünəməxsus dili, irqi qarışığı, mədəniyyəti, iqlimi, siyasi sistemləri və digər xüsusiyyətləri var. Bu müxtəliflik bütün regionu daha da cazibədar edir.

Yaponiya dövləti ASEAN ölkələrinin qlobal rifah və sabitliyə nail olmaq səylərində bir təşkilat olaraq müxtəlifliyə və həmrəyliyə qarşılıqlı hörmətini yüksək qiymətləndirir. Yaponiya və ASEAN Asiya regionunda sülh, sabitlik, firavanlıq və inkişaf naminə sarsılmaz əməkdaşlıq əlaqələri qurub və bu sahədə çoxsaylı nailiyyətlər əldə ediblər. Buna əsaslanaraq, hər iki tərəf Asiya regionunda əsas oyunçulardan biri kimi dünya iqtisadiyyatını idarə etmək və sosial məsələləri həll etmək üçün güclü tərəflərini bir araya gətirməyə davam edir.

Mərhum baş nazir Şinzo Abe səfər etdiyi ölkələrin liderləri ilə keçirdiyi görüşlərdə Yaponiyanın ASEAN ölkələri ilə bərabərhüquqlu tərəfdaş kimi Asiya-Sakit Okean regionunda azadlıq, demokratiya, ümumbəşəri dəyərlərin reallaşdırılması, demokratiya, əsas insan hüquqları, qanunun aliliyi və iqtisadi tərəfdaşlıq şəbəkəsi vasitəsilə bu regionda dəyişən strateji mühit fonunda regional sülh və rifahı təmin etmək üçün Yaponiya ASEAN diplomatiyasının beş prinsipini yenidən açıqladı və 2013-cü ilin yanvarında İndoneziyada təqdimat etdi.

1. ASEAN-a üzv dövlətlərlə birlikdə ümumbəşəri dəyərləri qorumaq, azadlıq, demokratiya və əsas insan hüquqlarını təbliğ etmək.

2. ASEAN-a üzv dövlətlərlə əməkdaşlıqda ən vacib ümumi sərvət olan azad və açıq dənizlərin güc yolu ilə deyil, qanunlar və qaydalarla idarə olunmasını təmin etmək, ABŞ-ın bu sahədə Asiya-Sakit okean regionuna "yenidən balanslaşdırma" siyasətini alqışlamaq.

3. Yaponiya iqtisadiyyatının canlandırılması. Həm Yaponiyanın, həm də ASEAN-a üzv dövlətlərin rifahı üçün müxtəlif iqtisadi tərəfdaşlıq şəbəkələri vasitəsilə ticarət və investisiyaları, o cümlədən mal, pul, insan və xidmət axınını daha da təşviq etmək.

4. Asiyanın müxtəlif mədəni irsini və ənənələrini qorumaq və inkişaf etdirmək.

5. Qarşılıqlı anlaşmanı daha da gücləndirmək üçün gənc nəsillər arasında mübadiləni təşviq etmək.

Bu rəhbər prinsiplər Yaponiyanın Cənub-Şərqi Asiyadakı fəaliyyətinin yeni siyasət gündəliyinə daxil oldu. Dəniz təhlükəsizliyi regionun əsas gündəmlərindən biri oldu. Çıxışının preambulasında Abe həmçinin qeyd etdi ki, Yaponiyanın milli maraqları Asiyanın dənizlərini birmənalı şəkildə açıq, azad və dinc saxlamaqdan ibarətdir. Yaponiya bu prinsipə əməl edərək Cənub-Şərqi Asiya ölkələri ilə bir neçə birgə hərbi təlimlərdə fəal iştirak edir, onlara maliyyə və texniki yardım göstərir. Yaponiyanın Cənub-Şərqi Asiya ilə bağlı xarici siyasəti iqtisadi-sosial yanaşmadan siyasi-təhlükəsizlik yanaşmasına keçid kimi qiymətləndirilə bilər.

LONDON VƏ BERLİN ARASINDA: İRAQ II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ

Bağirova Aidə

Bakı Dövlət Universiteti

aida_bagirova@yahoo.com

II Dünya müharibəsi gedişində böyük dövlətlərin Yaxın Şərqdəki strateji, hərbi-siyasi və iqtisadi planlarında İraq mühüm yer tuturdu. Bu, həm ölkənin

coğrafi mövqeyi, həm də zəngin neft ehtiyatları ilə bağlı idi. 1930-cu ildə mandat idarəçiliyinin ləğvi ilə İraq müstəqil dövlət elan olursa da, Britaniyanın hərbi-siyasi və iqtisadi nəzarətində qalmaqda idi. Müharibə ərəfəsində və illərində Britaniyanın əsas strateji hədəfi həm bu ölkədə, həm də bütövlükdə Yaxın Şərqdəki mövqelərini qorumaqdan, hərbi əməliyyatların bu regiona sıçramasının, İraq neftinin "Ox" dövlətlərinin nəzarətinə keçməsinin qarşısının alınmasından ibarət idi. Böyük Britaniya müharibəyə qoşulduqdan sonra İraq öz müttəfiqlik öhdəliklərindən çıxış edərək 5 sentyabr 1939-cu ildə ölkənin neytrallığını elan etdi və Almaniya ilə diplomatik əlaqələri kəsdi – diplomatik missiyanın fəaliyyətinə xitam verildi, alman vətəndaşları ölkədən çıxarıldı. Lakin cəbhələrdə yaranmış qeyri müəyyənlik İraqı Almaniya müharibə elan etməkdən çəkindirirdi.

Almaniyanın Ərəb dünyasında maraqlarına gəlincə, o, bu regionu əsasən İtaliyanın maraq dairəsi kimi qəbul edirdi. Lakin müharibə dövründə onun strategiyası regionda Böyük Britaniyanın mövqelərinin zəiflədilməsinə, neft ehtiyatlarına nəzarətin əldə edilməsi ilə Almaniyanın neftə olan tələbatının qismən ödənməsinə yönəlmişdi. Bu məqsədlə ingilis ağalığından yaxa qurtarmaq üçün "Ox" dövlətlərinin dəstək və yardımına bel bağlayan yerli siyasi qüvvələrdən istifadə olunması nəzərdə tutulurdu.

Avropada Almaniya ordusunun hərbi qələbələri, xüsusən də Fransanın süqutu Ərəb dünyasına fəvqəladə təsir etdi. İraq siyasi elitasının qarşısında dilemma yaranmışdı – ya müharibənin yaratdığı əlverişli şəraitdən istifadə etməklə ingilis asılılığından qurtulmaq, ya da "müttəfiqlik öhdəliklərini" yerinə yetirməyə davam etmək. Cəbhələrdə vəziyyətin dəyişməsi İraqda antibritaniya ovqatının və Almaniya meyli artmasına gətirdi. Tədricən hərbi-siyasi elitənin müəyyən dairələrində fikir formalaşmağa başladı ki, müharibədə üstünlük Almaniyanın tərəfindədir və onun yanında yer almaq zəruridir; ölkənin xarici siyasətinin istiqamətinin dəyişməsi və "Ox" dövlətləri ilə əməkdaşlığa üz tutması mövqeyi gücləndi. Bu xəttin əsas tərəfdarları rolunda İraq ordusunda xüsusi çəkiyə malik "Qızıl kvadrat" kimi tanınan qrup və nüfuzlu siyasətçi Rəşid Əli əl-Qəylani çıxış edirdi.

Bu məqsədlə 1940-cı ilin yayında Berlin və Roma ilə gizli danışıqlara təşəbbüs göstərildi. Almaniyanın İraqa hərbi və maliyyə yardımı etməsi və "Ox" dövlətlərinin Ərəb ölkələrinin müstəqilliyini tanınması nəzərdə tutulurdu. İraq hökumətinin Almaniya və İtaliya ilə danışıqlar aparması İngiltərə üçün məxfi qalmamışdı. O, hökumətin bu xətdən əl çəkməsini və İtaliya ilə diplomatik əlaqələri kəsməsini təkidlə tələb edirdi. 1 aprel 1941-cı ildə R.Ə.əl-Qəylani "Qızıl kvadrat"ın dəstəyi ilə dövlət çevrilişi edərək yaratdığı "milli müdafiə" hökumətinin adından hərbi yardım üçün Berlinə müraciət etdi, həmçinin İngiltərənin ölkədən getməsinə və hərbi bazalarının ləğvini tələb etdi.

İraq-İngiltərə münasibətlərinin böhran fazasına girməsi Londonu hərəkətə gətirdi. Əl-Qəylani hökumətinin sərt etirazına baxmayaraq ingilis hərbi hissələri İraq ərazisinə daxil oldu. İraq ordusunun Britaniyaya məxsus Həbbaniyə hərbi bazasını tutması ilə 2 may 1941-ci ildə İraq-İngiltərə müharibəsi başladı. Artıq 30 mayda ingilis qoşunları Bağdadı ələ keçirdi və əl-Qəylani hökuməti süqut etdi. İngiltərənin İraq üzərində tam nəzarəti bərpa etməsi Almanıyanın İraqa və ümumilikdə Ərəb coğrafiyasına yönəlik siyasətinə ciddi zərbə vurdu.

Almanıyanın SSRİ ilə müharibəyə başlaması onun Yaxın Şərqə müdaxilə ehtimalını azaltsa da İngiltərə komandanlığı İraq ərazisində iri hərbi qüvvələr saxlayırdı. 1943-cü ilin yanvarında isə İraq hökuməti Almanıya və İtaliyaya müharibə elan etdi.

ORTA ƏSR MÜƏLLİFLƏRİ AZƏRBAYCAN ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNƏ DAİR

Şirəliyeva Aytac

Bakı Dövlət Universiteti

aytajshiraliyeva@gmail.com

Erkən orta əsrlərdə bir çox tarixçilərin, coğrafiyaşünasların əsərlərində Azərbaycanın hüduqlarına və siyasi coğrafiyasına dair dəyərli məlumatlar verilir. Müsəlman müəlliflərinin verdiyi məlumatlar diqqəti xüsusilə cəlb edir.

Ərəb coğrafiyaşünası Əbülqasim Məhəmməd ibn Hövqəl "Yollar və məmləkətlər kitabı" adlı əsərində "Xəzər dənizi" xəritəsinə bu cür şərh vermişdir: "Dənizin yuxarı hissəsində sahilboyu "əl-Quziyyə" yazılmışdır, onun ardınca isə sahilboyu əl-Xəzər, Azərbaycan, Cil (Gilan), Təbəristan gəlir". Xəritəyə diqqətlə baxdıqda məlum olur ki, Dərbəndə qədər "Xəzər ölkəsinin" sərhədləri, Dərbənddən Cilin (Gilanın) hüduqluna kimi "Azərbaycan ölkəsinin" sərhədləri uzanır. Bu xəritədə Dərbənd ərazisi Azərbaycanın tərkibində göstərilmişdir.

Əl-İstəxriyə görə, Azərbaycanın hüduqları "cənubda ət-Tarm (Tarom) dağları (Ərdəbillə Zəncan arasında dağlıq ərazi) boyunca uzanaraq Zəncan həddinə çatır, sonra Dinavər, Xulvan və Şəhrəzur dağları boyunca Dəclə çayı yaxınlığındakı əraziyə yetişir və nəhayət, "Ərminiyyə" (Ərəb hakimiyyəti dövründə yaradılmış inzibati vahid.) hüduqlarını dövrəlayir". Onun məlumatına görə, Azərbaycanın Arran (antik dövrdə "Albaniya" adlanırdı) vilayətinin sərhədləri Bab əl-Əbvabdan (Dərbənddən) Tiflisədək, oradan isə ər-Ras (Araz) çayı sahilində "Naxçıvan" adlı yerədəkdir".

Şihabəddin Əbülabbas Əhməd ibn Əli əl-Qəlfəşəndinin (1355-1418) «Sübh əl-əş'a fi mərifət sınaəti-l-inşa» əsərində deyilir: "Təflisu (Tiflis). O, Azərbaycanın (hüduqlarındakı) sonuncu şəhəridir".

Orta əsr ərəb mənbələrinə əsasən deyə bilərik ki, həmin dövrdə Azərbaycanın sərhədləri şimalda Dərbənddən başlanır, cənubda Zəncana qədər uzanırdı, şimal-qərbdə isə Tiflis şəhəri Azərbaycanın sərhəd şəhəri olmuşdur.

Alban dövlətinin siyasi hüduqları haqqında alban tarixçisi Moisey (Musa) Kalankatuklu "Alban tarixi" əsərində yazmışdır: "Uca, Böyük və Kiçik Qafqaz dağlarının qoynunda yerləşən Alban ölkəsi saysız-hesabsız təbii sərvətləri ilə həddindən artıq gözəl və heyranedicu bir məmləkətdir. Böyük Kür çayı sakit-sakit bu ölkənin düz ortasından axır, iri və xırda balıq gətirir, sularını Xəzər dənizinə tökür... Ölkənin paytaxtı əzəmətli Bərdə şəhəridir".

Alban dövlətinin "yerli sülalənin nümayəndələri tərəfindən idarə olunduğu" haqqında məlumat verən Moisey Kalankatlı bu sülaləni türklərin ulu babası Yafəsin şəcərəsinə bağlayaraq "sülalənin ilk nümayəndəsinin "Aran" ("Arran") adlı hökmdar olduğunu" bildirir və Aranı Sisakan (Sünik) nəslinə aid edir.

Z.M.Bünyadov "Kitab əl-Tircan" əsərinə istinad edərək Əməvi sülaləsindən (661-750) olan xəlifə I Müaviyyənin yəmənli "Übeyd bin Şəriyyə" adlı şəxslə dialoquunu vermişdir. Burada I Müaviyyə ondan soruşur: "Türklər və Azərbaycan nə deməkdir?". Abid isə cavab verir: "Azərbaycan qədimdən türklərin yaşadığı ölkədir".

Ət-Təbərinin "Tarix" əsərində də Azərbaycan əhalisinin etnik tərkibi haqqında məlumat verilmişdir: "Məsləmə ibn Əbdülməlik türklərə qarşı yürüş etdi, Azərbaycan nahiyələrindən olan Əl-Baba (Dərbəndə) çatdı, orada qalalar və şəhərlər fəth etdi".

Digər orta əsr ərəb qaynaqlarında qeyd olunmuş bu faktı Əbu Mənsur əs-Sə'əlibi də təsdiq etmişdir: "Xosrov Ənuşirəvanın hakimiyyəti dövründə İrənşəhr çiçəkləndi, elm və mədəniyyət ön plana keçdi. Ənuşirəvan İrənşəhr əhalisini düşmənlərdən: türklərdən, xəzərlərdən və rusalardan qorumaq məqsədilə sərhədlərə və keçid yollarına nəzarəti və ümumən sərhədləri gücləndirdi". Müəllif bu məlumatında Xəzər türklərini (xəzərləri) Azərbaycan türklərindən fərqləndirirdi.

Bir sıra alimlərin fikrincə ərəb istilaları ərəfəsində və ərəb xilafəti dövründə türk mənşəli xalqların Azərbaycan torpaqlarında varlığını sübut edən faktlar: Suriya, ərəb, fars, qədim erməni və gürcü dillərində yazılmış mənbələrdə rast gəlinən və Azərbaycan ərazisində baş verən ayrı-ayrı döyüş səhnələrində türklərin və türksoylu xalqların kütləvi iştirakını göstərən faktlar; Ərəb, fars, erməni və gürcü dillərində yazılmış əsərlərdə rast gəlinən türkmənşəli linqvistik materiallar; ərəb və farsdilli müəlliflərin əsərlərində, eləcə də gürcü və erməni mənbələrində rast gəlinən türkmənşəli coğrafi yer adlarıdır.

Deyilənlərdən bu qənaətə gəlmək olar ki, Səlcuq türklərinin Cənubi Qafqaza və Azərbaycan ərazisinə gəlişindən xeyli öncə bu bölgədə türklər yaşamışlar. Səlcuq türklərinin gəlişi türk əhalisinin üstünlüyünü bir daha möhkəmləndirmişdir.

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA AZƏRBAYCAN VƏ QAZAXISTAN ARASINDA ELMİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFI

Hüseynli Dilbər

AMEA-nın akademik Z. Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu

huseynlid93@gmail.com

SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqillik əldə edən dövlətlər dünyaya inteqrasiya etməyə başladılar. 70 illik əsarətdən çıxmış, öz etnik kimliyini unutmuş Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün bu proses bir qədər çətin oldu. Mərkəzi Asiya regionunda yerləşən bu dövlətlər türkdilli dövlətlər olmasına baxmayaraq, öz ana dillərindən məişət səviyyəsində belə çox az istifadə edirdilər. Bu da öz növbəsində elmə, ədəbiyyata, etnik kimliyə təsir edirdi. Qazax, özbək, qırğız, türkmən, tacik dillərində elmi ədəbiyyat demək olar ki, yox səviyyəsində idi. Yazıçılar, şairlər rus dilində yazıb yaradırdılar. Artıq 30 ildən çoxdur ki, müstəqillik əldə edilməsinə baxmayaraq, bu regionda rus dili öz hegemonluğunu qoruyub saxlayır. Dövlətçilik ənənələrinə sahib olan Azərbaycanda isə vəziyyət bir o qədər acınacaqlı deyildi. Dilinin, etnik kimliyinin fərqi ilə olan xalqımız müstəqillik əldə etdiyi gündən öz ana dilini dövlət dili olaraq bərpa etmişdir. Ortaq soykökü, dil, din və tarix hər zaman dövlətimizi Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əlaqə qurmağa yönəlmişdir. Bir-birinin müstəqilliyini tanıyan ilk dövlətlər olaraq, Azərbaycan və Mərkəzi Asiya dövlətləri bir-birini dəstəkləmişlər. Regionun ən güclü dövləti hesab edilən Qazaxıstan bu gün olduğu kimi müstəqilliyinin ilk illərində də Azərbaycanla sıx əlaqələr qurmağa çalışmışdır. Bu əlaqələr siyasi, iqtisadi sahədə olduğu kimi elmi, mədəni sahədə də özünü göstərmişdir. Azərbaycan və Qazaxıstan arasındakı əlaqələr sadəcə iki dövlət rəsmiləri səviyyəsində qalmamışdır. Hər iki ölkənin görkəmli yazıçı və şairləri daim bir-birilə məktublaşmış, xalqlarımızı narahat edən məsələlər barədə diskussiya aparmışlar. Qazaxıstanın tanınmış şairi, ədəbiyyatşünas, ictimai-siyasi xadimi Oljas Süleymənev digər türkdilli dövlətlərin, həmçinin Azərbaycanın müstəqillik mübarizəsini hər zaman dəstəkləmişdir. O, 20 Yanvar günlərində də, ondan əvvəl "Azadlıq" meydanına toplaşan xalqımızın yanında olmuş, Azərbaycana gəlmişdir. Sonrakı illərdə də daim xalqımızın sevinc və kədərinə şərik çıxmışdır. O, Azərbaycanın haqqını dəfələrlə dünyaya bəyan etmişdir [1]. Öz növbəsində xalqımızın ziyalıları dəfələrlə Qazaxıstanda səfərdə olmuş və qazax ədəbi-elmi mühiti tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılanmışlar. Xalq yazıçısı Anarın kitabları qazax dilinə tərcümə olunmuş və Qazaxıstanda böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Son dövrlər dövlət başçıları tərəfindən ölkələr arasında rəsmi və qeyri-rəsmi səfərlər artmış və bu səfərlər zamanı siyasi, iqtisadi sahələrdən əlavə elmi sahədə də əməkdaşlıqla bağlı bir sıra sənəd və müqavilələr imzalanmışdır.

Bu yaxınlarda ölkəmizdə rəsmi səfərdə olan Qazaxıstan Respublikasının Prezidenti Kasım-Jomart Tokayevlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev "Azərbaycan Respublikası ilə Qazaxıstan Respublikası arasında 2022-2026-cı illər üzrə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi haqqında Kompleks Proqram"ını imzaladılar. Bu proqrama əsasən, dövlətlərimiz arasında bütün sahələrdə əməkdaşlıq daha da genişlənəcək və bu da öz növbəsində türk dünyasının birliyinə təkan verəcəkdir [2]. Bu il iki ölkə arasında münasibətlərin 30 illiyi münasibətilə bir sıra mühüm əməkdaşlıq müqavilələri imzalanmışdır. Bunlardan biri də Azərbaycan Texniki Universiteti ilə Cənubi Qazaxıstan Dövlət Universiteti arasında əməkdaşlıq haqqında imzalanan memorandumdur. Bu sənədə əsasən, hər iki universitet birgə tədrisin və elmi tədqiqatların aparılması istiqamətində əməkdaşlıq edəcək [3].

70 ilə yaxın əsarət altında qalmaqlarına baxmayaraq, xalqlarımızı öz soykökü və ortaq dil birləşdirir. Bu amillər ümumilikdə türk dünyasının beynəlxalq aləmə inteqrasiyasına təkan verir.

КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО РЕСПУБЛИК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Дорошенко Татьяна

*Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
doctata@mail.ru*

С самого начала независимого развития перед республиками Центральной Азии встала проблема возрождения духовно-культурных ценностей, которые искажались или уничтожались в советский период. Поиски национальной самоидентификации и освоения духовных ценностей мировой культуры являются приоритетными направлениями культурной политики стран ЦА. В этом процессе большое значение приобретает развитие международного культурно-гуманитарного сотрудничества. Особенно актуальной становится популяризация за рубежом богатого исторического наследия, традиций, духовных ценностей народов ЦА. Активное выступление стран Центральной Азии за широкий и разнообразный международный культурный обмен обусловлено не только стремлением добиться сохранения мира и всеобщей безопасности в регионе, но и объективными потребностями решения сложных внутригосударственных задач, которые требуют перестройки культурного взаимодействия стран с зарубежными государствами.

Народы Центральной Азии на протяжении многовековой истории создали богатую самобытную культуру. Из глубокой древности исходят ис-

токи взаимовлияния культур народов Центральной Азии и населения Западной Сибири, Восточной Европы, Кавказа, Ирана, Индии. Взаимодействие разных культур, сформировавшихся в своеобразных экологических условиях, а также ранние и тесные связи с другими цивилизациями Востока являются специфическими чертами древней истории Центральной Азии. Местные культуры эпохи античности стали фундаментом последующих высоких культур, Кушанской империи, Парфянского царства, Тюркского каганата.

Культурное наследие древних цивилизаций оказало заметное влияние на развитие культур Центральной Азии средневековья. Возможно, астрономические достижения позднего периода стали возможными благодаря простейшей обсерватории древнего Хорезма. Эпические сказания древних культур стали источником средневековой культуры. Непрерывность традиции ощущается в творчестве живописцев, скульпторов, архитекторов. Значительным было влияние культур Центральной Азии на регионы древнего Востока и античного мира.

Самым известными и развитыми периодами в истории стран Центральной Азии являются периоды IX-XII и XIV-XV вв. названные восточным ренессансом. В этот период жили и творили такие энциклопедисты как Мусо аль-Хорезми, Ахмад аль-Фергани, Абурайхан Беруни, Абу Наср Фараби, Абу Абдуллох Рудаки, Фирдауси, Авиценна, Аль-Бухари, основатель нового направления суфизма А. Яссави, выдающиеся литераторы Махмуд Кашгари, Юсуф Хас Хаджиб, Ахмад Югнаки и многие другие. Второй этап связывают с именами великого астронома М.Улугбека, знаменитыми учёными Д.Кошани и Али Кушчи, поэтов-философов А. Джамии и А. Навои, художника Бехзода, историка Хондамира и др.

Эпоха Возрождения на Востоке способствовала развитию и укреплению культурно-экономических связей. Можно сделать вывод, что Возрождение для стран ЦА является общим историческим явлением, совместным культурным развитием. Ученые, жившие в этот период внесли вклад в мировую цивилизацию, и их книги и открытия актуальны по сей день.

Сегодня, все республики ЦА стараются пропагандировать свое богатое культурно-духовное наследие за рубежом, и в этом большую роль играют ООН и ЮНЕСКО.

Подводя итог, надо отметить, что важным региональным фактором являются длительные историко-культурные взаимосвязи народов Центральной Азии, формы их хозяйственной деятельности, материальная культура народов региона. Общими на протяжении веков были их исторические судьбы, культура и религия.

ANGLO-SAFAVID RELATIONS AS AN EXAMPLE OF EAST-WEST CULTURAL DIALOGUE

Gafar-zada Lamiya

Bakikhanov Institute of History of ANAS

leo_558@mail.ru

Most Western and Soviet historians (even most local researchers!) used to present mistakenly the Safavid Empire as a passive object of the British colonial policy and exaggerate the role of silk trade as the only *raison d'être* of Anglo-Safavid relations, thus limiting their relations by exclusively commercial interaction. But deep analysis of scientific literature revealed that in times of so called "Theological Brexit" Elizabethan England attached a significant importance to the Safavid Empire as a crucial part of her "Muslim policy" and even Elizabeth's 1st letter to the Islamic world was addressed to Shah Tahmasp I. England's interaction with the Safavid Empire wasn't a colonization, but a discovery of a new world. Their political and commercial interaction also lead to a significant cultural exchange on the base of East-West, Islam-Christianity dialogue and left a significant mark in English literature, art (portraiture), plays, sport, religious knowledge, courtly fashion and even everyday lifestyle. Safavid stories enriched English literature and enriched the repertoire of English poets and playwrights. Ambassador of the Safavid Shah Abbas I to England Sir Robert Sherley's exotic appearance in Safavid honorific garments in public in all European courts he visited (as an instrument of proto-*soft power* policy!) lead to emergence of a new genre in portraiture – painting of Englishmen in Eastern clothes. As a brilliant example we may show Sir Robert Sherley's full-size portrait made by Anthony van Dyck. The word "*the Sophy*" was mentioned twice in Shakespeare's "Twelfth Night", Safavid "vest" was introduced to British courtly fashion by King Charles II in opposition to French political influence. Almost every English rich house had a Safavid carpet or silken clothes. Famous English sport game *polo* takes roots from Safavids' *chovgan*. England also significantly influenced Safavids' cultural life: new style *farangisazi* emerged in local painting, which examples are preserved on Chehel Sotoun Palace's walls. Anglo-Safavid relations influenced even English cartography. Safavid Empire was presented on Anthony Jenkinson's unique map 1562, which is today not only the most ancient and first visual representation of the Safavid Empire in English sources, but also influenced the further development of the European cartography and became an integral part of the first modern geographical atlas in the world "Theatrum Orbis Terrarum" (1570) and Gerardus Mercator's world map (1572). The inadequacy of such Eurocentric concepts as predominance of Europe over the East, exceptional role of the Western civilizations, "cultural polarizing" of the continent dispelled the myth of *monolithic culture* of both the West and the East, and revealed the

significant role of Eastern civilizations, the Safavid Empire particularly, in world history and culture.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО ПОЗНАНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ КУЛЬТУР

Буниятова Ельнара

Институт Востоковедения имени М.З.Буниятова

buniyatova-elnara@mail.ru

Рассматривая методологию исследования взаимодействия Восточных и Западных культур в первую очередь отметим, что в современной философской литературе посвященной вопросам содержания и структуры метода методологии посвящена обширная литература. В работе «Историческое познание» А.И.Ракитова методология в широком смысле слова представлена в качестве синкретического единства общих положений и философских принципов.

Методология в широком смысле слова, пишет А.И.Ракитов «обозначает совокупность общих установок и философских принципов, определяющих направление и конечные цели данного вида деятельности»(А.И.Ракитов «Историческое познание » В данном случае относительно исторического познания, методология в широком смысле слова является конкретизацией принципов объективности и принципе историзма.Что же касается понимание«методологии в узком смысле слова, представляет собой более специальную дисциплину, задача которой теоретические исследование, анализ, реконструкция оправдание и обоснование методов соответствующей деятельности».

Исходя из данной трактовки методологии А.И.Ракитовопределяет «метод» как совокупность норм, правил и критериев, регулирующих сам способ, т.е. практическую реализацию данной деятельности.

Следует отметить, что методологические принципы составляют общеметодологическую основу теоретического познания, методологический базис философской теории об обществе.

Здесь принцип историзма рассматривается как основополагающий методологический элемент концептуализации теоретического познания, и содержит в себе следующие признаки:

- предмет исследования представляет собой целостную структурно-упорядоченную систему;

- в предмете исследования фиксируется состояние каждого различаемого уровня развития

- устанавливается генетическая линия развития предмета исследования. Целью настоящего исследования является анализ различия, общие черты и методология исследования взаимодействия Восточных и Западных культур.

ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏKİ BƏZİ EPİQRAFİK ABİDƏLƏR HAQQINDA

Mustafayev Elnur

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünəşliq İnstitutu
elnur.mustafayev88@mail.ru*

Tarixi hadisələrə, mənəvi dəyərlərə, adət-ənənələrə, xüsusən böyük əhəmiyyətə malik maddi mədəni irsə münasibət hər bir xalq və dövlət üçün aktual məsələlərdən biridir. Çoxəsrlik tarixi prosesdə milli mənəvi dəyərlər əsasında təşəkkül tapmış maddi mədəni irs hər bir xalqın mənəvi, qeyri-maddi sərvəti kimi qəbul edilir. Azərbaycan tarixinin və mədəniyyətinin öyrənilməsi baxımından maddi mədəni irsi əhatə edən tarixi abidələr, qədim əlyazmalar, epigrafik abidələrin müəyyən edilməsi və tədqiqi olduqca zəruridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsi və tarixi sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsində epigrafik abidələr böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu nöqteyi-nəzərdən epigrafik abidələrin tədqiqi və qəbirüstü abidələrdə əks olunmuş epitafiyaların yeni reallıqlar kontekstində oxunması müasir Azərbaycan elminin qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Belə ki, epigrafik abidələrdə həkk olunmuş yazılar regionda yaşayan xalqların təşəkkülünün həm ilkin mərhələlərini, həm də onun etnoqrafik, linqvistik və antropoloji xüsusiyyətlərinin formalaşması proseslərinin, eləcə də xalqın etnogenezinin, dini-millət dünyagörüşünün və əhali arasında hakim olan ideoloji məsələlərin müəyyən edilməsində ən əlverişli vasitələrdən biridir.

Bu baxımdan Şəki şəhərində mövcud olan bir sıra tarixi abidələrdəki daş kitabələrin, ələlxüsus Şəki Xan qəbiristanlığındakı bir sıra məzar daşlarının üzərindəki yazıların tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, daşların üzərinə həkk olunmuş yazıların yeni ideoloji təfəkkür və reallıqlar əsasında araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Nümunə olaraq, Şəki xan məscidinin şərq tərəfində yerləşən Xan qəbiristanlığına aid memorial abidələrdən birinin üzərində yazılan epitafiya kifayət qədər diqqətləri cəlb edir (bax: şəkil 1). Xatirə abidəsindəki yazılar süls xətti ilə olmaqla ərəb dilində yazılmışdır. Məzar daşının baş hissəsindəki birinci xonçanın içərisində ərəb dilində aşağıdakı sözlər yazılmışdır:

يا غفار الذنوب

Tərcüməsi: "Ey günahları bağışlayan"

İkinci xonçanın içərisində isə bu sözlər yazılmışdır:

هو الحي الذي لا يموت

Tərcüməsi: "O (Allah), heç vaxt ölməyən həmişə diri olandır"

Bu ifadə Qurani-Kərimin Fürqan surəsinin 58-ci ayəsindən əxz edilmişdir:

وَتَوَكَّلْ عَلَى الْحَيِّ الَّذِي لَا يَمُوتُ

Tərcüməsi: "Ölməz, diri olan Allaha həmişə bel bağla"

Başdaşının mərkəzi hissəsində isə aşağıdakı sözlər yazılmışdır:

كل من عليها فان و يبقى وجه ربك ذو الجلال و الإكرام، كل نفس ذائقة الموت. هذا مرقد المرحومة المغفورة سلطنة بكم بنت عاليجاه اسكندر خان. إن لله ملك ينادي كل يوم لدوا للموت و ابنوا للخراب. في ٢٢ شهر صيام سنة ١٢٨٥ مرحوم شد.

Tərcüməsi: "Yer üzərində olan hər kəs fanidir (ölümə məhkumdur). Ancaq əzəmət və kərəm sahibi olan Rəbbinin zatı baqidir. Hər bir canlı ölümü dada-caqdır. Bu, aliməqamlı İskəndər xanın qızı Səltənət bəyimənin məzarıdır. Allahın bir mələyi vardır ki, hər gün fəryad qopararaq belə müraciət edir:- "doğun ölmək üçün, tikin və yaradın viran olmaq üçün". O, hicri 1285-ci ilin orucluq ayının 22-də vəfat etmişdir".

Mərkəzdəki yazının əvvəlindəki ilk cümlə Rəhman surəsinin 25-26-cı, ikinci cümlə isə Ali-İmran surəsinin 185-ci ayələridir. Yazının sonundakı "fəryad qoparan mələk" hədisi isə İmam Əliyə aiddir. Bu hədis, İmam Əliyə nisbət edilən "Nəhcül-bəlağə" kitabında 129 nömrəli hikmətli kəlam olaraq yazıya alınmışdır.

Miladi 1869-cu ildə vəfat edən Səltənət bəyimə gəlincə isə O, Azərbaycan Cümhuriyyətinin qurucularından biri, görkəmli dövlət xadimi Fətəli Xan Xoyskinin bacısıdır.

Qeyd edək ki, Səltənət bəyimə aid məzar daşı Xan qəbiristanlığından götürülmüşdür və hal-hazırda Şəki Tarix-diyarşünaslıq muzeyində qorunur

XİLAFƏT XƏLİFƏ ÖMƏRİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ

Qarayeva Gülxanım

Bakı Dövlət Universiteti

qarayeva1947@gmail.com

Ömərən xəlifəliyi müddətində (634-cü ilin avqustundan - 644-cü ilin noyabrınadək) islam dini Ərəbistan yarımadasının sərhədlərindən çox-çox kənara çıxmış, Fələstin, Suriya, Mesopotamiya, İran, hətta Misir də daxil olmaqla Şimali Afrikada da yayılmışdı. Dövlət mülkiyyəti - Beytul-mal, daimi ordu, pul vahidi, təhsil sistemi və sairə Ömərən xəlifəliyi illərində yaradılmışdı. Hər bir hərbi xəlifənin əmək haqqı qədər maaş alırdı.

Ömər in hakimiyyəti illərində Ərəbistan yarımadasındakı qəbilə və tayfaların birləşdirilməsi istiqamətində fəaliyyətini uğurla davam etdirmişdir. Özündə fateh və hakim xüsusiyyətlərini birləşdirən Ömər yerli şəraitə uyğun hərəkəti nizamlamaq, ölkəni idarə etmək bacarığı ilə seçilmişdir. O, xarici siyasətinin ağırlığını əsasən ərəb işğallarının üzərinə salmışdı.

Xəlifə Ömər Suriyanın işğalına böyük önəm verirdi. 635-ci ilin sentyabrında yarım illik mühasirədən sonra Dəməşq təslim oldu. 635-ci il sentyabrın 3-də bağlanan müqaviləyə görə həyatlarının təhlükəsizliyinə təminat verilirdi, cizyə-can vergisi ödəyəcəkləri təqdirdə əmlakları və kilsələri də qorunacaqdı. 635-ci ildə ilk dəfə Mesopotamiyada Bəsrə qalası tikildi ki, burada da 800 əsgərdən ibarət qarnizon yerləşdirildi.

Müsəlmanların uğuru Bizans imperatoru İraklini ciddi narahat edirdi. Ərəb müdaxiləsinin böyük işğala çevrilməsini anlayan Bizans hərbi rəhbərliyi imperator İrakli başda olmaqla Şimali Suriyaya iri hərbi qüvvə cəmləşdirdi. Ərəb və Bizans orduları arasında üç gün, 636-cı il avqustun 20-23 tarixləri arasında həlledici döyüş baş verdi. Nəhayət, ərəb atlıları bizanslıların qüvvələri üzərində qələbə çala bildi və bu hadisədən sonra ərəblər Suriyanın tam sahibi oldular.

İşğallar nəticəsində ərəblər üç zəngin ölkəni - Mesopotamiya, Suriya-Fələstin və Misiri öz hakimiyyətləri altında birləşdirə bildilər. Ərəbistan axıb gələn gəlir və bac-xərac onun əhalisinin təsəvvürlərini ötüb keçmişdi, lakin bu vətəndə ciblərə axırdı, xəzinəyə isə müqayisədə çox az vəsait daxil olurdu. Artıq bir çoxları gəlir və bac-xəracı deyil, işğal olunmuş torpaqları, onu becərən kəndliləri ilə birlikdə bölüşdürməyi tələb edirdilər. Belə bir durum icmanın əvvəlki nizamanaməsinə uyğun gəlmirdi. Xəlifə Ömər bu ziddiyyəti aydınlaşdırmaq və yürüşün gedişini izləmək məqsədilə Dəməşqin cənubunda qış düşərgəsində yerləşən Suriya ordusunun yanına getdi. Mühasirədə olan Qüds əhalisi Ömər in gəldiyini eşidərək, məhz xəlifənin özü ilə müqavilə bağlayacaqları təqdirdə təslim olacaqlarını bildirdilər. 638-ci ilin əvvəlində müqavilə bağlandı və patriarx Sofroni Qüdsü xəlifə Ömər ibn əl-Xəttabın qoşunlarına təhvil verdi. Onlar üç dini – islamı, yəhudiliyi və xristianlığı özündə birləşdirən Qüdsün xilafətin tərkibinə daxil edilməsi ərəblərin həm də mənəvi qələbəsi idi.

638-ci ildə xəlifə Ömər Suriyanın idarə edilməsini Əməvilər sülaləsindən olan Əbu Sufyanın oğlu Muaviyəyə tapşırırdı. Görünür, Ömər Bənu Umeyya nəslini güc mərkəzi kimi qəbul etmək məcburiyyətində qalmışdır.

639-cu ilin sonu üçün Suriya ordusunun baş komandanı Əmr ibn əl-As idi. O, Fələstində olarkən ərəb ordusunun başında Misir ərazisinə yürüş etdi. Uğursuz müqavimətdən sonra 642-ci ildə İskəndəriyyə də süqut etdi. Bununla da, Misirin istilası başa çatdı.

Suriya və Misir yürüşləri ilə, eyni zamanda, Sasani dövlətinə qarşı hərbi əməliyyatlar da davam edirdi. 636-cı ilin payızında Kadisiyyə yaxınlığında mü-

səlmanlara qarşı 4 min əsgər və 30 döyüşkən fil çıxarılmasına baxmayaraq, sasanilər məğlub oldular. 637-ci ilin martında isə paytaxt Ktesifon (əl-Mədain) ərəblərin əlinə keçdi. 642-ci ilin yazında ərəblər Nəhavənd yaxınlığında Sasani şahənşahı III Yezdəgirdin ordusunu darmadağın etdilər

90 illik mübarizədən sonra xilafət qoşunları Azərbaycanı tabe edə bildilər. Xəlifə Ömər Feyruz adlı fars qul tərəfindən öldürüldü.

İSRAİLDƏ AZƏRBAYCAN LOBBİSİNİN FORMALAŞMASI VƏ BUNA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR

Səfərova Günay

Azərbaycan Dillər Universiteti

gunaysafarova@yahoo.com

Müsəlman ölkəsi olan Azərbaycanın İsrail ilə münasibətlərində, iki ölkə arasında əlaqələrin inkişafında və möhkəmlənməsində siyasi və iqtisadi maraqlar önəmli rol oynayır. Hətta Azərbaycanın İsraildə səfirliyinin olmaması belə bu ölkələrin siyasi və iqtisadi əlaqələrinin inkişafına heç vaxt maneə olmayıb və mənfi təsir göstərməyib. Azərbaycan və yəhudi xalqları arasında körpü olan humanist münasibətlər İsrail və Azərbaycan arasında əlaqələrin inkişafında və möhkəmlənməsində xüsusi rol oynamaqdadır.

Hazırda İsrail və Azərbaycan arasında dostluq və etibarlı əməkdaşlıq münasibətləri dünyanın bir çox ölkələri üçün ideal model ola bilər. Ölkələrimiz arasında əlaqələrin sferası çox genişdir. Ən çətin vaxtlarında bu iki ölkə hər zaman bir-birinə dəstək olublar. İsrail Azərbaycanın ərəzi bütövlüyü prinsipini hər zaman dəstəkləmişdir və biz bunun İkinci Qarabağ müharibəsində də şahidi olduq.

İsraildəki çoxsaylı icma və etnik təşkilatlar arasında "Aziz" (Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyası) təşkilatının adını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Belə ki, bu təşkilat həm resurslarına, həm imkanlarına, həm də yerli siyasətə təsirinə görə önəmli yer tutur. Azərbaycan-İsrail Beynəlxalq Assosiasiyası olan "Aziz" digər repatriant birlikləri ilə müqayisədə kifayət qədər gec, yəni 2007-ci ildə və ya "Böyük Aliya"nın başlanmasından on səkkiz il sonra yaradılmışdır. Bunun bir sıra səbəbləri var idi. İlk onu qeyd etmək ki, İsraildə Azərbaycan diasporunun nümayəndələri keçmiş SSRİ-nin digər bölgələrindən olan repatriantlar ilə müqayisədə öz maraqlarının müdafiə olunmasına daha az ehtiyac duyurdular, çünki onlar İsraildə yeni həyat şəraitinə çox rahat və uğurla uyğunlaşmışdılar. Bu, ilk növbədə, azərbaycanlı yəhudilərin ixtisaslı işçi qüvvəsi kimi

yerli əmək bazarına sürətlə inteqrasiyasında özünü göstərirdi. İsraildəki azərbaycanlılar özlərini ilk növbədə yerli rusdilli mətbuatda uğurla nümayiş etdirirdilər. Məsələn, İsrail radiosunun rusdilli kanalı olan "Kol Israel" - "REKA"da, daha sonra SSRİ və MDB ölkələrindən gələn yeni repatriantlar üçün nəzərdə tutulan "İsrail Plus" telekanalında bakılılar üstünlük təşkil edirdi. Azərbaycan yəhudilərinin ən məşhur nümayəndələri arasında Yosef Şaqal və Devid Konun adlarını qeyd edə bilərik ki, onlar ötən əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində televiziya işləməklə yanaşı, İsraildə bir sıra rusdilli qəzetlərin redaktoru olublar.

İkincisi, istər Aşkenazilər, istərsə də Azərbaycandan mühacir olan dağ yəhudiləri arasında qarşılıqlı dəstəyin dərəcəsi həmişə kifayət qədər yüksək səviyyədə olmuş, həm Qafqazda və Yaxın Şərqdə, həm də dünyanın bir çox yerlərində güclü bir qrupa çevrilmişlər. Belə ki, Azərbaycan lobbisinin formalaşmasında dağ yəhudilərinin rolu danılmazdır.

XƏLİFƏ ƏLİNİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏLƏRİ

Hacıqədirlı Aynur

AMEA-nın M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu

haciqedirliaynur@gmail.com

Üçüncü xəlifə Osmanın faciəvi şəkildə ölümündən sonra Əli xəlifə oldu. Təlha və Zubeyrin təkidi ilə Əli xəlifəliyə razılıq verdi. Sonradan Kufə və Bəsrəyə hakim təyin olunmaq istəyən bu iki şəxsin tələbi qəbul olunmadıqda, onlar Əlinin ən qatı düşmənlərinə çevrildilər. Təlha və Zubeyir Aişə ilə birləşərək, Əliyə qarşı ittifaq yaratdılar. Xəlifə Əlinin hakimiyyəti dövründə ona qarşı müqavimət ocaqları var idi və onun hakimiyyət illəri vətəndaş müharibələri ilə müşahidə olunurdu.

656-cı il dekabrın 9-da Bəsrə yaxınlığındakı Xureybədə Təlha və əz-Zubeyrin silahlı dəstələri tam məğlub edildi. Aişə döyüşə Yaalının ona bağışladığı dəvənin belində getdi. Yəmən valisi Yaali ibn Maliyyə Əliyə qarşı düşmən münasibət bəsləyirdi. Aişə dəvə üzərində düzəldilmiş xüsusi kəcavədə oturaraq, döyüşü idarə edirdi. Döyüşün adı da buradan götürülmüşdü: Bu döyüş ərəb və müsəlman tarixinə "Dəvə döyüşü"- "Cəməl döyüşü" kimi də düşdü. Bir neçə gün davam edən vuruşmada hər iki tərəfdən minlərlə adam öldü. Bu döyüşdə Təlha və əz-Zubeyr də öldürüldü. Aişə isə əsir alındı. Əli əsir düşmüş Aişəni yüksək hörmətlə qəbul edib, oğlanları imam Həsən və imam Hüseynin müşayiəti ilə Məkkəyə yola saldı. Aişə bir daha böyük siyasətlə məşğul olmadı.

Beləliklə, "Cəməllər" in qiyamını uğurla yatırırdıqdan sonra xəlifə Əli səlahiyyətindən sui istifadə edən əyalət hakimlərini vəzifələrindən azad etmək qərarını verdi. Onların sırasında Misir hakimi Əmr ibn əl-As və Suriya hakimi Muaviyə də var idi.

Xəlifə Əlinin hakimiyyətinə qarşı daha ciddi müqavimət Osmanın dövründə həddindən artıq varlanmış Əməvilərin aristokratları tərəfindən göstərildi. Bu mübarizənin başında Suriya hakimi, Məkkədə böyük nüfuz sahibi olan Əbu Sufyanın oğlu Muaviyə dayanırdı.

Əli Misir hakimliyinə əl-Əjdəri (Məlikü-Əjdəri) təyin etdi. 658-ci ildə xəlifə Əli əl-Əjdərə yazdığı məktubda deyilir: "Vergi toplamaqdan daha çox məmləkətin dirçəlişinə diqqət yetirməlisən. Yalnız məmləkət dirçəldikdə vergi yığıla bilər".

Xəlifə Əli xəzinənin dağıdılmasının qarşısını almaq məqsədilə qəti tədbirlər də gördü. Bu addımlar xəlifə Osmanın dövründə ən çox zərər çəkmiş İraq müsəlmanları tərəfindən dəstəklənirdi. Ona görə də, xəlifə Əli öz iqamətgahını Mədinədən Kufəyə köçürdü. Belə bir durum Əməviləri qətiyyəən qane etmirdi.

Nəhayət, 657-ci il iyulun 19-da Mesopotamiyada Fərat çayının sağ sahilində Siffin yaxınlığında Muaviyə qoşunları ilə Əlinin qoşunları arasında çox böyük döyüş oldu. Hər iki tərəfdən 80 minə qədər müsəlman öldürüldü. Ərəb tarixçiləri göstərir ki, Əmr İbn əl-Asın hiyləgər siyasəti Muaviyənin ordusunu tam məğlubiyətdən xilas etdi. Təcrübəli sərkərdə İbn əl-As yaxınlaşmaqda olan məğlubiyəti görürdü və elə buna görə də, Muaviyəyə təklif etdi ki, əsgərlər nizələrə və qalxanlara Quranın əlyazmalarını yapışdırınsınlar və rəqibləri qardaş qanı tökməməyə çağırınsınlar. Beləliklə, düşmən tərəfi mübahisəni müqəddəs kitabın tələb etdiyi çərçivədə-dinc yolla həll etməyi təklif edirdi. Bir qrup tərəfdarlarının qəti etirazına baxmayaraq, Əli nüfuzlu həmkarlarının təkidlərinin təsiri altında bu təklifi qəbul etməklə öz sıralarında parçalanmaya əsas vermiş oldu. Bundan sonra, Əlinin düşərgəsindən onun siyasəti ilə barışmayan bir dəstə ayrıldı və bunlar xaricilər adı ilə tanınan ("xəracə"- ərəb dilində çıxmaq, xaric olmaq) və müsəlman dünyasında meydana gələn ilk təriqətin nümayəndələri oldular.

661-ci il yanvarın 22-də xarici İbn Mulcəm məsciddə namaz qılarkən Əlini zəhərlənmiş xəncər ilə ağır yaraladı. Başından ağır yaralanan Əli iki gün yaşadı və vəfat etdi.

1958-Cİ İL İRAQ İNQİLABININ TÜRKMƏNLƏRİN ƏDƏBİ-MƏDƏNİ HƏYATINA TƏSİRİ

Aslanova Hülə

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərşünəşliq İnstitutu
hulya.aslanova@gmail.com*

Orta Asiya və Azərbaycandan gələrək İraqda yerləşən türkmənlər dilləri ilə birlikdə ədəbiyyatlarını və mədəniyyətlərini də özləri ilə birlikdə gətirmişlər [1]. İraqda yaşayan türkmənlərin tarixi və mənşəyi, folklor və bədii sənətləri, Azərbaycan mədəniyyəti ilə bağlılıqları, ümumiyyətlə İraq türkmənlərinin müasir vəziyyəti bir çox tədqiqatçıların araşdırma mövzusu olmuşdur.

Osmanlı dövlətinin süqutundan sonra İngiltərə işğalına məruz qalmış İraqın sərhədləri daxilində qalan türkmənlər başda İngiltərə özü olmaqla bir çox Avropa ölkələrinin xarici siyasətinin, müstəmləkəçilik dövründən sonra yerli hakimiyyətin daxili siyasətinin qurbanlarına çevrilmişlər. Birinci dünya müharibəsindən sonra 1920-ci il San-Remo Konfransından sonra ingilis işğal altında olan İraqda mandat rejimi elan edilir, lakin buna qarşı olan xalq Kral Faysalı hakimiyyətə gətirərək ölkədə krallıq sistemi elan edir [2]. Krallıq dövründə qəbul edilmiş Konstitutsiyada türkmənlərə müəyyən siyasi-mədəni hüquqlar verilsə də, ədalətsizliklər və məhdudiyətlər yenə də davam edirdi. Bu baxımdan, 14 iyul 1958-cil il çevrilişi İraq türkmənlərinin ədəbi-mədəni həyatı üçün bir dönüm nöqtəsi hesab olunur. Yeni rejim İraqda yaşayan xalqların bərabərliyini və qardaşlığını elan etdi, milli ayrı-seçkilik siyasətinə son qoyacağını bildirdi. Bundan sonra türkmənlər məktəblərdə ana dillərində təhsil alacaq, öz dillərində yazıb-yaratmaq, nəşr etmək hüququ alacaqdılar.

1958-cil il çevrilişindən sonra İraq türkmənlərinin tarixində ilk dəfə olaraq türkmən dilində radio orqanı fəaliyyətə başladı. Burada diqqəti cəlb edən əsas məsələ bu radionun türkmən ədəbiyyatının inkişafında oynadığı roldur. Bu radio evi ilk gündən etibarən ədəbiyyat guşəsi, pyes, mahnı və türkülərə yer verərək ədəbiyyata böyük maraq göstərmiş, ona təsir göstərmişdir [3]. Digər mühüm hadisə isə, "Türkmən qardaşlıq ocağı"-ın qurulmasıdır. "Qardaşlıq ocağı" 1960-cı ildə Bağdadda türkmənlər üçün mədəni və ictimai bir mərkəz kimi açılmışdır [3]. Bu ocağın dəfələrlə hazırladığı ədəbiyyat və mədəniyyət gecələri, konfranslar və s. türkmən ədəbiyyatına birbaşa təsir göstərmiş, onun inkişafı üçün şərait yaratmışdır. Bu təsir və şəraitin başında "Türkmən qardaşlıq ocağı"-ın nəşr etdiyi "Qardaşlıq" jurnalı gəlir. İlk nömrəsi 1961-ci ilin may ayının 1-də çıxan "Qardaşlıq" jurnalının türkmən ədəbiyyatının inkişafında və yayılmasında rolu böyükdür. Böyük bir nəslin ədəbi çalışması və araşdırma meydanı olan bu jurnal milli mədəniyyətə böyük fayda vermişdir. Əta Tərzibaşının

aşağıdakı sözləri jurnalın əhəmiyyətini çox aydın ifadə edir: "İraq türkmənlərinin respublika dövrü ədəbiyyatını və ümumi mədəniyyət tarixini öyrənmək üçün digər qaynaqlarla yanaşı bu jurnalın kolleksiyalarından istifadə etmədən bir nəticəyə gəlmək çox çətinidir" [4]. Respublika dövründə "Qardaşlıq" jurnalı ilə yanaşı "Bəşir", "Afaq", "Kərkük" (müəyyən müddət "Gavurbağı" adı altında nəşr olunub), "İraq", "Yurd" jurnal və qəzetləri də işıq üzü görmüş, türkmən ədəbi-mədəni həyatına əvəzolunmaz töhfələr vermişlər.

Bütün bu qəzet və jurnallara nəzər saldıqdan sonra deyə bilərik ki, İraqda əsl türkmən mətbuatı yalnız 14 iyul 1958-ci il çevrilişindən sonra başlamışdır. Türkmən ədəbiyyatı ancaq bu qəzet və jurnalların sayəsində inkişaf etmiş, yayılmışdır. İstər şairlər, istərsə də yazıçılar xalqın dərdlərini, problemlərini dilə gətirmiş, yaradıcılıqlarında humanitar məsələlərə yer vermişlər. Bu dövrdə, xüsusilə də çevrilişin ilk mərhələsində türkmən mətbuatına senzura tətbiq edilmədiyindən türkmən ədəbiyyatı inanılmaz bir irəliləyiş qət etmişdir.

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В СОВЕТСКО-ИРАКСКИХ ОТНОШЕНИЯХ В НАЧАЛЕ 1970-Х ГОДОВ

Мамедова Илаха

Западно-Каспийский Университет

Ilashka.264@gmail.com

В 1970-х годах СССР возлагал большие надежды на усиление внешне-политической пропаганды на страны Ближнего Востока со стороны Азербайджанской ССР. Но, к сожалению, до прихода к власти Гейдара Алиева этому вопросу не уделяли должного внимания. Доказательством тому является письмо консула Басры С.Мустафаева, направленное Алиеву, в котором говорилось, что юг Ирака имеет для СССР важное экономическое и политическое значение и перед СССР стоит задача внешнеполитической пропаганды достижений советского народа среди населения юга Ирака. В этом деле активно участвуют союзные республики, но Азербайджан от них отстает. Чтобы усилить пропаганду необходимо отправлять информационные бюллетени издания Азербайджана, фильмы производства «Азербайджанфильм, телефильмы о Советском Азербайджане [1, Л.131-132]. Учитывая все эти недостатки ЦК КП Азербайджана при содействии Алиева принял постановление об устранении этих недостатков.

Уже в 1971 году были проведены дни азербайджанской культуры в Ираке. Во время мероприятия демонстрировались азербайджанские художественные и документальные фильмы. В Багдад были отправлены произведения азербайджанских композиторов [3, л.5, 9].

На основании договоренности ССОД и Азербайджанского общества дружбы с Обществом ирако-советской дружбы в Азербайджанской ССР с 24 мая по 1 июня 1971 года проводились Дни советско-иракской дружбы [2, прот.2 пар.35-г]. В связи с этим в Азербайджан прибывает делегация во главе с заместителем министра информации Ирака Заки аль Джабером. В дни дружбы было создано Азербайджанское отделение общества советско-иракской дружбы.

С 18 по 20 декабря 1971 года в Ираке проводились дни дружбы на примере Азербайджанской Республики. Делегация азербайджанской общественности побывала в Мосуле. Президент Общества Саад Абдель Баки заявил, что Дни являются новым вкладом в дело развития дружественных отношений между иракским и азербайджанским народами [4, л.98.]. В 1973 и в 1977 годах на Международной ярмарке в г. Багдаде были проведены дни Азербайджанской Республики.

В этот период в азербайджанских университетах число иракских студентов стало расти [5,96]. Гейдар Алиев настаивал на обучении зарубежных студентов в АзССР так как он понимал, что, получив советское образование, они по возвращении на родину, будут вести просоветскую пропаганду и тем самым можно уменьшить антисоветские силы в этих странах.

28 октября 1974 года в Баку открылось Генконсульство Иракской Республики, а в декабре в Ираке на примере Азербайджанской ССР проводилась Декада иракско-советской дружбы. Посол СССР в Ираке Лихачев В.А. адресовал секретное письмо в ЦК КП Азербайджана где говорилось, что проведение Декады превратилось в крупное политическое событие в Ираке и имело большое значение в плане пропаганды ленинской национальной политики КПСС и Советского правительства, а также достижений Азербайджанской ССР за годы Советской власти. В записке выдвигаются некоторые предложения по дальнейшему расширению и укреплению советско-иракских политических и культурных связей.

Таким образом, СССР использовал Азербайджан как основной инструмент в развитии отношений с Ираком, так как АзССР духовно и культурно был близок с этой страной. Однако это не означает, что Советское государство придавало значение развитию самостоятельных отношений АзССР с Ираком. Наоборот, отношения подвергались строгому режиму цензуры.

"İPƏK YOLU ÜZRƏ İQTISADI ZOLAQ" LAYİHƏSİNDƏ ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN YERİ VƏ ROLU: REALLIQLAR VƏ GÖZLƏNTİLƏR

Ağayev İqbal

Bakı Dövlət Universiteti

iqbalagayev@bsu.edu.az

Dünyanın nəqliyyat sistemlərində, dövlətlərarası ticarətdə formalaşmış və coğrafiyanın özünün diqtə etdiyi dəhlizlər mühüm rol oynayır. Minlərlə kilometr uzunluqda olan bu dəhlizlərin bəzən çox önəmli hissələri var ki, Azərbaycanı Naxçıvanla birləşdirən Zəngəzur dəhlizi də buna misaldır. Dəhlizin interkontinental müstəvidə əhəmiyyəti Çin Xalq Respublikasının (ÇXR) sədri Si Cinpinin 2013-cü ildə "Bir kəmər bir yol" təşəbbüsünün "İpək Yolu üzrə İqtisadi Zolaq" (İYİZ) layihəsində mühüm seqment rolundan ibarət ola bilər. Si Cinpinin Astanada elan etdiyi bu təşəbbüs, sonradan isə 5 prinsipi özündə ehtiva edən sənədin nəşr olunduğu tarixdə Azərbaycan Respublikasının (AR) Prezidenti İlham Əliyev ÇXR sədri ilə Pekində görüşmüş və İYİZ layihəsində əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalamışdı. Beləliklə, Azərbaycan İYİZ-də "Çin-Orta Asiya-Qərbi Asiya-Aralıq dənizi" əsas koridorunda mühüm həlqəyə çevrildi. Si Cinpinin 2017-ci ildə BKBY forumunda Mərkəzi dəhlizin Çin üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığını vurğulamışdı. Bununla belə, 2020-ci ilin sentyabrınadək erməni işğalında olan ərazilərdə nəqliyyatın blokadası ucbatından Zəngəzur dəhlizinin bağlanması İYİZ-in keçdiyi regionlarda sabitliyin təmin olunmasını şərt kimi irəli sürən Çin tərəfinin əsas prinsiplərini pozmuş olurdu. Bu səbəbdən AR Prezidenti İlham Əliyev Bakı-Tiblisi-Qars dəmir yolunun təmirini 2017-ci ilədək başa çatdırdı və istismarına sərəncam verdi. Lakin 44 günlük müharibənin başa çatmasından sonra imzalanmış 10 Noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli sazişdə təsbit olunan Azərbaycanla Naxçıvan arasında əlaqənin bərpası haqda maddə Zəngəzur dəhlizi məsələsini yeni şərtlərlə siyasi müstəviyə çıxardı. Hələ müharibə ərəfəsində AR xarici işlər naziri C.Bayramovla görüşərkən ÇXR-in Azərbaycandakı səfiri Qo Min Çinin AR-in suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə bağlı qəti mövqeyini vurğulamışdı. Dəhlizin açılması isə Çinin İYİZ layihəsinə əvəzsiz töhfə verə bilərdi. Dəhlizin əhəmiyyətini 3 müstəvidə araşdıran Ə.Cavadlının qənaətinə görə, onun açılması interkontinental müstəvidə Çinin maraqlarına tam uyğun gəlir. Onun fikrinə görə, "Zəngəzur dəhlizinin qitələrarası əhəmiyyəti Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik təşkil etməsidir". Dəhlizin işə düşməsi İYİZ sistemində yeni bir damarın açılması deməkdir ki, bu da nəinki region ölkələrinin iqtisadi inkişafına, həmçinin Çinin gündən-günə Avropaya artan ixracının sərfəli və qısa müddətdə həyata keçməsinə öz töhfəsini verəcək.

Məhz bu səbəbdən Prezident İ.Əliyev artıq 2021-ci ilin mayında işğaldan azad olunmuş rayonların rekonstruksiyası və logistikanın qurulmasında Çin şirkətlərinə də üstünlük veriləcəyini bildirmişdi. İki ay sonra AR İqtisadiyyat Naziri M.Cabarovla bu məsələ müzakirə olunan zaman Qo Min "Zəngəzur dəhlizinin Çinin BKBY nəqliyyat layihəsinə töhfə verəcəyinə əminliyini ifadə etmişdi". Həmin ilin sentyabrında Qo Min AR XIN başçısının müavini E.Məmmədovla görüşdə "Bir kəmərlər – bir yol" təşəbbüsünün imkanlarını, Ələt Azad İqtisadi Zonasının perspektivlərini və Çin şirkətləri tərəfindən Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinə investisiya qoyuluşu məsələsini müzakirə etmişdi. 2022-ci ildə Rusiya-Ukrayna arasında başlanmış müharibənin qüvvələr balansında etdiyi ciddi dəyişikliklər bir çox ölkələrin xarici siyasət konsepsiyalarında dəyişikliyə səbəb olsa da, AR-ÇXR münasibətlərinə qəti təsir göstərməmiş və ABŞ rəsmisi N.Pelosinin Tayvan və İrəvana səfəri fonunda daha da yeni səviyyəyə qalxmışdır. Şanxay Əməkdaşlıq Təşkilatının Səmərqənd forumunda ölkə başçıları qarşılıqlı şəkildə bir-birlərinin ərazi bütövlüyünə və suverenliyinə göstərdikləri dəstəyi qeyd etmişlər. Görüşdə Prezident İ.Əliyev Azərbaycanın Çin ilə Avropa arasında nəqliyyat prosesində mühüm rol oynadığını vurğulamışdır.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizi ətrafında regional və qlobal güclərin maraqlarının toqquşmasına baxmayaraq dəhlizin iş düşməsində Çinin maraqlı olması, Azərbaycana dəstəyi ikitərəfli münasibətlərdə daha yüksək səviyyəni təmin edəcək.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA HƏRB TARİXİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ. QAFQAZDA POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜ

Hüseynova İradə

Bakı Dövlət Universitetinin

prof.irada.huseynova@gmail.com

İkinci Qarabağ müharibəsi! Azərbaycan hərbi tarixinin daha və bəlkə də ən möhtəşəm bir zəfər səhifəsi əbədi olaraq şanlı tariximizə həkk olundu. 44 gün sürən və işğalçı Ermənistanın təslim olması ilə başa çatan bu qalibyyət müharibəsi məğrur və qətiyyətli sərkərdəmiz – Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Ali Baş Komandanı, ölkə Prezidenti İlham Əliyevin başçılığı ilə igid və cəsur Azərbaycan hərbiçilərinin, əsgər və zabitlərinin, Azərbaycan xalqının layiq olduğu qələbə ilə dünya hərbi tarixinə həmişəlik yazıldı. Qürurluyuq ki, bizlər də bu böyük və şanlı tarixi hadisənin – 30 il sürən işğalın başa çatmasının, əzəli və mü-

qəddəs torpaqlarımızın erməni hərbi birləşmələrinin tapdağından azad edilməsinin, hərbcilərimizin misilsiz qəhrəmanlıqlarının, əsgərlərimizin hər addımda göstərdikləri igidlik və şücaətlərin canlı şahidi olduq.

Azərbaycan Respublikasının Ermənistan tərəfindən cəlb olunduğu və 44 gün (27 sentyabr - 10 noyabr 2020-ci il) davam edən müharibə - İkinci Qarabağ müharibəsi də artıq möhtəşəm zəfərlə başa çatmışdır və dünya hərbi tarixinə öz imzasını atmışdır.

Belə ki, ox-yay, nizə və qılıncla başlayan müharibələr XX əsrdə raket və bombalardan aktiv istifadə edilən müharibələrlə əvəz olunmuşdur. 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi isə dünya hərbi tarixində müharibə texnikasında olan yeniliklərlə, müharibə aparmağın yeni nümunəsi ilə yadda qalmışdır. Bu, artıq XXI yüzilliyin müharibəsidir, tamamilə yeni bir hərbi sənətidir! Azərbaycan ordusu beşinci nəsil silahlarla döyüşmüşdür və müharibədə yeni döyüş taktikası və strategiyasını ortaya qoymuşdur. Müxtəlif ölkələrin hərbi ekspertləri, dünyanın müxtəlif hissələrində baş verən lokal və global savaşları dərindən təhlil edən hərbi analitiklərin fikrincə, sentyabrın 27-də Azərbaycanın erməni hərbi birləşmələrinə qarşı əks-hücumu keçməsi ilə başlayan 44 günlük müharibə bundan sonra dünyada döyüş əməliyyatlarının aparılması taktikası sahəsində ciddi dəyişikliklərə səbəb olacaqdır.

Tarix indiyə qədər bir çox müharibələrə şahidlik etmişdir; müxtəlif səbəblərdən – işğalçılıq, dini, ərəzi- etnik və digər amillərlə bağlı baş verən bu müharibələr təbiidir ki, müəyyən dağıntılarla müşayiət olunmuşdur. Şəhərlər-kəndlər yandırılmış, əhali həlak olmuş, qiymətli tarixi abidələrə, milli mənəvi dəyərlərə, mədəniyyət nümunələrinə təcavüz olunmuşdur. Lakin XXI yüzillikdə belə bir barbarlıq, vandalizm və dağıntılar, şəhərlərin və kəndlərin qəsdən məhv edilməsi misli görünməmiş erməni ekstremizminin, terrorizmin parlaq təəcəssümüdür. Prezidentimizin qeyd etdiyi kimi, yalnız "erməni xisləti" buna qadir ola bilər.

Postmüharibə dövründə Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən işğal olunmuş ərazilərdə böyük infrastrukturun və logistikanın yaranmasında, bərpa quruculuq işlərinin görülməsində, tutarlı addımlar atılır.

Lakin Ermənistan tərəfindən qeyri konstruktiv mövqe nümayiş etdirilir, hər vəclə üçtərəfli bəyannamənin müddəalarının realizə olunmasına əngəllər törədilir.

Bu məsələlər Azərbaycan Respublikasının Prezident İlham Əliyevin 12-13 oktyabr 2022-ci il tarixində Astana şəhərində keçirilən "Asiyada Qarşılıqlı fəaliyyət və etimad tədbirləri üzrə müşavirənin" VI Zirvə toplantısındakı çıxışında aydın şəkildə bir daha öz əksini tapmışdır.

Eyni zamanda inanırıq ki, Qafqazda digər regional və ərəzi-etnik münafişlərə də son qoyulacaq, Qafqaz dünyanın inkişaf etmiş, iqtisadi cəhətdən dünya ilə inteqrasiya olunmuş sabit bölgəsinə çevriləcəkdir. Tarixi keçmişin

təhlili və ibrət dərsləri, yeni əsrin inkişaf tendensiyası, zəmanəmizin siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafının məntiqi bu həqiqətin yaxın zamanlarda gerçəkliyə çevriləcəyinə zəmanət yaradacaq.

MİRZƏ KAZIM BƏY VƏ "UYĞUR MƏSƏLƏSİ"

Umudlu İsmayıl Balı oğlu

AMEA-nın Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antrpologiya İnstitutu
ismail.umudlu@mail.ru

Erkən tarixi qaynaqlarda adı çəkilən, bu gün öz müstəqil dövləti olmayan bir türk xalqı olaraq uyğurların kökəni, ayrıca bir xalq olaraq formalaşması, tarixi keçmişi şərqşünas Mirzə Kazım Bəyə (1802-1870) onun elmi fəaliyyətinin hələ erkən dövründən maraqlı görünmüşdür. Çoxlu sayda qaynaqlarla - xivəli şəcərəçi Əbülqazi Bahadır xan, fransisk rahibi Plano Karpini, flamand səyyahı Vilhelm Rubruk, fransız sinoloqu, Çin qaynaqları əsasında türklərin və monqolların tarixini tədqiq etmiş Jan-Pyer Abel Remyuza, Klod Videlu, ilk rus sinoloqu arximandrit İakinf (gerçək adı Nikita Biçurin - etnik mənşəcə çuvaşdır), eləcə də çinlilərin, monqolların, uyğurların arasında yaşamış digər müəlliflərin əsərləri ilə orijinalda tanış olarkən, onların məsələni dolaşdırdıqlarını fərq etmiş və "Uyğurlar" əsəri ilə bütün bunlara aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Bu məsələ ilə "uzun müddət məşğul olduqdan" sonra onda xüsusi baxış formalaşmış və apardığı müqayisəli təhlillərdən konkret nəticələrə gəlmişdir.

"Uyğurlar haqqında araşdırma" adı altında 1841-ci ildə "Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin Jurnalı"nda (XXXI hissə, II bölmə, Sankt-Peterburq) işıq üzü görən bu əsər bu gün də tarixi-etnoqrafik önəmini qoruyub saxlamaqdadır (*bu tədqiqat Mirzə Kazım Bəyin "Müridizm və Şamil", "İranda Bab və babilər" əsərləri ilə birlikdə tərəfimizdən ilk dəfə ruscadan azərbaycancaya tərcümə olunaraq 2015-ci ildə "Hədəf Nəşrləri"ndə çap olunmuşdur*). Lakin onu da qeyd etməliyik ki, belə bir mühüm qaynaq Çin Xalq Respublikası rəhbərliyinin Sincan Uyğur muxtar bölgəsinə münasibətdə həssasiyyətinin fonunda müəyyən mənada gözərdi edilməkdədir. Bu gün "uyğur məsələsi"nin dünya gündəmində, özəlliklə də sayları rəsmi rəqəmlərdə 13 milyon civarında göstərilən uyğurların insan haqlarının pozulmasının Türk Dünyası ictimai fikrində böyük ağrı ilə qarşılandığını nəzərə aldıqda, təbii ki, aktualdır və bu xalqın tarixi keçmişi ilə maraqlanan hər kəs üçün etibarlı qaynaqlar sırasında yer alır.

Mirzə Kazım Bəy uyğurların erkən dövrü və kökənləri məsələsinə aydınlıq gətirməyə çalışarkən şərqşünas alimlərin fərqli rəylərini yaxınlaşdırma və birləşdirə bilən nəzəriyyə irəli sürür və bu nəzəriyyəsində Əbülqazi Bahadır Xanın *məşhur və son dərəcə faydalı əsərinə* isnad edir.

Müəllif *uyğur* etnoniminin Oğuz xan zamanında meydana çıxdığı, onların türk kökənli olduğu fikrini müdafiə edir. Oğuz xanı türklərin tarixində oynadığı

rola görə perslərdə Cəmsid, çinlilərdə Yao ilə yanaşı qoyan müəllif qeyd edir ki, Oğuz xan öz atası Qara xanla savaşarkən ona yardımçı olmuş qardaşlarından birinə Uyğur adı vermişdir (*uymaq* feilindən olub, *ona yapışmaq, ardınca getmək, müttəffiq olmaq* anlamında). Sonralar bu ad əlahiddə bir türk boyunun adına çevrilmişdir.

Mirzə Kazım Bəy tarix boyunca uyğurların fərqli adlarının (*Uyurlar, Uyqurlar, Hoyqorlar* və ya *İqorlar*) və bu sözün fərqli oxunuşlarının inandırıcı şərhini vermişdir. Eyni zamanda, ən müxtəlif mənbələrdəki bilgiləri təhlil etdikdən sonra uyqurların tarixi yurdlarını (*On Uyğur, Tokuz Uyğur, yaxud birinci ulus, ikinci ulus*) indi yaşadıkları coğrafiya ilə lokallaşdırır və bu məsələdə Əbülqazi Bahadır xanın fikrini təqribən təsdiqləmiş olur. Mirzə Kazım Bəy onların adlarının e.ö. II yüzildən bəlli olduğu fikrini müdafiə edir. Çingiz xan tarix səhnəsinə çıxanda bu xalq *uyğur* adı ilə ona qoşulmuş, monqol fəthlərində iştirak etmişdilər.

Ötükəndə 744-ci ildə qurulan və yüz ilə yaxın var olmuş Uyğur Xaqanlığı başçılarının sülalə təmsilçiləri, bu dönəmin Uyğur-Çin münasibətləri haqqında sonda təqdim olunan icmallar "Uyğurlar" əsərinin dəyərində dəyər qatmışdır.

MAIN ASPECTS OF AZERBAIJAN-CHINA'S RELATIONS

Kazakbayev Khikmatilla

Tashkent State University of Oriental Studies
foreignpolicyuzb@gmail.com

Abstract. This article is dedicated to the economical, social and cultural-humanitarian relationships between Republic of Azerbaijan and People's Republic of China in our modern era.

Indubitably, the most important person in a 30-year (1992-2022) of Azerbaijan-China relations was İlhom Aliyev. After his official visit to Beijing in 1994, cooperation in the economic sphere was started.

Today, there are 195 chinese companies are working in Azerbaijan. In under Belt and Road Initiative, the Baku-Tbilisi-Kars railway and the Baku International Sea Trade Port came into use. Transport and logistics are of the crucial importance for Azerbaijan in cooperation with China. As a vital transit hub in new Silk Road, Azerbaijan today has a key role in transportation of goods as an intermediate country between Asia and Europe.

In 2019, Azerbaijan's exported goods to China were valued at \$760 million making China Azerbaijan's sixth-largest trading partner. Regardless of pandemic, the trade turnover between Azerbaijan and China in 2021 reached at 2 billion of US dollar.

China is exporting largely Carbon-based Electronics, Broadcasting Equipments and Computers. When it comes to Azerbaijan, main export goods are Crude Petroleum, Ethylene Polymers, and Propylene Polymers. According to Baku Research Institute, Azerbaijan accounts for 43% of China's trade in the South Caucasus.

By 2022, in three cities of China (Luzhou, Liyunyuan and Qingdao) Azerbaijani Trade Houses are working, now.

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN-İRAN ARASINDAKI İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ

Kərimli Osman

Dövlət Sərhəd Xidməti Akademiyası
karimliosman80@gmail.com

Azərbaycan Respublikasının ümummilli lideri cənab Heydər Əliyev 20 iyul 2001-ci ildə İran İslam Respublikası Ali Milli Təhlükəsizlik Şurasının katibi cənab Həsən Ruhani ilə Bakıda görüşündə Azərbaycan-İran arasındakı tarixi köklərə malik əlaqələr haqqında qeyd etmişdir: *"Çoxəsrlik tariximizdə biz bu əsrlərin çoxunu birlikdə başa vurmuşuq. Bizim adət-ənələrimiz eynidir və insanların da genetik baxımdan bir-birinə bənzəyir. Burada sizə bənzəyən azərbaycanlı nə qədərdir amma sizə bənzəyən bir erməni tapa bilməzsiniz. Allah-təala bizi həmişə bir olmağa dəvət etmişdir. Müəyyən səbəblərdən, məsələn, XIX əsrin əvvəllərindən biz İrandan ayrılmışıq. Lakin sərhədlər açıldıqdan sonra iki ölkə insanların bir-birinə qovuşmaq üçün göstərdiyi səylər və keçirdikləri hisslər ancaq doğma adamlar arasında ola bilər"*.

Azərbaycan uzun əsrlər boyu Çin, Hindistan, İran və ümumiyyətlə, Asiyanın müxtəlif ölkələri ilə böyük ticarət yolu üzərində yerləşmiş və qədim dünya tarixində, eləcə də orta əsrlərdə "İpək yolu" adı ilə məşhur olan uzun karvan yolu, sənaye və ticarət məntəqəsinin mühüm bir hissəsi ilə Qəzvin, Zəncan, Miyana, Təbriz, Culfa, Naxçıvan, Ordubad, Şamaxı, Dərbənd və s. şəhərlərin arasında tikilmişdir. Türk əsilli Səfəvilər sülaləsinin (1501-1736) hakimiyyəti dövründə Azərbaycan Rusiya ilə İran arasında getdikcə genişlənməkdə olan ticarət və diplomatik əlaqələrdə mühüm yer tuturdu. Digər tərəfdən isə Azərbaycan çox qədim zamanlardan ərazisinin münbitliyi, əl əməyinə əsaslanan sənayesi, təbii zənginlikləri ilə Yaxın və Orta Şərqi ölkələri arasında birinci yeri tuturdu. Müasir dövrümüzdə də iqtisadi sahə ölkələrimiz arasındakı ikitərəfli diplomatik əlaqələrin əsas sahəsinə çevrilmişdir. Azərbaycan və İran arasında rəsmi şəkildə ilk diplomatik əlaqələr SSRİ dağılandan sonra qurulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Azərbaycan-İran parlamentlərarası

əlaqələr üzrə işçi qrupu fəaliyyət göstərir. Bu işçi qrupu 7 mart 1997-ci il tarixində yaradılmış və ilk rəhbəri Sultan Məmmədov olmuşdur. 4 mart 2016-cı il tarixindən Vasif Talıbov işçi qrupunun rəhbəridir. Ümumiyyətlə, 1992-ci ildən müasir dövrümüzədək hər iki ölkə arasında iqtisadi əməkdaşlıq haqqında imzalanmış sənədlər məhz uzaqgörən siyasətçi cənab Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin məhsuludur.

Ümummillə lider cənab Heydər Əliyev 29 aprel 2000-ci ildə İran İslam Respublikasının Bakıda keçirilmiş VIII İxtisaslaşmış Sərgisinin açılış mərasimindəki çıxışında ölkələrimiz arasındakı iqtisadi əlaqələrin əhəmiyyətinə toxunaraq demişdir: *"Azərbaycanla İranın qonşu olması bu sahənin inkişafına geniş imkanlar yaradır. İran tacirləri mədəniyyət və dil ortaqlığına, daşınma məsafəsinin yaxınlığına, nəqliyyat xərclərinin, istehsal məhsullarının nisbi ucuzluğu və maya dəyərinin az olması baxımından ölkəmizin bazarında özünəməxsus yer tutmuşdur"*.

Qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanla İran arasındakı iqtisadi əlaqələrimiz əsasən beynəlxalq yük daşımaları, ticarət və neft sənayesini əhatə etsə də toxuculuq, yüngül sənaye və nəqliyyat sahələrində əlaqələrin səviyyəsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ticarət sahəsində istehlak malları əsas rola malikdir. Bu məhsullar adətən İrandan alınan və ya İran ərazisindən daşınan qida məhsullarından ibarətdir. İran Azərbaycanın neft-qaz və neft-kimya sənayesinə sərmayə qoyuluşunda maraqlıdır. Azərbaycan Respublikasının enerji layihələrinə İranın tərəfdaşlığa cəlb olunması problemi də məhz ümummillə liderin düzgün siyasi mövqeyinin nəticəsində reallaşmışdır: *"1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalandıqdan sonra hiss etdim ki, İran onu tərəfdaşlığa cəlb etməyimizdən narahatdır. Buna görə də, "Şahdəniz" qaz yatağına aid ikinci müqavilədə şəxsən mənim təklifimlə İranın OİEC şirkətinə 10 faiz pay ayrılmışdır"*.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətində İran İslam Respublikası ilə münasibətlərin tənzimlənməsi hər zaman başlıca istiqamətlərdən olmuşdur. Hər iki ölkə İKT, EKO kimi beynəlxalq təşkilatlar çərçivəsində də sıx əməkdaşlıq edirlər.

ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİNİN SOYQIRIMLARI

Əliyeva Mehriban

Quba şəhərində "Soyqırımı Memorial Kompleksi"

mexribanalievaya99@gmail.com

1877-1878-ci illər Osmanlı-Rusiya müharibəsindən əvvəl çar hökuməti "Erməni məsələsi"ndən məharətlə yararlanaraq ermənilərə Şərqi Anadolunu Qərbi Azərbaycanla birləşdirərək "Böyük Ermənistan" yaradacaqlarını vəd etmişlər. Bu müharibə Osmanlı dövlətinin daxilində erməni quldur dəstələrin

fəallaşması səbəbindən türklərlərin məğlubiyyəti ilə başa çatsa da, ermənilər məqsədlərinə nail ola bilməmişlər.

Ermənilərin pozuculuq fəalliyəti 1887-ci ildə Hçak, 1890-ci ildə isə "Daşnaksütun" partiyalarının yaranması ilə vahid mərkəzdən idarə olunmağa başlamışdı.

Osmanlı dövlətinin I Dünya müharibəsinə qoşulması və səfərbərlik etməsi ilə rusların Şərqi Anadolunu ələ keçirmək planlarına uyğun olaraq, ermənilər Anadolunun daxilində üsyan qaldırmalı və ölkədə çaxnaşma salmalı və müxtəlif vasitələrdən də istifadə etməli idilər.

Bəyazid, Kağızman, Ərzincan bölgələrində yaşayan və ordudan fərariyyət edən ermənilərin böyük bir qismi Rusiya ərazisinə keçmiş, silahlandırılıb rus hərbi birləşmələri ilə birlikdə Osmanlı ordusuna qarşı vuruşmağa başlamış və bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı yenidən qətl və qarətlər törətmişdilər. Erməni millətçilərinin mühüm əhəmiyyət verdikləri bölgələrdən biri də Van-Diyarbəkir-Hələb-İsgəndərün yolu üstündə yerləşən Bitlisin olması təsadüfi deyildi, çünki keçmişdə də erməni qiyamlarının mərkəzi də bu bölgəyə yaxın idi. Rus ordusunun 1916-cı ildə Vanı, Ərzurumu işğal etməsi və erməni dəstələri ilə birləşməsi Anadolunun dinc müsəlman əhalisinin vəziyyətinin acınacaqlı hal alması ilə nəticələndi.

Soyqırımı hadisələrində Osmanlı erməniləri ilə Rusiya hökuməti ilə əlaqəli olduğunu, onları təşkilatlandırdığını, silahlandırılmalarını saysız-hesabsız sübutlardan biri də rus qərargahının general-mayoru Bolhovitinovun hesabatındakı sənədlərlə də təsdiq olunmuşdur.

Amerikalı tarixçi J.Makkarti Şərqi Anadoluda dinc müsəlman əhaliyə qarşı baş vermiş qətlialmaları haqqında yazır ki, "... əsasən daşnak partiyasının cəlb etdiyi və Rusiya hökuməti tərəfindən silahlandırılmış Rusiyadan olan ermənilər də Anadolu partizanlarına qoşulurdu. Müharibənin sonunda Şərqi Anadolu viranə qoyulmuş torpaqlar idi. Yüz minlərlə müsəlman qaçqını doğma yerlərə qayıtdıqda öz kəndlərini və evlərini dağıdılmış vəziyyətdə gördü. Şərqi Anadolunun şəhərləri ciddi şəkildə dağıdılmışdı."

ABŞ alimi Samuil A.Uimz Osmanlı dövlətində baş verən hadisələri sadəcə öz gördüklərini qələmə alan Naylz və Sazerləndin (amerikalı müşahidəçilər) hesabatlarına əsaslanaraq qeyd etmişdir ki, Bitlis və Van şəhərlərində yeganə salamat qalan yerlər erməni məhəllələridir, müsəlman məhəllələri isə artıq tamamilə dağıdılmışdır.

Osmanlı dövləti bir tərəfdən Çanaqqala və Geliboluda ölüm-dirim mübarizəsi apardığı, digər tərəfdən də Qafqaz cəbhəsindən ruslara qarşı döyüşdüüyü bir dövrdə, Rusiyaya dəstək verən və bölgəni çox yaxşı tanıyan ermənilərin gücünü kiçik hesab etməmək lazımdır. Rus ordusu tərkibində döyüşən yüz minlərlə ermənin varlığı və Anadoludakı üsyanlar da düşündükdə, Osmanlı dövlətinin köç qərarı almasının səbəbləri aydın olur. Ermənilərin köçürülməsi

ilə bağlı bənzər hadisələr II Dünya müharibəsi dövrünü də baş vermişdir. Sovet rəhbərliyi tərəfindən Qafqazda yaşayan çeçen, inquş, balkar türkləri, Gürcüstanda yaşayan axıska türkləri, Krım türklərinə və s. 1943-1944-ci illərdə əssassız olaraq ölkənin içrilərinə sürgün edilmişdir. Həmin xaqaların yüzlərlə, minlərlə nümayəndəsi sovet ordusunda alman faşizminə qarşı vuruşmuş, dövlətin ən yüksək dərəcəli medal və ordenlərləri ilə təltif olunmuşdular.

Şərqi Anadoluda baş verən türk-müsəlman əhalinin soyqırımının kökləri çoxəsrlik keçmişə - rus işğalları dövrünə, ermənilərin uydurma millətçilik və dini separatizm ideologiyasını özündə əks etdirən tarixi reallığa əsaslanır. Türkiyədə aparılan axtarışlar nəticəsində aşkar olunmuş Van, Bitlis, Ərzurum, Qars, Muş, Sivas, Ankara bölgələrində ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmiş türk-müsəlman əhalisinin kütləvi məzarlıqları erməni vəhşiliklərinin bariz nümunəsidir. Erməni millətçilərinin əsil dərdi isə "yazıq məzlum xalq" imicini yaratmaqla, xristian ölkələrindən yardım almaq və Osmanlıdan ərəzi qoparıb Şərqi Anadoluda separatçı qurumunu yaratmaq idi.

БАГДАД КАК КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА МУСУЛЬМАНСКОГО МИРА 8-10 ВВ

Ахундова Наргиз

Институт Истории им. А.А. Бакиханова НАНА

nargiz070859@gmail.com

Столица Аббасидов Багдад был основан в 762 г. халифом аль-Мансуром и превратилась в центр мусульманской империи, простирающейся от Марокко до центральной Азии. Известный историк средневековья ат-Табари сообщал, что население города начало очень быстро увеличиваться, масса жителей Хорасана, Йемена, Хиджаза и всего мусульманского мира съезжались сюда, превращая строящуюся столицу в одно из самых мультикультуральных мест на земле, где сливались языки, расы, племена, объединенные исламом. Особо яркими периода расцвета города являлись 762-833 годы.

В этот период культура Аббасидов была очень синкретичной, открытой для всех мировых достижений, всего лучшего, что мог предложить внешний мир. С запада на восток передавались знания, которые сохранялись и преумножались, чтобы потом вернуться в западную цивилизацию и сыграть в ней огромную интеллектуальную роль. Все это сделало арабскую столицу центром восточного ренессанса. Здесь творили известные поэты (аль-Атахия и абу-Нуvas), юристы (Малик ибн анас и аш-Шафи), историки (Ибн Кутайба и др.)

Аббасидский Багдад был весьма космополитичным городом, здесь жили арабы, персы, турки, индийцы, курды и пр. Христиане и евреи поселились в регионе задолго до мусульман, важное место занимали несторианский монахи и церковь, евреи процветали и жили в безопасности, так что и толерантность была его реальной чертой. Братоубийственная война Амина и Мамуна нанесла большой урон жизни Халифата. Победивший в ней Мамун с 813 по 833 гг. вновь задал тон научным исследованиям, привлек великих ученых в Багдад, платил им большие деньги и давал им возможность проводить передовые для того времени исследования в городе мира. Созданная им Дар ал-хикма (Дом мудрости) стал центром интеллектуальной мысли, архивом, научной академией, библиотекой и центром перевода с профессиональными учеными. К середине IX века это было самое крупное хранилище книг, «семя, из которого проросли все дальнейшие достижения золотого века арабской науки, от Узбекистана на Востоке до Испании на Западе». Обсерватория, первая в исламском мире, также появилась при нем в Багдаде.

В 835 году халиф Мутасим построил новую столицу в Самарре, откуда до 892 г. халифы правили своей империей. Этот шаг был ответом на рост влияния тюркской гвардии, со временем начавшей осуществлять реальную власть. Этот период привел к упадку города, который усилился к началу X века и уже был больше связан с периодом феодальной раздробленности и возникновением новых и сильных государственных объединений на территории Халифата (Тулуниды, Саманиды, Фатимиды).

X век разрушил господство Багдада над исламской империей и его выстроенное так тщательно культурное пространство. Уже во второй половине века при проводившем жесткую политику халифе Мутаваккиле, был положен конец свободной интеллектуальной мысли, восстановлено подчинение традиционным религиозным ценностям.

ORTA ƏSR MƏNBƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLARININ ROLUNA DAİR

Nərgiz Əliyeva

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi

nargiz.aliyeva.52@mail.ru

Müasir dövrdə Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı və coğrafiyasını əks etdirən orta əsrlərin bir sıra mənbələri dövrümüzə qədər çıxmışdır. Onlardan bəziləri elmi dövriyyəyə buraxılsa da, digərləri hələ də tərcümə edilərək tədqiqat oyektinə çevrilməmişdir. Ürək yanğısı ilə qeyd etməliyik ki, keçmişimizdən tam

xəbərdar deyilik. Xüsusilə, ərəb-islam sivilizasiyasında böyük rola malik Azərbaycanın mədəniyyət tarixinin göstəricisi olan ilk mənbələr hələ də tam öyrənilə bilməmişdir. Bunun səbəblərindən biri dil baryeridir. Ona görə Azərbaycan tarixinin ərəb və fars dillərində yazılmış və onsuz da əsrlər ərzində itib batmış və az sayda qalmış belə əsərlərin gündəmə gətirilərək tədqiq edilməsi tariximiz qarşısında duran problemlərdəndir. Elm və mədəniyyətin inkişaf etdiyi Ərəb Xilafəti dövründə yazılmış islam dini və mədəniyyətindən bəhs edən mənbələr Çar Rusiyası və Sovet ateizmi dövrü tədqiqatçıları tərəfindən tədqiqata cəlb edilərkən bəzən dövrün tələb etdiyi ideologiyanın təsiri altında qeyri-obyektiv şəkildə yozulmuş, bəzən belə mənbələr ümumiyyətlə tədqiqata cəlb olunmamış, bəzən isə tarixə aid kitablar yazılarkən belə mövzulu əsərlərin üzərindən sükutla keçilmişdi. İlk mənbədən gətirilən iqtibasların özündə belə təhriflərə yol verilməsi faktlarına da rast gəlinirdi. Belə əsərlərdən iqtibas gətirən müasir alimlərimizdən bəziləri çox təəssüf ki, eyni səhvləri təkrar edir.

Azərbaycanın syasi, iqtisadi və mədəni həyatının tədqiqində orta əsr mənbələrinin böyük əhəmiyyəti təkzibedilməz faktlardandır. Azərbaycan tarixi və coğrafiyasının, şəhər həyatının, Xilafətin mədəniyyət mərkəzləri ilə əlaqələri, Azərbaycan alimlərinin tədris fəaliyyəti, şəhərlərin intellektual mühitini formalaşdıran şəxsiyyətlər və onların idarəetmə strukturlarında rolu, monumental tikililəri və s.-dən bəhs edən mənbələrin öyrənilməsində Bakı Dövlət Universiteti Şərqşünas alimlərinin böyük zəhməti olmuşdur. Azərbaycan tarixşünaslığında orta əsrlər tarixinin tədqiqi üçün vacib olan ilk mənbələrin tərcüməsi 20-ci illərdən bu günə qədər şərqşünas tarixçilər tərəfindən davam etdirilmişdir.

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В НАЛАЖИВАНИИ ДВУСТОРОННИХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНОМ И СТРАНАМИ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА

Мурадова Наргиз

Институт Востоковедения им И.Насими НАНА

nergizhuseyn357@gmail.com

После обретения Азербайджаном независимости в 90-х годах XX-го века, перед нашей страной встала задача сформировать многостороннюю внешнюю политику, максимально отвечающую её национальным интересам. Основная тяжесть и ответственность этой миссии пришла на Президента Гейдара Алиева, который с 15 июня 1993 года вернулся в столицу республики по многочисленным просьбам народа и переживающего кризис тогдашнего правительства. Его приход означал конец хаоса, анархии в стране, предотвратил риск разгорания гражданской войны. Следующим важным шагом было подписание «Контракта века» в 1994 году,

сделавшим Азербайджан важным стратегическим и геополитическим партнёром. Обеспечение стабильности - наиболее существенное достижение деятельности Гейдара Алиева, ведь он пришёл к власти в сложное для республики время, когда страна стояла на грани гражданской войны и распада. С его приходом к власти в стране начался процесс модернизации экономики, политического строя и общественной жизни Азербайджана. Так, в сентябре 1998 года по инициативе Алиева в Баку состоялся международный форум «Восстановление Великого Шёлкового Пути».

Отношения Азербайджана с арабскими странами Ближнего Востока датируются VII веком - с момента вхождения в арабский халифат. В то время были заложены научные, культурные, торговые связи. После распада халифата отношения хоть и не были оборваны, но поддерживались не на том уровне, что прежде. Позже, в период СССР, налаживались отношения с арабскими странами, однако Азербайджан, будучи частью Советского Союза, не был независимым государством, и связи строились между Ближним Востоком и СССР.

Важный этап в становлении отношений в развитии наступил с приходом Гейдара Алиева к власти независимого Азербайджана в 1993 году, положившего начало нового этапа в истории Азербайджана. Приход Алиева положил конец хаосу, анархии, кризису в правительстве и риску разгорания гражданской войны в республике, что сделало Азербайджан стабильным и надёжным партнёром, а подписание «Контракта века» в 1994 году – геополитическим и экономико-стратегическим партнёром. Азербайджан стал членом стран ОПЕК. Налаживались отношения как с европейскими, так и с арабскими странами.

Со всеми странами Ближнего Востока у Азербайджана в той или иной степени сложились двусторонние отношения. Это касается дипломатических, экономических, культурных отношений. Особенное развитие в наши дни получает туристический сектор. Дело, основу которого положил общенациональный лидер Гейдар Алиев, успешно продолжает нынешний Президент республики - Ильхам Алиев, который проводит светскую внутреннюю и внешнюю политику, укрепляет отношения со странами Ближнего Востока, при этом максимально ограждая своё государство от экстремистских тенденций, имеющих место в ближневосточном регионе.

УЗБЕКСКО – КИТАЙСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СФЕРЕ ЭНЕРГЕТИКИ В ПЕРИОД ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН (2017 – 2021 ГОДА)

Нигманов Азизбек

Ташкентский Государственный Университет Востоковедения

azizbek.nigmanov@mail.ru

Статья посвящена Узбекско–китайскому энергетическому сотрудничеству, их реализации, влиянию на энергетическую отрасль двух стран. В дальнейшей перспективе отношения Республики Узбекистан и КНР могут приобрести масштабные формы. Это связано с тем, что стратегические интересы Пекина и Ташкента на данном этапе полностью совпадают – обе стороны заинтересованы в укреплении региональной безопасности Узбекистана, а Китай заинтересован диверсифицировать энергетическое потребление.

Государственный визит Президента Республики Узбекистан Шавката Мирзиёева в КНР, в мае 2017 года стал новым этапом сотрудничества между Узбекистаном и Китайской Народной Республикой. При Ш. Мирзиёеве были реализованы проекты в сфере модернизации гидро и теплоэнергетических отраслей Республики Узбекистан с помощью китайских инвестиций.

В частности, с учётом комплексного освоения гидроэнергетического потенциала Узбекистана была принята Программа мер по дальнейшему развитию гидроэнергетики на 2017-2021 годы, согласно этой программе, было предусмотрено модернизация 14-и и строительство 18-и новых ГЭС. Дополнительно это программа была направлена на модернизацию угольной промышленности Узбекистана.

При реализации договора подписанного В 2010 году «Узбекнефтегаз» и CNPC был разработан проект освоения газоконденсатные месторождения Денгизкуль, Ходжидавлат и Восточный Алат и спроектирована разработка освоения Ходжисаятского участка на сумму 377,5 млн долларов США и его реализация в 2013-2020 годах и привлёк прямые иностранные инвестиции от Китайской южной нефтегазовой корпорации по разведке и разработке (CNODC).

К концу 4 квартала 2020 года были завершены разработка и строительство месторождений в рамках проекта затем объект сдан в эксплуатацию, в результате чего дополнительно было добыто 1 млрд³.м природного газа и создана возможность добычи газового конденсата. Этот проект предусматривал строительство «China Petroleum Engineering & Construction Corporation», ввод в эксплуатацию 16 скважин (9 из которых были пробурены заново), прокладку 84 км газопроводов и строительство здания на 72 человека.

AZƏRBAYCAN-İSRAİL MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Kazımova Nurlana

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nurlana_nkazimova@mail.ru

Müasir Azərbaycan xarici siyasətində Yaxın və Orta Şərq ölkələri sırasında xüsusi diqqət yetirilən ölkələrdən biri İsraildir. Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra 1992-ci ildə israilə diplomatik münasibətlər qurdu.

Azərbaycanda çoxlu sayda yəhudi yaşayır. Vətənimizdə bu xalqın yaşayış-yaratması, öz mədəni dəyərlərini qoruyub saxlaması üçün kifayət qədər imkan yaradılmışdır. İsrail hökuməti yəhudilərlə dinc, əmin-amanlıq şəraitində yaşadıqlarına görə Azərbaycan dövlətinə hər zaman minnətdarlığını bildirir. Digər tərəfdən isə İsraildə də azərbaycanlıların yaşaması və bu ölkənin sakinləri ilə səmimi ünsiyyətdə olması Azərbaycan-israil münasibətlərinin dostluq şəraitində davam etdirilməsinə kömək edən amillərdəndir.

2005-ci ilin sentyabrın 13-də Prezident sarayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev İsrailin Azərbaycanda yeni təyin edilmiş səfiri Artur Lenkini qəbul etmişdir. Qəbulda yəhudi icmasının çox fəal yaşadığı Azərbaycanda etnik və dini tolerantlığın yüksək olduğu qeyd olunaraq səmərəli diplomatik fəaliyyət nəticəsində iki dövlət arasında münasibətlərin müxtəlif istiqamətlərdə inkişafına, o cümlədən siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığın daha da genişlənməsinə xidmət edəcəyi vurğulandı.

Dahi Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" sindən bir parça şer oxuyan səfir qeyd etmişdir ki, əsərdə deyildiyi kimi, "biz də yaxşı əməkdaşlıqdan bəhrələnmə bilərik". Azərbaycanda yəhudi icması çox böyük tarixə, ənənələrə malik olaraq və özünün bənzərsiz özgürlüyünü, mədəniyyətini qoruyub saxlayaraq cəmiyyətimizə çox fəal sürətdə inteqrasiya etmişlər. Respublikada yəhudi mədəniyyətinin inkişafına göstərilən diqqətin bariz nümunəsi kimi, inşa edilən yeni sınaqoq, yəhudi evi və Bakıda Moskvadan sonra tikilən ikinci məktəb misal gətirilə bilər.

2006-cı ilin fevral ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev ABŞ-nın aparıcı Yəhudi Təşkilatları Konfransının ölkəmizdə səfərdə olan nümayəndə heyətini qəbul etmişdir. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Harold Tanner Azərbaycanda tolerantlığın daim təmin edildiyini vurğulayaraq bütün millətlərin nümayəndələri, o cümlədən də dini icmalar üçün çox yaxşı yaşayış şəraitin yaradılmasını bildirmişdir.

2006-cı ilin noyabrın 19-dan başlayaraq Bakıda keçirilən israil filmləri həftəsi də bu ölkə ilə mədəni əməkdaşlığın mühüm tədbirlərindən biridir. Həftə ərzində İsrail kinomatoqrafçılarının lentə aldıkları "Kolumbiya məhəbbəti", "Evlənmək", "Suriyalı gəlin", "Dünyanın sonundan sola dön", "Salam, müsyö

Şlomi" və d. adlı ekran əsərləri təkcə paytaxtda deyil, Quba, Sumqayıt, Lənkəranda da nümayiş etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, adları çəkilən bu filmlərin hamısı Kann, Toronto, Yerusəlim və digər d. beynəlxalq kino festival-larının mükafatlarına layiq görülmüşdür.

2007-ci ilin iyununda Azərbaycan-İsrail diplomatik əlaqələrinin yaran-masının 15 illiyinin qeydi münasibəti ilə qastrola gələn israili bəstəkar və zərb ustası Yinen Miallen Azərbaycan musiqisi və muğamına böyük maraq göstərənlərdən biridir. Özünün xüsusi fərqli ansamblı olan israili musiqiçi Azərbaycan müğənnisi Alim Qasimovla birgə layihələrdə hazırlamışlar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan -İsrail mədəni əlaqələrinin müasir ta-rixində 2007-ci il çox uğurlu olmuşdur. İsrailin baş nazirinin müavini Aviçdor Libermanın həmin ilin avqustunda Azərbaycana rəsmi səfəri, eləcə də həmin ayda Bakıda İsrail mədəniyyət mərkəzinin açılışı bu baxımdan diqqəti cəlb edir. Müxtəlif zamanlarda üzü bəri bu günədək Azərbaycanda yaşayan yəhudilərin azərbaycanlılarla səmimi ünsiyyətin aparılması və eləcə də İsrailə mədəni əlaqələr yaratmaq baxımında mərkəz bir çox vəzifələrin yerinə yetirilməsini öhdəsinə götürmüşdür.

Azərbaycan-İsrail mədəni əməkdaşlığının inkişaf etdirilməsində yenə də 2007-ci ilin aprelində AZİZ –parlamentlərarası, yəni İsrail Knesseti ilə Azər-baycan Milli Məclisinin birgə yaratdıqları bu mədəni təşkilat hər iki ölkənin mədəni maraqlarının ödənilməsinə xidmət məqsədilə yaradılmışdır. Azərbaycandan bu ölkəyə getmiş insanları İsraildə bir araya gətirən bu təşkilat azərbaycanlıların mədəni irsinin həmin ölkədə tanıtılması, təbliği məqsədilə çoxtərəfli işlər həya-ta keçirir.

YAPONİYANIN AFRİKA ÖLKƏLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR

Davudov Qismət

Bakı Dövlət Universiteti

qismetdavudov@mail.ru

XX əsrin ortalarında Yaponiya rəsmi dövlət səviyyəsində Afrikaya bir o qədər də maraq göstərməmişdir. Yalnız 1951-ci il San-Fransisko müqaviləsinin imzalanmasından və Yaponiyanın yenidən beynəlxalq münasibətlərdə iştirak etmək imkanı əldə etməsindən sonra Afrikaya tədricən maraq meydana gəlmiş-dir. Buna baxmayaraq, XX əsrin 50-ci illərində bir çox Afrika liderləri Yaponiya-ya gəlsələr də, Yaponiya rəsmiləri Afrika qitəsinə səfər etməmişlər.

Yaponiyanın Afrikaya marağının artması 1973-cü il ərəb-İsrail müharibəsi nəticəsində yaranmış neft böhranı ilə bağlı olmuşdur. Neft böhranı Yaponiyanın

yanacaqə olan tələbatının ödənilməsini çətinləşdirmişdi. 1973-cü ildə Yaponiyanın Xarici işlər naziri Afrikaya səfər etmişdir. 1974-cü ildə Yaponiyada Rəsmi İnkişafa Yardım (ODA - Official Development Assistance) xətti ilə Afrikaya da yardım edilməsi qərara alınmış, 1974-1975-ci illərdə ODA xətti ilə Afrika ölkələrinə 59 milyon dollar yardım edilmişdi.

XX əsrin 90-cı illərində Yaponiyanın Afrikanın təbii ehtiyatlarına marağının artması ilə bağlı olaraq, bu qitəyə edilən yardımların həcmi artırılmışdır. 1993-cü ilin oktyabrında qitə dövlətlərinə yardım edilməsinə dair Afrikanın İnkişafına Dair Beynəlxalq Tokio Konfransı (TİCAD - Tokyo International Conference of African Development) (I konfrans) keçirilmişdir. Konfransda Afrikanın 48 ölkəsindən 1000-ə yaxın nümayəndə, 13 donör ölkə, 10 beynəlxalq təşkilat və 45 qeyri-hökumət təşkilatı iştirak etmişdir. Konfransda Afrikanın dirçəlməsi və inkişafı ilə bağlı məsələlər müzakirə edilmişdir.

TİCAD-ın II konfransı 1998-ci ildə keçirilmişdir. Konfrans «Aclıqla mübarizə və Afrikanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası» devizi altında keçirilmiş, konfransda qitənin əsas problemləli məsələləri müzakirə edilmişdir. Konfransda Afrikada düyü becərilməsinin genişləndirilməsi məsələsi müzakirə edilmiş, Yaponiya 1998-2003-cü illərdə Afrika ölkələrinə 2,75 milyard dollar həcmində yardım edəcəyini öhdəsinə götürmüşdür.

TİCAD-ın 2008-cü ilin mayında Yokohamada keçirilmiş IV konfransında Yaponiyanın Baş naziri Fukuda Yasuo Afrika Bəyannaməsini elan etmişdir. Bəyannamədə gələcəkdə Yaponiya tərəfindən Afrika ölkələrinə ediləcək yardımlar, xəstəliklərin aradan qaldırılması və təhsilin inkişafı ilə bağlı fəaliyyət proqramı öz əksini tapmışdır.

TİCAD çərçivəsində Yaponiyanın Afrika ölkələrinə yardımının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

- Yaponiya öz zəngin sərvətinin bir hissəsini ehtiyacı olan dövlətlərə və xalqlara xərcləməklə, öz mənəvi borcunu yerinə yetirmiş olur;

- dünyanın digər ölkələrindən fərqli olaraq, Yaponiya hökuməti Afrikaya yardım etməkdə gecikdiyini düşünür və daha çox yardım etməklə, əvvəlki illərin əvəzini çıxmağa çalışır;

- «Asiya İnkişaf Modeli»ni tətbiq edən Yaponiya, Qərb ölkələrindən fərqli olaraq, afrikalılara daha çox maddi vəsait və hazır məhsullar verməyə deyil, bu vəsaiti və məhsulları əldə etməyin yollarını öyrətməyə üstünlük verir.

TİCAD-ın 29 illik fəaliyyəti dövründə Yaponiya Afrika qitəsinin 20 ölkəsində 26 iri layihəni reallaşdırmışdır.

XXI əsrin əvvəllərindən etibarən Yaponiyadan Afrikaya siyasi əməkdaşlıq çərçivəsində rəsmi səfərlər təşkil edilir. 2001-ci ildə ilk dəfə olaraq Yaponiyanın Baş naziri Yoşihiro Mori Keniyada, Cənubi Afrikada və Nigeriyada rəsmi səfərdə olmuşdur.

XX əsrin sonu - XXI əsrin əvvəllərində Yaponiya Afrikada «Minaların təmizlənməsi», «Qarşıdurmaların qarşısının alınması üçün etibar edilən yardım fondu», «Sülh təsis fondu», «BMT kiçik silahlar fondu» kimi təşkilatları dəstəkləmişdir.

TİCAD-ın 2022-ci ilin avqustunda keçirilmiş VIII konfransında Yaponiyanın Baş naziri Fumio Kişida yaxın 3 il ərzində Yaponiya tərəfindən Afrika ölkələrinə 30 milyard dollar ayrılacağını və Rusiya-Ukrayna müharibəsi ilə bağlı Afrika qitəsində yaranmış ərzaq böhranının aradan qaldırılacağına səy göstəriləcəyini bildirmişdir.

AZƏRBAYCANIN YAXIN ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ İLƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ

Mahmudova Sevdə, Ağayev Çingiz

Bakı Dövlət Universiteti

sevd.mahmudova.59@inbox.ru

Ötən əsrin 1990-cı illərində Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra ölkə Yaxın Şərq ölkələri ilə fəal mədənimübadilə və qarşılıqlı zənginləşməyə başlayıb. Müasir mərhələdə Azərbaycan Respublikası dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə mədəni əlaqələr saxlayır. Azərbaycan mədəniyyəti beynəlxalq aləmdə uğurla inkişaf edir. Xarici ölkələrlə mədəni əlaqələri Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Respublika Cəmiyyəti, Mədəniyyət Nazirliyi, Kitab Palatası, Yazıçılar İttifaqı, Bəstəkarlar İttifaqı, İdman və Bədən Tərbiyəsi Komitəsi, Vətən Cəmiyyəti və digər təşkilatlar həyata keçirib.

Xarici dövlətlərlə mədəni əməkdaşlıq həm ikitərəfli, həm də çoxtərəflidir. Əsasən dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən suverenliyə hörmət, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmama prinsipləri əsasında, qarşılıqlı zənginləşmə əsasında həyata keçirilir, beynəlxalq mədəni əlaqələrdə yeni müxtəlif formalar yaranıb.

Azərbaycan müstəqillik qazandıqdan və öz müqəddəratını və siyasi prioritetlərini, o cümlədən mədəni əlaqələrin inkişafını müstəqil müəyyənləşdirmək imkanı əldə etdikdən sonra hər şey dəyişib.

İndiki mərhələdə, yeni, müstəqil Azərbaycanın quruculuğu dövründə ölkənin mədəni əlaqələri tarix və mədəniyyətin təbliğində getdikcə daha çox rol oynamağa başlayıb. Azərbaycan Respublikası xarici ölkələrlə ədəbiyyat, kitab nəşri, kitab mübadiləsi, kitab sərgiləri və yarmarkaları sahəsində mədəni əlaqələr saxlayır, Yaxın Şərq ölkələri arasında şair və yazıçılar, eləcə də jurnalistika sahəsində əlaqələr qurulmuşdur. Musiqi sənəti, teatr, kinematografiya, televiziya və radio yayımı sahəsində əməkdaşlıq həyata keçirilib. Misirdə, Suriyada, İraqda rəssamların əsərlərindən ibarət çoxsaylı sərgi və yarmarkalar təşkil olunub.

Azərbaycan ictimaiyyəti beynəlxalq mədəni əlaqələrdə fəal iştirak edir. Mədəniyyət günləri, qardaşlaşmış şəhərlər arasında əlaqələr, idman yarışları, turizm və s. mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığın tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Kitab nəşri sahəsində əlaqələrin konkret təhlili göstərir ki, onlar müəyyən inkişaf yolu keçiblər. İstər Azərbaycanda, istərsə də Yaxın Şərq ölkələrində keçirilən ikitərəfli səfərlər, konfranslarda, konqreslərdə, simpoziumlarda, festivallarda iştirak özünəməxsus yer tutur. Musiqi sənəti sahəsində əlaqələrdə inkişaf müşahidə olunur. Bu əlaqələr Azərbaycan musiqisinin xalq mədəniyyətini layiqincə təmsil etdiyi, xalqlar arasında dostluq körpüsü rolunu oynadığı vaxtlarda notların və yazıların göndərilməsindən tutmuş, Misirdə musiqi kollektivlərinin qarşılıqlı qastrol səfərlərinə qədər ən çətin yolu keçmişdir. Respublikanın mədəni əlaqələrində teatr, kino, televiziya və radio yayımı da böyük yer tutur.

Teatr kollektivlərinin qastrolları, televiziya və radio verilişləri təşkilatlarının əlaqələri mədəni əməkdaşlığa, qarşılıqlı anlaşmaya nail olmağa kömək edir. Azərbaycan rəssamları, memarları və heykəltəraşları beynəlxalq mədəni əməkdaşlığa öz töhfələrini vermişlə və onların əsərləri dünyanın müxtəlif ölkələrində təqdim olunub və yüksək qiymətləndirilib.

Yaxın və Orta Şərq ölkələri ilə mədəni əlaqələr genişlənməkdə və möhkəmlənməkdə davam edir. İraq (1998; 2010), Yəmən (1999; 2005), Türkiyə (2010, 2015), Küveyt (2011) ilə mədəni əməkdaşlığın təkmilləşdirilməsi ilə bağlı intensiv fikir mübadiləsi aparılıb və sazişlər bağlanıb.

"Müstəqil Azərbaycan Bu gün" bülleteni ərəb və fars dillərində hər dildə 100 nüsxə tirajla nəşr edilərək Yaxın Şərq ölkələrinə göndərilib. 2000-ci illərin əvvəllərində Türkiyə, İran, İraq və digər Yaxın Şərq ölkələrinə Azərbaycanla bağlı 238 kitab göndərilib.

2005-2006-cı illərdə Azərbaycan rəssamlarının əsərləri YAR, Livan, Liviyada sərgilənib. Sərgilərdə 80-dən çox rəssamın 120-dən çox əsəri nümayiş olunub.

Azərbaycan xalqının tarixən geniş beynəlxalq əlaqələri olub. Əlverişli coğrafi mövqe və əhəmiyyətli təbii sərvətlərin olması uzun müddətdir ki, əcnəbiləri cəlb edir. Bu gözlər əsasən iqtisadi və siyasi səbəblərdən Azərbaycana yönəlsə də, buna baxmayaraq, Azərbaycan xalqının zəngin mədəniyyəti onları da özünə cəlb edirdi. Çox vaxt xalqın mədəni dəyərləri onlar tərəfindən ixrac edilirdi. Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox sərvətləri bu günə kimi dünyanın məşhur muzeylərində saxlanılır.

Azərbaycan xalqının mədəni sərvətinin əhəmiyyətli bir hissəsi yadelli işğalçıların sistemli hücumları nəticəsində vəhşicəsinə talan edilmiş və yandırılmışdır. Təcavüzkar və aqressiv müharibələr nəticəsində parçalanmış Azərbaycanın hər iki bölgəsində həm Şimalda, həm də Cənubda mədəniyyətin, mədəni əlaqələrin inkişafı üçün hər vasitə ilə maneələr törədilib.

Dünyaya görkəmli mədəniyyət xadimləri - Nizami, Füzuli, Nəsimi, Nəsirəddin Tusi, Əcəmi və başqalarını bəxş etmiş "Kitabi-Dədə Qorqud"u yaradan insanlar adlarını dəyişdirərək, onları öz mədəni köklərindən qoparmağa məcbur etməyə çalışırdılar. Əlifba. Vətənin hər iki hissəsində mədəniyyətin inkişafının "meyarı" bəzən hakim xalqın dilini və mədəniyyətini bilməsi ilə müəyyən edilirdi. Azərbaycan xalqının mədəniyyəti qiymətləndirilərkən qərəzli meyarlardan çıxış etmiş, xalqların "mədəni" və "qeyri-mədəni", "tarixi" və "qeyri-tarixi"yə bölünməsinə nəzərdə tutan müxtəlif nəzəriyyələr əsas götürülmüşdür..

Azərbaycan Respublikası dünyanın 150-dən çox ölkəsi ilə mədəni əlaqələr saxlayır. Azərbaycan mədəniyyəti beynəlxalq aləmdə öz yolunu tuturdu. Xarici ölkələrlə mədəni əlaqələri Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi, Xarici Ölkələrlə Dostluq və Mədəni Əlaqələr Respublika Cəmiyyəti, Mədəniyyət Nazirliyi, Kitab Palatası, Yazıçılar İttifaqı, Bəstəkarlar İttifaqı həyata keçirib., İdman və Bədən Təربiyəsi Komitəsi, Vətən Cəmiyyəti və digər təşkilat və qurumlar. Tədqiq olunan dövrdə respublikanın beynəlxalq mədəni əlaqələri aşağıdakı mərhələlərdə həyata keçirilmişdir: 1946 - 50-ci illərin ortaları; 50-ci illərin ortaları - 70-ci illərin, 70-ci illərin - 80-ci illərin ortalarına qədər; 1980-ci illərin ortalarından 1990-cı ilə qədər.

Xarici dövlətlərlə əməkdaşlıq həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli olub. Əsasən o, dövlət və ictimai təşkilatlar tərəfindən suverenliyə hörmət, başqa dövlətlərin daxili işlərinə qarışmamaq və qarşılıqlı fayda prinsipləri əsasında həyata keçirilirdi. Xüsusi vurğulanmalıdır ki, Azərbaycan Respublikasının mədəni əlaqələri mürəkkəb təkamül yolu keçmişdir. Soyuq müharibə şəraitində SSRİ qapalı cəmiyyət idi, xüsusən də kapitalist ölkələri ilə mədəni əlaqələri əhəmiyyətli dərəcədə məhdudlaşdırırdı.

Müstəqillik dövründə Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq mədəni əlaqələrinin inkişafına güclü təkan verilmiş, beynəlxalq mədəni əlaqələrdə yeni müxtəlif formalar yaranıb. Azərbaycan və Yaxın Şərq ölkələri arasındakı mədəni əlaqələr mənəvi həyatın bir çox sahələrini əhatə edir.

«ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС» И ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ

Ахундова Туран

Бакинский Государственный Университет

turan.axund@mail.ru

В изучении Восточного вопроса в мировой науке накопилось множество исследований. Изучены проблемы, связанные с политикой Великобритании, Австрии, Пруссии, Франции, Германии в Юго - Восточной Европе.

В Юго-Восточной Европе Лондон занимал оборонительную позицию по отношению к хищному и агрессивному русскому самодержавию. Перед Крымской войной Джон Пальмерстон высказался: «Нашу позицию тактичного и покорного выжидания у задней двери, в то время как Россия с неистовыми и наглыми угрозами ломится в дом, я считаю глупой».

Восточный вопрос - это международная проблема середины XVIII - начала XX в., появление которой было связано с упадком Османской империи, ростом национально-освободительного движения подвластных ей народов и усилением соперничества европейских держав на Ближнем Востоке в связи с развитием капитализма.

Признаки, определившие Восточный вопрос созрели ко второй половине XVIII в., когда стали вырисовываться контуры военного и экономического упадка и политической деградации Османской империи и стали появляться голоса, призывающие к освобождению входивших в неё народов.

Восточный вопрос зародился без участия России, которая вскоре стала активной участницей его решения в результате своего превращения в черноморскую державу после заключения Кучук-Кайнарджикского договора с Турцией в 1774г.

Войны, которые традиционно называются русско-турецкими, турецкие историки называют русско-оттоманскими, т.к. судьбы турецких земель на повестку не ставились, а решался вопрос быть или не быть разваливающейся Османской империи.

Сошел Восточный вопрос с исторической арены в результате распада Османской империи после первой мировой войны.

Рассмотрение и оценка политики европейских великих держав по отношению к балканским народам в XIX в. будет успешнее в случае правильных выводов и анализа всего сложного переплетения обстоятельств, связанных с судьбой и разделом европейских областей Османской империи. При этом необходимо иметь в виду действия и стремления великих держав, а также цели и формы борьбы народов, стремившихся к свержению чужеземного ига и завоеванию национальной свободы и государственной самостоятельности.

По существу стремления России и Австро-Венгрии, направленные на то, чтобы вырвать Балканский полуостров из рук Константинопольского султана, отражали прежде всего экономические интересы, т.к. имели целью освоение важных торговых коммуникаций и пунктов для дальнейшего экономического и политического проникновения на Балканы и восточное Средиземноморье.

Позиция западноевропейских государств долгое время ограничивалась попытками воспрепятствовать усилению влияния России на Балканах за счет Турции. Поэтому они, особенно Англия и Франция, выступали в роли поборников сохранения целостности Оттоманского государства. Англия не была заинтересована в увеличении экспорта и усилении морских сил России и поэтому старалась сохранить и расширить свою гегемонию и любыми средствами противиться возможному захвату Дарданелл и Босфора со стороны России, т.к. в торговом и политическом значении это был крупный и смертельный удар по британской мощи.

Транзитное и геополитическое положение Балкан превратило их территорию в арену столкновений интересов великих континентальных держав, которые стремились к Средиземному морю, и морских держав, которые защищали захваченные ими колониальные территории на Востоке. В это столкновение вмешались и малые балканские народы и государства, которые стали также субъектами европейской политики и стремились использовать в своих целях балканские освободительные движения. Таким образом, в 1914г. в переплетении всех европейско-балканских противоречий на Балканах решалась не только судьба Восточного вопроса, но и всего мира.

ATƏŞKƏS SAZIŞI AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASININ TARİXİ UĞURU KİMİ

Qasımova Türkan

Bakı Dövlət Universiteti

turkan.ilqar1990@mail.ru

Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdışından sonrakı dövr Azərbaycan tarixinə dirçəliş, yüksəliş dövrü kimi yazıldı. Ulu öndər Heydər Əliyev bildirmişdir: "Biz nadir bir dövlətçilik irsinin varisləriyik. Hər bir Azərbaycan vətəndaşı bu irsə layiq olmağa çalışaraq böyük bir tarixi keçmiş, zəngin mədəniyyəti, yüksək mənəviyyatı olan dövlətimizin həm dünəninə, həm bugününə, həm də gələcəyinə dərin bir məsuliyyət hissi ilə yanaşmalıdır".

Ümummilli liderin Azərbaycan xalqı, dövləti qarşısındakı xidmətlərindən bəhs edərkən onun xilaskarlıq missiyası daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırılır. Onun uğurlu daxili və xarici siyasəti sayəsində müstəqil Azərbaycan yenidən quruldu, yaşadı, hər bir sahədə başqa dövlətlər üçün nümunə oldu. Ümummilli liderin gərgin fəaliyyəti nəticəsində 1994-cü ilin mayın 12-də atəşkəs sazişinin imzalanması inkişafda yeni bir mərhələnin əsasını qoydu. Bu addım bir daha Azərbaycanın dünyaya sülhsevər ölkə olduğunu nümayiş etdirdi, eyni zamanda digər sahələrin inkişafı üçün yol açdı. Hər bir ölkənin inkişafında iqtisadi amilin

rolunu önə çəkən ümummilli lider Heydər Əliyev bu sahənin inkişafında neft amilinin rolunu önə çəkərək, bu fikri xüsusi qeyd etmişdir ki, heç bir ölkə qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi olmadan, səylər birləşdirilmədən təkbaşına iqtisadiyyatını inkişaf etdirə bilməz. Məhz ulu öndərin uzaqgörənliyi sayəsində 1994-cü il sentyabrın 20-də tarixə "Əsrin müqaviləsi" kimi daxil olan ilk neft müqaviləsi imzalandı. Azərbaycan bu addımı ilə dünyaya siyasətində müstəqil, eyni zamanda hansı iqtisadi imkanlara malik olduğunu nümayiş etdirdi. Ölkəmizin gələcəyinə inanan dövlətlər, şirkətlər ikitərəfli əlaqələrin qurulmasına və daha da genişlənməsinə səy göstərdilər. Azərbaycan qısa zamanda böyük əməkdaşlıq məkanına çevrildi. Ölkəyə investisiya axını daha da sürətləndi. Bu gün ölkə iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həcminin 160 milyard dollardan çox olduğunu böyük qürur hissi ilə qeyd ediriksə, təbii ki, bu, düzgün və düşünülmüş siyasətin nəticəsidir. Bildiyimiz kimi müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının inkişafı neft sənayesindən çox asılıdır. *Bu gün Azərbaycanın öz hesabına yaşamasında, kifayət qədər böyük valyuta ehtiyatlarının olmasında və iqtisadiyyatın dinamik şəkildə inkişafında "Əsrin müqaviləsi"nin xüsusi rolu var.* Ona görə də dövlət bu sahəyə xüsusi fikir verir. Bu məqsədlə iqtisadi tərəqqimizin inkişafını təmin edən Azərbaycan neft strategiyasının təməl daşı olan "Əsrin müqaviləsi"nin vaxtı 14 sentyabr 2021-ci il tarixdən 32 il müddətinə yəni 2050-ci ilədək uzadılmışdır. İqtisadi tərəqqinin inkişafı öz növbəsində ölkənin digər sahələrdə olduğu kimi, hərbi potensialının da güclənməsinə bir başa şərait yaradır. Yaradılan bu tarixi şəraitin parlaq nümunəsi Azərbaycan dövlətinin 30 il düşmən əsarətində qalan Qabarağ ərazi münaqişəsindəki zəfəridir.

Belə ki, 2020-ci il noyabrın 8-i isə Azərbaycan tarixinə ən şanlı bir gün kimi yazıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün içərisində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi Qələbə oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə strateji əhəmiyyətli Şuşa şəhərinin azad edilməsi müharibənin sonrakı gedisinə, eləcə də taleyinə ciddi təsir göstərdi və hərbi meydanında olduğu kimi, diplomatiya meydanında da uğurlarını şərtləndirir.

Hazırda Azərbaycanda iqtisadi şaxələndirmə, neft-qaz amilindən asılılığının azaldılması istiqamətində çox önəmli addımlar atılıb və ölkəmizin gələcək inkişafı üçün nə siyasi, nə iqtisadi, nə hər hansı bir başqa maneə və ya problem yoxdur. Azərbaycan bundan sonra ancaq uğurla inkişaf edəcək, çünki ölkəmizin böyük potensialı var. Göründüyü kimi, mənbəyini "Əsrin müqaviləsi"ndən götürən bu zəngin potensial hazırda Azərbaycanı regionun lider dövlətinə çevirib.

ÇİN-İRAN HƏRTƏRƏFLİ ƏMƏKDAŞLIQ SAZIŞININ (2021) GEOSİYASİ SƏCİYYƏSİ

Əliyeva-Abdullayeva Ülkər

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqsünaslıq İnstitutu
aliyevaulker82@hotmail.com*

Hələ 2016-cı ildən müzakirə obyektinə çevrilmiş Çin-İran əməkdaşlıq sazişi nəhayət ki, 2021-ci il, mart ayının 27-də rəsmi olaraq imzalandı. 2016-cı ildə B.Obama administrasiyası tərəfindən İrana qarşı sanksiyaların zəiflədilməsi zamanı Si Tszinpin qlobal planlar quraraq, diqqəti İranla əlaqələrə yönəltdi. Bu, milyardlarla investisiyanın İrana axması demək idi və ölkə iqtisadiyyatının Əhmədinecat dövründə ağır sanksiyaların təsiri ilə aldığı zərbələrin təsirinin aradan qalxacağına ümidlər doğururdu. Lakin gözlənilən baş vermədi. Obamanın Ağ evdən getməsi və D.Trampın prezidentlik müddətinin başlaması ilə vəziyyət dəyişdi. ABŞ İranla nüvə sazişindən çıxdı və İranla əməkdaşlıq edən ölkələrə qarşı sanksiyalar tətbiqi başlandı. Çinin də bu ölkələr sırasında olması onun İranla münasibətlərinə mənfi təsir göstərdi. Sözügedən sazişin imzalanması isə təxirə salındı.

Lakin 2021-ci ildə Çinin Xarici İşlər naziri Van İ Yaxın Şərq səfəri çərçivəsində iki gün İranda olduğu müddətdə iki ölkə arasında uzunmüddətli və strateji əməkdaşlıq (iqtisadi, siyasi, mədəni, müdafiə sənayesi, hərbi əməkdaşlıq kimi 20 müxtəlif sahə üzrə) rəsmiləşdirildi. Bu saziş İran üçün digər mühüm faydaları ilə yanaşı, Tehranın regional mövqeyini və onun Bayden hökuməti ilə Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planı barədə danışıqlar aparmaq üçün güc və imkanlarını möhkəmləndirir. ABŞ rəsmilərinin çıxışlarından bəlli olur ki, Bayden İranın müəyyən öhdəliklərə əməl etməsi müqabilində ABŞ-ni BHFP-na daxil etmək lehinədir. ABŞ-İran münasibətlərinin normallaşması Çin üçün də sərfəli ola bilər. Sanksiyaların zəiflədildiyi şəraitdə həm neft idxalını genişləndirə, həm də ABŞ-la ticarət baryerlərinin aradan qalxmasına nail ola bilər.

ABŞ-la razılığa gəlinməsi sanksiyaların iqtisadiyyata ağır zərbə vurduğu İran üçün də sərfəlidir. İranın nüvə şantajının əsasında da məhz Amerikani Birgə Hərtərəfli Fəaliyyət Planına qaytarmaq və sanksiyaların zəiflədilməsi niyyəti durur.

Xüsusilə, son dövrdə Rusiya ilə gərgin münasibətlər və baş verən siyasi proseslər ilə əlaqədar Qərbdə yaranan yanacaq resursları problemi şəraitində İranla münasibətlərin yumşaldılması əhəmiyyət kəsb edir. Lakin ABŞ-ın birqütüblü dünya formalaşdırmaq səyləri qarşısında Çin və İranın çoxqütüblü dünya modeli qurmaq tərəfdarı olması və bununla bağlı Çin-ABŞ ziddiyyətləri İranla münasibətlərə də təsir edir. 25 illik hərtərəfli əməkdaşlığa dair İran-Çin sazişi də İran-ABŞ münasibətlərində müsbət irəliləyiş üçün maneə ola bilər.

Qeyri-rəsmi ittifaqın əsasını qoya biləcək bu saziş Tehranın regiondakı mövqeyini möhkəmləndirir və Vaşinqtonla "nüvə sazişi"nin bərpası üzrə danışıqlarda İrana öz şərtlərini diktə etmək imkanı yaradır.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, Çin heç bir halda Birləşmiş Ştatlara qarşı rəsmi ittifaq təşkil etməyə çalışmır. Hətta "Bir kəmə, bir yol" layihəsi belə rəsmi ittifaq və ya iqtisadi platforma deyil, təşəbbüsdür. Çin tərəfindən hər hansı bir hərbi ittifaqın yaradılmasından ümumiyyətlə söhbət gedə bilməz. Buna baxmayaraq, Çinlə əməkdaşlığın İran qarşısında açdığı imkanlar Çinə qarşı tərəfdaşlar birliyini gücləndirməyə çalışan Co Bayden hökuməti üçün ciddi problem və "geosiyasi sınaq"dır.

AZƏRBAYCANIN SON NEOLİT VƏ ERKƏN ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN YAXIN ŞƏRQLƏ ƏLAQƏSİ

Baxşəliyev Vəli

AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi

velibahshaliyev@mail.ru

Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda Neolit mədəniyyətinin formalaşması ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Bir qrup tədqiqatçılar Azərbaycanın Neolit dövrü mədəniyyətinin Yaxın Şərq ölkələrindən gətirildiyini digərləri isə yerli zəmində inkişaf etdiyini qeyd etmişlər. I Kültəpə yaşayış yeri hazırda Cənubi Qafqazın ən qədim Neolit abidəsi hesab olunur. I Kültəpədən aşkar olunan botaniki qalıqların və heyvan sümüklərinin araşdırılması bu dövrdə əkinçilik və maldarlığın artıq formalaşdığını göstərir. Buna əsasən bəzi tədqiqatçılar Neolit mədəniyyətinin hazır şəkildə gətirildiyini irəli sürürlər. Bu tədqiqatçıların digər bir arqumenti I Kültəpədə, həmçinin Azərbaycanın digər Neolit abidələrində Mesopotamiya mənşəli boyalı qabların olmasıdır. I Kültəpədə boyalı qablar arxasüstə uzadılmış skeletlərin olduğu qəbir abidələrindən aşkar olunmuşdur ki, bu tip dəfn adəti də Mesopotamiya üçün xarakterik hesab olunur. Lakin I Kültəpədən aşkar olunan heyvan və bitki qalıqlarının yerli fauna və flora üçün xarakterik olması, həmçinin daş cinslərinin və obsidianın yerli olması Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin gəlmə olduğunu təsdiq etmir. Faklar Azərbaycanın Neolit mədəniyyətinin Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələr şəraitində inkişaf etdiyini göstərir. Yaxın Şərq ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında Cənubi Qafqazın xammal yataqlarının, xüsusilə obsidian və mis yataqlarının müəyyən rolu olmuşdur. Araşdırmalar Naxçıvanın qədim sakinlərinin başlıca olaraq Göyçə və Zəngəzur obsidianından, qismən isə Yaxın Şərq obsidianından istifadə etdiyini təsdiq edir. Yaxın Şərq obsidianından istifadə Erkən Eneolit dövründə xüsusilə aktivləşmişdir.

Naxçıvanda aparılan araşdırmalar zamanı aşkar olunan Erkən və Orta Eneolit dövrü abidələri e. ə. V minilliyin əvvəllərindən başlayaraq bu ərazidə Dalmatəpə Xalaf və Ubeyd mədəniyyətlərinin yayıldığını, Şimali Mesopotamiyadan gələn tayfaların müəyyən koloniyalar halında bu ərazidə məskənləşdiyini göstərir. Bu koloniyalar Yaxın Şərq və Cənubi Qafqazın qədim tayfaları arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin yaranmasına və sosial-iqtisadi inkişafa müəyyən təsir göstərmişdir.

1728-Cİ İL TARİXLİ OSMANLI ARXİV SƏNƏDİNƏ GÖRƏ URMİYA VƏ SALMAS ŞƏHƏRLƏRİ

Nəsirova Yaxşixanım

*AMEA-nın akademik Z.M.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
yaxshi.selim@bk.ru*

Tarix boyunca müxtəlif silahlı qarşıdurmalara şahidlik etmiş, mühüm coğrafi, strateji mövqeyə malik Azərbaycan ərazisi uzun müddət Osmanlı-Rusiya-Səfəvi müharibələrinin döyüş meydanına çevrilmişdi. Nəhayət, 1724-cü il İstanbul müqaviləsi növbəti qarşıdurmanı rəsmi olaraq sonlandırdı və nəticədə Azərbaycanın Təbriz, Gəncə Qarabağ, Naxçıvan və bir sıra əraziləri ilə yanaşı, qədim tarixi torpaqlarımız Xalxal, Urmiya, Marağa, Xoy, Salmas və digər ərazilərində də Osmanlı idarəçiliyi quruldu. Güclü mərkəziyyətçi iqtisadi dövlət mexanizminə malik olan Osmanlı imperiyasının fəth siyasətinə görə yeni bölgələrin ictimai-iqtisadi təməllərində bu quruluşun bir hissəsinə çevrilməli idi. Bu məqsədlə həmin bölgələrdə idarəçilik və struktur baxımından ərazi bölgüsünün aparılması ilə yanaşı, vergi və maliyyə məsələlərinin də həll edilməsi nəzərdə tutulurdu. Bunun üçün yeni idarəçiliyə keçirilmiş ərazilərdə əhalinin və gəlir gətirən bütün qaynaqların siyahıya alınması işləri aparılırdı. Beləliklə, sarayın xüsusi təyin etdiyi vergi məmurlarının (əminlər) yerli səlahiyyətli şəxslərlə birlikdə həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində əldə olunan məlumatların daxil edildiyi sənədlər təşkil olunurdu. Bir nüsxəsi saraya göndərilən, digəri isə müvafiq bölgədə saxlanılan bu sənədlər təhriir dəftərləri (icmal, müfəssəl dəftərlər və ya vergi reyestrləri) adlanırdı. Osmanlı idarəçiliyinin qurulduğu Azərbaycan əraziləri üçün onlarla belə dəftər- vergi-maliyyə sənədi hazırlanmışdır ki, bunlar hal-hazırda əsasən Başbakanlık Osmanlı Arxivində (hal-hazırda T.C. Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi adlanır – Y.N.) müvafiq şifrə-kod ilə qorunur. Azərbaycan tarixinin bir sıra qaranlıq səhifələrinə işıq salan bu sənədlər əsasında həmin bölgələrin iqtisadi həyatı, əhalisi, sosial vəziyyəti (etnik, dini, demoqrafik və s.) haqqında əhəmiyyətli bilgiler əldə etmək mümkündür. Məqalə belə dəftərlərdən biri – XVIII əsrin ilk onilliklərində

Osmanlı imperiyasının fəth etdiyi Urmiya, Xalxal və Salmas bölgələrinin təhrir göstəricilərini ehtiva edən "Dəftər-i müfəssəl-i liva-i Xalxal və liva-i Urumi" adlı sənəd əsasında hazırlanmışdır. Təxminən 1726-cı ildən başlayaraq 1728-ci ildə tamamlanmış "Dəftər" Osmanlı Arxivində 910 kodu ilə qeydə alınmışdır və 409 səhifədən ibarətdir. Əvvəlcə onu demək lazımdır ki, Osmanlı hakimiyyəti dövründə Urmiya şəhəri Urmiya livasının (sancağının), Salmas isə müvafiq qəzanın mərkəzi sayılırdı. "Dəftər" in məlumatlarında şəhər adlarının əvvəlinə "nəfs-i" sözü yazılmışdır. "İçi, özü" mənası verən bu sözdən Osmanlı sənədlərində tez tez istifadə olunur və mərkəz, şəhər, qəsəbə kimi xüsusi statuslu ərazilər mənasını verirdi. Arxiv sənədi əsasında hazırlanmış məqalədə Urmiya və Salmas şəhərlərinə aid yeni məlumatlar əks olunmuş, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə bağlı mühüm göstəricilər müəyyən edilmişdir.

SCIENCE AND EDUCATION IN THE PERIOD OF TEMURIDS TEMURİYLAR DAVRIDA FAN VA TA'LİM

Yusupova Dilorom

*Abu Raykhan Beruni Institute of Oriental Studies, Uzbekistan
sakhobat_2009@mail.ru*

The research highlights the development of science and education during the reign of Amir Timur and the Timurids. It was founded by Amir Timur, and his grandson Ulugbek who gathered great scientists around him and developed it with the help of madrasas and libraries.

Ulugbek attracted the attention of many scientists from different parts of the Muslim world with his work on the organization of science in Movarannahr. Among them was Qazizada Rumi. There is no information in the sources about when and where Rumi first met Ulugbek, but Ulugbek calls him his teacher in the preface to his "Zij".

Another famous scientist mentioned in Ulugbek's "Zij" is Jamshid ibn Masud ibn Mahmud al-Koshi. He is actually from Koshan, Iraq. As he noted in his astronomical treatise, he diligently studied many constellations and collected a lot of information to create his own constellation. Before "Zij" by Ulugbek, this work by Kosha "Ziji hoqoniy dar takmili Ziji Elxoniy" was one of the most famous and good astronomical works compiled in Movarannahr, and became a model for writing "Zij" by Ulugbek.

In the preface, Koshi states that he wrote the treatises "Sullam as-Samo", "Risala al-watar wa-l-jayb" and "Nuzhat al-hadayik".

This work was published twice in Russian translation and also twice in Uzbek translation (in Cyrillic and Latin).

Authors of that time often donated their works to libraries. For example, as Giyosiddin Koshi noted in the preface, he donated his books to Ulugbek's library. Thus, Amir Temur and the Timurid era rose to a high level in science and education in Central Asia.

ПРОФ. И.ГОЛЬДЦИЕР И ЕГО ЕДИНОМЫШЛЕННИКИ: ИХ РОЛЬ, ЗНАЧЕНИЕ В СТАНОВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО ИСЛАМОВЕДЕНИЯ

Абдулкадир Захиди

Ташкентский Университет Прикладных Наук

zakhidiy48@mail.ru

Сегодня нельзя представить современное научное исламоведение, без идей, принципов и методов Проф. И. Гольдциера и его единомышленников [1] – Проф. Снук-Хюргронье и последующих соратников – учеников, в т.ч., без упоминания тюркологического наследия Проф. Бекира Чобанзаде.

Они впервые обосновали принципы исторической объективности, историзма, подхода к фундаментальным основам религии ислама, шариата – Корана, Тафсиров, Хадисов, законов, норм, требований, обязанностей, без религиозно-этнических пристрастий, как научно обоснованной системы догматов – культовых объектов и огромного, тщательно, рационально обоснованного свода обрядов, предписаний межчеловеческих отношений.

Эти феноменальные идеи, принципы и методы научного исламоведения были выведены Проф. И. Гольдциером и его единомышленниками на основе данных уникальных источников, на основе оригинального, фундаментального исследования, доказательного анализа и с наилучшими, только им выработанными методов, принципов научного исследования, вопреки и противовес общим идеям, превратившихся в догмы, представителей раннего исламоведения, востоковедения, источниковедения Западной Европы - Р.Дози, А.Каэтани, Ф.Крамера, Г.Гримме и др.

Недавно опубликованный, огромный корпус эпистолярного наследия Проф. И.Гольдциера (более 13 000 писем [2] от примерно 1650 человек, на более чем десятки языках мира) имманентно отражают всю совокупность его выдающихся идей, подходов идей, принципов и методов исследования ислама, шариата. Мы, эту громаду эпистолярного наследия Проф. И.Гольдциера, как могли, сгруппировали в 3 знаковых группах адресатов: 1. Корреспонденции с представителями ученых востоковедов,

арабистов, исламоведов из России [3]; 2. Корреспонденции, с представителями стран Ближнего и Среднего Востока; 3. Корреспонденции из Крыма, Азербайджана, из турко-мусульманских регионов. Однако, к нашему великому сожалению, среди них мы не обнаружили корреспонденции связанных с Проф. Бекир Чобанзаде, пока не обнаружили. А, они должны обнаружиться непременно, поскольку Бекир Чобанзаде был одним из близких преданных и стойких учеников, долго был с ним в непосредственных отношениях, начиная со встреч в Истанбуле, учебы в Будапештском Университете, продолжения академического периода завершения становления ученого, получения признания заслуг известного тюрколога-востоковеда под руководством самого Проф. И.Гольдциера.

Бекир Чобанзаде впоследствии оказался в ведущих ролях строительства высшего, академического образования, даже в роли главных исполнителей «лексикографического переворота» - преступных «социалистических экспериментов» в области языковой политики Советов - перехода к латинице, героически боролся за идеи единства тюркских языков в период Советского тоталитаризма на Кавказе и Крыму, в Туркестане, в самый трагический разгар указанных преступлений, вплоть до кончины Проф. И.Гольдциера – до 1921-г., Чобанзаде, наверняка имел с ним связь, в т.ч., письменного обмена. Но, всё это наверно дело будущего ученых языковедов и философов Венгрии, Турции, Крыма, Кавказа, Азербайджана и Туркестана. Мы не теряем надежду на успех!

ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА

Иноятова Диларам

*Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека
indima59@mail.ru*

Формирование современной системы международных отношений в условиях глобализации, диктуется необходимостью расширения тесного взаимодействия государств для совместного решения актуальных проблем современности. На этом фоне Республика Узбекистан, как и Азербайджанская Республика, в качестве новых независимых государств, образовавшихся на постсоветском пространстве, стали полноправными участниками данного процесса. Однако, сотрудничество между странами, уходит своими корнями вглубь веков и основывается на языковых, культурно-религиозных и исторических компонентах.

Вопросы гуманитарного сотрудничества Узбекистана и Азербайджана, заложены посредством Соглашения между Правительством Республики Узбекистан и Правительством Азербайджанской Республики о сотрудничестве в области науки, техники и информации от 27 мая 1996 года [1].

В укреплении гуманитарного сотрудничества, однозначно, большую роль играет азербайджанская диаспора в Узбекистане. В современном Узбекистане проживает более 60 тысяч азербайджанцев, в том числе в городе Ташкенте около 15 тысяч. Наиболее компактно азербайджанцы проживают в Бухарской, Кашкадарьинской, Навоийской, Самаркандской, Сырдарьинской, Ташкентской и Ферганской областях. В соответствии с Указом Президента Республики Узбекистан «О мерах по дальнейшему совершенствованию межнациональных отношений и дружественных связей с зарубежными странами» от 19 мая 2017 года [2]. Правительство Узбекистана продолжает уделять особое внимание поддержке диаспоры этнических азербайджанцев, их всестороннему социальному, духовному и культурному развитию. Это, в свою очередь, позволяет сохранить и развивать национальную культуру, родной язык, обычаи и традиции.

Укреплению культурных связей узбекского и азербайджанского народов способствуют культурные центры. В настоящее время в Узбекистане действует 7 Азербайджанских национальных культурных центров, с местом их расположения в Бухарской, Навоийской, Самаркандской, Сырдарьинской, Ташкентской областях и в городе Ташкенте. Деятельность этих центров координирует созданная в нашей стране в 2003 году Ассоциация азербайджанских культурных центров Узбекистана (ААКЦУ) [3]. Но подлинно знаменательным событием в осуществлении многообразных форм межкультурного диалога народов двух стран стало открытие в 2004 году Азербайджанского культурного центра имени Гейдара Алиева при Посольстве Азербайджанской Республики в Республике Узбекистан. В данном Центре действуют 3 музея (Музей имени Г. Алиева, Музей дружбы Азербайджана и Узбекистана, Исторический Музей Азербайджанской Государственности), кружки танцев, музыки, рисования, курсы информатики и азербайджанского языка. При Центре создана также танцевальная группа «Азербайджан гызлары» и инструментальная музыкальная группа «Азербайджан» [4].

Неоценимый вклад во взаимное обогащение культурно-духовными ценностями народов двух стран вносит и Общество дружбы «Узбекистан-Азербайджан». Тесно контактируя с Азербайджанским культурным центром имени Г. Алиева в Узбекистане, по инициативе данного Общества на регулярной основе проводятся массовые культурные

мероприятия (встречи писателей, поэтов, литераторов, деятелей кино, музыкального, театрального и изобразительного искусства), приуроченные к знаменательным событиям и историческим датам двух стран. Цель проводимых мероприятий заключается в широком ознакомлении общественности с культурно-духовными ценностями как узбекского, так и азербайджанского народа.

СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В XIX ВЕКЕ

Агаева Натаван

*Институт Востоковедения им. акад. З.М. Буниятова НАНА
n.agmaeva@gmail.com*

Если проследить за историей развития различных мировых обществ XIX века, то можно выявить вполне общие для них черты. Во многих странах мира этот период знаменуется проведением реформ, которые позже приведут к кардинальным изменениям в политическом, социальном и экономическом устройстве государств, и определяют новый вектор в развитии человечества. В истории неевропейских стран этому периоду будет дано название «периода модернизации», «евпореизации» или «западничества», и связан будет он с проведением определенных реформ, основной целью которых на первых порах будет улучшение экономического и военного положения страны. Однако чем глубже уходила реформаторская деятельность, тем больше сфер она затрагивала, и дальнейшее развитие страны по новому выбранному пути вскоре приведет к перестройке целого традиционного многовекового государственного устройства по новому западному образцу.

XIX век в истории Османской империи и Азербайджана ознаменовался рядом политических событий, которые также привели к изменению направления социо-культурного развития тюркских обществ обеих стран. Реформы первой половины XIX века в сфере образования и культуры с их выработкой новых общественно-политических программ, появлением новых социально-культурных явлений, развитием новой литературы и идейно-политических направлений породили новую социальную прослойку - интеллигенции. Эта прослойка как основная носительница передовых идей времени сыграет важную роль в деле просвещения собственных народов. А взаимодействия между представителями обеих интеллигенций будет способствовать распространению все новых знаний и идей во всем регионе.

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ ЭПОХИ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ

Хамидова Мухаббат

Национальный Университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

hamidova.2002@mail.ru

В данной статье проанализированы источники, имеющие отношение к истории памятников архитектуры эпохи Амира Темура и Темуридов. Во всех письменных источниках, созданных в XIV–XV веках, период господства Амира Темура и Темуридов признан периодом стабильной политической обстановки и расцвета культуры. В них авторами приведены многочисленные интересные сведения о масштабах созидательной деятельности, своеобразных видах архитектурных памятников, их облике, сложных инструкциях, социальном значении различных зданий, архитектурном декоре, создателей данного исторического наследия. Практически во всех письменных источниках, посвященных освещению жизни и деятельности представителей династии Темуридов, содержатся важные сведения, имеющие отношение к этому вопросу. В частности, к ним относятся труды таких авторов, как Гиёсиддин Али Язди, Низамиддин Шами, Му'иниддин Натанзи, Шарафиддин Али Язди, Мирза Улугбек, Хафиз-и Абру, Фасих Хавафи, Ибн Арабшах, Абдураззак Самарканди, Мирхонд, Хондамир, Захириддин Мухаммад Бабур и другие. Вместе с тем в источниках, созданных последующих веков, относящихся к исследуемому вопросу, отражены сведения о состоянии и использовании памятников архитектуры эпохи Темуридов.

FƏLSƏFƏ

МУСУЛЬМАНСКАЯ ЖЕНЩИНА И СОВРЕМЕННОСТЬ

Фараджева Фидан

Бакинский Государственный Университет
fidanff65@mail.ru

Ислам и мусульманское право оказали глубокое влияние на историю развития государства и права целого ряда государств, в особенности, на положение прав и свобод человека, на статус женщины в обществе. С самого начала своего появления ислам инициировал серьезные изменения в основном на патриархальных нормах аравийском обществе. В период, когда никакая иная система не предоставляла в таком объеме женщине прав в социальной и правовой сфере, в обществе, где рождение девочки расценивалось как проклятие, где сама женщина считалась движимым имуществом, ислам стал рассматривать женщину как личность. В исламской общине женщине стали предоставляться права, которые в другие сообществах уступали неохотно и только под давлением.

Известно, что Коран делает большой акцент на человеческое достоинство, права и свободы, выступает против любой формы дискриминации на основе расы, национального происхождения или рода. В исламе женщинам гарантируется четыре фундаментальных права: право в области норм, связанных с отправлением требований религии, право на приобретение, право на недвижимость и право на гарантию личного достоинства. Такой подход предопределен тем, что ислам рассматривает жизнь во всей ее полноте и многообразии, не исключая тот или иной ее аспект в отношении женщин. Именно с учетом этого положения можно лучше понимать перспективы развития исламского закона и значимость женской роли в создании полноценного общества.

Основная социальная и политическая модель в доисламском аравийском обществе заключалась в семье, основанной по патриархальному принципу. Предписания Корана должны были с одной стороны усиливать патриархальные порядки, с другой - внести новые принципы, регламентирующие вопросы брака, семьи, статуса женщины в исламе в целом. Коран устанавливает новый моральный принцип для семейной жизни. Женщина и дети более не рассматривались движимым имуществом, а расценивались как личности, наделенные правами и обязанностями.

Коран, действительно, предоставил определенные права женщине в период, когда они были угнетены в патриархальном арабийском обществе. Однако мусульманские правоведы позднего времени, обращаясь и вводя в теорию права формулировки, которые ограничивали права женщин, препятствовали реализации многого из того, что было заложено в Коране изначально.

В связи с этим рассмотрим вопрос о том, каким образом в мусульманском праве стало возможным появление различных толкований, казалось бы, единых коранических положений, и каким образом это отразилось на статусе женщины в исламе. Известно, что шариат представляет собой правовую и религиозно-этическую систему, в которой нормы и соответствующие директивы представлены в двух сферах деятельности человека. Во-первых, это «ибадат» — действия мусульманина, предопределенные божественным провидением и относящиеся исключительно к религиозно-обрядовой сфере. Во-вторых, это «муамалат» - действия, относящиеся к категории межличностных отношений. Если первые не подлежат изменению, то вторые нередко требуют нового осмысления толкования отдельных нормативных источников, таких как Коран и сунна для того, чтобы вывести нормы, соответствующие изменившимся социальным условиям. Поэтому имеются проблемы эпистемологического характера, связанные с тем, что в нормативных источниках мусульманскими правоведами они превратно интерпретируются. Это очевидным образом препятствует необходимому прогрессу, например, в такой специфической области межличностных отношений как персональный статус женщины в мусульманском обществе.

Переосмысление статуса мусульманки в современном обществе является одной из главных проблем, которой противостоят мусульманские правоведы, имеющие влияние в сфере интерпретации правовых и этических норм ислама.

MƏNCƏR ƏRƏB MÜTƏFƏKKİRLƏRİ TƏBİƏT HAQQINDA.

Agabəyova Ülviyyə

Bakı Dövlət Universiteti

ulviya.agabeyli@mail.ru

Keçən əsrin əvvəllərində Livandan ABŞ-a köç etmiş böyük ərəb mütəfəkkiri Cübran Xəlil Cübran "Qələmlər birliyi" cəmiyyətini yaratmış və ətrafına mühacir ərəb ziyalıları toplaya bilmişdir. Ər-Reyhani, M.Nüaymə, İbn Dahir, R.Əyyub və digər cəmiyyət üzvlərinin əsas məqsədi ərəb mənəvi mədəniyyətini ABŞ-da və Qərbi ölkələrində təbliğ etməkdən ibarət olmuşdur.

Cübran Xəlil Cübranın, Əmin ər-Reyhaninin, Mixail Nüaymənin yaradıcılığında təbiət haqqında fikirlər mühüm yer tutur. Adları çəkilən mütəfəkkirlər üçün təbiət insan həyatının ayrılmaz hissəsi kimi təqdim olunur.

Təbiət haqqında fikirlərində yenilikçi mütəfəkkir kimi çıxış edən Cübran insanla təbiət, təbiətlə İlahi arasında analoq aparır və göstərir ki, təbiət bəsit bir faktor deyil. Təbiət müstəqil şəxsiyyət kimi, canlı obraz kimi çıxış edir. Cübran təbiəti ilahiləşdirir, təbiətə canlı bir insan kimi baxır, təbiətlə danışıq, onu özünün müəllimi və ilhamvericisi hesab edir, təbiətdə məhəbbət və nifrət, sevinc və kədər, səadət və bədbəxtlik axtarır. O, hər şeyi görür, hiss edir, dərk edir. Təbiət insan qəlbinin varlığı ələmidir. Təbiətin qoynunda insanın üsyankar və tənha qəlbi rahatlıq tapır.

Mixail Nüaymə də, Cübran kimi, təbiətə məhəbbətini, sevgisini, ona olan bağlılığını dünyagörüşündə ifadə etmiş və təbiəti bilik mənbəyi hesab etmişdir.

Professor Aida İmanquliyeva M.Nüaymənin təbiətə bağlılığından danışarkən, onun fəlsəfi ideyalarına da müraciət edərək qeyd edir ki, «Nüaymə istirahət saatlarını təbiətin qoynunda keçirirdi. Təbiətlə ünsiyyətdən böyük ilham alır, daxili rahatlıq və sevinc duyurdu: "Təbiət böyük alicənab, şən-şöhrət aşığıdır. Onu oxumağı bacaranlar üçün ən maraqlı kitabdır, biliyə can atanlar üçün ən kamil məktəbdir. Bütün müəllimlərdən ən yüksəkdə duran müəllim təbiətdir. Lakin bu, yalnız qulaqların eşidə bildiyindən çox eşidənlər, gözlərin görə bildiyindən çox görə bilənlər üçündür".

Cübran da insan – təbiət əlaqəsində onları vəhdətdə götürürdü. Yaradıcılığının son dövrünə təsadüf edən "Ən-Nəbi" ("Peyğəmbər", 1923) kitabında Cübran Emirson kimi, insanı təbiətin ən mühüm parçası hesab edir və göstərir ki, insan daim hərəkətdə, tərəqqidə olan, eyni zamanda mənəviyyata, sonsuz idraka can atan varlıqdır.

Ər-Reyhani fəlsəfəsində də təbiət problemi əsas yer tutur. "Əl-Füreykə vadisi və ya Təbiətə qayıdış", "Vadilərin çağırışı", "Mənim vadidəki məbədim", "Həyat və ölüm bülbülü" əsərlərində təbiət-insan məsələsi qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Çox zaman Ər-Reyhani təbiət-insan probleminə yanaşmada pan-teizmə meyli etmişdir.

Gözəl şair olmaqla bərabər, Cübran istedadlı rəssam kimi tablolarında insanı bəşəriyyətin ən uca təbiəti kimi təsvir edir. O, təkamülə əsaslanaraq qeyd edirdi ki, insan təbiətin övladıdır. Cübrana görə Təbiətdə təbiətin özündən başqa sırr yoxdur. Mütəfəkkir Təbiəti dialektik baxımdan təhlil edir və göstərir ki, nə "bəli" tək başına bəlidir, nə də "xeyr" tək başına xeyrdir. Bunlar ayrı-ayrılıqda mövcud deyildir, onlar bütöv tamı təşkil edir, biri olmasa, digəri də mövcud ola bilməz.

СУФИЗМ И КОРАН В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕДА ЯСЕВИ

«Глупо гоняться за многими объектами любви, когда одно единственное сердце может вместить только одну любовь!» Джами

Салманова Шалала

Bakı Dövlət Universiteti

zohrayusif@mail.ru

В основе суфизма лежит, в первую очередь, религиозное верование, именно поэтому не случайно стремительное и широкое распространение суфизма на Востоке, особенно в странах, где исповедуется Ислам.

Как писал Альфред Лё Шателье, посвятивший себя изучению религий, в частности и ислама, в своей книге «Ислам в XIX веке», вышедшей в свет ещё в 1889-м году: «Некоторые братства имеют чисто религиозный характер. Другие исповедуют очень сильно проявляющийся пантеистический материализм», что «как правило как учение, мистические верования составляют, в настоящее время, деятельное начало, оживляющее ислам и составляющее его единственную живую силу». Он также цитировал мысль Дози, ссылаясь на его книгу «История Ислама», о том, что суфизм имел успех в странах самых правверных, отмечая, в основном, отрицательную сторону суфизма.

Автор книги «Коранический суфизм Мир Валиддин отмечал: «Мистическая тенденция в человеческой природе, к которой относится тасаввуф, была характеристикой серьезных умов у всех народов во все времена. Опыт во всех частных случаях сильно отличался и по масштабности, и по глубине, в соответствии с видением сущности вещей в жизни. Задолго до эпохи ислама преобладающей формой духовной культуры был тщательный умозрительный анализ, в особенности в обществах, склонных к метафизическим размышлениям (в таких как общество греков и древних индоарийцев), сведенный впоследствии к системе духовного воспитания».

Суфизм, получивший распространение в Центральной Азии в IX-X вв., был представлен в виде братств или суфийских орденов (наиболее распространённые из них накшбандийя, йасавийя, кубравийя), возглавлялись шейхами-наставниками «Пути». Если на первом этапе суфизм распространялся, в основном, на арабском и персидском языках, то на последующем этапе обращалось особое внимание на создание и распространение трудов на темы, мотивы суфизма и на других, в том числе на тюркских языках. Одной из основных причин этого было желание пропагандировать суфизм и его первоисточники (Коран и хадисы) среди народов, не владеющих арабским и персидским языками. В этом и состояла цель и огромная, значимая роль творческих поисков первого тюркского поэта –

суфия, основоположника первого тюркского тариката, проповедующего суфизм и постулаты (основные положения) Ислама посредством своих неповторимых литературных произведений, не искажая смысла аятов Корана, в чём мы и видим огромную заслугу Ахмеда Ясеви.

В наследии Ахмеда Ясеви, получившего ещё при жизни славу «Пири Тюркистан» (ведь в тюркоязычных странах шейхов-наставников называли ишанами, пирами или Ата, баба, шейхами), оригинальность тесно переплетена с мотивами и идеями первоисточников (Корана и хадисов). Не ограничиваясь сохранением верности первоисточникам, составляющим основу суфизма и его своеобразным принципам (этапам, моментам, требованиям и пр.; изложение содержания аятов Корана на арабском языке или в переводе), он поэтизировал всё это со свойственной ему одному простотой и глубиной мысли в своих бессмертных стихах, диванах и рисаля.

В своём произведении «Фагирнаме» он обобщает отшельничество в теоретико – практическом плане. Что же касается его произведения «Дивани - Хикмет», здесь та же проблема выражена в художественном аспекте, ярко отражены темы, берущие свои истоки из Корана и сохранившие свой изначальный смысл, такие как ат-тауба (покаяние или покаяние в момент смерти), аджал (предписанный момент смерти), ас-сабр (терпение, терпимость), ар-рийазат (отказ от мирских желаний и потребностей, сведение их до минимума), аз-зикр (поминовение, поминание), ат-таваккюль (упование лишь на Всевышнего) и т.д. Привлекает внимание также отражение таких суфийских тем, как нафс (душа), ашк (любовь к Богу) и ашик (влюблённый), вуслат (воссоединение с возлюбленным), на пути к которому единственная преграда – нафс (7его ступеней) и его предрасположенность к мирскому, преодоление и победа над которым рождает появление Инсани-Камиль (совершенного человека) и является основой философской базы тариката Ходжа Ахмеда Ясеви, известного как «Путь святых». Неоспоримы призывы Ходжи Ахмеда Ясеви к терпимому отношению к иноверцам.

Заслуга Ахмеда Ясеви, посвятившего свою жизнь объединению родственных народов, в первую очередь, в создании «тюркского суфийского пути» неоспорима, его обращение к Корану не искажало смысл самой священной книги, одновременно, не превратило его бессмертные творения лишь в образцы религиозных произведений, а оказало влияние на формирование суфизма не под влиянием чуждой философии или религии, а именно на основе священного исламского первоисточника - Корана.

İRFANIN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI

Məmmədova İlhamə

Dövlət Sərhəd Xidmətinin Akademiyası
ilhama.mamedova72@gmail.com

Nəzəri irfan islami metafizikanı öyrənir. Nəzəri irfan "Qurani-kərim" və hədis-lərə əsaslanır ki, sonradan bunlara istinad edən dini-fəlsəfi traktatlar, təsəvvüfi və irfani poeziya meydana gəlmişdir. İbn Ərəbi, İbn Sina, Sührəvərdi, Molla Sədra və s. kimi filosof-ariflər nəzəri irfanın yaranmasında böyük rol oynamışlar. Bu sahəyə aid ən parlaq əsərlərdən biri İmam Əliyə aid "Nəhcül-bəlağə" əsəridir.

Dini fəlsəfə daha çox dini-nəzəri səciyyə daşıyarsa, irfan öz qarşısında konkret məqsəd qoyur. Başqa sözlə desək, fəlsəfədə Allahı ağıl və idrak yolu ilə dərk etmə- yə cəhd göstərilirsə, irfanda bu şəxsi təcrübə ilə həyata keçirilir.

Nəzəri irfan əsasən varlığın mahiyyətinin təfsirindən ibarətdir ki, bunun da mərkəzində Allah, kainat və insan dayanır. İrfanın bu sahəsi təsəvvüflə çox yaxındır. Nəzərdən qaçırmaq olmaz ki, irfan təkcə əqli (rasional) dəlillərə əsaslanmır, irfandakı vəhy və təcəlli neoplatonizm fəlsəfəsinə də uyğundur. Təbii ki, arif Haqqın təbiətini təkcə düşüncə ilə deyil, vəhy və təcəlli ilə öyrənməyə çalışır. Bu yolda filosof üçün əgər ağıl, məntiq, nəticə çıxartmaq əsas məsələdirsə, arif üçün səy, çalışma, mənəvi cəhətdən təmizlənmə və kamilləşmə əsasdır.

Qeysərinin nəzəri irfana dair fikirlərinə görə bu sahə Allahı onun adları və atributları nöqtəyi-nəzərdən tanımaqdır. Hər şeyin əvvəl və axırının, real həyatın əsl mahiyyətini və çoxsaylı həqiqətlərin (kesrət) mahiyyətində Allahın özü dayanan yeganə Həqiqətə çevrilməsini (kesrətlərin vəhdəti) tanımaqdır.

Deyilənlərdən aydın olur ki, nəzəri irfan Allahı onun adları və atributları cəhətdən və çoxsaylı vücudların vahid vücuda qayıdışını öyrənməyə cəhd edir. Bütün bunlar isə nəzəri cəhətdən irfanın "Qurani-kərimə" əsaslandığına sübutdur. (Əl-Həşr, 24; Əl-Hədid, 3; İxlas)

Nəzəri irfan birbaşa intuitiv və ezoterik kəşflər barəsində fikir, mülahizə və müd-dəalardı ki, seyrü-süluk mərhələlərini keçməmiş insan üçün az və ya çox dərəcədə anlaşılındır. Lakin onun əsas mahiyyəti və həqiqiliyi yalnız əsl ariflərə aiddir.

Arif xüsusi təcrübə proqramına arxalanan bir şəxsdir ki, Allahı birbaşa intuitiv cəhətdən qəlbi vasitəsilə görüb hiss edir. Nəzəri irfan da bu müxtəlif təcrübələrin özünəməxsus şəkildə dini-fəlsəfi traktat, bədii nəsr və nəzm vasitəsilə ifadə olunmasıdır.

İkincisi isə praktiki yəni əməli irfandır ki, Peyğəmbər(S) və onun əsabələrinin həyat tərzinə əsaslanır. İrfanın məhz praktiki, yəni əməli tərəfin də arif və

sufilərin fəaliyyətində bəzi eyniyyətlərə rast gəlmək olar. İrfanda müxtəlif cərəyanların: brahmanların, buddizm nümayəndələrinin: stoisistlərin, nestorianların, asketlərin, neoplatonistlərin və hətta zərdüştilərin də fikirlərinə bənzər bəzi məsələlərə də rast gəlinə bilər və bu da təbii bir haldır, çünki bu cərəyanlara xidmət edən insanların hamısı həqiqət axtarışında olmuşlar və həqiqət təşnələrinin hamısı dini biliklərə malik idilər. Zaman keçdikçə isə insanların inteqrasiyası nəticəsində bu biliklər istər şifahi, istərsə də əlyazma şəklində yayılırdı. Müqəddəs kitabımızda da İslamdan əvvəlki dinlərdən söhbət açılır və onların mənfi və müsbət keyfiyyətləri barəsində danışılır. Mövcud tarixi-ictimai şəraitdə digər dini-fəlsəfi cərəyanların irfanın formalaşdığı böyük tarixi dövr ərzində ona müəyyən təsiri də qaçılmazdır. Lakin irfan yalnız və yalnız Allahın ilahiliyinə və peyğəmbərliyə əsaslanır ki, bunun da özündə tək Yaradanın özü dayanır. "Bəqərə" surəsində deyilir: "Biz Allahın bəndələriyik və (öləndən sonra) Ona tərəf (Onun dərğahına) qayıdacağıq". Ariflər Tanrının bir parçası olan insan ruhunun bir gün Onun özünə tərəf dönəcəyinə şübhə etmirlər. İslam dini hər şeydən əvvəl Allahı Onun buyurduğu kimi insanlara tanıdır, İslamdan əvvəlki dinlərdə göstərilən (xristianlıq, buddizm və s.) Allahın substantivləşdirilməsi fikrinə qarşı çıxaraq tövhidə əsaslanır.

ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİNİN FƏLSƏFİ İZAHİ

İbrahimov Anar

Azərbaycan Respublikasının Dövlət Turizm Agentliyi "Beşbarmaq dağı" Dövlət Tarix-Mədəniyyət və Təbiət Qoruğu
ibrahimov.11.09.97@gmail.com

Şərq sirr və sirrlə doludur. Fikirləşəndə heyrətəməz geyimlərdə şərq gözəlləri, ovsunlayan şərq rəqsləri, ecazkar şərq sarayları və məbədləri, albalı çiçəkləri, bizə məlum olmayan tanrıların qəribə heykəlcikləri və rəngarəng xalçalar dərhal üzə çıxır. Şərq ölkələrinin mədəniyyəti minilliklər boyu inkişaf edib, zəngin, rəngarəng, incə və cəlbedicidir. Şərqin sənəti xüsusi rol oynayır, o, dünyanın başqa ölkələrinin sənəti kimi deyil.

İncəsənət və fəlsəfənin qarşılıqlı əlaqəsi elə ümumi sənət mühitinin özündən yaranmışdır. XV əsrin 30-cu illərində İntibah dövrü sənətinin məşhur nəzəriyyəçisi Leon Battista Alberti "Rəsm haqqında" traktatında rəssamlara ritoriklər, filosoflar və elm adamları ilə ünsiyyət qurmağı tövsiyə etdi. Belə ünsiyyətin əsl təcrübəsi Florensiyada Möhtəşəm Lorenzo sarayında başladı. Ancaq bu ünsiyyətin nəticələri dərhal görünmədi.

Çox zaman şərq dünyası qəribə görünə bilər. Biz onun haqqında demək olar ki, çox az biliyə sahib olduğumuz üçün onun "sirli" olduğunu deyirik və texniki lüğətin dəqiqliyi ilə ifadə olunan bir çox hadisələri "mistik" adlandırırıq, yalnız ona görə ki, özümüz bu lüğətlə tanış deyilik. Düzünü desək, heç kim orta əsrlər latın və sanskrit mənbələrini, heç olmasa tərcümədə öyrənməmişsə, orta əsrlər və ya hind sənətinin fəlsəfəsini izah edəcək qədər səriştəli sayıla bilməz. Orta əsrlər Aristotelin "sənətin məqsədi insanın kamilləşməsidir" ifadəsini qəbul etmiş, "sənətsiz heç bir fayda əldə etmək mümkün deyil" mövqeyinə sadıq qalmışdır. Amma "insan kamilliyi" və "fayda"nın nə demək olduğunu bilməsək, belə sənətin mahiyyətinin nədən ibarət olduğunu anlamaq, izah etmək demək olar ki, mümkün deyil. Başqa sözlə, bu sualları dərinləşdirmək istəyiriksə, işini anlamaq və "qiymətləndirmək" istədiyimiz insanların həyatlarının məqsədini soruşmaqla başlamalıyıq.

İnsanın aktiv həyatı iki cür ola bilər - əməllərin yerinə yetirilməsi və ya yaradıcılıq. Bunlar müvafiq olaraq xidmət və sənət sahələridir; onlardan biri təqva, ikincisini müvafiq olaraq sənətin özü idarə edir. Fəaliyyətin bu tərəfləri hər hansı bir insanın həyatında eyni əhəmiyyətə malikdir, hər hansı birində əskik ola bilər, lakin "Kamil ol" əmrinə uyğun olaraq hər ikisində kamilliyə can atmalıdır. Onların hər biri tamamilə öz sahəsindədir; sənətin son məqsədi əsərin mükəmməlliyidir, xidmət sahəsində son işin əldə etdiyi məqsəd də əsasdır, lakin həlledici əhəmiyyət kəsb etmir. Şüur həm əməldə, həm də yaradıcılıqda mövcuddur.

Bu deyilənlərə əyani olaraq nümunə kimi daha çox uzaq şərq incəsənətində açıq şəkildə göstərə bilərik.

Misal üçün Seylon – buddizmin mərkəzlərindən biridir. Seylonda ən qədim monumental kult tikinti – stupa sayılırdı, burda o daqoba adlanır. XII əsrdə Seylon stupası öz qədim formasında saxlanılmışdır. O yuxarıya doğru uzadılmış yarım sferik tikinti idi və onun dairəsində bir neçə sıra oyma kapitelləri ilə sütunlar yerləşirdi. Polonnaruvada həm də kult tikintilərinin ayrı növləri – mağara məbədləri saxlanılmışdı. Onlardan ən yaxşısı XII əsrə aid olan Qal-Vixaradı. Dağda yonulmuş Qal-vixaranın interyeri çox mürəkkəb deyildi. Həmişə olduğu kimi məbədin daxilində oturan Buddanın heykəli yerləşirdi. Fasadın traktovkası daha maraqlıdır. Bu tipli nümunələr özündə daha çox şərq incəsənətinin fəlsəfəsini özündə birləşdirir.

Qeyd olunan bütün fikirlər şərq dünyasının bir parçası olan Azərbaycanda da özünəməxsus formada özünü biruzə vermişdir. Ziyərgah profillı memarlıq nümunələrində fəlsəfi mahiyyət daha çox özünü göstərir. Belə nümunələrdən biri isə Beşbarmaq dağıdır.

YALNIZLIĞIN FƏLSƏFƏSİ VƏ İSLAM DÜŞÜNCƏSİNDƏKİ YALNIZLIQ ANLAYIŞI

Aygün Xəlilqızı

Bakı Dövlət Universiteti

aygunhkhhalil@bsu.edu.az

Tənhalıq o məfhumlardan biridir ki, o həyatın real mənasını hətta adi şüurda belə aydın göstərə bilir. Lakin bəzən bu intuitiv aydınlıq aldadıcıdır, çünki mürəkkəb, bəzən ziddiyyətli konsepsiyanın məzmunu rəasional təsvirdən yayınır, yalnızlıq anlayışının ziddiyyətli fəlsəfi məzmununu gizlədir. İnsan mahiyyət etibarilə cəmiyyətdən kənar da var olub yaşaya bilməz. Hələ Antik dövr filosofu Aristotel qeyd edirdi ki "insan cəmiyyətdən kənar ya Tanrıdır ya da heyvan" Tənhalıqın ən fundamental bir antipod kimi görünməsi insanın xarakterindəki, mahiyyətindəki birgəyaşayış və şəxsiyyətlərəarası münasibətlərdə yaranan ya rəasional ya da qeyri- rəasional yalnızlıq istəməsi səbəbindəndir. Bu məfhum insan üçün bəzən qurtarıcı, bəzən isə əzab vericidir. Təbii ki, şəxsiyyəti xasiyyətindən qoparan mərkəzdən qaçma qüvvələr, sosial kontekst və onun "tanrı" və ya "heyvan" mövqeyində yerləşdirilməsi də fərdilik, eqosentrizm, təcrid, yadlaşma və s. kimi xüsusiyyətlərlə əlaqədardır.

Orta əsrlərdən fərqli olaraq sənayeləşmə dövrünün insanı artıq dini dəyərlər, adət və ənənlərin istiqamətləndirdiyi kənd və qəsəbələrdə sakit həyat sürən, özünü həyata bağlayan bütün dəyərləri geridə qoyaraq böyük sənaye mərkəzlərinə axın etməyə başladılar. Bu zaman qeyri-bərabər paylanan imkan şərtləri özü ilə bərabər çətin bir həyat mübarizəsini tələb etdi. Bu mövzuda Eugene Lonesko belə yazırdı: "dini, metafizik dəyərlərdən qoparılan, təbii mühitdən və ətrafından uzaqlaşan yeni şəhər insanı özünü həyata bağlayacaq yeni dəyərlər arxasınca qaçmağa başlayar.. Mənimsəməyə başladığı yeni kapitalist dəyərlər o günə qədər sahib olduğu sıx feodal və ailə dəyərlərinin parçalanmasına yol açar. Getdikcə ətrafına və ən əsası da özünə yadlaşan, özgələşən insan özünü içindən çıxılması mümkün olmayan sosial –psixoloji problemlərin içində tapar. Cümhur Yılmaz Madran. Modern İngiliz romanında Mikhail Baxtin. İstanbul 2012. s.9

Yalnızlıq həm sosial həm də psixoloji bir hadisədir. İslam düşüncəsindəki yalnızlıq insanın özünü Allaha təslimiyyəti ilə başlayan bir yolda özünü göstərir. Bir insanın özünü dərk etməsi üçün Allahı dərk etməsi, Allahı dərk etməsi üçün isə özünü dərk etməsi şüarını önə çəkən İslam, özündərkən başlanğıcını Allahı dərk etməyə yönləndirir. Bu zaman yalnızlıq içə qayıdış vasitəsilə insan qəlbinin tərbiyəsinin memarı olaraq ən üstün mənəvi keyfiyyətlərin lokomotivinə çevrilə bilir. Yalnızlığın İslam düşüncəsindəki ən dərin fəlsəfəsi də bundan

ibarətdir ki, yalnızlaşdıqca Haqqa yaxınlaşan bir insan mənəvi vəhdətə çatır, mənəvi vəhdət isə insanı ən uca varlığın himayəsində qorunmağa xidmət edir. İslam dinində İnziva, zühd, çilə, xəlvət kimi anlayışlar cəmiyyət həyatından qaçıb xarici aləmlə əlaqəsini kəsən insanlara deyilir. İslam dinində əsasən təsəvvüf həyatında var olan bu anlayışların da yalnızlığı fərqli, mənfi mənada işlədilməsi xoş qarşılanmır. Xəlvət, inziva kimi yalnızlıq hallarının da biddətlərdən uzaq tutaraq İslami şərtlər içərisində həyata keçirilməsi uyğun görülür.

Bəzən yalnızlıq anlayışı kimsəsizlik, təklik anlayışları ilə də əvəz olunur. İslamdakı yalnızlıq isə ətrafdakı qələbəliklərdən uzaqlaşib varlığının dərkinə çatınca yalnız olmadığını idrakına varmaqdır. Bir sözlə İslamda insan yalnızlıq yaşasa da lakin tekbaşına deyildir.

MULTİKULTURAL SİYASƏT VƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR

İsrafilova Aynur

Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş Üzrə Dövlət Komitəsi
aynurisr@gmail.com

Multikulturalizm və qloballaşma müxtəlif sivilizasiyaların və konfessiyaların dinc yanaşı yaşaması vəziyyətini nəzərdə tutur. Azərbaycan tarixən həmişə multikulturalizmin və qlobalizmin vətəni olmuşdur, bu gün də vətəni olaraq qalır. Lap qədim zamanlardan etibarən Azərbaycana gəlmiş müxtəlif dilli və konfessiyalı xalqlar burada məskən salaraq buranı özlərinə vətən seçmiş, yerli əhali ilə qaynayıb qarışmışlar. Bu tarixi prosesdə azərbaycanlılar bir millət olaraq burada yaşayan digər millət və xalqların mədəniyyətlərindən həm bəhrələnmiş, həm də onlara öz mədəni dəyərlərini ötürmüşdür. Heç də təsadüfi deyildir ki, Azərbaycanın paytaxtı Bakı şəhəri XX əsrin lap əvvəllərindən etibarən "beynəlmiləl şəhər" statusunu qazanmışdır. Bakı tam bir əsr ərzində Qafqaz xalqlarının, eləcə də buralara köçüb gəlmiş xarici ölkə vətəndaşlarının mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

Hazırkı şəraitdə Azərbaycan mədəniyyəti, istər ölkə daxilində yaşayan müxtəlif millət və xalqların, istərsə də qonşu respublikalarda yaşayan millətlərin mədəniyyətlərini zənginləşdirən və onlara təsir edən mühüm mənbədir. Son illərdə Bakıda, eləcə də respublikanın digər şəhərlərində müşahidə edilən sosial-siyasi dəyişikliklər bunun bariz nümunəsidir. Bakının dünya mədəniyyətlərindən birinin mərkəzinə çevrilməsini qloballaşma və multikulturalizm hadisəsi kimi də qəbul etmək olar.

İkinci Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumundakı çıxışında prezident İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi: "Multikulturalizm bizim həyat tərzimizdir. Nisbətən

yeni anlayış olmasına baxmayaraq, multikulturalizm xalqımıza xas olan bir anlayışdır. Əsrlər boyu müxtəlif dinlərin, millətlərin nümayəndələri Azərbaycanda bir ailə kimi yaşamışlar."

Ulu Öndər Heydər Əliyev ölkəmizin həyatında siyasi stabilliyin təmin olumasını qonşuluqda yaşayan xalqların dostluq və əməkdaşlığının hansı səviyyədə olmasında görürdü. Şərqlə Qərb İqtisadi Dəhlizinin və böyük İpək Yolunun düz mərkəzində yerləşən Azərbaycan daim dünyada baş verən qlobal sosial-siyasi proseslərin fəal iştirakçılarında biri olmuşdur. İstər qlobalizmin, istərsə də multikulturalizmin əsas elementlərindən birini tolerantlıq təşkil edir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın ictimai-siyasi, o cümlədən mədəniyyət sahələrində köklü dəyişikliklərə səbəb olan modernləşmə əvvəlcə mədəniyyətdə, bədii ədəbiyyat və memarlıq sahəsində təzəhür edərək, sonralar cəmiyyətin müxtəlif sahələrinə fəlsəfəyə, siyasətə, dinə, elmə, ümumən mədəniyyətə sirayət etmişdir.

Multikulturalizm mədəniyyət sahəsində birtərəfliyi ifadə edən avrosentrizm ayrı-seçkiliyin bütün formalarına qarşı çıxan fenomen olub, Azərbaycan cəmiyyətinin ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir.

Multikulturalizm bir çox fərqli xarakterə malik olan mədəniyyətin hər birinə eyni dəyərin verilməsinə, hər birinə eyni dərəcədə münasibət göstərilməsinə, hər birinin eyni hörmətlə ortaq bir çərçivədə bərqərar olmasına istinad edən bir mədəniyyət siyasətidir. İnsanların birgə yaşayışının ən yüksək ifadəsi olan multikulturalizmin ölkəmizdəki tarixi olduqca qədimdir. Məhz multikulturalizmin ölkəmizdə min illərdir mövcud olması sayəsində dinindən, irqindən və milli mənsubiyyətindən asılı olmadan hər kəs burada sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayır, ölkəmizdə heç bir irqi, dini və milli təzyiqə rast gəlinmir.

Azərbaycanda heç vaxt dini, yaxud da ki, milli zəmində qarşıdurma, anlaşılmazlıq olmamışdır və əminlik ki, olmayacaqdır."

Müxtəlif etnik və dini azlıqları özündə birləşdirən Azərbaycanda hər bir toplumun dini, milli və mədəni dəyərlərinə hər zaman hörmət edilmiş, onlara tolerant münasibət bəslənmiş və müxtəlif mədəniyyətlərin, sivilizasiyaların, dinlərin və millətlərin nümayəndələri azad bir şəkildə öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycan bütün tarixi boyu müxtəlif yadelli işğalçıların, təcavüzkar və qəsbkar qonşuların hücumlarına məruz qalmasına baxmayaraq hər zaman öz tolerantlığında və mehriban qonşuluq siyasətində ardıcıl olmuşdur.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ

Hüseynli Ceyran

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
ceyran.huseynli.13@gmail.com

Dövlətin milli-mənəvi dəyərlərimizə olan münasibəti onun prioritet istiqamətlərdən biri olaraq qarşıya qoyduğu məsələlərdəndir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin mədəni tərəqqi, islami dəyərlərə yeni prizmadan baxış kimi meyilləri ictimai düşüncənin formalaşmasında özünü göstərir. Bu amillər zaman-məkan kontekstində həllini tapmaqdadır. Dünyada gedən qloballaşma və inteqrasiya prosesində ölkəmiz uğurlu gələcəyi təmin etmək üçün tarixi köklərimizə söykənir. Azərbaycan dövləti tərəfindən qarşıya qoyulan siyasət özündə bu və digər məsələləri ehtiva edir. Azərbaycan Prezidenti Cənab İlham Əliyevin apardığı məqsədyönlü siyasəti və xalqa göstərdiyi yüksək qayğısı Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinin qorunması və beynəlxalq səviyyədə təbliği məqsədinə istiqamətlənmişdir.

İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi, əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır. Çünki qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bu zərurət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorumalı, milli mədəniyyətimizi millətin qloballaşmadan özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyətimizin milli özünəməxsusluğunu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq, mühafizə etmək mümkündür.

Bir tərəfdən, respublikamızda milli və bəşəri dəyərlərin sintezini, dünya təcrübəsinə inteqrasiyanı təmin edən mühitin formalaşdırılması yönündə həyata keçirilən islahatlar dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətlərin səviyyəsinə çatmağa şərait yaradır. Digər tərəfdən sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrədilməsini, kompleks təlim-tərbiyə sisteminin qurulmasını, yaradıcılıq əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir.

Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin üzvü kimi inteqrasiya proseslərindən təcrid oluna bilməz. Deməli, bugün kənar təsirlər qarşısında milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi probleminə daha ciddi fikir verilməlidir. Ona görə də biz bu dəyərləri aşınmalardan qorumalı, milli mədəniyyətimizi qloballaşmanın mənfi təzahürlərindən özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Mədəniyyət sahəsində özünü tənzipləmə metodları tətbiq edilməli, prioritetlər

aydınlaşdırılmalı və maliyyələşdirilməlidir. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində milli mədəniyyətin özünəməxsusluğunu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq, mühafizə etmək mümkündür.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyalarının qorunması və davam etdirilməsində rolunu oynayan Heydər Əliyev Fondunun da bu istiqamətdəki məqsədyönlü fəaliyyətini qeyd etməliyik. Fondun sədri YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyevanın təşəbbüsü və dəstəyi Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin dünyaya inteqrasiya olunmasında böyük əhəmiyyətə malikdir. Heydər Əliyev Fondu ölkənin mədəni tərəqqisi, sivil dünya birliyinə inteqrasiyası, xalqın maddi rifahının yaxşılaşması naminə ümummilli liderin zəngin irsindən bəhrələnməklə bu işə xidmət edən genişmiqyaslı proqram və layihələrin reallaşmasına nail olur.

Azərbaycanın qədim, rəngarəng mənəvi dəyərləri, mədəni irsi hazırda xalqın fəxr mənbəyi və dünya mədəniyyətinə töhfəsi qismində çıxış edir. Bu sahəyə dövlət qayğısının günü-gündən artması və beynəlxalq təcrübənin tətbiqi istiqamətində görülən işlər qeyri-maddi mədəni irsin gələcəyinə nikbin baxmağa ümidləri artırır. Görülən işlərin davamı olaraq, "Azərbaycanın qeyri-maddi mədəni irs subyektlərinin informasiya bankının yaradılması" haqqında əmr də mənəvi dəyərlərimizə bir dəstəkdir. Bunun əsasında yaradıcı nailiyyətləri özündə əks etdirən xüsusi portfoliolar yaradılacaqdır. Portfolioların yaradılmasında məqsəd Azərbaycanın milli-mənəvi dəyərlərinin beynəlxalq aləmə inteqrasiyası, qeyri-maddi mədəni irsinin dünyada tanıtılmasıdır.

Azərbaycan ali təhsili yeni yüzilliyin mütərəqqi meyillərini özündə əks etdirməli, əvvəlki nəsillərin təcrübəsini toplamalı, həm bəşəri dəyərlərə, həm də milli mədəniyyətin humanist əhəmiyyətinə əsaslanmalı, Azərbaycan xalqının etnik bənzərsizliyinin qorunub saxlanılmasına istiqamət götürməlidir.

DİN VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ

Babayev Əli, Ağayev Çingiz

Bakı Dövlət Universiteti

ali76@bk.ru

Dəyər formalaşdırıcı və sosial cəhətdən möhkəmləndirici institutlar kimi fəaliyyət göstərən dini qurumlar ölkənin sosial təhlükəsizliyinin təmin edilməsində mühüm amillərdir. Dövlətin milli təhlükəsizliyinin dini komponenti dedikdə millətin dini həyatının elə vəziyyətini başa düşmək lazımdır ki, o, müəyyən şərtlər daxilində, dövlətin milli maraqlarına, cəmiyyətin sabit inkişafına və vətəndaşların zəruri hüquq və azadlıqlarının həyata keçirilməsinə təhlükə ya-

rada bilər. Bu, müəyyən bir cəmiyyətin (şəxslərin, dindarlar qruplarının, dövlətin) həyati mənəvi və dini mənafeələrinin daxili təhdidlərdən və kənar müdaxilələrdən qorunması vəziyyətini təmin edən ictimai-siyasi tədbirlər sistemidir.

Dövlətin sosial təhlükəsizliyinin mənəvi və dini komponentinin əsas obyektlərinə aşağıdakılar daxildir: ölkə vətəndaşları, onların mənəvi və dini hüquq və azadlıqları; dini qurumlar və onlar arasındakı əlaqələr; dövlət, onun milli-mədəni özünəməxsusluğu, müstəqilliyi və ərazi bütövlüyü.

Dövlət mənəvi və dini sahədə sosial təhlükəsizliyin əsas subyekti kimi, dini qurumlarla birlikdə xalqın mənəvi birliyini, cəmiyyətin mütərəqqi inkişafının sabitliyini və dinamizmini təmin etməyə hesablanmış məqsədyönlü siyasət həyata keçirir. Bu istiqamətdə dövlət siyasətinin nəticəsi mənəvi və dini sahədə milli maraqların həyata keçirilməsi olmalıdır: ölkənin suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, humanitar proseslərin dövlət tərəfindən səmərəli və sosialyönlü idarə olunması, ifadə azadlığı və dini maraqların reallaşdırılması, fərdlərin və dindar qruplarının fəaliyyətində özünü göstərən münafiqələrin konstruktiv həlli. Sosial təhlükəsizliyin ən mühüm amilləri ciddi şəkildə qorunmalıdır:

-dindaxili sabitlik (məzhəblər və konfessiyalararası harmoniya - dini münaqişələri qeyri-zorakı üsullarla həll etmək bacarığı);

-xarici dini sabitlik (ölkənin beynəlxalq nüfuzunun möhkəmləndirilməsi, milli-mədəni özünəməxsusluğunun və müstəqilliyinin qorunub saxlanması);

-ayrı-ayrı şəxslərin və dindar qrupların dini ehtiyaclarının, ifadə və din azadlığının tam ödənilməsi;

-dövlətin ictimai-siyasi və mənəvi inkişafı, o cümlədən ölkənin mənəvi və dini təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində əsaslı strategiyanın mövcudluğu.

Dinin inkişafını, onun etnik qrupla, millətlə qarşılıqlı əlaqəsini nəzərə alaraq biz "etno və milli-konfessional proseslər" terminindən istifadə edirik. Bu, müəyyən bir cəmiyyətin etnik, milli həyatında baş verən, dini amillərlə əlaqəli hadisələrin məcmusudur. Onlar etnosun və millətin güclənməsinə və möhkəmlənməsinə və yaxud əksinə - etnik və ya milli təcridə, digər etnik qruplarla birləşməyə və ya onlarla qararlaşmış sərhədlərin ayrılmasına gətirib çıxara bilər. Etnosun və ya millətin konkret dinlə sıx birləşməsi nəticəsində "etno və milli-konfessional birlik" yaranır. Onun mənşəyi ibtidai qəbilələrdən, tayfalardan, millətlərdən tutmuş müasir inkişaf etmiş ölkələrə qədər müxtəlif tarixi tipli insan icmaları əsasında dinlərin mövcudluğu ilə bağlıdır. Bu prosesdə əlaqələrin formalaşması nəticəsində etnik və ya milli ünsürlərin konfessionallaşması, dinin, xüsusən də onun kultunun etnik rəng alması zamanı etnik-konfessional və ya milli-konfessional icmalara çevrilməsi baş verir. Müəyyən etnik qrupun mühacirləri arasında etno-konfessional birlik formalaşma bilər və bu, onlara öz etnik kimliyini qoruyub saxlamağda kömək edə bilər. Millətin möhkəmlənməsinə

yönəlmiş sosial təhlükəsizlik siyasətinin həyata keçirilməsi kontekstində biz dini münasibətlərin konflikt faktorlarını nəzərə almalıyıq - bu, obyektiv və subyektiv ilkin şərtləri olan dini zəmində münaqişələrə səbəb olan amillərin məcmusudur.

Dövlət-din münasibətlərində ciddi problem dini sferanın həddindən artıq siyasiləşməsidir, müəyyən siyasi qüvvələr dini qurumlardan öz şəxsi, çox vaxt məhdud partiya maraqlarına çatmaq üçün istifadə etməyə çalışırlar. Dini təşkilatlar bu işdə kifayət qədər fəal iştirak edirlər. Onlar çox vaxt müəyyən siyasi qüvvələri mənfi əməllərə təhrik edirlər. Dini qurumlar cəmiyyətin konsolidasiyasına töhfə verməlidirlər. Dövlət, siyasi kampaniyaların nəticələrinə təsir vasitəsi kimi dini sferanın siyasiləşdirilməsini qadağan etməklə, dini qurumların inkişafı, onların cəmiyyətdə müsbət mənəvi dəyərlərin təsdiqi və xeyriyyəçilik fəaliyyəti üçün əlverişli şərait yaratmalıdır.

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL PROSESLƏR VƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR ŞƏRQ-QƏRB MÜNASİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ

İbrahimov Əli

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
ali.ibrahimov@artopa.com

Hər şeydən əvvəl "mədəniyyətlərin dialoqu" və "Şərq-Qərb" anlayışlarına bir aydınlıq gətirək. "Mədəniyyətlərin dialoqu" anlayışı altında mədəniyyətlərin qarşılıqlı münasibəti, birinin digərinə təsiri və s. məsələlər nəzərdə tutulur. Bu, ya qarşılıqlı əməkdaşlıqda bir-birilə mübarizə şəklində mövcud olur, daha təkmil mədəniyyətlər nisbətən zəifləri assimlyasiyaya məruz edir, yaxud onu öz içində əridir.

Cəmiyyətin maddi-kultural dəyərlərinə hörmət, ehtiram zəminində AR-nın Prezidenti İlham Əliyevin 2016-cı ili "Multikulturalizm ili" elan etməsi barədə 10 yanvar sərəncamından irəli gələn müddəalar bütün Azərbaycan xalqı üçün prioritet əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bütün bunlar nəzərə alınaraq Bakı Dövlət Universitetinin və Türk mədəniyyəti və irsi fondunun birgə təşkilatçılığı ilə 2022-ci il 14-15 dekabr tarixlərində Şərqsünaslıq fakültəsinin yaranmasının 100 illik yubileyinə həsr olunmuş "Azərbaycan şərqsünaslığı Şərq-Qərb elmi-mədəni və ictimai-siyasi dialoqu kontekstində" mövzusunda beynəlxalq elmi konfransının keçirilməsi yerinə düşür və böyük maraq doğurur.

Antik yunan alimləri şərqilərə yuxarıdan aşağı baxsalar da öz mövzularını Şərqdən götürərdilər. Məsələn, Platonun dövlət ideyası Misir təbəqə quruluşunun əksi idi (K.Marks).

Sonrakı tarixi dövrlərdə bu proses davam etmiş, Şərqdə "Leyli və Məcnun", Qərbdə "Romeo və Culyetta", "Ruslan və Lyudmila şəklində zühur etmişdir". İngilis utopik sosializmin banilərindən biri Tomas Mor (1478-1535) özünün "Utopiya" əsərinin mövzusunı da Nizaminin "İsgəndərnamə" əsərinin "İqbalnamə" hissəsində təsvir etdiyi ideal dövlət ideyası-ədalətli hökmdar cəmiyyəti ideyasından əxz etmişdir. Alman şərqsünası Fridrix Bodenshtet dostu Mirzə Şəfi Vazehin şeirlərini öz adına çıxarmaqla daha da irəli getmiş, öz həmvətənlərini xeyli qabaqlamışdır.

Cəmiyyətin maddi-kultural dəyərlərinə hörmət, ehtiram zəminində hər fərdin özünəməxsus yanaşma tərzində ümumi qəbul edilən modelə uyğunluq özünü göstərməlidir. "Şərq-Qərb" terminlərinə gəldikdə isə onu coğrafi mənada deyil, mədəni-mənəvi, hətta məfkurəvi cəhətdən anlamaq lazım gəlir. Burada aparıcı rol təfəkkür tərzini, həyat tərzini, düşüncə tərzini və s. oynayır.

İkili dünya düzümünün aradan qalxması, onun bir qütblü, yaxud çox qütblü dünya sistemini ilə əvəz olunması ideyalar və dünyagörüşlər arasındakı mübarizəni aradan qaldırmadı, əksinə bu mübarizəni də alovlandırdı. S.Hantinqton bu mübarizəni belə səciyyələndirir. "Dünya mədəni böhrana düşüb. Qərb mədəniyyəti əsasən iki istiqamətdə: İslam və Konfutsi sivilizasiyalarına qarşı yönəlib". Bu, hazırkı zamanda "Qərb hamıya qarşı" şüarının tərkib hissəsinə çevirmişdir. Halbuki zamanın inkişaf meyilləri isə mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların toqquşması məsələsinə, onların dialoqu şəklində başa düşülməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin yeritdiyi konstruktiv daxili və xarici siyasəti Mehriban xanımın yorulmaz fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan uğurlar beş əsas cəhətin Azərbaycan mədəniyyəti üçün qənaətbəxş olduğunu əsaslandırmağa imkan verir: 1. Tolerantlıq; 2. Multikulturalizm; 3. Dialoq və əməkdaşlıq; 4. Milli olanla qlobal olanı aydınlaşdırmaq; 5. Şovinizm və irqçiliyin bütün təzahürlərinə qarşı barışmazlıq.

Şərq və Qərb mədəniyyətlərinin bir-birinə güzəştə getməməsi bəşəri ideyalara mənfəət təsir göstərə bilər. Bu isə heç də arzuolunan bir proses deyildir.

Müasir Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin daimi əbədi olması da multikultural müstəvidən xalqın elitar cəmiyyətə doğru inkişafının təminatına düzgün yanaşmasıdır. Bu yanaşmada baxışlar müxtəlifliyi də çoxdur. Analitik sorğulara daha çox önəm verənlər əsasən intellektual səviyyəli arasında olur.

Bütün bu yuxarıda deyilənlərə yekun vuraraq demək olar ki, Azərbaycan mədəniyyəti özünün arxetipləri, abidələri, daş sərdabələri və möhkəm kökləri ilə öz tarixi keçmişinə möhkəm tellərlə bağlıdır.

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN ŞƏRQ BƏDİİ-FƏLSƏFİ FİKRİNƏ TƏSİRİ

Əqiq Gülnar Zöhrab

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
gulnarjafarzade2022@gmail.com

Görkəmli Azərbaycan dramaturqu, maarfçi-filosof və ictimai-siyasi xadim Mirzə Fətəli Axundzadə (1812-1878) realist sənətkar, dramaturgiyanın banisi kimi zəngin yaradıcılığı ilə ədəbiyyatımızın inkişafına müstəsna xidmət göstərmişdir.

Axundzadə öz dərin məzmunlu dram əsərləri və "Kəmalüddövlə məktubları" adlı fəlsəfi traktatı, eyni zamanda ədəbiyyat və sənət haqqında bəddii-fəlsəfi və elmi-publisist düşüncələrini ümumiləşdirdiyi tənqidi məqalələri ilə yanaşı dövrünün tanınmış ziyalılarına ünvanladığı məktubları ilə də Şərqlə xalqlarının mədəni və ictimai tərəqqisinə xidmət etmişdir.

Bildiyimiz ki, M.F. Axundzadə ömrünün otuz ildən çoxunu Şərqdə əlifba islahatını həyata keçirməyə sərf etmiş və bu məqsədini həyata keçirmək üçün İranın və Osmanlı Türkiyəsinin bir çox yüksək rütbəli şəxsləri ilə məktublaşmışdır. Onun müntəzəm məktublaşdığı belə şəxsiyyətlər sırasında Mirzə Cəfər xan Müşirüddövlə, Əminülmülk Paşa xan, Hüseyn xan Nizamüddövlə, Nasirülmülk Mahmud xan, Hacı Şeyx xan (İranın Londonda səfiri), Mirzə Yusif xan (İranın Fransada səlahiyyətli səfiri) və Qacar şahzadələrindən İranın Maarif naziri Əliqulu Mirzə Etizaddüssəltənə, Hacı Fərhad Mirzə Mötəmədüddövlə və Cəlaləddin Mirzə olmuşdur.

Qacar şahzadələrindən Cəlaləddin Mirzəni (1827-1872) bu xanədana mənsub olan mütərəqqi fikirli ilk şahzadə hesab etmək olar. O ədəbi fəaliyyətlə də məşğul olmuş, "Cəlali" təxəllüsü ilə şeirlər yazmış və İran şahlarının tarixindən bəhs edən "Nameye-Xosrovan" adlı üç cildlik nəsr əsərini qələmə almışdı.

Cəlaləddin Mirzənin ictimai-siyasi görüşlərinin formalaşmasında darülfünunun həyatı ilə yanaşı, Şərqlin böyük mütəfəkkiri Mirzə Fətəli Axundzadə də mühüm rol oynamışdı.

Zamanının böyük maarifçi və ədibi olan M. F. Axundzadə haqqında Cəlaləddin Mirzənin necə yüksək fikirdə olması onun İranın Tiflisdəki konsulu Mirzə Yusif xan Müstəşarüddövləyə yazdığı məktublarından bəlli olur. Şahzadə məktubunda Rusiyada iki böyük alimin olduğunu vurğulayaraq yazır ki, onlardan biri Peterburqda Mirzə Kazım bəy, digəri isə Tiflisdə Mirzə Fətəlidir. Qəlbi vətən, millət eşqi ilə döyünən və bütün ömrü boyunca xalqın savadlanıb tərəqqi yoluna qədəm qoyması uğrunda əzmkarlıqla çalışan M. F. Axundzadə Cəlaləddin Mirzə ilə tanışlığından çox sevinir, cəhalət və xurafat girdabında çabalayan bir məmləkətdə bu çür aydın düşüncəli vətənpərvər gəncin yetişməsinə alqışlayırdı.

Cəlaləddin Mirzəyə yazdığı məktublarından birində Mirzə Fətəli şahzadənin "Nameyi-Xosrovan" əsərini tarixi prizmadan müsbət qiymətləndirsə də, ona fars nəsrinin inkişaf etməsi üçün tənqidi mövzuda əsərlərin yazılmasının vacib olduğunu bildirir.

Mirzə Fətəli Axundzadənin məktublaşdığı Qacar şahzadələrindən biri də vəliəhd Abbas Mirzə Qacarin oğlu Fərhad Mirzə (1818-1888) olmuşdur. Şahzadə Fərhad Mirzə bir çox əsərlər, o cümlədən səfərnamələr müəllifidir. O, Məkkə səfəri zamanı 1875-ci ildə Tiflisdə olmuş və Axundzadə ilə görüşmüş və bu görüşlə bağlı xoş təəsüatlarını "Səfərnamə"sində bölüşmüşdür. M. F. Axundzadə də bu görüşü Hacı Fərhad Mirzəyə yazdığı məktubda xatırlayaraq ona öz əsərlərini göndərdiyi üçün təşəkkürünü bildirir. Məktubun məzmunundan məlum olur ki, Fərhad Mirzə Tiflisdə olarkən Axundzadəyə Həzrəti-Məhəmmədin şərinə yazdığı qəsidəsini oxumuş və Axundzadə bu qəsidəni çox bəyənmişdir.

Şərq-Qərb mədəniyyətinə dərinlən bələd olan və dünya ədəbi-estetik fikrini Monteskyö, Volter, Russo kimi Qərb maarifçi filosoflarının nəzəri-fəlsəfi baxışlarından örnək alan Mirzə Fətəli Axundzadənin müasirlərinə yazmış olduğu məktublar Şərq ölkələrinin müsəlman cəmiyyətində maarifçilik meyllərinin inkişafına təkan vermiş, dövrün ədəbi-mədəni mühitinin tərəqqisinə xidmət etmişdir.

МЕСТО И РОЛЬ СМИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Самедова Гамида

*Академия Государственного Управления При Президенте
Азербайджанской Республики
Hemidesamedova63@gmail.com*

Человек всегда стремится чему-то научиться, узнать о чем-то. Он также хочет поделиться своими знаниями с другими. Он также пытается сделать процесс получения и передачи информации максимально быстрым.

Современный период называют информационной эпохой, когда устанавливается информационное общество, информация выступает ведущей силой жизни человека, а также происходит углубление и расширение процесса глобализации. В условиях, когда стремительное развитие коммуникационных технологий и Интернета стало неотъемлемой частью повседневной жизни, проблема интеграции общества в глобальное информационное пространство в форме, соответствующей национальным интересам, является весьма актуальной. Во всем мире возрастает роль

средств массовой информации (СМИ) в определении направления развития общественно-политических процессов. СМИ – это социальный инструмент, который воздействует на внимание к той или иной проблеме и решает ее. Важным фактором здесь должна быть беспристрастность журналиста. Сегодня Интернет, именуемый «Всемирной паутиной», охватывает все страны мира, и число его пользователей увеличивается. Это один из главных признаков информационного общества.

Как было сказано, в современную эпоху роль массовой информации и средств коммуникации, доносящих ее до общества, постоянно возрастает. Средства массовой информации, которые называют «четвертой ветвью власти», в новейшее время значительно расширили свое влияние на общество. Информационные программы, различные теле- и радиопередачи, статьи, фильмы и т.п., представляемые средствами массовой информации зрителям, слушателям и читателям формирует представления и мысли людей по различным вопросам, отношение к общественно-политическим событиям, духовно-нравственные ценности, повседневный образ жизни и вкус. Информация различного содержания, отраженная в СМИ, может быть полезной и вредной с точки зрения конкретных ценностей и позиций. Помимо обеспечения нормального течения общественной жизни, информация, распространяемая в средствах массовой информации, может дезориентировать общественное мнение, нарушать общественно-политическую и даже экономическую стабильность, оказывать деструктивное воздействие на общественную жизнь и национально-нравственные ценности. В связи с этим рассмотрение вопросов информационной безопасности очень важно для защиты национальных интересов. Сегодня информационные войны, широко распространенные во всем мире, столь же опасны и решительны, как и вооруженные войны. Средства массовой информации, в том числе пресса, часто используются как оружие против национальных интересов государств в информационной войне. Работник СМИ не должен забывать, что его деятельность направлена прежде всего на служение обществу и людям, к которым он принадлежит. По этой причине на средства массовой информации возлагается большая ответственность по защите информационной безопасности общества от информационных атак. Помимо правильного информирования людей, принципиальную характеристику в условиях глобализации имеет учет национальных интересов и интересов. Поэтому главное для информационного общества состоит в том, чтобы человек мог использовать обилие информации по своему усмотрению. Каждый член общества осведомлен о событиях, происходящих в стране, где он живет, и в других странах мира, знает, чем дышит мир. Поэтому своевременный обмен информацией в информационном обществе зависит от принятия решений и высокого уровня информированности.

Мы живем в такое время, когда политика силовых центров сверхдержав формируется информацией. Одним словом, государства обращаются к средствам массовой информации при создании отношений. Принимая это во внимание, исследователи пишут, что в современном мире существуют группы интересов, умело использующие информацию.

Средства массовой информации выполняют важные задачи во всех сферах общественной жизни. Сегодня средства массовой информации Азербайджана играют важную роль в укреплении национальной солидарности и толерантности, в развитии демократического самосознания, политической культуры, в сохранении национально-нравственных ценностей в построении современного информационного общества, и его значение в формировании общественного мнения возрастает.

FƏRABİNİN FEYZ (EMANASIYA) FƏLSƏFƏSİ

Hüseynov İsmayıl

AMEA-nın akademik Z.M. Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun qahire2010@mail.ru

Hicrətin üçüncü əsrində, xüsusən Xəlifə Məmunun dövründə başlayan tərcümə hərəkatı bir çox müsəlman mütəfəkkirlərinin Yunan filosoflarının fikirləri ilə tanış olmasına yol açdı. Yunanların çatdıqları elm və biliklər, xüsusən də Aristotelin güclü məntiqi müsəlman alimlərini heyran etdi. Bununla islam mütəfəkkirləri bəşər aqlının həqiqəti dərk edə bilməsini anladılar. Madam ki, ağıl haqqa doğru yol göstərəndirsə, burada ilahi bir mənbənin olması zərurəti meydana çıxır.

Ağıla hidayət və irşad haqqını verənlər onun dəyərini yüksəltdilər. İlahi vəhy ilə bilinən həqiqətlər ağılla heç bir ziddiyyət təşkil etmir. İslam filosoflarının əsas prinsipi bundan ibarət idi.

Ərəb dilinə tərcümə edilən bir çox yunan əsərləri içərisində "Aristotel teologiyası" kitabı xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu kitab islami düşüncə önündə yeni üfüqlər açdı. Bu kitab səhvən Aristotelə nisbət edilib, əslində isə feyz (emanasiya) fəlsəfəsini ən çox müdafiə edən Plotina aiddir. Məlumdur ki, Aristotelin islam mütəfəkkirləri yanında xüsusi məqamı vardır. Haqlı olaraq onu bəşəriyyət üçün birinci müəllim adlandırmışdılar. Aqlın həqiqətə çatma qüdrətini ən üstün təmsil edən o, olmuşdur. Kim Aristotelin təfəkkür üsulunu təqib edərsə ən doğru yolda getmiş olar. "Aristotel teologiyası" kitabı aləmin ilk varlıqdan feyz (emanasiya) yolu ilə hasil olması və İlk varlıqla insan arasında vasitələr silsiləsindən bəhs edir.

Məlumdur ki, varlıqların ilk səbəbdən gəlməsi və "çoxun" "təkdən" necə hasil olması kimi məsələlər Yunan filosoflarını daim düşündürmüşdür. Bu filosoflardan biri də feyz (emanasiya) nəzəriyyəsinin banisi Plotin olmuşdur. Plotin bu nəzəriyyəni yaradarkən dövründə məşhur olan fəlsəfi fikirlərdən, xüsusən də Platonun fikirlərindən istifadə etmişdir. Bundan başqa o, qədim Yunanıstanda hakim olan astronomik bilgilərdən və eramızdan əvvəl beşinci əsrdə yaşayan Knidli Evdoksun səma cisimləri haqqındakı düşüncələrindən yararlanmışdır.

İslam filosofları emanasiya nəzəriyyəsi ilə tanış olduqdan sonra islam dini ilə bu nəzəriyyə arasında uyğunluq yaratmağa başladılar. İslam filosoflarından Fərabî bu emanasiya prinsipində vəhy yolu ilə məlum olan məsələlərin məntiqi həllini tapdı. Bu məsələlərdən aləmin mənşəyi, Allahın təbiəti, bəşəri nəfsin mənşəyi və gedəcəyi yer, peyğəmbərlik və fəzilətli şəhərin üzərində dayandığı əsasları misal gətirmək olar.

Lakin feyz (emanasiya) fəlsəfəsi böyük bir çətinliklə üzləşir. Bu çətinlik ondan ibarətdir ki, necə bəsit, tək varlıqdan çoxluq əmələ gəlir?. Şübhə yoxdur ki, bu məsələnin çətinliyi "yoxdan yaranma" məsələsinin çətinliyinə nisbətən yüngüldür. Doğrudan da əgər "tək, qədim, bəsit olandan feyz (emanasiya) yolu ilə yalnız bəsit varlıq hasil olur ki, bu ağıldır" desək bu çətinlik aradan qalxır. Bu ağıl ilk varlıqdan hasil olduğu üçün sonradan gələndir. Yəni İlk varlığa tabedir. Tabe olması etibarlı ilə sonradan gələndir. Lakin bu onun zamanda sonradan yaranması anlamına gəlməz. Əksinə o İlk varlığa əzəldən tabedir. Deməli o zaman etibarlı ilə qədimdir. Madam ki, İlk varlıq kamildir, onun təbiətindəndir ki, ondan ağıl hasil olsun. Fərabî bunu ikinci ağıl və ya sadəcə ikinci adlandırır.

Feyz fəlsəfəsi "vəhy" məsələsini də izah edir. Fərabî fəal ağılın daim və davamlı olaraq aləmə həqiqətlər saçdığını söyləyir. Saf, təmiz təxəyyülə sahib nəfslər bu həqiqətləri qəbul edir və onları bəşəri dillə ifadə edir, onları başqalarının hissiyyat üzvlərinin və təxəyyüllərinin qəbul edəcəyi şəkildə söyləyir. Bununla o, bu həqiqətlərin zəif əks-sədasını yaradır. Əslində isə bu həqiqətlər dillə ifadə edilən hissi, maddi dairənin fəvqündədir. Yalnız filosof məntiq və əqli düşüncənin köməyi ilə bu həqiqətlərin mənbəyi olan fəal ağıla yüksəlməyə və həqiqətləri aydın şəkildə dərk etməyə qadirdir. Başqa sözlə filosof fəal ağılda olan əqli formaları anlamağa qadirdir.

Bundan başqa feyz fəlsəfəsinin tətbiqi tərəfi də vardır ki, bu bəşəri cəmiyyəti ədalət və fəzilət əsasları üzərində qurmaqdan ibarətdir. Peyğəmbər və ya filosof bu həqiqətləri dərk etdiklərindən yalnız onların vəhy olunan əsaslar üzərində fəzilətli şəhəri qurmaq haqları var. Fərabî burada Platonun filosof - hakim nəzəriyyəsinə rəhbər tutaraq, bura peyğəmbər - hakim nəzəriyyəsinə əlavə edir. Platon filosofun "ideyaları" dərk edir və fəzilətli şəhərin qurulması və idarə olunmasına onlarla nail olur.

ŞƏRQ PERİPATETİKLƏRİNİN İDRAK NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MİSTİK ELEMENTLƏR

Pənahova Kəmalə

Bakı Dövlət Universiteti

kamalapanahova@mail.ru

Orta əsrlərdə İslam Şərqiində elmi-fəlsəfi fikrin inkişafı Şərqi peripatetizmi məktəbi ilə bağlı olmuşdur. Bu fəlsəfi məktəb IX əsrdə antik filosofların əsərlərinin tərcümə edilib öyrənilməsindən sonra meydana gəlmiş, həmin dövrün təbiətşünaslıq, astronomiya, riyaziyyat, tibb sahəsində elmi nailiyyətlərinə əsaslanmışdır. Şərqi peripatetizmi həm də intibah dövründə antik filosofların əsərlərinin Avropaya ötürülməsində, sxolastik fəlsəfədən sonrakı mərhələdə antik filosofların yaradıcılığının dirçəldilməsində böyük rol oynamışdır.

Yəqub əl-Kindi, Əbu Nəsr əl-Farabi, Əbu Əli Hüseyn Abdulla ibn Əli ibn Sina, Əbülhəsən Bəhmənyar, Nəsirəddin Tusi, Siracəddin Urməvi, Əsirəddin Əbhəri kimi mütəfəkkirlər Şərqi peripatetizminin inkişafında böyük xidmət göstərmişlər. Bu mütəfəkkirlər məntiq, təbiət, metafizika, etika, siyasət sahəsində bir çox əsərlərin müəllifləridir.

Şərqi peripatetiklərinin idrak nəzəriyyəsi yaşadıkları dövrün elmi səviyyəsini əks etdirir. Dərək etmə proseslərini nəfslə əlaqələndirən mütəfəkkirlər onu psixi həyatın qeyri-maddi başlanğıcı, hissi, iradi, əqli qüvvələrin cəmi, heyvan və insanda həyatı qüvvələrin daşıyıcısı hesab edirlər.

Dərəkəci qüvvələr həmin mütəfəkkirlər tərəfindən xarici və daxili dərəkəci qüvvələr kimi iki qrupa bölünür. Məlum beş hiss üzvü xarici dərəkəci qüvvələrə aiddir. Hisslər mövcud olan predmetlərin müəyyən fiziki xüsusiyyətlərinin hiss orqanlarına təsirinin nəticəsində yaranır. Ümumi hiss, təxmin edilən hiss, xəyal, hafizə, təxəyyül kimi psixoloji funksiyalar isə daxili dərəkəci qüvvələrə aiddir.

Mütəfəkkirlərin xarici hissi qüvvələrin hiss üzvlərindən çıxan sinirlərdə, daxili hissi qüvvələrin isə baş beyinin yarım kürələri qabığının müxtəlif qırışlarında lokallaşdığını göstərmələri həmin dövrün elmi inkişaf səviyyəsi haqqında təssəvvür yaradaraq, nailiyyət hesab edilə bilər.

Şərqi peripatetiklərinin fikrincə nəzəri əqlin funksiyası proseslərin mahiyyətinin dərək olunmasıdır. Nəzəri əqlin potensial əql, vərdişlə olan əql, aktual əql, qazanılmış əql kimi mərhələləri insanın dərək etmə qabiliyyətinin inkişaf prosesini ifadə edir. Həmin mütəfəkkirlərin fikrincə insanın nəzəri əqlinin inkişaf mərhələləri məhz fəal əqlə əlaqədardır.

Şərqi peripatetiklərinin fikrincə fəal əqlin sayəsində əql potensialıqdan aktualığa keçir. Hər bir filosofun əqli inkişafı onun fəal əqlə təması nəticəsində

baş verir. Fəal əqlin ilk səbəblə insan arasında vasitəçi olması fikri mistik mahiyyət daşıyır. Belə ki, filosofların bilik əldə etmə vasitəsi təfəkkürdür. O, nəzəri əqlin mərhələlərini keçməklə müəyyən inkişaf səviyyəsinə çatdıqdan sonra fəal əqlə təmasa girə bilir, bunun nəticəsində isə fəal əqldən bilik əldə edir.

Şərq peripatetikləri mövcudatın yaranmasını emanasiya nəzəriyyəsinə əsaslanaraq izah etmişlər. Bu nəzəriyyəni peripatetik sistemə ilk daxil edən Əbu Nəsr əl-Farabi Platon, Aristotel, neoplatonizm fəlsəfəsinin elementlərini, həmçinin İslam dininin əsas ehkamlarını birləşdirərək, emanasiya prosesini Zəruri varlıqdan -ilk səbəbdən on əqlə, nəfs, göy sferasına qədər davam etdirir. Fəal əql zəruri varlıqdan başlayan emanasiyanın nəticəsi olaraq ay planetinin əqlidir. Ayaltı dünyada yerləşən həyulə (ilk materiya) və formadan ibarət olanların mövcudluğu fəal əqlin təsiri altında mümkün olur. Bu yolla əl-Farabi makrokosmos və mikrokosmos arasında zəruri əlaqənin olduğunu, bütün bu mövcud olanların vahid tam, harmonik vəhdət təşkil etdiyini göstərir.

Fəal əql insan zəkası ilə Tanrıya aid olan aləm arasında bir körpüdür. Şərq peripatetiklərinə görə idrak və informasiyanın əldə edilməsi fəal əqldən bir daşma (emanasiya), nurlanma ilə başlayır və sona kimi belə davam edir.

Şərq peripatetikləri ən yüksək mərhələyə çatmış insan əqlinin fəal əqlə təmasda olması qənaətinə gəlirlər.

FƏRDİ VƏ İCTİMAİ HƏYATDA İSLAM ƏXLAQI PRİNSİPLƏRİNİN MÜSBƏT ROLU

Babashlı Məmmədəli

AMEA-nın akademik Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutu
mbabashli59@gmail.com

Bəşər tarixində hər zaman mövcud olmuş ictimai şüurun formalarından olan əxlaqın insanlar arasındakı münasibətlərdə danılmaz rolu vardır. Həyatın davamı və birgəyaşayış üçün əlverişli olması naminə insan və toplumun olduğu yerdə əxlaqı dəyərlərin də bərqərar olması labüddür. Fərqli formalarda olmaqla bərabər, hər bir dövrün və cəmiyyətin ümumbəşəri səciyyə daşıyan əxlaq qaydaları, prinsip və normaları mövcud olmuşdur. Lakin yüksək əxlaqı dəyərlərin bərqərar olduğu toplumlarda insanların bir-birinə, dövlətə və cəmiyyətə qarşı münasibətləri ictimai həyatdakı nümunəvi davranışları ilə fərqlənmişdir. Bu da əxlaqı dəyərlərin ictimai həyatın sığortası rolu vəzifəsini yerinə yetirməsi, cəmiyyət üzvlərində birlik və bərabərlik şüurunun oyadılması, yüksəldilməsi ilə mümkün olmuşdur.

Qeyd etdiyimiz səbəbdən sosial varlıq olan bəşər övladının yaşadığı dövrün və cəmiyyətin əxlaq qaydalarına uyğun davranması böyük əhəmiyyət

kəsb edir. Çünki ictimai həyat insanların qarşılıqlı hüquqlara riayət edilməsinə və vəzifələrin yerinə yetirilməsinə əsaslanan bir mühitdir. Təbii ki, sözügedən prosesin uğurla nəticələnməsi ilk növbədə birgəyaşayış qaydalarının hakim kəsildiyi ortaq dəyərlər çərçivəsində mümkündür. Məhz bu zaman toplumlar üçün önəmli ehtiyac olan, "insanları öz iradə və ixtiyarları ilə xeyrə sövq edən ilahi qanunlar məcmuəsi" şəklində səciyyələndirilən dinin də böyük rolu vardır. Mənəvi birlik və bərabərliyi təmin etməklə ictimai həyata müsbət təsir edən din mənsubları arasında əmək-daşlığı və fərdləri ortaq dəyərlərə, qardaşlığa, əxlaqi davranışlara təşviq edir.

Bu həyatı zərurətin nəticəsidir ki, özündən olanı sevmək, başqalarına hörmət etmək ənənəsinə sadıq qalan İslam dini həmrəylik, qarşılıqlı fədakarlıq və yardım-laşma ilə səciyyələnen ideal bir toplum meydana gətirməyi məqsəduyğun hesab edir. Göndərilmiş məqsədinə uyğun olaraq ardıcılığının hüquq və vəzifələrini, xoşbəxt ola bilmələri üçün toplum həyatının şərtlərini təsbit edir. Bu da fərdi plan-da insanları yaxşı əməllərə təşviq etmək, pis əməllərdən çəkəndirmək prinsipinə, başqalarını yaşatmaq naminə yaşamaq idealına sadıq qalan insanların səyləri ilə mümkün olur. İnsanın bütün hərəkət və davranışları cəmiyyətdəki fərdlərə birbaşa və ya dolaylı yolla təsir edir. Buna görə də mömin nə qədər yaxşılıqlara səbəb olarsa, bu onun xeyrinə, əksi isə zərərinədir. Çünki yaxşı əməllərin Allah qatındakı dəyəri son dərəcə böyükdür: *"Kim bir yaxşı iş görərsə, ona həmin işin on qat əvəzi (savabı) verilir. Kim pis bir iş görərsə, ona həmin işin misli qədər cəza verilir. Onlara haqsızlıq edilməz"*. [Ənam,160]

Məlum olduğu kimi, ən gözəl biçimdə yaradılmış insan təkəcə öz əməllərinə görə yox, həmçinin başqalarına qarşı davranışlarına, ictimai öhdəliklərinə görə də cavabdehlik daşıyır. Bu öhdəlik pisləklərin çoxalmasına mane olmaq, yaxşılıq yaymaq missiyasını həyata keçirməklə mümkün olur. Pisləklərə göz yummaq isə onlara ortaq olmaq mənasına gəlir. *"Onlar bir-birlərini etdikləri pis əməllərdən çəkəndirmirdilər. Onların etdikləri necə də pisdir!"* [Maidə,79] ayəsində pis əməllərdən çəkəndirməyən kimsələr qınanır.

İslam əxlaqına görə, yaxşılıq və ya pislilik etmək, topluma faydalı və zərərli bir fərd olmaq məsələsində insan şüurlu seçimini etmək imkan verilir. Lakin insanın yaxşı olmasını diləyən Cənabi-Haqq onun həm özünə, həm də topluma faydalı olmasının yolunu göstərir. Təbii ki, Allahın razılığı üçün etdiklərinin qarşılığını görəcəyinə əmin olan insan bu dünyada yaxşı olanı etməyə çalışacaqdır. Bu düşüncə də onun davranışlarına müsbət şəkildə təsir göstərəcək və faydalı bir insan olmasını təmin edəcəkdir. Quran əxlaqını ən gözəl şəkildə təmsil etmiş İslam Peyğəmbəri (ə.) də ümmətinə məhz bunu təlqin etmişdir: *"Kim İslamda yaxşı bir cığır açaraq xeyirli bir işə səbəb olarsa, bu cığırda gedənlərin qazandığı savab o cığırı açana da tam şəkildə verilir və onların savabından heç nə azalmaz. Kim İslamda pis cığır, yol açarsa, o da onun günahını qazanar. O pis yolla gedənlərin günahından da ona yazılır. Üstəlik, onların günahından heç nə azalmaz"*.

ТЕМАТИКА ЛЮБВИ В ФИЛОСОФСКО-НРАВСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ ВОСТОКА

Юсупова Наргиза

Узбекский Государственный Университет, Узбекистан

nargizadjana@mail.ru

В восточной философии и нравственном (философско-этическом) наследии тема любви является центральной. Великих мыслителей, религиозных деятелей интересовала тематика любви, а точнее любовь к Аллаху [1, сс. 32-33]. Обсуждали вопросы любви и ее места в мире и жизни человека, трактовали ее по-своему.

Абу Наср Фараби, много размышлявший о человеке, его счастье и зрелости, пишет, что: «Основной принцип, объединяющий людей, — человечность» [2, с 186].

По его мнению, нравственное качество напрямую связано с двенадцатью врожденными качествами человека. Среди нравственных качеств человека важнейшими являются любовь к людям, к знанию, к справедливости. Постулатом счастья должно являться любовь между людьми, так как не любя их, не сотрудничая с ними невозможна быть счастливым. По этому поводу А. Н. Фараби пишет: «Город, объединяющий людей, помогающих друг другу в целях достижения истинного счастья, — добродетельный город, сообщество людей, объединившихся в целях достижения счастья, — добродетельное сообщество.... Народ, которая помогает друг другу достичь счастья, является добродетельным народом. Таким образом, если все народности будут помогать друг другу в достижении счастья, всё человечество будет добродетельной" [3, с 187].

Великий поэт Низами Гянджеви с точки зрения морально-этических и высоких гуманистических идеалов так же описывал тему любви в своих произведениях. В своих трудах поэт с любовью описывает и восхваляет свою Родину, традиции и обычаи Восточных народностей. Взгляды Низами на любовь, суждения о духовной свободе, высокой морали можно встретить у его героях (Фархад, Ширин, Хосров, Лейли, Меджнун, Бахрам), которые со временем стали образцом чистой любви и через которых изначально выражалась любовь к создателю, то есть к Аллаху.

Согласно учениям Низами, гармония и мирная жизнь зависят от человека и его отношений с окружающими людьми. Такие пороки, как имущественные споры, вражда, распушенность, злословие, попрошайничество, небрежность и невежество беспокоят общество. Это вызывает конфликты, неуместные аргументы и беспорядок. Человек, имеющий в сердце такие пороки, не может жить в мире и согласии с окружающими.

Великий мыслитель Алишера Навои высказывал свое мнение о том, что народный патриотизм - это качества, которые формируются путем гармонизации внутренних чувственных переживаний человека с общественными интересами, судьбой и благополучием народа и Родины. Любовь к своему народу и стране не может оставаться во внутренней, интенсивной форме, человек может проявить себя как народолюб и патриот только тогда, когда он экстенсивно направляет свои внутренние чувства в этой интенсивной форме на интересы своего народа и страны.

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ВОСТОКА И ЗАПАДА

Меджидова Наргиз

Bakı Dövlət Universiteti

nargiz516@hotmail.com

В нашем исследовании предпринята попытка сравнения современных философско-антропологических концепций Востока и Запада. Возрождение антропоцентрических типов исследования, нахождение новых путей и целостного подхода исследования человека доказывает актуальность данного исследования. Целью проведения данного исследования заключается создание синтетических философско-антропологических построений. Проведен компаративный анализ современных антропологических концепций Запада, нашедшие свое отображение в концепции ментальной причинности Д.Кима и в концепции «homo compensator» О.Маркварда. А также проведен философский анализ философско-антропологических концепций Востока, нашедшие свое отображение в работах китайского философа Ф.Юланя, в японском экзистенциализме Н.Китаро и в концепции «худи» М.Икбала.

Одним из видных представителей восточной философии, отображающий антропологическую проблематику является китайский философ Фэн Юлань, который сумел соединить в своем творчестве преемственность и глубокой знание китайской философии. Соединив воедино представление о человеке в китайской философии, как объединение «сердца неба и земли», он дополняет их новыми идеями. Ф.Юлань определяет человека как особое создание вселенной, как создания, способное осознать свою жизнедеятельность.

Японский экзистенциализм отождествляется с именем японского философа Нисида Китаро, который является ее основателем. В 1910 году, в период Тайсе Нисида Китаро, совершил попытку создания такой философской системы, которая могла адекватно описать буддийский образ

мышления в рамках системы западной философии. Ощущая на себе значительное влияние западноевропейских философов в лице Джеймса и Милля, он объединил философию А.Бергсона и неокантианство с буддийскими традициями философствования.

Философские взгляды М.Икбала отражают взгляды социально-политической и нравственной жизни народов Индии в XIX–XX столетия. Через все его творчество проходит мысль о высоком назначении человека, его ответственного отношения к обществу. Философ затрагивает важнейшие проблемы изменения человека, его взаимоотношения с богом и обществом. М.Икбал предлагает методы и пути нравственного совершенствования человека.

Проблематика отношения между сознание и телом рассматривается в границах аналитической философии сознания. Представление человека в данном ракурсе показывает его в целостности данной ему природы. В связи с этим стоит отметить работы корейско-американского философа Джегвона Кима. Проблема сознания и тела одна из острых метафизических проблем в истории философии.

Суть концепции состоит в том, что человек как система компенсирует усложненность своего существования посредством редукции этой сложности. Суть размышлений Одо Маркварда сводится к вопросу не что такое человек, а как возможно его существование. Философия компенсации Одо Маркварда поддерживает важность компенсации как парадигмы интерпретации последовательного смысла жизни, который является частью диалектики смысла, против невозможности достижения абсолютного смысла.

Подведя итог вышесказанному, хотелось бы отметить, что философско-антропологическая проблематика, не теряя свою актуальность демонстрирует необходимость в синтетических построениях, которые учитывали бы опыт западной и восточной философий.

CAMBATİSTO VİKONUN İCTİMAİ İNKİŞAF KONSEPSİYASI

Kərimova Nəzakət

Bakı Dövlət Universiteti

kerimova.nezaket@gmail.com

İtalyan filosofu Cambatisto Viko «Millətin ümumi təbiəti haqqında yeni elmin əsasları» adlı əsərində cəmiyyət, onun inkişaf qanunlarına xüsusi diqqət yetirmiş, müasirlərindən fərqli olaraq, tarixi prosesin dərki modelini humanitar elmlər sahəsində axtarmışdır. İnsana tarixi şəraitin məhsulu və onun yaradıcısı

kimi baxan Viko statik modeli dinamik modellə əvəz etmişdir. Vikonun yaradıcılığı fransız maarifçilərindən, hər şeydən əvvəl, ideya quruluşuna görə fərqlənir: o, maarifçilərin ictimai inkişafın xətti istiqamətli gedişi ideyasını qəbul etməmiş, tarixi prosesin dövrən konsepsiyasını irəli sürmüşdür.

Maarifçilər bəşəriyyətin qaranlıq keçmişini nifrətlə yad edir, qədim dövr və orta əsrlər mərhələsini bəşər həyatında avamlığın və mövhumatın baş alıb getdiyi bir mərhələ kimi qiymətləndirir, tarixi keçmişi inanılmaz mif və əfsanələrlə dolu hesab edir, insan zəkasının gələcəyinə böyük inam bəsləyirdilər. Tərəqqinin sərhədsiz perspektivləri haqqında təsəvvürlər irəli sürən maarifçilərdən fərqli olaraq C.Viko bəşəriyyətin həqiqi inkişaf yolunu öyrənmək məqsədi güdüdü. Məhz qədim həyat tərz, hakimiyyət, mif, inamlar, əfsanələr, barbarlıq dövrünün dili və s. məsələlərə Viko sadəcə anlaşılmazlıq kimi baxmır, vəhşiliklə sivilizasiyalıq, hissi ilə əqli, poeziya ilə elm arasında mücərrəd ziddiyyət görmürdü.

C.Viko «Yeni elm»ində bəşər tarixinin mənasını açmaq və insanın yerdə mövcudluğunun mahiyyətini üzə çıxarmaq istəyirdi. Filosofun fikrincə, keçmişdə baş vermiş hadisələrin qanunauyğunluqlarını anlamaqla həm də gələcəkdə baş verə biləcək hadisələri irəlicədən dərk etmək mümkündür. Vikoya görə, ilk insan birlikləri arasında hər hansı bir əlaqənin, qarşılıqlı münasibətin mövcud olmadığı qədim dövrdə bütün xalqlarda ümumi ideyalar meydana gəlmişdir. Onun fikrincə, bu ideyaların bir ümumi mənbəyi olmuş, daha dəqiq desək, bəşər nəslinin sağlam düşüncəsi İlahi qüvvə tərəfindən ayrı-ayrı xalqlara öyrədilmişdir.

Bütün xalqların ümumi təbiətə malik olduğunu bildirən filosof onları birbirinə bənzədən bu ümumi əlamətləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

Din. Viko əminliklə bəyan edirdi ki, istər mədəni olsun, istərsə də barbar istənilən xalqın dini vardır. İlk müdriklər – allahın dilini auspisiya (quşların uçuşuna görə fala baxma - K.N.) yolu ilə anlayan insanlar meydana gəlmişdir. Onlar qurbanvermə ənənəsini auspisiyanı düzgün anlamaq və ona nail olmaq üçün yerinə yetirmişlər. Bütün xalqlarda müqəddəs yuyunma, dəstəmaz ənənələri yaranmışdır ki, bu da günahlardan təmizlənmə anlamını ifadə edir. Bu ənənə özünü qədim dillərdə bu gün də qoruyub saxlamaqdadır.

Əxlaq. Onun fikrincə, əxlaq möminlikdən, möminlik isə Allah obrazı qarşısında qorxudan yaranmışdır.

Nikah. Filosof hesab edirdi ki, nikah ailə nizamını formalaşdırmaqla yanaşı, dövləti nizamın əsasını təşkil edir, bəşəri inkişafda xüsusi mərhələ kimi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölübasdırma. Vikoya görə, ölənlərin basdırılması insanın ölməzliyinə və axirət dünyasına inamını ifadə etmişdir. Onun fikrincə, "humanitas" (insan) sözü "humare" (basdırmaq) sözündən əmələ gəlmişdir.

Vikonun fikrincə, bəşər mədəniyyətinin formalaşması öz başlanğıcını din, əxlaq, nikah və ölü basdırma kimi dörd ümumi əlamətin yaranmasından götürmüşdür. Bu qaydaların müxtəlif xalqlar tərəfindən müqəddəs hesab edilərək qorunub-saxlanılmasının səbəbi insanların yenidən geriye – vəhşilik dövrünə qayıtmamaq istəyindən irəli gəlmişdir.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ И ТОЛЕРАНТНЫЕ ЦЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ

Новрузова С.И.

Института Языкознания им. Насими НАНА

В последние годы социальные, политические и экономические потрясения мирового масштаба привели к небывалой миграции народов, их переселению, расселению, столкновению, что, разумеется, приводит к конфликту культур. Вместе с тем научно-технический прогресс и глобализация потребовали выявления новых идеологий, способных объяснить современные общественные процессы. Открываются все новые возможности, виды и формы общения, главным условием эффективности которых является взаимопонимание, аналог культур, терпимость и уважение к культуре других народов. Для обеспечения эффективности общения между представителями разных культур преодоление языкового барьера недостаточно. Для этого следует преодолеть культурный барьер. В межкультурном общении необходимо иметь ввиду особенности национального характера, специфику их эмоционального склада, традиции народов, следовательно требуется поиск новых идеологий. В настоящее время такой идеологией выступает мультикультурализм. Мультикультурализм сегодня играет роль катализатора, который является путем решения культурного и национального вопросов. Мультикультурализм в начале XXI века действительно становится глобальным процессом. В настоящее время в период глобализации, перед различными государствами стоят такие проблемы как ненависть на расовой, этнической и религиозной почве, войны, террор. Именно политика мультикультурализма способна решить эти проблемы, обеспечить равенство людей, через призму разнообразия и равноправия культур. Мультикультурализм – позитивное отношение к этнокультурным различиям, культурному плюрализму. Идеи мультикультурализма помогут каждому члену общества, независимо от расы, религии и языка завоевать право на сохранение и поддержку своей культуры. Культурная равноценность и толерантность возводятся в ранг этнических принципов гражданского общества.

Азербайджан, расположенный на стыке различных цивилизаций, на протяжении многих веков прославился как край, где сформировалась атмосфера национального и культурного многообразия, где представители различных национальностей и конфессий проживают в мире, взаимопонимании.

В современную кризисную эпоху этничность является «болевым точкой» и выступает важнейшим смыслообразующим фактором в поведении современного человека. В познании и решении сохраняют свою постоянную актуальность этнические проблемы разного уровня и характера, приобретающих в процессе развертывания исследований все новые аспекты, большое значение имеет проблема формирования толерантности и культуры межнациональных отношений.

Удача и особенная роль Азербайджана, который стал хозяином первых европейских олимпийских игр результат продуманной и дальновидной спортивной политики. С этой точки зрения, проведенные в 2015 г. в Баку первые Европейские олимпийские игры были грандиозным международным событием, собравшим спортсменов и участников из 50 европейских стран, гостей из различных стран мира. Азербайджан превратился в один из мировых спортивных центров.

В один ряд с ними можно поставить такие важные мероприятия, как проведенный в 2012 году Европейский чемпионат среди мастеров тяжелой атлетики, 57-й ежегодный музыкальный конкурс «Евровидение» и Кубок мира ФИФА среди девушек. В 2013 году страна также принимала Гран-при F 2 Баку и др. 25-27 апреля 2016 года в Баку состоялся 7-й Глобальный форум Альянса цивилизаций ООН. В форуме приняли участие делегации из более 140 стран мира, представители многочисленных международных и не правительственных организаций.

Проведение 7-ого Глобального форума Альянса цивилизаций ООН в Азербайджане является показателем существования в нашей стране мультикультуральной и толерантной среды. Установление этой формы мультикультурализма и её широкое применение является одним из вкладов Азербайджана в мировое сообщество. Это означает, что в обществе, наряду с одной доминирующей этнической группой также существует культурное разнообразие других национальных меньшинств. Вместе с тем, в мире существует ряд государств, преследующих цель под различными предлогами обеспечить превосходство своих культур.

Азербайджан считает идею мультикультурализма единственным путем развития человечества в будущем.

AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİNƏ MÜNASİBƏT MƏSƏLƏSİ

Mürşüdlü Qəmər

Bakı Dövlət Universiteti

g.murshudlu@gmail.com

Azərbaycan ictimai-fəlsəfi fikrində Qərb mədəniyyətinə münasibət, Qərbin elmi-texniki nailiyyətlərindən bəhrələnmək ideyası XIX əsrdə A.A.Bakıxanov, İ.Qutqaşınlı və M.Ş.Vazehlə başlayan və M.F.Axundzadə, C.Əfqani və H.B.Zərdabi ilə davam etdirilən aydınlanma, yeniləşmə, islahatçılıq hərəkatı ilə yaranmışdır. Bu ideya tədricən formalaşaraq avropalaşma, qərbləşmə, müasirləşmə anlayışları ilə ifadə olunaraq XX yüzilin başlarında M.Şahtaxtılı, F.Köçərli, Ə.Hüseynzadə, Ə.Topçubaşov, Ə.Ağaoğlu, M.Ə.Rəsulzadə və b. kimi aydınlarımızın görüşlərində və ictimai-siyasi fəaliyyətində önəmli yer tutmuşdur.

Aydınlarımız yeniləşmə, inkişaf və zamanla ayaqlaşma tərəfdarı olsalar da Avropa anlayışını geniş mənada mədəniyyətə - ədəbiyyat, elm, fəlsəfə və incəsənətə ilk dəfə M.F.Axundzadə gətirmişdir. Avropa və rus fəlsəfi və ədəbi-bədii fikrinə dərinlən bələd olan Mirzə Fətəli öz yaradıcılığında Qərb ədəbi-bədii formalarından istifadə etməklə özünün mədəniyyətimizin tarixində böyük iz qoymuş bədii və fəlsəfi əsərlərini yaratmışdır. Və bununla da ictimai-fəlsəfi fikir tariximizdə avropalaşma prinsipinin əsasını qoymuşdur. M.F.Axundzadənin komediya, povest və fəlsəfi əsərlərinin, eləcə də yeni əlifba layihəsinin ana xəttini Avropaya inteqrasiya, cəmiyyətin müasirləşməsi və inkişafı təşkil edir. Onun aydınlanma hərəkatının əsas prinsipi kimi işləyib hazırladığı avropalaşma, qərbləşmə prinsipi milli dəyərlərdən, milli mədəniyyətdən ayrılmamaq şərtilə Avropa mədəniyyətinə, elminə yiyələnməyə çağırış idi. XIX yüzilin digər Azərbaycanlı mütəfəkkiri Cəmaləddin Əfqani də M.F.Axundzadə ilə eyni mövqeyi bölüşürdü. Mütəfəkkir müsəlmanların Avropada inkişaf etmiş rəşadət elmləri və texnologiyaları mənimsəmələrini vacib saysa da onları Qərbin ruhu, mənəvi dəyərləri ilə deyil, islamın saf hikmətilə əxz etməyə çağırırdı və bu işdə alimlərin üzərinə bir məsuliyyət düşdüyünü vurğulayırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, Əfqani Qərbin mədəniyyəti, elm və texnologiyaları qarşısında təslimçiliyi və təqlidçiliyi rədd edirdi. O, Avropada təhsil almış, geyim, davranış və həyat tərziində Qərbi təqlid edən və öz mədəniyyətini inkar edən müsəlman ziyalıları tənqid edir, müstəmləkəçilərin belə təqlidçilərin xidmətlərindən öz məqsədləri üçün həmişə yararlandıklarını ürək ağrısı ilə deyirdi. Mütəfəkkir Qərb sivilizasiyasından bəhrələnməyi zəruri saysa da Şərqi öz mənəvi dəyərləri üzərində yüksəlməsinə üstünlük verirdi. Qeyd edək ki, M.F.Axundzadə də Qərbi təqlidin qəti əleyhinə çıxaraq yazırdı: "Biz artıq təqliddən təngə gəlmişik. Təqlid bizim

evimizi yıxmışdır. İndi-İndi bu qərara gəlmişik ki, təqlid boyunduruğunu boy-numuzdan ataraq qaranlıqdan işıqlığa çıxaq, azad və sərbəst fikirli yaşayaq" (M.F.Axundzadə. Əsərləri. III c. Bakı: 2005, s. 231).

Qərbləşmək, Avropaya inteqrasiya C.Əfqaninin islami islahatçılıq və aydınlanma konsepsiyasının mühüm tərkib hissəsi idi. C.Əfqaniyə görə müsəlmanları gerilikdən, cəhalət və mövhumatdan xilas etməyin yollarından biri onların zehniyyətindəki durğunluğu aradan qaldırmaq, elmi bilikləri yaymaq idi. C.Əfqani hesab edirdi ki, Qərb ölkələrində inkişafın əsas vasitəsi elmdir və Avropa xalqları elmin və texnologiyanın inkişafına görə güclü və üstüdürlər. Qərb bilik və zəhmət sayəsində ucaldığı halda, Şərq cahillik və tənbellik nəticəsində çökmüşdür. Filosofa görə Şərq xalqlarının – müsəlmanların da tərəqqisi Qərbin əsaslandığı iki mühüm dayağa söykənməlidir: ağıl və vətəndaş fəallığı.

Buna görə də Seyid Cəmaləddin islam alimlərini və filosoflarını elmin və texnikanın nailiyyətlərindən geri qalmamağa, yeni elm sahələrini, yeni ixtiraları və kəşfləri öyrənməyə çağırırdı. O, hind alimlərinin simasında müsəlman ziyalılara müraciətlə deyirdi: "İbn Sinanın "Şəfa"sında, yaxud da Şihabəddinin "İşraq fəlsəfəsi"ndə adları çəkilmədiyi üçün yeni şeyləri öyrənməkdən imtina etməyiniz nə dərəcədə doğrudur? O böyük sələflərinizin sizi təmin etdiyi kimi, siz də öz davamçılarınızı ən yüksək ideyalarla təmin etməyə borclu deyilsinizmi?" (J.al-Afghani. The Benefits of Philosophy/ Nikki R.Keddie. An Islamic Response to Imperialism. Political and Religious Writings of Sayyid Jamal ad-Din "al-Afghani". Berkeley, Los Angeles, London, 1983, 2-nd edit., p.122).

QLOBALLAŞMA ŞƏRAITİNDƏ KİV-İN YERİ VƏ ROLU

Rəfail Həsənov

Bakı Dövlət Universiteti

has_rm62@yahoo.com

Yeni texniki rabitə vasitələrinin, məlumat ötürmə kanallarının inkişafı, qlobal informasiya şəbəkələrinin, transmilli multimedia birləşmələrinin formalaşması kommunikasiya tarixinin bir hissəsidir.

Qlobal medianın yaranması təkcə müasir mədəniyyətin mahiyyətini deyil, həm də reallığın özünü müəyyən edərək onu virtualıqla əvəzlədi, bəşəriyyət tarixində ilk dəfə olaraq regional, planetar kommunikativ və fəaliyyət sistemlərinin formalaşması üçün geniş imkanlar yaratdı.

Bu gün elmdə KİV-in qloballaşmasına iki cür yanaşma mövcuddur. Birinci mövqeyə görə bu proses hələ qədim dövrlərdə formalaşmağa başlamışdır. İkinci yanaşmaya görə, qloballaşma - bütünlükdə dünyanın yeni informasiya-kom-

munikasiya və informasiya texnologiyaları əsasında açıq maliyyə-iqtisadi, ictimai-siyasi və mədəni əlaqələr sisteminə aktiv qoşulması prosesidir. Hər iki yanaşma əslində düzgün olsa da, sonuncu mövqə daha inandırıcıdır ki, buna səbəb xalqalrın milli birlik və ənənəvi mədəniyyət əsasında formalaşmış ənənəvi iqtisadi, siyasi və texnoloji sistemdən qlobal metasosiuma keçməsidir.

KİV sahəsində qloballaşmanın təsdiqi kimi müxtəlif ölkələrin jurnallarında eynitipli reklamlar, analoji teleşouları, dünyanın istənilən ölkəsindən olan xəbərlərə anı çıxışın olmasını və onların demək olar ki, eyni xəbərləri ictimaiyyətə çatdırmasını, eyni musiqi və filmlərin verilişini göstərmək olar.

Qloballaşma medianın inkişafına mühüm təsir göstərmişdir. Bu kontekstdə "informasiya" anlayışı geniş mənada işlədilir və həm bazarlar, istehlakçılar, vergi sistemləri haqqında məlumatları, həm də bütün bəşəriyyət üçün ümumi olan simvolları, təsvirləri, anlayışları özündə ehtiva edir. Sonuncular media məzmununun yaradıcılarının milli və ərazi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq sərbəst şəkildə yayıldığı bir növ vahid simvolik mühiti təşkil edir. Bu simvolik mühitin coğrafi və konseptual mənada ümumi əlçatanlığı elə kütləvi informasiya vasitələri və kütləvi mədəniyyət sferasında qloballaşmanı ifadə edir.

Bu gün rəqəmsal texnologiyalar istənilən məlumatı bitlərə, baytlara çevirməyi mümkün etmişdir. Bütün məlumatlar ikili kodun ümumi rəqəmsal dilinə tərcümə edildikdə, məlumat mənbələri arasında fərq, bu istər səs yazısı, radio, televiziya, film, video, ya da ki, illüstrasiyalar və ya çap mətni olsun aradan qalxır. Bu istiqamətdə İkinci inqilab, rabitə xətlərinə aiddir.

Planetin əsas informasiya magistrallarında fiber-optik kabledən, peyk rabitə kanallarından istifadə milyonlarla məlumat vahidini (mesajı) eyni vaxtda ötürməyə imkan verir. İndi rəqəmsal məlumatın sıxılmasının yeni üsulları işlənilib hazırlanmışdır ki, bu da adi naqillərdən istifadə etməklə çoxlu məlumatların ötürülməsinə imkan verir.

Media və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının (İKT) qloballaşması bazarların qloballaşması kimi başa düşülməlidir. Bu, müxtəlif ölkələrdə istehlakçılar tərəfindən media məhsullarına və yeni texnologiyalara universal tələbatın yaranmasına səbəb olur və əldə olunan məhsulu bütün qlobal auditoriyaya satmağa imkan verir.

Ümumiyyətlə, istehsalın təşkilində qloballaşma o zaman həyata keçirilir ki, müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif qruplar üçün eyni, lakin yeni texnologiyaların istifadəsinə əsaslanan yenidən düşünülmüş media biznes modelləri istifadə olunsun.

"Yeni" medianın tipoloji xüsusiyyətləri auditoriya ilə təmaslar üçün veb texnologiyalarının verdiyi geniş imkanlarla tamamlanır. Demək olar ki, bütün nəşrlər oxucu ilə interaktiv dialoq funksiyasından istifadə edir.

Daha sonra qeyd edək ki, internet mediası təkcə informasiya və analitik tapşırıqları deyil, həm də əyləncə məsələlərini həll edir. Məlumat-əyləncə komponentinin gücləndirilməsi internet media sektorunda da gənc, fəal insanlardan ibarət kanalın tamaşaçı spesifikliyi ilə uyğunlaşır.

Beləliklə, informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sahəsində yeni nailiyyətlər, dünyanın geosiyasi xəritəsindəki dəyişikliklər, iqtisadiyyatda, siyasətdə və mədəniyyətdə baş verən dəyişikliklər media mədəniyyətinin inkişafına öz təsirini göstərir. Sonuncunun qloballaşmasında, məlumatı seçmək azadlığı hüququ və ondan istifadədə iştirakın xarakterinə faktiki riayət olunması mühüm rol oynayır. Media mədəniyyətinin qloballaşmasının insanların mənafeyi naminə inkişaf etməsi üçün ona cəlb olunan qüvvələrin tarazlaşdırılmış fəaliyyəti lazımdır. Medianın transsərhəd potensialından "informasiya müharibələri" və ya "mədəni müstəmləkəçilik" olmadan dialoq və yaranan problemlərin sülh yolu ilə həlli üçün insan və bəşəriyyətin maraqları naminə məharətlə istifadə edilməlidir.

MÜASİR DÖVRDƏ DİN VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMI

Sadiyev Ramin

Süleyman Rüstəm adına Xarici Dillər Təmayüllü Gimnaziya

sadiyev.rs@gmail.com

İstər ilahi dinlər olsun, istərsə də qəbilə dinləri cəmiyyətlə daim iç-içə olan sahələrin başında gəlir. Desək ki, dünya tarixində dinsiz bir dövr olmayıb mübaliğə etmiş olmarıq. Hətta Qurani Kərimin "Kafirilər" surəsində kafirlərin belə dini bir inanca sahib olduqları vurğulanıb. Surədə kafirlərə xitabən: "Mən sizin ibadət etdiklərinizə ibadət edən deyiləm. Siz də mənim ibadət etdiyimə ibadət edən deyilsiniz. Sizin dininiz sizədir, mənim dinim mənə" deyilən ayələrdən bunu açıq şəkildə başa düşmək olar.

Dinlər istismara, sui-istifadəyə "əlverişli" sahə olduğu üçün bundan istifadə edən bəzi şəxslər və ya dini sektalar müəyyən şüar və çıxışlarla həmişə cəmiyyətdə çaxnaşmalar yaratmağa çalışıblar. İnsanların mənəvi və fitri ehtiyacı olan dinlərdən istifadə edərək şəxsi mənafe, güc, hakimiyyət və s. kimi iddialarda olublar. Bu, bir növ insanların mənəvi könlərinə gətirib çıxarır, belə ki, insanlar fərqi olmadan din istismarçılarının həva və həvəsinə, arzularına xidmət etmiş olurlar. Beləliklə, həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə din cəmiyyət üçün təhlükəyə çevrilə biləcək ən potensial sahə statusunu əlində saxlayıb. İnsanlıq tarixi boyunca mövcud olan din görünən odur ki, varlığını həmişə sürdürə biləcək. Elə isə din ilə bağlı sosial təhlükəsizlik məsələsi də həmişə ak-

tual olacaq. Lakin, yuxarıda mövzu ilə əlaqədar dediklərimiz ilahi dinlərin həqiqi prinsiplərinə də ziddir. Bildiyimiz kimi, ilahi dinlərin əsas müddəaları həm fərdi, həm də cəmiyyəti islah etmək üçün nəzərdə tutulan ali qanunlardır. Belə ki, zülm, haqsızlıq, terror və s. kimi insanlığa sığmayan, fitnə-fəsada səbəb olan hərəkətlər ilahi dinlərin şiddətlə qınadığı məsələlərdir. Halbuki, dini doktrinalar cəmiyyətin rifah və asayişində yaşamasını tövsiyə və təbliğ edir, yaxşılığı əmr edib, pisləklərdən çəkindirir. Deməli, dinə etiqad edən biri cəmiyyətdə təhlükə mənbəyi olmağın əleyhinə olmalıdır. Mömin bir şəxs insanlar arasında fitnə-fəsad törətmənin ciddi günah olduğunun fərqi vardır. Bu haqda Məhəmməd peyğəmbər belə buyurub: "Mömin o şəxsdir ki, onun əlindən, dilindən və belindən başqası zərər görmür". Deməli, həqiqi, dəyişdirilməmiş ilahi dinlərin cəmiyyətə heç bir zərəri yoxdur.

Cəmiyyət üçün təhlükəli din, əslində həqiqi din kimi təqdim və təbliğ olunan uydurulmuş dindir. Tarixin hər bir dövründə belə uydurma dinlər həqiqi din ilə mübarizə aparıb və təəssüflə qeyd etməliyik ki, əksər vaxt qalib gəlib. Deməli, toplumda qarışıqlıq və kaos yaradan qüvvələrin etiqad və istinad etdikləri din birmənalı şəkildə uydurma dindir. Sosial təhlükəsizlik naminə belə uydurma dinlərin yayılmasına əngəl olmaq hər bir vətəndaşın borcudur. Nəzərə alsaq ki, insanların müəyyən hissəsi dini öyrənməyə cəhd edir və bunu şiddət, qorxu, aqresiya yönümlü naməlum, şübhəli mənbələrdən öyrənir, o zaman həqiqi dini və əxlaqi dəyərlərin təbliğinin zəruriliyi daha aydın görünür. Hər bir sahədə, xüsusən təhsil ocaqlarında əsas göstərişləri sevgi, mərhəmət, hörmət, əxlaq, anlayış, xeyirxahlıq kimi ülvə hissələr olan dinin gənc nəsillərə düzgün çatdırılması cəmiyyətimizin qorunması üçün zəruri və labüddür.

V.V.BARTOLDUN TARIXİ-FƏLSƏFİ IRSİ VƏ TÜRK SİVİLİZASIYASI PROBLEMI

Aslanova Rəbiyyət

Bakı Dövlət Universiteti

rabiyyat.aslan@mail.ru

Tarixi minilliklərə söykənən köçəri türk xalqlarının yaratdıqları türk sivilizasiyasının özünəməxsusluğu, digər sivilizasiyalarla oxşar və fərqli cəhətləri, ümumdünya sivilizasion bölgədə varlığına təminat verən əlamətləri, dünya mədəniyyət tarixinə verdiyi töhvə obyektiv qiymətləndirilmədən ümumdünya tarixi prosesi haqqında dolğun təsəvvür əldə etmək qeyri-mümkündür.

Bəşəriyyətin müxtəlif mərhələlərində tarix səhnəsinə daxil olan öz missiyasını yerinə yetirib səhnəni tərk edən və ya öz varlığını qoruyaraq davam etdirən sivilizasiyalara çoxsaylı tədqiqatlar həsr etmişlər. Lakin bu tədqiqatlar

içərisində türk sivilizasiyası, onun tarixi inkişaf mərhələləri, köçəri cəmiyyətlərin zamanla yaşadığı keyfiyyət dəyişikliyi, böyük dövlətçilik ənənələri, zəniq dini-fəlsəfi baxışlar sistemi kifayət qədər araşdırılmamışdır.

Türk xalqlarının sosial-iqtisadi, mədəni tarixi dünya tarixşünaslığında zaman etibarı ilə ən gec müraciət edilən problemlərdəndir. Türk köçəri tayfalarının yaratdığı türk sivilizasiyasının tarixinə işıq sala biləcək qədim və orta əsr mənbələrinin verdiyi məlumatların subyektiv mülahizələrlə zəngin olması gerçək tarix yazmağa mane olan əngəllərdir. Lakin bütün elmi yaradıcılığını türk xalqlarının tarixinin obyektiv şəkildə tədqiqinə, qiymətli əsərləri ilə elmi həqiqətin üzə çıxmasına həsr edən və öz adlarını elm tarixinə yazan alimlərin sayı da az deyil. Bunların içərisində görkəmli alim, şərxşünas, türkoloq, akademik V.V.Bartoldun xüsusi yeri vardır.

Böyük Türk Elinin – "Dəşti-Qıpçağın" – bu geniş coğrafiyanın sakinləri olan köçəri türk tayfalarının tarixini, zəngin mədəniyyətini, etnik mozaikasını, dini-fəlsəfi görüşlər sistemini, dövlətlər, imperiya yaratmaq bacarığını ciddi tədqiqat mövzusuna çevirən V.V.Bartoldun adı Türkologiya tarixində önəmli yer tutur.

Bəşəriyyətin tarixinin son dərəcə qeyri-bərabər öyrənilməsi təkzibolunmaz həqiqətdir. Avropa və Yaxın Şərqdə, Asiyada tarixi hadisələr və cəmiyyətlərin sosial-siyasi strukturu ciddi-cəhdlə öyrənilməsi halda, Avrasiya çöllərinin böyük ərazisi və onun sakinləri veriləcək tarixi qiyməti gözləməkdə idi. Akademik V.V.Bartoldun köçəri sivilizasiyanın əsl məzmun və mahiyyətini ortaya qoyan tədqiqatları əslində tarixi həqiqətin bərpası idi.

Bu gün türk sivilizasiyasının özünü təsdiqi prosesində ciddi tədqiqatlar təqdim edən araşdırmaçıların hər birinin V.V.Bartoldun irsinə müraciət etməsi təsadüfi deyildir. Çoxsaylı türk tayfalarının ortaq tarixini, ortaq dilini, ortaq mədəniyyətini, türk mütəfəkkirlərinin tarixi-fəlsəfi irsini, türk imperiyalarının yaranması prosesinin sosial-siyasi, iqtisadi səbəbləri, Türk fətehlərinin tarixin istiqamətini dəyişmək əzmini, İslam dininin türk tayfaları arasında yayılması xüsusiyyətini və ən əsas türk insanının obrazını yaratmaq kimi mürəkkəb problemləri araşdıran müəllifin maraq dairələrinin genişliyi heyrət doğurmaya bilmir. 450-dən çox ciddi elmi tədqiqatları, türk dünyasını öyrənmək üçün xüsusi tədqiqat mərkəzlərinin, cəmiyyətlərin yaranması istiqamətində gördüyü işləri, çoxsaylı jurnallara rəhbərliyi, yeni elmi kadrların yetişdirilməsi sahəsindəki fəaliyyəti, tarixi saxtalaşdıranlara qarşı bərxşməz mövqeyi bir elm fədaisinin nəsilərə örnək ola biləcək həyat səlnaməsidir.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN SOSIAL SİYASƏTİNDƏ YAŞLI ƏHALİ

Əliyev Rəcəbəli

Bakı Dövlət Universiteti

racabalialiyev@bsu.ed.az

Dünyada yeni texnologiyaların yaranması, tibbin inkişafı, həyat səviyyəsinin yüksəlməsi orta ömür yaşının artmasına səbəb olmuşdur. Bu səbəblər üzündən əhalinin təbii artımı ilbəlil azalmaqdadır.

Azərbaycan Respublikası yaşlı əhali qrupunun qayğısına qalmaq, yüksək rifahını təmin etmək üçün çox geniş qanunvericilik bazasını yaratmışdır. Bu bazaya Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, Ailə Məcəlləsi, Əmək Məcəlləsi, "Sosial xidmət haqqında" Qanun, "Əmək pensiyaları haqqında" Qanun və "Sosial müavinətlər haqqında" Qanun və bir çox başqaları daxildir.

2002-ci ilin aprel ayında İspaniyanın paytaxtı Madrid şəhərində BMT-nin rəhbərliyi altında ahıllar üzrə II Ümumdünya Məclisinin keçirilməsi əhalinin qocalması probleminin həlli üçün böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Madriddə qəbul edilmiş Beynəlxalq Fəaliyyət Planının dövlətimiz tərəfindən ratifikasiyası və dəstəklənməsi nəticəsində Azərbaycanda " Ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı" hazırlanmış və 2006-cı il 17 aprel tarixində Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 1413 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir. Sənəddə qeyd edilmişdir: "Dövlət Proqramının əsas məqsədi ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsinə nail olmaqdır" [2].

Dövlət Proqramının əsas vəzifələri arasında onların sosial təminat sahəsində hüquqlarının artırılması, cəmiyyətin sosial-iqtisadi və siyasi həyatına inteqrasiyası, onların zəruri sosial-mədəni tələblərinin ödənilməsi, qocalma probleminin həll olunmasına dövlət-vətəndaş cəmiyyəti-özəl sektor sıx əməkdaşlığının təmin edilməsi və bu "ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsinin təminatının elmi əsaslarının möhkəmləndirilməsi" kimi məsələlər göstərilmişdir [2].

Bu istiqamətlərdə ahıl vətəndaşların sosial müdafiəsi sahəsində milli normativ hüquqi bazanın beynəlxalq təcrübəyə əsaslanaraq təkmilləşdirilməsi, əmək pensiyalarının baza hissəsinin məbləğinin yaşayış minimumu səviyyəsinə yüksəldilməsi, ahıllara aid informasiya bazasının yaradılması, ahılların ölkə həyatının bütün sahələrində fəal iştirakının təmin edilməsi, "ahıl vətəndaşlar arasında özfəaliyyət bədii yaradıcılıq üzrə respublika festivalının keçirilməsinin təşkil edilməsi", bu kateqoriyadan ibarət insanların asudə vaxtlarını səmərəli keçirmələri üçün müvafiq tədbirlərin həyata keçirilməsi, "respublikanın mədəniyyət ocaqlarında ahıllar üçün dərnək, bədii özfəaliyyət kollektivləri və maraqlar üzrə klubların yaradılması" və s. kimi tədbirlərin keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur [2].

Ölkəmizdə xüsusi kateqoriyalardan olan əlilliyi olan şəxslərin mənzillə, avtomobillə də təminatı həyata keçirilir. Tənha ahıl və əlilliyi olan şəxslər evlərində sosial xidmətlə təmin edilir. Dövlət başçısının tapşırıqlarına əsasən, əhalinin rifah halının yaxşılaşdırılmasına, həssas qruplara dövlət qayğısının artırılmasına xidmət edən sosial islahatlar ardıcıl və geniş miqyas alıb. Sosial ödənişlərdə orta hesabla 12 -15 dəfə artımlar baş verib. Respublikamızda çoxsaylı reabilitasiya və sosial xidmət müəssisələri yaradılmaqla, bu müəssisələrin şəbəkəsi xeyli genişləniib [1].

Beləliklə, "xoşbəxt qocalıq nədir?" sualına belə cavab vermək olardı: sağlamlıq, maddi rifah, övladlardan və nəvə-nəticədən sevgi və qayğı görmək, onların nailiyyətləri ilə fəxr eləmək, cəmiyyətin həyatında fəal iştirak, cəmiyyətdən sayğı görmək, sevimli işlə məşğul olmaq imkanı və sair. Bu gün böyük və kiçikliyindən asılı olmayaraq görülən hər bir iş 40-50 il sonra həmin şəxslərin xoşbəxt qocalıq yaşamasına səbəb olacaqdır. Elə dövlətin əhalinin yaşlı təbəqəsi ilə bağlı sosial siyasəti də bu məqsədlərə çatmağı qarşısına strateji məqsəd kimi qoyur.

Ə. AĞAOĞLUNUN SİYASİ, FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ GÖRÜŞLƏRİ

Misirxanova Sevinc

Bakı Dövlət Universiteti

seva.sexavet2011@gmail.com

Şərq-İslam dünyasının böyük mütəfəkkirlərindən biri olan Əhməd bəy Ağaoğlu Azərbaycan dövlətçilik ənənələrinin yaranmasında xüsusi rolu olmuşdur. Onun həyat və yaradıcılıq yolu özünəməxsusluğu ilə seçilməkdədir. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Ə. Ağaoğlu 1869-cu ildə Qarabağın mədəniyyət mərkəzi olan Şuşada dünyaya gəlmişdir. 1887-ci ildə Şuşadakı rus gimnaziyasını bitirərək Fransada Sarboniya universitetində təhsilini davam etdirmişdir.

Böyük mütəfəkkir Əhməd Ağaoğlunun fransız mətbuatında mütəzəm çıxışları 1890-cı ildən etibarən başlayır. O, "Jurnal de Deba", "Nuvel Revyü", "Revyü Blö" və başqa mətbuat orqanlarında çıxış edərək Şərqi tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında məqalələr dərc etdirmişdir. Əhməd bəy Ağaoğlu məhz bu ildən başlayaraq, Tiflisdə çıxan "Qafqaz" qəzeti ilə əməkdaşlıq edir və bu əməkdaşlıq onun publisistik fəaliyyətinin canlanmasına da xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Ədibin ilk kitabı 1901-ci ildə Tiflisdə rus dilində çapdan çıxmış "İslama görə və islamlıqda qadın" əsəridir. O, bu əsəri ilə İslam və Türk dünyasının silkinib oyanması hərəkətinin təməl şərtlərinin nə olduğunu, o zaman içində ya-

şadıǵı sosial və siyasi çevrənin çeşidli basqılarına rəǵmən cəsarətlə ortaya qoymuşdur. Ə. Ağaoǵlu 1905-ci ildə nəşrə başlayan "Həyat" qəzetinə Əli bəy Hüseynzadə ilə birlikdə redaktorluq etmiş, sonra isə "İrşad", "Tərəqqi" və rusca "Proqres" qəzetlərini çıxarmışdır. Bu dövrdə fəal siyasətə qoşulmuş, Ağaoǵlu 1906-cı ilin payızında "Difai" firqəsinin əsasını qoymuşdur. Bu firqə Azərbaycan türklərinin erməni-daşnak təcavüzündən qorunmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir.

Əhməd bəy 1909-cu ildə Türkiyəyə mühacirət etmiş, ədəbi-elmi və siyasi fəaliyyətini orada davam etdirmişdir. Çox keçmədən Əli bəy Hüseynzadə, Ziya Göyaly, Yusif Akçura, Həmdullah Subhi və başqaları ilə birlikdə türkcülük hərəkatının əsas liderlərindən biri kimi tanınan Ağaoǵlu "Xalqa doğru", "Siratül-müstəqim", "Türk yurdu" kimi mətbuat orqanlarında çıxış edir. "Tərcümani-həqiqət" qəzetinin redaktoru olur. Osmanlı parlamentinə millət vəkili seçilən Ağaoǵlu İstanbul universitetində rus dili və ədəbiyyatından mühazirələr oxuyur. O, 1915-ci ildə Rusiyada yaşayan milli azlıqların Lozannada keçirilən konfransında Azərbaycanı təmsil etmişdir. Cümhuriyyət dövründə Qafqaz İslam ordusunun müşaviri kimi Azərbaycana gələn ədib Gəncədə "Türk sözü" adlı qəzet çıxarmış, parlamentin üzvü seçilmişdir. O, Paris Sülh Konfransına getdiyi ərəfədə İstanbuldakı ingilis işğalçı hərbi komandanlığı tərəfindən saxta ittihamlarla həbs olunmuş, Malta adasına sürgünə göndərilmişdir. Sürgündən azad edildikdən sonra Ağaoǵlu Türkiyədə qalib işləməyi üstün tutmuşdur. Əhmədbəy Mətbuat Baş Müvəkkili kimi yüksək vəzifə tutmuş, Atatürk ideyalarını dəstəkləyən "Hakimiyyəti-milliyə" qəzetinin baş redaktoru olmuş, Anadolu agentliyinə rəhbərlik etmişdir. O, həmçinin Böyük Millət Məclisinə üzv seçilmiş, bununla yanaşı universitetdə mühazirələr oxumuşdur. Ötən əsrin 20-30-cu illəri Əhməd Ağaoǵlu üçün yaradıcılıq baxımından daha zəngin və uğurlu olmuşdur. Bu dövrdə onun "Üç mədəniyyət", "Hindistan və İngiltərə", "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Dövlət və fərd", "Türk təşkilati-əsasıyyəsi", "Türk hüquq tarixi", "Mən nəyəm?" və başqa əsərləri nəşr olunmuşdur. Ədibin ölümündən sonra onun "İran və inqilabı", "Könülsüz olmaz", "İxtilalmı, inqilabımı?", "Sərbəst firqə xatirələri", "İslamlıqda qadın" və başqa kitabları nəşr edilərək oxuculara çatdırılmışdır. Ə. Ağaoǵlunun yaradıcılığında "Sərbəst insanlar ölkəsində" əsərinin xüsusi yeri vardır. Bu əsərdə o, utopiya, xəyal şəkilində azad, hürr, insanların bərabər və xoşbəxt yaşadığı, qanunların ədalətli olduğu dövlət, cəmiyyət haqqında fikirlərini, arzularını bədii şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Ədibin fikrincə xoşbəxt cəmiyyətin sütunları, azadlıq və hüriyyətdən yapılmalıdır.

Ədib Qərb mədəniyyətini Şərqlə gətirən insan olmuşdur.

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN MÜHAFİZƏSİ PROBLEMI

Hacıyeva Şəfəq

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu

vasadullayeva@gmail.com

Hər bir xalqın tarixi yetkinləşmə və təkamül prosesinin ümdə qayəsini dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, həm də zəngin milli-mənəvi irsi, pak və ali dəyərləri müəyyən edir. Bu ənənə və dəyərlər biri-birilə çulğışaraq həm də xalqların məfkurə və düşüncə sisteminin, dünyagörüşünün parlaq təcəssümü kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan azərbaycanlılar da tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş, ülvə və saf ideallara sarsılmaz bağlılığı ilə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar. Şərqə məxsus mütərəqqi adət-ənənələrlə Qərbin mötədil dəyərlərinin mənəvi mədəniyyətimizdəki uğurlu harmoniyası həm də milli təfəkkürümüzdə fərqli dünyagörüşləri və mədəniyyətləri bir araya gətirir.

Müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri də özünü qabarıq göstərir. Şərq-Qərb sivilizasiyasının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən də gizli və açıq mübarizələrin getdiyi bir zamanda soykökə qayıdışın, milli özünüdərkə böyük əhəmiyyəti vardır. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti pedaqogika elminin tanınmış nümayəndələrinin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi, demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəsə aşılanması xüsusilə aktualıq kəsb edir. Ümummillə lider Heydər Əliyevin təbirincə desək, "Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə olunmalıdır".

İnteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir zamanda milli-mənəvi əxlaqi və tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı və maraq daha da artmışdır. Çünki qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatından doğan bu zərurət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini əhatə etmişdir. Buna görə də biz milli-mənəvi dəyərləri aşınmalardan qorunmalı, milli mədəniyyətimizi millətin qloballaşmadan özünü müdafiə vasitəsinə çevirməliyik. Yalnız birgə səmərəli fəaliyyət nəticəsində mədəniyyəti, milli özünəməxsusluğu, milli-mədəni dəyərləri qorumaq və mühafizə etmək mümkündür. Şübhəsiz ki, inteqrasiya prosesinin qaçılmaz olduğu bir

dövrdə milli-mənəvi və əxlaqi-tərbiyəvi dəyərlərimizin qorunmasına qayğı daha da artırılmalıdır. Bu zərurət cəmiyyət həyatının bütün sahələrini – iqtisadiyyatı, siyasəti və mədəniyyəti əhatə edən qloballaşmanın ziddiyyətli gedişatindən, onun görünən və görünməyən tərəflərinin mövcudluğundan doğur. Şübhəsiz ki, Azərbaycan Respublikası dünya birliyinin üzvü kimi bu inteqrasiya proseslərindən təcrid oluna bilməz.

Deməli, bugün kənar təsirlər qarşısında milli-mənəvi dəyərlərimizin mühafizəsi probleminə daha ciddi fikir verilməlidir. Azərbaycan milli-mənəvi dəyərlərinə yiyələnməklə gənc nəslin milli ruhda tərbiyə olunması məsələsi Heydər Əliyev tərəfindən əsas vəzifələrdən biri kimi irəli sürülmüşdür. Dövlət başçısı bu məsələdən bəhs edərkən belə deyirdi: "Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidir. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Milli dəyərlərimizi, milli ənənələrimizi yaxşı bilməyən, tariximizi yaxşı bilməyən gənc vətənpərvər ola bilməz".

L.N. QUMILYOV TÜRK SIVILİZASİYASININ ARAŞDIRMAÇISI KİMİ

Yusifzadə Zöhrə

Bakı Dövlət Universiteti
zohrayusif@mail.ru

Asiyanın nəhəng coğrafiyasında mövcud olmuş ən qədim sivilizasiyalardan olan türk sivilizasiyası digər sivilizasiyalardan əsaslı şəkildə fərqlənən bir tarixi mədəni fenomendir. Uzun və tarixi bir yol qət etmiş türk xalqları daima hərəkətdə olmuş, köçəri həyat tərzini keçirmiş, orijinal dövlətçilik ənənələrinə sahib olmaqla dünya tarixində əbədi yer qazanmışdır. Tanınmış türk müəllifi Mətin Aydoğanın "Türk sivilizasiyası" əsərində qeyd etdiyi kimi türklər tarixi zamanın müxtəlif dövrlərində daima hərəkətdə oldular, tarixdə heç bir toplum türklər qədər dünyanın geniş məkanlarına yayılmadı[2]. Təəssüfedicidir ki, Avrasiya məkanında, geniş coğrafiyada yaranan özünəməxsus cəhətlərə, ən qədim dövlətçilik ənənələrinə sahib olan, minilliklər boyu mövcudluqlarını qoruyan, inkişaf edən və gələcəyə qürurla addımlayan türk mədəniyyəti, sivilizasiyası kifayət qədər tədqiq edilməmişdir. Zamanın müxtəlif mərhələlərində türk xalqlarının tarixinin yazıya alınmaması, türk xalqlarına dair həqiqi mənbələrin azlığı sonrakı dövrlərdə onun araşdırılmasını, tədqiqini xeyli çətinləşdirmişdir. Belə bir cəhətdə qeyd olunmalıdır ki, müəyyən tarixi dövrdə türk xalqlarının tarixinin mədəniyyətinin tədqiq edilməsinə qərəzli münasibət özünü göstərmişdir. Bəzi araşdırmaçılar qeyd edirdilər ki, türklər tarix yaradıb, ancaq

tarix yazmayıb. Lakin öz tədqiqatları ilə dünya tarixinə xüsusilə, türk xalqlarının tarixinin tədqiq edilməsində əvəzsiz xidmətləri olan alimlər də var. Belə görkəmli şəxslərdən biri Türk tarixinin ən mükəmməl araşdırmaçısı hesab edilən Lev Nikolayeviç Qumilyovdur. (1912-1992) Qumilyov türk dünyasına böyük töhfələr vermişdir. Türklərin ictimai, iqtisadi, sosial-siyasi, mədəni tarixinin öyrənilməsi, dəqiq mənbələr əsasında tədqiq edilməsi onun elmi fəaliyyətinin əsas məqsədinə çevrilmişdir. Türk tarixinin araşdırılmasının yasaq olduğu dövrdə, XX əsrin 20-30 cu illərində ciddi araşdırmaları elmi dövriyyəyə təqdim edən Qumilyovun taleyinə repressiya qurbanı olmaq kimi ağır qismət payıda düşmüşdür. Qumilyov bütün bu təzyiqlərə baxmayaraq türk xalqlarının tarixinin obyektiv işıqlandırılması, bəşəriyyətin mədəniyyət xəzinəsinə bu xalqların verdiyi töhfənin layiqincə qiymətləndirilməsi kimi tarixi missiyanı yerinə yetirə bilmişdir. Onun çoxsaylı tədqiqatları içərisində türklərin mənşəyinin araşdırılmasına dair yazdığı ən möhtəşəm kitab "Qədim türklər" əsəridir. Kitab Avrasiyanın geniş çöllərində mövcud olmuş Böyük Türk dövlətlərinin öyrənilməsi baxımdan qiymətli mənbə hesab olunur.

Avropamərkəzçilik mövqeyində olan araşdırmaçılardan ciddi şəkildə fərqlənən türkolox alim türk xalqlarının tədqiqinə yeni metodoloji müstəvidən yanaşmışdır. Onun araşdırmalarının ən böyük dəyəri onomostik, toponimik, qiymətli əl yazmaları ilə yanaşı dövrün xarakterinə işıq salan mənbələrdən istifadə etməsidir. Qumilyov Mərkəzi Asiyadakı türk xalqlarının etnogenezinə, tarixinə, mədəniyyətinə dair yazdığı 300-dən çox elmi əsəri ilə türkologiyada yeni bir elmi istiqamətin yaradılmasına nail olmuşdur. Əvəzsiz elmi xidmətlərinə görə o, elm tarixində Türk sivilizasiyasının araşdırmaçısı, tarixi həqiqətlərin gələcəyə ötürülməsində böyük rolu olan alim, ziyalı kimi qalacaq.

ÇİNİN MULTİKULTURAL SİYASƏTİNDƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR

Ələsgərova Fidan

Azərbaycan Dillər Universiteti

fidanalarova@mail.ru

Çin hökuməti konstitutsiyaya əsasən ölkədə yaşayan 56 etnik azlığın mədəni hüquqlarının təmin edilməsində maraqlıdır. Bunun əsas səbəbi qədim mədəniyyətə malik ölkə olması ilə bağlı Çinə təşkil olunan turist axınının marşrut istiqamətlərinin zənginləşdirilməsi və rəngarəngləşdirilməsidir. Hərçənd ki, xarici kütləvi informasiya vasitələrinə əsasən Çin hökuməti siyasi baxımdan ölkədəki etnik azlıqlara münasibətdə tolerant davranmasa da onların mədəniyyətlərini inkişaf etdirməsi istiqamətində maraqlıdır. Monqollar, mancurlar, koreyalılar, nanaylar, dahurlar, evenklərin nümunəsində Çinin multikulturalizm siyasətinə nəzər yetirək.

"At belində çapan xalq" adlandırılan monqolların tarixən geydiyi libaslar və uzunboğaz çəkmələr indi festivallar və bayramlar zamanı turistlərin və əhəlinin gözünü oxşayır. Çin hökuməti tərəfindən monqollara hər il yaz festivalını və iyul-avqust ayında idman oyunlarının müxtəlif növləri, atçılıq, mahnı və rəqs nümayişləri ilə müşahidə olunan, əhalinin məhsul yığımının şərəfinə bayram etdiyi, bol məhsuldarlıq üçün dua etdiyi və məhsulların satışının da həyata keçirildiyi "Nadam" festivalını qeyd etmək imkanı yaradılmışdır. Çindəki üç əsas qəhrəmanlıq eposundan biri olan Monqol eposu "Jangarın" ədəbiyyatın zənginləşməsində rolu danılmazdır.

Digər etnik millət olan mançurlara da öz ədəbiyyatlarını inkişaf etdirməklə yanaşı istər milli mətbəx (Chaffy qazan yeməyi, turş sup, yarıçıy heyvan qnından hazırlanmış sosiska və bobo adlı buxarda bişmiş keks), istərsə də fənər, yaz, əjdaha, qayıq, payız festivalı kimi festivalları qeyd edərək öz mədəniyyətlərini yaşatmaq imkanı verilmişdir.

Çindəki koreyalılara da Yanbianda hər ilin 15 avqustunda yaşlılar üçün festivalı qeyd etmək, milli mətbəxlərinə daxil olan yeməkləri bişirərək öz mədəniyyətlərini inkişaf etdirmək imkanı verilmişdir. Nanayların "Şimali Asiyada şifahi nitq ədəbiyyatının canlı qalıqları" da adlandırılan sərbəst vəzndə yazılmış 50 cilddən ibarət Yimakan adlı şeiri Çinin ədəbiyyat incilərindən hesab edilir. "Balıq dərilə tayfa" adlandırılan nanaylar balıq dərisindən, pullarından paltar, bəzəklər hazırlayıb turistlərə satır, ənənəvi Bahar festivalını qeyd edir və dumpling (ətli xəmir) bişirib festival izləyicilərinə təqdim edirlər. Çin hökumətinin icazəsiylə 1985-ci ildən etibarən nanaylar idman və əyləncə növlərinə müraciət olunan, onların tayfalarını mədh edən mahnı və şeir yarışlarının keçirildiyi Vuriqonq adlı bayramı da qeyd etməyə başladılar.

Çindəki digər etnik azlıq olan dahurlar festivallar zamanı ənənəvi musiqi alətlərindən istifadə edərək ənənəvi geyimlər geyinib rəqs edərək əylənir, açıq teatr formasında nümayiş olunan səhnələr ilə Çində mədəniyyət və incəsənətin inkişafına öz töhvəsini verməkdədir. Əyləncə məqsədilə kişilərin təşkil etdiyi yarışlara atçılıq, atıcılıq, ağırlıq qaldırma, müasir xokkey oyununa oxşayan oyun və idman növləri aid edilirdi. Dahur xalqı bahar, qara kül, fənər, əjdaha qayığı, butonq festivallarını qeyd edir.

"Dağlıq meşələrdə yaşayan əhali" və ya "Çinin sonuncu ovlayan qəbiləsi" adlandırılan evenklər ənənəvi milli paltarları cüyür, ceyran və maral dərilərindən hazırlayıb, çinlilərdən fərqli olaraq qırmızı və sarı rəngə nifrət edir, əsasən mavi, yaşıl və qara rəngli paltarlara üstünlük verirlər. Evenk xalqı mahnı oxumaqda və rəqs etməkdə, ağırlıq qaldırmaqda və at sürməkdə çox məhərdədir. Evenklərin qeyd etdikləri bayramlara misal olaraq yaz, fənər, mikouli festivalı, oda inanc gününü və digər bayramları misal olaraq göstərə bilərik.

Ümumiyyətlə, Çin hökuməti siyasi sistem ilə bağlı məsələlərdə dözümsüz yanaşsa da Çinin mədəniyyəti və incəsənətinin inkişafı istiqamətində böyük işlər görür. Konstitutsiya ilə qəbul olunmuş dinlər olmaq şərti ilə Çindəki etnik azlıqlar öz dini inancları istiqamətində ibadət edə bilir, yuxarıda da qeyd olunduğu kimi ədəbiyyat, memarlıq, bayram, mərasim və mətbəxləri daxil olmaqla mədəni dəyərlərini maneəsiz yaşaya bilərlər.

AZƏRBAYCANDA YENİ İL VƏ MİLAD/ŞƏBU-YELDA-ÇELLA/YULE/ MODRANİCHT PARALELLƏRİ

Qeybullayeva Rəhilə

Bakı Slavyan Universiteti

rahilya_g@hotmail.com

Keçid dövrü zamanı hər hansı bir ölkədə bayramlar yeni bir siyasi kontekstdə necə milli bayrama çevrilir və ya inkar olunur; və ya folklor, mədəni ənənələr yaxın və ya uzaq keçmişdən necə və hansı formada gündəmə gəlir; dəyşilir və yeni status qazanır? Eyni zamanda, yeni dominant ənənələr kimi gündəmə gələn adətlər bəzən məhz konkret xalqa məxsus, autentik adət-ənənə kimi interpretasiya olunur. Bu ənənələrin əksəriyyəti astronomiya (gəcə/gündüz bərabərliyi) və təbiət hadisələri (təbiətin oyanması və ya qış yuxusuna getməsi, bahar/payız əvəzlənməsi) ətrafında fərqli regionlarda qədim sivilizasiyalarda formalaşaraq mədəniyyət elementinə çevrilmiş, dinlərdə freymləşmiş, müasir zamanda isə "məhz özünün", "məhz bir xalqa mənsub" ənənələr kimi "sübut etmək" cəhdləri özü də ənənəyə çevrilmişdir. Çünki müasir "milli kimlik" anlayışı, bioloji faktorla bərabər, mədəniyyət elementlərini də ehtiva edir. Adət və inanclar simvollarla müqəddəs kitablarda qanunlaşdırılan narrativlərdə və ənənələrdə freymləşir, tarix boyu təkrar bölünərək yeni tarixi-siyasi identifikasiyalara daxil edilməklə, dinlərdə də assosiasiya edilməklə, xalqların və etnik qrupların adət və simvollarına çevrilir.

Bu prizmadan müasir cəmiyyətlərdə, insanların şüurunda hansı adətlər, məsələn, hansı yeni il ilə əlaqələndirilir; daha konkret olaraq, Azərbaycanda Novruz (zərdüşt), Yeni il/Christmas (xristian), məhərrəmlik (islam) adətlərindən hansı yeni il ilə assosiasiya olur və niyə? Təqdim olunan araşdırmada bu diskursda müasir Azərbaycanda rəsmi yeni il bayramı və ilin ən uzun gecəsi ətrafında formalan Milad, Yelda timsalında mədəni ənənələrin resepsiyası, paralelləri və daha dərin semiotik qatları, semiosferası (M.Y. Lotmanın termini) nəzərdən keçirilir. Burada yeni ilin ortaq semiotikada formalaşan elementlərinə-fraqmentlərinə aydınlıq gətirir: *simvollar (ChR və balıq loqoqramları); söz və hərflər klasterləri (YeLda, YiL, YuLe;*

ChRistmas); söz və ritualların (*Yeni il və Chrsitmas*) təsnifatı ilə təmsil olunan mədəniyyət matrisasi həm qədim, həm də üç monoteistik din arasında kəsişmələri, paralelləri ilə "Milli və ya dini" mədəniyyət ənənəsi nə qədər millidir və ya sırf bir dinə məxsusdur?" sualını gündəmə gətirir.

İNFORMASIYA CƏMIYYƏTİNDƏ TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN TƏBLİĞİ VƏ QORUNMASI

Eminova Humay

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
humay.eminova@bk.ru

Mədəni irsin mənimsənilməsi prosesi müəyyən xüsusiyyətlərə malikdir. Mədəni irsin rol və əhəmiyyətinin dəyərləndirilməsinin müasir tendensiyası onları tək-cə olduqları formada, ilkin vəziyyətlərində saxlamaq, qorumaq deyil, həmçinin müasir həyatda onlardan istifadə etməyi bacarmaq təşkil edir. Mədəni irs müasir mədəni hadisələrin funksiyalarını özündə cəmləşdirir. Bütün bunlarla yanaşı mədəni irs, bədii dəyərlər köhnəlmə və deformasiyaya məruz qalır. Bu məruzqalma prosesinin ən əlverişli məqamlarından biri mədəni irsin qorunması və müdafiəsinin təminatıdır. Bütün cəmiyyətlərdə bu prosesə diqqətlə yanaşılır. Bütün başqa ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da mədəni irsin qorunması beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqə, əməkdaşlıq nəticəsində həyata keçirilir. Belə ki, 1972-ci ilə Yuneskonun tərkibindəki ümumdünya mədəni və təbii irsinin qorunması haqqında Konvensiya (1972-ci il) və Tarixi abidələrin qorunması üzrə tövsiyələr (1976) hazırlandı. Konvensiyanın əsas nəticəsi beynəlxalq mədəni əməkdaşlıq sisteminin yaradılması oldu. Komitənin ümumdünya mədəni irsinin siyahısına Azərbaycan memarlığının bir neçə abidəsi daxil edilmişdir. Bunlar aşağıdakılardır: Naxçıvanda Əcəmi yaradıcılığının şah əsəri Möminə xatun və Yusif ibn Küseyr türbələri, Bakıda Qız qalası, Şirvanşahlar sarayı ansamblı, Şəki Xan sarayı. Bu abidələrin dünya mədəni irsinin siyahısına daxil olması həmin abidələrin sivilizasiyaların təsiri ilə əlaqələndirilərək onların beynəlxalq səviyyədə müdafiəsini təmin edir. Tarixi və mədəni sərvətlərin qorunması və müdafiəsi bir çox digər beynəlxalq aktların hazırlanmasını da həyata keçirir. Bu Milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biridir. Mədəni sərvətlərin qorunub saxlanılması və istifadəsi problemləri ölkənin Əsas Qanununda – Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında öz əksini tapmışdır. "Hər kəs tarixi, mədəni və mənəvi irsə hörmətlə yanaşmalı, ona qayğı göstərməli tarix və mədəniyyət abidələrini qorumalıdır". Biz azərbaycanlılar öz tarixi-mədəni irsimizlə çox fəxr edirik və heç şübhəsiz, bizim buna haqqımız vardır.

Bu gün əminliklə qeyd etmək olar ki, abidələr və tarixi yerlərimiz öz görkəmləri ilə xalqımızın zəngin tarixini bir daha əyani nümayiş etdirir. Bizə hər an kimliyimizi, nəyə qadir olduğumuzu xatırladır, vətən sevgisi və ona sadiqlik hisslərini aşılayır. Bu danılmaz faktdır ki, ölkəmizdə də yaşı əsrləri və millikləri əhatə edən tarixi abidələr mövcuddur. Azıx mağarasından tapılmış qədim insanın çənə sümüyü, Qobustanda aşkar edilmiş yaşayış məskənləri Azərbaycanda ən qədim dövrlərdən insanların məskunlaşdığını təsdiqləyir. Tarixi abidələrin bərpası və qorunmasına xüsusi diqqət göstərmiş, bu işlərə dövlət dəstəyini əsirgəməmiş Ümummilli lider Heydər Əliyevin qoyduğu ənənəni bugün Prezident İlham Əliyev, Azərbaycanın Birinci vitse-prezidenti Mehriban Əliyeva ölkə daxilində və xaricində böyük işlər həyata keçirilməklə davam etdirir. Son illər ölkəmizdə tarixi abidələrin bərpası və qorunması istiqamətində bir sıra layihələr icra olunub.

Mədəniyyətlərin qovşağında yerləşən Azərbaycanın zəngin və tolerant tarixi irsinin müxtəlif etnoslara və dinlərə aid çoxsaylı tarix və mədəniyyət abidələrinin tədqiqi, qorunması və təbliği üçün sistemli işlər bugün də dövlətimiz tərəfindən davam etdirilir və təkliflər paketi ictimaiyyətin müzakirəsinə təqdim edilir. Milli-mənəvi sərvətlərimizin qorunması, təbliği, idarə olunması inkişaf etmiş informasiya texnologiyalarının olması, fəaliyyəti ilə birbaşa bağlıdır. Yəni müasir informasiya cəmiyyətində çox rahat, zamana qənaət, düzgün məkanın seçilməsi imkan verir ki, milli irsimizi dünya ictimaiyyətinə çatdıraraq, dünya ölkələrinə həmin mədəni sərvətin başqasına yox, məhz Azərbaycana məxsus olduğunu açıq bəyan edək.

POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ DAĞIDILMIŞ TARİXİ-MƏDƏNİ ABİDƏLƏRİN BƏRPASI VƏ QORUNMASI

İskəndərova Səbirə

AMEA-nın Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
sebireiskender@gmail.com

Bugün 44 günlük müharibədən zəfərlə çıxan Azərbaycan hərtərəfli yenidənqurma, yenidənbərpə olunma siyasətini uğurla həyata keçirir. İlk öncə Dağlıq Qarabağ ərazisində olan və münaqişə zamanı məhv olmuş tarixi, maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri, abidələri haqqında məlumatların gənclər arasında daha geniş təbliğ etməkdən ibarətdir. Bugün Prezidentimizin və güclü ordumuzun sayəsində həmin işğal olunmuş torpaqlar, məhv olmuş maddi sərvətlərimiz, maddi irsimiz düşməndən azad olundu və dövlətimizin gücü sayəsində yenidən bərpa olunub xalqımıza qaytarılacaq. Millilik və mənsubiyyətlilik, özünəməxsusluq heç vaxt itmir və məhv olmur.

İnformasiya cəmiyyətində mədəni irs, mədəni sərvət və onların qorunması, təbliği dövlətimizin əsas diqqətində olan məsələlərdəndir. Azərbaycanda milli-mədəni sərvətlərimiz və onlara qayğı Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyəti dövründə və indi də davam edir. Muzeylərimiz, tarixi sənəd abidələrinin və onların qorunması və gələcək nəsələ çatdırılması informasiya cəmiyyətinin inkişafı dövründə də diqqətdən kənar qalmadı. Deyə bilərəm ki, onları təbliğ etmək informasiya cəmiyyətində daha asan və tez başa gəldi.

Azərbaycanın işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası ilə bağlı ölkə rəhbərliyi tərəfindən məqsədyönlü tədbirlər dayanmadan həyata keçirilir. Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və tapşırıqlarına əsasən, ərazilərin bərpa edilməsi və yenidən qurulması ilə bərabər, "ağıllı şəhər" və "ağıllı kənd" konsepsiyalarının reallaşdırılması da nəzərdə tutulur. Eyni zamanda cəmiyyətdə bərpa və quruculuq işləri istiqamətində fikir mübadiləsi aparılır, təkliflər irəli sürülür. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə yenidən həyatın bərpası dövlət siyasətinin əsas prioritet istiqamətlərindəndir. Hər məhv olan tarixi mədəni abidələr öz ruhunun qayıtmasını istəyir və hər məhv olan mədəni irsimiz özünə və yerləşdiyi mühitə, əraziyə uyğun xüsusi münasibət istəyir.

Azərbaycan dövləti xalqın mədəniyyətinin və mənəviyyatının qorunub saxlanılmasına, inkişaf etdirilməsinə xidmət edən strateji siyasi kursa daim üstünlük vermişdir. Bugün milli-mənəvi dəyərlərimizə, milli irsimizə və onun qorunub saxlanılmasına dövlət qayğısı danılmaz bir faktdır. Prezident İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi yanında Mədəni İrsin Qorunması, İnkişafı və Bərpası üzrə Dövlət Xidmətinin yaradılması və fəaliyyətinin daha da təkmilləşdirilməsi haqqında fərmanlar imzalamışdır. Bu fərmana əsasən dövlət mühafizəsində olan daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması sahəsində dövlət nəzarətini gücləndirmək, idarəetmənin səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə bu xidmətə göstərişlər, tapşırıqlar verilir. Bu abidələrin qorunması sayəsində qanunvericiliyi də təkmilləşdirmək, məsuliyyətin gücləndirilməsi kimi məsələlər diqqət mərkəzində olmuşdur.

Daşınmaz tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması, tarix və mədəniyyət qoruqlarının işinin, fəaliyyətinin daha da gücləndirilməsi və inkişafına dair 2013-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı qəbul edilmişdir. İnformasiya cəmiyyətinin inkişaf etdiyi, İKT-nin gücləndiyi bir dövrdə mədəni irsimizin qorunması üçün bu proqrama əsasən vahid elektron məlumat bazası yaradılmışdır və bunun əsasında reyestr yenilənmiş, idarə optimallaşdırılmışdır. Eyni zamanda kadr potensialı və idarəetmə modelləri hansı ki dünya tərəfindən artıq qəbul olunub tətbiqi yenilənmişdir. Maddi texniki baza, İKT-nin gücləndirilməsi səmərəliliyi bir daha artırır və bu istiqamət də konsepsiya və proqramda öz əksini tapmışdır. Buraya qeyri-maddi irs, arxeoloji irs, onların qorunması, səmərəli idarə olunması kimi zəruri işlər bugün də dövlətin dəstəyi və maliyyə yardımı ilə uğurla həyata keçirilir.

RUSİYADA TÜRK XALQLARI TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ

Nemətzadə Səbirə

Bakı Dövlət Universiteti

sabiranematzade@yahoo.com

Rusiyada türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsi və tədrisi üç mərhələdə araşdırılır: Rusiya imperiyasında, Sovetlər İttifaqında və müasir dövrümüzdə.

Rusiyada 19-cu əsrin 1-ci yarısı və ortalarında türkologiya türk dillərini, ədəbi-tarixi abidələrini, qismən də türklərin numizmatikasını, etnoqrafiyasını və folklorunu öyrənən mürəkkəb bir elm sahəsi kimi inkişaf etmişdir. 19-cu əsrin 60-cı illərində V.V.Radlovun əsərləri rus türkologiyasının (türk dillərinin müqayisəli tədqiqi, ümumi türk lüğətinin tərtibi və qədim türk yazılı abidələrinin tədqiqi) inkişafına öz töhfəsini verdi. Bu dövr Radlov dövrü olaraq adlandırılır. 1863-cü ildə Sankt-Peterburq Universitetinin Şərq dilləri fakültəsində Şərq tarixi kafedrasının yaradılması ilə Rusiya imperiyasında tarixi üç əsr əvvələ dayanan türk xalqlarının tarixi üzrə tədqiqat və təhsil böyük vüsət aldı. Bu məktəbin məqsədi Yakutiya, Şimali Kiprə, Çindən Yaxın Şərqə qədər olan torpaqlarda yaşayan türk xalqlarının tarixini, dilini, dinini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini araşdırmaq idi.

XIX əsrin sonlarından Mərkəzi Asiya xalqlarının tarixinin öyrənilməsində yeni mərhələ V.V.Bartoldun adı ilə bağlıdır. Oktyabrdan əvvəlki türkologiyadan yeni metodoloji əsaslarla, yeni vəzifələrlə fərqlənən sovet türkologiyası eyni zamanda rus şərqşünaslığının ən yaxşı ənənələrini qoruyub saxladı. Bu ənənələrin davam etdirilməsində və yeni türkologiyanın yaradılmasında inqilabdan əvvəlki Rusiyada fəaliyyətə başlamış, sovet dövründə də onu davam etdirən Bartold, Smirnov, N.K.Dmitriyev kimi alimlərin fəal iştirakı mühüm rol oynamışdır. Sovet dövründə bütün elm sahələrində olduğu kimi, bu sahədə də yeni ideologiyaya uyğun metodoloji əsaslar, tədris proqramları və prinsiplər irəli sürülsə də, inqilaba qədərki şərqşünaslıq ənənələri qorunub saxlanılmışdır. 1930-cu illərin təzyiqi türk xalqları ilə bağlı araşdırmalarda bir müddət fasilə yaratdı.

Bu gün türk xalqlarının tarixi Moskva və Sankt-Peterburq Dövlət Universitetlərində, Kazan, Çelyabinsk və Sibir federal universitetlərində, Rusiya Federasiyası Müdafiə Nazirliyinin Hərbi Məktəbində və Rusiya Federasiyasının Müdafiə Nazirliyinin Şərqşünaslıq İnstitutunda tədris olunur. Məqalədə Rusiyada türk xalqlarının tarixinin tədrisi qiymətləndirilir, bununla bağlı problemlər və perspektivlər nəzərdən keçirilir.

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Hüseynova Aynur

SADƏ CÜMLƏ ŞƏKLİNDƏ OLAN ƏRƏB ATALAR SÖZLƏRİ..... 6

Seyidova Aynur

ƏRƏB DİLÇİLİYİNDƏ LÜĞƏTŞÜNASLIQ..... 7

Süleymanov Dəmir

TARİXİ ASPEKTDƏN YANAŞDIQDA SAY KATEQORİYASININ İNKİŞAFI 9

Məlikov Tərhan

ƏRƏBCƏDƏ KANONLAŞMIŞ TÜRK MƏNŞƏLİ LEKSEMLƏR
HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR 10

Heydərova Xədicə

NƏSİMİ YARADICILIĞINDA TEONİMLƏRİN YERİ..... 13

Heybətov Heybət

ŞAHİD BEYTLƏRDƏ الإختصاص - AL-'İKHTİŞÅŞ ANLAYIŞI..... 15

Məmmədov İntiqam

XIII - XIV ƏSRLƏRDƏ ƏRƏB DİLÇİLİYİ SAHƏSİNDƏ FƏALİYYƏT
GÖSTƏRƏN AZƏRBAYCANLI ALİM MAHMUD BİN MUHAMMƏD ƏL-
ARRANİ VƏ ONUN "ƏL-KƏFİYƏTU Fİ ŞƏRHİ ƏŞ-ŞƏFİYƏ" ADLI KİTABI ... 17

Mirzəzadə Çimnaz

BİR ƏRƏB-TÜRK MƏNZUM LÜĞƏTİ HAQQINDA 18

Məmmədov Nəsrulla

"ƏL-FATİHƏ" SURƏSİ VƏ "İNTELLEKTUAL" DİL..... 19

Mirzəyeva Səbinə

DİLİN ALINMA SÖZLƏR VASİTƏSİLƏ
ZƏNGİNLƏŞDİRİLMƏSİ YOLLARI 21

Muradova Sevdə

ƏRƏB DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFINDA XÜSUSİ ROLU OLAN
AZƏRBAYCAN DİLÇİLƏRİ..... 23

Ağaverdiyev Mais

QURANI-KƏRİMDƏ İŞLƏDİLMİŞ QEYRİ-ƏRƏB MƏNŞƏLİ
SÖZLƏRİN ALINDIĞI DİLLƏRƏ GÖRƏ TƏSNİFATI..... 24

Sadiqov Teymur

ƏRƏB VƏ İBRİ DİLLƏRİNDƏ İSİMLƏRİN TƏRKİBDƏ İŞLƏNMƏSİ..... 26

Musayeva Kəmalə

"HİKMƏT EVİ" NİN (بيت الحكمة) TƏRCÜMƏ
SƏNƏTİNİN İNKİŞAFINDA ROLU..... 27

Əsgərli Xəyal

KARAIM DİLİNİN LEKSİKASINA ŞƏRQ DİLLƏRİNİN
(ƏRƏB, FARS, İBRİ) TƏSİRİ 29

Məlikova Şəkər

ƏRƏB VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ FEİLİN İNDİKİ ZAMANININ
QARŞILAŞDIRILMASI..... 30

Hacıyev Zaur

İBN HİŞAM ƏL-ƏNSARİNİN "MUĞNİL-LƏBİB" ƏSƏRİNDƏ
KÖMƏKÇİ NİTQ HİSSƏLƏRİNİN TƏSNİFATI..... 32

Шамусаров Шарустам

ПРЕПОДАВАНИЕ АРАБСКОГО ЯЗЫКА В МАВАРААННАХРЕ 33

Mötəz Muhyi Əbdülhəmid

HEYDƏR ƏLİYEV, ƏRƏB VƏ İSLAM DÜNYASI..... 34

Ğadə Əli Hadi

ŞƏRQŞÜNASLARIN VƏ XARİCİ TARİXÇİLƏRİN YAZILARINDA
KƏRBƏLA VƏ XEYİRXAHLIQ HADİSƏSİ 35

Nəzlə Əhməd Əl-Cəburi

ORTA ƏSRLƏRDƏ ŞƏRQ SUFİ ƏDƏBİYYATI..... 36

Yıldız Saad Eddin Abdul Ghani

VİRTİAL TƏRCÜMƏNİN TƏDQIQI VƏ ONUN TÜRK DİLİNƏ TƏSİRİ..... 38

Bağirova Şəms

ABDULQAHİR ƏL-CURCANİNİN TƏQDİMİNDƏ İSTİARƏ 38

Əliyeva Tahirə

ŞƏRQŞÜNASLIĞIN ZİRVƏDƏ OLDUĞU DÖVR..... 40

Fərgüzadova Adilə

ŞƏHRİYAR POEZİYASINDA "TƏKRARLARIN"
SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 41

Xanbabayeva Afət

CƏLALƏDDİN RUMİ YARADICILIĞINDA SUAL CÜMLƏLƏRİ..... 43

Yaqublu Banuçiçək

İLTİZAM ŞƏKLİ İLƏ İŞLƏNƏN QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK
BİLDİRƏN BİRLƏŞMƏLƏR..... 44

Məmmədova Bənövşə

Ə. CƏFƏRZADƏNİN BİLİŇQVEM DİL KİMLİYİNİN ƏSƏRLƏRİNİN
DİLİNƏ TƏSİRİ (*fars diilindən intertekstlər əsasında*) 46

Məmmədova Əsmətخانım

ŞƏRQŞÜNASLIQ FAKÜLTƏSİNİN 100 İLLİK YUBİLEYİNƏ
İTHAF OLUNMUŞ ƏSƏR - NİZAMİ YARADICILIĞI
ÜZRƏ FİLOLOJİ TƏDQİQLƏR 47

Məmmədova Lalə

FARS DİLİNDƏ SİFƏTLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞININ TƏDRİSİNƏ
DAİR BƏZİ QEYDLƏR 49

Məmmədova Leyla

CÜMLƏ QURULUŞLU FRAZEOLJİ VAHİDLƏRDƏ FEİLİN
VACİB ŞƏKLİNİN İFADƏSİ 51

Tarverdiyev Mehman

FARS DİLİNDƏ FEİL KÖKÜNÜN MÜXTƏLİF NİTQ HİSSƏLƏRİNƏ
BİRLƏŞMƏSİ İLƏ YARANMIŞ MÜRƏKKƏB SÖZLƏR..... 52

Mir-Bağirova Sevdə

TEHRAN DİALEKTİNİN FONETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ 53

Əlibəyli Şəfəq

FARSDİLLİ POEZİYADA SİNESTEZİYA BƏDİİ İFADƏ
VASİTƏSİNİN SEMANTİK-KONSTRUKTİV DİAPAZONU 54

Verdiyeva Günay

MÜASİR FARS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ
ALINMA TEXNİKİ TERMİNLƏR 56

İsmayılova Zahidə

QARŞILAŞDIRMA ƏLAQƏLİ TABESİZ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏR..... 57

Məmmədova Ziyafət

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ"SİNDƏ COĞRAFİ
TERMİNLƏRİN MƏNA ÇALARLARI..... 59

Yunusov Arif

TÜRK ƏDƏBİ DİLİNDƏ SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ MƏSƏLƏLƏRİ..... 60

Vəliyeva Aysel

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ÖZENSİZLİK VE ÖZENTİCİLİK SORUNLARI..... 62

Hacıyeva Aytən

AQQLÜTİNATİV QURULUŞLU TÜRK DİLLƏRİNDƏ FUZİYA
ELEMENTLƏRİN MÖVQEYİNƏ GÖRƏ FƏRQLİ TƏZAHÜR
XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA..... 63

Hacıyeva Bənövşə

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİ VƏ AZƏRBAYCAN TÜRKÇƏSİNDƏ ATALAR
SÖZLƏRİNİN FORMA VƏ MƏNA XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 64

Rüstənova Cəmilə

KOMMUNİKATİV İMPOZİTİVLİK/QEYRİ-İMPOZİTİVLİK – TÜRK
MÜRƏKKƏB CÜMLƏ FORMATINI MÜƏYYƏNLƏŞDİRƏN
FAKTORLARDAN BİRİ KIİMİ..... 66

Elçin İbrahim

TÜRK DEVLET VE TOPLULUKLARINDA
ORTAK İLETİŞİM DİLİ SORUNU..... 67

Həsənova Fərəh

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SUAL
CÜMLƏSİNİN YARANMA YOLLARI..... 68

İmanova Gülnarə

TÜRKİYƏ TÜRKÇƏSİNDƏ HÜQUQ TERMİNOLOGİYASININ
MEYDANA GƏLMƏSİ..... 69

Qasımlı İnci

TÜRK DİLLƏRİNDƏ ORTAQ SÖZLƏR..... 71

Əhmədova Kəmalə

TÜRK DİLİNDƏ XİTABLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 73

Rüstəmov Rıfat

ORTAK TÜRKÇE`NİN OLUŞMASINDA ORTAK ALFABENİN YERİ..... 74

Məmmədli Nadir

MOSKVA ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTLARININ
AZƏRBAYCANLI PEDAQOQ VƏ ALİMLƏRİ (1876-1930)..... 80

Ələkbərova Kəmalə

ATATÜRKÜN TÜRK DİLİNƏ BİLİNMƏYƏN BİR XİDMƏTİ:
HƏNDƏSƏ VƏ ORTAQ TÜRKÇƏ 81

Lamiyə Vaqifqızı

MÜASİR TÜRK ƏDƏBİ DİLİ VƏ ONUN TÜRK DİLLİ XALQLAR
ÜÇÜN MÜASİR DÖVRDƏKİ ROLU 83

Rüstənova Nərgiz

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ "BAŞ" KOMPONENTLİ
PSİXOSOMATİK FRAZELOGİZMLƏRİN SEMANTİK
ADEKVATLIĞINA DAİR 85

Məmmədova Nərmənə

ORTA ƏSRLƏRDƏ TÜRK-İSPAN DİL ƏLAQƏLƏRİNİN İNKİŞAF TARİXİ ... 86

Quliyeva Qətibə

QƏDİM TÜRKÇƏ RƏSMİ-İŞGÜZAR SƏNƏDLƏRİN DİLİNDƏ
ANTOROPONİMLƏR..... 87

Şəbnəm Həsənli- Qəribova

ƏLİŞİR NƏVAİNİN "MÜHAKİMƏTÜL- LÜĞƏTEYN"
ƏSƏRİNDƏ XV ƏSR TÜRK LEKSİKASI 88

Şirəliyeva Şəhla

OĞUZ QRUPU TÜRK DİLLƏRİNDƏ SUAL CÜMLƏSİ..... 90

İsmayılova Tünzalə

XIV-XV ƏSR MƏMLÜK AREALININ QIPÇAQ LÜĞƏTLƏRİ..... 91

Hacıyeva Aygül

AVROPADA TÜRKOLJİ MƏRKƏZLƏR VƏ MÜASİR
TÜRKOLOGİYANIN ƏSAS VƏZİFƏLƏRİ 92

İmanov Güləhməd

TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNİN BİR - BİRİNƏ YAXINLIĞINDAN
İRƏLİ GƏLƏN QARDAŞLIQ ANLAYIŞLARI - BİR MİLLƏT, İKİ DÖVLƏT 93

Маммадова Эллада

О СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКОМ ВЫРАЖЕНИИ ТЕМЫ
В ЯПОНСКОМ ЯЗЫКЕ..... 94

Əhmədova Nailə

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN ARZU ŞƏKLİNİN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI 96

Mirqədirova Şəbnəm

YAPON DİLİNDƏ FEİLİN İCBAR NÖVÜNÜN MÜQAYİSƏLİ TƏDQIQI..... 99

Назарова Сайёра

ОБЗОР СОВРЕМЕННЫХ ПОДХОДОВ В ОБУЧЕНИИ
ИНОЯЗЫЧНОЙ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ
СТУДЕНТОВ (НА ПРИМЕРЕ КИТАЙСКОГО ЯЗЫКА) 100

Дана Камилла

СИМВОЛИКА ОБРАЗА ТИГРА В КУЛЬТУРЕ КИТАЯ. 102

İbrahimov Eldost

URDU DİLİNDƏ İŞLƏNƏN FARS MƏNŞƏLİ SÖZLƏRDƏ “د” VƏ “س”
SAMI TLƏRİNİN İŞLƏNMƏ YERİ..... 104

Paşayeva Amalya

TÜRK DİLÇİLƏRİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ BƏZİ SONQOŞMALARIN
FUNKSIONAL ASPEKTLƏRİ..... 106

Səfərova Günay

İBRANİ ƏLİFBASINDAKI HƏRFLƏRİN MƏNASI VƏ MAHİYYƏTİ..... 108

Xudiyeva Emiliya

İBRİ DİLİ DİRÇƏLƏRKƏN QARŞIYA ÇIXAN PROBLEMLƏR..... 110

Насиёва Хураман

İBRİ DİLİNDƏ QRAMMATİKLƏŞMƏ..... 112

Qarayev Ayxan

İBRİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏR VƏ ONLARIN MƏNŞƏYİ 113

Qasımova Gülər

İBRİ DİLİNDƏ ABBREVIATURALARIN TƏLƏFFÜZÜ..... 116

Rüstəməzadə Aygün

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİL MÜHİTİNDƏ ELİTAR
DİSKURS VƏ ELİTAR DİL KİMLİYİ KORRELYASİYASI..... 117

Ələkbərova Aynur	
DIFFICULT POINTS IN ARTICLE.....	118
Feyzullayeva Aysel	
DİLİN FORMALAŞMASINDA CƏMİYYƏTİN ROLU.....	120
Əsədova Sevinc	
NƏZƏRİ VƏ TƏTBİQİ DİLÇİLİK.....	122
¹ Baiteliyeva Zhanar, ²Kuderinova Kuralay	
THE PECULIARITIES OF THE KAZAKH NATIONAL SPEECH CULTURE..	123
Məmmədşadə Könül	
THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE AND SOCIETY	124
Heydərova Maya	
XARİCİ DİLLƏRİN TƏDRİSİNDƏ ELEKTRON LÜĞƏTLƏRDƏN İSTİFADƏ.....	126
Əbdürrəhimova Mehriban	
HƏRBİ TERMİNOLOGİYANIN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ KALKA VƏ ABREVIATURALARIN ROLU	127
Aslanova Mətanət	
B.VAHABZADƏNİN ŞEİRLƏRİNİN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SİNONİM SÖZLƏR.....	129
Наси́ева Нəргиз	
DƏMİRÇİZADƏ FONETİK ÜSLUBİYYAT HAQQINDA.....	131
Əsgərova Qənirə	
BƏDİİ ÜSLUBDA SUAL CÜMLƏLƏRİNİN POETİK KEYFİYYƏTİ.....	133
Гулиева Илаха	
ОДНОСОСТАВНЫЕ НОМИНАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ РЕЧЕВЫХ АКТОВ.....	135
Saydova Aynur	
“AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR DİALEKTOLOJİ ATLASI”NDA ŞƏKİLLƏRİN “DİLİ”	137
Həsənova Sədaqət	
BƏDİİ ÜSLUBDA QRAMMATİK MÖVZULARIN POETİKLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏSİ	138

Şükürlü Sevinc	
DİLDƏ KONSEPT MƏSƏLƏSİ.....	140
Məmmədli Sürəyya	
DIALOQ MƏTNLƏRİNDƏ BİR XƏTLİ ƏLAQƏNİN STRUKTURU (İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLİ MATERIALLARI ƏSASINDA).....	141
Babazadə Rəxşanə	
"RƏHBƏR" JURNALINDA İŞLƏNMİŞ SABİT SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ	143
Rzayeva Nigar	
TABELİLİK VƏ TABESİZLİK TERMİNLƏRİ HAQQINDA BƏZİ MÜLAHİZƏLƏR	145
Халыгова Илаха	
ОДНОСОСТАВНЫЕ НОМИНАТИВНЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В СИСТЕМЕ РЕЧЕВЫХ АКТОВ.....	146
Yusifova Zejnəb	
AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ "COVID-19" KONSEPTLİ NEOLOGİZMLƏRİN KOQNATLIQ SPESİFİKASININ FƏRQLİLİKLƏRİ.....	148
Мамедова Наиля	
ИССЛЕДОВАНИЕ ЗАИМСТВОВАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ В ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ	149
Шихамирова Рена	
ОСОБЕННОСТИ ЛЕКСИКАЛИЗАЦИИ ВОЕННОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ...	151
Eyvazova Könül	
ƏBU ABBAS ƏHMƏD BIN ƏL-QALQAŞANDININ YARADICILIĞININ TƏDQIQI HAQQINDA	153
Hüseynov Rafael	
MÜSƏLMAN ŞƏRQİNİN ORTA ÇAĞDAKİ ELMİ VƏ ƏDƏBİ DÜŞÜNCƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN MÜTƏFƏKKİR VƏ ƏDİBLƏRİNİN MODEL YARADICI, QOVUŞDURUCU VƏ YÖNƏLDİCİ MİSSİYASI.....	154
Nağdəliyeva Bibixanım	
Nağdəliyeva Bibixanım	
YAZILI ABİDƏLƏRİN DİLİNDƏ METATEZA HADİSƏSİNİN SƏCİYYƏVİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	156

Nəsirova Lamiyə	
YUNUS OĞUZUN "ÇİNGİZ XAN" ROMANINDA TARİXİLİK.....	157
Sadiqov Hüseyin	
TÜRKƏNİN ƏSRLİK ÇINARI – PROF. ZEYNƏB KÖRKMAZ.....	158
Quliyeva Yaqut	
NİZAMİ GƏNCƏVİ ÖZ DÖVRÜNÜN BİR YEMƏYİ HAQQINDA.....	160
Rəşidov Zaur	
MƏHƏMMƏD ƏLİ KAZIM BƏY VƏ RUSİYA ŞƏRQŞÜNASLIĞI.....	161
Hüseynova Elnurə	
ŞƏRQŞÜNASLIQ ELMİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ.....	162
Cəlilbəyli Oqtay	
AZƏRBAYCAN ŞƏRQŞÜNASLIĞININ İNKİŞAFINA YENİ NƏFƏS.....	164
Hüseynbalayeva Təranə	
KLASSİK İBRİ MƏTNLƏRİNDƏ ATALAR SÖZLƏRİ VƏ MƏSƏLLƏR.....	166
Nəcəfova Familə	
NİZAMİ GƏNCƏVİ "XƏMSƏ" SİNDƏ YUNAN ƏSASLI ALINMALAR.....	168
Абытов Байболот Капарович	
"BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY - ПЕРВЫЙ ВСЕСОЮЗНЫЙ ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЙ СЪЕЗД" – КУРУЛТАЙ РЕПРЕССИРОВАННЫХ И РАССТРЕЛЯННЫХ.....	170

ƏDƏBİYYAT

Mustafayeva Xəyalə	
ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ ƏRƏB MİQRANTLARIN PROBLEMLƏRİ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA: TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK.....	175
Dadaşova Aytən	
İBN ABD RƏBBİHİNİN "ƏL-İQD ƏL-FƏRİD" ƏSƏRİNDƏ MUSİQİ VƏ MAHNI SƏNƏTİ.....	176
İsmayılova Əzizə	
İSLAMIN ZÜHURU ZAMANI ƏRƏBİSTAN YARIMADASINDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ DURUM.....	177

Gülaliev Elçin

RÜSTƏM CÜRCANININ "NİZAMŞAHIN EHTİYATLARI"
ƏSƏRİNİN ƏLYAZMASI..... 178

İslamova Nicabət

HACI ŞEYX HƏSƏN MOLLA İMAMQULU OĞLU MOLLAZADƏ
GƏNCƏVINİN HƏYATI VƏ ONUN "ZÜBDƏTU-TƏVARİX"
ƏSƏRİNƏ ÜMUMİ BAXIŞ..... 180

Həmidov İmamverdi

MÜASİR ƏRƏB ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA
NİZAMİ GƏNCƏVİ İRSİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ..... 181

Vəliyeva Kübra

RADİYUDDİN MƏHƏMMƏD BİN ƏL-HƏSƏN
ƏL-ASTARABADİNİN ƏLYAZMALAR FONDUNDA
MÜHAFİZƏ OLUNAN "ƏL-KAFİYƏ" ƏSƏRİ..... 182

Əliyeva Lalə

İLK ƏRƏB ƏDƏBİYYATI TƏDQIQATLARI 185

Bayramova Sevinc

İBN HACİBİN "KAFİYƏ" ƏSƏRİNİN NƏHV ELMİNDƏKİ YERİ 186

Mahmudova Məsmə

"KƏŞF ƏZ-ZÜNUN" ƏSƏRİNDƏ AZƏRBAYCANLI
MÜƏLLİFLƏR HAQQINDA..... 188

Bağirova Natəvan

SEYFƏDDÖVLƏ SARAY ŞEİRİNDƏ BƏDİİ ƏNƏNƏLƏR..... 189

Kərimova Rəxşəndə

QAXLI KATİBLƏR TƏRƏFİNDƏN YAZILMIŞ
ƏRƏBDİLLİ ƏLYAZMALAR..... 190

Eyvazova Könül

ƏBU ABBAS ƏHMƏD BİN ƏL-QALQAŞANDININ YARADICILIĞININ
TƏDQIQI HAQQINDA..... 192

Rüstəmov Aygün

QARABAĞ SAVAŞI TÜRKiYƏ MƏTBUATINDA 193

Şirinova Rübabə

YUSİF MƏHƏMMƏD XAN QARABAĞININ ƏDUDƏDDİN
ƏL-İCİNİN "ƏL-ƏQAİD ƏL-ADUDİYYƏ" ƏSƏRİNƏ HAŞİYƏSİ..... 195

Sadiqova Könül

NİZAMİ GƏNCƏVİ YARADICILIĞI ƏRƏBDİLLİ
MÜƏLLİFLƏRİN ARAŞDIRMALARINDA 196

Əkbərova Təranə

FƏLƏSTİN XALQININ HAQQ SƏSİ MAHMUD DƏRVIŞ..... 198

Quliyeva Ülviyyə

XIX ƏSR ŞƏRQ-QƏRB ƏDƏBİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏRƏBDİLLİ
DRAMATURGIYANIN İNKİŞAFINDA ROLU 199

Kərimova Xanımzər

ORTA ƏSR ƏRƏB ƏDƏBİYYATINDA POEZİYANIN İNKİŞAF
XÜSUSİYYƏTLƏRİ..... 201

Ələkbərova Xumar

EDVAR ƏL-XARRAT YARADICILIĞINDA XARAKTERİK CƏHƏTLƏR..... 202

Nağıyeva Gövhər xanım

QƏTRAN TƏBRİZİNİN "DİVAN"INDA İŞLƏNMİŞ MƏCAZLAR 204

Агаева Нигяр

ОПИСАНИЕ КРАСАВИЦЫ В ПОЭЗИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКИХ
ПЕРСОЯЗЫЧНЫХ ПОЭТОВ 205

Yusifli Şahin

FİRDOVSİNİN "ŞAHNAMƏ" POEMASINDA KLASSİK OYUNLARIN AD VƏ
ATRİBUTLARI İLƏ ƏLAQƏDAR LİNGVOPOETİK FİQURLAR..... 207

Əlizadə Aygün

ƏBU ƏLİ SİNANIN "RİSALE-YE TEYR" ƏSƏRİ 208

Bayramova Aysel

MÜASİR İRAN MÜHACİR ŞAİRİ FATEME EXTESARİ..... 209

Allahverdiyeva Aytən

NASİR XOSROV VƏ ONUN "SƏFƏRNAMƏ" ƏSƏRİ..... 210

Quliyeva Aytən

"KİTAB YÜKLÜ EŞŞƏK" ROMANINDA SATİRİK ÜNSÜRLƏR..... 212

Гулиева Бильгеис

О МУНАДЖАТАХ В ПОЭМЕ УРФИ ШИРАЗИ "ХОСРОВ И ШИРИН" 213

Məmməd zadə Cavanşir

MƏŞRUTƏ İNQLABI DÖVRÜNDƏ FARS POEZİYASI 216

Nəsirova Fidan

ƏLİƏŞRƏF DƏRVIŞIYAN YARADICILIĞINDA SƏMƏD FENOMENİ 217

Quliyeva Gülnar

XAQANI ŞEİRLƏRİNDƏ GECƏNİN TƏSVİRİNDƏ
İŞLƏNMİŞ POETİK FİQURLAR.....219

Mikayıl zadə Lalə

İRAN BƏDİİ NƏSRİNİN JANR VƏ ÜSLUBİ XÜSUSIYYƏTLƏRİ 220

Bayramova Leyla

MƏHƏMMƏD DEYHİM TƏBRİZİNİN
"TƏZKİRE-YE ŞOƏRA-Yİ AZƏRBAYCAN: TARİX-E
ZENDEĞİ VƏ ASAR" KİTABINDA QADIN ŞAİRLƏR.....222

Cəbrayıl zadə Leyla

NİZAMİ GƏNCƏVİ ƏSƏRLƏRİNİN ƏLYAZMA NÜSXƏLƏRİ 223

Kazımov Mehdi

XI-XIII ƏSRLƏR FARSDİLLİ SUFİ NƏSRİNDƏ BƏDİİ KOMPONENTLƏR
(NƏCMƏDDİN RAZİNİN "MİRSADUL-İBAD" ƏSƏRİNİN ƏSASINDA) 225

Бабазаде Нигяр

АЛИ РЕЗА ГАЗВЕ И СОВРЕМЕННАЯ ПЕРСИДСКАЯ ЛИТЕРАТУРА.....226

Nimet Yıldırım

GENCELİ NİZAMİ, İSKENDERNAMESİ VE
İSKENDERNÂME'NİN İLK TÜRKÇE ÇEVİRİSİ 228

Məmmədova Nurlanə

ƏKBƏR AĞAYEVİN TƏNQİDİNDƏ NİZAMİ GƏNCƏVİ
YARADICILIĞI QƏRB KONTEKSTİNDƏ.....229

Əlizadə Nüşabə

SİMİN BEHBEHANİNİN YETİŞDİYİ İCTİMAİ – ƏDƏBİ MÜHİT 231

Мустафа-заде Пери

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОКА НА
ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ XIX ВЕКА.....233

İbrahimli Vəzifə

"MOLLA NƏSRƏDDİN" JURNALINDAKI HEKAYƏLƏRDƏ
ŞƏRQLƏ BAĞLI PROBLEMLƏRİN BƏDİİ İNİKASI.....234

Mirzəyeva Xoşqədəm

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN "XƏMSƏ" SİNİN ƏKBƏR ŞAHIN ŞƏXSİ
KİTABXANASINDAKI ƏLYAZMA NÜSXƏSİ HAQQINDA.....236

Əliyeva Jalə

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ-ELMİ İRSİ TÜRKİYƏ DƏRGİLƏRİNDƏ 237

Məmmədخانlı Arzu

HADİ YARADICILIĞI TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA 239

Aydan Xəndan

NİHAL ATSIZIN POEZİYASI HAQQINDA.....240

Baxşəliyev Əflatun

TÜRK ƏDƏBİ MÜHİTİ VƏ SƏMƏD VURĞUN 242

Rəsulov Əsgər

YARADICI MÜHAFİZƏKAR TÜRK YAZIÇISI İSKƏNDƏR PALA 244

Babayeva Eşqanə

PEYAMİ SƏFANIN "MƏHŞƏR" ROMANINDA DƏYİŞƏN
DƏYƏRLƏR VƏ MƏNƏVİ ÇÖKÜŞ 245

Göyərçin Abid qızı

ŞƏRQİ TÜRKÜSTANIN ŞƏHİD ŞAİRİ.....246

Məmmədova Həyat

YAŞAR KAMALIN "DAĞIN O BİRİ ÜZÜ"
TRİLOGİYASINDA FOLKLOR MOTİVLƏRİ 248

Məmmədli İlham

ŞƏRQ XALQLARI POEZİYASINDA DÖRDLÜK ŞEİR NÖVÜ 250

Paşayeva Lalə

NƏVİZADƏ ƏTAYİNİN "HƏFT XAN" MƏSNƏVİSİNDƏ EŞQ 251

Qasımlı Lalə

HEKAYƏ JANRININ TÜRKİYƏ ƏDƏBİYYATINDAKI
TARİXİ İNKİŞAF YOLUNUN İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ 253

Nəsirova Lamiyə	
YUNUS OĞUZUN "ÇİNGİZ XAN" ROMANINDA TARİXİLİK.....	255
Həsənli Mehman	
ORXAN PAMUKUN "BƏYAZ QALA" ROMANINDA KİMLİK PROBLEMİ.....	256
Naila Askar	
TÜRK KAHRAMANLIK DESTANLARI VE SOVYET İDEOLOJİSİ.....	257
Qurbanova Nərgiz	
AVROPA ƏDƏBİYYATINDA HÖKM SÜRƏN ŞƏRQƏ MARAQ KONTEKSTİNDƏ "TÜRK" KONSEPTİ.....	259
Bayram Parvana	
MEHMET FUAT KÖPRÜLÜ VE İSMAİL HİKMET ERTAYLAN'IN AZERBAJYCAN EDEBİYAT TARİHÇİLİĞİNDEKİ YERİ.....	260
Əhmədov Ramazan	
ƏDƏBİYYAT-I CƏDİDƏDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ.....	262
İskəndərli Rəna	
ALİM-TƏDQIQATÇI ŞƏMSƏDDİN SAMİNİN TÜRK ƏDƏBİYYATINDA ROLU VƏ ONUN "QAMUSUL-ELAM" LÜĞƏTİ.....	263
Şərifova Səlidə	
ƏLƏVİ ŞAİRİ SƏYAT NƏVA (SAYAT NOVA).....	264
Gündoğdu Səriyyə	
ALMANYADA TÜRK ƏDƏBİYYATI MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI KONTEKSTDƏ.....	266
İsmayılzadə Nigar	
TÜRK TƏRIQƏTLƏRİ VƏ TƏSƏVVÜF DÜŞÜNCƏSİNDƏ EŞQİN FUNKSIONAL YERİ.....	268
Гусейнова Тораханым	
ТЮРКСКИЙ ЛЕЙТМОТИВ "ХАМСЕ" НИЗАМИ.....	269
Tünzalə Əlizadə qızı Seyfullayeva	
TÜRK ƏDƏBİYYATININ GÖRKƏMLİ NÜMAYƏNDƏSİ XƏLVƏTİ ŞEYXİ ƏSGƏRİ GÜLABOĞLU HAQQINDA BƏZİ QEYDLƏR.....	271

Səmədova Ülkər

OSMANLI ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TEATR ƏSƏRLƏRİNİN
FORMALAŞMASINA QƏRB ƏDƏBİYYATININ TƏSİRİ 273

Yunusova Gülnar

HARUKİ MURAKAMI YARADICILĞINDA ŞƏRQ-QƏRB DİSKURSU
TARİXİLİK VƏ MÜASİRLİK KONTEKSTİNDƏ 274

Kərimova Nərgiz

ÇİN YAZIÇISI VAN MENİN HƏYAT VƏ YARADICILIQ YOLU 276

Cahangirova Nərmin

1919-CU İL İNQİLABI VƏ ONUN ÇİN ƏDƏBİYYATINA TƏSİRİ 277

Aslan Aygün

URDU ŞAİRİ MƏHƏMMƏD İQBALIN BƏDİİ DİLİ.....279

Abdullayeva Gülnarə

YEHUDA HA-LEVİNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ SİON MÖVZUSU 280

Əliyeva Nərmin

HÜRRİYYƏT VƏ GÖZƏLLİK ŞAİRİ HƏBİB SAHİR.....282

Ağababayeva Səbinə

POSTMODERN ƏDƏBİYYATDA DİL 283

Quliyeva Mahirə

FÜZULİNİN SÖZ SƏNƏTİNDƏ "TƏFRİQ"İN ÖZƏLLİKLƏRİ 284

Əlizadə Billur

ƏMİR ƏFSƏHƏDDİN HİDAYƏT ŞEİRLƏRİNDƏ SUFİ-PANTEİST
İDEOLOGİYANIN İZLƏRİ.....286

Quliyeva Səbinə

FƏRHAD MİRZƏ QACARIN "SƏFƏRNAMƏ"SİNDƏ AZƏRBAYCAN
ƏDİBLƏRİ.....287

Nemətzadə Səbinə

AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ ƏLYAZMA SƏNƏTİ 289

Yediyarlı Günay

NƏSRDƏ QAÇQINLIQ KONSEPTİNİN SOSIAL- PSIXOLOJİ
ASPEKTLƏRİ (*Elçin Əfəndiyevin "Bayraqdar" və*
"Qarabağ şikəstəsi" əsərləri əsasında) 290

Bayramova Səadət

XX ƏSRİN 60-80-Cİ İLLƏRİNDƏ UŞAQ NƏSRİNİN
İNKİŞAF MEYİLLƏRİ.....291

Quliyev Elman

ABAY KUNANBAYEVİN "QARA SÖZLƏR" NƏSR ƏSƏRİ
CƏMİYYƏT VƏ XALQ PROBLEMLƏRİ KONTEKSTİNDƏ 293

Umudov Qüdrət

İSMAYIL HİKMƏTİN "AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI TARİXİ"NDƏ
ŞİFAHİ XALQ ƏDƏBİYYATI MƏSƏLƏLƏRİ 294

Kərimova Samirə

MİR MÖHSÜN NƏVVABIN (1833-1919)
YARADICILIĞINDA SOYQIRIM MƏSƏLƏSİ 296

Baxşiyeva Ülkər

N.GƏNCƏVİNİN "XOSROV VƏ ŞİRİN" POEMASINDA
BUTAVERMƏ MOTİVİ TÜRK FOLKLOR ELEMENTİ KİMİ 297

Abdullayeva Ülviyyə

MƏHƏMMƏD HADİ YARADICILIĞINDA
TÜRKÇÜLÜK VƏ TURANÇILIQ 298

Babayev Yaqub

XIX ƏSR QARABAĞ ŞAİRLƏRİNİN
YARADICILIĞINDA İRFANI BAXIŞLAR.....300

Qədirova Afət

CƏFƏR CABBARLININ PYESLƏRİNDƏ VƏTƏN
MÖVZUSUNUN İDEYA POLİFONİYASI 301

Əlizadə Fidan

XVIII ƏSRİN JANR SPESİFİKASI 303

Ələkbərova Lalə

SƏMƏD VURĞUN YARADICILIĞINDA NƏSİMİ İZLƏRİ 304

Bəkirov Novruz

MOLLA CÜMƏ VƏ ŞƏRQ ƏDƏBİYYATINDA AŞIQ ŞEİRİ.....306

Yarməmmədov Nazim

SEYİD ƏZİM ŞİRVANİNİN ŞƏXSİ ARXIVİNİN TƏSVİRİ 308

Qasımova Aida

"BİZ GÜNDÜZLƏR SULTANINIZ, GECƏLƏR DOSTUNUZUQ"
ORTA ƏSR ZİYALISI VƏ HAKİM DAİRƏLƏR
(ƏBU HAYYƏN ƏT-TAUHİDİ ÖRNƏYİ).....309

Pirimova Leyla

HİND ƏSİLLİ AMERİKA YAZIÇISI İNDU SUNDARESANIN
"TAC MAHAL" TRİLOGİYASINDA BABURLULARIN XARİCİ SİYASƏTİ 311

Sadıqova Rəhilə

"MİN BİR GECƏ" NAĞİLLARININ
AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA TƏZAHÜRÜ 313

Məmmədova Aynurə

I.V.HÖTENİN "QƏRB-ŞƏRQ DİVANI": CİSİM İLƏ RUHUN VƏHDƏTİ.....314

Həsənzadə Leyla

NİZAMİNİN YARADICILIĞI VƏ "QƏRB-ŞƏRQ DİVANI" 316

Muxtarova Təbəssüm

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA JANRIN TƏŞƏKKÜLÜ 317

Əliyeva Şəfa

TƏNQİDİ REALİST ƏDƏBİYYAT ŞƏRQ-QƏRB KONTEKSTİNDƏ 319

Мустафа-заде Пери

ВЛИЯНИЕ ТВОРЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ ВОСТОКА НА ЗАПАДНО
ЕВРОПЕЙСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ XIX ВЕКА 320

Yusubova Aygün

XVIII ƏSR DİVAN ƏDƏBİYYATINDA MƏHƏLLİLƏŞMƏ CƏRƏYANI 322

Məmmədova Könül

"SURƏT" MƏFHUMU HAQQINDA.....323

Həsənova Gülüstan

İKİNCİ MƏŞRUTİYYƏT DÖNƏMİ TÜRK ŞEİRİ: FƏCRİ-ATİ ƏDƏBİ
MƏKTƏBİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....325

Mütəllimova Çinarə

İBN ƏL-MUTƏZ YARADICILIĞINDA NOVRUZ BAYRAMININ TƏSVİRİ 326

Mustafayeva Nurlanə

TÜRKİYƏ ARAŞDIRMALARINDA ƏHMƏD AĞAOĞLU ƏDƏBİ-ELMİ
YARADICILIĞI, SİYASİ-İCTİMAİ FƏALİYYƏTİ.....329

Mammadov İslam

ÇOCUK OYUNLARININ KÜLTÜR TAŞIYICILIĞINDAKİ ROLÜ

(Güney Azərbaycan ve Türkmenistan Çocuk Oyunları Örneğinde).....330

TARİX

Aliyeva Lala

RIBATS AND CONVERSION TO ISLAM

IN THE MEDIEVAL AZERBAIJAN.....332

Səmədova Səbinə

ABBASİLƏR DÖVRÜ ƏRƏB-MÜSƏLMAN SİVİLİZASİYASI.....333

Nezrin Oğuz

HAN KIZI NATAVAN'IN KARABAĞ'A DÖNÜŞÜ.....334

Şıxəlibəyli Zenfira

HEYDƏR ƏLİYEV MÜSTƏQİL AZƏRBAYCAN-ÇİN

ƏLAQƏLƏRİNİN BANİSİ KİMİ.....335

Novruzova Günay

CƏNUBİ KOREYA VƏ AZƏRBAYCAN ƏLAQƏLƏRİNDƏ

YENİ ASPEKTLƏR.....337

Hüseynova Aygün

YAZIÇI QƏLƏMİNDƏ XALQIN TARİXİNDƏ ÖZÜNÜDƏRK,

TARİXİ KEÇMİŞƏ VƏ GƏLƏCƏYƏ MÜNASİBƏT 338

Захидова Саховат

БЛАГОТВОРНОЕ ВЛИЯНИЕ И ПОЗИТИВНАЯ РОЛЬ ИДЕЙ И

ПРИНЦИПОВ ХОДЖА АХРАПА.....339

Nərimanova Afaq

XXI ƏSRDƏ YAPONİYANIN ASEAN ÇƏRÇİVƏSİNDƏ DİPLOMATİYASI....340

Bağirova Aidə

LONDON VƏ BERLİN ARASINDA:

İRAQ II DÜNYA MÜHARİBƏSİ İLLƏRİNDƏ 341

Şirəliyeva Aytac

ORTA ƏSR MÜƏLLİFLƏRİ AZƏRBAYCAN

ƏHALİSİNİN ETNİK TƏRKİBİNƏ DAİR 343

Hüseynli Dilbər

MÜSTƏQİLLİKDƏN SONRA AZƏRBAYCAN VƏ QAZAXISTAN
ARASINDA ELMİ VƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİN İNKİŞAFI 345

Дорошенко Татьяна

КУЛЬТУРНО-ГУМАНИТАРНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО
РЕСПУБЛИК ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ..... 346

Gafar-zada Lamiya

ANGLO-SAFavid RELATIONS AS AN EXAMPLE
OF EAST-WEST CULTURAL DIALOGUE..... 348

Бунятова Ельнара

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИСТОРИЧЕСКОГО
ПОЗНАНИЯ В ИССЛЕДОВАНИИ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ
ВОСТОЧНЫХ И ЗАПАДНЫХ КУЛЬТУР 349

Mustafayev Elnur

ŞƏKİ ŞƏHƏRİNDƏKİ VƏZİ EPİQRAFİK ABİDƏLƏR HAQQINDA..... 350

Qarayeva Gülxanım

XİLAFƏT XƏLİFƏ ÖMƏRİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ 351

Səfərova Günay

İSRAİLDƏ AZƏRBAYCAN LOBBİSİNİN FORMALAŞMASI
VƏ BUNA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR 353

Насиқədirли Aynur

XƏLİFƏ ƏLİNİN HAKİMİYYƏTİ İLLƏRİNDƏ
VƏTƏNDAŞ MÜHARİBƏLƏRİ..... 354

Aslanova Hülya

1958-Cİ İL İRAQ İNQİLABININ TÜRKMƏNLƏRİN
ƏDƏBİ-MƏDƏNİ HƏYATINA TƏSİRİ 356

Мамедова Илаха

РОЛЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР В СОВЕТСКО-ИРАКСКИХ
ОТНОШЕНИЯХ В НАЧАЛЕ 1970-Х ГОДОВ 357

Ağayev İqbal

“İPƏK YOLU ÜZRƏ İQTİSADI ZOLAQ” LAYİHƏSİNDƏ ZƏNGƏZUR
DƏHLİZİNİN YERİ VƏ ROLU: REALLIQLAR VƏ GÖZLƏNTİLƏR 359

Hüseynova İradə

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNİN DÜNYA HƏRB TARİXİNDƏ
ƏHƏMİYYƏTİ. QAFQAZDA POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜ 360

Umudlu İsmayıl

MİRZƏ KAZIM BƏY VƏ "UYĞUR MƏSƏLƏSİ" 362

Kazakbayev Khikmatilla

MAIN ASPECTS OF AZERBAIJAN-CHINA'S RELATIONS 363

Kərimli Osman

HEYDƏR ƏLİYEVİN AZƏRBAYCAN-İRAN ARASINDAKI İQTİSADI
ƏLAQƏLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ HAQQINDA FİKİRLƏRİ 364

Əliyeva Mehriban

ŞƏRQİ ANADOLUDA TÜRK-MÜSƏLMAN ƏHALİNİN SOYQIRIMLARI 365

Ахундова Наргиз

БАГДАД КАК КУЛЬТУРНАЯ СТОЛИЦА
МУСУЛЬМАНСКОГО МИРА 8-10 ВВ.....367

Nərgiz Əliyeva

ОРТА ƏSR МƏНБƏЛƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN
ŞƏRQŞÜNASLARININ ROLUNA DAİR.....368

Мурадова Наргиз

РОЛЬ ГЕЙДАРА АЛИЕВА В НАЛАЖИВАНИИ
ДВУСТОРОННИХ СВЯЗЕЙ МЕЖДУ
АЗЕРБАЙДЖАНОМ И СТРАНАМИ БЛИЖНЕГО ВОСТОКА 369

Нигманов Азизбек

УЗБЕКСКО – КИТАЙСКОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО СФЕРЕ ЭНЕРГЕТИКИ В
ПЕРИОД ЭКОНОМИЧЕСКИХ РЕФОРМ В РЕСПУБЛИКЕ УЗБЕКИСТАН
(2017 – 2021 ГОДА).....371

Kazımova Nurlana

AZƏRBAYCAN-İSRAİL MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ 372

Davudov Qismət

YAPONİYANIN AFRİKA ÖLKƏLƏRİ İLƏ MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR.....373

Mahmudova Sevdə, Ağayev Çingiz

AZƏRBAYCANIN YAXIN ŞƏRQ ÖLKƏLƏRİ İLƏ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİ 375

Ахундова Туран	
«ВОСТОЧНЫЙ ВОПРОС» И ОСМАНСКАЯ ИМПЕРИЯ.....	377
Qasımoğlu Türkan	
ATƏŞKƏS SAZIŞI AZƏRBAYCAN DİPLOMATİYASININ TARİXİ UĞURU KİMİ.....	379
Əliyeva-Abdullayeva Ülkər	
ÇİN-İRAN HƏRTƏRƏFLİ ƏMƏKDAŞLIQ SAZIŞININ (2021) GEOSİYASİ SƏCİYYƏSİ.....	381
Vaxşəliyev Vəli	
AZƏRBAYCANIN SON NEOLİT VƏ ERKƏN ENEOLİT ABİDƏLƏRİNİN YAXIN ŞƏRQLƏ ƏLAQƏSİ.....	382
Nəsirova Yaxşıxanım	
1728-Cİ İL TARİXLİ OSMANLI ARXİV SƏNƏDİNƏ GÖRƏ URMİYA VƏ SALMAS ŞƏHƏRLƏRİ.....	383
Yusupova Dilorom	
SCIENCE AND EDUCATION IN THE PERIOD OF TEMURIDS TEMURİYLAR DAVRIDA FAN VA TA'LİM.....	384
Абдулкадир Захиди	
ПРОФ. И.ГОЛЬДЦИЕР И ЕГО ЕДИНОМЫШЛЕННИКИ: ИХ РОЛЬ, ЗНАЧЕНИЕ В СТАНОВЛЕНИИ СОВРЕМЕННОГО НАУЧНОГО ИСЛАМОВЕДЕНИЯ.....	385
Иноятова Диларам	
ВКЛАД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДИАСПОРЫ В РАЗВИТИЕ КУЛЬТУРНО- ГУМАНИТАРНОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НАРОДОВ УЗБЕКИСТАНА И АЗЕРБАЙДЖАНА.....	386
Агаева Натаван	
СВЯЗИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ И ТУРЕЦКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ В XIX ВЕКЕ.....	388
Хамидова Мухаббат	
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ ПАМЯТНИКОВ АРХИТЕКТУРЫ ЭПОХИ АМИРА ТЕМУРА И ТЕМУРИДОВ.....	389

FƏLSƏFƏ

Фараджева Фидан

МУСУЛЬМАНСКАЯ ЖЕНЩИНА И СОВРЕМЕННОСТЬ.....390

Agabəyova Ülvüyyə

МƏНСƏР ƏРƏВ МҮТƏФƏККІРЛƏРІ ТƏВІƏТ НАҚҚІНДА. 391

Салманова Шалала

СУФИЗМ И КОРАН В ТВОРЧЕСТВЕ АХМЕДА ЯСЕВИ

*«Глупо гоняться за многими объектами любви, когда одно
единственное сердце может вместить только одну любовь! »*

Джами 393

Məmmədova İlhamə

İRFANIN NƏZƏRİ VƏ PRAKTİKİ ƏSASLARI.....395

İbrahimov Ana

ŞƏRQ İNCƏSƏNƏTİNİN FƏLSƏFİ İZAHİ.....396

Aygün Xəlilqızı

YALNIZLIĞIN FƏLSƏFƏSİ VƏ İSLAM DÜŞÜNCƏSİNDƏKİ

YALNIZLIQ ANLAYIŞI.....398

İsrafilova Aynur

MULTİKULTURAL SİYASƏT VƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR.....399

Hüseynli Ceyran

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİN QORUNMASINDA DÖVLƏT SİYASƏTİ 401

Babayev Əli, Ağayev Çingiz

DİN VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ.....402

İbrahimov Əli

AZƏRBAYCANDA MULTİKULTURAL PROSESLƏR VƏ MƏDƏNİ

DƏYƏRLƏR ŞƏRQ-QƏRB MÜNƏSİBƏTLƏRİ KONTEKSTİNDƏ 404

Əqiq Gülnar Zöhrab

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİYİNİN ŞƏRQ BƏDİİ-FƏLSƏFİ

FİKRİNƏ TƏSİRİ 406

Самедова Гамида

МЕСТО И РОЛЬ СМИ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ.....407

Hüseynov İsmayıl	
FƏRABİNİN FEYZ (EMANASIYA) FƏLSƏFƏSİ.....	409
Rənahova Kəmalə	
ŞƏRQ PERİPATETİKLƏRİNİN İDRAK NƏZƏRİYYƏSİNDƏ MİSTİK ELEMENTLƏR.....	411
Babaşlı Məmmədli	
FƏRDİ VƏ İCTİMAİ HƏYATDA İSLAM ƏXLAQI PRİNSİPLƏRİNİN MÜSBƏT ROLU.....	412
Юсупова Наргиза	
ТЕМАТИКА ЛЮБВИ В ФИЛОСОФСКО-ПРАВСТВЕННОМ НАСЛЕДИИ ВОСТОКА.....	414
Меджидова Наргиз	
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ФИЛОСОФСКО-АНТРОПОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПЦИЙ ВОСТОКА И ЗАПАДА.....	415
Kərimova Nəzakət	
САНБАТІСТО VІKONUN İCTİMAİ İNKİŞAF KONSEPSİYASI	416
Новрузова С.И.	
МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛЬНЫЕ И ТОЛЕРАНТНЫЕ ЦЕННОСТИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ОБЩЕСТВЕ	418
Mürşüdlü Qəmər	
AZƏRBAYCAN İCTİMAİ-FƏLSƏFİ FİKRİNDƏ QƏRB MƏDƏNİYYƏTİNƏ MÜNASİBƏT MƏSƏLƏSİ	420
Rəfail Həsənov	
QLOBALLAŞMA ŞƏRAİTİNDƏ KİV-IN YERİ VƏ ROLU	421
Sadiyev Ramin	
MÜASİR DÖVRDƏ DİN VƏ SOSIAL TƏHLÜKƏSİZLİK PROBLEMİ	423
Aslanova Rəbiyyət	
V.V.BARTOLDUN TARIXI-FƏLSƏFİ İRSİ VƏ TÜRK SİVİLİZASIYASI PROBLEMİ	424
Əliyev Rəcəbəli	
AZƏRBAYCAN DÖVLƏTİNİN SOSIAL SİYASƏTİNDƏ YAŞLI ƏHALİ	426

Misirxanova Sevinc

Ə.ĞAĞOĞLUNUN SİYASİ, FƏLSƏFİ VƏ HÜQUQİ GÖRÜŞLƏRİ 427

Hacıyeva Şəfəq

İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ
DƏYƏRLƏRİN MÜHAFİZƏSİ PROBLEMI 429

Yusifzadə Zöhrə

L.N. QUMILYOV TÜRK SİVİLİZASIYASININ ARAŞDIRMAÇISI KİMİ 430

Ələsgərova Fidan

ÇİNİN MULTİKULTURAL SİYASƏTİNDƏ MƏDƏNİ DƏYƏRLƏR 431

Qeybullayeva Rəhilə

AZƏRBAYCANDA YENİ İL VƏ MİLAD/ŞƏBU-YELDA-ÇELLA/YULE/
MODRANİCHT PARALELLƏRİ 433

Eminova Humay

İNFORMASIYA CƏMİYYƏTİNDƏ TARİXİ-MƏDƏNİ İRSİN
TƏBLİĞİ VƏ QORUNMASI 434

İskəndərova Səbirə

POSTMÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ DAĞIDILMIŞ TARİXİ-MƏDƏNİ
ABİDƏLƏRİN BƏRPASI VƏ QORUNMASI 435

Nemətzadə Səbirə

RUSİYADA TÜRK XALQLARI TARİXİNİN TƏDQIQI VƏ TƏDRİSİ 437

Printed: 12.12.2022
Volume 29 p.s.. Amount 100

Printed at the
Baku State University printing house.
Baku., ac. Z. Khalilov. 33
Tel: (+99412) 538 87 39 / 538 50 16
e-mail: bdumetbee@gmail.com
www.bsu.edu.az